

Tom 121

ARCHIWA, BIBLIOTEKI
I
MUZEA

KOŚCIELNE

ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE

ARCHIVA, BIBLIOTHECAE ET MUSEA ECCLESIASTICA

QUI SUNT COMMENTARII INSTITUTI
ARCHIVORUM, BIBLIOTHECARUM MUSEORUMQUE ECCLESIASTICORUM
CATHOLICAE UNIVERSITATIS LUBLINENSIS JOANNIS PAULI II

BIS IN ANNO PRODENTES

Volumen CXXI (MMXXIII)

EDITORUM OFFICINA
CATHOLICAE UNIVERSITATIS LUBLINENSIS JOANNIS PAULI II
LUBLINI MMXXIII

ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE

ORGAN OŚRODKA ARCHIWÓW, BIBLIOTEK
I MUZEÓW KOŚCIELNYCH
W KATOLICKIM UNIWERSYTECIE LUBELSKIM JANA PAWŁA II

PÓŁROCZNIK

Tom 121 (2023)

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

Czasopismo dofinansowane ze środków
Ministerstwa Edukacji i Nauki
w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych”
na podstawie umowy nr RCN/SN/0250/2021/1 z dnia 9 grudnia 2022 r.
Okres realizacji projektu: 1 grudnia 2022 r. – 30 listopada 2024 r.

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II
LUBLIN 2023

ZAŁOŻYCIEL CZASOPISMA I PIERWSZY REDAKTOR
KS. STANISŁAW LIBROWSKI
1914-2002

REDAKTOR NACZELNY
Artur Hamryszczak

ADRES REDAKCJI I ADMINISTRACJI
PL – 20-023 Lublin, ul. Chopina 29/7
tel. +48 (81) 454 52 67, e-mail: redabmk@kul.pl
<https://czasopisma.kul.pl/abmk/>

Konto: 71 1240 2382 1111 0000 3926 2222

RADA NAUKOWA
Maria Dębowska, ks. Marek Inglot SI, bp Michał Janocha, Oksana Karlina, ks. Andrzej Kopiczko, Marek Daniel Kowalski, Waldemar Kowalski, Manuel-Reyes Garcia Hurtado, s. Grazia Loparco, Antoni Mironowicz, ks. Andrzej Szczupał CSsR, ks. Stanisław Wilk SDB, ks. Dominik Zamiatła CMF, ks. Stanisław Zimniak SDB, ks. Waldemar W. Żurek SDB (przewodniczący)

RECENZENCI
Lista recenzentów półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” z 2023 roku
jest umieszczona na stronie internetowej czasopisma:
<https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/recenzenci>

Opracowanie redakcyjne: Katarzyna Geryn-Adamowicz
Opracowanie komputerowe: Jarosław Bielecki
Wersja elektroniczna czasopisma <https://czasopisma.kul.pl/abmk/>
jest jego wersją pierwotną

ISSN 0518-3766
e-ISSN 2545-3491

WYDAWNICTWO KUL
ul. Konstantynów 1H, 20-708 Lublin
tel. (81) 454-56-78
e-mail: wydawnictwo@kul.lublin.pl

DRUK I OPRAWA
volumina.pl Sp. z o. o.
ul. Księcia Witolda 7-9, 71-063 Szczecin
tel. 91 812-09-08 e-mail: druk@volumina.pl

Fot. Artur Hamryszczak (OABMK)

s. Maria Laurencja Jędrzejczak ZN

(1933-2023)

ze Zgromadzenia Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi,

dr historii Kościoła,

redaktor półrocznika

„Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”

(1961-1993),

asystent naukowy w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych

(1986-1993)

Jej pamięci ten tom poświęcają
pracownicy Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych KUL

KATARZYNA CHUDY-LASKOWSKA* – RZESZÓW
BEATA SADOWSKA** – SZCZECIN
NINA STEPNICKA*** – KIELCE
GRZEGORZ ZIMON**** – RZESZÓW

VALUE OF SACRED MONUMENTS IN SOCIAL SCIENCES AND ART SCIENCES – THEORY AND PRACTICE

Abstract

The subject of this consideration is the perception of the value of sacred monuments from the various perspectives of the social sciences, with particular emphasis on economics, sociology, psychology and philosophy. The aim of the paper is to present the possible ways of perceiving the value of sacred monuments and to emphasise the fact that this aspect is also determined by subjective aspects. The specific aim of the paper is to assess the meaning of the value of sacred monuments for stakeholders in correlation with Walter Frodel's Monumental Valuing Analysis used in conservation (art sciences). The study is a review and was prepared on the basis of a literature review and the results of the author's own empirical (pilot) research. The Kruskal – Wallis ANOVA test and Pearson's chi square independence test were used in the research. The lack of a legal

* Katarzyna Chudy-Laskowska – DSc in economics, Department of Quantitative Methods, Rzeszów University of Technology

e-mail: kacha877@prz.edu.pl

<http://orcid.org/0000-0002-7797-2858>

** Beata Sadowska – DSc Economics and Finance, Department of Accounting, University of Szczecin

e-mail: beata.sadowska@usz.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4190-9440>

*** Nina Stepnicka – DSc economics and finance, Department of Economics and Finance, Jan Kochanowski University in Kielce

e-mail: nstepnicka@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3060-2876>

**** Grzegorz Zimon – Dr. Eng. economic sciences, Department of Finance, Banking and Accounting, Rzeszów University of Technology

e-mail: gzimon@prz.edu.pl

<http://orcid.org/0000-0002-2040-4438>

definition of sacred monuments resulted in an author's own definition being proposed. The highest value for respondents is the historical value of sacred monuments and the lowest is the technical value. Those living in the city were more likely to cite consumerism as a characteristic that reduces the value and importance of sacred monuments.

Keywords: religious monuments; value; heritage

1. Introduction

Value is closely correlated with valuation, and its measurement and is often individual in nature. Value is of crucial importance in philosophy, the history of economic thought, finance, and psychology, and defining the relationship between perceptions of value in these sciences is difficult. Value and the valuation and measurement of value largely depend on the usefulness of information and the information needs of stakeholders. Information about the value of a work is disclosed and reported and used in a variety of ways, depending on the needs. Value is also considered in the arts sciences.¹

The subject of consideration is the perception of the value of sacred monuments from the various perspectives of the social sciences, with particular emphasis on economics and finance, sociology and psychology, philosophy and the sciences of art. The aim of the paper is to present the ways in which the value of sacred monuments is perceived, and to highlight the fact that its dimension is also determined by subjective aspects.² The specific aim of the paper is to assess the meaning of the value of sacred monuments for stakeholders in correlation with Walter Frodel's Historic Valuing Analysis.^{3,4,5} Taking into account the different approaches and ways of defining value, two main areas of analysis were identified in the study:

1) defining values, near terms and sacred monuments in the social sciences and relating them to the art sciences;

2) stakeholders' subjective assessment of the value of sacred monuments – the results of our own research.

Several research methods were used in this study. Deductive reasoning based on literature research and desk research was used. A survey method and a graphical

¹ L. Smith, *Heritage, the Power of the Past, and the Politics of (Mis) Recognition*, 'Journal for the Theory of Social Behaviour', 34 (2022) p. 43.

² R. Mason, E. Avrami, *Heritage Values and Challenges of Conservation Planning*. In *Management Planning for Archeological Sites Teutonico*, J.M., Plumbo, G., Eds., The Getty Conservation Institute: Loyola Marymount University, Los Angeles, CA, 2002, pp. 13–26.

³ A. Yahaya, *The Scope and Definitions of Heritage: From Tangible to Intangible*. 'International Journal of Heritage Study', 12 (2006) pp. 292–300.

⁴ J. Krawczyk, *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej*. 'Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo', 44 (2014) pp. 507–529.

⁵ W. Frodl, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków i ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*. 'Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków', 13 (1966) pp. 16–24.

data presentation technique were used. The research sample was selected using the 'snowball' method. A qualitative method (document analysis and observation) and quantitative methods (survey) were used. Statistical tests were conducted using the Kruskal – Wallis ANOVA test and Pearson's chi-square independence test.

2. Materials and Methods

2.1. Value, measurement and valuation in the social sciences and the arts

The social sciences deal with society and the actions of the individual as part of a group being the subject of exploration from different perspectives. The social sciences have cognitive, practical and ideological functions. The cognitive function is the primary function, to carry out research and formulate scientific theories.^{6,7,8} The practical function is based on the achievements of science through which specific social problems are solved. Through the ideological function, the social sciences shape man's view of the world and his attitude towards political, religious and other issues.⁹

Value, measurement and valuation occupy an important place in the social sciences. Measurement and valuation are important parts of the cognitive process. Measurement is one of the basic conditions for rational action. According to P. Caws, measurement is closely related to scientific definition and 'consists in establishing a substantive ordering between the various manifestations of particular properties and making scientific events fit for mathematical description', while definition is the ordering of information about a phenomenon and the nature of the relationships that occur between different facts.^{10,11} Measurement is a certain experimental activity that aims to determine the value of a certain quantity, such as a physical quantity. The concept of measurement is not unambiguous. For example, R.L. Ackoff points out that 'There is no general consensus of views among scholars and philosophers on what measurement actually is and how it should be performed.'¹² Measurement is an experiment, it always involves doing something. According to K. Ajdukiewicz, counting is the first and measurement is the second

⁶ Ch. Wais-Wolf, P. Weiss, Ch. Tinzl, *Austrian Stained Glass in the Interplay of Research and Conservation: Reflections on How to Preserve an Endangered Art Genre*. 'Heritage', 5 (1) (2022) pp. 509–525.

⁷ S.E.F. Chipman, *The Oxford Handbook of Cognitive Science*, Oxford University Press: New York, US, 2017, p. 6.

⁸ R.P. Mohan, G.C. Kinloch, *Ideology, Myths, and Social Science*. In *Ideology and the Social Sciences*, Kinloch, G.C., Mohan, R.P., Eds., Greenwood Press: Westport, Ireland, 2000, pp. 7–20.

⁹ A. Edel, *Analyzing Concepts in Social Science. Science, Ideology, and Value*, Transaction Books, New Brunswick: New Jersey, US, 1979.

¹⁰ J. Wilkin, *Komu potrzebne są nauki społeczne? Nauki społeczne w polskiej i europejskiej przestrzeni badawczej oraz w rozwiązywaniu problemów rozwoju*. 'Nauka', 4 (2012) pp. 17–32.

¹¹ P. Caws, *Definition and Measurement in Physics*. In *Measurement Definitions and Theories*, Churchman, C.W., Ratoosh, P., Eds., John Wiley: New York, C.E., 1959, pp. 3–17.

¹² C. Kluckhohn, *Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification*. In *Toward a General Theory of Action*, Parsons, T., Shils, E., Eds., Harvard University Press: Cambridge, C.E., 1951, pp. 388–433.

type of quantitative observation.¹³ The result of a measurement always contains a number and a unit of measurement. The issue of uncertainty¹⁴ is inseparably connected with the problem of measurement, and the result of a measurement is inaccurate and unique. A measurement system, on the other hand, can be defined as an information system that records, processes and communicates information about the performance and achievements of an entity. Measurement is closely related to valuation.

Valuation refers to the value measurement of economic phenomena, where the measurement is a price that is a monetary expression of value. Valuation is a continuous process and includes ways of valuing economic quantities. Valuation from a social science perspective is most often taken up by the accounting system.¹⁵ Valuation is a complex and debatable issue, with economists and philosophers arguing about the nature of value and the methods or instruments for measuring it. Value itself only became a philosophical concept in the second half of the 19th century. Before that, the word 'good' was used instead of the term value. The first references to value can be found in the writings of Heraclitus of Ephesus from the 6th and 5th centuries BC,¹⁶ who distinguished between value relating to people and to goods and services.

The nature of value and its measurement were the basis of Plato's and Aristotle's considerations. Plato was a proponent of objective, intrinsic value, which arose from the quality and characteristics of the good or individual being evaluated. Aristotle, on the other hand, believed that value arose from human needs, which he justified by arguing that the goods being exchanged should be comparable by virtue of standard qualities and measurements.¹⁷ It is emphasised that a fundamental feature of management by value is the orientation of all processes taking place in an entity towards value creation. It integrates the mission, objectives and sub-strategies into a coherent system for estimating stakeholder value (objective and subjective value).¹⁸

Value is also defined as 'an enduring belief that a particular mode of conduct or that a particular end-state of existence is personally and socially preferable to alternative modes of conduct or end-states of existence'.¹⁹ Generally, two different perspectives of values can be identified. First, values can be realised as principles,

¹³ R.L. Ackoff, *Decyzje optymalne w badaniach stosowanych*, PWN: Warszawa, 1969.

¹⁴ K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, PWN: Warszawa, 1975.

¹⁵ A. Ferrero, V. Scotti, *Measurement Uncertainty*. In *Forensic Metrology An Introduction to the Fundamentals of Metrology for Judges, Lawyers and Forensic Scientists*, Ferrero, A., Scotti, V., Eds., Springer International, 2022.

¹⁶ S. Hońko, *Wycena w rachunkowości, znaczenie, podstawy, parametry i zasady*. Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe ZAPOL Dmochowski, Sobczyk Sp.j.: Szczecin, Poland, 2013.

¹⁷ L. Cunningham, J. Reich, L. Fichner-Rathus, *Culture and Values: A Survey of the Humanities*, Volume I, 9th ed., Cengage Learning: Boston, US, 2014.

¹⁸ H.G. Gadamer, *Idea dobra w dyskusji między Platonem i Arystotelesem*. Wydawnictwo Antyk: Kęty, Poland, 2002.

¹⁹ R. Douglas-Jones, J.J. Hughes, S. Jones, T. Yarrow, *Science, Value and Material Decay in the Conservation of Historic Environments*. 'Journal of Cultural Heritage', 21 (2016) pp. 823–833.

standards, codes, or ideas that direct individuals to action. Second, values may be considered as positive qualities and characteristics seen in things and objects.^{20,21} These perspectives on values parallel the 'held values' and 'assigned values' that are identified by Brown,²² who provided a good conceptual clarification of values as it applies to resource management.

Some contribution to science concerning value, measurement and valuation was also made by Protagoras, who lived in the fifth century BC.²³ He preached the maxim: Man is the measure of all things',^{24,25} which led to the claim that value is the result of subjective sensations and depends on one's relationship to someone or something.^{26,27} For many years, there has been a debate around the essence of value, its types, sources of its creation, measurement, and valuation. The age-old nature of this discussion proves that this is a very difficult category and has an abstract nature in relation to reality.

The primary purpose of valuation in the art sciences is to protect the attributes and elements that determine the value of monuments. Attributes include:^{28,29} uniqueness, antiquity, emotionality, stratigraphy, historical location, the spatial relationship with the environment, and the architecture.³⁰ The subjective nature of monument values means that the assessment of their existence and degree of intensity is characterised by a far-reaching discretion. It is also important to note the differentiation between the concepts of valorisation and valuation. Valorisation is objective, and valuing is sometimes subjective. General and specific value

²⁰ M. Rokeach, *The Role of Values in Public Opinion Research*. The Public Opinion Quarterly 1, 32(4), 1968, pp. 547–559.

²¹ L. Smith, *Heritage, the Power of the Past, and the Politics of (Mis) Recognition*, 'Journal for the Theory of Social Behaviour', 34 (2022) p. 43.

²² R. Mason, *Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices*. In *Assessing the Values of Cultural Heritage*, de la Torre, M., Ed., The Getty Conservation Institute: Los Angeles, CA, 2002, pp. 5–30.

²³ T.C. Brown, *The Concept of Value in Resource Allocation*. 'Land Economics', 60 (3) (1984) pp. 231–246.

²⁴ D. Stabile, D. *Economics, Competition and Academia: An Intellectual History of Sophism Versus Virtue*, Edward Elgar Publishing: Cheltenham, Northampton, 2007, pp. 17–22.

²⁵ M. Masali, I.L. Schlacht, M.M. Cremasco, M.,M. *Man is the Measure of All Things*. 'Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali', 30 (1) (2019) pp. 573–587.

²⁶ N. Elzein, *Relativism, Fallibilism, and the Need for Interpretive Charity*, 'Values and Virtues for a Challenging World', 92(2022) pp. 253–270.

²⁷ J. Jones, *Wrestling with the Social Value of Heritage: Problems, Dilemmas and Opportunities*. 'Journal of Community Archaeology & Heritage', 4 (1) (2017) pp. 21–37.

²⁸ M. Pronobis-Gajdzis, *Analiza wartościująca zabytkowych kodeksów, księgozbiorów i bibliotek podstawą projektu konserwatorskiego*. 'Śląski Kwartalnik Naukowy', 1 (47) (2017) pp. 55–77.

²⁹ S. Buchanan, S. Coleman, *Deterioration Survey of the Stanford University Libraries Green Library Stack Collection*, unpublished report, Stanford University Libraries. In *Preservation Planning Program. Resource Notebook*, Association of Research Libraries, Office of Management Studies: Washington, D.C., 1987, pp. 189–222.

³⁰ J. Havermans, P. Marres, P. Defize. The Development of a Universal Procedure of Archive Assessment. *Restaurator* 1999, 20, pp. 48–55.

theory – axiology – examines the nature of values, establishes norms and criteria for valuation and a hierarchy of values.^{31,32,33} It encompasses multifaceted general-theoretical considerations of the concept of value, derived from ethical concepts of the good in relation to the science of art.³⁴

The concept of value is often defined differently by representatives of the arts and social sciences. A Monumental Value Analysis is rarely the subject of research and interest of people of social sciences. Specialists in such sciences consider the value of sacred monuments in a different way, interpreting the phenomena related to the protection of monuments differently due to the subjective perception of these phenomena despite attempts at objective interpretation of the scientific research conducted. Methodological considerations concerning value, measurement and valuation in the social sciences and art sciences will not solve all contemporary problems related to the meaning of these categories in connection with sacred monuments. However, they can raise awareness of the complexity and abstractness of these categories and point to the relevance of sacred monuments in the life of the individual.³⁵

In the article, ‘Adaptive Re-use of Monuments “Restoring Religious Buildings With Different Uses”’,³⁶ the authors present problem of sustainability assessment in cultural heritage projects using the Multi-Attribute Value Theory (MAVT) approach, which is a particular kind of MCDA technique.

The study involves a comparative analysis of cultural tourism in Bucharest and Paris to identify the main aspects of sustainable cultural tourism.³⁷ A set of five characteristics in each of the two cities (civil monuments and architectural assemblages, religious monuments and festivals, personalities, digitisation of tourism, and cultural and educational institutions) was analysed. The study is focused on the role that cultural heritage can play in the sustainable development framework.³⁸

³¹ B. Szmygin, A. Siwek, A.. Fortuna-Marek, *Zespół Zamkowy w Janowcu. Ocena wartości i plan zarządzania*. Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej: Lublin, Polska, 2020, pp. 81–88.

³² E.H. Rast, *Theory of Value Structure: From Values to Decisions*, Lexington Books: Lanham, Maryland, 2022.

³³ R. Monticelli, *Towards a Phenomenological Axiology: Discovering What Matters*, Palgrave Macmillan: Cham, 2021.

³⁴ J. Krawczyk, *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej*. ‘Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo’, 44 (2014) pp. 507–529.

³⁵ J. Edelheim, M. Joppe, J. Flaherty, E. Höckert, K.A Boluk, J. Guia, M. Peterson, M. Axiology, *Value and Values*. In *Teaching Tourism*, Edelheim, J., Joppe, M., Flaherty J., Eds., Edward Elgar Publishing Ltd: Cheltenham, UK, 2022, pp. 12–20.

³⁶ T. Mine, *Adaptive Re-use of Monuments ‘Restoring Religious Buildings With Different Uses*, ‘Journal of Cultural Heritage’, 14/3 (2013) pp. S14–S19.

³⁷ V. Ferretti, M. Bottero, G. Mondini, *Decision Making and Cultural Heritage: An Application of the Multi-Attribute Value Theory for the Reuse of Historical Buildings*. ‘Journal of Cultural Heritage’, 15 (6) (2014) pp. 644–655.

³⁸ G.D. Stoica, V.A. Andreiana, M.C. Duica, M.C. Stefan, I.O. Susanu, M.D. Coman, D. Iancu, *Perspectives for the Development of Sustainable Cultural Tourism*. ‘Sustainability’, 14 (5678) (2022) pp. 1–17.

An assessment framework that is able to capture the multidimensional benefits of cultural landscape conservation/valorisation is proposed here starting from the analysis of 40 case studies of culture-led regeneration projects. The study shows that authentic intangible cultural heritage (ICH) provides a community with a unique selling point in the globally competitive tourism industry.³⁹

2.2. Definition and role of sacred monuments in Poland

A monument can be defined as an element of human cultural heritage – evidence of human activity documenting the past and at the same time lending a cultural, political, and historical identity to a society.⁴⁰ The Convention of 16 November 1972 on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage^{41,42,43} distinguishes so-called historic sites, by which it means ‘works of man or joint works of man and nature, as well as zones, and archaeological sites, which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological point of view’.

According to the Polish law, a monument may be a movable or immovable property which meets certain conditions. First of all, it must be a work of man or an object related to his activity, which attests to times past (epoch) or to a specific event. To be considered a monument, an object must have an historical, artistic or scientific value or combination of them, thanks to which its preservation for future generations is in the public interest.⁴⁴

That is, a monument is an old and valuable thing or building of great historical and scientific value, something that is not of contemporary vintage, and the division of monuments divides them mainly into:⁴⁵

- immovable monuments,
- movable monuments,
- archaeological monuments.

Sacred monuments are not distinguished as a separate category in the Act of 23 July 2003 on the protection and care of historical monuments.⁴⁶ They include,

³⁹ F. Nocca, *The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as Decision-Making Tool*. ‘Sustainability’, 9 (10) (2017), 1882, pp. 1–28.

⁴⁰ S. Kim, M. Whitford, C. Arcodia. *Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource: The Intangible Cultural Heritage Practitioners’ Perspectives*. ‘Journal of Heritage Tourism’, 14 (5–6) (2019) pp. 422–435.

⁴¹ J. Lloyd, *Monuments and the Sited Struggles of Memorialisation*. ‘Space and Culture’, 25 (2) (2021) pp. 341–344.

⁴² Convention of 16 November 1972 Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190.

⁴³ Y. Ahmad, *The Scope and Definitions of Heritage: From Tangible to Intangible*. ‘International Journal of Heritage Studies’, 12 (3) (2006) pp. 292–300.

⁴⁴ M. Vecco, *A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible*. ‘Journal of Cultural Heritage’, 11 (3) (2010) pp. 321–324.

⁴⁵ Platforma szkoleniowa NID. Available online: <https://nid.pl/pl> (accessed on 12.09.2021).

⁴⁶ J. Pruszyński. *Dziedzictwo kultury Polski – jego straty i ochrona prawna*, Kantor Wydawniczy Zakamycze: Kraków, Poland, 2001.

among others, churches of various denominations, monastery buildings, bell towers, towers, and altars.

Sacred monuments constitute a specific group in the heritage of European culture and civilisation.⁴⁷ Different from other monuments is their genesis, content and function, as well as their position in the legislative area. They constitute the overwhelming part of the entire historic resource.^{48,49,50} They are closely linked to the notion of value and valuation and to cultural and ecclesiastical heritage. They reflect a particular religion and the architecture associated with religion. Examples of ecclesiastical monuments broken down into immovable, movable and archaeological are shown in Figure 1.

As J. Marecki⁵¹ rightly notes, 'The primary purpose of all sacred buildings (chapels, monasteries, churches, sanctuaries, basilicas, cemeteries) is their religious (sacral) function. They are inseparable from human spirituality and provide a place for prayer, catechesis and the celebration of liturgy. It should be added at this point that sacred monuments are correlated with sacred value.⁵² Sacred value is a characteristic of monuments and works of art, referring to churches and elements of their decoration and furnishings, resulting from the fact that they have been offered to God. It is also part of an individual's culture and religion, i.e., surrounding them with veneration, conveying biblical, theological or hagiographical content through them and subjecting them to the rite of consecration in order to be used for liturgy'⁵³ (cf.: Table 1).

Historic sacred architecture has an important place among the most valuable monuments of national culture, and in the protection of this architecture, restoration and conservation are key.⁵⁴ The expansion of activities for the protection of sacred monuments is possible thanks to the cooperation of state and church authorities on

⁴⁷ Z. Maj, *Zabytki sakralne w prawie kościelnym i państwowym i ich wzajemne relacje*. In *Proceedings of Potrzeby Konserwatorskie Obiektów Sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego*, Łódź, Poland, 9–10 December, 2005, p. 91–95.

⁴⁸ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski – jego straty i ochrona prawna*, Kantor Wydawniczy Zakamycze: Kraków, Poland, 2001.

⁴⁹ R. Volzone, O. Niglio, P. Becherini, *Integration of Knowledge-based Documentation Methodologies and Digital Information for the Study of Religious Complex Heritage in the South of Portugal*. Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage 2022, 24, pp. 00208.

⁵⁰ K. Zalańska, *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*. Wolters Kluwer Polska: Warszawa, Poland, 2010.

⁵¹ J. Marecki, *Atrakcyjność i potencjał turystyczny obiektów sakralnych*. In *Ochrona zabytków sakralnych*, Różański, M., Edt., Olsztyn, 2017, Poland, pp. 25–34.

⁵² M. Demas, *Planning for Conservation and Management of Archaeological Sites, A Values-Based Approach*. In *Management Planning for Archaeological Sites Teutonico*, J.M., Plumbo, G., Eds., The Getty Conservation Institute: Loyola Marymount University: Los Angeles, CA, 2002, pp. 27–54.

⁵³ R. Mason, E. Avrami, *Heritage Values and Challenges of Conservation Planning*. In *Management Planning for Archeological Sites Teutonico*, J.M., Plumbo, G., Eds., The Getty Conservation Institute: Loyola Marymount University, Los Angeles, CA, 2002, pp. 13–26.

⁵⁴ P. Bijak, *Zabytki sakralne w systemie prawnym Polski – uwagi de lege ferenda*. 'Cywilizacja i Polityka', 17 (17) (2019) pp. 256–270.

Table 1. Examples of sacred monuments

Immovable sacred monuments	Movable sacred monuments	Archaeological sacred monuments
• chapels • presbyteries • cemeteries • towers • columns • gates • door • fireplaces • wall paintings	• vestments • bells • vessels, chalices • candlesticks, sculptures • engravings, paintings • coins • seals • musical instruments • books	• ceramics • tools • bullion goods

Source: own elaboration based on interviews with representatives of the Roman Catholic Church

ways of securing and preserving for social purposes sacred objects that lose their cult functions. From the juridical point of view, sacred monuments are subject to three types of legal protection: that resulting from canon law, ecclesiastical administrative law and public law. In Polish public law, sacred monuments are not specified as a separate subject of legal protection. According to the guidelines of the Church as an institution, sacred monuments important for society are sanctuaries, i.e., churches or other sacred places to which, with the Ordinary's consent, numerous believers make pilgrimages. Such an object is characterised by two essential features:⁵⁵

- space,
- sacred time.

These properties distinguish the sanctuary from the secular area and from other components of the church organisation. They are not only a place of worship, but also attractive as cultural-tourist objects. The attractiveness of sacred monuments is determined by:⁵⁶

- authenticity and uniqueness,
- living religious worship with a historical tradition,
- the spirituality and symbolism of the object,
- relics, miraculous images, statues surrounded by living worship,
- tradition,
- collection of works of art and making them accessible.

As a result of literature research, it should be noted that the term 'sacred monuments' is used by lawyers, philosophers, economists and financiers as well as representatives of psychology and sociology. It should also be emphasised that sacred monuments are not defined as a separate category in the Act on the Pro-

⁵⁵ A. Versaci, H. Bougdah, N. Akagawa, N. Cavalagli, *Conservation of Architectural Heritage*, 2nd ed., Springer Nature: Cham, Switzerland, 2022.

⁵⁶ A. Datko, *Człowiek w przestrzeni symbolicznej. Struktura oraz sakralne i społeczne funkcje pielgrzymek na przykładzie pątnictwa do Wejherowa i Swarzewa*. 'Peregrinus Cracoviensis', 12 (2001) pp. 117–140.

tection and Care of Monuments. And although various authors subjectively define this notion, there is no single developed general definition of sacred monuments.

The overview of theoretical concepts presented above allows us to propose our own definition of sacred monuments, as follows: 'A sacred monument is a material testimony of history, part of cultural heritage. It is a work of man, a place, a movable thing or an immovable property, through which knowledge of the time, culture, achievements in history, art, science, literature, architecture is transmitted. The work has an important subjective value in shaping the identity, the sensibility of the individual.'

2.3. The value of sacred monuments from the perspective of selected social sciences and art sciences in the light of literature and empirical

The values presented in the Athens Charter were reflected in the postulated principles of modern urban design. The assumption was that the 'city' should provide each inhabitant with full personal, spiritual and material freedom and the benefits of the city's overall functioning.^{57,58} The determining of the dimensions of all elements in the layout of the city should not be done other than⁵⁹ according to the human scale, i.e., according to what will be of value to the individual. The Athens Charter does not present a definition of sacred monuments, and 'value is placed' in the area of conservation and restoration of monuments in general.⁶⁰ Value therefore has both an objective and a subjective character. At this point the following questions should be asked: (1) For whom are monuments, including sacred monuments, important? (2) How is their value estimated and determined? (3) Is the system of values together with Walter Frodel's system of values only relevant to those involved in professional conservation and restoration of monuments? (4) Does only the historical, artistic and utilitarian value of a superfluous object play a significant role?^{61,62}

Philosophical value is seen as everything that is valuable, worthy of being desired by an individual, representing the goal of human desires and aspirations. It is

⁵⁷ A. Wilkońska, *Szlaki tematyczne związane z postaciami krakowskich świętych i błogosławionych jako oferta turystyczna*. In *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*, Instytut Turystyki GWSH: Katowice, Poland, 1999.

⁵⁸ E. Pahl-Weber, F. Schwartze. *Urban Planning, Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hrsg.), Handwörterbuch der Stadt und Raumentwicklung*. Hannover, Germany, 2018, pp. 2509–2520.

⁵⁹ O. Romice, D. Rudlin, H. Al-Waer, M. Greaves, K. Thwaites, S. Porta, *Setting Urban Design as a Specialised, Evidence-led, Coordinated Education and Profession*. 'Urban Design and Planning', 175 (4) (2022) pp. 179–198.

⁶⁰ Podhalańska Państwowa Uczelnia Zawodowa. Available online: <https://ppuz.edu.pl> (accessed on 15.09.2021).

⁶¹ Okręgowa Izba Inżynierów Budownictwa. Available online: <http://www.wam.piib.org.pl> (accessed on 15.09.21).

⁶² M. de la Torre, *Values and heritage conservation*. 'Heritage and Society', 6 (2) (2013) pp. 155–166.

man's relation to a given object that satisfies his individual needs. As H. Lewicka⁶³ rightly notes, 'Studies in the field of philosophy, dealing with axiological issues, distinguish the contentious issues related to value and these are:

- the question of the source of value – the dispute over whether objects have value in themselves or whether this value only arises when man gives it to them – the so-called conflict between objectivist and subjectivist perceptions of value,⁶⁴
- whether variability of value over time is constant despite the passing of time,
- whether value is inherent to an object or derives from the subjective sensations of its recipient.'

Philosophical value can also be defined as an object of judgment or evaluation. According to this approach, it is primarily the subjective value that is distinguished, i.e., the characteristic of an object, e.g., a sacred monument, that makes it desirable or valued by a particular person.⁶⁵ This value was already discussed by authors, who pointed out that price and value are not considered synonymous, which causes the problem of measuring and valuing a given good, e.g., a sacred monument (statue of an angel, a chalice, a cross).⁶⁶ For one individual, a given object or thing will have a value whereas for another individual, it will not.

As J. Krawczyk⁶⁷ rightly notes, the ambiguity of the term 'value' does not go unnoticed in the ways in which the noun 'valuing' is understood. It means 'to determine the value of something', 'to formulate judgements evaluating something', 'to classify according to value'. However, one cannot agree that the verb 'to value' does not include the attribution of value in the economic and logical sense. If this were the case, in reality, why would there be a setting of values? For whom? Economics and other social sciences cannot be separated from this concept. The arts will always be in relation to the social sciences. Although value can be ambivalently defined.

Conservationist appreciative analysis relates mainly to the art sciences and to conservationist thought and includes:⁶⁸

- Historical value (scientific and emotional).
- Artistic value (historical and artistic quality).

⁶³ H. Lewicka, *Wartość jako kluczowe pojęcie w dziedzinie nauk ekonomicznych*. 'Społeczeństwo i Ekonomia', 2 (2) (2014) pp. 64–72.

⁶⁴ E. Pye, D. Sully, *Evolving Challenges, Developing Skills*. 'Conservator', 30 (1) (2007) pp. 19–37.

⁶⁵ M. Cassar, M. *Sustainable Heritage: Challenges and Strategies for the Twenty-first Century*. 'Journal of Preservation Technology', 40 (1) (2009) pp. 3–11.

⁶⁶ A. Karmańska, *Wartość ekonomiczna w systemie informacyjnym rachunkowości finansowej*. Difin. Warszawa 2009, pp. 104.

⁶⁷ J. Krawczyk, *Ideal obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie*. In *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*. Szmygin, B. Ed., Fundacja Politechniki Lubelskiej: Warszawa – Lublin, Poland, 2012, pp. 101–113.

⁶⁸ J. Krawczyk, *Ideal obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie*. In *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*. Szmygin, B. Ed., Fundacja Politechniki Lubelskiej: Warszawa – Lublin, Poland, 2012, pp. 101–113.

- Aesthetic value (intrinsic and extrinsic aesthetic impact).
- Utilitarian value (primary and secondary).

And as B. J. Rouba⁶⁹ rightly points out: ‘...the possibility, the ability to perceive and appreciate the values contained in monuments depends on the awareness, the degree of education, the aesthetic and emotional sensitivity of their owners and of societies as a whole...’.

Value in economic theory is defined by a characteristic (or set of characteristics) of a thing, expressible in money. Values should be considered in the context of the purpose of activities, the object and subject of its estimation and the timing of economic events. M. Dobija⁷⁰ emphasises that value in economics refers to exchange value, utility value and cost value. The sources of value are related to human needs and subjective feelings about a given good in the consumption process. Value mainly expresses property, assets, material goods, and expenditures incurred on assets.

The economic value of sacred monuments from the point of view of their consumption can be determined by an individual's faith, its correlation with practice, identification with relics, church goods, and museum goods. The issue of the value of sacred monuments in economics can be considered broadly, among other things as: market or replacement value, related in the estimation of value, with the valuation of things, determination of use value, costs of restoration, conservation or restoration of sacred monuments, e.g., pulpits, statues, wooden doors or shutters, stained glass. The correlation between the value of sacred monuments and the costs incurred for their restoration, renovation or conservation is not without significance. These costs may significantly determine the level of value of a given monument and, to a ‘certain extent’, may influence its valuation.

The value of sacred monuments in psychology and sociology can be considered together because of the connections between these disciplines. Both psychology and sociology deal with the human being – the study of personality, role, social bonding. Psychology is the science that studies the mechanisms and laws governing the human psyche and behaviour, the subjective feelings of man. Sociology, on the other hand, is the science that studies the functioning and changes of society in a systematic way. In psychology, value is treated as a highly individualised, subjective concept, depending on the preferences of the individual, the stakeholder, the user of a given good.

Value in this approach is a characteristic of things or people worthy of desire by individuals. M. Łobocki states that ‘A value is everything that is considered important and valuable for an individual and society as a whole and is worthy of desire, which is connected with positive experiences and at the same time constitutes the goal of human endeavour.’⁷¹ The science of psychology adds

⁶⁹ B.J. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków*. Narodowy Instytut Dziedzictwa. Ochrona zabytków: Warszawa, Poland, 2008, pp. 37–57.

⁷⁰ M. Dobija, *Rachunkowość zarządcza i controlling*. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa, Poland, 2008.

⁷¹ M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*. Impuls: Warszawa, Poland, 2009.

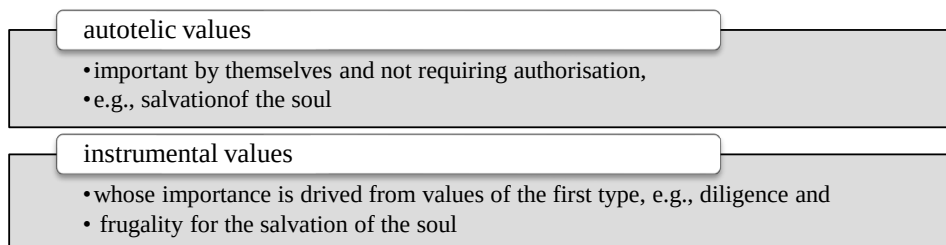
to this the influence of the laws governing the human psyche on the perception of values. Emotions and feelings play a key role here, and value is not an objective property of a given good or object, but a product of the human mind and a highly individual matter, important to one individual and completely meaningless to another.

Definitions that take into account a cultural approach, on the other hand, define value as objects that are commonly desired in a given society, whether symbolic or non-symbolic in nature. This approach exposes the universal dimension of value to human beings, dominant in a given society linked to its culture and norms. In this sociological view, a social dimension is given to values.

This perception of value is pointed out, among others, by J. Krawczyk, who emphasises that, '...the awareness of the importance of material relics of the past in the process of shaping a community and strengthening interpersonal bonds is reflected in the decision to enrich the hitherto applied criteria with the value of a symbol, which is treated by Frodel as one of the basic components of emotional value (...) this new category of value has also proved useful in the analysis of all kinds of material carriers of collective identity...'.

The social character is linked to the pedigree of values, as they arise, develop and evolve with changes in the world.^{72,73} According to the science of sociology, a value is anything that is considered valuable by individuals or collectivities and is the goal of their actions. Individuals and collectivities have different systems and hierarchies of values, as shown in Figure 1.

Figure 1. Classification of values in sociology

Source: own elaboration based on: J. Gardawski, L. Gilejko, J. Siewierski, R. Towalski: *Sociology of economy*. Difin sp. z o.o. Warsaw 2008, p. 45

In conclusion, it should be emphasised that the view of economics and sociology or psychology on the individual and human nature is different, which does not mean that it is completely contradictory. The sciences of art correlate with this outlook, and recalling the writings of J. Krawczyk: '... most probably there would not be a noun in the Polish language for the word *value* if it were not for the significant broadening of the meaning of the word *value*, which in the 2nd

⁷² M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*. Impuls: Warszawa, Poland, 2009.

⁷³ A.F. Folkierska, *Typy wartości, ich miejsce i funkcjonowanie w kulturze*. In *Młodość a wartości*, Świda, H. Ed., WSiP: Warszawa, Poland, 1979, p. 92–134.

half of the 19th century became widespread in philosophical thought...'. – it is important to remember how different the interpretation of the term 'value' is today in science and practice.

3. Results

The importance of the value of sacred monuments for human beings is presented on the basis of a pilot self-study conducted between October and November 2021. The research tool was a survey questionnaire and the survey was conducted using the CAWI technique (Computer Assisted Web Interview), a questionnaire prepared in MS Teams. The survey was anonymous. The survey was piecemeal and the research sample was selected using the snowball method in order to reach people living in the study area. In the first instance, a survey questionnaire was sent to a few dozen people with a request to recruit more people for the survey. The subject of the survey was the respondents' opinion on the importance of the value of sacred monuments. The results of the survey are presented below.

A total of 275 people took part in the survey. The average age of the respondents was 25 years. The youngest respondent was 17 years old and the oldest was 69 years old. The largest number of people was aged 21 (58 respondents). The coefficient of variation shows a fairly diverse group in terms of age $V_z=33\%$. The asymmetry of the age distribution is right-skewed, which means that the study group was dominated by people with a below average age (i.e., below 25 years) (cf.: Table 2).

Table 2. Basic age statistics of the study group

	Number	Mean	Me	Mo	N_{Mo}	Min	Maks	Std. dev.	V_z
Age	275	25	22	21	58	17	69	8	33

Source: own compilation based on surveys, $n=275$

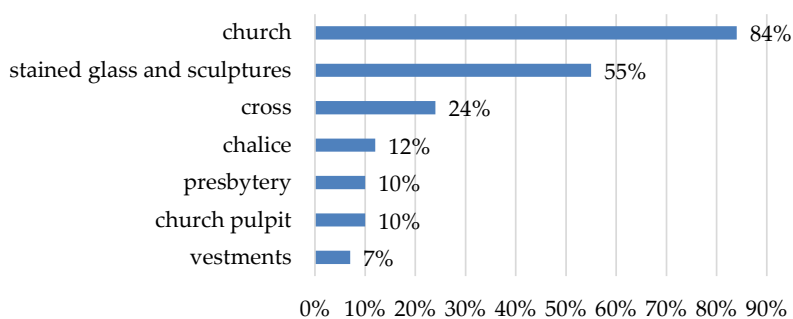
219 women and 56 men took part in the survey. 69% of respondents were urban residents and 31% were rural residents. 49% of those who took part in the survey are believers and practitioners and 17% are non-believers. Most respondents (69%) reside in the West Pomeranian Voivodeship (cf.: Table 3).

Respondents were asked what their first thought was when they heard the term 'sacred monument'. They could specify more than one association. The results are presented in Figure 2.

Table 3. Characteristics of the study group

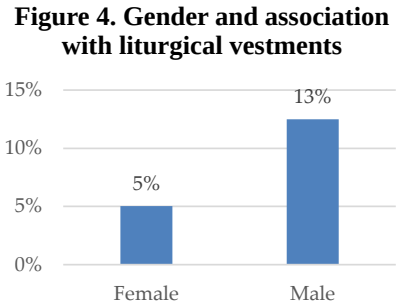
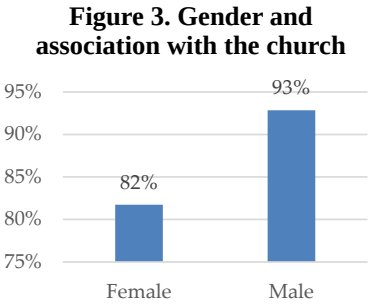
	Category	Number (N)	Percent (%)
Gender	Women	219	80%
	Men	56	20%
Place of residence	City	191	69%
	Countryside	84	31%
Attitude towards faith	Believer and practitioner	93	34%
	Believer and not practitioner	135	49%
	Non-believer	47	17%
Voivodship	zachodniopomorskie	191	69%
	podkarpackie	44	16%
	pomorskie	20	7%
	mazowieckie	6	2%
	kujawsko-pomorskie	4	1%
	lubuskie	4	1%
	małopolskie	3	1%
	wielkopolskie	2	1%
	świętokrzyskie	1	0%

Source: own elaboration based on surveys, n=275

Figure 2. First thought on hearing the term ‘sacred monument’

Source: own elaboration based on surveys, n=275

It was tested whether there were differences in the first thought associated with the term ‘sacred monument’ in relation to age, gender, place of residence and attitude towards faith. The analyses showed that differences in the first thought associated with ‘sacred monument’ occurred only with respect to gender $p < \alpha$ ($p=0.0427$) and liturgical vestments $p < \alpha$ ($p=0.0435$) (Figure 3 and Figure 4).

Source: own elaboration based on surveys, n=275

It is more common for men (93%) than women to associate a church with a sacred monument. Similarly, liturgical vestments are more often associated with a sacred monument by men (13%) than by women. Respondents were also asked what value sacred monuments have for them (on a scale of 0 to 5 where 0 is no value and 5 is very high value). The responses are presented in Table 4 and Figure 5.

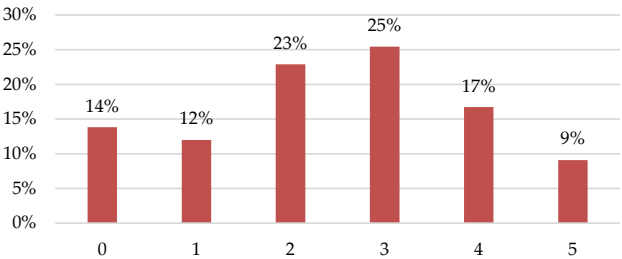
Table 4. Basic descriptive statistics of the value that monuments have for respondents

	N	Mean	Me	Mo	N _{Mo}	Min	Maks	Std. dev.	V _z
The value of sacred monuments for you	275	2,5	3	3	70	0	5	1,5	60,2

Source: own elaboration based on surveys, n=275

The mean rating of the value of the monuments for respondents is 2.5 points. The most frequent respondents rated the value at 3 points, there were 70 such respondents. The lowest rating was 0 and the highest was 5 points.

Figure 5. Assessment of the value of sacred monuments

Source: own elaboration based on surveys, n=275

In addition, it was examined whether there were differences in the assessment of the value of sacred monuments in relation to age, gender, place of residence and attitude towards faith. The analysis shows that gender and place of residence have no effect on the assessment of the value of sacred monuments for the respondents surveyed. On the other hand, age and attitude towards faith influence the assessment of the value of sacred monuments $p < \alpha$ ($p = 0,0000$). The results of the Kruskal Wallis ANOVA test are shown in Table 5.

Table 5. Results of the Kruskal Wallis ANOVA test. Age and attitude towards faith and the assessment of the value of sacred monuments

	Category	Assessment of the value of sacred monuments	
		$\bar{x}$	p
Age	up to 20	2.02	0.0000***
	20 to 25	2.23	
	25 to 30	2.96	
	over 30	3.56	
Attitude towards faith	Believer and practitioner	3.47	0.0000***
	Believer and non-practitioner	2.25	
	Non-believer	1.09	

Source: own elaboration based on surveys, n=275

The older the respondent, the higher the assessment of the value of sacred monuments. Those under 20 years of age gave them the lowest rating and those over 30 years of age gave them the highest rating. The attitude towards faith also influenced the assessment of the value of sacred monuments. They are rated highest by believers and practitioners with an average score of 3.47 and lowest by non-believers with an average score of 1.09. Detailed results are shown in Figures 6 and 7.

Figure 6. Age and assessment of the value of sacred monuments

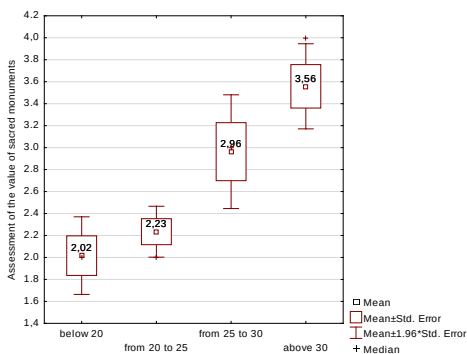
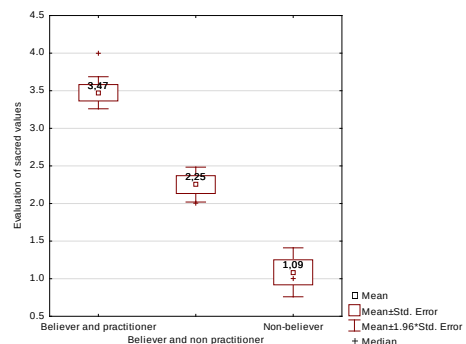

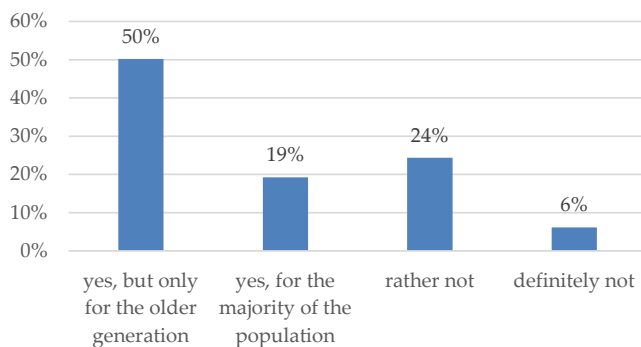
Figure 7. Attitude towards faith and evaluation of sacred values

Source: own elaboration based on surveys, n=275

Respondents were also queried about the significance of the value of sacred monuments for the general public today. The respondents' answers (on a scale of 0 to 5, where 0 is no value and 5 is very high value), are shown in Figure 8.

Figure 8. Do the monuments represent a high value to society?

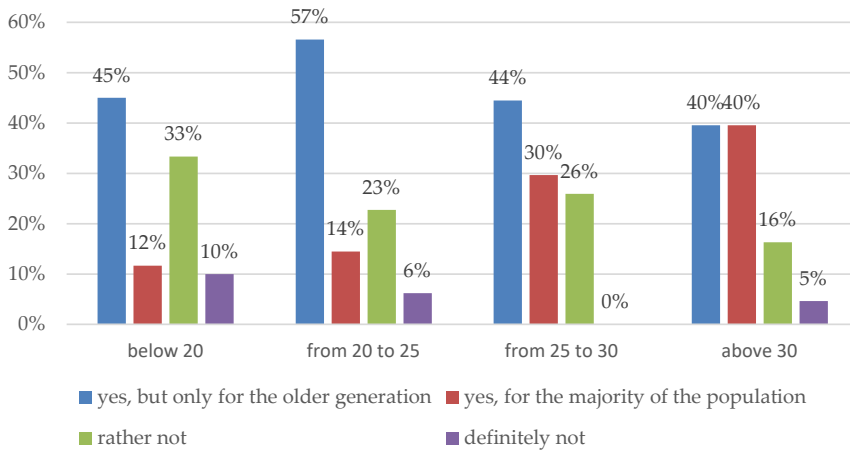
It was examined whether there are differences in the assessment of the value of sacred monuments to society in relation to age, gender, place of residence and attitude towards faith. The analysis shows that gender and place of residence do not influence the assessment of the value of sacred monuments to society. In contrast, age and attitude towards faith influence the assessment of the value of monuments to society (Table 6, Figures 9 and 10).

Table 6. Results of Pearson's chi square independence test. Age and attitude towards faith and assessment of the value of sacred monuments to society

Do the monuments represent a high value to society	
	<i>p – value</i>
Age	0.0053**
Attitude towards faith	0.0002***

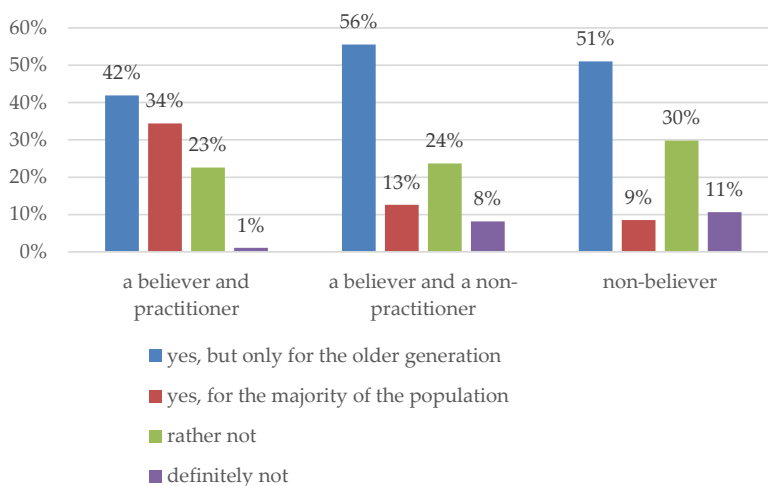
Source: own elaboration based on surveys, n=275

Age was related to views on whether sacred monuments represent a high value to society $p < \alpha$ ($p = 0.0053$). Those aged up to 30 years are most likely to think they are of high value but only to the older generation. The oldest respondents say they are only of value to the older generation, but the same 40 % say they are also of value to society as a whole. One in ten of the youngest respondents under the age of 20 years say that they are definitely not of value to society.

Figure 9. Age and assessment of the value of sacred monuments to the whole society

Source: own elaboration based on surveys, n=275

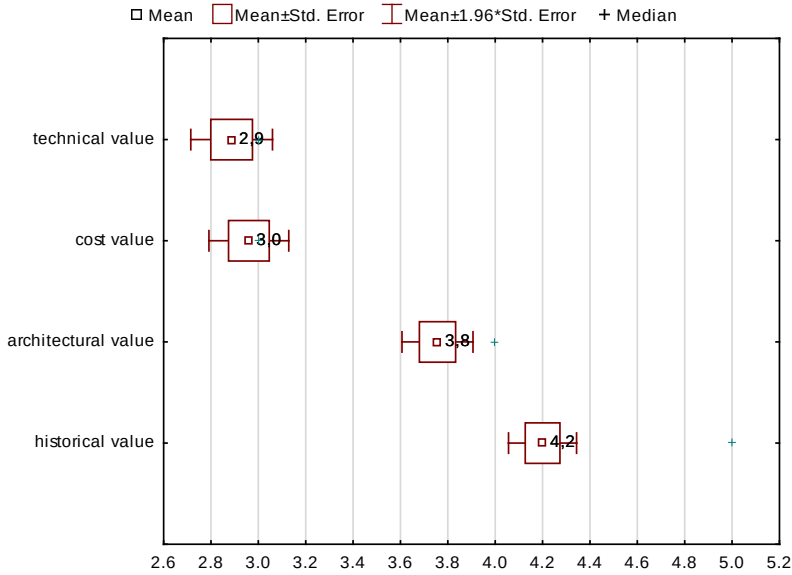
Attitudes towards faith were related to views on whether sacred monuments represent a high value for society $p < \alpha$ ($p = 0.0002$). All respondents most often claimed that they were of importance, but for the older generation. In the case of believers and practitioners, as many as 34% claimed that they are of value to most of society. In the group of non-believers, as many as 30% replied that they are rather not of value to most of society and 11% that they definitely are not of value to most of society.

Figure 10. Attitude towards faith and assessment of the value of sacred monuments to the whole society

Source: own elaboration based on surveys, n=275

Survey participants were also asked which value (technical, architectural, historical or monetary) influences the price of religious monuments, for example churches (on a scale of 0 to 5 where 0 is no value and 5 is very high value). Respondents rated historical value the highest (mean 4.2) and technical value the lowest (mean 2.9) as presented in Figure 11.

Figure 11. Average rating of features affecting the price of sacred monuments

Source: own elaboration based on surveys, n=275

It was examined whether there are differences in the evaluation of factors that influence the monetary value of sacred monuments in relation to age, gender, place of residence and attitude towards faith. The analysis shows that gender and place of residence do not influence the evaluation of factors that influence the monetary value of religious monuments. In contrast, age and attitude towards faith influence the evaluation of the factors that determine the monetary value of sacred monuments (Table 7 and Figures 12 and 13).

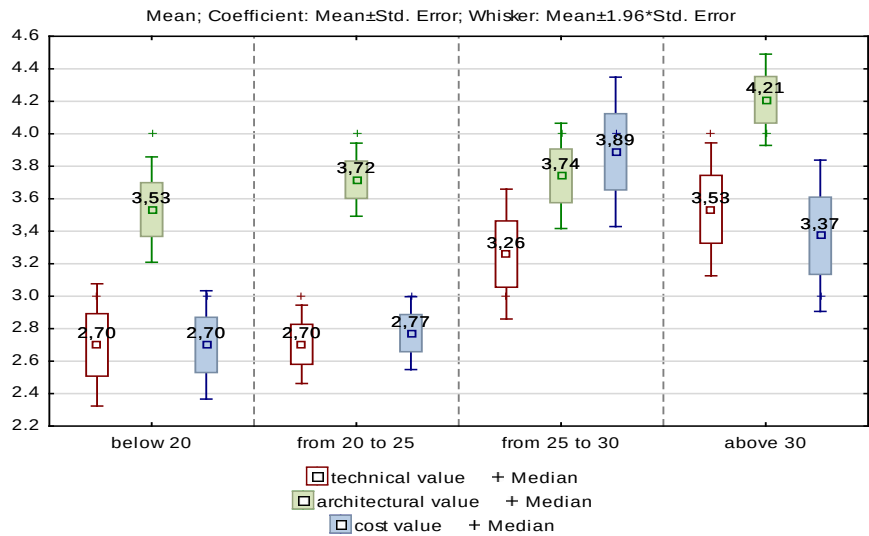
The analysis shows that the age of respondents influenced the assessment of technical value $p < \alpha$ ($p=0.0026$), architectural value $p < \alpha$ ($p=0.0262$) and the assessment of architectural value $p < \alpha$ ($p=0.0002$). All age groups rated architectural value highest as a determinant of the monetary value of sacred monuments. It is rated highest at 4.21 by the oldest people over 30 years of age. The technical value is also rated highest by the oldest people over 30 years of age (mean score of 3.53) and the monetary value is claimed as the most important by people aged 25 to 30 years (mean score of 3.89).

Table 7. Results of the Kruskal Wallis ANOVA test. Age and attitude towards faith and assessment of factors influencing the monetary value of sacred monuments

Category	Technical value		Architectural value		Historical value		Monetary value	
	$\bar{x}$	p	$\bar{x}$	p	$\bar{x}$	p	$\bar{x}$	p
Age	up to 20	2.70	3.53		4.00		2.70	
	20 to 25	2.70	3.72		4.17		2.77	
	25 to 30	3.26	3.74	0.0262*	4.22	0.2687	3.89	0.0002***
	over 30	3.53	4.21		4.56		3.37	
Attitude towards faith	Believer and observant	3.16	3.85		4.28		3.40	
	Believer and non- observant	2.73	3.71	0.6964	4.19	0.4352	2.78	0.0012**
	Non-believer	2.81	3.70		4.09		2.62	

Source: own elaboration based on surveys, n=275

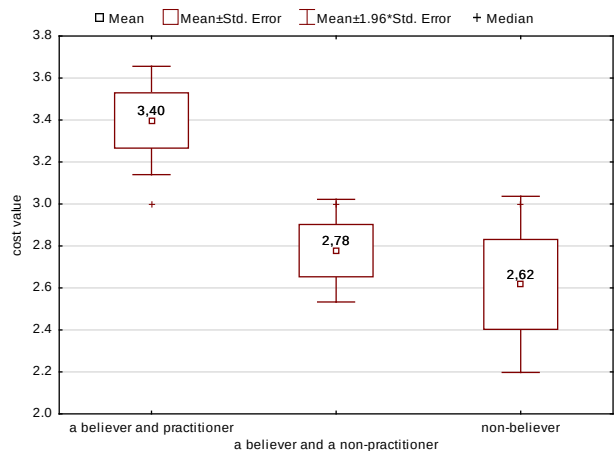
Figure 12. Age and assessment of factors influencing the monetary value of sacred monuments

Source: own elaboration based on surveys, n=275

Attitudes towards faith were related to cost value ratings $p < \alpha$ ($p=0.0012$). The highest rating was given by believers and practitioners and the lowest by non-believers.

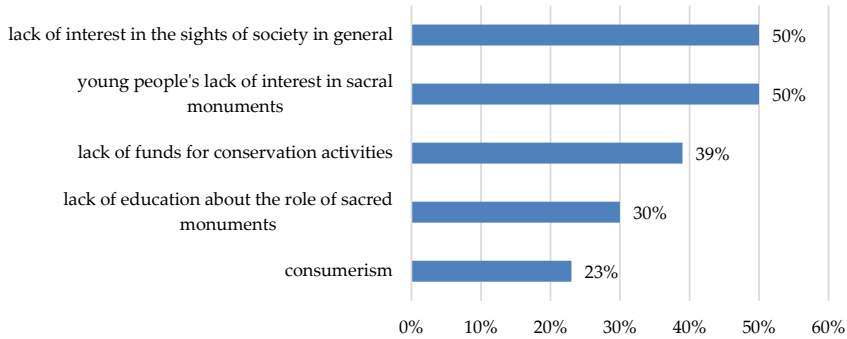
Figure 13. Attitude towards faith and evaluation of factors influencing the price of sacred monuments

Source: own elaboration based on surveys, n=275

The qualities that may diminish the value of sacred monuments, respondents gave varied answers are shown in Figure 14.

Figure 14. Features that reduce the value of sacred monuments

Source: own elaboration based on surveys, n=275

It was tested whether there were differences in the evaluation of the characteristics that reduce the value of sacred monuments in relation to age, gender, place of residence and attitude towards faith. Pearson's chi-square independence test was used for the analysis. The results of the analyses are presented in Figures 15–18.

Figure 15. Place of residence and consumerism

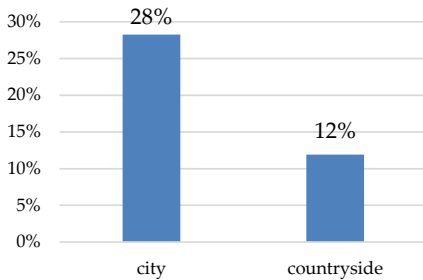
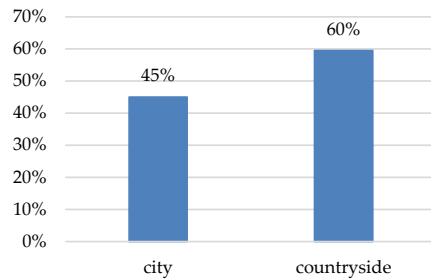
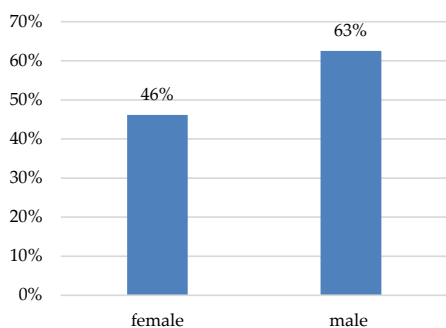
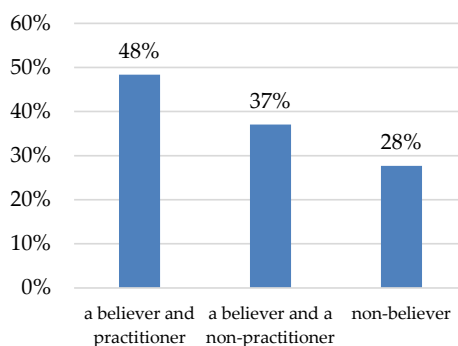

Figure 16. Place of residence and lack of interest in sacred monuments among young people

Source: own elaboration based on surveys, n=275

The analysis shows that place of residence was associated with consumerism $p < \alpha$ ($p=0.0039$) and young people's lack of interest in sacred monuments $p < \alpha$ ($p=0.0267$). Those living in the city were more likely to cite consumerism (28%) as a characteristic that diminishes the value of sacred monuments and those living in the countryside were more likely to cite young people's lack of interest in sacred monuments (60%).

Figure 17. Gender and young people's lack of interest in sacred monuments**Figure 18. Attitude towards faith and lack of funding for conservation work**

Source: own elaboration based on surveys, n=275

Gender was related to a lack of interest in sacred monuments among young people $p < \alpha$ ($p=0.0286$). Men were more likely to mention this reason (63%). In contrast, attitude towards faith differentiated the frequency of choosing lack of financial resources for conservation activities $p < \alpha$ ($p=0.0039$). Among believers and observant people, this reason was chosen by almost half of the respondents (48%), while among non-believers it was 28% of the respondents.

4. Conclusion

Sacral monuments in Poland reflecting their value in various ways and constitute a significant share in the treasury of national heritage. These monuments constitute a special category of cultural goods and an element of cultural heritage. Apart from their artistic, historical and scientific value, the distinguishing feature of this group of monuments is their sacred value. The aim of the paper was to present the possible ways of perceiving the value of sacred monuments, and to emphasise the fact that its dimension is also determined by subjective aspects. The specific aim of the paper was to assess the significance of the value of sacred monuments for stakeholders and to make a descriptive reference to the issue of Walter Frodel's Valuing Historical Analysis used in conservation (art sciences). The considerations carried out in the article lead to the following conclusions:

- 1) According to Polish law, a monument may be either movable or immovable property which fulfils certain conditions. A monument is an old and valuable thing or a building of high historical and scientific value, something that is non-modern.
- 2) Sacred monuments are not distinguished as a separate category in the Act of 23 July 2003 on the protection and care of historical monuments. The Act categorises monuments as immovable monuments, movable monuments and archaeological monuments. The lack of a legal definition of sacred monuments resulted in an author's own definition being proposed.

- 3) Sacred monuments are inextricably linked to human spirituality and provide a place for prayer, catechesis and the celebration of liturgy. It should be added at this point that sacred monuments are correlated with sacred value, which can be subjectively determined by stakeholders.
- 4) Value and valuation and the measurement of value largely depend on the usefulness of information and the information needs of stakeholders.
- 5) The primary purpose of valuing monuments, including sacred monuments in art sciences is to protect the attributes of the elements that determine the value of monuments (value: historical-scientific, historical-emotional, artistic, aesthetic, utilitarian).
- 6) The results of our own research allowed us to formulate general conclusions, i.e.:
 - The average rating of the value of the monuments for the respondents is 2.5 points (on a scale of 0 to 5 where 0 is no value and 5 is very high value). The most frequent respondents rated the value of sacred monuments at 3 points, there were 70 such respondents. The analysis shows that gender and place of residence do not affect the assessment of the value of sacred monuments for the respondents surveyed.
 - The higher the age of the respondents, the higher the assessment of the value of sacred monuments. Those under 20 years of age rated them the lowest and those over 30 the highest. The attitude towards faith also influenced the assessment of the value of sacred monuments. The highest rating was given by believers and practitioners with an average rating of 3.47.
 - One in ten of the respondents under the age of 20 states definitively that religious monuments are of no value to the general public.
 - Respondents rated the historical value of sacred monuments highest and the technical value lowest.
 - The analysis shows that gender and place of residence do not influence the assessment of factors that influence the price of sacred monuments.
 - Those living in the city were more likely to identify consumerism as a characteristic that diminishes the value and significance of sacred monuments.

It is recommended that actions be taken to promote knowledge about sacred monuments in Poland and to disclose information about the broadly understood value of these monuments. It is proposed that this information should be made available to a wide range of stakeholders through Internet resources, scientific publications, folders, brochures. This information should include a list of the monuments themselves, including sacred monuments, and a list of ongoing and planned conservation and restoration works, together with a budget of estimated costs. A large-scale campaign to promote historical monuments, including sacral monuments in Poland, should be conducted in order to promote historical thought; it would also be reasonable to conduct an educational campaign in schools and locally, on the significance and value of relics of the past.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Ackoff, Ronald L., *Decyzje optymalne w badaniach stosowanych*, PWN: Warszawa, 1969.
- Ahmad, Yahaya, The Scope and Definitions of Heritage: From Tangible to Intangible. *International Journal of Heritage Studies* 2006, 12(3), pp. 292–300.
- Ajdukiewicz, Kazimierz, *Logika pragmatyczna*, PWN: Warszawa, 1975.
- Bijak, Paweł, Zabytki sakralne w systemie prawnym Polski – uwagi de lege ferenda. *Cywilizacja i Polityka* 2019, 17(17), pp. 256–270.
- Brown, Thomas C., The Concept of Value in Resource Allocation. *Land Economics* 1984, 60(3), pp. 231–246.
- Buchanan, Sarah, Coleman Steve, Deterioration Survey of the Stanford University Libraries Green Library Stack Collection, unpublished report, Stanford University Libraries. In *Preservation Planning Program. Resource Notebook*, Association of Research Libraries, Office of Management Studies: Washington, D.C., 1987, pp. 189–222.
- Cassar, May, Sustainable Heritage: Challenges and Strategies for the Twenty-first Century. *Journal of Preservation Technology* 2009, 40(1), pp. 3–11.
- Caws, Petr, Definition and Measurement in Physics. In *Measurement Definitions and Theories*, Churchman, C.W., Ratoosh, P., Eds., John Wiley: New York, C.E., 1959, pp. 3–17.
- Chipman, Susan E.F., *The Oxford Handbook of Cognitive Science*, Oxford University Press: New York, US, 2017, p. 6.
- Convention of 16 November 1972 Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190.
- Cunningham, Lawrence S., Reich, John J., Fichner-Rathus, Loius, *Culture and Values: A Survey of the Humanities*, Volume I, 9th ed., Cengage Learning: Boston, US, 2014.
- Datko, Andrzej, Człowiek w przestrzeni symbolicznej. Struktura oraz sakralne i społeczne funkcje pielgrzymek na przykładzie pątnictwa do Wejherowa i Swarzewa. *Peregrinus Cracoviensis* 2001, 12, pp. 117–140.
- Demas, Martha, Planning for Conservation and Management of Archeological Sites, A Values-Based Approach. In *Management Planning for Archeological Sites Teutonico*, J.M., Plumbo, G., Eds., The Getty Conservation Institute: Loyola Marymount University: Los Angeles, CA, 2002, pp. 27–54.
- Dobija, Mieczysław, *Rachunkowość zarządcza i controlling*. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa, Poland, 2008.
- Douglas-Jones, Rachel, Hughes, John J., Jones, Sian, Yarrow, Thomas, Science, Value and Material Decay in the Conservation of Historic Environments. *Journal of Cultural Heritage* 2016, 21, pp. 823–833.
- Edel, Abraham, *Analyzing Concepts in Social Science. Science, Ideology, and Value*, Transaction Books, New Brunswick: New Jersey, US, 1979.
- Edelheim, Johan, Joppe, Marion, Flaherty, Joan, Höckert, Emily, Boluk, Karla A., Guia, Jaume, Peterson, Miranda, Axiology, value and values. In *Teaching Tourism*, Edelheim, J., Joppe, M., Flaherty, J., Eds., Edward Elgar Publishing Ltd: Cheltenham, UK, 2022, pp. 12–20.
- Elzein, Nadine, Relativism, Fallibilism, and the Need for Interpretive Charity, *Values and Virtues for a Challenging World* 2022, 92, pp. 253–270.
- Ferrero, Alessandro, Scotti, Veronica, Measurement Uncertainty. In *Forensic Metrology An Introduction to the Fundamentals of Metrology for Judges, Lawyers and Forensic Scientists*, Ferrero, A., Scotti, V., Eds., Springer International, 2022.

- Ferretti, Valentina, Bottero, Marta, Mondini, Giulio, Decision Making and Cultural Heritage: An Application of the Multi-Attribute Value Theory for the Reuse of Historical Buildings. *Journal of Cultural Heritage* 2014, 15(6), pp. 644–655.
- Folkierska, Andrea. F., Typy wartości, ich miejsce i funkcjonowanie w kulturze. In *Młodzież a wartości*, Świda, H. Ed., WSiP: Warszawa, Poland, 1979, p. 92–134.
- Frodl, Walter, Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków i ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską. *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków* 1966, XIII, pp. 16–24.
- Gadamer, Hans-Georg, *Idea dobra w dyskusji między Platonem i Arystotelesem*. Wydawnictwo Antyk: Kęty, Poland, 2002.
- Havermans, John, Marres, Pieter, Defize Peter, The Development of a Universal Procedure of Archive Assessment. *Restaurator* 1999, 20, pp. 48–55.
- Hońko, Stanisław, *Wycena w rachunkowości, znaczenie, podstawy, parametry i zasady*. Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe ZAPOL Dmochowski, Sobczyk Sp.j.: Szczecin, Poland, 2013.
- Jones, Sian, Wrestling with the Social Value of Heritage: Problems, Dilemmas and Opportunities. *Journal of Community Archaeology & Heritage* 2017, 4(1), pp. 21–37.
- Karmańska, Anna, *Wartość ekonomiczna w systemie informacyjnym rachunkowości finansowej*. Difin. Warszawa 2009, pp. 104.
- Kim, Soojung, Whitford, Marc, Arcodia, Charles, Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource: The Intangible Cultural Heritage Practitioners' Perspectives. *Journal of Heritage Tourism* 2019, 14(5–6), pp. 422–435.
- Kluckhohn, Clyde, Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. In *Toward a General Theory of Action*, Parsons, T., Shils, E., Eds., Harvard University Press: Cambridge, C. E., 1951, pp. 388–433.
- Krawczyk, Janusz, Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo* 2014, XLIV, pp. 507–529.
- Krawczyk, Janusz, Ideał obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie. In *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*. Szmygin, B. Ed., Fundacja Politechniki Lubelskiej: Warszawa – Lublin, Poland, 2012. pp. 101–113.
- Lewicka, Hanna, Wartość jako kluczowe pojęcie w dziedzinie nauk ekonomicznych. *Społeczeństwo i Ekonomia* 2014, 2(2), pp. 64–72.
- Lloyd, Justine, Monuments and the Sited Struggles of Memorialisation. *Space and Culture* 2021, 25(2), pp. 341–344.
- Łobocki, Mieczysław, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*. Impuls: Warszawa, Poland, 2009.
- Maj, Zbigniew, Zabytki sakralne w prawie kościelnym i państwowym i ich wzajemne relacje. In *Proceedings of Potrzeby Konserwatorskie Obiektów Sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego*, Łódź, Poland, 9–10 December, 2005, p. 91–95.
- Marecki, Józef, Atrakcyjność i potencjał turystyczny obiektów sakralnych. In *Ochrona zabytków sakralnych*, Różański, M., Ed., Olsztyn, 2017, Poland, pp. 25–34.
- Masali, Melchiorre, Schlacht, Irene L., Cremasco, Margherita, Man Is the Measure of All Things. *Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali* 2019, 30(1), pp. 573–587.
- Mason, Randall, Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices. In *Assessing the Values of Cultural Heritage*, de la Torre, M., Ed., The Getty Conservation Institute: Las Angeles, CA, 2002, pp. 5–30.
- Mason, Randall, Avrami, Erica, Heritage Values and Challenges of Conservation Planning. In *Management Planning for Archeological sites Teutonico*, J.M., Plumbo, G.,

- Eds., The Getty Conservation Institute: Loyola Marymount University, Los Angeles, CA, 2002, pp. 13–26.
- Mine, Thomas Z., Adaptive Re-use of Monuments “Restoring Religious Buildings with Different Uses”, *Journal of Cultural Heritage* 2013, 14(3), pp.S14–S19.
- Mohan, Rajon P., Kinloch, Graham C., Ideology, Myths, and Social Science. In *Ideology and the Social Sciences*, Kinloch, G.C., Mohan, R.P., Eds., Greenwood Press: Westport, Ireland, 2000, pp. 7–20.
- Monticelli, Roberto, *Towards a Phenomenological Axiology: Discovering What Matters*, Palgrave Macmillan: Cham, 2021.
- Nadolna, Bożena, Wpływ koncepcji wartości na pomiar wartości ekonomicznej w rachunkowości. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego* 2011, 625(32), pp. 169–183.
- Nocca, F., The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as a Decision-Making Tool. *Sustainability* 2017, 9(10), 1882, pp. 1–28.
- Okręgowa Izba Inżynierów Budownictwa. Available online: <http://www.wam.piib.org.pl>, (accessed on 15.09.21).
- Onecha, Belen, Dotor, Alicia, Marmolejo-Duarte, Carlos, Beyond Cultural and Historic Values, Sustainability as a New Kind of Value for Historic Buildings. *Sustainability* 2021, 13(5), 8248, pp. 1–18.
- Pahl-Weber, Elke, Schwartze, Frank, *Urban planning*, Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hrsg.), Handwörterbuch der Stadt und Raumentwicklung. Hannover, Germany, 2018, pp. 2509–2520.
- Platforma szkoleniowa NID. Available online: <https://nid.pl/pl> (accessed on 12.09.2021).
- Podhalańska Państwowa Uczelnia Zawodowa. Available online: <https://ppuz.edu.pl> (accessed on 15.09.2021).
- Pronobis-Gajdzis, Małgorzata, Analiza wartościująca zabytkowych kodeksów, księgozbiorów i bibliotek podstawą projektu konserwatorskiego. *Śląski Kwartalnik Naukowy* 2017, 1(47), pp. 55–77.
- Pruszyński, Jan, *Dziedzictwo kultury Polski – jego straty i ochrona prawna*, Kantor Wydawniczy Zakamycze: Kraków, Poland, 2001.
- Pye, E.M., Sully, Dean, Evolving Challenges, Developing Skills. *Conservator* 2007, 30(1), pp. 19–37.
- Rast, Erich. H., *Theory of Value Structure: From Values to Decisions*, Lexington Books: Lanham, Maryland, 2022.
- Rokeach, Milton, The Role of Values in Public Opinion Research. *The Public Opinion Quarterly* 1968, 32(4), pp. 547–559.
- Romice, Ombretta, Rudlin, David, Al-Waer, Husam, Greaves, Mark, Thwaites, Kevin, Porta, Sergio, Setting Urban Design as a Specialised, Evidence-led, Coordinated Education and Profession. *Urban Design and Planning* 2022, 175(4), pp. 179–198.
- Rouba, Bogumiła Jadwiga, *Autentyczność i integralność zabytków*. Narodowy Instytut Dziedzictwa. Ochrona zabytków: Warszawa, Poland, 2008, pp. 37–57.
- Smith, Luranjane, Heritage, the Power of the Past, and the Politics of (Mis-) Recognition, *Journal for the Theory of Social Behaviour* 2022, Volume 52, Issue 4, pp. 623–642.
- Stabile, Donald, *Economics, Competition and Academia: An Intellectual History of Sophism Versus Virtue*, Edward Elgar Publishing: Cheltenham, Northampton, 2007, pp. 17–22.
- Stoica, Georgiana-Daniela, Andreiana, Violetta A., Duica, Mircea. C., Stefan, Maria. C., Susanu, Irina. O., Coman, Michaela. D., Iancu, Dorin, Perspectives for the Development of Sustainable Cultural Tourism. *Sustainability* 2022, 14(5678), pp. 1–17.

- Szmygin, Bogusław, Siwek, Andrzej, Fortuna-Marek, Anna, *Zespół Zamkowy w Janowcu. Ocena wartości i plan zarządzania*. Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej: Lublin, Polska, 2020, pp. 81–88.
- de la Torre, Marta, Values and Heritage Conservation. *Heritage and Society* 2013, 6(2), pp. 155–166.
- Vecco, Marilena, A Definition of Cultural Heritage: From the Tangible to the Intangible. *Journal of Cultural Heritage* 2010, 11(3), pp. 321–324.
- Vecco, Marilena, A Definition of Cultural Heritage: From the Tangible to the Intangible. *Journal of Cultural Heritage* 2010, 11(3), pp. 321–324.
- Versaci, Antonella, Bougdah, Hocine, Akagawa, Natsuko, Cavalaghi, Nicola, *Conservation of Architectural Heritage*, 2nd ed., Springer Nature: Cham, Switzerland, 2022.
- Volzone, Rolando, Niglio, Olimpia, Becherini, Pietro, Integration of Knowledge-based Documentation Methodologies and Digital Information for the Study of Religious Complex Heritage in the South of Portugal. *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage* 2022, 24, pp. 208–216.
- Wais-Wolf, Christina, Weiss, Petra, Tinzl Christoph, Autrian Stained Glass in the Interplay of Research and Conservation: Reflections on How to Preserve an Endangered Art Genre. *Heritage* 2022, 5(1), pp. 509–525.
- Wilkin, Jerzy, Komu potrzebne są nauki społeczne? Nauki społeczne w polskiej i europejskiej przestrzeni badawczej oraz w rozwiązywaniu problemów rozwoju. *Nauka* 2012, 4, pp. 17–32.
- Wilkońska, Anna, Szlaki tematyczne związane z postaciami krakowskich świętych i błogosławionych jako oferta turystyczna. In *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych*, Instytut Turystyki GWSH: Katowice, Poland, 1999.
- Yahaya, Ahmed, The Scope and Definitions of Heritage: From Tangible to Intangible. *International Journal of Heritage Study* 2006, 12, pp. 292–300.
- Zalasińska, Katarzyna, *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*. Wolters Kluwer Polska: Warszawa, Poland, 2010.
- Zimna-Kawecka, Karolina, Prarat, Maciej, Wartościowanie zabytków architektury w praktyce Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków – kilka refleksji inwentaryzatorów In *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*. Szmygin, B. Ed., Fundacja Politechniki Lubelskiej: Warszawa – Lublin, Poland, 2012, pp. 197–204.

WYCENA WARTOŚCI ZABYTEKÓW SAKRALNYCH W NAUKACH SPOŁECZNYCH I NAUKACH O SZTUCE – TEORIA I PRAKTYKA

Streszczenie

Przedmiotem rozważań jest postrzeganie wartości zabytków sakralnych z różnych perspektyw nauk społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem ekonomii, socjologii oraz psychologii i filozofii. Celem artykułu jest przedstawienie możliwych sposobów postrzegania wartości zabytków sakralnych oraz podkreślenie, że o ich wymiarze decydują również aspekty subiektywne. Zamiarem szczegółowym publikacji jest ocena znaczenia wartości zabytków sakralnych dla interesariuszy w korelacji z Analizą Wartościowania Zabytków Waltera

Frodela, stosowaną w konserwacji (nauki o sztuce). Opracowanie ma charakter przeglądowy i zostało przygotowane na podstawie przeglądu literatury oraz wyników własnych badań empirycznych (pilotażowych) autorów. Do kwerendy wykorzystano test ANOVA Kruskala-Wallisa oraz test niezależności chi-kwadrat Pearsona. Brak legalnej definicji zabytków sakralnych spowodował, że zaproponowano autorską definicję. Analiza wykazała, że największą wartością dla respondentów jest wartość historyczna zabytków sakralnych, a najniższą wartość techniczna. Mieszkający w mieście częściej wskazywali na konsumpcjonizm jako cechę obniżającą wartość i znaczenie zabytków sakralnych.

Słowa kluczowe: zabytki sakralne; wartość; dziedzictwo

<https://doi.org/10.31743/abmk.12671>

JOLANTA CHWASTYK-KOWALCZYK* – KIELCE
IZABELA KRASIŃSKA** – KIELCE
PIOTR SŁAWIŃSKI*** – SANDOMIERZ

**CHRZEŚCIJAŃSKIE I STAROZAKONNE SZPITALA NA ŁAMACH
CZASOPISMA „ZDANIE SPRAWY Z CZYNNOŚCI RADY
GŁÓWNEJ OPIEKUŃCZEJ INSTYTUTÓW DOBROCZYNNYCH
W ROKU...” (1833-1869[1870])**

**CHRISTIAN AND OLD JEWISH HOSPITALS IN THE PAGES
OF THE JOURNAL *ZDANIE SPRAWY Z CZYNNOŚCI RADY GŁÓWNEJ
OPIEKUŃCZEJ INSTYTUTÓW DOBROCZYNNYCH
W ROKU...* (1833–1869[1870])**

Abstract

Between 1832 and 1870, the Central Welfare Council operated in the Kingdom of Poland and edited its own periodical (annual) entitled *Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku...* It sometimes appeared irregularly and often changed its title. The first issue dated 1833 left the printing presses in 1834, and the last one of 1870 was published in 1872, that is, after the abolition of the Central Welfare Council. The periodical analysed in the article was edited in Warsaw and had an official and

* Jolanta Chwastyk-Kowalczyk – prof. nauk humanistycznych, Instytut Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: jolanta.chwastyk-kowalczyk@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3463-6432>

** Izabela Krasinska – dr hab. w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie bibliologia i informatologia, prof. UJK, Instytut Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: izabela.krasinska@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-5897-9333>

*** Piotr Sławiński – dr historii, Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział w Sandomierzu

e-mail: slawinski@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0001-8729-0845>

normative-legal character. It was published in Polish, and – after the January Uprising – in Polish and Russian; only the last volume was published in Russian. The periodical was issued at a time of bolstered changes taking place in the operation of health care and public charity. It was at that time that today's type of hospitals treating the sick was formed. Due to the supervision of medical and charitable institutions (religious, secular, private), the reports received from them formed the basis for presenting detailed data on their activities in 1833–1870 in the pages of the analysed annal.

The purpose of the article is to present the periodical as a reliable source for research on the multifaceted functioning and financing of Christian and Old Jewish hospitals, as well as public charity institutions operating in the Kingdom of Poland and under the administration of the Central Welfare Council. Owing to the systematically published lists of the members of the Central Welfare Council and the District and Executive Welfare Councils in the reporting year, we are provided with a list of people active in this field in all governorates of the Kingdom of Poland in the years 1833–1870.

In summary, in the analysed annals one can find the history of charitable institutions operating in the Kingdom of Poland, the composition of the boards of directors of health institutions, the systems of operation of hospitals, their equipment, the organization of work, a list of medical personnel, as well as confraternities, religious congregations and various associations involved in charity and treatment.

Keywords: Polish press; official press; hospitals; charitable societies; Kingdom of Poland; 19th century

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Rzetelnym źródłem do badań nad wieloaspektowym funkcjonowaniem i finansowaniem chrześcijańskich oraz starozakonnych szpitali są roczniki, będące czasami nieregularnikami, ukazujące się w Warszawie od 1833 roku (wyd. 1834) do 1869[1870] (wyd. 1872) w języku polskim, a także w języku rosyjskim¹ (1864, 1865, 1866², 1867, 1868, 1869[1870] – pt. „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku...”, które bardzo często zmieniały tytuł³. Cechą charakterystyczną analizowanego periodyku jest

¹ „Отчеъ о дѣйствиѣхъ больницъ и благотворительныхъ заведеній въ Црствѣ Полькомъ за...”. W wyniku represji popowstaniowych doszło do zlikwidowania (wyrugowania) języka polskiego z sądownictwa, szkół, urzędów i innych instytucji użyteczności publicznej. Wszystkie pisma urzędowe wydawane po 1864 roku drukowane były w języku rosyjskim lub przynajmniej w dwóch wersjach językowych (polska i rosyjska) i tak też jest w przypadku poddanego analizie periodyku.

² Trudno ustalić, czy tom za 1866 rok ukazał się, czy nastąpiła krótka przerwa w wydawaniu, gdyż autorom, pomimo szeroko zakrojonych poszukiwań, nie udało się do przedmiotowego tomu dotrzeć. Podobnie sprawa przedstawia się z tomem za 1868 rok.

³ Autorzy w tytule artykułu podali pierwszy z nich, uwspółcześniając pisownię. W kolejnych latach ukazywania się periodyk miał następujące tytuły: „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1833 tudzież Zbiór urzędzeń i przepisów

uwzględnienie w tytule roku, jakiego dotyczył tom. Stanowiące przedmiot artykułu czasopismo ma charakter urzędowy i normatywno-prawny.

Zbiory są rozproszone w różnych miejscach, np.: Biblioteka Narodowej w Warszawie, Biblioteka Uniwersyteckiej w Warszawie, Biblioteka Diecezjalnej w Sandomierzu, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im H. Łopacińskiego w Lublinie oraz zdigitalizowane, dostępne m.in. pod adresem <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/doccontent?id=27563&from=FBC>⁴.

szpitali dotyczących” (wyd. 1834); „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1834 tudzież Lista osób, które do jej składu i rad szczegółowych szpitali w tym roku należały” (wyd. 1835); „Zdanie Sprawy Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych z Roku 1835” (wyd. 1836); „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1836 tudzież Lista osób, które do jej składu i rad szczegółowych szpitali w tym roku należały” (wyd. 1838); „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych Królestwa Polskiego za Rok 1838” (wyd. 1839); „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1839” (wyd. 1841); „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1840” (wyd. 1842); „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1841” (wyd. 1843); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1842” (wyd. 1843); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1843 ogłoszone przez Radę Główną Opiekuńczą Zakładów Dobroczynnych” (wyd. 1844); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1844 ogłoszone przez Radę Główną Opiekuńczą Zakładów Dobroczynnych” (wyd. 1845); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1845 ogłoszone przez Radę Główną Opiekuńczą Zakładów Dobroczynnych” (wyd. 1846); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1847” (wyd. 1848); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1854” (wyd. 1855); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1855” (wyd. 1856); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1856” (wyd. 1857); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1857” (wyd. 1858); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1858 (wyd. 1859); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1859” (wyd. 1860); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za rok 1861” (wyd. 1861); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za rok 1861” (wyd. 1862); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1863 (wyd. 1864)”; „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1864” = „Отчеъ о дѣйствиѣхъ больницъ и благотвориельныхъ заведеній въ Црствѣ Полькомъ за 1864 годъ” (wyd. 1865); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Innych Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1865” = „Отчеъ о дѣйствиѣхъ больницъ и благотвориельныхъ заведеній въ Црствѣ Полькомъ за 1865 годъ” (wyd. 1867); „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Innych Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1867” = „Отчеъ о дѣйствиѣхъ больницъ и благотвориельныхъ заведеній въ Црствѣ Полькомъ за 1867 годъ” (wyd. 1868); „Отчеъ о дѣйствиѣхъ больницъ и другихъ благотвориельныхъ заведеній въ губерніяхъ Црства Полького за 1869 годъ (с присовокупленіемъ обихъ краткихъ свѣдѣній за первые девять мѣсяцевъ 1870 г.)” (wyd. 1872).

⁴ Ukazało się około 30 roczników.

Celem artykułu jest ukazanie omawianego periodyku jako ważnego źródła do badań nad historią placówek szpitalnych i opiekuńczych, będących pod zarządem Rady Głównej Opiekuńczej (Rady Głównej Opiekuńczej Szpitali) w Królestwie Polskim. Ponadto dzięki systematycznie publikowanym listom osób należących do Składu Rady Głównej Opiekuńczej oraz Rad Opiekuńczych Powiatowych i Szczegółowych (poszczególnych placówek) w roku sprawozdawczym⁵, mamy przegląd osób działających na tym polu we wszystkich guberniach Królestwa Polskiego w określonych w tytule ramach temporalnych. Od 1858 roku dodawano także listy lekarzy pracujących w podległych Radzie Głównej Opiekuńczej placówkach⁶.

Posłużono się jakościową analizą zawartości prasy oraz historyczno-krytycznej analizy dokumentów. Kolejne roczniki periodyku były legalnymi wydawnictwami, każdy bowiem zawierał informację, że ukazał się za pozwoleniem cenzury rządowej.

Omawiane pismo nie zostało odnotowane w następujących opracowaniach: Witold Giełżyński, *Prasa warszawska 1661-1914*, Warszawa 1962; *Prasa polska w latach 1661-1864*, pod red. Jerzego Łojka, Warszawa 1976; *Prasa polska w latach 1864-1918*, pod red. Jerzego Łojka, Warszawa 1976. Nie było też do tej pory przedmiotem zainteresowania historyków prasy. Periodyk był jednak znany uczonemu, którzy zajmowali się sprawami dobroczynności i szpitalnictwa w XIX wieku. Dla przykładu można podać prace Marii Bęc⁷, Elżbiety Mazur⁸, Daniela Grynberga, Grażyny Pawlak, Macieja Sadowskiego⁹ bądź Czesława Kępskiego¹⁰.

W pierwszej połowie XIX wieku sfinalizował się proces przekształcania szpitali w zakłady lecznicze w obecnym znaczeniu. Wyodrębniły się one ze szpitali, jednak nazwa jest myląca, ponieważ w dzisiejszym rozumieniu oznaczały one przytułki (np. szpitale parafialne). Przełomowe w skutkach okazały się w zasadzie dwa akty prawne. Pierwszy wydany w 1817 roku *Urządzenia i przepisy szczególne administracji miejscowej szpitalów i funduszów*. Wszystkie szpitale podlegały Radzie Ogólnej Dozorczej Szpitali funkcjonującej przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji¹¹. Dopiero ukaz dla szpitali cywilnych z 18 lutego / 2 marca 1842 roku¹² przekształcał szpitale parafialne w domy schronienia dla starców i kalek. Ukaz

⁵ Np. „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1840” (1842) s. 331-335; „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1843 ogłoszone przez Radę Główną Opiekuńczą Zakładów Dobroczynnych” (1844) s. 64-96.

⁶ „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1858” (1859) s. 167-179.

⁷ Zob.: M. Bęc, *Dzieje i rozwój opieki zdrowotnej w Sandomierzu w latach 1795-1939*, Sandomierz 2016.

⁸ Zob.: E. Mazur, *Dobroczynność w Warszawie w XIX wieku*, Warszawa 1999; też, *Szpitale w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2008.

⁹ Zob.: D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, *Res sacra miser. Dzieje Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Warszawa 2015.

¹⁰ Zob.: C. Kępski, *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Lublin 2002.

¹¹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 4 (1817) s. 54-73.

¹² „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 30 (1842) s. 4-89.

ten wprowadził w Królestwie Polskim nowoczesny system organizacyjny szpitali, które miały zajmować się działalnością leczniczą¹³.

W miejsce Rady Głównej Dozorczej Szpitali postanowieniem Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 16/28 sierpnia 1832 roku powołano Radę Główną Opiekuńczą¹⁴. Podlegała ona Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego. Jednocześnie istniejące przy komisjach wojewódzkich rady dozorcze szpitali zostały zastąpione przez rady szczegółowe opiekuńcze dla każdej placówki oddzielnie. Prezesem Rady Głównej Opiekuńczej z urzędu był dyrektor generalny poczt. Członkami rad szczegółowych opiekuńczych byli: opiekun prezydujący, trzech obywatele znani z dobroczynności i lekarz. Powoływała ich Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego na wniosek Rady Głównej Opiekuńczej. Ponadto jedna z rad szczegółowych w obwodzie (powiecie) była Radą Opiekuńczą Obwodową. Rada Główna Opiekuńcza nadzorowała ochronki dla dzieci, zakłady dla chorych, ubogich, sierot i podrzutków. Rady szczegółowe zarządzały majątkiem poszczególnych zakładów lub szpitali, podejmowały decyzje w sprawie przyjęcia pensjonariuszy i w kwestii umorzenia kosztów leczenia, zawierały umowy na dostawę żywności oraz lekarstw, przygotowywały roczne preliminarze budżetowe. Rady szczegółowe zobowiązane były składać raporty roczne do Rady Głównej Opiekuńczej. Stanowiły one podstawę do ogólnych zestawień sprawozdawczych w omawianym czasopiśmie. Wzmiankowana wcześniej ustawa dla szpitali cywilnych z 1842 roku spowodowała, że szpitale i zakłady dobroczynne przeszły pod władzę Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Rada Główna Opiekuńcza stała się organem o ograniczonych kompetencjach. Samodzielnie mogła jedynie zatwierdzać budżety, sprawdzać sprawozdania, rachunki i pokwitowania, przygotowywać przepisy dla rad szczegółowych. Za zgodą Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych Rada Główna Opiekuńcza nadzorowała istniejące zakłady. Przewodniczył jej prezes, powoływany przez cesarza. Ciężar zarządzania dobroczynnością w guberniach spoczywał na gubernatorach cywilnych, którzy byli zobowiązani do ścisłej współpracy z Radą Główną Opiekuńczą. Ponadto towarzystwa dobroczynne działające poza strukturą Rady musiały składać jej sprawozdania z działalności. Radzie Głównej Opiekuńczej podlegały zakłady dobroczynne prowadzone przez Kościół. Zarząd szpitalami parafialnymi należał do dozorów parafialnych, tworzonych przez parafian i proboszcza. Szpitale te zaczęto nazywać domami schronienia dla starców i kalek. Opiekę nad innowiercami sprawowały kolegia kościelne dla ewangelików i dozory bóżnicze dla Żydów. Były one podporządkowane Radzie Szczegółowej Obwodowej z danego terenu. Po zlikwidowaniu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w 1868 roku sprawami Rady Głównej Opiekuńczej zarządzał Komitet Urządzący. Ukazem z 19 czerwca / 1 lipca 1870 roku Rada Główna Opiekuńcza i Rady Szczegółowe zostały zniesione. Zakłady dobroczynne przeszły pod zarząd Ministerstwa Spraw

¹³ Z. Podgórska-Klawe, *Od hospicjum do współczesnego szpitala. Rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX wieku*, Wrocław [i in.] 1981, s. 62-63.

¹⁴ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 15 (1834) s. 8-25.

Wewnętrznych, a bezpośredni nadzór sprawowały gubernialne i powiatowe rady dobroczynności publicznej¹⁵.

Każdy numer analizowanego pisma miał motto zamieszczone na stronie tytułowej. Oto wybranych kilka z nich: „Dopełnienie świętej ofiary miłosierdzia i ratunku najpotrzebniejszego ludziom współbliżnim, stanowi najmilszą ofiarę w obliczu Boga, mądrości i miłosierdzia” (1833-1834); Daniel Foé: „Faire l’aumône n’est pas faire la charité” (1839); z Ewangelii Mateusza XXV: „Coście uczynili jednemu z tych braci moich najmniejszych, mnieście uczynili” (1854); Alph. Esquiros: „La charité la prière, aux yeux même de la foi l’hôpital es une église ou l’on assiste Dien dans sca malades” (1860); „Będziesz miłował bliźniego twego, jak siebie samego, nie słowem, ani językiem, ale uczynkiem i prawdą” (1861).

W jednym z początkowych roczników czytamy: „Coraz szerzej rozlewające się światło w czasach obecnych – coraz głębiej rozwijający się ogólny postęp moralny, nigdzie bardziej wydatnymi być nie mogą (...) – jak na praktycznej drodze wsparcia cierpiącej ludzkości”¹⁶. I takie przesłanie towarzyszyło Zarządowi Rady Głównej Opiekuńczej przez cały okres funkcjonowania.

Rocznik drukowano zawsze w zakładach warszawskich: od 1833 do 1837 roku była to Drukarnia Onufrego Łatkiewicza; od 1838 do 1840 – Drukarnia przy ul. Rymarskiej 744; od 1841 do 1843 – Drukarnia Rządowa; w 1844 roku – Drukarnia Jana Wróblewskiego; od 1845 do 1847 roku – Drukarnia Rządowa przy ul. Miodowej 482; najdłużej – od 1848 do 1865 roku – Drukarnia Samuela Orgelbranda Księgarza i Typografa przy ul. Miodowej 496; od 1866-1867 roku do końca edycji periodyku – ponownie Drukarnia Rządowa. Format wahał się od 18 do 19,5 cm x 23 do 28 cm.

Objętość wynosiła od 24 do 388 stron. Mierzona w setkach liczba stron wynikała ze zwiększającej się stopniowo liczby szpitali i rozmaitych placówek opiekuńczych oraz z innego sposobu prezentacji sprawozdań. Z czasem zamiast drukowania sprawozdań poszczególnych placówek, publikowano dane zbiorcze w tabelach, co pozwoliło na stopniowe zmniejszenie objętości pisma. Czasami, poza listami zbiorczymi, największe placówki warszawskie były dodatkowo raportowane indywidualnie. Tabele były drukowane na składanych wieloformatowych arkuszach zawierających zestawienia statystyczne.

Po zmianie układu sprawozdań nadal wyszczególniano liczbę placówek w poszczególnych guberniach. Dane liczbowe grupowano z podziałem na Warszawę i prowincję następująco: *Dane szpitalne, czas pobytu chorych, śmiertelność*. Poza szpitalami placówki podzielono na: *Zakłady schronienia oraz przytulku i pracy; Domy przytulku; Zakłady Wychowania; Instytuty Głuchoniemych i Ociemniałych;*

¹⁵ Kępski, *Idea miłosierdzia*, s. 61-65; D. Lewandowska, *Organizacja opieki i pomocy społecznej oraz dobroczynności w Królestwie Polskim. Rada Główna Opiekuńcza Szpitali. Towarzystwa dobroczynne (1817-1870)*, w: *Urzednicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. nauk. A. Kulecka, Warszawa 2017, s. 203-223; B. Urbanek, *Idea opieki nad chorym na ziemiach polskich w latach 1809-1914*, Wrocław [2001], s. 156-166; Z. Podgórska-Klawe, *Szpitalne warszawskie 1388-1945*, Warszawa 1975, s. 146-207.

¹⁶ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1840” (1842) s. I.

Instytut Ochrony Ubogich Dzieci; Instytut Moralnie Zaniedbanych Dzieci. Kolejne dane obejmowały: *Ogólną opiekę nad ubogimi* (wszystkich wyznań, ze zdecydowaną przewagą katolików); *Zasilki od rządu i darowizny przez osoby prywatne poczynione na rzecz osób ubogich i instytutów*; *Zasilki z kas rządowych*; *Wykaz środków wydanych na budowę szpitali*; *Wykaz podziału 5% Funduszu z Kas Miejskich*; *Wykaz podziału funduszy z Kwesty Wielkotygodniowej i wreszcie z dopłat pięciogroszowych od biletów na widowiska publiczne.* Następnie odnajdujemy *Szczegółowy obraz ruchu ludności Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim* za dany rok sprawozdawczy, także *Wykaz wszelkich dochodów na rzecz zakładów dobroczynnych*, *Wykaz wydatków na opędzenie potrzeb* oraz *Zbiorowy obraz stanu remanentów i kapitałów zakładów dobroczynnych stanowiących.* Całość wieńczyła *Lista osób należących do Składu Rady Głównej Opiekuńczej Zakładów Dobroczynnych oraz Rad Opiekuńczych Powiatowych i Szczegółowych.*

Warto odnotować, że kilka razy dołączono do sprawozdań – w latach: 1835-1836 – spis alfabetyczny zużytych medykamentów w języku łacińskim we wszystkich podległych Radzie Głównej Opiekuńczej placówkach¹⁷. Składał się z dwóch części: pierwsza obejmowała środki lekarskie pojedyncze, złożone, sporządzane mikstury oraz ich objaśnienia i ceny naczyń; druga – dokładne receptury lekarstw złożonych. Farmakopea szpitalna oparta była na Farmakopei krajowej z 1817 roku. W późniejszych latach z tego zrezygnowano, podawane były tylko zbiorcze koszty zużytych lekarstw.

Od 1855 roku podawano bardziej szczegółowy wykaz rozporządzeń dotyczących zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim¹⁸. Rok później *Wykaz oznaczający: dzienną ludność, stosunek śmiertelności i czas pobytu chorych i ubogich*; *Wykaz oznaczający: ruch liczby chorych korzystających z kuracji poliklinicznej w ambulatoriach urządzonych*; *Wykaz oznaczający: podług etatów liczbę łóżek i miejsc każdego Instytutu, tudzież liczbę chorych i ubogich w ciągu roku utrzymywanych*¹⁹.

Rada Główna Opiekuńcza miała istotne zadanie, zarządzała bowiem placówkami we wszystkich guberniach Królestwa Polskiego. Przykładowo w 1837 roku 38 szpitalami, a w 1838 – 43²⁰, w 1839 – 53²¹, 1840 – 54²². W 1841 roku zarządzała – 58 szpitalami (z czego w Warszawie – 11, w guberni mazowieckiej – 6,

¹⁷ „Zdanie Sprawy Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych z Roku 1835” (1836) s. 236-304; „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1836 tudzież Lista osób, które do jej składu i rad szczegółowych szpitali w tym roku należały” (1838) s. 132-304.

¹⁸ „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1855” (1856) s. 31-37; „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1856” (1857) s. 27-43.

¹⁹ „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1856” (1857) s. 13-27.

²⁰ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych Królestwa Polskiego za Rok 1838” (1839) s. 7.

²¹ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1839” (1841) s. 5.

²² „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1840” (1842) s. III.

w guberni kieleckiej – 3, w guberni sandomierskiej – 2, w guberni kaliskiej – 10, w guberni lubelskiej – 17, w guberni płockiej – 4, w guberni podlaskiej – 4, w guberni augustowskiej – 1). Zwiększająca się liczba szpitali i rozszerzenie ich działań spowodowały zmianę ustawy zarządu szpitali przez Postanowienia Rady Administracyjnej z 16 i 28 sierpnia 1840 roku²³. Rok później podlegały jej 63 placówki²⁴, w 1843 – 43²⁵, w latach 1844-1853 – 46²⁶. Niektóre remontowano lub zamykano z powodu braku środków, przybywały też inne. I tak np. w 1854 roku Rada Główna Opiekuńcza czuwała nad 56 szpitalami, 7 domami przytułkami, 6 głównymi domami przytułkami na prowincji, 4 domami wychowania, 9 salami ochrony, co stanowiło w sumie 82 placówki²⁷. W 1860 roku – 92²⁸, w następnym – 93²⁹, by w 1865 roku dojść do 131 placówek³⁰. W 1867 roku liczba ich wzrosła do 134³¹.

Do złożenia sprawozdań w omawianym czasopiśmie były zobowiązane następujące placówki (według kolejności druku): w Warszawie – Szpital Dzieciątka Jezus³²; Szpital Św. Łazarza³³; Szpital Braci Miłosierdzia – bonifratrów (Św. Jana Bożego)³⁴; Szpital Św. Ducha Panien Marcinkanek w połączeniu ze szpitalem w Mieni w powiecie nowomińskim; Szpital Starozakonnych³⁵; Instytut Oftalmiczny Fundacji Ś.P. Księcia Edwarda Lubomirskiego; Szpital Miejski Św. Ducha i Panny

²³ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1841” (1843) s. V

²⁴ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1842” (1843) s. IX.

²⁵ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1843 ogłoszone przez Radę Główną Opiekuńczą Zakładów Dobroczynnych” (1844) s. 5.

²⁶ Zob. np. „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1844 ogłoszone przez Radę Główną Opiekuńczą Zakładów Dobroczynnych” (1845) s. 5; „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1845 ogłoszone przez Radę Główną Opiekuńczą Zakładów Dobroczynnych” (1846) s. 4; „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1847” (1848) s. 4.

²⁷ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1854” (1855) s. 5.

²⁸ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1860” (1861) s. 5.

²⁹ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1861” (1862) s. 3.

³⁰ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Innych Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1865” (1867) s. 18.

³¹ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Innych Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1867” (1868) s. 10.

³² Zob. J. Bartoszewicz, *Historia Szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie*, Warszawa 1870.

³³ Zob. F. Giedroyc, *Rys historyczny Szpitala św. Łazarza w Warszawie*, Warszawa 1897.

³⁴ Zob. M.M. Łobozek, *Szpital Św. Jana Bożego w Warszawie (1650-1944)*, w: *Studia i rozprawy ofiarowane profesorowi Tytusowi Górskiemu*, red. S. Stabryła, R.M. Zawadzki, Kraków 2003, s. 109-122.

³⁵ Zob. F. Seltzer, *Szpital Starozakonnych w Warszawie. Szkic historyczno-statystyczny (z autentycznych źródeł)*, Warszawa 1870.

Maryi (dom starców dla mieszkańców Warszawy na 70 osób)³⁶; Szpital Ewangelicki przy ul. Karmelickiej; Dom Zdrowia dla zamożniejszych pacjentów³⁷; Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności³⁸; Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych³⁹; Szpital Św. Rocha⁴⁰; Instytut Św. Kazimierza mieszczący się na Tamce na Powiślu (siostry miłosierdzia; trudnił się wychowaniem sierot płci żeńskiej, mieścił nowicjat, był przytułkiem dla inwalidek i emerytek potrzebujących pomocy)⁴¹; Dom Przytułku i Pracy⁴² oraz Instytut Moralnie Zaniedbanych Dzieci⁴³.

Ze szpitali prowincjonalnych: Szpital we Włocławku, Szpital Św. Ducha w Rawie, Szpital Św. Tadeusza w Łowiczu, Szpital Św. Aleksandra w Kielcach⁴⁴, Szpital Św. Mikołaja w Busku, Szpital Św. Jerzego i Babek w Pilicy⁴⁵, Szpital

³⁶ Szpital Św. Ducha za murami, przy Bramie Nowomiejskiej powstał w 1388 roku i stanowił własność miasta Warszawy. W 1828 roku przeniesiono go na ul. Przyrynek i połączono z nowomiejskim Szpitalem Najświętszej Maryi Panny. Odtąd funkcjonował jako Miejski Dom Schronienia Starców Św. Ducha i Najświętszej Maryi Panny. Dawał schronienie starszkom. M. Osiecka, *Szpitala warszawskie w świetle akt Komisji Województwa Mazowieckiego z lat 1815-1867*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 24 (2017) s. 215.

³⁷ Była to pierwsza lecznica, która przyjmowała pacjentów jedynie na kurację. Środki na jej zorganizowanie pochodziły z zapisu testamentowego Urszuli z Potockich Wielopolskiej. Na kuracji przebywali chorzy obu płci, nie przyjmowano jednak osób psychicznie chorych (obłąkanych), kalek i chorych chronicznie. Za pobyt w placówce należało zapłacić. W 1843 roku Dom Zdrowia został zlikwidowany. Osiecka, *Szpitala warszawskie*, s. 213.

³⁸ O Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności Zob. H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002; C. Kępski, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815-1914)*, Lublin 1993, s. 63-80.

³⁹ Zob. np. W. Nowicki, *Dzieje Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie 1817-1917. Z okazji jubileuszu tegoż Instytutu dnia 23 października 1917 r.*, Warszawa 1918; A. Kierzek, *Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie w latach siedemdziesiątych XIX stulecia*, „Otorinolaryngologia”, 14 (2015) nr 2, s. 74-78.

⁴⁰ Zob. F. Czajewicz, *Rys historyczny Szpitala Śgo Rocha w Warszawie*, Warszawa 1872.

⁴¹ A. Schletz, *Zarys historyczny Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w Polsce. Karta z dziejów społecznych Kościoła*, Kraków 1960, s. 20-23; E. Bartkowiak, *Sierocińce zakonne w Drugiej Rzeczypospolitej. Z badań nad dziejami opieki zastępczej (pozarodzinnej) w Polsce*, „Wychowanie w Rodzinie”, 2 (2011) s. 294.

⁴² Do będącego rodzajem łagodnego więzienia Domu Przytułku i Pracy przyjmowano nie tylko kaleki, ale również ludzi z marginesu społecznego (włóczęgów i żebraków). D. Janicka, *O zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa w II Rzeczypospolitej (1918-1939). Studium historycznoprawne*, „Archiwum Kryminologii”, 41 (2019) nr 1, s. 470; M. Surdacki, *Szpitala w służbie dawnego społeczeństwa polskiego. Próba typologizacji*, „Medycyna Nowożytna”, 23 (2017) z. 1, s. 46.

⁴³ Instytut Moralnie Zaniedbanych Dzieci funkcjonował od 1830 roku przy ul. Okopowej w Warszawie. Powstał z ofiar dobroczynnych m.in. Judyty Jakubowiczowej. Początkowo otaczał opieką tylko 10 małych pensjonariuszy, ale od 1835 roku był w stanie pomóc jednorazowo 28 dzieciom. F. Walczakiewicz, *Dzieje Instytutu Moralnej Poprawy Dzieci i krótka historia kościoła w Mokotowie*, Warszawa 1898, s. 56-59.

⁴⁴ Zob. S. Koba, *Z historii lecznictwa kieleckiego XIX wieku*, Kielce 1973, s. 86-162.

⁴⁵ Zob. H. Błażkiewicz, *Parafia Pilica w latach niewoli narodowej*, „Nasza Przyszłość”, 59 (1983) s. 260-261.

Św. Aleksandra w Radomiu⁴⁶, Szpital Św. Ducha i Św. Hieronima Sióstr Miłosierdzia w Sandomierzu⁴⁷, Szpital Starozakonnych w Kaliszu⁴⁸, Szpital Chrześcijański (Św. Trójcy) w Kaliszu⁴⁹, Szpital Wszystkich Świętych w Wieluniu, Szpital w Częstochowie, Szpital – Dom Schronienia w Łądku, Szpital w Piotrkowie, Szpital w Koninie, Szpital w Koniecpolu. Ponadto: Szpital Św. Józefa (Syfilitycznych) w Lublinie, Szpital Sióstr Miłosierdzia w Lublinie⁵⁰, Szpital Braci Miłosierdzia w Lublinie, Szpital Św. Ducha w Lublinie, Szpital Ewangelicki – Dom Schronienia w Lublinie, Szpital Starozakonnych w Lublinie, Zakład Ubogich Bractwa Miłosierdzia w Lublinie, Szpital Św. Łazarza (Syfilitycznych) w Zamościu, Instytut Ubogich Św. Ducha w Zamościu, Szpital Starozakonnych w Zamościu, Szpital Sióstr Miłosierdzia w Szczepieszynie⁵¹, Szpital Starozakonnych w Szczepieszynie, Szpital Św. Ducha i Św. Łazarza w Krasnymstawie, Szpital Ubogich Obrządku Rzymsko-Katolickiego w Chełmie, Szpital Ubogich Obrządku Greko-Unickiego w Chełmie, Szpital Św. Ducha – Domu Schronienia w Hrubieszowie⁵², Szpital w Puławach, Szpital Św. Aleksego (Syfilitycznych) w Płocku, Szpital Św. Trójcy Sióstr Miłosierdzia w Płocku⁵³, Szpital Starozakonnych w Płocku, Szpital Sióstr Miłosierdzia w Pułtusku⁵⁴, Szpital Maryjński w Siedlcach, Szpital Starozakonnych w Międzyrzeczu, Szpital w Maciejowicach, Szpital Św. Stanisława w Szczepieszynie⁵⁵, Dom Przytułku w Górze Kalwarii, Szpital w Łowiczu, Szpital w Radomsku, Szpital

⁴⁶ Zob. J. Sekulski, *Encyklopedia Radomia*, Radom 2012, s. 315.

⁴⁷ Zob. Bęc, *Dzieje i rozwój*, s. 37-69.

⁴⁸ Powstał w 1836 roku z inicjatywy Ludwika Mamrotha i Michała Morgensterna dla Żydów, którzy nie chcieli leczyć się w szpitalach chrześcijańskich, ponieważ nie przestrzegano w tych placówkach ich obyczajów. Fundusze na utrzymanie Szpitala Starozakonnych w Kaliszu pochodziły m.in. z dodatkowych opłat od drobiu i mięsa koszerne. J.T. Marcinkowski, A. Bajek, I. Galewska, *Historia szpitalnictwa w Kaliszu*, „Hygeia Public Health”, 46 (2011) nr 2, s. 296.

⁴⁹ Szpital Św. Trójcy w Kaliszu założony został w 1358 roku. Od 1832 roku opiekę nad szpitalem przejęła Rada Szczegółowa Opiekuńcza. Pierwszym stałym lekarzem był Ernst Leonharol. W latach 1855-1857 utworzono pierwszy specjalistyczny oddział, gdzie leczono tzw. chorych wenerycznych. W 1865 roku opiekę nad szpitalem oraz pacjentami przejęło 5 sióstr miłosierdzia. Wkrótce wróciły one do Warszawy oskarżone o wprowadzenie w placówce leczniczej „reżimu zakonnego”. Marcinkowski, Bajek, Galewska, *Historia szpitalnictwa*, s. 295-296.

⁵⁰ Zob. szerzej: A. Puszka, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Zakonu Sióstr Miłosierdzia Wincentego à Paulo w Lublinie w XIX i XX wieku*, Lublin 2013.

⁵¹ Założony w 1812 roku i znany też jako Szpital dla Ubogich i Sierot w Szczepieszynie. H.A. Jurczak, *Siostra Augusta Sikorska (1834-1919)*, „Nasza Przyszłość”, 86 (1996) s. 250.

⁵² M. Mądzik, *Z dziejów hrubieszowskich zakładów dobroczynnych w XIX stuleciu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia”, 54/55 (1999/2000), s. 391-398. Warto dodać, że przy poparciu Rady Głównej Opiekuńczej udało się zbudować w Hrubieszowie również szpital dla ludności żydowskiej. Był on jednak niewielki i ciągle borykał się z trudnościami na pozyskanie środków niezbędnych na utrzymanie.

⁵³ Zob. szerzej: A. Gretkowski, *Siostry szarytki w Szpitalu św. Trójcy w Płocku*, „Notatki Płockie”, 50 (2005) nr 2, s. 6-10.

⁵⁴ Tenże, *Posługa szpitalna sióstr szarytek w Pułtusku w latach 1727-1980*, „Notatki Płockie”, 60 (2015) nr 2, s. 3-7.

⁵⁵ Zob. J. Siemion, *Dzieje miasta i gminy Szczepieszyn*, Szczepieszyn 2013, s. 54-56, <http://bckszczepieszyn.pl/wp-content/uploads/2021/03/Dzieje-miasta-i-gminy-Szczepieszyn.pdf> (dostęp: 10.05.2021).

Św. Ducha w Łomży, Szpital w Suwałkach. W wykazach rocznych odnajdujemy zwizualizowane tabelarycznie dane o tym, kim się szpitale opiekowały: chorymi, ubogimi kalekami, sierotami na wychowaniu. Oprócz podopiecznych znajdujących się w murach Szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie, objętych spisami, Rada Główna Opiekuńcza utrzymywała wychowanków umieszczanych w okolicznych wsiach. Przykładowo w 1841 roku we wszystkich szpitalach gubernialnych znajdowało się 26 628 podopiecznych⁵⁶. Do tego należy dodać liczbę dzieci ze Szpitala Dzieciątka Jezus oddanych na wykarmienie – 1796, co razem daje 28 424 osoby⁵⁷.

Poznajemy także statystykiienne, jak również śmiertelność i czas pobytu w podległych Radzie Głównej Opiekuńczej placówkach. W omawianym przykładowo roku wynosiła ona: śmiertelność od 1 do 14%, a czas pobytu wynosił średnio w Warszawie 21 dni, na prowincji 36 dni. Opracowujący sprawozdanie zastrzegli, że przytoczone dane nie obrazują w pełni skali potrzeb ubogich, którzy zostali objęci opieką. Niektóre bowiem placówki nie podlegały Radzie Głównej Opiekuńczej, takie jak np. Towarzystwo Dobroczynności w Warszawie zajmujące się kalekami, starcami i sierotami pochodzącymi z tego miasta, jak również szpitale parafialne i kościelne, Domy przytułku w Warszawie i Górze Kalwarii, do których trafiali żebracy ze stolicy Królestwa Polskiego.

Periodyk był miejscem, gdzie ogłaszano wszystkie nowe przepisy, jakie zostały wydane przez władze Kongresówki dotyczące zasad działania podległych jej szpitali i innych instytucji dobroczynnych. Informowano o rozpoczętych lub zakończonych pracach budowlanych, remontach poszczególnych placówek w podległych guberniach. Powiadamiano o przyznanych nagrodach przez księcia namiestnika Królestwa Polskiego wyróżniającym się osobom za ich ofiarną pracę na rzecz chorych i potrzebujących. Przykładowo w 1841 roku były to złote krzyże na łańcuskach, które otrzymały siostry miłosierdzia Anna Jagodzińska i Apolonia Bronikowska pracujące w Szpitalu Dzieciątka Jezus⁵⁸.

W piśmie zamieszczano szczegółowe zestawienia i wykazy źródeł dochodów, które pokrywały funkcjonowanie szpitali, przytułków, instytutów: darów od osób prywatnych (zapisy testamentowe, akty donacyjne, legaty) i instytucji; funduszy skarbowych; zasiłków rządowych; kontyngentów; 5% funduszu z kas miejskich (wynikające z przepisów ustanowionych przez Radę Administracyjną w 1835 roku). Ponadto z kwesty wielkotygodniowej i innych kwest przeprowadzanych w domach, kościołach oraz na balach, zabawach, koncertach, loteriach fantowych, przedstawieniach amatorskich; z widowisk – dopłacane 5 groszy do biletu na ten cel (nazywano to funduszem pięciogroszówek dopłacanych do biletów na różne widowiska); zwrotów kosztów kuracyjnych i opłat dziennych od chorych; prowizji od kapitałów; z puszek jałmużnych; z posługi pogrzebowej (np. szpital ewangelicki, starozakonny); z wynajęcia karawanu; z czynszów i dzierżawy; z kar policyjnych; skarbonek; z kuponów odciętych od listów zastawnych; opłat groszowego od mięsa koszerne (dotyczy szpitali starozakonnych); z podatku od wyszynku soli

⁵⁶ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1841” (1843) s. VIII-IX.

⁵⁷ Tamże, s. IX.

⁵⁸ Tamże, s. XV.

(tzw. kanonu od szynkarzy soli); z podymnego z domów na gruncie szpitalnym; z *laudemium*⁵⁹ (Szpital Wszystkich Świętych w Wieluniu); od zgromadzeń rzemieślniczych (Szpital w Częstochowie); z dzierżaw folwarków szpitalnych; ze sprzedaży owoców i warzyw z własnych upraw; z aptek prowadzonych przez szpitale i innych dochodów nadzwyczajnych.

Warto dodać, że poza kwotami pieniężnymi wykazywano dary i zapisy osób prywatnych w postaci: domów z placami, arealów, drewna opałowego, zbóż. Wyszczególniano deputaty, nowe taryfy żywieniowe, nowopowstałe ambulatoria dla biednych w szpitalach starozakonnym w Warszawie, otwarcie sal zimowych zapewniających miejsce pobytu w szpitalach dla biednych mieszkańców Warszawy, odsyłanych tam przez policję.

Wykazywano także sumarycznie wszystkie wydatki: budowy nowych obiektów; koszty przeprowadzanych remontów; funkcjonowania administracji; najmu lokali; koszty opału, oświetlenia i prania; koszty zakupu odzieży, bielizny, pościeli, obuwia; pensje i zasługi personelu; naprawy bielizny szpitalnej; utrzymanie sprzętów i naczyń; koszty pochówków zmarłych; podatki; ubezpieczenia; utrzymanie koni i zaprzęgów (Szpital Wszystkich Świętych w Wieluniu)⁶⁰. Ponadto: utrzymanie chorych – koszty zakupu żywności, lekarstw i pijawek; żywność dla służby szpitalnej; utrzymanie mamek; wydatki nadzwyczajne – wsparcie materialne ubogich wdów i kalek; zakup leków do bezpłatnych wizyt lekarskich na wsiach (np. Szpital w Maciejowicach)⁶¹; spłaty pożyczek wziętych na budowy lub remonty obiektów szpitalnych; zakup żywności dla ubogich utrzymywanych w domach należących do placówek szpitalnych; pensje dla nauczycieli i stypendia (np. Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie)⁶².

Prowadzono różne statystyki chorych, w tym m.in.: rozróżnianie osób według stanu społecznego lub wykonywanego zawodu, z podziałem na mężczyzn (urzędnicy, lekarze, aptekarze, nauczyciele, literaci, budownicz, artyści, uczniowie, ogrodnicy, włościanie, wyrobnicy, rzemieślnicy, służący, duchowni, włóczędzy) i kobiety (wyrobnice, utrzymujące się przy mężach, służące, żony wojskowych, szwaczki, akuszerki, bezdomne). Szpital Braci Miłosierdzia w Warszawie podawał również dane chorych według stanu, rodzaju chorób, wyznania⁶³, stanu osobistego, długości trwania choroby, stosunek wyleczonych chorych z lepszym wykształce-

⁵⁹ *Laudemium* oznaczało opłatę ponoszoną na rzecz właściciela nieruchomości. D. Wiśniewska-Józwiak, *Dzierżawa wieczysta i emfiteuza w polskim prawie przedrozbiorowym*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 13 (2014) nr 2, s. 143.

⁶⁰ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1841” (1843) s. 121.

⁶¹ Tamże, s. 189.

⁶² „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1842” (1843) s. 100-101.

⁶³ Takie dane odnajdziemy również w sprawozdaniu Szpitala Św. Mikołaja w Busku, tamże, s. 97, w Szpitalu Ubogich w Chełmie, tamże, s. 165

niem do chorych klas niższych⁶⁴. Szpital Starozakonnych w Warszawie dodawał natomiast śmiertelność leczonych według wieku⁶⁵.

Z czasem – od 1859 roku – pojawiły się tabelarycznie sporządzone zbiorcze zestawienia średnich kosztów utrzymania jednej osoby w poszczególnych placówkach opiekuńczych i szpitalach⁶⁶. Powszechność występowania chorób wenerycznych uwzględniana była od 1860 roku w odrębnych zestawieniach⁶⁷. Od tego roku w piśmie doszła rubryka *Wykaz dóbr, lasów i innych realności należących do zakładów dobroczynnych*⁶⁸ oraz *Wykaz chronologiczny szpitali i innych zakładów dobroczynnych*, gdzie wyszczególniono rok powstania⁶⁹, jak również *Wykaz domów schronienia w Królestwie*⁷⁰.

W 1865 roku odnotowano *Porównanie stosunków śmiertelności w szpitalach*, doszedł *Ruch chorych wojskowych w szpitalach cywilnych*⁷¹, także imienny wykaz zapisów i darowizn z podaniem celów i jednostki zarządzającej powierzonymi środkami⁷². W tym samym roku sporządzono *Wykaz kapitałów i funduszków przeznaczonych na zakłady dobroczynne, lecz jeszcze nieużytych na cele właściwe, z powodu niedostateczności samych funduszków lub też niemożności spełnienia warunków do zapisu przywiązanych*⁷³.

W analizowanych rocznikach odnajdziemy także obraz utrzymania niemowląt, dzieci chorych, położnic, ubogich i opieki szpitali nad każdym rodzajem niedoli. Pomimo tych zabiegów opiekuńczych skala śmiertelności niemowląt wynosiła blisko 21% w stosunku do przyjętych do szpitali. Najczęstszą przyczyną śmierci były gruźlica, ogólne zaniedbania i wyniszczenie organizmu oraz wady wrodzone. Przykładowo w 1840 roku Szpital Dzieciątka Jezus w Warszawie przyjął 1044 niemowlęta. Po zakończonym leczeniu, krewni i rodzice odebrali 8 z nich, na wychowanie we wsiach oddano 718 dzieci, do Szpitala Św. Łazarza odesłano 57, zmarło 216, na kolejny rok pozostało w placówce 45 dzieci⁷⁴. Jeśli odpłatne wiejskie mamki nie dbały należycie o dzieci, odbierano je i powierzano innym kobietom. Szpital miał wgląd w stan zdrowia swoich wychowanków – z 1839 na 1840 rok było ich ogółem 928, z 1840 na 1841 rok – 1088, z 1841 na 1842 rok – 1263⁷⁵.

⁶⁴ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1841” (1843) s. 39-43.

⁶⁵ Tamże, s. 59.

⁶⁶ „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1859” (1860) s. 123-130.

⁶⁷ „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1860” (1861) s. 24-26.

⁶⁸ Tamże, s. 67-103.

⁶⁹ Tamże, s. 104-107.

⁷⁰ Tamże, s. 109-120.

⁷¹ „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Innych Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1865” (1867) s. 23-24.

⁷² Tamże, s. 41-58.

⁷³ Tamże, s. 183-194.

⁷⁴ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1841” (1843) s. 9.

⁷⁵ Tamże, s. 13.

Statystyki obejmowały także liczbę chorych na poszczególnych oddziałach szpitalnych: chorób wewnętrznych, epileptycznych, zewnętrznych, chirurgii, dzieci chorych, chorych na oczy, kobiet obłąkanych. Podliczano działalność Instytutu Położniczego czy szpitalnych aptek.

Każdy szpital w poszczególnych guberniach był przedstawiany statystycznie według podobnego schematu, opisanego powyżej. Zdarzało się, że niektóre nie wywiązywały się z tego obowiązku, jak np., Szpital w Piotrkowie (za 1840 rok), Szpital Starozakonnych w Zamościu (1840), Szpital Starozakonnych w Płocku (1841), Szpital Sióstr Miłosierdzia w Białym (za 1841 oraz za lata poprzedzające⁷⁶), Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności (za 1842 rok).

Znamienne, że w sprawozdaniach podkreślano działania placówek w opiece nad obłąkanymi, by ulżyć ich cierpieniu, poprzez wyposażenie przeznaczonych dla nich oddziałów w wiele udogodnień, by czuli się bezpieczni i nie mieli poczucia izolacji. Zadbano w nich o zatrudnienie, zapewniono rozrywkę, cierpliwą, przyjazną opiekę lekarską, co było rękojmią skuteczności kuracji.

W 1836 i od 1859 roku zamieszczano sporadycznie również inne materiały, wykraczające poza dotychczasowy schemat sprawozdawczy. Jako pierwszy materiał pojawił się opis sytuacji dzieci porzuconych we Francji⁷⁷. Był to fragment raportu pt. *Recherches sur les enfants-trouvés, et les enfants illégitimes en Russie, dans le reste de l'Europe, en Asie et en Amérique* przetłumaczony na język polski autorstwa Rzeczywistego Radcy Stanu Uniwersytetu Petersburskiego M. de Guroffa, wysłanego przez rząd w latach 1824-1825 w celu zapoznania się z działalnością zakładów „dla podrzutków i dzieci nieprawych”.

Z uwagi na rozrost działań opieki dobroczynnej zakonników Świętego Ducha, zwanymi braćmi szpitalnymi⁷⁸ zamieszczono przedruk artykułu lekarza Michała Zieleniewskiego z „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego” z 1858 roku, opisującego funkcjonowanie opieki zorganizowanej przez to zgromadzenie⁷⁹.

Od tego rocznika redakcja, rozpoczęła prezentację poszczególnych zgromadzeń zakonnych zajmujących się opieką i leczeniem chorych oraz ich zasłużonych postaci. Opublikowano artykuł, będący rysem historycznym chrześcijańskich zakładów dobroczynnych w dawnej Polsce oraz opis dobroczynności w Wilnie w 1820 roku⁸⁰. Zaprezentowano także Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia

⁷⁶ „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1840” (1842) s. 174.

⁷⁷ *O podrzutkach we Francji*, „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku 1836 tudzież Lista osób, które do jej składu i rad szczegółowych szpitali w tym roku należały” (1838) s. 204-214.

⁷⁸ Inaczej duchacze, czyli Zakonnicy Szpitalni Ducha Świętego (Zakon Braci Szpitalnych Ducha Świętego), od 1700 roku przemianowani na Kanoników Regularnych od Ducha Świętego. Zob. E. Breza, *Nazwy zakonów i zgromadzeń zakonnych męskich*, „Slavia Occidentalis”, 69 (2012) s. 57.

⁷⁹ „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1858” (1859) s. 181-188.

⁸⁰ J. D., *Rzut oka historyczny na zakłady pobożno-dobroczynne w krajach dawnej Polski i na jej w tym przedmiocie zakono-dawstwo*, tamże, s. 189-202.

Św. Wincentego a Paulo, historię ich sprowadzenia do Polski oraz opisano placówki opiekuńcze, którymi kierowały⁸¹. Zamieszczono biografię śp. ks. Piotra Gabriela Baudouina (1689-1768), przybyłego z Francji kapłana Zgromadzenia Księżych Misjonarzy w Warszawie, założyciela Szpitala Dzieciątka Jezus, opracowaną na podstawie rękopisu z archiwum zgromadzenia⁸². W kolejnym roku zamieszczono dokumenty archiwalne ze Szpitala Dzieciątka Jezus⁸³ oraz historię Szpitala Św. Ducha w Warszawie od 1539 do 1738 roku⁸⁴.

Stałą praktyką stało się udostępnianie testamentów różnych ludzi. Przykładowo polskiego działacza oświeceniowego, pisarza politycznego, publicysty, Stanisława Staszica, byłego ministra stanu Królestwa Polskiego⁸⁵, zmarłego w Warszawie w 1826 roku oraz postanowienie Rady Administracyjnej z 7 października 1826 roku zatwierdzające jego zapisy na cele „pobożne i dobroczynne poczynione”⁸⁶. Udostępniono też m.in. testament hr. Wiktora Komorowskiego, „mocą którego w celu ulepszenia losu rolników osiadłych w dobrach Nieszkowie, Słaboszewie, Wymysłowie i Kropidle przeznaczył złp 66 000, od których procent służy: na utrzymanie magazynu zbożowego, pokrycie kosztów kuracyi chorych, na opatrzenie ubogich i na nagrody dla odznaczających się w rolnictwie”⁸⁷.

Dla poszerzenia wiedzy zainteresowanych oraz, by wdrożyć nowoczesne metody leczenia w podległych zakładach leczniczych i opiekuńczych w Królestwie Polskim, publikowano specjalistyczne artykuły z różnych dziedzin medycyny, prezentujące osiągnięcia i organizację leczenia w innych krajach. Ich autorami byli nie tylko lekarze. Przykładowo lekarz Romuald Płaskowski (1821-1896)⁸⁸ zdał 128-stronicowy, wnikliwy, zawierający także wiele danych statystycznych raport ze swojej naukowej podróży odbytej celem zwiedzenia francuskich nowoczesnych zakładów psychiatrycznych w latach 1858 i 1859⁸⁹. Z kolei ekonomista,

⁸¹ X. T. Wasiłowski, *Wiadomość o Zgromadzeniu Panien Miłosierdzia w Królestwie Polskim*, tamże, s. 203-210.

⁸² *Vita. R. D. Gabrielis Petri Baudoi. S. C. Miss.*, „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1859” (1860) s. 314-317.

⁸³ *Dokumenta tyżące się Fundacji Szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie*, „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1860” (1861) s. XXXV-XLX.

⁸⁴ *Dokumenta dotyczące się Szpitala Św. Ducha w Warszawie*, tamże, s. I-XXXIII.

⁸⁵ M. Czeppe, Z.J. Wójcik, *Staszic Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 42, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2003-2004, s. 540-551.

⁸⁶ J. W. Bandtkie, *W imieniu Najjaśniejszego Mikołaja I Cesarza Wszeh Rossyi Króla Polskiego Rada Administracyjna Królestwa*, „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1858” (1859) s. 211-216.

⁸⁷ „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1858” (1859) s. 318-323.

⁸⁸ J.W. Chojna, *Płaskowski Romuald*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 26, red. E. Rostworowski, Wrocław [i in.] 1981, s. 705-706.

⁸⁹ R. Płaskowski, *Zdanie sprawy doktora medycyny, lekarza delegowanego do zwiedzenia znakomitych zakładów zagranicznych dla leczenia obłąkanych i obeznania się z psychiatryką. Rok 1858 i rok 1859*, „Zdanie Sprawy z Działań Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1859” (1860) s. 185-313.

filozof i polityk hr. August Cieszkowski (1814-1894)⁹⁰ opisał swoje wrażenia na temat funkcjonowania ochronek wiejskich dla dzieci w Anglii oraz przedstawił ich inicjatora, filantropa Roberta Owena (1771-1858)⁹¹.

Do wiadomości podawano projekty ustaw, np. dla kas pożyczkowych przy Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności⁹². Dołączono też *Wykaz ludności Szpitala Dzieciątka Jezus od 1732 do końca 1858* oraz *Wykaz dochodów wszelkich Szpitala Dzieciątka Jezus z lat dawnych i następnych, to jest od założenia tegoż w 1736 roku do końca 1858*, a także *Wykaz wszelkich wydatków Szpitala Dzieciątka Jezus z lat dawnych i następnych, to jest od założenia tegoż w 1736 roku do końca 1858*⁹³.

Spis treści (Spis przedmiotów) publikowano najprawdopodobniej dopiero od 1866 roku, co umożliwia łatwiejsze odnajdowanie szukanych zagadnień. Jednak dopiero w 1867 roku ujawniono listę płac Rady Głównej Opiekuńczej⁹⁴.

Zakłady dobroczynne w każdym państwie są dowodem na to, że niesienie pomocy potrzebującym wpisuje się w zakres działań dla dobra społeczeństwa, pokazuje, że jest chrześcijańskim obowiązkiem. W Kongresówce, wzorem Francji, Anglii czy Niemiec, powstała organizacja, która nadzorowała zorganizowaną opiekę nad szpitalami i innymi placówkami zajmującymi się niesieniem pomocy we wszelkich niedolach – Rada Główna Opiekuńcza. Rzetelnie raportowała dokonania w zakresie szpitalnictwa i dobroczynności w Królestwie Polskim w wydawanych przez siebie rocznikach.

Przeprowadzona jakościowa analiza zawartości periodyku za lata 1833-1869[1870] dowiodła, że zamieszczone w nim informacje stanowią wiarygodne źródło do badań nad placówkami opiekuńczymi i szpitalami w Królestwie Polskim podległymi Radzie Głównej Opiekuńczej w ramach temporalnych przedstawionych w tytule, ponieważ dokumentują najróżniejsze aspekty funkcjonowania tych placówek. Odnajdziemy w nich całą historię zakładów dobroczynnych Królestwa Polskiego, opisy statystyczne, systemy budowania szpitali, ich wyposażenia, organizacji pracy, personelu medycznego, dzieje zarządu służby zdrowia, jak również bractw, zakonów i różnych stowarzyszeń biorących udział w dobroczynności krajowej i lecznictwie.

Wszystkie zbadane roczniki są bezcennym uzupełnieniem trzynomowej publikacji zatytułowanej *Rys historyczno-statystyczny szpitali i innych zakładów dobro-*

⁹⁰ H. Mościcki, *Cieszkowski August*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 62-66.

⁹¹ A. Cieszkowski, *O ochronach wiejskich*, „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1860” (1861) s. 1-19.

⁹² „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Instytutów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1860” (1861) s. 121-123.

⁹³ Tamże, s. 27-59.

⁹⁴ *Skład osobistego Biura Rady Głównej Opiekuńczej oraz wysokość płac na r. 1867 budżetem zatwierdzonych*, „Zdanie Sprawy z Działów Szpitali i Innych Zakładów Dobroczynnych w Królestwie Polskim za Rok 1867” (1868) s. 203.

czynnych w *Królestwie Polskim*⁹⁵, wydanej przez Redakcję „Gazety Lekarskiej” w 1872 roku w Warszawie w drukarni Józefa Bergera przy ul. Daniłowskiej 61⁹⁶. Pozycja ta uwzględnia szerzej niż analizowany periodyk ewolucję szpitalnictwa i dobroczynności w wiodących krajach europejskich.

Oba wydawnictwa przede wszystkim pokazują ogromny wysiłek charytatywnych organizacji chrześcijańskich i starozakonnych, niosących pomoc i opiekę potrzebującym ludziom bez względu na ich wyznanie, płeć, status społeczny czy wiek.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Bartoszewicz Julian, *Historia Szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie*, Warszawa 1870.
Czajewicz Filip, *Rys historyczny Szpitala Śgo Rocha w Warszawie*, Warszawa 1872.
Giedroyc Franciszek, *Rys historyczny Szpitala św. Łazarza w Warszawie*, Warszawa 1897.
Mościcki Henryk, *Cieszkowski August*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Kołopczyński, Kraków 1938, s. 62-66.
Nowicki Władysław, *Dzieje Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie 1817-1917. Z okoliczności jubileuszu tegoż Instytutu dnia 23 października 1917 r.*, Warszawa 1918.
Rys historyczno-statystyczny szpitali i innych zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim, t. 1, Warszawa 1872.
Rys historyczno-statystyczny szpitali i innych zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim, t. 2, Warszawa 1872.
Rys historyczno-statystyczny szpitali i innych zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim, t. 3, *Szpitala w Guberni Warszawskiej*, Warszawa 1872.
Seltzer Feliks, *Szpital Starozakonnych w Warszawie. Szkic historyczno-statystyczny (z autentycznych źródeł)*, Warszawa 1870.
Walczakiewicz Franciszek, *Dzieje Instytutu Moralnej Poprawy Dzieci i krótka historia kościoła w Mokotowie*, Warszawa 1898.

Prasa

- „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” (1817, 1834, 1842).
„Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku...” (1833-1869[1870]).

⁹⁵ Zob. szerzej: *Rys historyczno-statystyczny szpitali i innych zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1872; *Rys historyczno-statystyczny szpitali i innych zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim*, t. 2, Warszawa 1872.

⁹⁶ Trzeci tom dotyczy tylko szpitali w guberni warszawskiej. Zob. *Rys historyczno-statystyczny szpitali i innych zakładów dobroczynnych w Królestwie Polskim*, t. 3, *Szpitala w Guberni Warszawskiej*, Warszawa 1872.

Opracowania

- Bartkowiak Edyta, *Sierocińce zakonne w Drugiej Rzeczypospolitej. Z badań nad dziejami opieki zastępczej (pozarodzinnej) w Polsce*, „Wychowanie w Rodzinie”, 2 (2011) s. 289-319.
- Bęc Maria, *Dzieje i rozwój opieki zdrowotnej w Sandomierzu w latach 1795-1939*, Sandomierz 2016.
- Błażkiewicz Henryk, *Parafia Pilica w latach niewoli narodowej*, „Nasza Przyszłość”, 59 (1983) s. 255-271.
- Breza Edward, *Nazwy zakonów i zgromadzeń zakonnych męskich*, „Slavia Occidentalis”, 69 (2012) s. 45-80.
- Chojna Jan W., *Pląskowski Romuald*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 26, red. E. Rostworowski, Wrocław [i in.] 1981, s. 705-706.
- Czepe Maria, Wójcik Zbigniew J., Staszic Stanisław, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 42, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2003-2004, s. 540-551.
- Giełżyński Witold, *Prasa warszawska 1661-1914*, Warszawa 1962.
- Gretkowski Andrzej, *Posługa szpitalna sióstr szarytek w Pułtusku w latach 1727-1980*, „Notatki Płockie”, 60 (2015) nr 2, s. 3-7.
- Gretkowski Andrzej, *Siostry szarytki w Szpitalu św. Trójcy w Płocku*, „Notatki Płockie”, 50 (2005) nr 2, s. 6-10.
- Grinberg Daniel, Mazur Elżbieta, Pawlak Grażyna, Sadowski Maciej, *Res sacra miser. Dzieje Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Warszawa 2015.
- Janicka Danuta, *O zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa w II Rzeczypospolitej (1918-1939). Studium historycznoprawne*, „Archiwum Kryminologii”, 41 (2019) nr 1, s. 465-495.
- Jurczak Helena Anna, *Siostra Augusta Sikorska (1834-1919)*, „Nasza Przyszłość”, 86 (1996) s. 247-310.
- Kępski Czesław, *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Lublin 2002.
- Kępski Czesław, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815-1914)*, Lublin 1993.
- Kierzek Andrzej, *Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie w latach siedemdziesiątych XIX stulecia*, „Otorynolaryngologia”, 14 (2015) nr 2, s. 74-78.
- Koba Stanisław, *Z historii lecznictwa kieleckiego XIX wieku*, Kielce 1973.
- Lewandowska Dorota, *Organizacja opieki i pomocy społecznej oraz dobroczynności w Królestwie Polskim. Rada Główna Opiekuńcza Szpitali. Towarzystwa dobroczynne (1817-1870)*, w: *Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. nauk. A. Kulecka, Warszawa 2017, s. 203-224.
- Łobożek Marcin Maksymilian, *Szpital Św. Jana Bożego w Warszawie (1650-1944)*, w: *Studia i rozprawy ofiarowane profesorowi Tytusowi Górskiemu*, red. S. Stabryła, R.M. Zawadzki, Kraków 2003, s. 109-122.
- Marcinkowski Jerzy T., Bajek Anna, Galewska Irena, *Historia szpitalnictwa w Kaliszu*, „Hygeia Public Health”, 46 (2011) nr 2, s. 293-297.
- Markiewiczowa Hanna, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002.
- Mazur Elżbieta, *Dobroczynność w Warszawie w XIX wieku*, Warszawa 1999.
- Mazur Elżbieta, *Szpital w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2008.
- Mądzik Marek, *Z dziejów hrubieszowskich zakładów dobroczynnych w XIX stuleciu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia”, 54/55 (1999/2000) s. 389-398.

- Osiecka Małgorzata, *Szpitala warszawskie w świetle akt Komisji Województwa Mazowieckiego z lat 1815-1867*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 24 (2017) s. 207-221.
- Podgórska-Klawe Zofia, *Od hospicjum do współczesnego szpitala. Rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX wieku*, Wrocław [i in.] 1981.
- Podgórska-Klawe Zofia, *Szpitala warszawskie 1388-1945*, Warszawa 1975.
- Prasa polska w latach 1661-1864*, pod red. J. Łojka, Warszawa 1976.
- Prasa polska w latach 1864-1918*, pod red. J. Łojka, Warszawa 1976.
- Puszcza Alicja, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Zakonu Sióstr Miłosierdzia Wincentego à Paulo w Lublinie w XIX i XX wieku*, Lublin 2013.
- Schletz Alfons, *Zarys historyczny Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w Polsce. Karta z dziejów społecznych Kościoła*, Kraków 1960.
- Sekulski Jerzy, *Encyklopedia Radomia*, Radom 2012.
- Siemion Janusz, *Dzieje miasta i gminy Szczuczyn*, Szczuczyn 2013, <http://bckszczuczyn.pl/wp-content/uploads/2021/03/Dzieje-miasta-i-gminy-Szczuczyn.pdf> (dostęp: 10.05.2021).
- Surdacki Marian, *Szpitala w służbie dawnego społeczeństwa polskiego. Próba typologizacji*, „Medycyna Nowożytna”, 23 (2017) z. 1, s. 7-52.
- Urbanek Bożena, *Idea opieki nad chorym na ziemiach polskich w latach 1809-1914*, Wrocław [2001].
- Wiśniewska-Józwiak Dorota, *Dzierżawa wieczysta i emfiteuza w polskim prawie przedrozbiorowym*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 13 (2014) nr 2, s. 133-145.

**CHRZEŚCIJAŃSKIE I STAROZAKONNE SZPITALA
NA ŁAMACH CZASOPISMA „ZDANIE SPRAWY Z CZYNNOŚCI
RADY GŁÓWNEJ OPIEKUŃCZEJ INSTYTUTÓW DOBROCZYNNYCH
W ROKU...” (1833-1869[1870])**

Streszczenie

W latach 1832-1870 w Królestwie Polskim funkcjonowała Rada Główna Opiekuńcza (Rada Główna Opiekuńcza Szpitali), która edytowała własny periodyk (rocznik) pt. „Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównnej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych w Roku...”. Czasem ukazywał się on nieregularnie i często zmieniał tytuł. Pierwszy rocznik datowany na 1833 rok opuścił prasy drukarskie w 1834 roku, a ostatni z 1870 roku ukazał się w 1872 roku, czyli już po likwidacji Rady Głównnej Opiekuńczej. Analizowany w artykule periodyk edytowany był w Warszawie i miał charakter urzędowy oraz normatywno-prawny. Publikowany był w języku polskim, a po powstaniu styczniowym w wersji polskiej i rosyjskiej; tylko ostatni tom wydano w języku rosyjskim. Periodyk wychodził w okresie wzmogionych przemian zachodzących w zakresie funkcjonowania opieki zdrowotnej i dobroczynności publicznej. Wówczas bowiem ukształtował się dzisiejszy typ szpitali zajmujących się lecnictwem. Z racji nadzoru nad placówkami leczniczymi i dobroczynnymi (religijnymi, świeckimi, prywatnymi), otrzymywane od nich sprawozdania stanowiły podstawę do prezentowania na łamach analizowanego rocznika szczegółowych danych dotyczących ich działalności w latach 1833-1870.

Celem artykułu jest ukazanie periodyku jako wiarygodnego źródła do badań nad wieloaspektowym funkcjonowaniem oraz finansowaniem chrześcijańskich i starozakonnych szpitali, a także zakładów dobroczynności publicznej działających w Królestwie Polskim i będących pod zarządem Rady Głównej Opiekuńczej. Dzięki systematycznie publikowanym listom osób należących do Rady Głównej Opiekuńczej oraz Rad Opiekuńczych Powiatowych i Szczegółowych w roku sprawozdawczym, mamy przegląd osób aktywnych na tym polu we wszystkich guberniach Królestwa Polskiego w latach 1833-1870.

Reasumując, w analizowanych rocznikach odnaleźć można historię zakładów dobroczynnych funkcjonujących w Królestwie Polskim, składy osobowe zarządów instytucji zajmujących się ochroną zdrowia, systemy funkcjonowania szpitali, ich wyposażenie, organizację pracy, listę personelu medycznego oraz bractw, zgromadzeń zakonnych i różnych stowarzyszeń biorących udział w dobroczynności oraz lecnictwie.

Słowa kluczowe: prasa polska; prasa urzędowa; szpitale; towarzystwa charytatywne; Królestwo Polskie; XIX wiek

ANNA SYLWIA CZYŻ* – WARSZAWA

**KONTRAKT Z HENRYKIEM (HEINRICHEM) KÜNTZOWEM
Z 1634 ROKU NA OLTARZ GŁÓWNY
DO KATEDRY WILEŃSKIEJ – CENNE ŹRÓDŁO
Z ROZPROSZONEGO ARCHIWUM KATEDRALNEGO
DO JEJ BAROKOWEGO WYSTROJU**

**CONTRACT WITH HENRYK (HEINRICH) KÜNTZOW
OF 1634 FOR THE MAIN ALTAR FOR VILNIUS CATHEDRAL –
A VALUABLE SOURCE FROM THE SCATTERED
CATHEDRAL ARCHIVES FOR ITS BAROQUE ORNAMENTATION**

Abstract

The article cites a valuable source for the early-Baroque, unpreserved decoration of Vilnius Cathedral, which was destroyed in 1655, when the five-year occupation of Vilnius by Moscow troops began. The creator of the altarpiece, which was visually matched to the Gothic chancel, was a woodcarver from Nyasvizh, Henryk Küntzow. He made a two-tiered, gilded altarpiece, probably based on the scheme of a triumphal arch. The creation of such a structure, on the one hand, was associated with changes in the interiors of churches in the spirit of the Counter-Reformation, and on the other hand, was part of the retrofitting of the Vilnius Cathedral prior to the celebration of the transfer of the relics of St Casimir to the newly erected chapel-sanctuary (1636).

Keywords: Vilnius; cathedral; Henryk Küntzow; Bishop Abraham Voina; canons of Vilnius

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Anna Sylwia Czyż – dr hab. historii sztuki, prof. UKSW, Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
e-mail: a.czyz@uksw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7923-1204>

Archiwa diecezji wileńskiej, jego biskupa i kapituły są rozproszone i bardzo niepełne szczególnie w odniesieniu do najstarszych dziejów Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim¹, sięgających oficjalnie 1387 roku, kiedy to dokonał się chrzest Litwy, będący pokłosiem unii w Krewie (1385). W 1390 roku lub rok później erygowano zależne od Gniezna biskupstwo wileńskie², podejmując jednocześnie budowę katedry pw. św. Stanisława i św. Władysława, obok której usytuowana została pierwotna siedziba biskupa. Wielokrotnie niszczona, odbudowywana i przebudowywana świątynia swój ostateczny – klasycystyczny kształt z lat 1782-1801 zawdzięcza osobie Wawrzyńca Gucewicza. Choć na podstawie badań archeologiczno-architektonicznych można rekonstruować formę gotyckiej katedry, wzniesionej na nowo po pożarze w 1419 roku jako bezwieżowa, trójnawowa, dziewięcioprzęsłowa w typie hali ze zintegrowanym chórem i funkcjonalnym obejściem³, a także jej renesansową i barokową przebudowę, to nadal niewiele wiemy o zmieniającym się na przestrzeni wieków wyposażeniu i wystroju świątyni. Stąd niezwykle cenny jest zachowany kontrakt na ołtarz główny zawarty w 1634 roku ze snycerzem nieświeskim Henrykiem (Heinrichem) Küntzowem.

Po raz pierwszy, ale – co jasne – bez przytoczenia i dokładniejszego omówienia źródła wspominał o snycerzu Euzebiusz Łopaciński w spisie artystów i rzemieślników czynnych w Wielkim Księstwie Litewskim⁴. Nazwisko rzeźbiarza odczytał

¹ Dokumenty diecezji wileńskiej, powstałe do 1944 roku, znajdują się przede wszystkim w: Lietuvos mokslių akademijos Vrublevskių biblioteka (dokumenty pergaminowe Kapituły Wileńskiej 1387-1922, 440 jedn. inw. – f. 6; akta Kapituły Wileńskiej 1391-1940, 27 511 jedn. inw. – f. 43; akta Kurii Metropolitalnej Wileńskiej 1388-1940, 1 022 jedn. inw. – f. 44; akta Kurii Metropolitalnej Wileńskiej 1391-1944, ponad 100 000 jedn. inw. – f. 318); Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (akta Wileńskiej Rzymskokatolickiej Kurii Metropolitalnej 1468-1940, 28 694 jedn. inw. – f. 694; akta Rzymskokatolickiego Konsystorza Duchownego Biskupstwa Wileńskiego 1391-1915, 45 339 jedn. inw. – f. 604); Vilniaus Universiteto Biblioteka (dokumenty o różnej proveniencji XVI-XIX w. f. 57 – B53 i B54). W wymienionych instytucjach pojedyncze dokumenty znajdują się też w spuściznach po dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych badaczach dziejów Wilna, w tym Władysławie Zahorskim i Henryku Uziębłe. Pojedyncze dokumenty przechowywane są także w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych. Zob. W. Zahorski, *Katedra wileńska*, Wilno 1904, s. 174-180.

² Proces erygowania biskupstwa wileńskiego sięga lutego 1387 roku, kiedy pojawiły się na ten cel pierwsze zapisy donacyjne Jadwigi i Władysława Jagiełły. Kanoniczna erekcja miała miejsce w połowie 1390 roku lub rok później. Na czele diecezji stanął polski franciszkanin Andrzej Jastrzębiec, uprzedni (pierwszy) biskup moldawski. D. Baronas, S.C. Rowell, *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius 2015, s. 278-279, 459-461; M.D. Kowalski, *Nieznany dokument papieski dla Andrzeja, pierwszego biskupa Seretu i Wilna, i powstanie biskupstwa wileńskiego*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, 53 (2015) s. 126-132.

³ J. Adamski, *Co może nam powiedzieć typ przestrzenny gotyckiej katedry w Wilnie? Rozważania o relacjach między formą i funkcjonalnością średniowiecznych katedr w Środkowej Europie i w obszarze nadbałtyckim*, „Studia Waweliana”, 22-21 (2022) s. 21-36.

⁴ *Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkim Księstwie Litewskim (XV-XIX w.)*, oprac. E. Łopaciński, Warszawa 1946, s. 16.

błędnie jako Kuntzan⁵. Za nim potknięcie powtórzył Aleksander A. Jaroszewicz, który z pomyłkami w artykule z 2000 roku, przytoczył obszerne fragmenty kontraktu. Hipotetycznie z Küntzowem związał ołtarze ufundowane w 1633 roku do kościoła pw. Michała Archaniola w Nieświeżu: Archaniolów Rafała i Gabriela (niezachowane) oraz ołtarz główny (obecnie w Nowej Myszy). Przypisał też Küntzowi realizację innych retabulów ze świątyń stawianych przez Radziwiłłów: w Mirze (1588), Świerżniu (1604), Mikołajowszczyźnie (1636) i Iszkłodzi (1641)⁶. Wskazane przez badacza realizacje nie są jednak jednorodne – wyszły z różnych prowincjonalnych warsztatów, operujących stylistyką będącą fuzją renesansowo-manierystycznych form niderlandzkich i włoskich.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest więc uważne, pogłębione odczytanie kontraktu, jego publikacja i redakcja wraz z aparatem badawczym, a celem podjętych wysiłków rekonstrukcja wyglądu ołtarza głównego katedry wileńskiej sprzed okupacji moskiewskiej (1655-1660) i wskazanie okoliczności jego powstania.

Zlecenie na wystawienie ołtarza głównego w katedrze skierowane do Küntzowa przypadło na czas nie tyle jej remontu po wielkim pożarze Wilna w 1610 roku, co na modernizację podejmowaną w kontekście wystroju odpowiadającego liturgii potrydenckiej i treściom kontrreformacyjnym. Inwestycje przy katedrze rozpoczął bp Eustachy Wołłowicz, doskonale orientujący się w nowym modelu sztuki sakralnej, ale też popierający zakony rozwijające potrydencką duchowość przekładającą się na formy artystyczne⁷. Prace kontynuował jego następca, zagorzały przeciwnik protestantów, Abraham Woyna, który zlecił wystawienie nowego ołtarza głównego. Był to moment, kiedy ukończona była kaplica – sanktuarium św. Kazimierza, najważniejsza inwestycja Zygmunta III, a także kaplica grobowa bp. Wołłowicza – Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Przy tym podjęta przez Woynę fundacja wiązała się także z przygotowaniami do translokacji

⁵ Taka też wersja nazwiska pojawia się w: *Słowniku artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, red. J. Maurin-Białostocka, J. Derwojed, t. 4, Warszawa 1986, s. 366 oraz H. Osiecka-Samsonowicz, *Tencalla Costante*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 465. Poprawnie odnotowano je w: *Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 1, XVI-XVIII a., sud. A. Paliušytė, Vilnius 2005, s. 163. Sprawą otwartą pozostaje, czy nazwisko Küntzow wiąże się z miejscem pochodzenia rzeźbiarza. Należy podkreślić, że istnieje niewielka miejscowość w Meklemburgii – Kuntzow (Küntzow). Biorąc pod uwagę pochodzenie artystów wileńskich, czy szerzej działających na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, jest to wielce możliwe. Odczytanie nazwiska snycerza z „w” na końcu, a nie z „n” potwierdza właśnie fakt istnienia wspomnianej meklemburskiej miejscowości.

⁶ A.A. Jaroszewicz, *Rzeźba ołtarzowa na ziemiach białoruskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 320-322.

⁷ Wprowadzenie reform trydenckich w Rzeczypospolitej wiązało się z przyjęciem ustaw soborowych przez Zygmunta Augusta, ale ich praktyczna recepcja była rozłożona w czasie, sięgając w Wielkim Księstwie Litewskim połowy XVII wieku.

relikwii św. Kazimierza (13-14 sierpnia 1636) do ukończonej kaplicy katedralnej, na którą zjechał Władysław IV wraz z najważniejszymi osobami państwa polsko-litewskiego oraz przedstawicielami innych krajów⁸. Niebagatelne znaczenie miało też stworzenie stosownej oprawy dla nabożeństw czterdziestogodzinnych, powiązanych z umieszczeniem Eucharystii w centrum duchowości potydenckiej.

Prestiżowe zamówienie skierowane do rzeźbiarza, bezsprzecznie związanego z Radziwiłłami i prężnym ośrodkiem artystycznym w Nieświeżu, nakazuje widzieć w Küntzowie twórcę utalentowanego, który śmiało mógł konkurować z artystami czynnymi wówczas w Wilnie przy katedrze, zamku i przy inwestycjach możnowładców. Artyści ci wywodzili się głównie z krajów basenu Morza Bałtyckiego, ale też Niderlandów, Włoch i Polski. Jeden z nich – Constante Tencalla – budowniczy kaplicy św. Kazimierza, przygotowujący dekorację katedry i Wilna na translokację relikwii św. Kazimierza był świadkiem spisywania omawianego dokumentu. Sugeruje to, że obok prac o charakterze artystycznym powierzano mu także sprawy organizacyjne. A więc tak jak wielu innych ówczesnych architektów był także budowniczym-przedsiębiorcą. Obok Tencalli podpisał się Augustyn Maciejkowski⁹ (il. 1). W związku z tym, że opracowania nie notują takiego kanonika, a jego podpis znajduje się tuż przy autografie Włocha, można ostrożnie uznać go za rzemieślnika czynnego przy katedrze wileńskiej¹⁰.

Projekt ołtarza, który został zniszczony podczas okupacji Wilna przez wojska moskiewskie (1655-1660/61)¹¹, powstał według autorskiego projektu samego Küntzowa. Była to struktura okazałych rozmiarów sięgająca 16 m wysokości i 10 szerokości, a więc dostosowana do wielkości wileńskiego prezbiterium, ściśle wypełniająca jego szerokość (wymiary katedralnego prezbiterium przed przebudową Wawrzyńca Gucewicza to ok. 23,5 m wysokości i nieco ponad 10 m szerokości)¹². Ołtarz miał zatem charakter rozrzeźbionej i połączanej ściany,

⁸ Uroczystości były planowane od początku lat 30. XVII wieku. H. Samsonowicz, *Kaplica św. Kazimierza w Wilnie i uroczyste przeniesienie relikwii świętego w 1636 roku*, w: *Sztuka ziem*, s. 338-343.

⁹ Jaroszewicz, *Rzeźba ołtarzowa*, s. 328 – błędnie odczytuje jego imię jako Hugo.

¹⁰ Jako snycerza określa go *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. *Malarze, rzeźbiarze, graficy*, red. J. Derwojed, t. 5, Warszawa 1993, s. 219, powołując się na Juliana Kołaczkowskiego, który za twórców snycerskiego ołtarza z 1634 roku uważał: Henryka Küntzowa, Augustyna Maciejkowskiego i Constantego Tencallę. J. Kołaczkowski, *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888, s. 534.

¹¹ Michał Homolnicki, powołując się na zapisy kapituły wileńskiej, pisał, że w 1661 roku „cała katedra zasypana była gruzami z połamanych ołtarzy i pomników, zawałona stosami obłęźniców pobitych czy głodem przemorzonych, których samo uprzątnienie nie miało czasu i kosztu zajęło”. M. Homolicki, *Kilka uwag nad dziełem „Wilno od początków jego do roku 1750”, przez J.I. Kraszewskiego, tom I, 1840; tom II, 1841*, „Wizerunki i Roztrząsania naukowe. Poczet nowy drugi”, 22 (1841) s. 155.

¹² Jak zaświadcza rysunek Pietra de Rossiego z ok. 1786 roku (Muzeum Narodowe, Gr.Pol.6000/71 MNW) ok. połowy XVIII wieku wystawiono w katedrze ołtarz późnobarokowy, stojący przy wschodniej ścianie. Przynajmniej jeszcze w pierwszej połowie XVII wieku przestrzeń katedry była traktowana i postrzegana zgodnie z tradycją średniowieczną. Dotyczy to także kwestii funkcjonowania, zapewne przy lektorium („in medio ecclesiae”), ołtarza Świętego Krzyża (Walerianowskiego).

a biorąc pod uwagę proporcje oraz to, jak się wówczas budowało retabula i ilość wspomnianych w kontrakcie figur (siedem) był strukturą architektoniczną dwukondygnacyjną ze zwieńczeniem. Jego kształt najpewniej oparto o schemat łuku triumfalnego, co uznawano za najlepsze dla nowej, zreformowanej po soborze trydenckim liturgii¹³. Jednocześnie taka rozbudowana wznwyż konstrukcja zamykająca szczelnie przestrzeń prezbiterium była typowa dla ołtarzy powstających we wnętrzach gotyckich w pierwszej połowie XVII wieku – wysokich, a jednak o niezbyt szerokich prezbiteriach. Nowe retabula stawiały się integralną częścią zastanej przestrzeni architektonicznej.

Chociaż w kontrakcie nie wspomina się o obrazach bezsprzecznie główne pole w obu kondygnacjach ołtarza było zarezerwowane dla malarstwa. Jak wspomniano w retabulum miało się znaleźć siedem figur, czyli najpewniej cztery na dole (raczej w układzie jedna nad drugą) i dwie w górnej kondygnacji oraz jedna w szczycie. Nie znamy ikonograficznego programu ołtarza, ale biorąc pod uwagę wezwanie katedry oraz tradycje pobożnościowe w Wielkim Księstwie Litewskim, w dolnej części figury mogły ukazywać św. Wojciecha i św. Stanisława, a być może także św. Władysława i św. Kazimierza. W tej ostatniej parze świętych, mając na względzie fakt, że kult św. Władysława nigdy w Litwie nie stał się wiodący, mógł się też pojawić św. Marcin – patron diecezji lub św. Jerzy – patron Litwy. W związku z tym, iż ołtarz powstawał do katedry świętym biskupom w drugiej kondygnacji mogli towarzyszyć święci Piotr i Paweł¹⁴. W zwieńczeniu ukazano Boga Ojca, Chrystusa Zmartwychwstałego lub Tróję Świętą. Oczywiście należy zaznaczyć, że taka rekonstrukcja tematyki figur jest na tym etapie badań czysto hipotetyczna.

Połączany i malowany ołtarz był gotowy zgodnie z umową w przeciągu roku od rozpoczęcia prac, czyli w na koniec marca 1635 roku. W katedrze stanął zatem na Wielkanoc, obchodzoną tego roku 8 kwietnia. Honorarium snycerza wynosiło 1400 zł polskich, płatnych w sześciu ratach. Podczas pobytu w Wilnie Küntzow mieszkał w przestronnym drewnianym domu usytuowanym w ogrodzie, na tyłach pałacu biskupiego, gdzie zorganizował także pracownię¹⁵. Ołtarz wykonano z drewna lipowego, sosnowego i dębowego (konstrukcja), a materiał dostarczył zamawiający.

Ostateczne zmiany w przestrzeni świątyni przyniosły remonty i nowe fundacje wyposażenia po 1661 roku. M.A. Janicki, *Grób i komemoracja wielkiego księcia Aleksandra Witolda w katedrze wileńskiej w kontekście upamiętnienia Władysława Jagiełły w katedrze krakowskiej i propagandy jagiellońskiej XIV-XVI w.*, „Przegląd Historyczny”, 111 (2020) z. 4, s. 795-797.

¹³ J.S. Pasierb, *Problematyka sztuki w postanowieniach soborów*, „Znak”, 16 (1964) nr 12, s. 1463-1464, 1471-1476.

¹⁴ M. Paknys, *Kult świętych na Litwie od XV do początku XVII wieku: efekt polityki Kościoła katolickiego czy przejawy odmienności kulturowej?*, w: *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 135, 140-142, 147-148.

¹⁵ Dom, ale nie wiadomo czy ten sam Küntzow wynajmował od kapituły w 1636 roku (w dokumencie nie pada jego nazwisko, a jedynie określenie „sculptor”). LMAVB f. 43-218, k. 223; *Lietuvos dailininkų*, s. 163.

O sprawach dotyczących inwestycji bp Woyna informował kapitułę wileńską w piśmie, jakie trafiło na jej obrady 24 kwietnia 1634 roku. Duchowny wyrażał w nim chęć puszczenia warendę lasu „w Baksztach”¹⁶, by pozyskane w ten sposób fundusze przeznaczyć na powstający ołtarz główny do katedry. Biskup wyznaczał też kanonika Michała Szulca na kierującego z jego ramienia przedsięwzięciem¹⁷. Podpis Szulca znajduje się na omawianym kontrakcie, jako występującego w imieniu bp. Woyny (il. 1). Wyплаты dla snycerza poświadczali natomiast inni przedstawiciele wileńskiej kapituły.

Ołtarz musiał się spodobać nie tylko biskupowi i kapitule, ale i samemu królowi, skoro 9 kwietnia 1636 roku Küntzow otrzymał od Władysława IV przywilej serwitoratu¹⁸. Świadczy to też, że snycerz wykonywał i dla niego pewne prace. Wiązały się one zapewne z udziałem, wraz z Constante Tencalą, w dekoracji na uroczystości translokacji ciała św. Kazimierza, ale być może i pracami na zamku wileńskim, które w pierwszej połowie XVII wieku miały charakter ciągły.

Na podstawie przeanalizowanego źródła wynika więc, że ołtarz Küntzowa powstał jako część przedsięwzięć artystycznych realizowanych w katedrze wileńskiej w latach 30. XVII wieku, które z jednej strony wiązały się z jej modernizacją w duchu potrydenckim, a z drugiej strony z przygotowaniami do translokacji relikwii św. Kazimierza. Były to jedne z największych uroczystości nowożytnego Wilna, o których nadal wiemy stosunkowo niewiele. Ołtarzowi nadano kształt łuku triumfalnego, a jego rzeźbioną i pozłacaną strukturą ściśle wypełniono wnętrze prezbiterium gotyckiej katedry. Ołtarz główny autorstwa Küntzowa, który po jego wykonaniu zyskał nowe zlecenia w Wilnie, stał zaledwie 20 lat. Zniszczony został podczas okupacji moskiewskiej i nie wpłynął na formę ołtarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Omawiane źródło jest przechowywane w Lietuvos valstybės istorijos archyvas w zbiorze Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (f. 1135), jako część spuścizny Władysława Zahorskiego, lekarza i badacza historii Wilna, współzałożyciela TPN i jego prezesa w latach 1916-1927. Dokument znajduje się luzem w teczce z różnorodnymi i w sumie przypadkowymi archiwaliami.

Edycję kontraktu przygotowano zgodnie z zaleceniami Kazimierza Lepszego (*Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych. Od XVI do połowy XIX w.*, Wrocław 1953). Pisownię zmodernizowano przy zachowaniu oryginalnej wymowy. Ze względu na brak konsekwencji w zapisie skrótów tytułatury i sprawowanych funkcji, dla lepszej czytelności zostały one rozwinięte w nawiasach zwykłych.

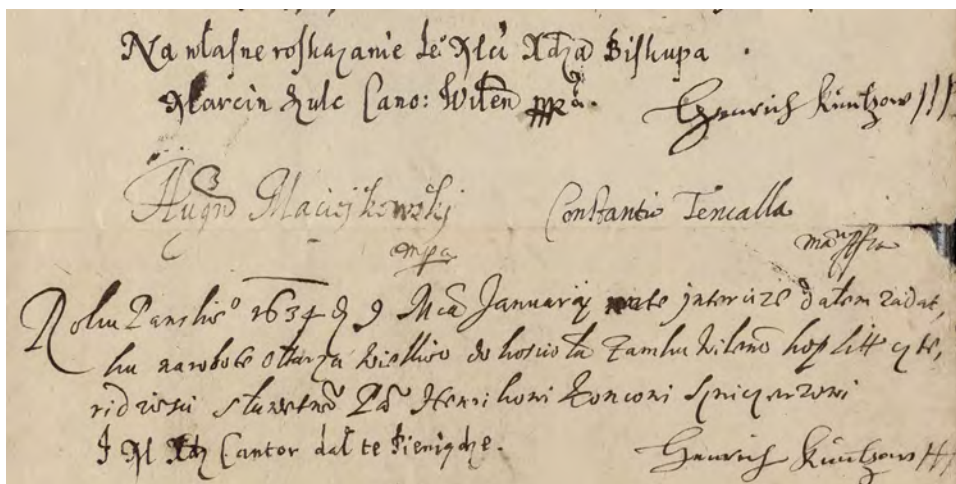
¹⁶ Chodzi o miejscowość położoną nad Berezyną w dawnym pow. oszmiańskim, należąca do dóbr stołowych biskupstwa wileńskiego. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 15, cz. 1, Warszawa 1900, s. 71.

¹⁷ W aktach kapitulnych zanotowano, że biskup 5 stycznia 1635 roku dał na ołtarz 500 kop litewskich groszy. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3, *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, Wilno 1913, s. 124, 126.

¹⁸ LVIA LM nr 111, k. 720v (mikrofilm).

Objaśnienia terminów technicznych oraz osób przywołanych w tekście sporządzono w przypisach rzeczowych.

**LVIA F. 1135, AP. 4, B. 479, KONTRAKT NA WYSTAWIENIE
OŁTARZA GŁÓWNEGO DO KATEDRY WILEŃSKIEJ (IL. 1)**

Il. 1. Podpisy Henryka Kuntzowa, Augustyna Maciejkowskiego i Constantina Tencalli

[k. 3] Stało się postanowienie między Jaśnie Wielebnym Panem Je(go) M(oś)cią ks(ię)dzem Abrahamem Woyną¹⁹ z łaski Bożej biskupem wileńskim etc. I między uczciwym p. Henrikiem Kuntzaw [sic!] snycerzem nieświeskim²⁰ takie: iż pomieniony p. Henrik podjął się i powinien zrobić ołtarz wielki do kościoła katedralnego wileńskiego, wysoki na 28 łokci polskich oprócz statuy a szeroki na 17 łokci polskich²¹, według wizerunku, który sam odrysował na ten ołtarz i na nim się podpisał, jako najlepiej i najkształtniej z siedmiu posagów albo osób, odmieniwszy jednak cokolwiek jeśli się po tym co będzie zdało odmienić i poprawić Je(go) M(oś)ci k(ię)dzu biskupowi albo kapitule wileńskiej. A ma i powinien będzie ten pomieniony ołtarz zrobić i zgotować, najdalej za rok od poczęcia roboty rachując,

¹⁹ Abraham Woyna (1569-1649) – kanonik kapituły wileńskiej, kanclerz Akademii Wileńskiej, od 1611 roku biskup tytularny metoneński i sufragani wileński. W latach 1626-1631 biskup żmudzki, a następnie wileński. Elektor Władysława IV. Zahorski, *Katedra wileńska*, s. 206; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych...*, Wilno 1912, s. 42-43.

²⁰ Nieśwież – prywatne miasto Radziwiłłów, gniazdo rzymsko-katolickiej linii rodu. W 1634 roku, kiedy podpisano kontrakt V ordynatem nieświeskim był Aleksander Ludwik, wojewoda brzeskolitewski.

²¹ Wymiary ołtarza, przyjmując, że łokieć polski liczy 58,18 cm, wynosiły ok. 16 m wysokości i niecałe 10 m szerokości. Zob. E. Stamm, *Staropolskie miary*, cz. 1, *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938, s. 17. Błędne wymiary, tj. 16 i 5 m: Jaroszewicz, *Rzeźba ołtarzowa*, s. 320.

i z tyłu zafutrować go statecznie tarcicami²², jako tego potrzeba ukaże i nie ma nic w tym czasie nikomu robić jedno koło tego ołtarza.

A Je(go) M(oś)ć k(ią)dz biskup za tę wszystką robotę powinien będzie dać złotych polskich czternaście set a więcej nic ani zboża ani legumin²³, przy tym drzewa lipowego kłód pospolitych i zwyczajnych kop półtrzeciej²⁴; z osobna kłód lipowych dwanaście na półczwarta sążni²⁵ jako się będzie mogło dostać najmniejszych; tarcic sosnowych trzy kopy²⁶ albo jako potrzeba ukaże, mniej albo więcej, wzdłuż na cztery sążnie, a wzmiasz²⁷ na półtora cala²⁸, a jako mogą być najszerze; dębowego drzewa wanczosu²⁹ sztuk dziesięć na szpongi³⁰.

A pieniądze pomienione czternaście set złotych mają się mu rozdzielić na pięć rat po wzięciu stu złotych zadatku na tę pomienioną robotę, takim sposobem, iż gdy dali P. Bóg przyjedzie z Nieświeża i pocznie robić koło ołtarza, ma się mu dać sto i sześćdziesiąt złotych polskich, a po wyściu trzynastu niedziel ma się mu dać druga rata dwieście i sześćdziesiąt złotych. Po skończeniu zaś trzynastu niedziel ma się mu dać trzecia rata, także dwieście i sześćdziesiąt złotych. Znowu po wyściu trzynastu niedziel ma się mu dać czwarta rata dwieście i sześćdziesiąt. A po skończeniu zaś trzynastu niedziel ma się mu dać piąta rata dwieście i sześćdziesiąt złotych także. A na postawienie i dokończenie ze wszystkim ołtarza ma się mu zatrzymać sto złotych, które mu będzie powinno oddać, [k. 3v] gdy już pozłocisty i pomalowany ołtarz postawi i z tyłu go tarcicami wyfutruje i jako potrzeba dokończy.

Do tego mają mu dać od Je(go) M(oś)ci ks(ię)dz biskupa drzewa albo żerdzi i tarcic do rusztowania dla stawienia ołtarza i żelaza na klamry etc. Co będzie potrzeba.

W Wilnie ma mieć mieszkanie wolne i przestronne na robotę i składanie roboty ołtarzowej, a mianowicie dom wielki drewniany po nieboszczyku ks(ię)du

²² Tj. obić obrobionymi deskami. K. Podczaszyński, *Nomenklatura architektoniczna, czyli słowomienik cieślących polskich wyrazów*, Warszawa 1854, s. 28-29; *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski> (dostęp: 12.12.2022).

²³ Tj. artykułów spożywczych. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski> (dostęp: 12.12.2022).

²⁴ 2 i pół kopy (60 sztuk), czyli 150 kłód drzewa lipowego. Tamże.

²⁵ 3 i pół sążni (1,758 m), czyli desek długich na nieco ponad 6 m. Tamże; Stamm, *Staropolskie miary*, s. 31.

²⁶ Tj. 180 desek sosnowych.

²⁷ Wzmiasz, tu wzmiasz – grubość. *Słownik języka polskiego*, oprac. S.B. Linde, t. 4, Warszawa 1814, s. 568.

²⁸ Cal wynosił 2,4 cm, a zatem deski te miały 7 m długości i niemal 4 cm grubości. Stamm, *Staropolskie miary*, s. 30.

²⁹ Wanczos – ociosane drzewo. *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 10, Kraków 1988-1993, s. 41.

³⁰ Połączenie czy też spojenie desek, ale też kawałek drewna (deska) służąca do łączenia. Tu zapewne deska odpowiednio wycięta (np. z profilem w jaskółczy ogon), której zadaniem było usztywnienie płaszczyzny z pionowych desek. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski> (dostęp: 12.12.2022).

Hermanowicz³¹ od J(ego) M(ości) ks(ię)dz(a) biskupa ukazany, w tyle ogrodu Je(g)o M(ości)ci³². A na opał ma sobie p. Henrik drwa kupować za swoje pieniądze. Na co dla lepszej pewności obie strony się podpisały. W Wilnie 8 January 1634. Na własne rozkazanie Je(g)o M(ości)ci ks(ię)dz(a) biskupa
Marcin Szulc³³ cano(nik) wileń(ski) mpa³⁴

Heinrich Küntzow MP

Aug(sty)n Maciejkowski³⁵ mpa Constantio Tencalla³⁶ mau pra

Roku Pańskie(g)o 1634 9 m(iesią)ca January na tę intercyzę dałem zadatku na robotę ołtarza wielkiego do kościoła zamku wileń(skiego)³⁷ kop litt. czterdzieści sto³⁸ temuż pa(nu) Henrikowi Koncowi [sic!] snycerzowi

JM ks(ię)dz cantor³⁹ dał te pieniądze

Heinrich Küntzow MP

A osobiwie contr(a)n(c)tuje i za przyjazd do Wilna temuż tegoż dnia i roku dałem kop litt. os(ie)m

Heinrich Küntzow MP

³¹ Sebastian Hermanowicz – w 1616 roku mianowany kanonikiem wileńskim. Kurczewski, *Kościół zamkowy*, s. 101, 105.

³² Tj. na tyłach pałacu biskupiego, położonego naprzeciw zabudowań Akademii Wileńskiej i kościoła pw. św. Jana Chrzciciela.

³³ Marcin Szulc (1595-1640) – w 1616 roku mianowany kanonikiem wileńskim jako kleryk „mniejszych święceń”. W katedrze wisi jego skromne epitafium, które sam sprawił (1635). Był fundatorem srebrnego kielicha do katedralnego skarbcza, roboty augsburskiej z 1624 roku, oraz strojów liturgicznych dla katedralnych wikariuszy. Prowadził z polecenia bp. Abrahama Woyny część jego inwestycji w katedrze. Zahorski, *Katedra wileńska*, s. 149, 164; Kurczewski, *Kościół zamkowy*, s. 102, 122, 124, 126-127, 135.

³⁴ Skrót mp/mpa/mau pra daje rozwinięcie „Manu propria” – własną ręką.

³⁵ Zapewne jeden z twórców pracujących przy remoncie katedry i jej wystroju. Notowany tylko w tym jednym dokumencie. Zob. przypis nr 10.

³⁶ Constante Tencalla (ok. 1590-1646) – architekt i kamieniarz, spowinowacony z Carlem Maderną, w którego warsztacie od ok. 1609 roku doskonalił swoje umiejętności, pracując m.in. przy Bazylice św. Piotra. W Wilnie pojawił się w grudniu 1623 roku wraz z kuzynem Giacomem (notowany do 1643). Z Constantem Tencallą łączy się prace na zamku, a przede wszystkim przy kaplicy św. Kazimierza. Miał zaprojektować kościół pw. św. Teresy i pałac Janusza Radziwiłła. Od 1637 roku przebywał w Warszawie, pracując dla dworu królewskiego i jego kręgu, dla karmelitów bosych i pijarów. H. Osiecka-Samsonowicz, *Tencalla Costante*, s. 463-470.

³⁷ W źródłach katedrę wileńską określano często jako kościół zamkowy, co podkreślało jej położenie w obrębie stołecznej rezydencji wielkksiążęcej. Jednocześnie, jak zauważył Marek A. Janicki, zespalandy w ten sposób główne miejsce sprawowania władzy z miejscem jej sakralizowanej inauguracji i wiecznego spoczynku władców. Katedra wileńska w zamyśle Władysława Jagiełły miała być nekropolią Olgierdowiczów. Ostatecznie stała się przede wszystkim miejscem pochówku biskupów i kanoników wileńskich, w tym osób przywołanych w omawianym dokumencie. Janicki, *Grób i komemoracja*, s. 772, 776.

³⁸ Kopa groszy litewskich dawała 2,5 zł.

³⁹ Tj. Wojciech (Albert) Żabiński (zm. 1651) – notariusz (1627), prałat-kantor (1631) wileński, dziekan (1635), proboszcz szpitalnego kościoła pw. Marii Magdaleny. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 83, 160; tenże, *Kościół zamkowy*, s. 109-110, 116, 118-119, 126, 129, 145, 148, 152, 154, 158-159, 162.

+ April 12 tegoż roku 1634 + dałem temuż pa(nu) Hendrikowi [sic!] na tąż robotę ołtarza do kościoła zamku wileń(skiego) kop litt. sześćdziesiąt i cztery Wojciech Żabiński c(anonicus) v(ilnensis) MP

Heinrich Küntzow MP

[k. 4] Tegoż roku 1634 d. 5 Julia temuż pa(nu) snycerzowi dałem na drugą ratę kop litewskich sto i cztery Albi Żabiński c(anonicus) v(ilnensis) mp.

Heinrich Küntzow MP

Tegoż roku 1634 d. 6 Octobra temuż pa(nu) snycerzowi dałem na tąż robotę kop litt. sto i cztery

Wojciech Żabiński cant(or) wileński mp

Heinrich Küntzow MP

Roku 1635 d. 5 January

dałem temuż snycerzowi na tąż robotę

kop litt. sto i cztery Adam Zabłocki⁴⁰

kan(oni)k prob(osz)cz wieleb(nej)

kap(i)t(uł)y wileń(skiej) mpa

Heinrich Küntzow MP

Tegoż roku d. 22 Marca

dałem temuż p. snycerzowi

na tąż robotę kop litt. sto cztery

Adam Zabłocki kan(oni)k prob(oszc)z

kap(itu)ły wileńsk(iej)

Heinrich Küntzow MP

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA)

f. 1135, ap. 4, b. 479, Kontrakt na wystawienie ołtarza głównego do katedry wileńskiej (il. 1).

Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkim Księstwie Litewskim (XV-XIX w.), oprac. E. Łopaciński, Warszawa 1946.

Opracowania

Adamski Jakub, *Co może nam powiedzieć typ przestrzenny gotyckiej katedry w Wilnie? Rozważania o relacjach między formą i funkcjonalnością średniowiecznych katedr w Środkowej Europie i w obszarze nadbałtyckim*, „Studia Waweliana”, 22-21 (2022) s. 21-37.

Homolnicki Michał, *Kilka uwag nad dziełem „Wilno od początków jego do roku 1750”, przez J.I. Kraszewskiego, tom I, 1840; tom II, 1841*, „Wizerunki i Roztrząsania naukowe. Poczet nowy drugi”, 22 (1841) s. 5-221.

Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych. Od XVI do połowy XIX wieku, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

Janicki Marek A., *Grób i komemoracja wielkiego księcia Aleksandra Witolda w katedrze wileńskiej w kontekście upamiętnienia Władysława Jagiełły w katedrze krakowskiej*

⁴⁰ Adam Zabłocki (zm. 1648) – od 1617 roku kanonik wileński, słynął z dobroczynności. Zahorski, *Katedra wileńska*, s. 150; Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 110; tenże, *Kościół zamkowy*, s. 101-102, 105, 109, 115-116, 118, 131, 142.

- i propagandy jagiellońskiej XIV-XVI w.*, „Przegląd Historyczny”, 111 (2020) z. 4, s. 769-814.
- Jaraszewicz Aleksander A., *Rzeźba ołtarzowa na ziemiach białoruskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 317-333.
- Kołączkowski Julian, *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888.
- Kowalski Marek Daniel, *Nieznany dokument papieski dla Andrzeja, pierwszego biskupa Seretu i Wilna, i powstanie biskupstwa wileńskiego*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, 53 (2015) s. 123-134.
- Kurczewski Jan, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych...*, Wilno 1912.
- Kurczewski Jan, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3, *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, Wilno 1913.
- Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 1, XVI-XVIII a., sud. A. Paluišytė, Vilnius 2005, s. 163.
- Osiecka-Samsonowicz Hanna, *Tencalla Costante*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 463-470.
- Paknys Mindaugas, *Kult świętych na Litwie od XV do początku XVII wieku: efekt polityki Kościoła katolickiego czy przejawy odmienności kulturowej?*, w: *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 131-151.
- Pasierb Janusz Stanisław, *Problematyka sztuki w postanowieniach soborów*, „Znak”, 16 (1964) nr 12, s. 1460-1480.
- Podczaszyński Karol, *Nomenklatura architektoniczna, czyli słowomienik cieślących polskich wyrazów*, Warszawa 1854.
- Samsonowicz Hanna, *Kaplica św. Kazimierza w Wilnie i uroczyste przeniesienie relikwii świętego w 1636 roku*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 335-347.
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, red. J. Maurin-Białostocka, J. Derwojed, t. 4-5, Warszawa 1986, 1993.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 15, cz. 1, Warszawa 1900.
- Słownik języka polskiego*, oprac. S.B. Linde, t. 4, Warszawa 1814.
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 10, Kraków 1988-1993.
- Stamm Edward, *Staropolskie miary*, cz. 1, *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
- Zahorski Władysław, *Katedra wileńska*, Wilno 1904.

Netografia

- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski> (dostęp: 12.12.2022).

**KONTRAKT Z HENRYKIEM (HEINRICHEM) KÜNTZOWEM
Z 1634 ROKU NA OLTARZ GŁÓWNY DO KATEDRY WILEŃSKIEJ –
CENNE ŹRÓDŁO Z ROZPROSZONEGO ARCHIWUM KATEDRALNEGO
DO JEJ BAROKOWEGO WYSTROJU**

Streszczenie

Artykuł przytacza cenne źródło do wczesnobarokowego, niezachowanego wystroju katedry wileńskiej, które zostało zniszczone w 1655 roku, kiedy rozpoczęła się pięcioletnia okupacja Wilna przez wojska moskiewskie. Twórcą ołtarza, który został ściśle dopasowany do gotyckiego prezbiterium, był snycerz z Nieświeża Henryk Küntzow. Wykonał on ołtarz dwukondygnacyjny i pozłacany, zapewne oparty o schemat łuku triumfalnego. Powstanie takiej struktury z jednej strony wiązało się z przemianami we wnętrzach świątyń w duchu kontrreformacji, a z drugiej strony wpisywało się w doposażanie katedry wileńskiej przed uroczystościami przeniesienia relikwii św. Kazimierza do nowo wzniesionej kaplicy – sanktuarium (1636).

Słowa kluczowe: Wilno; katedra; Henryk Küntzow; bp Abraham Woyna; kanonicy wileńscy

PAULINA DĄBROSZ-DREWNOWSKA* – SZCZECIN
KS. KAZIMIERZ PIOTROWSKI CSSR** – TUCHÓW

***KATALOG BIBLIOTEKI POBENOŃSKIEJ JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY
O DZIAŁALNOŚCI DUSZPASTERSKIEJ, OŚWIATOWO-
WYCHOWAWCZEJ I WYDAWNICZEJ ZGROMADZENIA
REDEMPTORYSTÓW W WARSZAWIE W LATACH 1787-1808***

**CATALOGUE OF THE BENONITE LIBRARY AS A SOURCE
OF KNOWLEDGE ABOUT THE PASTORAL, EDUCATIONAL
AND PUBLISHING ACTIVITIES OF THE REDEMPTORIST
CONGREGATION IN WARSAW IN THE YEARS 1787–1808**

Abstract

The article presents the history of the creation and preliminary analysis of the, hitherto unknown to researchers, catalogue of the Benonite Library (this is the formal title of the document), a library belonging to the Redemptorists (Benonites), who carried out pastoral, educational, welfare and cultural activities in Warsaw in 1787–1808, which was found after more than 200 years in the collection of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. The catalogue is a valuable source for studying the comprehensive activities of the Congregation of the Most Holy Redeemer. It was written down in five volumes by Stanisław Treter, as commissioned by the Ministry of the Interior of the Duchy of Warsaw. The record is kept in the Treter family fond, in the above-mentioned archive. The individual volumes of the catalogue contain Latin, Polish, German, French and Italian books, divided by subject matter into theology, law, medicine,

* Paulina Dąbrosz-Drewnowska – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński

e-mail: paulina.dabrosz-drewnowska@usz.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1444-1352>

** Ks. Kazimierz Piotrowski CSSR – mgr lic. w zakresie teologii, Dom Zakonny Prowincji Warszawskiej Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela (Redemptorystów) w Tuchowie, zm. 19 lutego 2023 roku w Tarnowie.

<https://orcid.org/0000-0002-8037-4648>

philosophy, history and philology. The catalogue also includes Benonite school textbooks and manuscripts. The article reconstructs the history of S. Treter's creation of the catalogue, the subsequent fate of this source and its significance for research into the activities of the Benonite establishment. It reconstructs the history of the book collection, which numbered more than 6,000 volumes and was dispersed after the congregation's suppression. While discussing the Benonites' collection of books, the article offers a closer look at their hitherto poorly understood publishing activities. The findings will make it possible in the future to thoroughly analyse the contents of the Benonite library, study the mental culture of the Benonites and supplement the knowledge of Warsaw libraries and printing houses of the late 18th and early 19th centuries.

Keywords: Benonites; Redemptorists; Klemens Hofbauer; Stanisław Treter; library; Benonite print shop; Benonite Library catalogue

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Przybycie do Warszawy w 1787 roku Klemensa Marii Hofbauera ze Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela zapoczątkowało działalność prężnego ośrodka religijnego, oświatowego i kulturalnego przy kościele św. Benona na Nowym Mieście. Redemptoryści, zwani benonitami, zgodnie ze swoim charyzmatem głosili Ewangelię ubogim. Odpowiadając na głęboki kryzys religijny i liturgiczny wieku oświecenia, swoją działalnością zapoczątkowali odrodzenie religijne Warszawy¹. Przynieśli do Polski duchowość św. Alfonsa Liguoriego, który w XVIII wieku wyznaczył nowe kierunki myślenia o formach ewangelizacji, teologii, homiletyki i liturgii, stawiając w centrum działalności pastoralnej Eucharystię. Jej celebracja była podstawą posługi duszpasterskiej benonitów. Wyróżniało ich rozbudowane duszpasterstwo dostosowane do różnych grup społecznych, działalność misyjno-rekolekcyjna, prowadzenie bractw religijnych, apostołat wśród innych grup wyznaniowych. W kościele głosili codziennie kilka kazań po polsku, niemiecku i francusku. Ciesząc się poparciem króla Stanisława Augusta oraz arystokracji, redemptoryści prowadzili sierocińce, szkołę elementarną i pierwszą w historii polskiego szkolnictwa szkołę zawodową dla dziewcząt. Otworzyli nowicjat i seminarium zakonne. Przy kościele działała orkiestra wykonująca dzieła najwybitniejszych kompozytorów².

W ciągu zaledwie dwudziestu lat na potrzeby swojej pracy redemptoryści zgromadzili bibliotekę liczącą ponad 6 tysięcy tomów³. Założyli też własną dru-

¹ K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 266-267.

² O. Shkurgan, *Muzyka w działalności duszpasterskiej benonitów warszawskich (1787-1808)*, w: *Święty Klemens Maria Hofbauer CSsR – dobry patron na złe czasy*, red. M. Sadowski, P. Dąbrosz-Drewnowska, Kraków 2020, s. 67-100.

³ W tym okresie biblioteka misjonarska, o której mowa poniżej, liczyła ponad 12 000 pozycji. Dla porównania: najstarsze i najlepiej uposażone polskie biblioteki jezuickie przed kasatą zakonu w 1773 roku obejmowały ponad 10 000 pozycji, co jednak należało do wyjątków (mniejsze zawierały średnio ok. 5000 dzieł); zob. K. Gonet, *Biblioteka Księża Misjonarzy u św. Krzyża w Warszawie*.

karnię, w której wydawali dzieła A. Liguoriego, statuty i przywileje zgromadzenia, modlitewniki, śpiewniki religijne oraz podręczniki używane w szkołach. Po kasacie ich klasztoru, która nastąpiła w 1808 roku, księgozbiór uległ rozproszению. Przez dwieście lat wiedza o bibliotece benonitów sprowadzała się do zdawkowych informacji zaczerpniętych ze źródeł wytworzonych po kasacie klasztoru i opublikowanych w wydawnictwie źródłowym *Monumenta Hofbaueriana*⁴. Wszystkie dotychczasowe wiadomości zebrał i uporządkował o. Adam Owczarski w monografii dotyczącej działalności zgromadzenia w Warszawie⁵. Wcześniej zarówno biblioteka, jak i wydawnictwo benonitów były jedynie wzmiankowane w literaturze historycznej⁶. Brak inwentarza przy jednoczesnym braku księgozbioru poważnie zubażał wiedzę o specyfice duchowości i aktywności zakonu w latach 1787-1808. Przełomem w badaniach naukowych okazało się odnalezienie przez nas w 2021 roku pięciotomowego *Katalogu Biblioteki Pobenońskiej* przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie w zbiorach rodziny Treterów (treterianach)⁷. Krytyczna edycja tego katalogu ukazała się drukiem w 2022 roku⁸.

W artykule omówiono dzieje powstania katalogu i jego losy. Podano ogólną charakterystykę źródła i wskazano na znaczenie znaleziska dla historyków. Zasygnalizowano najważniejsze problemy badawcze. Wskazano znaczenie katalogu jako istotnego źródła wiedzy do głębszego poznania działalności duszpasterskiej, oświatowo-wychowawczej i wydawniczej benonitów. Na wstępie zaznaczyć należy, że artykuł jest jedynie wstępem do pogłębionej analizy benońskiej księgozbioru i szerszych badań porównawczych, które powinny być prowadzone na tle innych księgozbiorów warszawskich, zwłaszcza księgozbiorów klasztornych. Badania takie pozwolą pokazać szerszą rolę i znaczenie klasztoru Redemptorystów w życiu

Zarys problematyki, „Nasza Przeszłość”, 86 (1996) s. 82-83; L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 30 (1975) s. 247.

⁴ *Monumenta Hofbaueriana. Acta quae ad vitam S. Clementis Hofbauer referuntur* (dalej: MH), t. I-XV, wyd. W. Szoldrski, Kraków-Toruń-Rzym, 1915-1951; t. XVI, wyd. M. Brudzisz, H. Schermann, Innsbruck 1998. Ostatni tom jest tłumaczeniem najważniejszych dokumentów na język niemiecki.

⁵ A. Owczarski, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, Kraków 2000, s. 154-155.

⁶ S. Kieniewicz stwierdził: „Mała drukarnia tłoczyła książki nabożne” (S. Kieniewicz, *Sprawa benonitów 1808 r.*, w: *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga pamiątkowa poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. A. Zahorski, Warszawa 1974, s. 437). P.P. Gach napisał, że benonici prowadzili „małą drukarnię książek dewocyjnych” (P.P. Gach, *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku*, Rzym 1980, s. 46).

⁷ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CPAHU), Treterowie 836, *Katalog Biblioteki Pobenońskiej roku 1809 spisującej się z woli Jaśnie Wielmożnego Ministra Spraw Wewnętrznych i Religijnych Księstwa Warszawskiego*.

⁸ MH t. XIX, *Catalogus bibliothecae benonitum in Varsovia*, red. P. Dąbrosz-Drewnowska, K. Piotrowski, W. Kaminskyi, A. Owczarski, M. Sadowski, P. Chyła, Warszawa 2022. Książka została nagrodzona Dyplomem Honorowym Konkursu Varsaviana Roku im. Hanny Szwankowskiej (edycja 2022-2023).

umysłowym, religijnym i społecznym Warszawy przełomu XVIII i XIX wieku oraz wzbogacą ogólną wiedzę o bibliotekarstwie i drukarstwie tego okresu.

Źródła i prowadzone badania

Historycy, wśród nich Marceli Handelsman, Juliusz Willaume, Stefan Kieniewicz, Władysław Rostocki, podejmowali naukowo temat benonitów zwłaszcza pod kątem bezprecedensowej kasaty zgromadzenia w czasach Księstwa Warszawskiego⁹. Kwerendy przeprowadzone przez nas w ostatnich latach z okazji jubileuszu 200-lecia śmierci św. Klemensa Hofbauera w wielu archiwach oraz bibliotekach we Francji, Niemczech, Polsce i Ukrainie pozwoliły na odkrycie licznych nowych źródeł, opublikowanych w kolejnych tomach *Monumenta Hofbaueriana*¹⁰. Umożliwiły one pełniejsze wyjaśnienie problemu badawczego, jakim była kasata, ale nieoczekiwanie dostarczyły także nowej wiedzy na temat księgozbioru klasztorного i druków benońskich¹¹.

W 1808 roku, zaraz po wywiezieniu zakonników do twierdzy Kostrzyn nad Odrą, Prefektura Departamentu Warszawskiego, z rozkazu ministra spraw wewnętrznych Księstwa Warszawskiego Jana Łuszczewskiego, zleciła skatalogowanie księgozbioru. Pierwsza wzmianka o katalogu biblioteki pobenońskiej, w oparciu o *Katalog manuskryptów archiwum rodziny Treterów we Lwowie*, przechowywany jako depozyt w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, została podana w artykule Krystyny Korzon¹². Druga informacja znalazła się w opracowaniu Stanisława Pijaja wydanym w 1995 roku¹³. O archiwaliach Treterów pisała Natalia Cariowa w 1998 roku, wspominając ogólnie o katalogach

⁹ M. Handelsman, *Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807-1813*, Kraków 1915, s. 104-105; J. Willaume, *Fryderyk August jako książę Warszawski (1807-1815)*, Poznań 1939, s. 106-109; W. Rostocki, *Stan badań nad sprawą usunięcia redemptorystów (benonów) z Księstwa Warszawskiego*, w: *Z zagadnień kultury chrześcijańskiej*, red. K. Wojtyła, Lublin 1973, s. 455-464; Kieniewicz, *Sprawa benonitów 1808 roku*, s. 435-443.

¹⁰ MH t. XVII, red. P. Dąbrosz-Drewnowska, K. Piotrowski, A. Owczarski, M. Sadowski, P. Chyła, Warszawa 2020; t. XVIII, red. P. Dąbrosz-Drewnowska, K. Piotrowski, W. Kaminsky, A. Owczarski, M. Sadowski, P. Chyła, Warszawa 2021.

¹¹ P. Dąbrosz-Drewnowska, *Wygnanie św. Klemensa Marii Hofbauera i wspólnoty benonitów z Warszawy w świetle nowo odkrytych źródeł*, w: *Święty Klemens Maria Hofbauer CSsR – dobry patron na złe czasy*, s. 101-176.

¹² K. Korzon, *Fragment Treterianów w Ossolineum*, „Ze Skarbcza Kultury. Biuletyn informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 35 (1990) z. 50, s. 159. O katalogu biblioteki nie wspomina w swoich pracach Urszula Paszkiewicz – zob. U. Paszkiewicz, *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i znalezionych w Polsce do 1939 roku*, cz. 1-2, Warszawa 1990; też, *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku*, t. 1-2, Warszawa 2015. Informacji na ten temat nie ma również w pracach: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie (Dissolutiones monasteriorum in Re Publica Utriusque Nationis et Silesia sitorum ad processus Europaeae saecularisationis relata)*, red. M. Derwich, t. I-IV, Wrocław 2014.

¹³ S. Pijaj, *Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie*, Warszawa 1995, s. 36-37, 76. Informacja o katalogu nie została podana przy omawianiu zespołu 836 z CPAHU, ale

księgozbiorów przechowywanych w tej kolekcji¹⁴. Poszukiwania we Lwowskiej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka pozwoliły odnaleźć rękopisy Stanisława Kajetana Tretera, odpowiedzialnego za przygotowanie katalogu. Zawierały one cenną wiedzę dotyczącą prac przy księgozbiorze¹⁵. Były pierwszym tak obszernym źródłem informacji na ten temat i zostały opublikowane w XVIII tomie *Monumenta Hofbaueriana*¹⁶. Dalszym etapem badań były poszukiwania w Centralnym Państwowym Archiwum Ukrainy we Lwowie, do którego większa część zasobu treterianów trafiła z Lwowskiej Naukowej Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka (LNNBU) w lutym 1975 roku¹⁷.

Powstanie biblioteki benońskiej i gromadzenie książek

Redemptoryści przykładali dużą wagę do słowa drukowanego. Zgromadzenie powstało w 1732 roku w Scali koło Neapolu, ośrodkiem intelektualnym i akademickim, w którym w drugiej połowie XVIII wieku promowano odnowę i reformę życia społecznego. Z Neapolu wypływały nowe prądy ideologiczne, intelektualne i kulturalne¹⁸. Synod w Neapolu z 1726 roku zainaugurował nową epokę w historii tamtejszego Kościoła, umożliwiając reorganizację duszpasterstwa i dyscypliny kościelnej. Założyciel redemptorystów św. Alfons Liguori czerpał również bodźce do swej działalności z klimatu odnowy religijnej Klemensa XII i Benedykta XIV, który uczynił z Rzymu ośrodek oświecenia chrześcijańskiego¹⁹. Alfons Liguori wywodził się z rodziny arystokratycznej. Odebrał bardzo staranne wykształcenie zwieńczone studiami i podwójnym doktoratem: z prawa kościelnego i cywilnego²⁰. Był autorem 111 dzieł tłumaczonych na wiele języków²¹. Specyfika pracy duszpa-

przy okazji opisu niewielkiej części treterianów (zespół 130) znajdujących się w zbiorach Lwowskiej Naukowej Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka (dalej: LNNBU).

¹⁴ N. Cariowa, *Archiwa Rodowe Czajkowskich i Treterów w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 9 (1998) s. 124.

¹⁵ LNNBU, Treterowie 130, sygn. 26, Materiały dotyczące uporządkowania *Katalogu Biblioteki Pobenońskiej*, 1809, k. 1-31.

¹⁶ MH XVIII, s. 147-223.

¹⁷ Archiwum Treterów w lwowskim archiwum liczy 330 jednostek aktowych kompletnych i 70 kg akt luźnych (usystematyzowanych w 1309 jednostek aktowych). Stanowi bardzo dobrze zachowane, niezwykle bogate, wzorcowe archiwum rodzinne; Cariowa, *Archiwa Rodowe Czajkowskich i Treterów*, s. 123, 125.

¹⁸ *Historia Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela*, t.1, *Powstanie i rozwój zgromadzenia (1732-1793)*, red. F. Chiovaro, Tuchów 1997, s. 91.

¹⁹ Benedykt XIV był mecenasem nauki i sztuki, dbał o wzbogacenie zbiorów Biblioteki Watykańskiej. W duszpasterstwie zobowiązał biskupów do podniesienia poziomu nauczania kapłanów, wizytowania parafii, a także propagowania misji (*Historia Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela*, s. 55).

²⁰ Uczył się początkowo pod kierunkiem księdza Domenico Buonaccii i najlepszych nauczycieli prywatnych w zakresie literatury, filozofii, nauk ścisłych, sztuk wojсковych, muzyki, a także rysunku, malarstwa i języków obcych.

²¹ Najważniejsze z nich to *Teologia moralna*, wydana drukiem w 1748 roku, która przez wiele lat była w całym Kościele podstawowym podręcznikiem do nauki teologii moralnej. Ponadto pi-

sterskiej redemptorystów, prowadzenie misji i rekolekcji wymagały doskonałego przygotowania. W ogólnej regule zapisano: „[Redemptoryści] będą się przykładać pilnie do studium i spędzą życie pośród książek, aby mogli być w pełni przygotowani [do pracy]”²². Wymagania wobec kandydata na misjonarza były duże²³. Staranna i dobrze zorganizowana formacja duchowa, intelektualna i duszpasterska obejmowała pięć cykli w dwóch etapach (kapłaństwo i życie apostołskie) i trwała osiem i pół roku, nie licząc nowicjatu²⁴. Poziom wykształcenia duchowieństwa zakonnego był wtedy uznawany za wyższy niż duchowieństwa diecezjalnego, a jego podstawą był cykl teologiczny i filozoficzny²⁵. W tym czasie model kształcenia w diecezjalnych seminariach duchownych, który funkcjonował w Europie, również w Polsce, był znacznie krótszy²⁶. Klerycy redemptorystowscy w Warszawie osiągalni bardzo dobre wyniki w czasie egzaminów przed święceniami kapłańskimi²⁷.

Uznawszy za jedną z przyczyn dekadencji studiów kościelnych w XVIII wieku brak wartościowych i aktualnych księgozbiorów, redemptoryści dbali o zakup dzieł oraz wydawanie własnych druków. Troska o bibliotekę wspólnoty została zapisana w regule. Napisano w niej, że każdym domu, choćby małym, powinna być

sał dzieła ascetyczne (np. *O umiłowania Jezusa Chrystusa w życiu codziennym, Nawiedzenia Najświętszego Sakramentu*).

²² *Codex regularum et constitutionum CSSr necnon statutorum a capitulis generalibus annis 1764, 1855, 1894*, Romae 1896, nr 52.

²³ Reguła określała, że kandydaci o słabych zdolnościach intelektualnych nie mogli nauczać; pozostawali w domu zgromadzenia, gdzie powierzano im mniej odpowiedzialne zadania (tamże, nr 568).

²⁴ Przygotowanie do kapłaństwa obejmowało: cykl humanistyczny (rok, od 1784 roku dwa lata), cykl filozoficzny (dwa lata) i cykl teologiczny (trzy lata). Następnym etapem było przygotowanie apostołskie redemptorysty: cykl moralny (teologia moralna przez 1,5 roku, a od 1784 roku przez dwa lata) i pastoralny (tzw. drugi nowicjat, trwający sześć miesięcy). Do tego dochodziło jeszcze przygotowanie do kaznodziejstwa i egzamin jurysdykcyjny (*Historia Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela*, s. 560-561).

²⁵ J. Flaga, *Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 39/40 (1991/1992) nr 2, s. 81.

²⁶ W praktyce do 1800 roku w seminariach misjonarskich dla księży diecezjalnych (w Warszawie przy kościele Świętego Krzyża) nauka trwała około dwóch lat, czasem rok, a nawet tylko kilka miesięcy. Seminarium tzw. księży komunistów (w Warszawie seminarium przy katedrze św. Jana) stały na gorszym poziomie pod względem kadry i wykładanych przedmiotów. Program studiów u św. Jana zawierał tylko trzy podstawowe przedmioty: teologię dogmatyczną, moralną i historię kościelną, a u Świętego Krzyża dodatkowo filozofię i prawo kanoniczne. Przedmioty te alumnii św. Jana studiowali pobieżnie, łącznie z dogmatyką lub teologią moralną; por. A. Orczyk, *Kształcenie i wychowanie w seminariach duchownych od XVI do połowy XX wieku*, Sandomierz 2017, s. 108; A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny”, 7 (1964) z. 1-2, s. 163.

²⁷ W 1800 roku nuncjusz w Warszawie Wawrzyniec Litta pisał do generała Pawła Blasucciego, że biskup diecezji warszawskiej Józef Miaskowski zapewniał go, iż „uczniowie Liguorianów, których tu benonami nazywają, przy egzaminach przed święceniami dają dowód lepszego wykształcenia niż wszyscy inni” (MH VIII, s. 204).

biblioteka, dobrze zaopatrzona i usytuowana w miejscu przewiewnym i suchym²⁸. Dostosowana do miejscowych warunków reguła warszawska zgromadzenia mówiła o istnieniu przeznaczonej dla wspólnego użytku biblioteki domowej (*bibliotheca communis*)²⁹. W *Katalogu Biblioteki Pobenońskiej* zwracają również uwagę książki wydane przez jezuitów, co każe przypuszczać, że część księgozbioru redemptoryści mogli odziedziczyć po jezuitach, którzy do momentu kasaty obsługiwali kościół św. Benona. Redemptoryści odziedziczyli zapewne także książki z biblioteki Bractwa św. Benona. O tym, że taki księgozbiór był gromadzony przy kościele św. Benona, świadczy inwentarz pochodzący z 1641 roku, który wymienia bibliotekę w spisie majątku konfraterni³⁰. Ponadto dużą liczbę zasobu stanowił księgozbiór prywatny pochodzącego z Saksonii ojca Karola Jestersheina. Przed przybyciem do Warszawy studiował on na Uniwersytecie Wrocławskim. Był doskonale i wszechstronnie wykształcony, przede wszystkim w zakresie muzyki i architektury. Pochodził z zamożnej, szlacheckiej rodziny³¹. W liście do ojca Jestersheina pisany z Wiednia 11 października 1806 roku Klemens Hofbauer poleca sporządzić inwentarz książek wspólnoty zakonnej, sporządzić jego kopię i wpisać w nim, że książki te należą do kościoła św. Benona, a poza tym informuje, że każdy duchowny ma swoją małą biblioteczkę³².

Benonici bardzo dbali o swój księgozbiór, związany ściśle z przeznaczeniem warszawskiej placówki. W 1795 roku Klemens Hofbauer zwracał się do generała Pawła Blasucciego o przysłanie książek z Włoch³³. Jako przełożony wspólnoty dbał zwłaszcza o gromadzenie dzieł napisanych przez redemptorystów, żywotów

²⁸ Reguła określała dokładnie przepisy dotyczące używania książek, wnoszenia ich z biblioteki, zasady używania ich przez profesorów, studentów, nowicjuszy i braci oraz gości. Precyzowała, jakie dzieła można trzymać w pokoju; por. *Historia Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela*, s. 584-585.

²⁹ *Constitutiones sive Statuta et Regule Congregationis Praesbyterorum sub Titulo SS. Redemptoris, approbatæ a Benedicto papa XIV*, Varsaviae 1789, s. 18; jeden zachowany egzemplarz tej reguły znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, a drugi w Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu.

³⁰ M. Kuc-Czerep, *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021, s. 207

³¹ Owczarski, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, s. 42.

³² Archives Nationales, AF IV 1046, nr 109. Ta informacja pochodzi z francuskiego tłumaczenia listu znajdującego się w korespondencji przejętej w klasztorze przez władze polskie z porozumieniem z francuskimi. W dokumentacji przesłanej do Dreżna znalazły się streszczenia niektórych listów po polsku (nie wiadomo, czy dokonane na podstawie francuskich tłumaczeń korespondencji czy oryginałów). Na temat tegoż listu nr 109 zanotowano, że Klemens Hofbauer „życzy, ażeby przepisać registr Xiążek bractwa i nadać mu tytuł «Inwentarz Xiążek Biblioteki Kościoła S. Benona»; oprócz tego każdy członek ma mieć prywatny zbiór Xiążek u siebie”; MH XVII, s. 346-347.

³³ „Jeszcze raz proszę Przewielebnego Ojca, aby zechciał mi przysłać 36 sztuk oficjum własnego naszego Zgromadzenia. Rośniemy ciągle w liczbę, a mamy tylko cztery egzemplarze. Poza tym proszę o wszystkie Konstytucje, tak te ogólne, jak i odnoszące się do poszczególnych urzędów. Ponadto, jeżeli to możliwe, proszę o biografię naszego Ojca Alfonsa i innych ojców, jak też o formularze Mszy Świętej i książki rekolekcyjne dla świeckich i duchownych oraz o kazania misyjne, abyśmy mogli posługiwać się tymi, które są używane w naszym Zgromadzeniu. Nie ma znaczenia,

zmarłych współbraci i dzieł św. Alfonsa Liguoriego³⁴. Biblioteka w dużej mierze powstała w drodze zakupów. Katalogi księgarskie książek odnotowane w wykazie sporządzonym przez Tretera świadczą o tym, że benonici śledzili nowości wydawnicze³⁵. Pieniądze na bibliotekę pochodziły z ogólnego uposażenia klasztoru. Z powodu braku źródeł nie wiemy, czy przeznaczano na ten cel jakieś specjalne sumy. Wiadomo, że książki były wypożyczane osobom z najbliższego otoczenia redemptorystów. Stanisław Treter, spisując katalog, podawał listę brakujących dzieł religijnych, np. modlitewników, które zostały wypożyczone przez dobrodziejkę zgromadzenia księżną Magdalenę z Raczyńskich Lubomirską (1765-1847), córkę Kazimierza Raczyńskiego³⁶.

Książka stała się dla benonitów narzędziem duchowego i intelektualnego formowania skupionych wokół klasztoru katolików świeckich. Klemens Hofbauer wiedział, że laicyzującym prądom oświecenia rozpowszechnianym poprzez słowo drukowane można przeciwdziałać skutecznie tylko tą samą metodą. Około roku 1782 Hofbauer poznał w Wiedniu byłego jezuitę Mikołaja Diessbacha, który założył skupiające osoby świeckie Stowarzyszenie Przyjaźni Chrześcijańskiej (*Amicizia Christiana*)³⁷. Propagowało ono wartościowe książki³⁸. Na jego wzór redemptorysta zapoczątkował w Warszawie działalność Stowarzyszenia Oblatów Najświętszego Odkupiciela, które zostało zatwierdzone przez Rzym 29 lipca 1804 roku³⁹. Jednym z środków osiągania chrześcijańskiej doskonałości i pogłębienia życia duchowego było dla jego członków czytanie, tłumaczenie

w jakim języku te dzieła zostały wydane” (*Listy św. Klemensa Marii Hofbauera*, tłum. A. Owczarski, P. Chyła, Warszawa 2017, s. 28).

³⁴ Benonici sprowadzali książki z Włoch i Austrii. Część pozycji zakupili u karmelitów w Krakowie. Dostęp do książek został ograniczony w czasach pruskich z uwagi na zmniejszenie ilości drukarni i księgarni. W liście z 12 marca 1806 roku o. Hübl skarżył się do ojca Wincentego Giattiniego, że trudno w Warszawie znaleźć dobre książki a „księgarze są zepsuci”. Narzekał, że na sprowadzenie wartościowych książek trzeba długo czekać. Przesłał mu listę 72 książek włoskich (niektóre książki po 8 lub 2 egzemplarze). Były to dzieła św. Alfonsa Liguori, ojców zgromadzenia, dzieła Benedykta XIV. Prosił o ich przesłanie do Warszawy na adres wspólnoty św. Benona (por. MH VIII s. 10-11, 37, 51, 53, 55, 66, 69, 75-76, 79-80, 98-99, 102-104, 106, 108, 116, 118-124, 221-225; MH IX 72-73).

³⁵ Treter odnotował następujące katalogi: „Catalogue des Livres Français etc. chez Frinetto (1792)”; „Catalogue des Livres chez Fred. Pfaff (1805)”; „Catalogue des diverses Musiques chez Leuckart (1795)”; „Katalog książek u Jana Tomasza Trattner, w Wiedniu (1795)”; „Pakiet różnych książ katalogów (sztuk 13)”; „Catalogo delle Sinfonie etc., Breslau”; por. MH XIX, *Katalog Biblioteki Pobonońskiej roku 1809*.

³⁶ MH XVIII, s. 148-149.

³⁷ M. Daniluk, *Diesbach Nikolaus Joseph (1732-1798)*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1989, kol. 1320-1321.

³⁸ Diessbach stworzył on również Stowarzyszenie Przyjaźni Kapłańskiej (*Amicizia Sacerdotale*) kształtujące kapłanów poprzez lekturę dobrej książki i szerzenie doktryny moralnej św. Alfonsa (A. Owczarski, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, s. 206).

³⁹ Z powodu zaginięcia i zniszczenia źródeł nie udało się do dziś ustalić nazwisk oblatów z tego okresu poza Heleną z Suffczyńskich Chrapowicką (1760-1832), żoną generała Józefa Chrapowickiego, kasztelana mściławskiego.

i rozpowszechnianie dobrych książek⁴⁰. Oblaci nakłaniali pojedyncze osoby i całe rodziny do unikania jakichkolwiek niereligijnych i bezbożnych książek⁴¹.

Jednym ze źródeł gromadzenia księgozbioru była produkcja własna. Nakłady liczyły po kilkaset egzemplarzy. Redemptoryści wydawali książki na użytek swojej działalności duszpasterskiej i edukacyjnej. Założyli drukarnię ok. roku 1794⁴². Maszyny zakupiła dla zgromadzenia Konstancja z Kuczyńskich Ciecierska, żona Jakuba Ciecierskiego, stolnika drohickiego⁴³. Źródła zebrane w *Monumenta Hofbaueriana* wymieniały tylko niektóre tytuły wydane nakładem benonitów⁴⁴. Co charakterystyczne, druki te zostały odnotowane w katalogu w ilości co najmniej kilku, kilkunastu, kilkudziesięciu czy nawet kilkuset egzemplarzy w odróżnieniu od innych dzieł, odnotowanych przeważnie jako pojedyncze egzemplarze. Na tej podstawie udało się ustalić, że analizowany w literaturze naukowej starodruk *Modlitwa o zachowanie czystości*⁴⁵, opisywany jako wydawnictwo anonimowe⁴⁶, został wydany przez benonitów. Prawdopodobnie przez redemptorystów zostały też wydrukowane inne książki znajdujące się w katalogu, co wymaga dalszych badań. Dotychczas udało się zidentyfikować łącznie 16 wydawnictw benońskich⁴⁷, co po-

⁴⁰ W piśmie o aprobatę z 1802 roku (Oblatorum Societas SSmi Redemptoris) Klemens Hofbauer zwracał się do papieża Piusa VII, wyrażając cele stowarzyszenia, a pośród nich: „Praeter ea omnibus commune medium est etiam subministratio librorum bonorum cum delectu prudenti, ut sint genio personarum respectivarum, quibus legendi traduntur, accomodati, quatenus certior fructus reportetur” (MH II, s. 51-52). Oblaci na mocy swoich statutów mieli obowiązek spotykać się kilka razy do roku i omawiać sposoby promowania książek budujących oraz duchowych oraz troszczyć się nawzajem, jakie książki będą dla kogo bardziej przydatne (statut piąty) (MH II, s. 56-57).

⁴¹ *Listy św. Klemensa Marii Hofbauera*, s. 146.

⁴² Była czwartą w Warszawie drukarnią zakonną obok drukarni pijarskiej, pojezuickiej i misjonarskiej. Książki benońskie drukowano również w oficynach warszawskich Michała Grölla, Piotra Dufoura czy Piotra Zawadzkiego. Drukarnia benońska przestała działać w czasach rządów pruskich, a swoją działalność wznowiła w 1798 roku. O tym wznowieniu wiadomo z listu Jestersheina do Hofbauera z 2 marca 1798 roku; por. MH I, s. 24. W 1794 roku skonfiskowano maszyny drukarskie pijarom, misjonarzom i Drukarni Wolnej ze względu na publikacje patriotyczne; por. J. Wojakowski, *Wpływ Sejmu Czteroletniego na rozwój drukarstwa warszawskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, 13 (1993) s. 41; D. Pietrkiewicz, *Książki z warszawskiej drukarni Księży Misjonarzy w ogłoszeniach prasowych (1780-1792)*, „Analecta”, 12 (2003) z. 1-2, s. 209.

⁴³ MH VII, s. 132.

⁴⁴ MH III, s. 35, 81; MH V, s. 122; MH VIII, s. 80, 117, 123-124; MH IX, s. 61, 70, 72; MH XI, s. 22; 70; MH XIII, s. 299.

⁴⁵ Jedyne egzemplarz przechowywany jest w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

⁴⁶ M. Marcinkowska-Malara, *Modlitwa o zachowanie czystości z drugiej połowy XVIII wieku*, „Terminus”, 18 (2016) z. 2 (38), s. 189-209. Autorka pisała: „Miał [on] pełnić funkcję nie tylko modlitewnika, ale także parenezy, rachunku sumienia, a nawet katechizmu. (...) Stanowi on ewenement pośród oświeceniowych druków modlitewnych. Jest to prawdopodobnie jedyne ówczesnie tak obszerne dzieło o charakterze perswazyjnym, które zostało poświęcone konkretnej cnotcie” (tamże, s. 195).

⁴⁷ Tom I, poz. 1490; tom II, poz. 20, 276-300, 361-388, 396-801, 843; tom V, poz. 408, 1040-1042; 1946-1977; 2016-2023; MH XIX, *Katalog Biblioteki Pobenońskiej*. W wykazie wydawnictw zamieszczonym w MH XIX przez pomyłkę nie wpisano do tabeli jednego tytułu mimo zamieszczenia skanu strony tytułowej: *Catechismus oder Catholischer Glaubens Unterricht: zum Gebrauch*

twierdzą badania egzemplarzy przechowywanych w bibliotekach warszawskich⁴⁸. Pięć z tych tytułów nie zostało odnotowanych w katalogu. Zidentyfikowano je na podstawie źródeł zebranych w tomach wydawnictwa *Monumenta Hofbaueriana* lub w wyniku kwerend.

Wśród wydawnictw benońskich znalazły się podręczniki do nauki w szkole⁴⁹. Benonici propagowali również dzieła Alfonsa Liguoriego, wydając je w różnych językach⁵⁰. Drukowali też książki dewocyjne⁵¹. Wydawali ponadto konstytucje i przywileje zgromadzenia⁵².

Redemptoryści rozwijali drukarnię, inwestowali w coraz lepsze czcionki, sprowadzane z Lipska⁵³. W korespondencji zgromadzenia przejętej w trakcie śledztwa w 1808 roku przez policję odnaleziono dwa listy do ojca Jestersheina z 1807 roku od słynnej firmy Breitkopf & Hartel⁵⁴, które dotyczyły zamówienia na czcionki drukarskie⁵⁵. Miały one być dostarczone do Warszawy w 1808 roku. Kasata udaremniła te plany⁵⁶.

der deutschen Schul-Jugend unter der Anleitung der Priester aus der Versammlung des heiligen Erlösers von der göttlichen Vorsichtigkeit in der Königlichen Residenz – Stadt Warschau, Warschau 1793. Starodruk ten przechowywany jest w Bibliotece Narodowej.

⁴⁸ Biblioteka Seminarium Metropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego.

⁴⁹ *Buchstabier und Lesebüchlein zum Gebrauch der Jugend in der Schule der EE. WW. Priester aus der Versammlung des heiligen Erlösers* (1795); *Elementarz ku pożytkowi młodzieży w szkołach J.J. XX. Congregationis SSmi Redemptoris* (1795); *Institutiones ad linguam latinam, pars prima* (1794); *Catechismus oder Catholischer Glaubens Unterricht zum Gebrauch des deutschen Schul-Jugend unter der Anleitung der Priester aus der Versammlung des heiligen Erlösers* (1793); *Katechizm, czyli nauka chrześcijańsko-katolickiej wiary* (1800).

⁵⁰ *Visites au St. Sacrement et à la Ste Vierge, pour chaque jours du mois* (1794); *Prawdy wieczne, czyli medytacje na każdy dzień w tygodniu rozłożone* (1798); *Miłość dusz, czyli uprzejme myśli i affekta nad męką i śmiercią Jezusa Chrystusa* (1800); *Nawiedzenie Najświętszego Sakramentu i Najśw. Maryi Panny, na każdy dzień miesiąca* (1802). Na potrzeby duszpasterstwa benonici wydali śpiewnik w języku niemieckim: *Gesangbuch zum Gebrauch der katholischen Gemeinde bey St. Benno* (1805).

⁵¹ *Heilige Uebung und Andächtige Besuchung des Schmerzhaften Weges* (brak daty wydania); *Niebo łask Maryi, Dwunastu Gwiazd ozdobione* (1808); *Krótki zbiór żywota Sgo Benona Patrona Korony Polskiej oraz nabożeństwo codzienne* (brak daty wydania); *Modlitwa o zachowanie czystości* (brak daty wydania).

⁵² *Constitutiones sive Statuta et Regulae Congregationis Praesbyterorum sub Titulo: S.S. Redemptoris* (1789); *Compendium privilegiorum Congregationis Sanctissimi Redemptoris* (1804).

⁵³ Benonici zamierzali wydrukować brewiarze czcionką garamond (MH XVII, s. 64).

⁵⁴ Breitkopf & Hartel – wydawnictwo muzyczne założone ok. 1719 roku w Lipsku przez Bernharda Christopha Breitkopfa. Wydawało dzieła najslawniejszych kompozytorów, a także produkowało czcionki.

⁵⁵ MH XVII, s. 180-182; 189-190. Firma pisała: „Wasza Wielebność może być pewny, że zamówienie dla naszej odlewni czcionek zostanie wykonane z dokładnością i perfekcją” (tamże, s. 190).

⁵⁶ Po kasacie drukarni benońskiej nabył w 1816 roku Józef Krasieński; por. E. Słodkowska, *Produkcja i rozprowadzanie wydawnictw w Królestwie Polskim w latach 1815-1830*, Warszawa 2003, s. 139.

Dzieje katalogu i księgozbioru

Po wywiezieniu redemptorystów do Kostrzyna w dniu 20 czerwca 1808 roku władze natychmiast zajęły się mieniem zakonnym w postaci nieruchomości – budynków klasztornych, pomieszczeń szkolnych, gospodarczych oraz wyposażeniem kościoła, na które składały się dzieła sztuki, szaty i sprzęty liturgiczne, instrumenty muzyczne, a wreszcie biblioteka, zawierająca książki, rękopisy i muzykalia. Zlikwidowano prowadzoną przez redemptorystów szkołę⁵⁷. Część podręczników została przekazana Izbie Edukacyjnej⁵⁸, Szkole Prawa⁵⁹ albo sprzedana na licytacji⁶⁰. Ponieważ w budynku klasztoru zakwaterowano oddział artylerii kapitana Rudolfa Bieleckiego, doszło do licznych kradzieży i zniszczeń dokonywanych przez żołnierzy. Dnia 22 czerwca 1808 roku Franciszek Nakwaski, radca Prefektury Departamentu Warszawskiego⁶¹, komunikował ministrowi policji Aleksandrowi Potockiemu, że żołnierze sprzedają na mieście książki, obrazy i inne sprzęty po benonitach⁶². Wojsko opuściło zabudowania klasztorne 5 października 1808 roku⁶³.

Minister Łuszczewski polecił dwóm komisarzom: kanonikowi katedralnemu warszawskiemu Adamowi Królikiewiczowi i asesorowi Prefektury Departamentu Warszawskiego Fryderykowi Bacciarellemu⁶⁴ rozpoznanie i spisanie majątku redemptorystów, tj. sprzętów kościelnych, biblioteki, nieruchomości, oraz zoriento-

⁵⁷ Część jej wyposażenia, w tym pomoce naukowe, została przekazana szkole powstałej u dominikanów; por. MH IX, s. 47.

⁵⁸ Izba Edukacji Publicznej (Izba Edukacyjna) – utworzony 26 stycznia 1807 roku przez Komisję Rządzającą naczelny organ administracji do spraw szkolnictwa Księstwa Warszawskiego. Jej prezesem był Stanisław Kostka Potocki.

⁵⁹ Szkoła Prawa została utworzona 1 października 1807 roku przez ministra sprawiedliwości Feliksa Łubieńskiego dla potrzeb sądownictwa i administracji.

⁶⁰ MH VII, s. 138; MH IX, s. 53. W prasie informowano o kilkakrotnej wyprzedaży „rozmaitych sprzętów” mienia pobenońskiego. Pierwsza taka wyprzedaż odbyła się w 1808 roku („Gazeta Warszawska”, 14 kwietnia 1809; „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 18 kwietnia 1809). Jedną z wyprzedaży miała miejsce w lipcu 1809 roku („Gazeta Warszawska”, 3 lipca 1809). O licytacjach w 1811 roku informował minister Łuszczewski w dniu 24 sierpnia 1811 roku administratora diecezji warszawskiej biskupa Grzegorza Zachariasiewicza; por. MH XVII, s. 408.

⁶¹ Franciszek Salezy Nakwaski (1771-1848) – od 16 lutego 1807 roku radca Izby Administracyjnej Departamentu Warszawskiego. W kwietniu 1808 roku został mianowany radcą Prefektury Departamentu Warszawskiego, ale faktycznie, z racji nieudolności prefekta Michała Łubieńskiego, pełnił rolę jego zastępcy. Oficjalnie został nominowany na zastępcę prefekta w czerwcu 1809 roku, a 16 stycznia 1810 roku został prefektem departamentu warszawskiego (M. Manteufflowa, *Franciszek Salezy Nakwaski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 22, red. E. Rostworowski, Wrocław 1977, s. 479-480).

⁶² MH IX, s. 4.

⁶³ Owczarski, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, s. 255.

⁶⁴ Fryderyk Bacciarelli (1756-1829) był synem malarza Marcellego Bacciarellego i Joanny z Richterów. Władał biegle kilkoma językami. Pracował w królewskiej kancelarii prywatnej, gdzie odpowiadał za stosunki z Rzymem oraz w Departamencie Interesów Cudzoziemskich Rady Nieustającej. Od 1807 roku został zatrudniony w Izbie Administracyjnej Warszawskiej, a potem w Prefekturze Departamentu Warszawskiego jako sekretarz do ekspedycji francuskich i komisarz do spraw duchownych (W. Łopaciński, *Bacciarelli Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konepczyński, Kraków 1935, s. 197).

wanie się w długach zgromadzenia i jego ogólnej własności⁶⁵. Komisarze pod datą 5 lipca 1808 roku informowali, że na środku kościoła znajdowały się „w znacznej liczbie rozrzucone książki”⁶⁶, które, zgodnie z poleceniem ministra w dniu 5 lipca 1808 roku, zaczęto zwozić do archiwum na ulicy Jurskiej (Świętojurskiej, Świętego Jura, Świętojerskiej)⁶⁷, do dawnej kamienicy Zawadzkiego⁶⁸. Nadzór nad biblioteką objął Karol Briesemeister⁶⁹. Transport kontynuowano w kolejnych dniach pod nadzorem policji⁷⁰. Do dnia 14 lipca 1808 roku wszystkie książki zostały zwiezione⁷¹. Karol Briesemeister, będąc przekonany, że katalog musi być „bezsprzecznie dostępny z racji numerów na księgach”, prosił ministra spraw wewnętrznych o jego odnalezienie⁷². Łuszczewski polecił prefekturze warszawskiej powierzyć to zadanie komisarzowi odpowiedzialnemu za spisywanie rzeczy po benonitach⁷³. Chociaż 15 lipca 1808 roku prefektura doniosła, że katalogu nie ma i prawdopodobnie nawet nigdy nie został on spisany, Łuszczewski, nie dowierzając, odpisał, że „do wyszukania katalogu mają być wszelkie dołożone starania”⁷⁴.

Wobec braku spisu zawartości biblioteki ministerstwo postanowiło zlecić jego wykonanie. W okresie od 8 września do 2 lutego 1809 w biurze Bacciarel-

⁶⁵ MH VII, s. 153-160.

⁶⁶ Książki odnajdywano w innych pomieszczeniach, np. w zakrystii (MH IX, s. 43). W drukarni benońskiej, w podziemiach kościoła, znaleziono liczne książki, które Bacciarelli kazał przewieźć i dołączyć do pozostałych (MH IX, s. 44). W czasie rewizji podziemi znaleziono papiery Bractwa św. Benona: „kufer zamknięty pełny papierów, przywileje kościołowi oraz bractwu służące i dawne inwentarze kościoła i bractwa w sobie zawierający” (MH IX, s. 44-46). W podziemiach pod kaplicą znajdowała się ponadto skrzynia wypełniona do połowy książkami (MH IX, s. 47). Na strychu odkryto „znaczłą liczbę druków w łacińskim, polskim i niemieckim języku”, które minister chciał oddać Izbie Edukacyjnej (MH IX, s. 43-44, 50, 53).

⁶⁷ MH IX, s. 42-43.

⁶⁸ Była to kamienica (nr hipoteczny 1768) wybudowana przez architekta Stanisława Zawadzkiego (1743-1806). Jej właścicielką w omawianym czasie była niejaka Raciborowa. Z informacji Tretera wynika, że Raciborowa została żoną Karola Briesemaistera; MH XVIII, s. 160.

⁶⁹ Karol Briesemaister na przełomie 1807 i 1808 roku wziął udział w misji Józefa Kalasantego Szaniawskiego do Berlina w sprawie rewindykacji archiwaliów. Kiedy 2 września 1808 roku powstało Archiwum Ogólne Krajowe (na bazie Archiwum Metryk Krajowych), kierował w nim wydziałem akt popruskich, które po rewindykacji z Berlina składowano w budynku przy ul. Świętojurskiej oraz w pałacu biskupów krakowskich na ul. Miodowej (J. Willaume, *Misja berlińska J. K. Szaniawskiego w 1807-8 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F. Historia, 7 (1952) s. 211; J. Krochmal, *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych i jego poprzedników (1807-2011)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 18 (2011) s. 13, 16-17).

⁷⁰ Ponieważ przy przewożeniu książek do archiwum luzem były one rozkradane przez tłum i niszczone, stąd zaczęto je transportować w skrzyniach pod eskortą wojska. Minister poprosił magistrat warszawski o wyznaczenie dwóch policjantów do pilnowania transportu książek. Magistrat natychmiast przysłał policjantów, którzy „dozór w nieszkodzeniu transportu książek mieć zalecone sobie mają” (MH IX, s. 19-20).

⁷¹ Do przewozu biblioteki ministerstwo wynajęło 3 fury za łączną kwotę 9 zł (MH IX, s. 54).

⁷² MH IX, s. 18-19.

⁷³ MH IX, s. 19-20.

⁷⁴ MH IX, s. 21-22.

lego pracował na stanowisku sekretarza Stanisław Kajetan Treter (1744-1823)⁷⁵. Dnia 30 listopada 1808 roku powierzono mu odpowiedzialność za sporządzenie pierwszego inwentarza ruchomości benońskich⁷⁶. Bacciarelli musiał dostrzec jego umiejętności, fachową wiedzę na temat książek, biegłą znajomość kilku języków, a ponadto niezwykle skrupulatność. Atutem Tretera było wcześniejsze doświadczenie nabyte przy katalogowaniu biblioteki łańcuckiej Stanisława Lubomirskiego⁷⁷. Stanisław Kajetan wywodził się z zasłużonej dla polskiej kultury rodziny Treterów⁷⁸. Otrzymał bardzo staranne wykształcenie. Szczycił się tytułem podkomorzego i szambelana króla Stanisława Augusta⁷⁹. Odnaczał się talentami literackimi. Pisał wiersze i utwory prozą, rozprawy historyczne, poradniki dotyczące wychowania dzieci, gospodarstwa, słowniki oraz prowadził dziennik *Biografia Stanisława Tretera, podkomorzego Stanisława Augusta*. Pozostawił po sobie ogromną spuściznę⁸⁰. Podczas studiów na Akademii Lipskiej (1767-1771) Treter poznał księcia Józefa Aleksandra Jabłonowskiego, założyciela Societas Jablonoviana (1768), któremu tłumaczył prace na język francuski⁸¹. Wraz z bratem Baltazarem usystematyzował dokumenty swojej rodziny, tworząc Archiwum Treterów. Gromadził też własną bibliotekę⁸².

⁷⁵ Na jego temat pisali: M.E. Kowalczyk: „*Osobliwie muszę tu wyznaczyć zrzęczenie Boskie nad tobą Synu mój kochany, iż twoja najlepiej cię kochająca Matka, uniesiona często słabością rozumu swojego, biła cię i źle ci życzyła*”. *Choroba psychiczna w rodzinie w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie dzieciństwa Stanisława Mikołaja Tretera*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 30 (2013) s. 103-112; też, *Synu mój najmilszy...*. *Życie i edukacja Stanisława Mikołaja z Lubomirskich Tretera w latach 1776-1789, opisane przez ojca w trzynastu listach*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 27 (2011) s. 59-70; V. Kaminskyi, *Studia Stanisława Kajetana Tretera na uniwersytecie w Lipsku w latach 60. XVIII wieku – źródła do tematu*, w: *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 363-378.

⁷⁶ Adres do Assessora Bacciarellego d. [dnia] 2. lutego r. 1809 w Warszawie podany; MH XIX, s. 484.

⁷⁷ CPHAUL, Treterowie 836, sygn. 815, k. 61.

⁷⁸ Protoplastą rodu był Jakub Treter (1517-1597), poznański złotnik i introligator. Jego syn Tomasz (1547-1610) był jezuitą, pisarzem, rytownikiem, kanonikiem laterańskim, prawą ręką kardynała Stanisława Hozjusza, sekretarzem Andrzeja Batorego i Anny Jagiellonki. Za wybitne prace miedziorytnicze otrzymał od Grzegorza XIII herb rodziny Buoncompagnich (jako pierwsza rodzina w Polsce). Jego bratanek Maciej Kazimierz Treter (1623-1692), sekretarz króla Jana Kazimierza, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, pisarz, poeta uzyskał od książąt Lubomirskich adopcję do ich rodu (Korzon, *Fragment Treterianów w Ossolineum*, s. 156; Cariowa, *Archiwa Rodowe Czajkowskich i Treterów*, s. 121).

⁷⁹ Pełnił też stanowisko lustratora dymowego zarządu ziemi stężyckiej i przewodniczącego Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej województwa sandomierskiego.

⁸⁰ Większość jego rozpraw pozostaje w rękopisach. Drukiem została wydana m.in. *Protestacja obywatela polskiego przeciwko ogłoszonemu podziałowi swojej ojczyzny*, Warszawa 1772 (Korzon, *Fragment Treterianów w Ossolineum*, s. 160-161).

⁸¹ Kaminskyi, *Studia Stanisława Kajetana Tretera na uniwersytecie w Lipsku*, s. 366-367.

⁸² W 1816 roku bracia Stanisław i Baltzar Treterowie przekazali całe archiwum rodzinne oraz księgozbiór (ponad 3 000 dzieł) w depozyt Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie (do użytku publicznego). W wyniku pożaru w 1848 roku duża część księgozbioru uległa zniszczeniu, ale archiwum

W styczniu 1809 roku Treter otrzymał od Bacciarellego zadanie spisania katalogu książek⁸³. Prace rozpoczął 22 stycznia 1809 roku⁸⁴. W listach, których brudnopisy przechowywane są wśród lwowskich treterianów, sygnalizował swym zwierzchnikom bieżące problemy, łącznie z żądaniem pracowników do pomocy⁸⁵. Jego zadanie polegało na odpowiednim uszeregowaniu wszystkich dzieł, a następnie ich spisaniu⁸⁶. Dnia 10 kwietnia 1809 roku książki zostały „rozłożone na języki i materie”⁸⁷. Następnie Treter sporządzał brudnopisy (w pięciu tomach), które były przepisywane na czysto i oddawane władzom, a 25 sierpnia 1809 roku zawiadomił ministra o zakończeniu prac⁸⁸. W nocy do prefektury warszawskiej z 28 sierpnia 1809 roku potwierdzał, że 25 sierpnia 1809 roku złożył w ministerstwie ostatni, piąty tom katalogu (książek niemieckich)⁸⁹. Te informacje powtarzał w liście do ministra Łuszczewskiego z dnia 15 września 1809 roku⁹⁰. Układanie i spisywanie druków zajęło mu sześć miesięcy. Problemem, na który notorycznie uskarżał się swoim zwierzchnikom, było skromne wynagrodzenie, które ponadto dostawał ze sporym opóźnieniem⁹¹.

Prefektura zdecydowała, że biblioteka zostanie oddana do użytku Izbie Edukacyjnej do czasu rozpatrzenia żądań Hofbauera i Jestersheina, którzy czynili pretensje do „największej części takowej biblioteki, utrzymując być oną zakupioną

przetrawało nienaruszone. Do czasów drugiej wojny światowej było uzupełniane przez kolejnych członków rodziny Treterów.

⁸³ Nie pracował już wtedy w prefekturze. Został jedynie zatrudniony do pracy nad katalogiem.

⁸⁴ MH XVIII, s. 148.

⁸⁵ Treter proponował, aby znajdujące się w kościele pobonońskim „różne jeszcze książki oprawne i nieoprawne oraz karty i mapy geograficzne do układającej się należącej biblioteki, które nawet w inwentarzu rzeczy kościelnych w porządku złączenia ich z tą biblioteką są zanotowane”, przenieść do biblioteki przed rozpoczęciem spisania katalogu. Zalecał dołączenie muzykaliów i książek nieoprawnych znajdujących się wśród książek bibliotecznych do „licznych partytur muzycznych w kościele pobonońskim umieszczonych” i „książek bez oprawy pozostawionych w kościele” (MH XVIII, s. 150-151). Dnia 15 lutego 1809 roku zwracał się ponownie z prośbą o zebranie książek i map, które zostały jeszcze w kościele i dołączenie do biblioteki (MH XVIII, s. 154).

⁸⁶ Do pracy miał pomocników: niejakiego Blocha, Dworakowskiego i Buratowicza (MH XVIII, s. 155).

⁸⁷ MH XVIII, s. 154.

⁸⁸ Dnia 1 lipca 1809 roku informował ministra Łuszczewskiego, że dwa tomy katalogu (książek łacińskich i polskich) oddał prefektowi przed 8 czerwca 1809 roku. Dnia 18 czerwca złożył, ale tym razem w biurze ministerstwa, trzecią część katalogu – tom książek francuskich, a 1 lipca w tym samym biurze złożył czwarty tom książek włoskich (MH XVIII, s. 160; MH IX, s. 64-66).

⁸⁹ MH XVIII, s. 163; Nadmieniał, że „różne korespondencje, dokumenta i papiery bonońskie” znajdujące się pomiędzy z książkami nie zostały zapisane w katalogu. Zostały zapieczętowane w osobnym pliku i złożone przy manuskryptach (MH IX, s. 65).

⁹⁰ MH XVIII, s. 164.

⁹¹ Pisał do Bacciarellego: „Wyznaję, iż rzeczą jest niepodobną, abym pracował, expensował i żył dwa lub trzy miesiące za 300 zł i wszystkie moje opuścił interessa bez nadziei skutecznej pozyskania co od Rządu” (Bilet do Assessora Prefektury Warszawskiej Bacciarellego d. [dnia] 8 czerwca r. 1809 w Warszawie pisany; MH XIX, s. 485).

za własne pieniądze”⁹². W przedstawionym 4 marca 1810 roku przez Nakwaskiego ministrowi spraw wewnętrznych dokumencie pt. *Specyfikacje okazujące aktywa masy pobenońskiej* ogólną wartość biblioteki oszacowano na 11 062 zł (przy wartości całej masy pobenońskiej szacowanej na ok. 120 839 zł)⁹³. Książki *in crudo*, które znajdowały się w kościele w liczbie ponad 4000, zostały wydane przez benonitów⁹⁴. Stanowiły bibliotekę drukarni. Łuszczewski w raporcie do króla Fryderyka Augusta z dnia 29 maja 1810 roku zaproponował, aby „nuty muzyczne, książki tak oprawne, jako *in crudo*, [oraz] reszta mniejszej ceny sprzętów” zostały sprzedane na licytacji⁹⁵.

Na podstawie pisma Nakwaskiego z 15 kwietnia 1811 roku wiadomo, że cała biblioteka została przeniesiona do domu przy ulicy Freta⁹⁶. Stało się to po tym, jak 29 sierpnia 1810 roku król nakazał władzom Księstwa Warszawskiego zwrot redemptorystom ich własności⁹⁷. Minister Łuszczewski odmówił⁹⁸. Wreszcie 4 lutego 1811 roku król wydał dekret o zwrocie majątku przełożonym zgromadzenia⁹⁹. Co się tyczy przeznaczenia budynku kościoła i klasztoru, król żądał opinii ministra. Łuszczewski w dalszym ciągu czynił problemy, kwestionując osobę Jestersheina jako pełnomocnika¹⁰⁰. Ostatecznie w styczniu 1812 roku rząd Księstwa zgodził się przekazać majątek pobenoński ojcu Jestershainowi, ale po spełnieniu kilku

⁹² MH IX, s. 65. Do pojedynczych książek zgłaszali pretensje także inni członkowie zgromadzenia (MH IX, s. 65-66).

⁹³ „Biblioteka, która spisana jest w czterech tomach, składa się prócz manuskryptów z 5702 książek, i rachując każdą książkę tylko po złotemu i groszy 15, może być warta 8562 [zł]. Książki *in crudo* podług specyfikacji mogą być warte praeter propter 2500 [zł]” (MH IX, s. 69).

⁹⁴ *Institutiones ad linguam latinam* z 1794 roku (całych 1584, defektowanych 1100), *Nawiedzenia Najświętszego Sakramentu* (600 całych), *Katechizm, czyli Nauka Wiary* (300 całych) i tenże katechizm w języku niemieckim (300 całych), *Niebo Łask Maryi* z 1808 roku (50 całych, defektowanych ok. 150) (MH VII, s. 156, 191; MH IX, s. 70).

⁹⁵ MH VII, s. 160. Z zebranych pieniędzy chciał pokryć długi zgromadzenia, wypłacić wynagrodzenie dla komisarzy, a resztę przeznaczyć na Szpital Dzieciątka Jezus (MH VII, s. 60).

⁹⁶ Dnia 15 kwietnia 1811 roku prefekt Nakwaski prosił administratora diecezji warszawskiej ks. Grzegorza Zachariasiewicza o wyznaczenie od 1 maja 1811 roku, zgodnie z dekretem królewskim, osoby duchownej do zarządzania funduszami pobenońskimi. Z listu wynikało, że książki i papiery „leżały nienaruszone”. Po ich odbiór miał się zgłosić plenipotent zgromadzenia. Prefekt pisał, że książki były złożone na ulicy Freta (MH VII, s. 164). Prawdopodobnie książki zostały złożone w kamienicy nr 256, należącej do wspomnianej Raciborowej; por. F. Makulski, *Opisanie iluminacji w dniu 8 maja 1791 roku na anniwersarz imienin Najjaśniejszego Pana nie tylko miasta Warszawy, ale z innych miast tak Korony, jako i Litwy, z okoliczności nadanej im Wolności i zapadłej, zbawiennej dla narodu, konstytucji w dniu trzecim Maja tegoż Roku*, Warszawa 1791, s. 17; S. Smoleński, *Mieszkaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1917, s. 379.

⁹⁷ MH VII, s. 160-161.

⁹⁸ Powoływał się na regulę zgromadzenia, która zabraniała zakonnikom posiadania własności (MH IX, s. 65).

⁹⁹ MH VII, s. 162-163.

¹⁰⁰ Przebywający w Wiedniu Klemens Hofbauer osobnym pismem wyznaczył Karola Jestersheina plenipotentem zgromadzenia do odebrania majątku (MH IX, s. 86-87).

warunków¹⁰¹. Wydanie mienia nastąpiło dopiero w 1816 roku¹⁰². W międzyczasie w „Gazecie Warszawskiej” z 30 września 1815 roku znalazło się ogłoszenie o sprzedaży biblioteki. Zainteresowanych informowano o katalogu dostępnym przy kościele Świętego Krzyża¹⁰³. Zapewne była to inicjatywa ministerstwa, która wobec wydanego wcześniej dekretu królewskiego o zwrocie majątku wydaje się nielegalna. Do sprzedaży nie doszło. Dnia 20 czerwca 1816 roku prefektura warszawska donosiła: „Całkowita pozostałość pobenońska, jako to domy, efekta, papiery i biblioteka wydane zostały X. Jestershein”¹⁰⁴.

Z testamentu ojca Karola Jestersheina, spisane 6 maja 1836 roku, wynika, że biblioteka została przekazana Zgromadzeniu Księża Misjonarzy, z którym kilka lat wcześniej był on związany jako prowizor seminarium¹⁰⁵. Jeszcze 25 listopada 1811 roku ojciec Jestershein zgłaszał Łuszczewskiemu pretensje do własnych książek, uzasadniając, że „większą część biblioteki po XX. Benonach pozostałej składają”¹⁰⁶. Wtedy też wyrażał życzenie ofiarowania książek medycznych Towarzystwu Przyjaciół Nauk, a muzykaliów katedrze św. Jana¹⁰⁷. Ostatecznie cały

¹⁰¹ MH V, s. 182-183; MH IX, s. 87-88. Jestershein nie mógł odzyskać mienia z racji problemów czynionych przez ministerstwo i prefekturę pod pretekstem niepewności co do ewentualnych pretensji wierzycieli do majątku zgromadzenia i żądania złożenia na ten poczet sporej kaucji, czego zakonnik nie był w stanie zrobić (MH IX, s. 100). Dopiero 6 marca 1815 roku Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego zwolniła go od wymogu jej wpłacenia. Nie umorzyła jednak kosztów transportu redemptorystów do Kostrzyna, co przeciągnęło sprawę zwrotu mienia (MH IX, s. 93-95).

¹⁰² Po wielu staraniach, na mocy dekretu cara Aleksandra I z 29 stycznia 1816 roku, Jestershein został zwolniony z konieczności pokrycia kosztów transportu i mógł odzyskać cały majątek benonitów (MH VII, s. 195-196; MH IX, s. 103).

¹⁰³ „Biblioteka niegdyś XX benonistów, z 5708 książek w językach łacińskim, polskim, niemieckim i francuskim składająca się, otaksowana urzędownie na 8562 zł. pol., jest całkiem do sprzedania. Katalog onej w każdym czasie u XX. Misjonarzów w Warszawie u ś. Krzyża widzieć można i o warunkach sprzedaży dowiedzieć się” („Gazeta Warszawska”, 30 września 1815).

¹⁰⁴ MH IX, s. 101.

¹⁰⁵ „Tu jeszcze dodać muszę, że są teraz przy mnie niektóre książki jeszcze od tegoż czasu do użycia zatrzymane, jak wszystkich książek moich do biblioteki Zgromadzenia Świętego Wincentego à Paulo u Świętego Krzyża dawno już na wieczny czas odstąpiłem i darowałem; a przeto takowych, gdyby przy śmierci mojej przy mnie jeszcze znalazły się, Wielmożny IMC książd wizytator generalny tegoż Instytutu raczy ich jako własność Zgromadzenia bezzwłocznie nazad do biblioteki zabrać” (MH XVII, s. 435). Słowo „odstępować” w Kodeksie Cywilnym Królestwa Polskiego oznaczało wyzbywać się własności czy to na drodze darowizny, czy też na drodze sprzedaży: „przedawać, darować, zapisywać testamentem lub innym sposobem odstępować innej osobie”; por. K. Hube, *Prawo cywilne obowiązujące w guberniach Królestwa Polskiego*, Warszawa 1877, s. 107.

¹⁰⁶ MH IX, s. 85.

¹⁰⁷ Domagał się, „aby wskazana moja własność wydaną mi została z której, szczególnie z książ, byłbym w możności użyteczną ofiarę Towarzystwu Królewskiemu Przyjaciół Nauk a raczej jego Wydziałowi Nauki Lekarskiej, z nut zaś muzycznych kościołowi katedralnemu Ś^o Jana uczynić, a resztę na swoją potrzebę obrócić” MH IX, s. 85. Często osoby prywatne (np. Aleksander Sapieha) ofiarowywały książki na rzecz tworzącej się biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk, która po stracie Biblioteki Żałuskich była pierwszą publiczną biblioteką oddaną do użytku publicznego w 1811 roku; J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały*

księgozbiór trafił do biblioteki misjonarskiej¹⁰⁸. Po kasacie tego zgromadzenia w 1864 roku księgozbiór świętokrzyski zasilił zbiory Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej, skąd ostatecznie trafił do Biblioteki Seminarium Duchownego św. Jana Chrzyciela w Warszawie, która szczęśliwie przetrwała wojnę¹⁰⁹. O tym, że tak się rzeczywiście stało, przekonuje nas pewna ilość odnalezionych ostatnio druków benońskich w bibliotece seminaryjnej. Dodatkowym dowodem są słowa redemptorysty ojca Bernarda Łubieńskiego, który jeszcze przed drugą wojną światową opisywał spotkanie z pewnym księdzem w Kałudze (zsekularyzowanym misjonarzem), który wyznał: „Biblioteka cała, jaką św. Klemens urządził u św. Benona, po wygnaniu jego i towarzyszy z Warszawy w pakach przewiezioną została do św. Krzyża i oddaną na ręce OO. Łazarzystów [Misjonarzy]”¹¹⁰.

Katalog Biblioteki Pobenońskiej

Odnaleziony we Lwowie rękopiśmienny katalog jest brudnopisem sporządzonym przez Stanisława Kajetana Tretera¹¹¹. Składa się z pięciu bardzo dobrze zachowanych tomów (książek). Są to posyty w oprawie tekturowej o wymiarach: tom I – 18,5 × 20,5 cm; tom II – 18 × 20 cm; tom III – 18 × 21,3 cm; tom IV – 17,8 × 22,5 cm; tom V – 17,5 × 21,5 cm. Liczy 1786 stron (paginacja ciągła). Wszystkie tomy zostały zapisane tym samym charakterem pisma.

Z oświadczenia księdza Karola Jestersheina, ekonoma klasztoru warszawskiego, wiadomo, że przed 20 czerwca 1808 roku wszystkich książek w bibliotece benońskiej było ponad 6000 tomów¹¹². Jak wspomniano, wiele z nich zostało rozkradzionych i sprzedanych przez żołnierzy¹¹³. Minister Paweł Łuszczewski

dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: historia drukarni krakowskich – tudzież historia Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie a przydany Katalog inkunabułów polskich, t. II, Wilno 1826, s. 145.

¹⁰⁸ W latach 1818-1833 wizytatorem Zgromadzenia Księża Misjonarzy był wszechstronnie uzdolniony i znający się na bibliotekarstwie ks. Paweł Rzymiski, który opiekował się biblioteką od 1818 roku i powiększał jej zbiory. W tym czasie liczba książek zwiększyła się do 23.000 (por. przypis nr 3). W 1822 roku bibliotekarzem został ks. Józef Pawlicki, który zaprowadził w bibliotece wzorowy porządek. Do kasaty zgromadzenia w 1864 roku ta doskonale zaopatrzona biblioteka była otwarta dla wszystkich i wypożyczała książki na zewnątrz; Gonet, *Biblioteka Księża Misjonarzy u św. Krzyża w Warszawie*, s. 84-87.

¹⁰⁹ Tamże, s. 88-91. W latach międzywojennych misjonarze bezskutecznie próbowali odzyskać księgozbiór. Gdyby do tego doszło, księgozbiór podzieliłby losy zniszczonych zabudowań misjonarskich w Warszawie.

¹¹⁰ Dodawał: „Moskale skasowali OO. Łazarzystów i cała biblioteka ich i nasza przeszły na rzecz kleryków w seminarium na ul. Krakowskie Przedmieście, lecz ich tak jak i nasza biblioteka w pakach zostały. Raz po raz przy dawaniu rekolekcji tutaj klerykom czy księżom prosiłem ks. Prałata Kakowskiego, wówczas regensa seminarium o zwrot nam naszych książek. Nie odmówił, ale zaniedbał, bo nie miał kogo zaprzęgnąć do tak mozolnej pracy”; Archiwum Prowincji Warszawskiej Redemptorystów (dalej: APWR), B. Łubieński, *De cultu S. Clementis M. Hofbauer in Polonia*, s. 17 [mps].

¹¹¹ MH XIX, *Katalog Biblioteki Pobenońskiej*.

¹¹² MH VII, s. 191.

¹¹³ Owczarski, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, s. 255.

w sprawozdaniu dla króla Fryderyka Augusta z dnia 29 maja 1810 roku podawał, że wszystkich książek było 5708, i szacował ich wartość na 8562 zł. Łącznie z książkami *in crudo*, w liczbie 2500, wyceniał bibliotekę na sumę 11062 zł¹¹⁴. W inwentarzu z 1811 roku¹¹⁵ dodano jeszcze 202 książki pozostałe w kościele¹¹⁶, z których 166 zamierzano przenieść do biblioteki. W szacunkach rządowych nie zostały one ostatecznie ujęte, podobnie jak druki muzyczne, księgi liturgiczne i podręczniki szkolne.

Treter podzielił wszystkie książki na języki (łacina, polski, francuski, włoski i niemiecki) i spisał je w pięciu tomach. W każdym z nich książki zostały podzielone tematycznie. Pod koniec ostatniego tomu autor umieścił dzieła w pozostałych językach, nie dzieląc ich tematycznie. Na końcu ujął również spis rękopisów, klasyfikując je według języka, oraz listę wydawnictw odnalezionych wśród książek niemieckich, spisywanych jako ostatnie. Każdy z tomów był zakończony skorowidzem nazwisk autorów, zawierającym odniesienia do poszczególnych stron. Karty były podzielone na sześć kolumn: numer książki, dział, liczba tomów, ewaluacja (dwie kolumny: złote i grosze), adnotacje. Pojedynczy opis katalogowy wymieniał autora dzieła, tytuł, miejsce i rok druku, format, liczbę tomów i ewentualnie uwagi dodatkowe, np. na temat oprawy.

Dwie kolumny przeznaczone na wpisanie ceny książek oznaczają, że *Katalog Biblioteki Pobemońskiej* miał być docelowo katalogiem sprzedaży publicznej, upowszechnionej w Warszawie od drugiej połowy XVIII wieku. Świadczą o tym również dodatkowe uwagi o stanie zachowania książki, uszkodzeniach, rodzaju oprawy itp. Ponadto w obrębie poszczególnych grup tematycznych książki, podobnie jak przypadku katalogów aukcyjnych, zostały ułożone formatami (od dużych do małych). Co również charakterystyczne, każdy wolumen dzieła miał swój numer. Przepisy regulujące przebieg licytacji książkowych nakładały na organizatorów obowiązek publikowania spisów książek wystawianych na sprzedaż¹¹⁷. Aukcja musiała być ogłoszona w gazecie, a katalog wystawiony do wglądu¹¹⁸. Mało

¹¹⁴ MH VII, s. 156. We wcześniejszym piśmie prefektury do ministra spraw wewnętrznych z 4 marca 1810 roku (MH IX, s. 69) podano liczbę książek 5702, a obliczając każdą książkę po 1 zł 15 gr, szacowano bibliotekę na 8562 zł. Pismo to stało się podstawą do sporządzenia przez ministra dokumentu dla króla. Ponieważ obliczenia zgadzają się w drugim dokumencie, a ten powstał na bazie pierwszego pisma, dostarczonego przez prefekturę, to z całą pewnością można sądzić, że doszło do błędnej transkrypcji cyfry przy edycji źródłowej.

¹¹⁵ *Specyfikacja różnych kościelnych ruchomości po Xiężach Benonach pozostałych pod dozorem WJX. Królikiewicza Kanonika Katedralnego Warszawskiego będących, które są własnością Bractwa Niemieckiego Kościoła Ś-go Benona spisana Roku 1811go* (MH VII, s. 167-177).

¹¹⁶ Wśród nich znalazły się księgi liturgiczne, ale również *Acta visitationes Ecclesiae S. Benonis A. [Anno] 1712* oraz *Leges Confraternitatis S. Benoniis. Protokół Oder Kurze Kirchen Geschichte A. [Anno] 1788*. Oprócz ksiąg liturgicznych (19 sztuk) prawdopodobnie była to część archiwum benonitów (MH VII, s. 176-177). 166 książek z tej liczby zamierzano przenieść do biblioteki (MH VII, 177).

¹¹⁷ I. Imańska, *Kilka uwag i spostrzeżeń o katalogach aukcyjnych jako źródle do badań księgozbiorów prywatnych*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 9 (2015) s. 242.

¹¹⁸ Katalogi aukcyjne miały układ odpowiadający kolejności wystawianych na aukcje egzemplarzy. Czasem książki dzielono na grupy tematyczne czy języki, np. aukcja dubletów Biblioteki

znana do tej pory i wymagająca badań jest kwestia sprzedaży księgozbiorów poklasztornych na aukcjach. Wiadomo, że ich wprowadzenie do handlu nastąpiło w Galicji po 1781 roku, po kasatach klasztorów kontemplacyjnych przez Józefa II. Problem nie został do tej pory dostrzeżony w dotychczasowych publikacjach o handlu książką i bibliofilstwie¹¹⁹.

Treter na samym początku tomu I katalogu podał ogólną liczbę książek (5722) i rękopisów (80)¹²⁰. Na końcu tomu V jeszcze raz podał całościowe zestawienie, które różniło się od początkowego – 5816 książek, łącznie z rękopisami¹²¹. Każdy tom podzielony był na sześć działów i opierał się na, dominującej w XVIII wieku, systematyce francuskiej opracowanej przez ks. Garniera, reorganizatora biblioteki jezuickiej w Paryżu, przekształconej częściowo przez Gabriela Martina, wydawcę i księgarza. Taki układ katalogowy został zastosowany w wielu drukowanych katalogach z XVII i XVIII wieku i przyjął się w Bibliotece Załuskich¹²². Dział teologiczny katalogu Tretera (*Teologia*) obejmował różne wydania Biblii, dzieła teologiczne, w tym wykłady teologii moralnej, dogmatycznej, traktaty, tłumaczenia i objaśnienia do Pisma Świętego, postylle, słowniki biblijne, rozmyślenia, druki liturgiczne, kazania, katechizmy, modlitewniki. Dział prawniczy (*Jurydyka*) zawierał kodeksy prawa świeckiego i kanonicznego, dekretały, komentarze. W dziale medycznym (*Medycyna*) odnotowano księgi medyczne, podręczniki do chirurgii, botaniki, chemii. W dziale filozoficznym (*Filozofia*) znalazły się traktaty logiczne i metafizyczne, dzieła z zakresu filozofii praktycznej, etyki, matematyki. Do działu historycznego (*Historia*) zaliczały się dzieła z zakresu geografii, chronologii, genealogii, heraldyki, itineraria, książki z zakresu historii powszechnej starożytnej, średniowiecznej i nowożytnej, historii Kościoła, roczniki, diariusze, życiorysy, książki do historii szkolnictwa, dziejów drukarstwa, encyklopedie. Dział filologiczny (*Filologia*) obejmował książki do retoryki, epistolografii, powieści, poematy, dramaty, podręczniki do gramatyki, elementarze, książki z zakresu metodyki nauczania, słowniki.

Tom książek łacińskich (tom I) liczył pierwotnie 1804 pozycje¹²³. Treter w końcowych obliczeniach zawartych w tomie V doliczył do tego 3 książki łacińskie odnalezione po spisaniu katalogów, co dawało łącznie 1807 pozycji z podziałem na działy: teologia (1032), jurydyka (159), medycyna (32), filozofia (99), histo-

Załuskich (J. Rudnicka, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975, s. 16).

¹¹⁹ K. Kłudkiewicz, *Kilka uwag o obecności książek ze skasowanych bibliotek klasztornych na aukcjach książek: na marginesie monografii Iwony Imańskiej, „Per medium auctionis. Aukcje książek w Rzeczypospolitej XVII-XVIII w.”, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013, ss. 464, il. cz.-b. i kol., indeks osób, „Hereditas Monasteriorum”, 4 (2014) s. 415-416.*

¹²⁰ MH XIX, *Katalog Biblioteki Pobenońskiej*, s. 78-79.

¹²¹ Tamże, s. 454.

¹²² M. Łodyński, *Z dziejów „Z Biblioteki Rzeczypospolitej Załuskich zwanej” w latach 1783-1794*, Warszawa 1935, s. 65.

¹²³ Te ostatnie, dodatkowe pozycje znajdowały się we wszystkich tomach i obejmowały luźne kartki, zarówno czyste, jak i drukowane, zbierane przez Tretera w pakiety i numerowane.

ria (213), filologia (267). Tom książek polskich (tom II) zawierał 1193 pozycje w działach: teologia (990); jurydyka (9), medycyna (3), filozofia (40), historia (56), filologia (83) i dodatkowe 2 pozycje. Katalog książek francuskich (tom III) obejmował 404 pozycje w działach: teologia (274); jurydyka (1), medycyna (5), filozofia (15), historia (65), filologia (41) i dodatkowe 2 pozycje. Treter w zestawieniu z tomu I podawał liczbę 403 książek, w tomie V natomiast liczbę 404, co wynikało z dołożenia po spisaniu katalogów jednej odnalezionej książki. Katalog książek włoskich (tom IV) liczył 207 pozycje: teologia (111), jurydyka (-), medycyna (1), filozofia (9), historia (42), filologia (43) i dodatkowo 1 pozycja. Katalog książek niemieckich (tom V) liczył 2073 pozycje: teologia (1232), jurydyka (16), medycyna (63), filozofia (238), historia (282), filologia (240) i dodatkowe 2 pozycje.

Na samym końcu ostatniego tomu katalogu Treter ujął książki (łącznie 37) w pozostałych językach: książki hebrajskie, chaldejskie i arabskie (łącznie 6), książki greckie (16), książki słowiańskie: czeskie, ruskie i łotewskie¹²⁴ (łącznie 8), książki angielskie i holenderskie (łącznie 7). Treter odnotowywał ich liczbę (37) w zestawieniu w tomie V. W tomie I podawał inną liczbę: 42¹²⁵.

Wśród rękopisów znalazły się manuskrypty łacińskie (56), polskie (14), niemieckie (17), francuskie, włoskie i hebrajskie (6) oraz 2 pozycje dodatkowe¹²⁶, co dawało łącznie 95 pozycji (zestawienie z tomu V). W zestawieniu z tomu I Treter wpisał mniejszą liczbę: 80 rękopisów.

W podsumowaniu tomu V katalogu liczba wszystkich książek, bez rękopisów, okazała się większa niż w zestawieniu z tomu I: wynosiła mianowicie 5816 pozycji¹²⁷. Treter zaznaczał na końcu, że do katalogu nie zostały doliczone książki znajdujące się w kościele oraz mapy geograficzne¹²⁸. Trzeba jednak podkreślić, że suma wszystkich książek, bez rękopisów, podawanych w obu zestawieniach przez Tretera różniła się od liczby podawanej w oficjalnych dokumentach ministerstwa z 1810 roku (o 14 mniej w stosunku do pierwszego zestawienia Tretera i o 13 mniej w stosunku do zestawienia drugiego). Nie wiadomo, skąd mogły wynikać te rozbieżności. Być może z racji zgłaszanych pretensji do książek, które oddawano właścicielom. Treter zrzekał się odpowiedzialności za ubytki, uzasadniając, że klucze do pomieszczeń z książkami miała właścicielka kamienicy.

¹²⁴ Język łotewski zaliczany jest wraz z językami słowiańskimi do podrodziny bałtosłowiańskiej.

¹²⁵ Zob. przypis nr 137.

¹²⁶ Poz. 94: „Notata nabożne, teologiczne, szkolne i różne uczone kartki i pisma oddzielne w różnych językach pisane przy układaniu biblioteki zebrane w plik. 1.”. Poz. 95: „Rola niewielka sztychów, rysunków i map i obrazków przy układaniu biblioteki zebranych. 1”.

¹²⁷ Przybyły 3 książki łacińskie, jedna francuska. Nastąpił ubytek 5 pozycji. Przybyło natomiast 15 rękopisów.

¹²⁸ „Liczne książki nieoprawne w kościele pobenońskim pozostałe do tych katalogów nie należą, jako i książki oprawne tamże w zakrystii odłączone oraz mapy geograficzne układającemu bibliotekę stamtąd nie przysłane”. Ponadto dodawał „Okładki z książek oprawy odarte i futerały, zebrane, w skrzyni drewnianej znajdują się” (MH XIX, *Katalog Biblioteki Pobenońskiej roku 1809*, s. 453).

Trzeba zaznaczyć, że dużo wydawnictw podanych w spisie było współoprawnych. W wielu opRAWach znalazło się po dwa, trzy, a nawet więcej tytułów, które Treter wpisywał jako jedną pozycję. Tak było w przypadku 142 tytułów.

W każdym tomie katalogu dokonano podziału merytorycznego. Katalog ujmował również wydawnictwa wydrukowane przez benonitów i niektóre podręczniki. Prawdopodobnie były to tylko niektóre tytuły. Nie zawierał też ksiąg liturgicznych, które zostały odnotowane osobno. Najwięcej w bibliotece benońskiej było książek teologicznych (3639), kolejno książek historycznych (658), filologicznych (407), filozoficznych (401), prawniczych (185) i medycznych (104). Wydawnictwa w pozostałych językach nie były podzielone według zagadnień¹²⁹.

Stanisław Treter bardzo starannie dokonywał opisów poszczególnych tytułów. Mając doświadczenie w porządkowaniu księgozbiorów i będąc samemu posiadaczem biblioteki, potrafił oceniać dzieła pod względem wartości. Zaznaczał wydania rzadkie, zwracał uwagę na charakterystyczne cechy danej pozycji, np. ceną opRAWę. Był doskonale obeznany z rynkiem księgarskim. Wiedział, ile tomów powinno liczyć dane dzieło, a więc ilu brakowało.

Różnorodność językowa dzieł była odbiciem wielonarodowościowego pochodzenia członków zgromadzenia i rozległości pól ich pracy¹³⁰. Benonici obejmowali posługą duszpasterską nie tylko Polaków, ale również katolików niemieckich czy francuskich.

Klasztor Redemptorystów w Warszawie był jedyną placówką tego zakonu na ziemiach polskich i zarazem siedzibą wikariusza generalnego zgromadzenia (był nim Klemens Hofbauer) za Alpami. Warszawski dom zakonny łączył różne funkcje, co miało odbicie w tematyce księgozbioru. Prowadził działalność duszpasterską, naukową, oświatową, opiekuńczą i kulturalną. Biblioteka zakonna była przede wszystkim biblioteką wspólną, domową. Służyła kształtowaniu umysłów członków zgromadzenia. Była jednocześnie biblioteką wikariusza generalnego i rektora domu (stąd książki z dziedziny ustawodawstwa zakonnego, reguły). Wykorzystywano ją do celów duszpasterskich, rekolekcyjnych i misyjnych, zwłaszcza kaznodziejstwa i katechizacji. Ponadto była biblioteką nowicjatu i studentatu oraz biblioteką profesorską. Księgozbiór służył na potrzeby rozbudowanego apostolatu świeckich, stąd zawierał literaturę tzw. bracką. Był pomocny do przygotowywania kadry nauczycielskiej dla szkół benońskich, której trzon stanowili redemptoryści, przy wsparciu nauczycieli świeckich. Służył kształceniu dzieci oraz ich wychowywaniu

¹²⁹ Blisko połowa z nich były to książki teologiczne, a druga połowa to książki, które można zaliczyć do działu filologicznego (przede wszystkim słowniki językowe). Jedynie dwie książki można ująć w dziale historycznym.

¹³⁰ Na 76 osób (księży, braci, kleryków, nowicjuszy i kandydatów), którzy przebywali w Warszawie w latach 1787-1808, 38 pochodziło z Polski, a reszta z Warmii, Niemiec, Czech, Moraw i Francji, Śląska, Austrii, Litwy, Szwajcarii, Węgier i Słowacji (Owczarski, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, s. 63).

i opiece nad nimi z racji prowadzenia przez zgromadzenie sierocińców¹³¹. Biblioteka zawierała zatem księgozbiory specjalistyczne. Obejmowała dzieła dawne, klasyczne oraz aktualną literaturę z wielu dziedzin, wykraczającą poza ramy teologii i filozofii. Cechował ją uniwersalizm tematyczny i różnorodność językowa.

Katalog Biblioteki Pobenońskiej był pomyślany jako katalog sprzedażowy. Po kasacie klasztoru rząd chciał wystawić bibliotekę na licytację, czego dowodzi wypowiedź Łuszczewskiego w liście do króla oraz konstrukcja katalogu, który na kartach zawierał kolumny przeznaczone do wpisania ceny każdej książki (ewaluacja). Tezę tę potwierdza wspomniane ogłoszenie o sprzedaży zamieszczone w prasie¹³². Starania benonitów o odzyskanie majątku pokrzyżowały różne przeszkody, np. trudności, jakie minister Łuszczewski piętrzył przed księdzem Jestersheimem. Cenna biblioteka benonitów zawierała pozycje dawne poczynając od XVI wieku oraz wydania im współczesne, krajowe i zagraniczne, gromadzone na bieżąco z dużą starannością. W związku z częstymi podróżami Hofbauera i kontaktami z macierzystym domem włoskim zgromadzenia benonici mieli możliwość uzupełniania zbiorów o najbardziej wartościowe pozycje. Księgozbiór był tworzony w szybkim tempie w niedługim czasie zaledwie dwudziestu lat, z dużą świadomością znaczenia słowa pisanego dla wielokierunkowej działalności zgromadzenia.

Odnaleziony *Katalog Biblioteki Pobenońskiej* ma dużą wartość naukową i pozwala lepiej poznać aktywność redemptorystów w Warszawie w okresie 1787-1808. Odzwierciedla ich potrzeby, zainteresowania, kierunki aktywności. Jest to źródło cenne również dla badaczy dziejów księgozbiorów klasztornych oraz warszawskiego drukarstwa i księgarstwa. Szczegółowa analiza pod kątem zawartości zasobu pozwoli na prowadzenie szerszych badań dotyczących kultury umysłowej i podstaw intelektualnych działalności benonitów oraz ich wkładu w kulturę umysłową Warszawy przełomu XVIII i XIX wieku. Całościowa znajomość zawartości biblioteki otwiera szerokie pole do badań porównawczych nad aktywnością różnych zgromadzeń zakonnych w tym okresie oraz uchwycenia specyfiki pracy duszpasterskiej, działalności społecznej i kulturalnej nowego wtedy w Polsce zgromadzenia przeszczepionego z Półwyspu Apenińskiego.

¹³¹ Działalność opiekuńcza wymagała fachowej wiedzy w zakresie medycyny. W czasach Księstwa Warszawskiego redemptoryści opiekowali się ponadto rannymi żołnierzami w dziewięciu lazaretach wojskowych. Władze powierzyły im również kapelanów szpitala św. Łazarza (Owczarski, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, s. 216-217).

¹³² Być może Łuszczewski chciał w pewnym momencie przekazać zasób biblioteki Izbie Edukacyjnej albo tworzonej przez Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk bibliotece publicznej. Minister nakazał inwentaryzację księgozbiorów klasztornych, rewizję stanu bibliotek i pieczętowanie pomieszczeń bibliotecznych w przypadku nieuporządkowania zbiorów i braku katalogów. Planował sporządzenie centralnego katalogu książek w celu korzystania z księgozbiorów, gdyż w Księstwie brakowało większej biblioteki publicznej. W obawie przed kasatami klasztory zaczęły sprzedawać cenniejsze książki, sprzęty i inwentarze. Dlatego Łuszczewski zwracał się kilkakrotnie w styczniu i lutym 1810 roku do konsystorza, aby powstrzymały sprzedaż księgozbiorów z klasztorów i sporządziły dokładne rejestry ruchomości w każdym domu zakonnym; zob. P.P. Gach, *Zakony w diecezji kieleckiej 1805-1914*, „Nasza Przeszłość”, 59 (1983) s. 172; tenże, *Geografia strat zakonów polskich*, s. 49; por Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. II, s. 174.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Prowincji Warszawskiej Redemptorystów (APWR)

B. Łubieński, *De cultu S. Clementis M. Hofbauer in Polonia* [mps].

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (CPAHUL)

Treterowie 836, *Katalog Biblioteki Pobenońskiej roku 1809 spisującej się z woli Jaśnie Wielmożnego Ministra Spraw Wewnętrznych i Religijnego Księstwa Warszawskiego*.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka (LNNBU)

Treterowie 130, sygn. 26, Materiały dotyczące uporządkowania *Katalogu Biblioteki Pobenońskiej*, 1809, k. 1-31.

Codex Regularum, et constitutionum CSsR necnon statutorum a capitulis generalibus annis 1764, 1855, 1894, Romae 1896.

Constitutiones sive Statuta et Regule Congregationis Praesbyterorum sub Titulo SS. Redemptoris, aprobatae a Benedicto papa XIV, Varsaviae 1789.

„Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 18 kwietnia 1809.

„Gazeta Warszawska”, 14 kwietnia 1809; 3 lipca 1809; 30 września 1815.

Listy św. Klemensa Marii Hofbauera, tłum. A. Owczarski, P. Chyła, Warszawa 2017.

Makulski Franciszek, *Opisanie iluminacji w dniu 8 maja 1791 roku na anniwersarz imienia Najjaśniejszego Pana nie tylko miasta Warszawy ale z innych miast tak Korony, jako i Litwy, z okoliczności nadanej im Wolności, i zapadłej zbawiennej dla narodu konstytucji w dniu trzecim Maja tegoż Roku*, Warszawa 1791.

Monumenta Hofbaueriana. Acta quae ad vitam S. Clementis Hofbauer referuntur (MH), t. I-XV, wyd. W. Szoldrski, Kraków-Toruń-Rzym 1915-1951; t. XVI, wyd. M. Brudziński, H. Schermann, Innsbruck 1998.

Monumenta Hofbaueriana. Acta quae ad vitam S. Clementis Hofbauer referuntur (MH), t. XVII, red. P. Dąbrosz-Drewnowska, K. Piotrowski, A. Owczarski, M. Sadowski, P. Chyła, Warszawa 2020.

Monumenta Hofbaueriana. Acta quae ad vitam S. Clementis Hofbauer referuntur, t. XVIII, red. P. Dąbrosz-Drewnowska, K. Piotrowski, W. Kaminskyi, A. Owczarski, M. Sadowski, P. Chyła, Warszawa 2021.

Monumenta Hofbaueriana. Acta quae ad vitam S. Clementis Hofbauer referuntur, t. XIX, red. P. Dąbrosz-Drewnowska, K. Piotrowski, W. Kaminskyi, A. Owczarski, M. Sadowski, P. Chyła, Warszawa 2022.

Opracowania

Cariowa Natalia, *Archiwa Rodowe Czajkowskich i Treterów w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 9 (1998) s. 119-125.

Daniluk Mirosław, *Diesbach Nikolaus Joseph (1732-1798)*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1989, kol. 1320-1321.

Dąbrosz-Drewnowska Paulina, *Wygnanie św. Klemensa Marii Hofbauera i wspólnoty benonitów z Warszawy w świetle nowo odkrytych źródeł*, w: *Święty Klemens Maria Ho-*

- fbauer CSsR – dobry patron na złe czasy*, red. M. Sadowski, P. Dąbrosz-Drewnowska, Kraków 2020, s. 101-176.
- Flaga Jerzy, *Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 39/40 (1991/1992) nr 2, s. 81-96.
- Gach Piotr Paweł, *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku*, Rzym 1980.
- Gach Piotr Paweł, *Zakony w diecezji kieleckiej 1805-1914*, „Nasza Przyszłość”, 59 (1983) s. 165-213.
- Gonet Krzysztof, *Biblioteka Księży Misjonarzy u św. Krzyża w Warszawie. Zarys problematyki*, „Nasza Przyszłość”, 86 (1996) s. 71-111.
- Górski Karol, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986.
- Grzebień Ludwik, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 30 (1975) s. 223-278.
- Handelsman Marcei, *Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807-1813*, Kraków 1915.
- Historia Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela*, t.1, Powstanie i rozwój zgromadzenia (1732-1793), red. F. Chiovaro, Tuchów 1997.
- Hube Karol, *Prawo cywilne obowiązujące w guberniach Królestwa Polskiego*, Warszawa 1877.
- Imańska Iwona, *Kilka uwag i spostrzeżeń o katalogach aukcyjnych jako źródle do badań księgozbiorów prywatnych*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 9 (2015) s. 241-254.
- Kaminskyi Vasyl, *Studia Stanisława Kajetana Tretera na uniwersytecie w Lipsku w latach 60. XVIII wieku – źródła do tematu*, w: *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 363-378.
- Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie = Dissolutiones monasteriorum in Re Publica Utriusque Nationis et Silesia sitorum ad processus Europaeae saecularisationis relata*, red. M. Derwich, t. I-V, Wrocław 2014.
- Kieniewicz Stefan, *Sprawa benonitów 1808 r.*, w: *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga pamiątkowa poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. A. Zahorski, Warszawa 1974, s. 435-443.
- Kłudkiewicz Kamila, *Kilka uwag o obecności książek ze skasowanych bibliotek klasztornych na aukcjach książek : na marginesie monografii Iwony Imańskiej. „Per medium auctionis. Aukcje książek w Rzeczypospolitej XVII-XVIII w.”*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013, ss. 464 , il. cz.-b. i kol., indeks osób, „Hereditas Monasteriorum”, 4 (2014) s. 411-416.
- Korzon Krystyna, *Fragment Treterianów w Ossolineum*, „Ze Skarbca Kultury. Biuletyn informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 35 (1990) z. 50, s. 155-173.
- Kowalczyk Małgorzata Ewa, *„Osobliwie muszę tu wyznać zarządzenie Boskie nad tobą Synu mój kochany, iż twoja najlepiej cię kochająca Matka, uniesiona często słabością rozumu swojego, biła cię i źle ci życzyła”. Choroba psychiczna w rodzinie w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie dzieciństwa Stanisława Mikołaja Tretera*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 30 (2013) s. 103-112.
- Kowalczyk Małgorzata Ewa, *Synu mój najmiłszy...”. Życie i edukacja Stanisława Mikołaja z Lubomirskich Tretera w latach 1776-1789, opisane przez ojca w trzynastu listach*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 27 (2011) s. 59-70.
- Krochmal Jacek, *Kalendarium dziejów Archiwum Głównego Akt Dawnych i jego poprzedników (1807-2011)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 18 (2011) s. 13, 16-17.

- Kuc-Czerep Marta, *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021.
- Lelewel Joachim, *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: historia drukarni krakowskich – tudzież historia Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie a przydany Katalog inkunabułów polskich*, t. II, Wilno 1826.
- Łodyński Marian, *Z dziejów „Z Biblioteki Rzeczypospolitej Załuskich zwanej” w latach 1783-1794*, Warszawa 1935.
- Łopaciński Wincenty, *Baciarelli Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 197-198.
- Manteufflowa Maria, *Franciszek, Salezy Nakwaski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 22, red. E. Rostworowski, Wrocław 1977, s. 479-480.
- Marcinkowska-Malara Małgorzata, *Modlitwa o zachowanie czystości z drugiej połowy XVIII wieku*, „Terminus”, 18 (2016) z. 2 (38), s. 189-209.
- Orczyk Adam, *Kształcenie i wychowanie w seminariach duchownych od XVI do połowy XX wieku*, Sandomierz 2017.
- Owczarski Adam, *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*, Kraków 2000.
- Paszkiewicz Urszula, *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i znalezionych w Polsce do 1939 roku*, cz. 1-2, Warszawa 1990.
- Paszkiewicz Urszula, *Cathalogus cathalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku*, t. 1-2, Warszawa 2015.
- Petrani Aleksy, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny”, 7 (1964) z. 1-2, s. 127-200.
- Pietrzkiewicz Dorota, *Książki z warszawskiej drukarni Księży Misjonarzy w ogłoszeniach prasowych (1780-1792)*, „Analecta”, 12 (2003) z. 1-2, s. 203-234.
- Pijaj Stanisław, *Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie*, Warszawa 1995.
- Rostocki Władysław, *Stan badań nad sprawą usunięcia redemptorystów (benonów) z Księstwa Warszawskiego*, w: *Z zagadnień kultury chrześcijańskiej*, red. K. Wojtyła, Lublin 1973, s. 455-464.
- Rudnicka Jadwiga, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975.
- Shkurgan Oksana, *Muzyka w działalności duszpasterskiej benonitów warszawskich (1787-1808)*, w: *Święty Klemens Maria Hofbauer CSsR – dobry patron na złe czasy*, red. M. Sadowski, P. Dąbrosz-Drewnowska, Kraków 2020, s. 67-100.
- Słodkowska Ewa, *Produkcja i rozprowadzanie wydawnictw w Królestwie Polskim w latach 1815-1830*, Warszawa 2003.
- Smoleński Władysław, *Mieszczanstwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1917.
- Willaume Juliusz, *Fryderyk August jako książę Warszawski (1807-1815)*, Poznań 1939.
- Willaume Juliusz, *Misja berlińska J. K. Szaniawskiego w 1807-8 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F. Historia, 7 (1952) s. 201-265.
- Wojakowski Józef, *Wpływ Sejmu Czteroletniego na rozwój drukarstwa warszawskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, 13 (1993) s. 41-46.

**KATALOG BIBLIOTEKI POBENOŃSKIEJ JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY
O DZIAŁALNOŚCI DUSZPASTERSKIEJ,
OŚWIATOWO-WYCHOWAWCZEJ I WYDAWNICZEJ ZGROMADZENIA
REDEMPTORYSTÓW W WARSZAWIE W LATACH 1787-1808**

Streszczenie

W artykule przedstawiono dzieje powstania oraz wstępną analizę, odnalezionego po ponad 200 latach w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, nieznanego do tej pory badaczom *Katalogu Biblioteki Pobenońskiej* (jest to formalny tytuł tego dokumentu), biblioteki należącej do redemptorystów (benonitów), którzy w latach 1787-1808 prowadzili w Warszawie działalność duszpasterską, oświatową, opiekuńczą i kulturalną. Katalog jest cennym źródłem do badania wszechstronnej działalności Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela. Został spisany w pięciu tomach przez Stanisława Tretera na zlecenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Księstwa Warszawskiego. We wskazanym powyżej archiwum znajduje się w zespole rodziny Treterów. Poszczególne tomy katalogu zawierają książki łacińskie, polskie, niemieckie, francuskie i włoskie, podzielone według tematyki na teologię, prawo, medycynę, filozofię, historię i filologię. Katalog obejmuje również podręczniki do nauki w szkołach benońskich oraz rękopisy. Artykuł odtwarza historię spisania katalogu przez S. Tretera, późniejsze losy tego źródła i jego znaczenie dla badań nad aktywnością ośrodka benonitów. Rekonstruuje dzieje księgozbioru, liczącego ponad 6000 tomów i rozproszonego po kasacie zgromadzenia. Omawiając zagadnienie gromadzenia książek przez benonitów, przybliża słabo dotychczas poznaną ich działalność wydawniczą. Dokonane ustalenia pozwolą w przyszłości na dokładną analizę zawartości biblioteki pobenońskiej, zbadanie kultury umysłowej benonitów oraz uzupełnienie wiedzy o bibliotekach i drukarniach warszawskich przełomu XVIII i XIX wieku.

Słowa kluczowe: benonici; redemptoryści; Klemens Hofbauer; Stanisław Treter; biblioteka; drukarnia benońska; *Katalog Biblioteki Pobenońskiej*

RYSZARD GRYZ* – KIELCE

**WIEZIENNA KORESPONDENCJA
BISKUPA CZESŁAWA KACZMARKA
DO PRYMASA STEFANA WYSZYŃSKIEGO (1951-1953).
ANALIZA ŹRÓDŁOZNAWCZA**

**PRISON CORRESPONDENCE
OF BISHOP CZESŁAW KACZMAREK
TO PRIMATE STEFAN WYSZYŃSKI (1951–1953).
A SOURCE STUDY ANALYSIS**

Abstract

Bishop Czesław Kaczmarek, the Ordinary of Kielce, was a political prisoner under communist regime in Poland from 20 January 1951 to September 1956. He was subjected to a brutal and prolonged investigation for 967 days in the investigative prison of the Ministry of Public Security (MBP) on Rakowiecka Street in Warsaw. Investigating officers seized nineteen personal letters during this period, which Bishop C. Kaczmarek attempted to illegally send from his prison cell to Primate Stefan Wyszyński. This article is an attempt to fill the research gap and conduct a source analysis including external and internal source criticism. The large volume of the letters poses a problem in their classification as 'prison kites'. The substantive content of the prison diary allows a high assessment of its historical value. The letters were part of a successful operational arrangement by MBP investigators, who succeeded in fulfilling the assumptions arising from the installation of a permanent customs agent. He was an intermediary in the transmission of the bishop's illegal letters and the author of very extensive cell denunciations. The article concludes with demands for further research opportunities in the analysis of sources from Bishop Kaczmarek's

* Ryszard Gryz – dr hab., prof. UJK, Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: ryszard.gryz@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1629-5459>

prison archives in the context of the prolonged nature of pseudo-evidence proceedings, a component of Stalin-era show trials.

Keywords: epistolography; prison letters; Stalinism; communist authorities; Diocese of Kielce; Bishop Czesław Kaczmarek; Primate Stefan Wyszyński

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wprowadzenie

Biskup Czesław Kaczmarek był więźniem politycznym w czasach stalinizmu, prześladowanym w sposób najbardziej kompleksowy, biorąc pod uwagę represje zastosowane wobec Episkopatu Polski¹. Pasterz diecezji kieleckiej został aresztowany 20 stycznia 1951 roku, a wrócił do Kielc i objął swój urząd dopiero 5 kwietnia 1957 roku. W tym czasie był najpierw przetrzymywany w więzieniu śledczym Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego przy ul. Rakowieckiej w Warszawie. Poddano go tam brutalnemu i długiemu śledztwu, które trwało 967 dni, tj. do rozpoczęcia pokazowego procesu przed Wojskowym Sądem Rejonowym (WSR) w Warszawie 14 września 1953 roku. Biskup wówczas otrzymał wyrok 12 lat więzienia, utraty praw publicznych na 5 lat i przepadku mienia na rzecz Skarbu Państwa. Przerwa w odbywaniu zasądzonej kary trwała co prawda od lutego 1955 do lutego 1956 roku, ale po niej trafił ponownie do celi więziennej na Mokotowie, tym razem na trzy miesiące. Następnie biskup kielecki był internowany w Rywałdzie Królewskim, miejscu wcześniejszego więzienia prymasa Stefana Wyszyńskiego. We wrześniu 1956 roku wyjechał do Warszawy i tam oczekiwał na decyzję o rehabilitacji. Po uchyleniu wyroku WSR dalsze śledztwo zostało 30 marca 1957 roku umorzone z braku dowodów winy, a pełna rehabilitacja, wg klauzuli „nie popełnili oni [bp Kaczmarek i inni podsądni] zarzucanych im przestępstw”, nastąpiła dopiero 27 lat po śmierci hierarchy².

Wiele elementów składowych związanych z działalnością biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka w realiach komunizmu znalazło swe odzwierciedlenie w do-

¹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006, s. 38-90; R. Gryz, *Represje polityczne wobec Episkopatu katolickiego w Polsce w okresie stalinowskim*, „Czasy Nowożytny”, 6 (1999) s. 287-310; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003, s. 67-115; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 94-147; tenże, *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997, s. 195-349.

² Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Akta Personalne Biskupów i Księży, BI-10/38, Pismo bp. Czesława Kaczmarka do dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań Mariana Zygmantowskiego, Warszawa, 19 V 1956 r., k. 170; tamże, BI-10/45, „Postanowienie o zmianie prawomocnego postanowienia o umorzeniu śledztwa” ministra sprawiedliwości Aleksandra Bentkowskiego, Warszawa, 8 XI 1990 r., k. 28-38; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN), Naczelną Prokuraturę Wojskową, IPN BU 944/544, Postanowienie o umorzeniu śledztwa wiceprokuratora Naczelnej Prokuratury Wojskowej kpt. Stanisława Zalewskiego, Warszawa, 30 marca 1957, pdf 109-127.

tychczasowej literaturze historycznej³. Poruszano w niej m.in. wątki dotyczące losów więziennych hierarchy. Wskazywano na zastosowane metody wymuszania zeznań i koncentrowano się na przebiegu sfingowanego procesu przed WSR w Warszawie oraz internowaniu⁴. Przebieg śledztwa dotychczas odtwarzano jedynie na podstawie argumentacji użytej przez biskupa w pismach odwoławczych w ramach postępowania rehabilitacyjnego lub zdawkowych relacji innych osób, które stanowią źródła pośrednie. Nie zajęto się natomiast wspomnianymi kilka lat temu osobistymi listami, które bp Kaczmarek usiłował nielegalnie przesłać z celi więziennej do prymasa Wyszyńskiego.

Celem niniejszego artykułu będzie więc próba wypełnienia tej luki badawczej. W tekście założono przeprowadzenie analizy źródłoznawczej z uwzględnieniem krytyki zewnętrznej i wewnętrznej dziewiętnastu listów, które ze względu na dużą objętość trudno kwalifikować do kategorii „grypsów śledczych”. Trafniej jest określić je jako więzienny diariusz o dużej wartości merytorycznej i historycznej. Treść listów była po części efektem udanej kombinacji operacyjnej śledczych MBP, którzy zdołali zrealizować założenia wynikające z wykorzystania stałego agenta celnego. Był on pośrednikiem w przekazywaniu nielegalnych listów biskupa oraz autorem obszernych donosów z celi. W zakończeniu artykułu sformułowano postulat, co do dalszych możliwości badawczych w zakresie analizy lat więziennych

³ D. Olszewski, *System represji stalinowskich wobec Kościoła – na przykładzie biskupa Czesława Kaczmarka*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny”, 71 (1995) nr 6, s. 588-593; R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce (1945-1956) na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999; tenże, *Biskup kielecki Czesław Kaczmarek wobec komunistycznej dyktatury*, w: *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej”*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 66-86; tenże, *Kaczmarek Czesław (1895-1963)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. I, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 101-104; D. Wojciechowski, *Kapłani kieleccy więzieni i szykanowani w PRL (1945-1963)*, Kielce 2003; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Wyszyńskiego 1953-1956*, Warszawa 2008; W. Polak, W. Rozyńkowski, „AS”. *Ksiądz Czesław Kaczmarek w Rywalcie Królewskim*, Toruń 2008; J. Śledzianowski, *Ksiądz Czesław Kaczmarek biskup kielecki 1895-1963*, Kielce 2008.

⁴ R. Gryz, *Biskup kielecki Czesław Kaczmarek w starciu z komunistycznym totalitaryzmem (1945-1963)*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 4 (2005) s. 199-226; B. Noszczak, *Polityka władz PRL wobec izolowanego biskupa Czesława Kaczmarka (1953-1956)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej”, 2 (2009) s. 291-323; P. Pleskot, *Sądy bezprawia. Wokół pokazowych procesów politycznych organizowanych w Warszawie (1944-1989)*, Warszawa 2020, s. 258-345; G. Tokarz, *Sprawa biskupa Czesława Kaczmarka w propagandzie PZPR*, w: *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945-1978*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wrocław 2001; J. Stefaniak, *Duchowieństwo wobec procesu biskupa Czesława Kaczmarka*, „Rocznik Świętokrzyski”, Seria A – Nauki Humanistyczne, 26 (2001) s. 157-166; J. Stępień, *Biskup Kaczmarek przed stalinowskimi sędziami*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991; K. Sychowicz, *Działania Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Białymstoku oraz propaganda władz w związku z procesem biskupa Czesława Kaczmarka*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne”, 5 (2004) s. 291-303; D. Wojciechowski, *Reakcje społeczne na proces biskupa Czesława Kaczmarka*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 4 (2005) s. 237-250; *Wokół procesu biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka. Wspomnienia nazaretanki s. Izabelli Machowskiej*, oprac. T. Domański, s. D. Koziół CSFN, Kielce 2013.

bp. Kaczmarka w kontekście przewlekłości postępowania pseudodowodowego, będącego komponentem stalinowskich procesów pokazowych.

Krytyka zewnętrzna i wewnętrzna źródła

Więźniowie polityczni czasów stalinowskich często korzystali z grypsów jako sposobu komunikowania się z za krat ze światem zewnętrznym. Jest to kategoria źródeł archiwalnych o dużej specyfice i zróżnicowaniu, ale jednocześnie bardzo rzadka i nasycona siłą autentycznych emocji wyrażających tragizm przeżyć ich autorów i jednocześnie będących dowodem okrucieństwa systemu totalitarnego. Najwięcej tego rodzaju przekazów źródłowych dotyczy ludzi związanych ze zbrojnym podziemiem niepodległościowym, a do najbardziej wymownych należy treść grypsów Łukasza Cieplińskiego, prezesa IV Zarządu Głównego WiN, straconego w mokotowskim więzieniu 1 marca 1951 roku⁵. Pisanie grypsów przez duchownych, a tym bardziej hierarchów było niezwykle rzadkie, dlatego nieocenzurowane listy więzienne bp. Czesława Kaczmarka można uznać za unikatowe. Problem ten dotychczas nie był przedmiotem pogłębionej analizy naukowej, dlatego wymaga dalszych badań.

Biskup kielecki po aresztowaniu był całkowicie izolowany w więzieniu śledczym przy ul. Rakowieckiej 37 w Warszawie. Został zaliczony do więźniów politycznych kategorii A, a więc aresztowanych za „wrogi stosunek do władzy ludowej” w związku z zarzutami o szpiegostwo, przynależność do zorganizowanych ośrodków antykomunistycznych, czy kolaborację z Niemcami⁶. W tej sytuacji podjął on próbę skontaktowania się ze światem zewnętrznym. Więzienne listy usiłował przekazać najważniejszej osobie w Episkopacie Polski – prymasowi Stefanowi Wyszyńskiemu, a za jego pośrednictwem przesłać informacje innym hierarchom i duchownym. Z pewnością nie można autentycznych rękopisów biskupa odrzucać *a priori*, emocjonalnie oceniając je w kategoriach bulwersujących czy szokujących. Jednocześnie podczas analizy listów należy pamiętać, iż znajdowały się one od początku w planie prowadzonego przez MBP śledztwa, ukierunkowanego na walkę z Kościołem i jego przywódcami, na czele z prymasem Stefanem Wyszyńskim. Stąd wymagana jest ostrożność w procesie interpretacji i dobór odpowiednich metod badawczych.

Lektura tego epistolograficznego źródła upoważnia do uznania jego wysokiej wartości faktograficznej. Rękopisy listów bp. Kaczmarka przybrały formę nietypową dla grypsów z powodu ich znacznej objętości i dlatego należy je uznać za

⁵ E. Jakimek-Zapart, „Nie mogłem inaczej żyć...”. Grypsy Łukasza Cieplińskiego z celi śmierci, Kraków 2008, s. 50-93; T. Łabuszewski, *Listy donikąd? Grypsy członków konspiracji niepodległościowej jako źródło historyczne*, w: *Epistolografia w Polsce Ludowej (1945-1989). List i jego pochodne w systemie państwa komunistycznego. Studia i materiały*, red. A.M. Adamus, B. Noszczak, Warszawa 2020, s. 98, 112-113; T. Wolsza, *Więzienia stalinowskie w Polsce. System, codzienność, represje*, Warszawa 2013, s. 31. W ciągu pięciu miesięcy więzienia Ciepliński pisał grypsy do swej żony Jadwigi, syna Andrzeja i współpracowników z konspiracji. Częściowo dopiero po sześciu latach trafiły one do wdowy. W konspiracji Łukasz Ciepliński posługiwał się kenkartą na nazwisko Marian Kaczmarek. Było to nazwisko rodowe jej matki Marii.

⁶ Wolsza, *Więzienia stalinowskie w Polsce*, s. 3.

więzienny diariusz. W sytuacji utrudnionych możliwości bieżącego przekazywania poza więzienie sporządzonych informacji dla prymasa Wyszyńskiego biskup często dopisywał dalsze fragmenty tekstu w sprzyjających okolicznościach, czasem opatrując dopiski kolejnymi datami. W rezultacie objętość jednego listu powiększała się do kilku czy nawet kilkunastu stron. Specyficzne zapiski diariuszowe bp. Kaczmarka posiadają charakter prywatny i nie były one przeznaczone do upublicznienia. Więziony hierarcha nie stosował więc autocenzury i dlatego jego listy są cennym źródłem pisanym bezpośrednim.

Łącznie między marcem 1951 a majem 1953 roku w ręce śledczych dostało się dziewiętnaście listów biskupa kierowanych do prymasa. Po przejściu rękopisów przez śledczych wykonywano ich fotokopie, a następnie dokonywano transkrypcji. W rezultacie powstało sto kilkadziesiąt stron maszynopisu, który służył w prowadzeniu dochodzenia. Fotokopie i kopie maszynopisu listów trafiły docelowo do akt śledczych. Historycy mogą je spotkać w różnych jednostkach archiwalnych znajdujących się w zasobach Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej⁷. Oryginalne listy biskupa do prymasa znajdują się w wydzielonej jednostce archiwalnej pt. „Listy oskarżonego Bpa Kaczmarka”⁸. Dokładną paginację kolejnych listów zawiera tabela. Kilkanaście lat temu posegregowane w kolejności chronologicznej kartki listów umieszczone zostały w odrębnych kopertach, obok których znajdują się fotokopie i maszynopisy. W dokumentacji tej zamieszczono dodatkowo jeszcze przejęty gryps ks. Jana Danilewicza, skierowany do kontaktującego się z nim w więzieniu mecenasu i prymasa Wyszyńskiego. Aresztowany w sprawie bp. Kaczmarka kierownik Wydziału Gospodarczo-Finansowego Kurii Diecezjalnej w Kielcach ks. Danilewicz prosił w nim o zajęcie się sprawą jego obrony i informował o trudnym położeniu, gdyż inny z aresztowanych kieleckich duchownych „X [Jan] Widłak wszystko wysypuje”⁹.

Wśród obszernej dokumentacji w postaci wielokrotnych fotokopii notatek i listów bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego znajdują się kartki z dekretacjami: „Kaczmarek (grypsy) Mjr Zając Edward (do rąk własnych)”, „płk Humer do rąk własnych” datowana na 29 stycznia 1952 roku oraz „Do rąk własnych mjr Duczko”¹⁰.

⁷ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Grypsy bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego w wersji kopii maszynopisu i ich dubletów wraz fotokopiami rękopisu, pdf 4-200; tamże, IPN BU 0650/39/3, Grypsy bp. Kaczmarka w wersji kopii maszynopisu i fotokopii rękopisu pdf 2-140 oraz inne fragmenty uszkodzonych materiałów rękopiśmiennych i maszynopisów dotyczących konspiracji z czasów okupacji niemieckiej, pdf 141-199). Odrębny tom w dwóch częściach zawiera listy i notatki bp. Kaczmarka w rękopisie, fotokopiach i kopiach maszynopisu z dubletami. Tamże, IPN BU 0650/39/4, pdf 51-58, 71-179.

⁸ AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, cz. 1, Listy oskarżonego Bpa Kaczmarka, pdf 5-290; tamże, AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, cz. 2, pdf 1-276.

⁹ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/4, List (gryps) ks. Jana Danilewicza do mecenasu przejęty przez śledczych, M[okotów], 22 I 1952, pdf 185.

¹⁰ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/4, Dekretacja do mjr. Edwarda Zająca, [Warszawa] b.d.w., pdf 50, 65; tamże, Dekretacja „B[ardzo] pilne! Płk [Adam] Humer do rąk własnych”, [Warszawa], 29 I [19]52, pdf 60; tamże, Dekretacja „Ścisłe tajne. Do rąk własnych mjr [Alfons] Duczko, [Warszawa], b.d.w., pdf 121.

Opatrywano je klauzulą „Ściśle tajne” i „B[ardzo] pilne!”¹¹. Świadczy to o bieżącym informowaniu zwierzchników o fakcie przejęcia nieakceptowalnej w systemie więziennym korespondencji przez funkcjonariuszy prowadzących przesłuchania w liczbie ponad 230. Zapoczątkował je 22 stycznia 1951 roku kpt. Stanisław Morawski¹². W okresie od 24 stycznia 1951 do 11 lutego 1952 roku oficerem śledczym był por. Bogdan Lisowski¹³ (wyłączywszy zastępstwo związane z jego urlopem między 4 sierpnia a 5 września przez ppor. Stanisława Derenia¹⁴). Z kolei od 12 lutego 1952 do 1 sierpnia 1953 roku biskupa przesłuchiwał kpt./mjr Jerzy Kędziora¹⁵.

Listy bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego dotychczas nie były edytowane i analizowane przez historyków. Ich interpretacja wiąże się z koniecznością postawienia licznych pytań począwszy od wyjściowych, aż po konsekwentne. Najpierw należałoby zapytać o to, kto miał pośredniczyć w przekazywaniu listów. Bezpośrednio ze źródeł wynika, że biskup powierzał je współwięźniowi z celi, który miał je przekazywać do prymasa za pośrednictwem odwiedzającej go małżonki. Współwięźnia biskup określał mianem „Akwila”, a jego żonę „Pryscylla”, nawiązując do małżeństwa pierwszych chrześcijan. „Akwila” miał przekazywać

¹¹ AIPN, MSW, IPN BU 0330/233, t. 2, Protokoły przesłuchania podejrzanego [Czesława Kaczmarka], Warszawa, 22 I 1951-31 XII 1951, pdf 72-439; AIPN, MSW, IPN BU 0330/233, t. 3, Protokoły przesłuchania podejrzanego [Czesława Kaczmarka], Warszawa, 2 I 1952-1 VIII 1953, pdf 10-367.

¹² Stanisław Morawski (1924-), funkcjonariusz komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Od 15 stycznia 1950 do 1 marca 1951 roku był kierownikiem Sekcji I w Wydziale V Departamentu V MBP. Następnie objął stanowisko zastępcy naczelnika Wydziału V Departamentu V. W kolejnych latach awansował. Służbę w resorcie spraw wewnętrznych zakończył w 1986 roku. *Ludzie bezpieczeństwa w walce z Narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944-1978 – Centrala*, oprac. M. Piotrowski, Lublin 2000, s. 95, 116; Morawski Stanisław, w: *Katalog pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy organów bezpieczeństwa państwa. Biuletyn Informacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/40054> (dostęp: 14.12.2022).

¹³ Bogdan Lisowski (1928-?), funkcjonariusz komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Oficer śledczy MBP od 1 I 1950, starszy oficer śledczy od 1 VIII 1951, kierownik Sekcji II Wydziału II Departamentu Śledczego MBP o 1 I 1953. W czasie przesłuchań bp. Kaczmarka miał 23 lata. W następnych latach awansował. Służbę w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych zakończył w czasie transformacji ustrojowej 3 III 1990. *Ludzie bezpieczeństwa*, s. 120, 189; Lisowski Bogdan, w: *Katalog*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/56147> (dostęp: 14.12.2022).

¹⁴ Stanisław Dereń (1931-?), funkcjonariusz komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Od 1 marca 1950 do 1 stycznia 1953 roku był młodszym oficerem śledczym Sekcji I Wydziału II Departamentu Śledczego MBP. Następnie awansował. Służbę w MSW zakończył w 1988 roku. *Ludzie bezpieczeństwa*, s. 408; Dereń Stanisław, w: *Katalog*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/30172> (dostęp: 14.12.2022).

¹⁵ Jerzy Kędziora (1925-?), funkcjonariusz komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Od 1 sierpnia 1950 do 14 listopada 1953 roku był kierownikiem Sekcji I w Wydziale II Departamentu Śledczego MBP. Był karany za stosowanie niedozwolonych metod śledczych, 13 lipca 1955 roku został zwolniony dyscyplinarnie, a 2 stycznia 1956 roku skazany na 3 lata więzienia. *Ludzie bezpieczeństwa*, s. 120; Kędziora Jerzy, w: *Katalog*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/73457> (dostęp: 14.12.2022).

listy i informacje ustne podczas odwiedzin, ale przede wszystkim prowadzić dialog w celi i dostarczać systematyczne donosy na współwięźnia. Dla ilustracji funkcjonowania mechanizmu inwigilacji i jego w nim roli warto zacytować fragment doniesienia z 19 października 1951 roku:

Kaczmarek, wręczając mi ostatni gryps, prosił o dodatkowe przekazanie mej żonie wiadomości o jego zdrowiu. Mówił do mnie, że nie wypada mu w liście pisać o sobie, o swych dolegliwościach, a z drugiej strony dobrze by było, aby episkopat wiedział, że nie czuje się najlepiej i że długie śledztwo pogarsza zdrowie i odporność. Poza tym prosił, aby żona moja koniecznie dowiedziała się nazwisk aresztowanych i kto obecnie rządzi diecezją. Po powrocie z widzenia powiedziałem mu, że polecenie to załatwiłem¹⁶.

Na obecnym etapie badań trudno ustalić tożsamość agenta celnego donoszącego na biskupa kieleckiego przez cały okres śledztwa przeciwko temu hierarsze. Powodem jest brak bezpośrednich informacji źródłowych. Dane o współpracy agentów celnych były szczególnie chronione i w większości wypadków zostały one zniszczone. W listach do prymasa biskup nie podawał danych o pawilonach i numerach cel, w których był przetrzymywany podczas postępowania przygotowawczego do procesu. W innych źródłach także nie wymieniał z imienia i nazwiska żadnego ze współwięźniów. Inaczej było ze wspomnieniami ks. Henryka Peszki obejmującymi okres jego więzienia na Mokotowie z lat 1952-1955. Ten kielecki duchowny pozostawił informacje o numeracji trzech pawilonów i kilkunastu cel, w których był przetrzymywany, a ponadto szczegółowo opisał osoby towarzyszące mu w kolejnych celach (Polaków, Niemców, Ukraińców i Żydów)¹⁷.

W przypadku bp. Kaczmarka możemy jedynie wskazać, że w rozpracowywaniu jego (być może po pokazowym procesie WSR) oraz bp. Antoniego Baraniaka współuczestniczył, jako agent celny Zygmunt Augustowski, współpracujący z aparatem bezpieczeństwa w latach 1949-1990. Przebywał on w celi z bp. Baraniakiem w latach 1955-1956 i razem z nimi swój wyrok miał też odbywać bp Kaczmarek. Jednak do więzienia w Warszawie na Mokotowie Augustowski, samowolny oficer II Rzeczypospolitej i konspirator w Okręgu AK Wilno, został przetransportowany z więzienia śledczego Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Gdańsku dopiero – jak podaje Krzysztof A. Tochman – 23 sierpnia 1952 roku¹⁸. Nie wiadomo, do której celi trafił i jakie osoby były jego współwięźniami. Do tego czasu przejęto już szesnaście listów bp. Kaczmarka, a więc to nie Augustowski pomagał w ich przemyśle. Jan Śledzianowski podał z kolei informację, iż po zakończeniu najtrudniejszego okresu śledztwa, w którym biskup miał zaaprobować niepełnione czyny, tj. w połowie 1952 roku, do jego celi trafił „kulturalny pan” Zygmunt Konieczny. Autor pracy o biskupie kieleckim na podstawie pozyskanej w połowie lat 70. opowieści od Koniecznego wnioskował,

¹⁶ AIPN, MSW, IPN BU 01283/1027, [Doniesienie agenturalne] dot[yczy] Kaczmarka. Źródło: „SI”, Warszawa, 19 X 1951, pdf 72.

¹⁷ H. Peszko, „A droga była nielatwa...”. *Wspomnienia kieleckiego duchownego z lat 1910-1955*, wstęp i oprac. R. Gryz, K. Święcich, Kielce-Warszawa 2022, s. 121-136.

¹⁸ K.A. Tochman, *Samowolny oficer Zygmunt Augustowski. Z dziejów „Wachlarza”*, Okręgu Wileńskiego AK i komunistycznej bezpieki, Rzeszów-Warszawa 2022, s. 205, 212.

że był on dla Kaczmarka „naprawdę wielkim dobrem w celi więziennej”¹⁹. Warto wziąć pod uwagę podczas prób identyfikacji interesującego nas agenta celnego, piszącego donosy z celi wykorzystywane przeciwko biskupowi, iż tworzone one były systematycznie od stycznia 1951 do września 1953 roku, ponadto nie zmieniły one swego charakteru w tym czasie²⁰. Wstępną identyfikację owego „SL” podjął Marek Jędraszewski, który w *Teczkach na Baraniaka* uznał tegoż donosiciela za współwięźnia bp. Baraniaka o inicjałach nazwiska S. i imienia L. Składał on m.in. donosy w grudniu 1953 roku²¹. Hipotezy tej nie będzie można potwierdzić w dalszych badaniach, gdyż kryptonim „SL” nie oznaczał inicjałów agenta. Jak trafnie zauważył Tomasz Domański – donosy z celi dotyczące, oprócz biskupa, także ks. Jana Jaroszewicza, ks. Jana Danilewicz, ks. Władysława Widłaka, ks. Józefa Dąbrowskiego, s. Walerii Niklewskiej i Józefa Stemlera także sygnowano kryptonimami „SL”, „Sl”, „sl” i „śl”. Nie mogła to być więc ta sama osoba ze względu na częstotliwość składanych doniesień. Wstępna analiza treści donosów na bp. Kaczmarka dowodzi, że działania agenta celnego stanowiły obok metod śledczych istotny składnik stymulujący postawę więźnia²².

Wymieniony kanał pośrednictwa między biskupem a prymasem, czyli „Pryscylla” i „Akwila”, okazał się nieskuteczny. Jednocześnie funkcjonariusze resortu bezpieczeństwa zrealizowali plan gry operacyjnej już w pierwszych tygodniach po aresztowaniu biskupa. Otwarli sobie możliwość poszerzania kręgu podejrzanych i represjonowanych osób. Wytworzyli u biskupa złudzenie szansy nieskrępowanej korespondencji z przewodniczącym Konferencji Episkopatu Polski, czyli najważniejszą osobistością wśród członków Episkopatu Polski. Trudno dziwić się skuteczniemu oszukaniu hierarchy skoro tego rodzaju kombinacjom operacyjnym ulegali doświadczeni żołnierze podziemia niepodległościowego²³. Agent z celi biskupa Kaczmarka zdobył jego zaufanie i zdołał namówić do podjęcia oraz kontynuacji nielegalnej korespondencji. Z kolei więziony biskup, nie mając pozwolenia na widzenia, albo też mając je w ograniczonej skali, nie był w stanie odkryć fikcji. W konsekwencji podczas pobytu w więzieniu śledczym wielokrotnie zwracał się do denuncjatora o „wspólne przeanalizowanie sprawy” i wręcz uważał, że rozmowy były przydatne „w zeznaniach”²⁴.

¹⁹ Śledzianowski, *Ksiądz Czesław Kaczmarek*, s. 267-268.

²⁰ AIPN, 01283/1027, [Doniesienie agenturalne]. Źródło: „śl”, Warszawa, 29 I 1951 r., k. 213; AIPN, 01283/1027, [Doniesienie agenturalne] – dot[yczy] [Czesława] Kaczmarka. Źródło: „Sl”, Warszawa, 19 X 1951 r., k. 77; AIPN, 01283/1027, [Doniesienie agenturalne] dot[yczy] Kaczmarka Czesława, Warszawa, 5 V 1953 r., k. 408; AIPN, 0330/233, t. 9, [Doniesienie agenturalne]. Źródło: „sl”, Warszawa, 23 I 1953 r., k. 85-91.

²¹ M. Jędraszewski, *Teczki na Baraniaka. Świadek*, t. 1, Poznań 2009, s. 92, przypis nr 117.

²² T. Domański, *Wstęp*, w: *Wokół procesu biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka*, s. 37-42.

²³ Łabuszewski, *Listy donikąd? Grypsy członków konspiracji niepodległościowej*, s. 104, 116.

²⁴ Cyt. za: Domański, *Wstęp*, s. 40. W donosie z 28 listopada 1951 roku agent pisał: „Korzystając z długiej przerwy, [Kaczmarek] przygotowuje nowy, obszerny gryps. W całości [jest] już przedyskutowany, jak też w pewnej części napisany”. AIPN, MSW, IPN BU 01283/1027, [Doniesienie agenturalne] dot[yczy] Kaczmarka. Źródło: „sl”, [Warszawa], 28 XI 1951, pdf 92.

Można snuć domysły i zastanawiać się, czy śledczy zdołali przejąć wszystkie listy biskupa? Kontynuacja wątków w kolejnych zapiskach i nawiązywanie do uprzednio przekazanych informacji upoważniają do przypuszczenia, iż służba więzienna i funkcjonariusze śledczy MBP przechwycili je w komplecie lub w zdecydowanej większości. Twierdzenie to jest tym bardziej prawdopodobne, gdyż bp Kaczmarek nie zawarł na ten temat w swych listach żadnej wątpliwości. Z ufnością wyrażał się o „Pryscylli” i „Akwili”, nazywając ich osobami zesłanymi przez Opatrzność. Powstaje więc pytanie: dlaczego kolejne manuskrypty biskup przekazywał podczas odwiedzin osobie pośredniczącej między nim a prymasem lub zaufanemu współwięźniowi, skoro nie otrzymywał informacji zwrotnej? W listach znajdujemy jedynie wzmianki o informacjach ustnych przekazywanych przez „Pryscyllę”, dlatego być może wystarczały one do podtrzymywania ufności biskupa wobec tej kobiety. Z niewielkim prawdopodobieństwem można snuć domysły o ewentualności polegającej na podejrzeniach biskupa, który mimo wątpliwości postanowił pozostawić ślady obrazujące jego skomplikowane położenie. Dlatego mógł on nie zważać na to, czy korespondencja trafia jedynie w powołane ręce. W takiej sytuacji musiałby liczyć się z tym, że oficerowie śledczy będą wykorzystywać zdobytą wiedzę podczas kolejnych przesłuchań.

Jednocześnie nie ma podstaw do wykluczenia ewentualności, że któryś z listów biskupa dotarł do adresata. Mogło tak się zdarzyć na początku podjętej przez bp. Kaczmarka próby kontaktów z prymasem Wyszyńskim, kiedy jeszcze śledczy nie namierzili tych działań lub w momencie wybranym przez śledczych, którzy rękopis grypsu po skopiowaniu „przepuścili” dalej, aby przejąć korespondencję zwrotną w celu dopełnienia inwigilacji i prowadzenia skutecznej gry operacyjnej. Na potwierdzenie tej tezy brak dowodu źródłowego zarówno w aktach kontrolno-śledczych MBP, jak też nie natrafiono nań podczas kwerendy w Archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski i Archiwum Prymasa Polski w Warszawie. Na próżno szukać też jakichś wskazówek czy sugestii w *Pro memoria* prymasa. Fakt przejmowania tajnej korespondencji bp. Kaczmarka potwierdza trafność wniosku Tomasza Łabuszewskiego, że nielegalne listy przechwycone przez służbę więzienną i śledczych UB są dowodem „podwójnych klęsk ich wytwórców”²⁵.

W przeprowadzeniu zewnętrznej krytyki źródła, poza określeniem czasu, miejsca powstania oraz twórcy, najistotniejsze jest udzielenie odpowiedzi na pytanie o autentyczność dokumentów. W tym zakresie nie można mieć wątpliwości. Biskup Kaczmarek pisał listy do prymasa Wyszyńskiego własnoręcznie, ołówkiem, który zdołano przemycić do więziennej celi. Swe myśli przelewał na papier, który także był materiałem deficytowym. Trzeba było dbałości i umiejętności, aby tego rodzaju materiały dotarły do więźnia, gdyż wszystkie osoby z zewnątrz poddawano skrupulatnej rewizji. Zdarzało się, że w więzieniach śledczych materiały te i same grypsy przekazywali strażnicy, którzy od nadawcy mogli otrzymywać w prezencie m.in. papierosy i pieniądze²⁶. Trudno orzec, czy w przypadku więźnia-biskupa mieliśmy do czynienia z taką sytuacją. W każdym bądź razie jakoś wykorzy-

²⁵ Łabuszewski, *Listy donikąd? Grypsy członków konspiracji niepodległościowej*, s. 98.

²⁶ Wolsza, *Więzienia stalinowskie w Polsce*, s. 30.

stywanych przyborów do pisania oraz papieru była słaba. Listy bp. Kaczmarka zostały napisane na małych kartkach, wyrwanych stronach z książek lub papierze po opakowaniu paczek papierosów dostarczanych więźniowi. Podobnie było z notorycznym brakiem ołówków. Bynajmniej o takiej sytuacji biskup był przekonany, co uwiarygodniało „Akwilę”. W liście z października 1951 roku więzień zanotował: „Czekam na ołówek od Pryscylli. (...) dar Pryscylli dla Akwili, który jest moim przyjacielem, lekarzem, praczką i najlepszym Leonem [Leon Dziedzic – służący w siedzibie biskupa]. Opatrzność mi go dała znając moją nieudolność gospodarczą i wrodzone lenistwo”²⁷. Pisząc w celi listy do prymasa, bp Kaczmarek obawiał się, że nawiązany kontakt nie będzie mógł być podtrzymany. Już w czerwcu 1951 roku przyznawał: „Cóż, kiedy wciąż się lękam, by ta okazja nie była ostatnią. Akwila może opuścić celę, zresztą i ołówek kończy się: 2 cm osadzone w zaschłej masie chlebowej. Może zdobędziemy cudem inny kawałek”²⁸.

Przejęte listy bp. Kaczmarka skrupulatnie odczytywano, przepisywano na maszynie i włączano do dokumentacji ze śledztwa. W pierwszym etapie było to przedsięwzięcie niezwykle trudne, gdyż teksty pisane ołówkiem i w konspiracji były nieczytelne. Z tego faktu zdawał sobie sprawę sam bp Kaczmarek, który kilkakrotnie wyrażał nawet współczucie tym, którzy u prymasa będą je odczytywać. Maszynopisy listów powstałe po deskrypcji można uznać za zgodne z rękopisami i pozwalające na zestawianie, porównywanie i przeprowadzanie analiz.

Osiemnaście zarekwirowanych listów, napisanych między 25 marca 1951 roku a 6 marca 1953 roku, poddano analizie grafologicznej. Nie wiadomo dlaczego nie uwzględniono w tym badaniu ostatniego z przejętych listów. Orzeczenie Centralnego Laboratorium Ekspertyz MBP wydano 29 lipca 1953 roku, a więc niezwykle szybko, bo na drugi dzień po otrzymaniu kompletu dokumentów. Do ekspertyzy wykorzystano materiał porównawczy w postaci wzorów odręcznego pisma bp. Czesława Kaczmarka zaczerpniętych z rękopisu pt. „Kalendarz spotkań z ambasadorem USA Bliss Lane’em” oraz notatek rozpoczynających się od słów „Gniezno: 3-5 stycznia 1951. Główne źródła trudności duszpasterskich”. Lakoniczny i jednoznaczny wynik badania brzmiał: „Przeprowadzona analiza graficzno-porównawcza wykazała, że osiemnaście w/w zakwestionowanych listów napisał biskup Kaczmarek Czesław”²⁹. W ten sposób śledczy zyskali formalne potwierdzenie autentyczności przejętych grypsów i mogli je ewentualnie wykorzystać podczas procesu sądowego, szantażując oskarżonego zawartymi w nich informacjami.

²⁷ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Carissime (List bp. Cz. Kaczmarka do prymasa S. Wyszyńskiego), [Warszawa] 4 X 1951, pdf 170. Cytowany fragment dowodzi, że przepisywany na maszynę tekst rękopisów listów bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego nie jest w stu procentach zgodny z oryginałem. W tym fragmencie zapisano zamiast „dla Akwili” słowo „Anglii”. Niezgodności dotyczą zwykłe literówek lub są wynikiem błędnego odczytania tekstów obcojęzycznych. Por. tamże, pdf 183.

²⁸ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, List bp. Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego, Carissime, 11 VI 1951, pdf 84.

²⁹ AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, cz. 2, Orzeczenie Centralnego Laboratorium Ekspertyz MBP, Warszawa, 29 VII 1953, pdf 6-7.

Tab. 1. Cechy źródłoznawcze więziennych listów bp. Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego z lat 1951-1953

Lp.	Datacja listu dokonana przez biskupa	Datacja listu dokonana przez śledczych MBP	Sygnatura akt	Paginacja rękopisu listu w formacie pdf i oznaczeniu odręcznym	Paginacja fotokopii listu (nr pdf)	Paginacja maszynopisu (nr pdf)
1.	25 III 1951	27 III 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	7-11 (2/2-2/4)	13-17	19-21
2.	20 V 1951	22 V 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	25-35 (3/2-3/7)	36-46	47-51
3.	11 VI 1951	12 VI 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	55-65 (4/2-4/7)	66-76	77-84
4.	15-24 VII 1951	24 VII 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	121-136 (6/2-6/9)	137-152	153-165
5.	3 VIII 1951	4 VII [!] 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	88-97 (5/2-5/6)	98-107	108-118
6.	5 VIII 1951	14 VIII 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	169-180 (7/2-7/7)	181-192	193-203
7.	14 VIII – 2 IX 1951	5 IX 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	207-220 (8/2-8/8)	221-234	235-243
8.	23 IX 1951	25 IX 1951	IPN BU 01145/1, cz. 1	247-262 (9/2-9/9)	263-278	279-287
9.	4-12 X 1951	18 X 1951	IPN BU 01145/1, cz. 2	1-14 (10/2-10/8)	15-28	29-39
10.	28 X – 5 XI 1951	9 XI 1951	IPN BU 01145/1, cz. 2	43-50 (11/2-11/5)	51-58	59-70
11.	3-6 XII 1951	6 XII 1951	IPN BU 01145/1, cz. 2	74-89 (12/2-12/9)	90-105	106-122
12.	9-16 XII 1951	28 XII 1951	IPN BU 01145/1, cz. 2	126-131 (13/2-14/4)	132-137	138-143
13.	1-7 I 1952	1 I 1952	IPN BU 01145/1, cz. 2	147-154 (14/2-14/5)	155-162	163-169
14.	28 I 1952	21 [?] II [?] 1952	IPN BU 01145/1, cz. 2	173-178 (15/2-15/4)	179-184	185-190
15.	11-18 II 1952	21 II 1952	IPN BU 01145/1, cz. 2	194-199 (16/2-16/4)	200-205	206-209
16.	4-18 III 1952	21 III 1952	IPN BU 01145/1, cz. 2	213-224 (17/2-17/7)	225-236	237-245

17.	14 XII 1952	14 XII 1952	IPN BU 01145/1, cz. 2	249-250 (18/2)	251-252	253-254
18.	6 III 1953	6 III 1953	IPN BU 01145/1, cz. 2	258-259 (19/2-19/3)	260-261	262-263
19.	25 V 1953	koniec maja 1953	IPN BU 01145/1, cz. 2	268-269 (20/2)	270-271	272-276

Źródło: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie (dalej: MBP), IPN BU 01145/1, cz. 1: Akta śledcze dot[yczące] biskupa diecezji kieleckiej Czesława Kaczmarka, imię ojca: Józef, ur. 16-04-1895 r. w m[iejscowości] Lisewo Małe, pdf 7-287; tamże, cz. 2, pdf 1-276; opracowanie własne.

Charakterystyczną cechą listów bp. Kaczmarka była datacja dokonana przez autora. Aresztowany hierarcha odnotowywał datyienne lub nazwy świąt i uroczystości kościelnych pisane po łacinie. List z sierpnia 1951 roku możemy datować na podstawie wstępnej treści, która była dedykowana prymasowi obchodzącemu wtedy urodziny i imieniny. Biskup Kaczmarek odnotował wówczas wspomnienie św. Stefana I. W przypadku tego listu mamy dużą rozbieżność z datacją wprowadzoną przez opracowujących dokumentację śledczą, którzy ten list uznali za pochodzący z 4 lipca 1951 roku. Być może nastąpił w tym wypadku błąd literowy wynikający z zapisu miesiąca cyfrą rzymską. Data 4 sierpnia 1951 roku byłaby tu więc prawidłową, przyjmując zwykle dienne lub kilkudniowe opóźnienie w datacji śledczych, którzy listy przejmowali.

Większość z przejętych listów, tj. dwanaście, zostało napisanych w pierwszym roku śledztwa. Przeciętnie raz w miesiącu biskup starał się przesłać wiadomości dla prymasa. Najwięcej tekstów powstało w okresie letnim, wakacyjnym 1951 roku, co wynikało z mniejszej liczby przesłuchań. Intensywne pisanie pism do Wyszyńskiego kończy się w połowie marca 1952 roku. Na kolejny list trzeba było czekać aż dziewięć miesięcy. W schyłkowej fazie śledztwa bp Kaczmarek usiłował przekazać tylko dwa listy, jeden z 6 marca, a drugi z końca maja 1953 roku. Był to czas charakteryzujący się osłabionym stanem psychofizycznym więźnia i wymuszoną torturami akceptacją większości spreparowanych zarzutów.

W czasach stalinizmu każdego współwięźnia postrzegano jako potencjalnego donosiciela i narzędzie inwigilacji. W przypadku „Akwili” bp Kaczmarek nie miał takich obaw. Zapewne starał się uważać przede wszystkim na podglądających strażników. Pomimo ryzyka zdecydował się na pisanie listów, które odbiegały od klasycznego grypsu. Starał się przekazać prymasowi bieżące informacje z przebiegu śledztwa. Opisywał więc wątki poruszane przez śledczych, wspominał o jakości posiadanych przez nich dowodów, podawał treści składanych przez siebie wyjaśnień oraz dane o przyjętej taktyce wobec dalszych przesłuchań. Ważne miejsce zajmowały obszerne sugestie, co do kierunków działań prymasa i kierownictwa episkopatu w relacjach z władzami państwowymi. Pojawiały się też instrukcje na temat możliwości wykorzystania konkretnych faktów oraz osób w obronie uwięzionych duchownych. We wszystkich listach akcentowany był światopogląd biskupa, występowały motywy religijne z cytatai z Pisma Świętego, prośby

o modlitwę. Przez wiele miesięcy śledztwa silna wiara i ufność Bogu wspomagały biskupa w utrzymaniu stanu równowagi psychicznej.

Więzienne listy bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego zasługują na całościową edycję i odrębną analizę naukową. W tym miejscu zajmijmy się jedynie syntetyczną charakterystyką niektórych problemów w celu zilustrowania zawartości korespondencji. Pierwszy z serii przechwyconych listów do prymasa datowany był na 25 marca 1951 roku. Hierarcha opisał w nim okoliczności swego aresztowania, którego bezpośrednią przyczyną była sprawa Wolbromia³⁰, wielokrotnie poruszana w kolejnych listach. Podjął też niezwykle ważną kwestię, tj. postawienie żądania przez władze komunistyczne, co do wskazania następcy na stolicę biskupiej w Kielcach. Alternatywą dla kandydatury bp. Franciszka Sonika miał być ks. Leonard Świdorski³¹, którego – jako osobistego wroga – bp Kaczmarek stanowczo odrzucił. Wiedząc o jednoczesnym aresztowaniu ks. Jana Jaroszewicza, ordynariusz zgodził się na ewentualne zastępstwo przez bp. Sonika³².

Biskup cenił sobie modlitwy ze współwierzniakami-przyjaciółmi oraz możliwość porozumiewania się ze światem zewnętrznym za pośrednictwem „Akwili” i „Pryscylli”. Jednocześnie trzeci miesiąc izolacji spowodował, że nie miał orientacji co do sytuacji w Polsce, w tym na Ziemiach Zachodnich, możliwości kontaktów episkopatu z Rzymem i losów Komisji Mieszanej. Z listu wynika, że śledztwo w pierwszych trzech tygodniach było intensywne, a w połowie lutego 1951 roku zostało przerwane³³. Przełożony funkcjonariuszy śledczych (Rosjanin) sugerował, że najistotniejsze będzie ustalenie tzw. kuchni działań episkopatu, a sprawy dotyczące bezpośrednio działalności biskupa miały mieć znaczenie drugorzędne. Biskup Kaczmarek, wiedząc o zabranii z kurii jego kazań i referatów, sugerował, aby w dokumentacji episkopatu unikać przechowywania protokołów z nazwiskami, gdyż powodują one później komplikacje, kiedy dostaną się w niepowołane ręce. Wyraził też troskę o los Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach, kurii i całej diecezji oraz swej matki, którą musiał pozostawić w stanie chorobowym,

³⁰ Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce*, s. 254-257; tenże, *Oborski Piotr (1907-1952)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. I, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 205-206; tenże, *Gadomski Zbigniew (1921-1993)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego*, s. 58-59; D. Pasich, *Centralne Więzienie w Rawiczu i jego dwaj więźniowie: ksiądz doktor Piotr Oborski i ksiądz Zbigniew Gadomski*, w: „*Bić takiego wroga jak kler*”. *Osoby duchowne i zakonne w miejscach odosobnienia za żelazną kurtyną*, red. M. Grądzka-Rejak, ks. J. Marecki, Kraków 2016, s. 132-149; też, *Proces „zbrodniarzy z Wolbromia w 1951 roku*, w: *Wiara i Niepodległość. Religijne i patriotyczne tradycje terenów diecezji sosnowieckiej (XIX-XX wiek)*, red. A. Dziurrok, M. Trąba, Katowice-Sosnowiec-Warszawa 2019, s. 399-414; Wojciechowski, *Kapłani kieleccy*, s. 181-189.

³¹ O roli ks. Leonarda Świdorskiego w walce z Kościołem i bp. Kaczmarkiem szeroko pisze w swej książce Jan Śledzianowski. Ponadto zob. Ł. Ćwikła, *Przyczynek do antykościelnej działalności ks. Leonarda Świdorskiego*, „*Łódzkie Studia Teologiczne*”, 22 (2013) s. 33-44.

³² AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, List biskupa Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: „Do rąk własnych Prymasa Polski (ściśle poufne)”, [Warszawa-Mokotów], 25 III [19]51, pdf 20. Całość listu w oryginalnej wersji papierowej zob. tamże, pdf 6-11.

³³ AIPN, MSW, IPN BU 0330/233, t. 2, Protokół przesłuchania podejrzanego, Warszawa, 13 II 1951, pdf 135-137; tamże, Protokół przesłuchania podejrzanego, Warszawa, 3 IV 1951, pdf 138-142.

przeznaczając na opiekę nad nią dla biskupa sufragana i siostr nazaretanek kilka tysięcy złotych³⁴.

Z listu biskupa do prymasa z 20 maja 1951 roku, a więc w cztery miesiące po aresztowaniu, wynika, że Departamentowi Śledczemu MBP zależało na wysondowaniu opinii więźnia na temat administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich, aby móc zaatakować cały episkopat za antypolskie i prowatykańskie nastawienie. Biskup bronił stanowiska episkopatu wyrażonego w układzie z 14 kwietnia 1950 roku i twierdził, że stabilizacja tych terenów jest w rękach władz rządowych. W sprawie funduszy amerykańskich, co do których śledczy mieli dużą wiedzę pozyskaną od duchowieństwa, a zwłaszcza z Kurii Metropolitalnej w Krakowie i badali ten temat przez kilka nocnych przesłuchań, linia obrony biskupa polegała na akcentowaniu legalnego przeznaczenia otrzymywanych środków na cele charytatywne i odbudowę kościołów, co aprobowali władze rządowe. Odrzucał więc zarzut, iż były to środki na działalność polityczną czy szpiegowską. Więzień odpowiadał ogólnikowo, przyznając, że biskupi amerykańscy pomagali polskiemu Kościołowi w podobny sposób, jak czynił to plan Marshalla³⁵. Biskup Kaczmarek podsumował swój czteromiesięczny pobyt w więzieniu. „Już 400 godzin przesiedziałem na taborecie śledczym. To miejsce jest największym kondensatorem cierpienia” – pisał do prymasa. Biskup stawiał trafną tezę, że najważniejsza będzie oprawa procesu i połączony z nią atak na: papieża uznanego za wroga Polski, „reakcyjną” część episkopatu, której przypisywano postawę wrogą wobec stabilizacji sytuacji politycznej na „Ziemiach Odzyskanych”, obu prymasów (poprzedniego – Augusta Hlonda i obecnego – Wyszyńskiego) za prowadzenie polityki antyrządowej. Więziony hierarcha zwrócił uwagę na niezwykle ważny problem polegający na fałszowaniu protokołów, pisząc wprost: „Redakcja protokołów śledczych w wielu miejscach [jest] fałszywa”³⁶. Składał też deklaracje o możliwości ustąpienia z urzędu oraz informował o przygotowaniu testamentu i gotowości na śmierć.

Lektura tego osobistego tekstu upoważnia do postawienia tezy, że bp Kaczmarek rozważał różne warianty rozwiązań, które mogły być zastosowane przez reżim komunistyczny w stosunku do niego. Po kilku miesiącach ciężkiego śledztwa więzień odnosił mylne wrażenie, że areszt dobiega końca. Protokoły nadal fałszowano, a ponadto nie uwzględniały one kontekstu i pozytywnych dla oskarżonego elementów. Ich ton był oskarżycielski i typowo policyjny. W masie drobnych wątków, ciągle powtarzanych, umieszczano nonsensowne stwierdzenia. Śledczy byli przekonani o podawaniu przez aresztowanego nieprawdziwych informacji³⁷. Biskup

³⁴ AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, List biskupa Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: „Do rąk własnych Prymasa Polski (ściśle poufne)”, 25 III [19]51, pdf 8, 19-21.

³⁵ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, List biskupa Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: *Carissime*, 20 V [19]51, pdf 31-33. Całość listu w oryginalnej wersji papierowej zob. AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, List biskupa Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: *Carissime*, 20 V [19]51, pdf 25-35.

³⁶ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, List bp. Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: *Carissime*, 20 V [19]51, pdf 33-35.

³⁷ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, List bp. Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego, *Carissime*, 11 VI [19]51, pdf 78-79.

poświęcił dużo uwagi drażnieniu przez śledczych sprawy kursu duszpasterskiego w Gnieźnie z początku stycznia 1951 roku. Wygłoszone wtedy referaty przez niego i innych biskupów oceniono, jako ideologiczną walkę z planem sześcioletnim. Tekst bp. Kaczmarka pt. „Twórcze moce katolicyzmu” włączono do akt sprawy, uznając za dowód na „pogwałcenie ducha Porozumienia” i podstawę zasadniczego oskarżenia prokuratora: „Wróg Polski Ludowej Nr 1”. Biskup w czasie przesłuchań próbował bronić swego stanowiska logicznym argumentem o docenianiu osiągnięć Planu Sześcioletniego i jednoczesnych potrzebach związanych wolnością propagowania światopoglądu katolickiego³⁸. Był zdania, iż zdoła obronić się na przyszłej rozprawie wobec zarzutów w sferze światopoglądowej i spraw ogólnokościelnych. Natomiast w przypadku „spraw osobistych”, do których zaliczał: wizytę w Radomiu w 1940 roku i wydanie listów pasterskich na początku wojny³⁹, sprawie Wolbromia, wrogości wobec władz Polski „ludowej” i funduszy zagranicznych sugerował prymasowi, aby wsparli go odpowiedni świadkowie i adwokat⁴⁰.

W obszernym liście z lipca 1951 roku biskup nawiązał do „wolbromskiej młocki”, podczas której bronił zasad kanonicznych w karaniu księży w świetle punktu ósmego kwietniowego „porozumienia”. Przedstawił przebieg postępowania prowadzonego jesienią 1950 roku, kiedy sprawę konsultował z najlepszymi prawnikami kościelnymi, w tym specjalistami z prawa kanonicznego (bp Piotr Kałwa, administrator apostolski ks. Teodor Bensch, ks. dr Rudolf Adamczyk z Katowic, ks. prof. dr hab. Marian Myrcha i adwokat Jan Wrzeszcz), z których kilku trafiło wkrótce do więzienia na Mokotowie. Ze sprawą procesu kanonicznego zaznajomiony był prymas Stefan Wyszyński, jego najbliżsi współpracownicy na czele z bp. Zygmuntem Choromańskim, członkowie Komisji Głównej i Komisji Mieszanej, a sposób postępowania biskupa kieleckiego zaaprobowala plenarna Konferencja Episkopatu Polski na początku grudnia 1950 roku⁴¹. Ataki personalne śledczych kierowane były w stronę kilku hierarchów, na czele z prymasem, którego uznawali za groźnego obrońcę Kościoła. Działania podejmowane przeciw bp. Kaczmarkowi ewidentnie skazywały go na rolę „królika doświadczalnego”. Podobnie rzecz się miała w odniesieniu do diecezji kieleckiej, gdzie – jak na poligonie – kontynuowano przez kilka lat testujące działania dezintegracyjne⁴².

³⁸ Tamże, pdf 80.

³⁹ Zob. szerzej: T. Gocel, *Duszpasterstwo w diecezji kieleckiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Kielce 2012, s. 55, 128-129; M. Paulewicz, *Diecezja kielecka*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 236-239; Śledzianowski, *Ksiądz Czesław Kaczmarek*, s. 104-121.

⁴⁰ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, List bp. Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego, Carissime, 11 VI 1951, pdf 81-83.

⁴¹ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, List bp. Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: Carissime, [Warszawa-Mokotów] 24 VII 1951, pdf 102-105. Całość listu w oryginalnej wersji papierowej zob. AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, List biskupa Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: Carissime, [Warszawa-Mokotów], 24 VII 1951, pdf 121-136.

⁴² Por. S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. I, 1948-1952, red. P. Skibiński, Warszawa 2017, zapis z 14 stycznia 1952, s. 107-109.

Biskup Kaczmarek nie rezygnował z prób przekazywania prymasowi swych przemyśleń, chcąc wesprzeć bieżące działania episkopatu. Z listu datowanego na pierwszą niedzielę sierpnia 1951 roku wynika, że był pewien zastosowania planu przez funkcjonariuszy zmierzających do osłabienia jego oporu. W tym trudnym położeniu zdołał odeprzeć zarzuty dotyczące zagranicznych kontaktów episkopatu (informacje do Stolicy Apostolskiej, kontakty z ambasadami), dając przy tym wyraz gotowości na własne cierpienia. Lektura listu pozwala na dalsze możliwości interpretacyjne z zakresu faktografii i zawężenia obszaru hipotez. Konkluzja jego stanowiska, jako rządcy diecezji kieleckiej w początkowym okresie okupacji niemieckiej i pierwszych latach implementacji systemu radzieckiego w Polsce, brzmiała: biskup nigdy nie był wrogiem ludu polskiego, ale monopartyjnej władzy i bezbożniczej doktryny nowego ustroju. Treść listów pasterskich z pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej wynikała z przeświadczenia, iż: 1. rozwój ruchu oporu był wówczas nieracjonalny; 2. groźba represji niemieckich nieproporcjonalnie większa od efektów sporadycznych akcji; 3. na diecezji kieleckiej ciążył obowiązek stworzenia warunków „dla biologicznego przetrwania narodu” w kadłubowym kształcie Generalnego Gubernatorstwa; 4. potencjał militarny i gospodarczy III Rzeszy w sojuszu z ZSRR był w fazie apogeum⁴³.

W liście sierpniowo-wrześniowym 1951 roku biskup odniósł się do warunków swej izolacji. Przez ścianę celi słyszał jęki i krzyki torturowanych na przesłuchaniach więźniów. Pomimo wielomiesięcznej presji w sprawie księży „patriotów” nie ustępował i tak jak to było na wolności zwalczał tę formację nie w aspekcie politycznym, ale kościelno-religijnym⁴⁴. W liście z 23 września 1951 roku hierarcha wyraził przypuszczenie, że w diecezji kieleckiej nastąpią kolejne aresztowania księży w celu wykluczenia głównych świadków obrony w wyolbrzymionej i eksperymentalnej sprawie diecezji kieleckiej⁴⁵. Wnioski z przebiegu śledztwa były słuszne, gdyż w diecezji kieleckiej nastąpiła seria zatrzymań księży (ks. Władysław Widlak, ks. Szczepan Sobalkowski, ks. Franciszek Tomczyk i ks. Jan Danilewicz), a 11 października przed Sądem Wojewódzkim dla m. st. Warszawy rozpoczął się drugi proces ks. Mieczysława Połosi, który zresztą szybko odroczone na kilka miesięcy. Być może zostało to spowodowane odmową podpisania protokołu przez biskupa, uznającego minimalne uwikłanie się duchownych z seminarium w wątek finansowy (podwójna księgowość w kurii i seminarium), który w istocie miał na celu jego kompromitację, jako zwierzchnika diecezji⁴⁶.

⁴³ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, List bp. Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: Carissime, Dominica I. Augustii [5 VIII 1951], pdf 36-42. Zob. P. Piątek, *Przestępcze wymuszenie zeznań w postępowaniach przygotowawczych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa publicznego w latach 1944-1956. Studium kryminologiczno-prawne*, Katowice-Warszawa 2018, s. 145-157.

⁴⁴ AIPN, MBP, IPN BU 01145/1, List biskupa Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego: Carissime – B.M.V. Claramontanae, [14 VIII 1951] – 2 IX [1951], pdf 207-220.

⁴⁵ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/3, Carissime, „Wolność krzyżami się mierzy” [Warszawa-Mokotów, 23 IX 1951], pdf 2.

⁴⁶ Tamże, pdf 3-10. Zob. Gryz, *Państwo a Kościół*, s. 236-237; Śledzianowski, *Ksiądz Czesław Kaczmarek*, s. 254; Wojciechowski, *Kapłani kieleccy*, s. 304-305.

Kolejną próbę kontaktu z prymasem Wyszyńskim podjął bp Kaczmarek na początku października 1951 roku. W obszernym liście uwzględnił swe refleksje o trudnym do zniesienia cierpieniu wynikającym z ataku śledczych w związku ze sprawą Katynia, którą poruszył w swej publikacji były ambasador USA w Polsce Arthur Bliss Lane, antyżydowskimi zajściami z lipca 1946 roku i listem biskupa Kaczmarka do prezydenta Bieruta w obronie Prywatnego Męskiego Gimnazjum i Liceum im. św. Stanisława Kostki w Kielcach. W odniesieniu do znalezionej przez UB w Kielcach złota i waluty obcej stwierdzał, że nie przekazywał ani kurii, ani seminarium żadnych obcych walut, poza kwotą 10 tys. dolarów przywiezionych przez ks. Połoskę z USA, które zostały legalnie wymienione przez ks. Danilewicz. Kuria otrzymała te środki jako stypendia mszalne, a biskup uważał siebie jedynie za pośrednika w ich legalnym przekazaniu⁴⁷. Przebieg dalszego śledztwa zależał jednak od zeznań aresztowanych księży oraz pogarszającego się stanu zdrowia biskupa.

W diariuszu z przełomu października i listopada 1951 roku bp Kaczmarek usiłował podzielić się z prymasem swymi pragnieniami odzyskania „wolnej Polski”. Dziewięć miesięcy śledztwa odcisnęło swe piętno na hierarsze, który oczekiwał na poprawę swego położenia po procesie i przeniesienie do innego więzienia, gdzie rygory mogły zapewnić większy spokój fizyczny i psychiczny. Jednocześnie obawiał się, aby kontakt „przez «grypsy»” nie został ujawniony i zerwany⁴⁸. Biskup Kaczmarek trwał więc w mylnym przeświadczeniu, podczas gdy o jego zamiarze podjęcia korespondencji z prymasem śledczy i ich zwierzchnicy wiedzieli już od pierwszych dni pobytu w mokotowskiej celi. Biskup usiłował przedstawić prymasowi zaostrenie metod śledztwa, nadzorowanego osobiście przez dyrektora Departamentu Śledczego płk. Józefa Różańskiego⁴⁹, który dążył do przygotowania procesu o charakterze *stricte* politycznym z epilogiem ułaskawienia. Przyznawał, że śledczy dysponują dużą wiedzą na podstawie zeznań księży, osób świeckich, pracowników ambasad i wywiadu zagranicznego. W okolicznościach bez wyjścia biskup nie mógł zaprzeczyć w dużej mierze przytoczonym faktom, gdyż skazałby świadków na konflikt sumienia i kontradycję z jego zeznaniami podczas procesu, wyparłby się swej godnej postawy, jaką była wrogość do komunizmu w obronie Kościoła i Narodu. Dlatego zdecydował się na potwierdzenie zarzutów świadczących o jego oporze wobec narzuconego ustroju. Jesienią 1951 roku obciążał więc w czasie przesłuchań nieżyjących kardynałów (Hlond, Sapieha) i biskupów (Łukomski, Kubina) oraz starszych hierarchów (bp Adamski i abp Jalbzykowski).

⁴⁷ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Carissime (List bp. Cz. Kaczmarka do prymasa S. Wyszyńskiego), [Warszawa] 4 X 1951, pdf 160-170.

⁴⁸ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Carissime (List bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego w Święto Naszego Pana Jezusa Chrystusa Króla), [28 X 1951], pdf 148-151.

⁴⁹ Józef Różański (1907-1981), funkcjonariusz komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. W okresie od 1 lipca 1947 do 5 marca 1954 roku był dyrektorem Departamentu Śledczego MBP. Za stosowanie niedozwolonych metod śledczych został 2 listopada 1958 roku skazany na 14 lat więzienia, usunięty z resortu bezpieczeństwa publicznego i pozbawiony stopnia oficerskiego. *Ludzie bezpieki*, s. 380-381; *Różański Józef*, w: *Katalog*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/37918> (dostęp: 14.12.2022).

Wobec zastosowanego „terroru psychicznego” nie był w stanie wybronić innych hierarchów⁵⁰.

Biskup Kaczmarek na przełomie 1951 i 1952 roku pragnął poinformować prymasa o intensywnych przesłuchaniach, które miały na celu realizację polityki w stosunku do Kościoła polegającej na planie izolowania hierarchów od Watykanu, podważenia łączności między biskupami a wiernymi oraz zwalczania zasad katolicyzmu. Starał się poszukiwać wyjścia z każdej sytuacji, dlatego nie „wybielał Amerykanów”, obarczonych zarzutem podżegania do wojny, licząc na zrozumienie istoty sytuacji więźnia. Zdołał wyjść obronną ręką i nie akceptował twierdzenia o uprawianiu przez Stolicę Apostolską szpiegostwa pod osłoną religii⁵¹. Nie ulegał podstępным obietnicom objęcia go amnestią w zamian za przyznanie się do winy. Nie godził się na taką rolę, obserwując fałszowanie dokumentów i wynajdywanie kłamliwych świadków. Ustąpił w wybranych kwestiach o charakterze prestiżowym i niedoktrynalnym. Okazało się, że w jednym z protokołów bez zgody bp. Kaczmarka wpisano twierdzenia o proniemieckości papieża Piusa XII. Biskup nie obiecywał prymasowi, że w najbliższej przyszłości zdoła dalej oprzeć się wywieranej presji, mającej na celu potwierdzanie spreparowanych faktów. Jeden z dygnitarzy MBP szantażował więźnia groźbą pozostania w izolacji do końca życia, jeśli nie podejmie on współpracy. Obiecywano odzyskanie wolności, a w przeciwnym wypadku straszono wyrokiem piętnastu lat więzienia. W lutym 1952 roku dalej drażnione były kwestie wsparcia Kościoła w Polsce amerykańskimi funduszami oraz rzekomego przekazywania informacji dla Amerykanów o sytuacji polskiego przemysłu zbrojeniowego. Nawiązywano do raportu po pogromie Żydów w Kielcach, który został opracowany na życzenie kard. Hlonda i nadal powodował u śledczych irytację⁵².

W marcu 1952 roku, po 420 dniach „szkoły śledczej”, bp Kaczmarek w liście do prymasa Wyszyńskiego zaczął od retrospekcji, ukazując amplitudę siły przesłuchań i wywieranej wiwisekcji psychologicznej. Uczestniczył w niej jeden z radzieckich funkcjonariuszy w MBP, któremu zależało na nowych danych obciążających Kościół w ramach relacji z Watykanem i Anglosasami. Biskup odrzucił kolejną ofertę współpracy, dlatego po paru tygodniach znów powrócono do intensywnego śledztwa. Z braku dowodów na szpiegostwo atakowano episkopat pod zarzutem popierania idei III wojny światowej, proamerykańskość i ekspozowanie negatywnego nastawienia do rządu komunistycznego uznawanego za tymczasowy. Opór więźnia słabł, zważywszy na wielogodzinne przesłuchania, zwłaszcza tego z 11 marca i kolejnego przy udziale m.in. płk. Różańskiego. Z tego czasu pocho-

⁵⁰ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Carissime (List bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego), [9 XI 1951], pdf 56-57. Zob. Śledzianowski, *Ksiądz Czesław Kaczmarek*, s. 266.

⁵¹ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Rok 1952. Die 1 Januari (List bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego), 1 I 1952, pdf 133-134; AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Iu Epiphania Domini (List bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego), zapis z 6 I 1952, pdf 136-137.

⁵² AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Carissime (List bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego), [28? I 1952], pdf 76-81; AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Carissime (List bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego), [21? II 1952], pdf 88-91.

dzą informacje o załamywaniu się biskupa, co też tłumaczyłoby roczną przerwę w próbach przekazywania informacji do prymasa⁵³.

Z przedostatniego z przejętych przez śledczych listów z marca 1953 roku można wnioskować, że biskup był świadom możliwości postawienia mu zarzutu zdrady Polski Ludowej. Jednocześnie zaakceptowanie dużej części oskarżeń nie wykluczało ataku podczas procesu wymierzonego w cały episkopat. Biskup zrezygnował z obrony własnej, zmarłych kardynałów Hlonda i Sapiehy oraz bp. Adamskiego, a próbował oszczędzić innych. Przyjął też najbardziej niekorzystne zarzuty dotyczące kontaktów z ambasadorem Bliss Lane'm⁵⁴. Ostatni list z końca maja 1953 roku (Święto Trójcy Świętej) był relacją z przebiegu śledztwa po 850 dniach od aresztowania. Biskup wyraził radość z informacji usłyszanej od Różańskiego, że Prymas Polski został kardynałem. Zapewne z ulgą przyjął oficjalne oświadczenie o zakończeniu śledztwa i przekazaniu akt sądowi wojskowemu. Dopiero wówczas obiecano zorganizowanie procesu w ciągu pół roku. Zajęto się wreszcie leczeniem krwawiących od roku zębów i wydłużono czas spacerów. W tych tragicznych dla siebie okolicznościach biskup uzasadniał obraną taktykę „walki bez walki”, którą zastosował w niemal cztery miesiące później na inscenizowanym procesie⁵⁵.

W dwa i pół roku po aresztowaniu Kaczmarka 19 lipca 1953 roku Wyszyński po raz kolejny interweniował w jego sprawie. Opracował list do przewodniczącego Rady Państwa z protestem w imieniu Episkopatu Polski⁵⁶. Na tym etapie śledztwa przeprowadzono ostatnie przesłuchania głównego podejrzanego i innych osób oskarżonych oraz mających występować przed sądem w roli świadków, a także konfrontacje więźniów. W jednym z tomów akt kontrolno-śledczych znajduje się piętnastostronicowa kopia ściśle tajnego „Planu procesu w sprawie bp. Kaczmarka Czesława i innych” do zaaprobowania przez płk. Różańskiego⁵⁷. Wymieniono w nim osoby, które planowano umieścić na ławie oskarżonych i umieszczono przypisywaną im treść zeznań. Omówiono cel procesu, jego organizację z uwzględnieniem listy piętnastu świadków z ich zeznaniami i dowody rzeczowe. W ramach zabezpieczenia przewodu sądowego planowano korzystać „między innymi z grypsów bpa Kaczmarka wysyłanych z więzienia do kardynała Wyszyńskiego”. Zasadnicza teza Departamentu Śledczego MBP podkreślała, że „grypsy stanowią ogromny materiał dowodowy, który ujawnia fakty szerokiej działalności antynarodowej,

⁵³ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, List bp. Kaczmarka do prymasa Wyszyńskiego, zapis z 18 III 1952, pdf 51-53.

⁵⁴ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, Carissime, 4 III 1952, pdf 45-48; tamże, Carissime, Warszawa, 6 III 1953, pdf 4-6; tamże, Posłowie, 10 III 1952, pdf 50.

⁵⁵ AIPN, MSW, IPN BU 0650/39/2, „In Feste Sanctissimae Trinitatis”, [maj 1953], pdf 12-1; Pleskot, *Sądy bezprawia*, s. 268.

⁵⁶ AAN, UdSW, 37/1390, Pismo abp. metropolity gnieźnieńskiego i warszawskiego Stefana kard. Wyszyńskiego do przewodniczącego Rady Państwa, Warszawa, 20 VII 1953 r., k. 2; S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. II, 1953, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2017, zapis z 19 lipca 1953, s. 184.

⁵⁷ AIPN, MSW, IPN BU 0330/233, t. 31, Plan procesu w sprawie bp. Kaczmarka Czesława i innych, Warszawa, [?] 1953 r., pdf 133-147.

prowatykańsko-amerykańskiej Episkopatu polskiego i reakcyjnej części kleru, ujawnia stanowisko Episkopatu wobec Ziem Zachodnich, ujawnia prowokowaną działalność hierarchii kościoła katolickiego w Polsce, wykazują i demaskują rolę w tej działalności Wyszyńskiego⁵⁸. Kierownictwo MBP i Departamentu Śledczego postanowiło zasugerować biskupowi, że jego listy zostały znalezione podczas jednej z rewizji u prymasa, aby w ten sposób ochronić agenta celnego. Ujawnienie grypsów na procesie miało wytworzyć przekonanie u opinii publicznej, iż „Kaczmarek korespondował z więzienia z Wyszyńskim”⁵⁹. We wspomnianym planie zawarto listę czterdziestu księży i biskupów jeszcze niearesztowanych, ale „skompromitowanych działalnością dywersyjno-szpiegowską”, na której szóstą pozycję zajął kard. Wyszyński⁶⁰. W ten sposób przewód sądowy miał umożliwić nakręcenie spirali represji wobec duchownych uznanych za najbardziej wrogo ustosunkowanych do komunistycznego systemu władzy.

Po przeprowadzeniu pokazowego procesu i wydaniu wyroku nastąpiło aresztowanie prymasa, który nie potępił skazanego biskupa z Kielc. Jednocześnie dodajmy, że także go nie bronił, co być może nastąpiłoby, gdyby otrzymywał wysyłane wiadomości biskupa z prowadzonego śledztwa. Wśród czterdziestu czterech funkcjonariuszy MBP nagrodzonych za śledztwo w sprawie „ośrodka antyludowego i antypaństwowego” znalazł się m.in. kpt. Bogdan Lisowski, którego odznaczono Złotym Krzyżem Zasługi „za osobiste rozpracowanie bp. Kaczmarka”⁶¹.

Podsumowanie

Więzienna korespondencja biskupa kieleckiego do Prymasa Polski prezentuje subiektywną ocenę sytuacji autora. Wydaje się, że emocje aresztowanego wynikające ze stanu niepewności, co do własnego losu, obawy przed represjami wobec osób duchownych i świeckich powiązanych ze sprawą oraz destrukcji Wyższego Seminarium Duchownego i Kurii Diecezjalnej w Kielcach nie zdominowały racjonalnej oceny przebiegu kolejnych etapów śledztwa. Niemniej jednak przekaz ten wymaga interpretacji w połączeniu z innymi źródłami. Listy biskupa stanowią podstawę do weryfikacji dokumentów wytworzonych przez resort bezpieczeństwa (protokoły z przesłuchań, donosy z celi) i stopnia fabrykowania dowodów na użytek pokazowego procesu politycznego. Kwestia ta wymaga dalszych studiów, które pozwolą bliżej określić poziom wykorzystania wiedzy zdobytej dzięki lekturze przejętej korespondencji przez oficerów prowadzących i nadzorujących śledztwo przeciwko biskupowi, następnie zinterpretować przebieg głównej rozprawy sądowej z września 1953 roku i przedstawić konteksty innych postępowań w ramach stalinowskiego wymiaru sprawiedliwości („procesy odpryskowe”)⁶².

⁵⁸ Tamże, pdf 146.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże, pdf 147.

⁶¹ Cyt. za: Domański, *Wstęp*, s. 69.

⁶² Zob. AIPN, NPW, IPN BU 944/540, t. 12, Stenogram rozprawy głównej w sprawie karnej Kaczmarka Czesława i współników, Warszawa, 14 IX 1953 r., pdf 6-161; *Proces księdza biskupa Kaczmarka i innych członków ośrodka antypaństwowego i antyludowego. Stenogram procesu odbytego przed Wojskowym Sądem rejonowym w Warszawie w dniach 14 IX – 21 IX 1953 r.*, Warsza-

Zachowany materiał dostarcza cenną wiedzę o położeniu biskupa Czesława Kaczmarka więzionego w komunistycznym areszcie śledczym. Listy więzienne wykraczały poza schemat nielegalnych grypsów, a ze względu na bogactwo faktografii zawartej w diariuszu mają charakter wartościowego i unikatowego źródła historycznego, choć analiza tego zjawiska w skali ogólnopolskiej stanowi postulat badawczy. Pewność można mieć w stwierdzeniu, że dziewiętnaście listów biskupa do prymasa zarekwirowanych przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa określa jego tok myślenia, stan psychofizyczny oraz dostarcza bogatej egzemplifikacji na temat wieloletniej działalności kieleckiego ordynariusza na rzecz niepodległej Polski i wolności Kościoła oraz wizji dalszego kierowania Kościołem i narodem w warunkach komunistycznych. Listy bp. Kaczmarka są dowodem jego wielkiego patriotyzmu i woli oporu wobec dyktatury. Wstrząsające są słowa mówiące o świadomym wyborze obrony praw Kościoła, począwszy od jego materialnego stanu posiadania, a skończywszy na dbałości o duszpasterską opiekę nad diecezjanami. Więzień był świadomy roli, jaką mu wyznaczono do odegrania. Był pogodzony ze swym losem i gotowy na prześladowanie, a nawet śmierć.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Akt Nowych

Urząd do Spraw Wyznań

sygn. 37/1390, Aresztowanie bp. Cz[esława] Kaczmarka.

Archiwum Diecezjalne w Kielcach

Akta Personalne Biskupów i Księży

sygn. BI-10/38, Akta personalne Ks. Biskupa Czesława Kaczmarka: 1. Uwolnienie z więzienia; 2. Amnestia; 3. Rehabilitacja.

sygn. BI-10/45, Akta personalne Ks. Biskupa Czesława Kaczmarka 1960, 1989-2009.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego

sygn. IPN BU 01145/1, cz. 1-2, Akta śledcze dot[yczące] biskupa diecezji kieleckiej Czesława Kaczmarka, imię ojca: Józef, ur. 16-04-1895 r. w m[iejscowości] Lisewo Małe.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych

sygn. IPN BU 0650/39/1-4, Materiały dot[yczące]: biskup diecezjalny kielecki Czesław Kaczmarek.

sygn. IPN BU 0330/233, t. 1-3, Kaczmarek Czesław i inni.

sygn. IPN BU 01283/1027, Departament IV. Mat[eriały] dot[yczące] bp. Kaczmarka.

Naczelna Prokuratura Wojskowa

wa 1953; Noszczak, *Polityka państwa*, s. 59-123, 351-362; E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013, s. 201-243; T. Domański, *Proces ks. bp. Czesława Kaczmarka i „procesy odpryskowe”*. Stan badań, w: *Wokół procesu biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka*, s. 17-28.

sygn. IPN BU 944/540, Kaczmarek Czesław stenogram rozprawy 14 IX 1953, cz. I.
sygn. IPN BU 944/544, Akta sprawy przeciwko Kaczmarkowi Czesławowi 1951-1953.

Edycje źródłowe

- Ludzie bezpieki w walce z Narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944-1978 – Centrala*, oprac. M. Piotrowski, Lublin 2000.
- Noszczak Bartłomiej, *Polityka władz PRL wobec izolowanego biskupa Czesława Kaczmarka (1953-1956)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej”, 2 (2009) s. 291-323.
- Peszko Henryk, „*A droga była niełatwa...*”, *Wspomnienia kieleckiego duchownego z lat 1910-1955*, wstęp i oprac. R. Gryz, K. Święcich, Kielce-Warszawa 2022.
- Polak Wojciech, Rozynkowski Waldemar, „*AS*”. *Ksiądz Czesław Kaczmarek w Rywałdzie Królewskim*, Toruń 2008.
- Proces księdza biskupa Kaczmarka i innych członków ośrodka antypaństwowego i antyludowego. Stenogram procesu odbytego przed Wojskowym Sądem rejonowym w Warszawie w dniach 14 IX – 21 IX 1953 r.*, Warszawa 1953.
- Wyszyński Stefan, *Pro memoria*, t. I, 1948-1952, red. P. Skibiński, Warszawa 2017.
- Wyszyński Stefan, *Pro memoria*, t. II, 1953, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2017.

Opracowania

- „*Bić takiego wroga jak kler*”. *Osoby duchowne i zakonne w miejscach odosobnienia za żelazną kurtyną*, red. M. Grądzka-Rejak, ks. J. Marecki, Kraków 2016.
- Czaczkowska Ewa, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.
- Ćwikła Łukasz, *Przyczynki do antykościelnej działalności ks. Leonarda Świdarskiego*, „*Łódzkie Studia Teologiczne*”, 22 (2013) s. 33-44.
- Domański Tomasz, *Proces ks. bp. Czesława Kaczmarka i „procesy odpryskowe”. Stan badań*, w: *Wokół procesu biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka. Wspomnienia nazaretanki s. Izabelli Machowskiej*, oprac. T. Domański, s. D. Kozieł CSFN, Kielce 2013, s. 7-28.
- Dudek Antoni, Gryz Ryszard, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006.
- Gocel Tomasz, *Duszpasterstwo w diecezji kieleckiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Kielce 2012.
- Gryz Ryszard, *Biskup kielecki Czesław Kaczmarek w starciu z komunistycznym totalitaryzmem (1945-1963)*, „*Kieleckie Studia Teologiczne*”, 4 (2005) s. 199-226.
- Gryz Ryszard, *Biskup kielecki Czesław Kaczmarek wobec komunistycznej dyktatury*, w: *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej”*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 66-86.
- Gryz Ryszard, *Gadomski Zbigniew (1921-1993)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. I, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 58-59.
- Gryz Ryszard, *Kaczmarek Czesław (1895-1963)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. I, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 101-104.
- Gryz Ryszard, *Oborski Piotr (1907-1952)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. I, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 205-206.
- Gryz Ryszard, *Państwo a Kościół w Polsce (1945-1956) na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999.
- Gryz Ryszard, *Represje polityczne wobec Episkopatu katolickiego w Polsce w okresie stalinowskim*, „*Czasy Nowożytnie*”, 6 (1999) s. 287-310.

- Jakimek-Zapart Elżbieta, *„Nie mogłem inaczej żyć...”*. Grypsy Łukasza Cieplińskiego z celi śmierci, Kraków 2008.
- Jędraszewski Marek, *Teczki na Baraniaka. Świadek*, t. 1, Poznań 2009.
- Łabuszewski Tomasz, *Listy donikąd? Grypsy członków konspiracji niepodległościowej jako źródło historyczne*, w: *Epistolografia w Polsce Ludowej (1945-1989). List i jego pochodne w systemie państwa komunistycznego*. *Studia i materiały*, red. A.M. Adamus, B. Noszczak, Warszawa 2020, s. 97-120.
- Noszczak Bartłomiej, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Wyszyńskiego 1953-1956*, Warszawa 2008.
- Olszewski Daniel, *System represji stalinowskich wobec Kościoła – na przykładzie biskupa Czesława Kaczmarka*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny”, 71 (1995) nr 6, s. 588-593.
- Pasich Dominika, *Centralne Więzienie w Rawiczu i jego dwaj więźniowie: ksiądz doktor Piotr Oborski i ksiądz Zbigniew Gadomski*, w: „Bić takiego wroga jak kler”. *Osoby duchowne i zakonne w miejscach odosobnienia za żelazną kurtyną*, red. M. Grądzka-Rejak, ks. J. Marecki, Kraków 2016, s. 132-149.
- Pasich Dominika, *Proces „zbrodniarzy z Wolbromia w 1951 roku*, w: *Wiara i Niepodległość. Religijne i patriotyczne tradycje terenów diecezji sosnowieckiej (XIX-XX wiek)*, red. A. Dziurok, M. Trąba, Katowice-Sosnowiec-Warszawa 2019, s. 399-414.
- Paulewicz Marian, *Diecezja kielecka*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 234-252.
- Piątek Przemysław, *Przestępcze wymuszenie zeznań w postępowaniach przygotowawczych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa publicznego w latach 1944-1956*. *Studium kryminologiczno-prawne*, Katowice-Warszawa 2018.
- Pleskot Patryk, *Sądy bezprawia. Wokół pokazowych procesów politycznych organizowanych w Warszawie (1944-1989)*, Warszawa 2020.
- Stefaniak Janusz, *Duchowieństwo wobec procesu biskupa Czesława Kaczmarka*, „Rocznik Świętokrzyski”, Seria A – Nauki Humanistyczne, 26 (2001) s. 157-166.
- Stępień Jerzy, *Biskup Kaczmarek przed stalinowskimi sędziami*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991.
- Sychowicz Krzysztof, *Działania Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Białymstoku oraz propaganda władz w związku z procesem biskupa Czesława Kaczmarka*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne”, 5 (2004) s. 291-303.
- Śledzianowski Jan, *Ksiądz Czesław Kaczmarek biskup kielecki 1895-1963*, Kielce 2008.
- Tochman Krzysztof A., *Samozwańczy oficer Zygmunt Augustowski. Z dziejów „Wachlarza”, Okręgu Wileńskiego AK i komunistycznej bezpieki*, Rzeszów-Warszawa 2022.
- Tokarz Grzegorz, *Sprawa biskupa Czesława Kaczmarka w propagandzie PZPR*, w: *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945-1978*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wrocław 2001.
- Wojciechowski Daniel, *Kapłani kieleccy więzieni i szykanowani w PRL (1945-1963)*, Kielce 2003.
- Wojciechowski Daniel, *Reakcje społeczne na proces biskupa Czesława Kaczmarka*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 4 (2005) s. 237-250.
- Wokół procesu biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka. Wspomnienia nazaretanki s. Izabelli Machowskiej*, oprac. T. Domański, s. D. Kozieł CSFN, Kielce 2013.
- Wolsza Tadeusz, *Więzienia stalinowskie w Polsce. System, codzienność, represje*, Warszawa 2013.
- Zieliński Zygmunt, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003.
- Żaryn Jan, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.
- Żaryn Jan, *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997.

Netografia

- Dereń Stanisław, w: *Katalog pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy organów bezpieczeństwa państwa. Biuletyn Informacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/30172> (dostęp: 14.12.2022).
- Kędziora Jerzy, w: *Katalog pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy organów bezpieczeństwa państwa. Biuletyn Informacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/73457> (dostęp: 14.12.2022).
- Lisowski Bogdan, w: *Katalog pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy organów bezpieczeństwa państwa. Biuletyn Informacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/56147> (dostęp: 14.12.2022).
- Morawski Stanisław, w: *Katalog pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy organów bezpieczeństwa państwa. Biuletyn Informacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/40054> (dostęp: 14.12.2022).
- Różański Józef, w: *Katalog pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy organów bezpieczeństwa państwa. Biuletyn Informacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/37918> (dostęp: 14.12.2022).

**WIEZIENNA KORESPONDENCJA BISKUPA CZESŁAWA KACZMARKA
DO PRYMASA STEFANA WYSZYŃSKIEGO (1951-1953).
ANALIZA ŹRÓDŁOZNAWCZA**

Streszczenie

Biskup Czesław Kaczmarek, ordynariusz kielecki, był więźniem politycznym w czasach komunizmu w Polsce od 20 stycznia 1951 roku do września 1956 roku. W więzieniu śledczym Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) przy ul. Rakowieckiej w Warszawie poddawano go brutalnemu i długiemu śledztwu przez 967 dni. Funkcjonariusze śledczy przejęli w tym okresie dziewiętnaście osobistych listów, które bp C. Kaczmarek usiłował nielegalnie przesłać z celi więziennej do prymasa Stefana Wyszyńskiego. Niniejszy artykuł jest próbą wypełnienia luki badawczej i przeprowadzenia analizy źródłoznawczej z uwzględnieniem krytyki zewnętrznej i wewnętrznej źródła. Duża objętość listów stanowi problem w ich kwalifikacji do kategorii „grypsów śledczych”. Treść merytoryczna więziennego diariusza pozwala na wysoką ocenę jego wartości historycznej. Listy były elementem udanej kombinacji operacyjnej śledczych MBP, którzy zdołali zrealizować założenia wynikające z instalacji stałego agenta celnego. Był on pośrednikiem w przekazywaniu nielegalnych listów biskupa oraz autorem bardzo obszernych donosów z celi. W zakończeniu artykułu sformułowano postulaty, co do dalszych możliwości badawczych w zakresie analizy źródeł z archiwaliów więziennych bp. Kaczmarka w kontekście przewlekłości postępowania pseudowodowego, będącego komponentem stalinowskich procesów pokazowych.

Słowa kluczowe: epistolografia; listy więzienne; stalinizm; władze komunistyczne; diecezja kielecka; biskup Czesław Kaczmarek; prymas Stefan Wyszyński

REV. OLEKSANDR FEDCZUK* – LUTSK (UKRAINE)

TRANSFORMATION OF ASSESSMENT OF THE NEO-UNION MOVEMENT IN VOLHYNIA ON PAGES OF THE LVIV-BASED *DILO* NEWSPAPER

Abstract

In 1924, the Neo-Union project launched by the Catholic Church in order to win over the Orthodox population of the former Russian Empire began to spread in Poland. The next year, the first Neo-Union parish was established in the Volhynian Voivodeship. Since in almost all cases the adepts of the new denomination laid claim to the property of local Orthodox parishes, this led to conflicts, which in turn became the subject of press coverage. One of the most influential Ukrainian periodicals in the interwar Poland was the *Dilo* newspaper published in Lviv, which, among other things, publicised the religious issues in Volhynia. Starting from 1928, *Dilo's* editorial staff began to publish articles on the development of the Neo-Union movement in the adjacent voivodeship. At the same time, the newspaper defended the interests of the Orthodox population, although it was published by and mainly for Greek Catholics. One of the main reasons for that was the exclusion of the Ukrainian Greek Catholic clergy from the process of spreading Neo-Union. In so doing, *Dilo* controlled by the Ukrainian National Democratic Alliance was fighting for Orthodox voters in Volhynia. Starting from 1931, after Nicholas Charnetsky's consecration to the episcopacy, *Dilo's* editorial staff changed their opinions regarding Neo-Union, which was now recognised as a positive phenomenon devoid of all the faults ascribed to it by this same paper. No more was the Orthodox population of the region regarded as victims of external aggression, while converts were no longer presented as the least moral members of the local community. The assessment of the authorities' position changed as well. Although in the last years of the Second Polish Republic *Dilo* grew less interested in the Neo-Union issues, on the whole its editorial policy of that period to a greater extent reflected the established

* Rev. Oleksandr Fedczuk – PhD in history, candidate of historical sciences, Volyn Theological Seminary UOC

e-mail: ol_fedchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

Greek Catholic views on the subordination of Orthodox Ukrainians to the Pope than it had done before 1931.

Keywords: The *Dilo* newspaper; Neo-Union; 'governmental Union'; Roman Catholic Church; Orthodox Church; Greek Catholic Church; Volhynia; Żabcze

The *Dilo* newspaper was published in Lviv in the period of 1880 to 1939, and it became a daily in 1888. For a long time it remained the most popular Ukrainian periodical in Galicia playing an important role in shaping the mindset of the people who inhabited this region, which once belonged to Austria-Hungary and became part of the revived Poland in 1919. Since its establishment, *Dilo* championed the ideology of the Ukrainophile movement, and from 1925, it was under the influence of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO), which was the largest Ukrainian political party in Poland.¹

Although the readers of *Dilo* were mostly residents of Galicia and thus Greek Catholics, the paper had a strong focus on the issues of the Orthodox Church as well. The editorial board most harshly criticised the Moscovophile viewpoint of the Holy Synod of the Polish Autocephalous Orthodox Church (PAOC), but the government received its portion of criticism as well for its unconstructive, in *Dilo's* opinion, approach to the Orthodox Church in Poland. However, it is without question that, as far as regards the country's religious life, the paper concentrated largely on the Greek Catholic Church (GCC), its editorial staff members being the faithful of this denomination.

With regard to such a focus on religion one might assume that the problem of the expansion of Neo-Union in Poland² since 1924 did not go unnoticed on the

¹ More about the *Dilo* newspaper and UNDO in: Y. Shapoval, «*Dilo*» (1880–1939 rr.): *Postup ukrayins'koyi suspil'noyi dumky*, L'viv 1999; S. Kost', *Zaxidnoukrayins'ka presa pershoyi polovyny XX st. u vseukrayins'komu konteksti*, L'viv 2006; R. Tomczyk, *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*, Szczecin 2006; P. Samuś, *Wicemarszałek Wasyl Mudryj (1893–1966). Ugody polsko-ukraińskiej orędownik daremny*, Warszawa 2017; M. Kuhutyak, *Istoriya ukrayins'koyi nacional-demokratiyi (1918–1929)*, vol. 1, Kyiv–Ivano-Frankivs'k 2002; I. Havryliv, *Zahidna Ukrayina u 1921–1941 rokax: narys istoriyyi borot'by za derzhavnist'*, L'viv 2012.

² More about the Neo-Union in: F. Rzemieniuk *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999; K. Krasowski, *Episkopat katolicki w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa–Poznań 1992, p. 182–186; M. Papierzyńska-Turek, *Akcja neounijna i kontrowersje wokół rozumienia polskiej racji stanu*, in: eadem, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, pp. 404–441; S. Stępień, *Nowa Unia kościelna. Obrządek bizantyjsko-słowiański*, in: *Pol'shha – Ukrayina 1000 rokiv susidstva*, Przemyśl 1996, vol. 2, p. 141–194; Z. Waszkiewicz, *Neounia – nieudany eksperyment?*, in: *400-lecie zwarcia Unii Brzeskiej (1596–1996). Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dn. 28–29. 11. 1996*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998, pp. 115–146; M. Papyezhyns'ka-Turek, *Vizantynizm chy latynstvo? Dyskusiya v ukrayins'kij presi v Halychyni mizhvoyennoho periodu pro kul'turni cinnosti*, Kovčeg. Naukovij zbirnik z cerkovnoï istoriï (2000) issue 3, pp. 403–413; M. Mróz, *Katolicyzm na pograniczu. Kościół katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918–1925*, Toruń 2003, pp. 226–268.

pages of *Dilo*, all the more so as this process caused controversy in different circles from the very beginning. The project that received the blessing of Pope Pius XI was most certainly supported by the Catholic bishops in Poland, who brought Neo-Union to life. At the same time, the methods of its propagation were severely questioned by the Greek Catholic Church, which was excluded from the process, although the GCC in Galicia was an epitome of this pattern of accession to the Roman Catholic Church. It is clear that the idea of propagating Neo-Union was met with a very negative reaction from the PAOC priests whose people were the object of attention of Neo-Union missionaries. The Polish authorities were less than enthusiastic about the new religious confession as well because the concept of Neo-Union did not respond to the government's desires. While Polonisation of the country's peripheries would be the ideal option for the Polish authorities, the Roman rite being certainly instrumental in this process, Neo-Union provided for a caring attitude to the ethnic and cultural legacy of the newly converted, which might indeed turn them into Catholics, but not into Polish people. For this reason, many governmental officials regarded Neo-Union as 'a highly undesirable phenomenon, as it divides and weakens the Latin rite, which is unquestionably Polish in its nature, to the advantage of the Eastern rite, whose Polish character is conventional, and even problematic'³ The government claimed that any kind of church union would lead to the support of Ukrainians by the Holy See and would reveal the impotence of the Polish government. As a consequence, in 1925, Poland's Minister of Foreign Affairs Aleksander Skrzyński went as far as to declare to Pope Pius XI that the state could not recognise the Eastern rite nor give consent to its structural organization.⁴

It was thus evident that the spread of the Neo-Union movement would be accompanied by numerous scandals, which indeed broke in Volhynia following the establishing of Neo-Union parishes in the villages of Jezioro⁵ of the Łuck powiat (1925), Cechów of the Horochów powiat (1926), Dubeczno and Kraska of the Kowel powiat (1927), and Krutniów of the Krzemieniec powiat (1928). In each of these villages, Uniates laid claim to the property of the local Orthodox parish, including the churches, which was the main cause of the conflicts that local authorities could not suppress. None of these problems, however, found coverage in *Dilo*.

That being said, Neo-Union was still mentioned in individual analytical publications. In such cases, it was treated negatively, but at the same time the editorial board misjudged the origin of the movement. To give an example, in October 1928, Volodymyr Ostrovsky.⁶ a *Dilo* correspondent, claimed that Neo-Union was

³ R. Skakun, 'Nova uniâ' u Drugij Reči Pospolitij (1924-1939), Kovčeg. Naukovij zbirnik z cerkovnoï istorii, (2007) issue 5, pp. 204–207.

⁴ Ů. Kramar, *Zahidna Volin' 1921–1939 rr.: nacional'no-kul'turne ta religijne žittâ*, Luc'k 2015, p. 289; Rzemieniuk, *Kościół katolicki obrządku*, pp. 64–70.

⁵ In the paper, the names of cities and localities situated within the administrative borders of the Republic of Poland in the period between the World Wars appear in the Polish spelling regardless; when transcribed directly from the Ukrainian language, they would be different (translator's note).

⁶ The names of Ukrainian politicians, journalists and clergy mentioned in the paper are transcribed directly from Ukrainian, which introduces the roman spellings different from those func-

the 'invention' of Minister of Religious Affairs and Public Education Stanisław Grabski and thus dubbed it as a 'governmental' one.⁷ The phrase 'governmental Union' propagated by *Dilo* became a popular term for Neo-Union, although it was contrary to facts because the government, as already mentioned, not only did not initiate its spread in Poland, but also was wary of it.

The same October of 1928, *Dilo* for the first time covered events which were directly related to the development of Neo-Union in Volhynia. Among other things, the daily gave an account of the reasons hieromonk Seraphime (Yarosevych) of the Pochaiv Lavra, who for a certain time pastored in Lviv, submitted himself to the Bishop of Łuck. The act of the hieromonk (people like him were popularly called *perel'oty*, that is, turncoats) was explained by his resentment for the fact that he had been passed over for an award from the Orthodox Consistory. By contrast, in the new jurisdiction he was awarded a cross, 'which makes Rev. Yarosevych feel very happy'.⁸ In such a way, the editorial board showed hieromonk Seraphime in a bad light, putting emphasis on doubtful principles of the Orthodox clergymen who converted to Neo-Union.

The second of the two found newspaper pieces was a news story about the events in the village of Żabcze of the Łuck powiat, where the sixth Neo-Union parish in Volhynia was established in the summer of 1928. The editorial story told about an attempt of Żabcze's Orthodox inhabitants to forcefully regain their church, which had been used by Greek Catholics since summer. While analyzing these events, the text claimed that 'The means of "converting" Ukrainians and taking over their churches that turned out to be successful in the 17th century will bring no success to the Bishop's Curia in Łuck now because Ukrainian peasants have gradually learned how to stand for their rights.'⁹ One should admit that this statement of the editorial board was somewhat disputable, since in the 17th c. Ukrainians converted themselves not to Catholicism of the Roman rite, but to that of the Byzantine rite, and Orthodox churches were turned into Greek Catholic ones. Of greater importance, however, is *Dilo's* conceptual approach to the problem. What was more important for the editorial board was not which jurisdiction the community came under, but the very fact of undermining the foundations of Ukrainian identity, which in Volhynia was manifested through adherence to the Orthodox faith, and the much controversial and thus forceful imposition of a new belief system on peasants, which apparently eroded this identity.¹⁰

For the next few months, *Dilo* did not return to the subject of Neo-Union, but the events that took place in the same village of Żabcze at the end of February not only triggered a reaction from the paper's editorial staff, but also turned into one of the main topics discussed in its columns in March of 1929. The affair in ques-

tioning in the interwar Poland, but at the same time reflects the more common tradition of spellings their names in English (translator's note).

⁷ V. Ostrovs'kij, *Pravda pro Holmšinu*, *Dilo*, (1928) issue 225, p. 2.

⁸ *Novinki. Čomu perejšov êromonah Serafim Ârosevič na katolicтво?*, *Dilo*, (1928) issue 230, p. 5.

⁹ *Vmremo za cerkvu*, *Dilo*, (1928) issue 236, p. 4.

¹⁰ Rzemieniuk, *Kościół katolicki obrządku*, p. 195–202.

tion was a several-day stay of a large group of local Orthodox parishioners who locked themselves inside the church and refused to leave despite the freezing cold and hunger unless they would have the church back at their disposal (in October 1928, the authorities sealed the church, which from then on remained unused).

All in all, in March of 1929, *Dilo* covered the events in Żabcze in ten different issues; notably, some articles on the topic were front-page stories. In the first of these texts, which was published on March 7, the editorial board made an attempt to explain the reasons of the religious conflict that went out of control and became known beyond the borders of Poland. For that, *Dilo* placed the blame on, among others, the Catholic Episcopate, which did not want 'to admit Greek Catholic national Ukrainian clergy from Galicia to the Orthodox Ukrainian lands'. This statement can be used to explain the tone of *Dilo*'s coverage of the events related to Neo-Union. In the opinion of the editorial board, if the Ukrainian Greek Catholic clergymen from Galicia had been allowed to undertake missions in Volhynia, the process of converting Orthodox people in Volhynia to Roman Catholicism would have developed according to a different scenario and its results would have yielded much more positive results.

But the authorities were to be blamed as well: 'The events unheard-of in the 20th century are the consequence of inappropriate policy of state administration, which goes as far as to interfere with the religious matters of the Ukrainian people and leads to such dramatic events as those in Żabcze.'¹¹ The idea implied here was that the authorities allowed the interdenominational quarrel over the church and were not flexible enough during the Orthodox laymen's protest to avoid the acute phase of the action that was to be quite severely suppressed by the police.

The next day's issue featured a first-page article by Stepan Baran, one of UNDO's leaders and deputy to the Sejm, who provided an analysis of the events in Żabcze, highlighting obvious historical analogues:

The extraordinary tragicalness of the events that took place recently in the small Ukrainian village of Żabcze, in the gmina of Czaruków in the Łuck powiat in Volhynia, will surely shock the soul of every Ukrainian regardless of their religious affiliation and political outlook, reminding of the times of religious fanaticism and the struggle between the two churches, the Western and the Eastern one, in our land in the 17th century. The similarity is all the more striking as the acting objects – the two churches and the state – are the same factors, except that in relations changed by three centuries and the transformations they have brought about. They say history is the teacher of life, but I guess it has hardly taught anyone, including us and our neighbours.¹²

The deputy to the Sejm also emphasised the painful for the Greek Catholics removal of their clergy headed by Metropolitan of Galicia Andrew Sheptytsky from practical missionary work in Volhynia due to 'political reasons of the Polish national and state interests', which once again confirmed one of the main reasons for the dissatisfaction of Greek Catholics with the development of the Neo-Union movement in Poland. Apart from that, S. Baran gave a frank assessment of turncoats,

¹¹ *Religijna borot'ba*, *Dilo*, (1929) issue 50, p. 1.

¹² S. Baran, *İstoriâ povtorâët'sâ*, *Dilo*, (1929) issue 51, p. 1.

who were incapable of committed work: ‘Here and there Orthodox priests happen to change their rite, but all these cases, with almost no exceptions, are caused by low, personal self-serving interests. The great idea of Union is completely alien to them!’¹³

Numerous articles in *Dilo* focused on the role of members of the Sejm from the UNDO in solving the Żabcze problem. As far back as the peasants’ stay in the locked church, Żabcze was visited by Deputy to the Sejm Oleksandr Vyslotsky, whose report was published in the newspaper.¹⁴ The daily gave very detailed accounts of the events in the Sejm, where the Ukrainian deputies demanded establishing a parliamentary commission and appealed to the government to take measures to stop the religious crisis in Żabcze. Among other things, the daily published the transcripts of parliamentary speeches on this issue. At the same time, *Dilo* paid attention not only to the position of UNDO, but also to the declarations of the Non-partisan Bloc for Cooperation with the Government (BBWR), whose representatives tried to justify the government recognising its actions as appropriate and shifting responsibility primarily to the Orthodox Church authorities. The editorial board focused, among others, on the words of Vasyl Seheida, a BBWR representative in the Sejm, who called the Żabcze issue a minor incident suppressed thanks to tact of the local government but exaggerated by the UNDO for campaigning purposes.¹⁵

It should be admitted that the attitude of *Dilo* – which was controlled by UNDO – did have some features of campaigning for the party and against the BBWR competing with UNDO for the influence over the Ukrainian community. It is quite evident that UNDO tried to make use of the Żabcze case to increase its influence in Volhynia, where the BBWR had by then the support of the largest number of voters. In order to discredit the movement that collaborated with the government, *Dilo* put emphasis on in what in UNDO’s opinion was the wrong voting decisions of the BBWR representatives in matters related to the events in Żabcze. The editorial board convinced the readership that by going along with the government’s line, the BBWR would not get ‘a large portion of love and gratitude from its fictitious voting public’.¹⁶

At the same time, *Dilo* repeatedly emphasised the contrasting position of UNDO, according to which ‘The Żabcze event is not any minor, local, narrow psychological fact out of touch with the entirety of life.’¹⁷ Emphasis was put on how attentive the Greek Catholic deputies to the Sejm were to the problems of Ukrainians in Volhynia:

The difficult experience and laments of peasants from this backwater Volhynian village forsaken of God and man have thrilled the hearts of Ukrainians regardless of their affiliation with any particular church. The Uniate (Greek

¹³ Ibidem.

¹⁴ *Tragediâ Żabčâ*, *Dilo*, (1929) issue 51, p. 1.

¹⁵ *Na parlâmentarnij areni*, *Dilo*, (1929) issue 60, p. 2.

¹⁶ *Na parlâmentarnij areni*, *Dilo*, (1929) issue 59, p. 3.

¹⁷ V. Ostrovs’kij, *Nedolâ pravoslavnoi cerkvi*, *Dilo*, (1929) issue 58, pp. 3–4.

Catholic) deputies have stood up for their Orthodox brothers against 'Uniates', although new, so-called 'governmental' ones.¹⁸

All of that definitely contained elements of electoral competition between political parties, which in Volhynia was headed, on the part of UNDO, by Volodymyr Ostrovsky, who authored several most straightforward articles in *Dilo*. It was he who provided an analytical summary of the late February events in Żabcze in the March 31 issue of the daily:

The importance of the Żabcze events lies in the fact that although the church is sealed, the peasants have won a moral victory. By their extraordinary deed they have shown that the spirit of our peasants has not dissipated, that they are capable of heroic deeds and great self-sacrifice when it comes to perennial rights of people, that our 'backward peasants' cannot be ignored because a great spirit lives in their chest. Those who regarded peasants to be an ignorant mass incapable of fighting for their rights have suffered a defeat... The Żabcze event, although developed on religious grounds, hit peasants' national feelings and contributed to the awakening of national consciousness. Those who encroach the church of Orthodox peasants did not take into account that the masses treat each such attempt of 'grabskyism' [a reference to the Polish politician Stanisław Grabski – translator's note] as a deed directed against the Ukrainian people... The villagers of Żabcze have won a moral victory over the dead consistory as well as over the metropolis itself... If it had not been for the practice of not listening to the popular cry, the Żabcze event would not have ever taken place. A part of the blame for it surely falls on the Church authorities. After what happened in Żabcze, the Church authorities should radically change their approach to running parishes in Volhynia.¹⁹

By the end of 1929, *Dilo* recalled the case of Żabcze at least five times, covering the further development of events in the village. The editorial board continued to champion the interests of Orthodox villagers and their priest Vitaly Sahaidakivsky. In October, the latter managed to gain an audience with President of Poland Ignacy Mościcki, after which an order was issued to give the church in Żabcze back to Orthodox believers. In this context *Dilo* levelled criticism at Yevhen Bohuslavsky, a BBWR deputy of the Sejm, who came to Żabcze and took the credit for everything.²⁰ The news report about the celebration of the church's opening, on the contrary, emphasised the fact that a place of honour at the feast had been given to the Sejm member Stepan Bilyak, who received from everyone the sincere thanks addressed to UNDO.²¹

Dilo's editorial policy did not change in 1930. The paper featured several more mentions about Żabcze, which 'taught the Ukrainian masses a great lesson how to defend people's property not in word but in deed'.²² Special attention was given to a court proceeding in Łuck against several Orthodox people who were accused of breach of the peace (what was meant here was celebration of religious

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ V. Ostrovskij, *Żabčans'ki pidsumki*, *Dilo*, (1929) issue 71, pp. 3–4.

²⁰ *Dopisi. Luc'k (Z fil'mu žittâ)*, *Dilo*, (1929) issue 260, p. 6.

²¹ *Za svoju cerkvu*, *Dilo*, (1929) issue 254, p. 4.

²² *Včora'i 'zavtra'*, *Dilo*, (1930) issue 2, p. 4.

services in the village, which was not allowed by the authorities at the time). In the same text, the Uniates of Żabcze, five of whom had criminal records for theft, were dubbed 'the dubious element'.²³

Keeping its eye on the unfolding story of Rev. Vitaly Sahaidakivsky, *Dilo* paid attention to the village of Dubeczno, to which he was transferred in the beginning of 1930. After the calming of the religious tension in Żabcze, it was Dubeczno that became the place of the harshest conflict between the Orthodox and Uniates in Volhynia.²⁴ Throughout 1930 *Dilo* published three reports on the events in Dubeczno, focusing its attention mostly on the government and local authorities' attitude to Rev. Vitaly Sahaidakivsky, who was not given permission to conduct pastoral service in Dubeczno neither from the voivodeship administration nor the starosta of Kowel. As in the case of Żabcze, the idea of the church union was promoted by people with criminal records, which also triggered a reaction from the editorial board: 'Such are the apostles of Union that has become a new fashion in Volhynia; it is for their sake that the right of property of the Orthodox population is violated and the best of the best priests is suffering moral torment.'²⁵

In the beginning of 1931, *Dilo* featured the last article presenting a negative picture of the founding and functioning of a Neo-Union parish in Volhynia. The village in question was Kuśkowce Wielkie of the Krzemieniec powiat, where the police charged Orthodox villagers who quite rightly prevented the Uniates from building their chapel on church land.²⁶

Afterwards, the tone of *Dilo*'s articles covering the topics related to Neo-Union began to dramatically change, although the same Vasyl Mudry was still its editor-in-chief. The most reasonable explanation would be the ordination to the episcopate of Nicholas Charnetsky in Rome, who was appointed Apostolic Visitor for all the Neo-Union parishes in Volhynia and other Polish regions except for Galicia. While the Greek Catholic clergy from Galicia were still kept away from Neo-Union, the fact was appreciated that the Pope appointed a separate bishop for Neo-Union parishes, although the latter remained merely an auxiliary bishop to the diocesan bishop of Łuck, who still controlled the Uniate movement in Volhynia. A large front page article in the April 22, 1931 issue of *Dilo* protected Nicholas Charnetsky from the criticism of those who doubted the wisdom of his ordination to the episcopate and appointment as Apostolic Visitor, since such concerns were 'based on a completely wrong assumption, namely on the false equation of Eastern church rites with Russian rites and the belief that Bishop Charnetsky is "a Ukrainian by origin and a Russian by conviction"'. In the opinion of the editorial board, 'The propaganda of Russianism in the Uniate action of Bishop Charnetsky is out of the question, as this action itself is directed against the Russian spirit that now dominates the Orthodox Church in the Ukrainian Volhynia, Kholm Land and Podlachia and is implanted by the Russian clergy via the Russian language.'²⁷

²³ *Luc'k*, *Dilo*, (1930) issue 4, p. 6.

²⁴ Rzemieniuk, *Kościół katolicki obrządku*, p. 177–180.

²⁵ *Dopisi. Kovel'*, *Dilo*, (1930) 67, pp. 5–6.

²⁶ *Z pівнічно-західnih zemel'. Kremâneččina*, *Dilo*, (1931) issue 31, p. 2.

²⁷ *Shidnij, ale ne rosij's'kij!*, *Dilo*, (1931) issue 86, p. 1.

Accusations of the Russification of the Church levelled against the Neo-Union movement were quite prominent at the time. The Russifying spirit was ascribed, among others, to the Eastern rite seminary that was opened in the town of Dubno. In the second half of 1931, the criticism of this understanding of the seminary's mission was voiced in the columns of *Dilo* by the aforementioned Stepan Baran, who was convinced that the Dubno-based seminary 'does not pursue the anti-Ukrainian denationalization policy'. Welcoming the initiative of Neo-Union on the whole, the well-known social and political activist invited the Pontifical Pro Russia Commission that supervised the issue of Neo-Union on part of the Vatican 'in order to spread Union, to establish a separate diocese on the Ukrainian lands, and a separate one on the Belarusian lands, because in Poland, Muscovites live only as a diaspora; they have no territory of their own and quite quickly and substantially abandon their national identity to the benefit of the Poles'.²⁸

Since then, *Dilo* never expressed doubts about the very sense of the Neo-Union idea, but still occasionally criticised the methods of its implementation. Large analytical articles on this topic were authored by the already mentioned Stepan Baran. At the end of 1932, he presented an extensive analysis of the then-current development of Neo-Union in Poland's eastern borderlands, defining the attitude toward it on the part of different socio-political and religious circles. 'The Uniate action does not display any national motives or rather does not make a proper use of them', Baran wrote, and continued:

This is where we can see a huge tactical error of the Vatican, which does not pay much attention to national differences and ignores the locomotive national power of those whom it wants to win over to Union... The results of the Uniate activity among Orthodox Ukrainians and Belarusians are generally low. Unpleasant events like those in Żabcze are in the past now and do not happen the way they used to, but it is still a long way to go to win broad support for Union. The change can happen only in case when self-sufficient Eastern-rite dioceses independent of the Roman Catholic clergy are set up for Ukrainians and Belarusians, and national needs gain full understanding and support from the present Uniate Church ruling circles. The attitude of the Polish government toward the Uniate action is at the very least moderate, maybe due to national and political reasons for which Orthodoxy is more beneficial to it. The Polish citizens, especially those from the Eastern borderlands, treat Union quite unfavourably and even hostilely as they are afraid that it will propel the national renaissance of non-Polish nations in the East. In this respect the Poles make an almost common front ranging from the National Democracy to the pro-government camp.²⁹

Thus, while earlier *Dilo* regularly characterised Neo-Union as 'governmental', in 1932 it claimed that the government had an unfavourable attitude toward this denomination. At the same time, the daily began to criticise the attempts of the Orthodox clergy to struggle with Neo-Union.³⁰ while a more biting criticism was

²⁸ S. Baran, *Z naših cerkovnih sprav*, *Dilo*, (1931) issue 235, pp. 1–2.

²⁹ S. Baran, *Pol'sa, uniâ i indeks*, *Dilo*, (1932) issue 236, p. 1.

³⁰ *Z uspihiv uniï u Kovli*, *Dilo*, (1932) issue 235, p. 3.

directed against the activities of the Catholic bishop of Łuck, Adolf Szelażek, who introduced a two-rite system in his diocese, appointing Roman Catholic priests to Neo-Union parishes as he did not want to accept Greek Catholic priests from Galicia. He was also reproached for refusal to open new Uniate parishes, although it was a necessity in Volhynia. The editorial staff was convinced that the subordination of the Uniates to Roman Catholic bishops is an error the Holy See had to correct: 'If Rome really has a Uniate action in mind, Bishop Charnetsky should be granted jurisdiction to be able to resist private contrivances of bishops Przeździeckis and Szelażeks.'³¹

After 1933 the topic of Neo-Union gradually disappeared from the columns of *Dilo*. That year, the newspaper published several small reports about the development of Neo-Union in different places of Volhynia. Emblematic is the comparison of two short notes about the construction and consecration of a Byzantine Catholic church in the village of Kuśkowce Wielkie.³² From then on, the paper's coverage of the attempts of 'a handful of Uniates' to build a church in this village in 1931 was as negative, as the assessment of the Uniate community was positive.

The only substantial piece about the Neo-Union published in *Dilo* in 1931 was an article analysing a text containing detailed information about Uniate parishes in Volhynia that had appeared in the bimonthly *Oriens* issued by Eastern-rite Jesuits. The editorial board expressed the opinion that 'Any form of Union's existence in Volhynia can be considered as assured and there is no doubt that the idea of Union gains more and more new supporters in this region, but the progress of the Uniate movement's development in Volhynia and, more generally, in the north-western territories is far from what it could be in other circumstances.'³³ *Dilo* asserted that, considering the Orthodox Ukrainians' huge sympathy with Union and the tremendous possibilities of spreading it in the north-western territories of Poland, the movement attracted not more than 25 to 30 thousand people. The reasons behind this included the lack of qualified priests as well as the shortage of churches and funds for their equipment. Although the claim about 'huge sympathy' of Orthodox Ukrainians with the idea of Union was a significant exaggeration, it was fair to assume that the task of spreading Neo-Union in Volhynia was mostly hindered by 'the fact that the whole process is led not by the Ukrainian Uniate clergy, who are naturally meant to work in that field, but by the elements who are alien to our people, who do not know our people's soul, history, sufferings and hopes'.³⁴

In this regard, the claims of *Dilo*'s editorial board were in line with the encyclical *Maximum Illud* promulgated by Pope Benedict XV in 1919, which reconsidered the missionary concept of the Roman Catholic Church concept prioritising, among other things, choosing candidates for the sacred ministry from among local residents. In Volhynia, however, everything was different, as the article stated. It emphasised that 'only a few clergy from Galicia work in that huge territory,

³¹ *Nastup pol's'kogo kostelu*, *Dilo*, (1932) issue 71, p. 2.

³² *Z cerkovnih sprav*, *Dilo*, (1933) issue 238, p. 3; *Uspihi unijnoï akcii na Volini*, *Dilo*, (1933) issue 268, p. 2.

³³ *Rozvitok unijnoï akcii na Volini*, *Dilo*, (1933) issue 170, pp. 2–3.

³⁴ *Ibidem*.

apparently under the control of non-Ukrainians. Truly, even the Uniate bishop of this territory cannot get himself appointed as diocesan bishop with a permanent seat, but has to be subordinate to all the Latin bishops in that territory'.³⁵

During the last five years of the Second Polish Republic's existence, *Dilo* scarcely touched upon the issue of Neo-Union. Within the whole of the five years, it published about ten articles, mostly short ones, informing about Bishop Charnetsky's visits to Rome, the setting up of new parishes, the authorities' pressure on them, etc. It is perhaps only the statistics of Eastern rite parishes in Poland's voivodeships published in 1935 that deserves a special attention.³⁶

Thus, *Dilo*'s editorial policy regarding Neo-Union was undergoing change. After not paying any attention to this religious movement until late 1928, that is, during the first four years of its existence in Poland, in March 1929 the editorial board began to heavily criticise Neo-Union in the wake of the notorious events in the village of Żabcze. One can assume that the main reason was the discontent with the exclusion of the Galician-born Ukrainian clergy of the Byzantine Catholic rite from promoting this movement. Emblematic of the period of 1928 to 1930 was presenting Neo-Union as a government-forced project of Polonisation of the country's eastern borderlands, which was not the case. During that period, *Dilo*'s editorial board emphasised both UNDO's commitment in supporting the Orthodox people who had suffered from Neo-Union and the disruptive activities of the BBWR in the same field that were an element of political campaigning aiming to gain voters for UNDO in Volhynia. The transformation of the editorial board's views on Neo-Union was concurrent with the episcopal ordination of Nicholas Charnetsky in early 1931. His appointment as Apostolic Visitor for Neo-Union parishes led the editorial board to hope that the movement would be brought into closer association with the GCC, so the daily newspaper stopped condemning Neo-Union, thereafter presenting it as a positive phenomenon. At the same time, the newspaper continued to level criticism at the Catholic clergy, who, the editors believed, had made mistakes in spreading Neo-Union. Attempts by the Orthodox to resist Uniate propaganda began to be condemned, and the government, which was now viewed not as an organiser of Neo-Union, but as its opponent, came under criticism as well. Thus, it is possible to speak about the editorial board's radical change in *Dilo*'s coverage of Neo-Union in 1931. This position remained unchanged until 1939.

³⁵ Ibidem.

³⁶ *Skil'ki viznanciv maê uniâ na pìvnično-zahìdnih zemlâh?*, *Dilo*, (1935) issue 211, p. 5.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Sources

- 'Včora' i 'zavtra', Dilo, (1930) issue 2, p. 4.
 'Vmremo za cerkvu', Dilo, (1928) issue 236, p. 4.
 Baran Stepan, *Īstoriâ povtorâët'sâ*, Dilo, (1929) issue 51, p. 1.
 Baran Stepan, *Pol'ssa, uniâ i indeks*, Dilo, (1932) issue 236, p. 1.
 Baran Stepan, *Z naših cerkovnih sprav*, Dilo, (1931) issue 235, pp. 1–2.
Dopisi. Kovel', Dilo, (1930) issue 67, pp. 5–6.
Dopisi. Luc'k (Z fil'mu žittâ), Dilo, (1929) issue 260, p. 6.
Luc'k, Dilo, (1930) issue, p. 6.
Na parlâmentarnij areni, Dilo, (1929) issue 60, p. 2.
Na parlâmentarnij areni, Dilo, (1929) issue 59, p. 3.
Nastup pol's'kogo kostelu, Dilo, (1932) issue 71, p. 2.
Novinki. Čomu perejšov êromonah Serafim Ârosevič na katolictvo?, Dilo, (1928) issue 230, p. 5.
 Ostrovs'kij Volodimir, *Nedolâ pravoslavnoi cerkvi*, Dilo, (1929) issue 58, pp. 3–4.
 Ostrovs'kij Volodimir, *Pravda pro Holmšinu*, Dilo, (1928) issue 225, p. 2.
 Ostrovs'kij Volodimir, *Žabčans'ki pidsumki*, Dilo, (1929) issue 71, pp. 3–4.
Religijna borot'ba, Dilo, (1929) issue 50, p. 1.
Rozvitok uniĵnoi akciĭ na Volini, Dilo, (1933) issue 170, pp. 2–3.
Shidnij, ale ne rosij's'kij!, Dilo, (1931) issue 86, p. 1.
Skil'ki viznavciv maê uniâ na pĭvnično-zahidnih zemlâh?, Dilo, (1935) issue 211, p. 5.
Tragediâ Žabča, Dilo, (1929) issue 51, p. 1.
Uspihi uniĵnoi akciĭ na Volini, Dilo, (1933) issue 268, p. 2.
Z cerkovnih sprav, Dilo, (1933) issue 238, p. 3.
Z pĭvnično-zahidnih zemel'. Kremâneččina, Dilo, (1931) issue 31, p. 2.
Z uspihiv uniĭ u Kovli, Dilo, (1932) issue 235, p. 3.
Za svoĭ cerkvu, Dilo, (1929) issue 254, p. 4.

Studies

- Havryliv Ihor, *Zahidna Ukrajina u 1921–1941 rokax: narys istoriyi borot'by za derzhavnist'*, L'viv 2012.
 Kost' Stepan, *Zaxidnoukrayinska presa pershoyi polovyny XX st. u vseukrayins'komu konteksti*, Lviv 2006.
 Kramar Ūrij, *Zahidna Volin' 1921–1939 rr.: nacional'no-kul'turne ta religijne žittâ*, Luc'k 2015.
 Krasowski Krzysztof, *Episkopat katolicki w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa–Poznań 1992.
 Kuhutyak Mykola, *Istoriya ukrayins'koyi nacional-demokratiyi (1918–1929)*, vol. 1, Kyiv–Ivano-Frankivs'k 2002.
 Mróz Maciej, *Katolicyzm na pograniczu. Kościół katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918–1925*, Toruń 2003.
 Papierzyńska-Turek Misroslawa, *Akcja neounijna i kontrowersje wokół rozumienia polskiej racji stanu*, in: eadem, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, pp. 404–441.

- Papyezhyns'ka-Turek Myroslava, *Vizantynizm chy latynstvo? Dyskusiya v ukrayins'kij presi v Halychyni mizhvoyennoho periodu pro kul'turni cinnosti*, Kovčeg. Naukovij zbìrnik z cerkovnoï istoriï (2000) issue 3, pp. 403–413.
- Rzemieniuk Florentyna, *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999.
- Samuś Paweł, *Wicemarszałek Wasyl Mudryj (1893–1966). Ugody polsko-ukraińskiej orędownik daremny*, Warszawa 2017.
- Shapoval Yuriy, *«Diło» (1880–1939 rr.): Postup ukrayins'koyi suspil'noyi dumky*, L'viv 1999.
- Skakun Roman, *'Nova uniâ' u Drugij Rečì Pospolitij (1924–939)*, Kovčeg. Naukovij zbìrnik z cerkovnoï istoriï (2007) issue 5, pp. 204–247.
- Stępień Stanisław, *Nowa Unia kościelna. Obrządek bizantyjsko-słowiański*, in: *Pol'shha – Ukrayina 1000 rokiv susidstva*, Przemyśl 1996, vol. 2, pp. 141–194.
- Tomczyk Ryszard, *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*, Szczecin 2006.
- Waszkiewicz Zofia, *Neounia – nieudany eksperyment?*, in: *400-lecie zwania Unii Brzeskiej (1596–1996). Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dn. 28-29. 11. 1996*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998, pp. 115–146.

Translated by Andriy Saweneć

TRANSFORMACJA OCENY RUCHU NEOUNIJNEGO NA WOŁYNIU NA ŁAMACH LWOWSKIEJ GAZETY „DIŁO”

Streszczenie

W 1924 roku w Polsce zaczęto szerzyć projekt neounijny zapoczątkowany przez Kościół katolicki w celu pozyskania ludności prawosławnej dawnego Cesarstwa Rosyjskiego. W następnym roku na terenie województwa wołyńskiego powstała pierwsza parafia neounijna. Ponieważ niemal we wszystkich przypadkach wyznawcy nowego wyznania rościli sobie pretensje do majątków lokalnych parafii prawosławnych, prowadziło to do konfliktów, o których z kolei było głośno w prasie. Jednym z najbardziej wpływowych periodyków ukraińskich w międzywojennej Polsce była wydawana we Lwowie gazeta „Diło”, nagłaśniająca m.in. kwestie religijne na Wołyniu. Począwszy od 1928 roku, redakcja „Diło” zaczęła publikować artykuły dotyczące rozwoju ruchu neounijnego w sąsiednim województwie. Jednocześnie gazeta broniła interesów ludności prawosławnej, choć wydawana była przez i przede wszystkim dla grekokatolików. Jedną z głównych przyczyn było wykluczenie ukraińskiego duchowieństwa grekokatolickiego z procesu szerzenia neounii. W ten sposób kontrolowane przez Ukraiński Sojusz Narodowo-Demokratyczny „Diło” walczyło o prawosławnych wyborców na Wołyniu. Począwszy od 1931 roku, po konsekracji biskupa Mikołaja Czarnieckiego, redakcja „Diło” zmieniła zdanie na temat neounii, która została uznana za zjawisko pozytywne, pozbawione wszelkich wad przypisywanych jej przez tę samą gazetę. Ludność prawosławna regionu nie była już postrzegana jako ofiara agresji zewnętrznej, a konwertytów nie

przedstawiano jako najmniej moralnych członków lokalnej społeczności. Zmieniła się także ocena stanowiska władz. Choć w ostatnich latach II Rzeczypospolitej „Diło” w mniejszym stopniu interesowało się problematyką neounijną, to w sumie jego polityka wydawnicza tego okresu w większym stopniu odzwierciedlała utrwalone poglądy greckokatolickie na temat podporządkowania prawosławnych Ukraińców papieżowi, niż miało to miejsce przed 1931 rokiem.

Słowa kluczowe: gazeta „Diło”; neounia; unia rządowa; Kościół rzymskokatolicki; Cerkiew prawosławna; Cerkiew greckokatolicka; Wołyń; Żabcze

ANNA JABŁOŃSKA* – KIELCE

ZASOBY ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE W PRACY NAUKOWEJ HISTORYKA OKRESU STAROPOLSKIEGO

RESOURCES OF THE ARCHDIOCESAN ARCHIVE IN GNIEZNO IN THE SCIENTIFIC WORK OF OLD POLISH PERIOD HISTORIAN

Abstract

The article aims to show the importance of the Gniezno Archdiocesan Archive in the academic work and professional life of a historian dealing with the Old Polish period (medieval and modern periods). Over the course of more than 20 years, the Archdiocesan Archive's resources have formed the basis of a doctoral dissertation and the resulting publication, a habilitation book, and have been used in more than 20 scientific articles and numerous conference papers, seminars, scientific and popular science lectures.

This work addresses issues concerning church history, social history, cultural history, economic history, and pedagogical biography. Attention was paid to institutions, but also to people. Among the issues addressed were the secular clergy, the chapter, parishes, hospitality, education and confraternities. These included the local and regional history of Gniezno and its environs defined by the boundaries of the Old Polish Gniezno Archdeaconry/Eastern Greater Poland Region, as well as Uniejów (Uniejów Archdeaconry).

The search focused on various archival units: the remains of the consistory, metropolitan chapter, archbishops, parish records, letters and diplomas. Working with them required knowledge of various auxiliary sciences of history as well as much time and patience.

* Anna Jabłońska – dr hab., prof. UJK, Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: annajablonska@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0111-7011>

Many years of research at the Gniezno Archdiocesan Archive have ultimately provided a better understanding of Old Polish society, the mechanisms of its functioning, its formal and informal structures, the mentality and horizons of the post-Tridentine era, and changes over time.

Work at the Archdiocesan Archives has also contributed to interdisciplinary cooperation with specialists in various fields, and especially with the Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno. Over twenty years of contact with the Archive also involved meetings with the people who created and are creating them, as well as a unique adventure with Gniezno and Greater Poland.

Keywords: Gniezno Archdiocesan Archive; church history; medieval; modern; chapter; parish; social functions; clergy; post-Tridentine era; Gniezno Archdeaconry; Uniejów

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Pierwszym badaczem, który postanowił wykorzystać zasoby obecnego Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie jako podstawę pracy historycznej był ks. Jan Korytkowski. Jego monumentalne opracowania dotyczące instytucji i środowiska duchownego w Gnieźnie stanowią dziś klasykę literatury dotyczącej Kościoła¹.

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG) zajmuje podstawowe i niezwykle znaczące miejsce w pracy naukowej historyka, który bada okres staropolski (przedrozbiorowy, czyli średniowiecze i nowożytność). Na przestrzeni ponad dwudziestu lat zasoby AAG stały się podstawą rozprawy doktorskiej i książki powstałej na jej kanwie, a następnie publikacji habilitacyjnej. Zostały także wykorzystane w ponad 20 artykułach naukowych oraz licznych referatach konferencyjnych, seminarijnych, wykładach naukowych i popularnonaukowych. W sposób oczywisty przyczyniły się również do znacznego poszerzenia wiedzy autora tychże opracowań.

Zasadnicza tematyka tych ponad dwudziestu lat dotyczyła historii Kościoła. Obejmowała ona jednak bardzo różne jej aspekty. Do najważniejszych należała rekonstrukcja i charakterystyka funkcjonowania różnych struktur.

Pierwszą z nich była kapituła. Początki tej instytucji sięgały czasów karolińskich i zasady *vitae communis*. W czasach średniowiecza stanowiła ona zgromadzenie kanoników przy katedrze lub kolegiacie o charakterze korporacji i osobowości prawnej dla rozwijania służby bożej oraz pomocy biskupowi. Rozpatrując historię kapituły, należało wziąć pod uwagę jej siedzibę (w tym przypadku kolegiatę), strukturę i hierarchię urzędów-godności wraz z obowiązkami i prawami, majątek przynależny prebendom oraz składający się na stół wspólny, a także konkretne osoby tworzące zgromadzenie (prałatów, kanoników, wikariuszy).

Praca oparta na źródłach gnieźnieńskich dotyczyła średniowiecznej kolegiackiej kapituły św. Floriana i Najświętszej Marii Panny w Uniejowie, ważnym ośrodku ar-

¹ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 1-4, Poznań 1888-1892; tenże, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1-4, Gniezno 1883.

cybiskupów gnieźnieńskich. Według tradycji należała ona do najstarszych instytucji tego typu. Niestety, materiały pozostałe po działalności kapitulnej w średniowieczu spłonęły podczas pożaru w XVII wieku, a ponadto na miasto spadł w XIV wieku najazd krzyżacki, który zniszczył również kolegiatę. W tej sytuacji ratunkiem dla historyka okazały się m.in. źródła zgromadzone w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. Kapituła uniejowska była bowiem bardzo widocznie powiązana z gnieźnieńską – przede wszystkim przez prałatów, kanoników, wikariuszy posiadających stanowiska i urzędy w obu tych instytucjach. W dobie kumulacji beneficjów stanowiska w Uniejowie obsadzali duchowni z różnych regionów Polski, niemniej jednak największa ich liczba pochodziła właśnie z Wielkopolski oraz z ziemi łęczyckiej i sieradzkiej, które stanowiły naturalny łącznik terytorialny.

W przypadku kapituły uniejowskiej dane dotyczące poszczególnych osób i tworzona na ich podstawie prozopografia stanowiły nie tylko cel sam w sobie, ale również pomagały w rekonstrukcji historii struktur i instytucji regionu.

Dane odszukane w księgach Kapituły Metropolitalnej, Konsystorza Generalnego, Dyplomach Gnieźnieńskich pomogły w analizie m.in. następujących zagadnień z dziejów kapituły uniejowskiej (rozumianej jako instytucja i ludzie): geneza i kwestie formalne, struktura urzędów i beneficjów, struktura majątkowa, prepozytura szpitalna utworzona przez Jana Łaskiego, a przez Macieja Drzewickiego inkorporowana ostatecznie do kapituły i przekształcona w uposażenie kanonii, katalog duchowieństwa i wynikające stąd wnioski².

Kapituła uniejowska sytuowała się w kręgu powstałych wówczas opracowań poświęconych różnym aspektom kapituł średniowiecznych, których autorzy także korzystali z zasobów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie³. Natomiast kolejny raz pierwszym, który wydał statuty kapitulne, regulujące życie kapituły gnieźnieńskiej był J. Korytkowski⁴. Z kolei J. Librowski opracował dokumenty zasady prawne wydane dla niej w czasach nowożytnych⁵.

Przy okazji rekonstruowania przeszłości kapituły po raz pierwszy pojawiła się kolejna instytucja – szpital, który stał się jednym z ważnych elementów dalszej pracy badawczej. Powstały artykuły dotyczące konkretnych jednostek w sposób bezpośredni lub pośredni wykorzystujących wiedzę pochodzącą ze źródeł AAG.

² A. Jabłońska, *Kapituła uniejowska do początku XVI wieku*, Kielce 2005. Wykorzystano m.in. następujące zespoły: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Akta Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie (dalej: AKM) (np. Akta dotyczące majątków arcybiskupich, Dekretalia, Libri privilegiorum, Majątki arcybiskupa i kapituły katedralnej, Excerpta ex actis Capituli Gnesnensis); Akta Konsystorza Generalnego w Gnieźnie (dalej: AKG) (np. Akta działalności arcybiskupa Wincentego Kota, Wyroki sądu, Zeznania świadków); Dyplomy.

³ M. Czyżak, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003; A. Kowalska-Pietrzak, *Prałaci i kanonicy kapituły łęczyckiej do schyłku XV wieku*, Łódź 2004; L. Poniewożik, *Prałaci i kanonicy sandomierscy okresie średniowiecza*, Toruń 2004; tenże, *Prałaci i kanonicy wiślicy okresie średniowiecza*, Lublin 2004.

⁴ *Statuta Ecclesiae Gnesnensis*, w: Korytkowski, *Prałaci i kanonicy*, t. 4, s. 579-614.

⁵ *Statuty kapituły metropolitalnej w Gnieźnie. Dekrety reformacyjne i ordynacje arcybiskupów z lat 1613-1810*, oprac. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 41 (1980) s. 247-350.

W jednym zrekonstruowano genezę i początki działalności szpitala Świętego Ducha i Świętego Leonarda w Opocznie, które w miejscowej popularnej wiedzy obrosły w wiele nieprawidłowych wyobrażeń⁶. Inny stanowił dokładne omówienie danych zawartych w księdze rachunkowej jednego z gnieźnieńskich szpitali – typie źródła będącym rzadkością. Na podstawie księgi rachunkowej szpitala św. Marty udało się zrekonstruować wiele różnych aspektów funkcjonowania tej instytucji podlegającej Kolegium Penitencjarzy katedry gnieźnieńskiej, jej strukturę organizacyjną i majątkową, jak również grupę pensjonariuszy i warunki ich życia. Informacje z księgi były ważne również z tego powodu, że zdecydowanie wzbogaciły dotychczasową wiedzę na temat tego konkretnego szpitala oraz dziejów nowożytnego Gniezna⁷.

Szpitaly istniały w Polsce od czasów średniowiecza. Przybierały one różne formy: klasztorne, miejskiej prepozytury oraz w wyniku zasad ustalonych na soborze w Trydencie – parafialnego. Były przytułkami dla potrzebujących wsparcia: chorych, sierot, ubogich, starych lub też domem spokojnej starości dla majątniejszych⁸. Dzięki materiałom Archiwum podjęto próbę zrekonstruowania sieci, charakteru, finansów, działalności i przemian szpitali parafialnych oraz prepozytur miejskich w okresie nowożytnym na określonym terenie⁹.

Kwestia szpitala wiązała się z zagadnieniem tzw. ubogich, tworzących bardzo ciekawą grupę¹⁰. Tak zwany ubogi posiadał specyficzny status w staropolskim społeczeństwie. Z jednej strony widziano w nim oblicze Chrystusa, z drugiej – lokował się na dole ówczesnej drabiny społecznej¹¹. Źródła gnieźnieńskie pozwalają prześledzić ich obecność i strukturę w społeczeństwie nowożytnym. W sposób oczywisty najwięcej danych dotyczy pensjonariuszy szpitala – przedstawicieli zinstytucjonalizowanego tzw. ubóstwa, objętych strukturą parafii i miasta. W świetle zachowanych informacji można pokusić się o opisanie, chociażby fragmentaryczne,

⁶ A. Jabłońska, *Szpital Świętego Ducha i Świętego Leonarda w Opocznie na przełomie średniowiecza i nowożytności*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne”, 7 (2006) s. 31-50. Wykorzystano wiedzę nt. szpitalnictwa dotyczącą regionów opisanych w źródłach przechowywanych w AAG.

⁷ AAG, AKM (ACap), B, sygn. 784; A. Jabłońska, *XVII-wieczny szpital św. Marty w Gnieźnie w świetle księgi rachunkowej*, „Nasza Przyszłość”, 109 (2008) s. 117-166.

⁸ Np. K. Antosiewicz, *Opieka nad chorymi i biednymi w krakowskim szpitalu Świętego Ducha (1220-1718)*, „Roczniki Humanistyczne”, 26 (1978) s. 35-79; M. Słoń, *Szpitaly średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000; M. Surdacki, *Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku*, Lublin 2015; *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998.

⁹ A. Jabłońska, *Funkcje społeczne parafii archidiakonatu gnieźnieńskiego w XVII wieku*, Kielce 2013. Wykorzystano m.in. następujące zespoły: AAG, AKM (ACap); AKG (w tym np. Acta causarum, Wizytacje archidiakonatu, Miscellanea); Archiwa Parafialne (dalej: APar.); Dyplomy; Listy.

¹⁰ J.L. Goglin, *Nędzarze w średniowiecznej Europie*, tłum. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 1998; A. Karpiński, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII w.*, Warszawa 1983; *Peregrynacja dziadowska*, w: *Dramaty staropolskie. Antologia*, oprac. J. Lewański, t. 3, Warszawa 1961, s. 141-178.

¹¹ A. Jabłońska, *Pogardzany i niezbędny – paradoks staropolskiego żebraka*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 1 (2016) nr 1, s. 133-150. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), A, sygn. 119, 129, 146a, 150; APar, Parafia Kcynia: AP 80, sygn. 1.

ich obowiązków, życia codziennego i odświętnego, warunków mieszkaniowych, jadłospisu, ubioru, higieny oraz opieki w przypadku choroby i śmierci¹². W świetle metrykaliów bardzo ciekawym zjawiskiem jest częste występowanie żebraków i pensjonariuszy szpitala jako rodziców chrzestnych¹³.

Funkcjonowanie szpitali oraz wspomaganie datkami żebraków i w ogóle tzw. ubogich stanowiło efekt jednego z podstawowych nakazów chrześcijańskich – miłosierdzia i jego praktycznego wymiaru, czyli charytatywności. W zamian za wsparcie materialne oczekiwano od ubogiego także modlitwy.

Instytucjami charytatywnymi i dewocyjnymi były również bractwa, których rozwój nastąpił w czasach nowożytnych¹⁴. Bezpośrednie i pośrednie dane przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym mówią o ich stronie formalno-prawnej, nowych wymogach powoływania do życia w okresie potrydenckim, celach i zasadach funkcjonowania, działalności, finansach, strukturze, członkach, jak również o tym, jaki święty i jakie idee były najpopularniejsze. Działalność bractwa stanowiła bardzo ważną część wewnętrznych więzów społeczeństwa parafii i była także bardzo atrakcyjnym elementem jej życia¹⁵.

Od średniowiecza przez wiele wieków edukacja różnych szczebli i wychowanie w świecie chrześcijańskim stanowiły monopol Kościoła¹⁶. W przypadku Archiwum Archidiecezjalnego możliwe jest badanie różnych związanych z nimi wątków. W moim przypadku było to przede wszystkim siedemnastowieczne szkolnictwo parafialne wskazywane jako bardzo istotne już od XIII wieku przez sobory i syno-

¹² Jabłońska, *Funkcje społeczne*, s. 190-214; też, *Pogardzany i niezbędny*; też, *Siedemnastowieczni pauperes w świetle źródeł kościelnych z terenu archidiakonu gnieźnieńskiego*, w: *Bieda w Polsce*, red. G. Miernik, Kielce 2012, s. 45-56. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKM (ACap), B, sygn. 784; AKG (ACons), E, sygn. 40 (Wizytacja archidiakonu gnieźnieńskiego Wincentego de Seve 1608-1609) (dalej: wizytacja de Seve); E, sygn. 6 (Wizytacja archidiakonu gnieźnieńskiego Stanisława Lipskiego 1696-1699) (dalej: wizytacja Lipskiego); APAr, np. Parafia Gniezno Św. Trójcy: AP 59, sygn. 3, 4, 5; Parafia Gniezno Św. Piotra i Pawła: AP 110, sygn. 1; Parafia Pawłowo: AP 115, sygn. 104.

¹³ Np. pewien Maciej *mendicus* w ciągu 8 lat został minimum 48 razy chrzestnym w kościele parafialnym w Kcyni: AAG, APAr., Parafia Kcynia: AP 80, sygn. 1 (Liber Baptisatorum 1598-1668), s. 173, 177-178, 185, 187-189, 194-196, 198, 203-204, 206-208, 210, 212-213, 215-218, 221, 225-226, 229, 232, 234, 236, 239.

¹⁴ Np. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, Lublin 2004; H. Zaręmska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego*, Wrocław 1977.

¹⁵ A. Jabłońska, *Funkcje społeczne*, s. 107-159; też, *Księgi XVII-wiecznych bractw z Trzemeszna*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. A. Burdzy, B. Wojciechowska, Kielce 2014, s. 207-220. Wykorzystano m.in. następujące źródła; AKG (A Cons), A, sygn. 121a, 128; E, sygn. 40 (wizytacja de Seve); E, sygn. 2b (Wizytacja archidiakonu gnieźnieńskiego Adama Leśniewskiego (bez dekanatu konińskiego) 1632-1633) (dalej: wizytacja Leśniewskiego); E, sygn. 6 (wizytacja Lipskiego); APAr, Parafia Trzemeszno: AP 74, sygn. 119, 528.

¹⁶ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1-2, Warszawa 1996; S. Litak, *Historia wychowania*, t. 1, *Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Kraków 2004; P. Riché, *Edukacja i kultura w Europie Zachodniej (VI-VIII)*, tłum. M. Radożycka-Paoletti, Warszawa 1995.

dy, a przede wszystkim w dobie nowożytnej reformy Kościoła. Udało się zdobyć mniej lub więcej informacji dotyczących ludzi zajmujących się szkołą (rektorów, kantorów, organistów), należących do personelu kościelnego, m.in. używanej terminologii, wykształcenia, obowiązków, uposażenia, pochodzenia, stanu cywilnego i rodzin, jak również uczniów, programu, budynku szkoły oraz określić charakter i miejsce tego rodzaju szkolnictwa w krajobrazie parafii. Oprócz tego pojawił się wątek seminarium gnieźnieńskiego i zupełnie marginesowo szkoły związanej z kapitułą w Uniejowie¹⁷.

Szczegółowo dzieje seminarium dzięki archiwum gnieźnieńskiemu rekonstruował natomiast M. Aleksandrowicz¹⁸. Z wykorzystaniem zbiorów powstała także monografia poświęcona szkołom katedralnym archidiecezji gnieźnieńskiej w średniowieczu, jak również artykuł o XVI-wiecznej szkole katedralnej w Gnieźnie oraz artykuł o szkolnictwie parafialnym Gniezna i okolic¹⁹.

Szpitalnictwo, szkolnictwo i bractwa zostały także przedstawione w przekroju chronologicznym i terytorialnym obejmującym siedemnastowieczny obszar archidiaconatu gnieźnieńskiego²⁰ oraz jako element znacznie szerszego tła – charytatywności, gospodarki, mentalności, itp. Instytucje szpitala, szkoły, bractwa zostały również omówione w kontekście parafii jako jej społeczne funkcje, często nawzajem się uzupełniające²¹. Różne aspekty funkcjonowania wybranych parafii archidiecezji gnieźnieńskiej przedstawiono także w artykule z lat 90. XX wieku²².

¹⁷ A. Jabłońska, *Funkcje społeczne*; *taż*, *Kapituła*; *taż*, *Nauczyciel szkoły parafialnej w siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej na przykładzie archidiaconatu gnieźnieńskiego – założenia a rzeczywistość*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 59 (2016) nr 1-2 (231-232), s. 7-25; *taż*, *Obraz szkolnictwa parafialnego archidiaconatu gnieźnieńskiego z końca XVII wieku w świetle wizytacji Stanisława Lipskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 59 (2016) nr 3-4 (233-234), s. 7-26; *taż*, *Szkolnictwo archidiaconatu gnieźnieńskiego w XVII wieku w świetle ksiąg wizytacyjnych*, „Nasza Przyszłość”, 17 (2012) s. 159-185. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), E, sygn. 40 (wizytacja de Seve); E, sygn. 3 (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Świętosława Strzałkowskiego i Jakuba Dubickiego 1639-1640) (dalej: wizytacja Strzałkowskiego i Dubickiego); E, sygn. 6 (wizytacja Lipskiego); A, sygn. 115, 116a, 116b, 118, 123, 125.

¹⁸ M. Aleksandrowicz, *Początkowe dzieje seminarium duchownego w Gnieźnie (1602-1718)*, „Nasza Przyszłość”, 24 (1966) s. 168-184; M. Aleksandrowicz, *Seminarium duchowne w Gnieźnie w latach 1602-1718*, w: *Studia historyczne*, t. 1, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, Lublin 1968, s. 267-315. M. Aleksandrowicz, *Wychowawcy i wychowankowie seminarium gnieźnieńskiego w latach 1602-1718*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 12 (1965) z. 4, s. 111-182.

¹⁹ K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994; J. Pawlak, *Gnieźnieńska szkoła katedralna w I połowie XVI wieku*, „Studia Gnesnensia”, 5 (1979-1980) s. 312-321; E. Urbaniak, *Szkolnictwo parafialne w dekanacie gnieźnieńskim Świętej Trójcy w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w.*, „Gniezno. Studia i materiały historyczne”, 2 (1987) s. 195-202.

²⁰ Archidiaconat gnieźnieński przy wykorzystaniu źródeł z Archiwum Archidiecezjalnego został szczegółowo opisany przez M. Aleksandrowicza – *Archidiaconat gnieźnieński w latach 1706-1721*, Lublin 1973 [praca doktorska, maszynopis autora].

²¹ Jabłońska, *Funkcje społeczne*.

²² K. Śmigiel, *Z dziejów parafii archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Studia Gnesnensia”, 10 (1995) s. 172-222.

Parafia łącząca różne grupy i stany to podstawowa jednostka struktury Kościoła, „na którą składa się wiele różnych elementów: kościół, kapłan, *cura animarum*, jurysdykcja kościelna, okręg parafialny, wierni, przymus parafialny, uposażenie kapłana i kościoła, rezydencja kapłana”²³. Pełniła ona bardzo ważną rolę w lokalnej społeczności, stanowiąc jej centrum i nadając rytm życiu.

Dzięki danym zawartym w księgach wizytacji powstały także opracowania prezentujące zupełnie przeciwstawny punkt widzenia, ponieważ przedstawiające pojedyncze jednostki parafialne: kościół i związanych z nim ludzi w Grzegorzewie i Trzemesznie²⁴. Wyniki badań dotyczących Grzegorzewa zostały przedstawione w tamtejszym kościele na spotkaniu naukowym i wywołały duże zainteresowanie zarówno wśród mieszkańców, jak i gości – historyków²⁵.

Przy wykorzystaniu możliwości źródeł gnieźnieńskich można opisywać instytucje: zasady formalno-prawne ich funkcjonowania (np. erekcja i fundacja), uwarunkowania majątkowe i gospodarcze, strukturę urzędów, godności i stanowisk (np. prebendy kapitulne) oraz obsadzających je. Materiały Archiwum Archidiecezjalnego ukazują także ludzi – jako jednostki i tworzących określone grupy społeczne²⁶. W przypadku społeczeństwa staropolskiego są to jego różne stany (duchowieństwo, szlachta, mieszczaństwo i chłopię), choć w sposób oczywisty w źródłach AAG dominuje duchowieństwo. Badanie instytucji pozwoliło odnaleźć informacje o ludziach, a z kolei informacje o ludziach umożliwiły charakterystykę instytucji. Prace oparte na badaniach źródłowych w Gnieźnie poświęcono także instytucjom i ludziom tworzącymi późnośredniowieczny krąg arcybiskupów gnieźnieńskich²⁷.

Duchowieństwo okresu staropolskiego stało się przedmiotem badań z zakresu różnych zagadnień i punktów widzenia. Należała do nich rekonstrukcja struktur i działania instytucji, ich ramy formalno-prawne, tworzenie katalogu należących do nich duchownych, ale także prozopografia: pochodzenie, drogi kariery, związki z innymi instytucjami, indywidualne losy, tworzenie pewnych kręgów i środowisk,

²³ E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 18. Szczegółowo nt. parafii w okresie staropolskim zob. tamże oraz S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.

²⁴ A. Jabłońska, *Kościół parafialny w Grzegorzewie w świetle siedemnastowiecznych wizytacji kościelnych archidiaconatu gnieźnieńskiego*, „Polonia Maior Orientalis. Studia z Dziejów Wielkopolski Wschodniej”, 4 (2017) s. 41-58; też, *Opis kościoła pod wezwaniem świętego Wojciecha Męczennika w Trzemesznie w świetle wizytacji Wincentego de Seve*, w: *Tractu temporis. Ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Wieluń-Lódź 2018, s. 301-313. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), E, sygn.40 (wizytacja de Seve); E, sygn. 2b (wizytacja Leśniewskiego); E, sygn. 3 [wizytacja Strzałkowskiego i Dubickiego]; E, sygn. 6 (wizytacja Lipskiego); Dyplomy Gnieźnieńskie: Dypl. Gn., sygn. 705, 706.

²⁵ Spotkanie zorganizowane przez Urząd Gminy w Grzegorzewie 26 września 2017 roku.

²⁶ Szczegółowo nt. historii społecznej m.in. W. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 2000; *Socjologia religii. Wprowadzenie*, oprac. F. Houtart, Kraków 1962; P. Sztompka, *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie*, Kraków 2021.

²⁷ Z. Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich*, Łódź 2013; też, *Władysław z Oporowa (ok. 1395-1453) podkanclerzy królewski, biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński*, „Studia Claromontana”, 21 (2003) s. 174-449.

starość, warunki materialne i finanse. Ostatnim zagadnieniem, które pojawiło się w trakcie badań duchowieństwa jest jego zachowanie, moralność i obyczaje na przykładzie wybranej grupy – siedemnastowiecznego duchowieństwa parafialnego oraz związanego ze szpitalnictwem funkcjonującym na terenie parafii (prepozytury) w okresie potrydenckim²⁸.

Zasoby Archiwum Archidiecezjalnego zostały wykorzystane przez naukowców w różnych opracowaniach dotyczących duchowieństwa świeckiego okresu średniowiecza i nowożytności²⁹. Ostatnio również duchowieństwo zakonne Gniezna stało się przedmiotem badań naukowych prowadzonych w archiwum. Zajęto się różnymi aspektami funkcjonowania klasztoru klarysek w Gnieźnie³⁰. Opracowano także i wydano relację z podróży jednego z bożogrobców klasztoru św. Jana w Gnieźnie, która znajdowała się w AAG³¹.

Kategorie ludzi związanych w różny sposób z Kościołem, analizowane w trakcie ponad dwudziestoletniej pracy w AAG to: duchowieństwo świeckie kapitulne (prałaci, kanonicy, wikariusze) oraz parafialne (plebani, wikariusze), prepozyci szpitalni, personel kościelny, a także ubodzy. Były one przywoływane jako kon-

²⁸ A. Jabłońska, *Obraz duchowieństwa parafialnego w świetle wizytacji Wincentego de Seve (1608-1609) – wybrane aspekty*, „Roczniki Humanistyczne. Historia”, 65 (2017) s. 5-22; też, *Devotions from the Model of Clergyman after the Council of Trent. Selected Exemples from the Inspection Books of Gniezno Archdeaconry / Odstępstwa od wzorca duchownego w okresie potrydenckim. Wybrane przykłady z ksiąg wizytacyjnych archidiakonu gnieźnieńskiego*, „Res Historica”, 49 (2020) s. 207-227. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), E, sygn. 40 (wizytacja de Seve); E, sygn. 6 (wizytacja Leśniewskiego); E, sygn. 15 (Wizytacja generalna Franciszka Józefa Kraszkowskiego 1727).

²⁹ M. Aleksandrowicz, *Duchowieństwo parafialne archidiakonu gnieźnieńskiego na początku XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 22 (1974) z. 2, s. 61-100; K. Kaczmarek, *Święcenia duchowieństwa w diecezji gnieźnieńskiej w latach 1482-1493*, Poznań 2018; A. Kowalska-Pietrzak, *Duchowieństwo parafialne w późnośredniowiecznej Polsce centralnej. Archidiakonaty łęczycki i uniejowski*, Łódź 2014; też, *W kręgu średniowiecznego duchowieństwa łęczyckiego*, Łódź-Łęczyca 2012; M. Muraszko, *Biblioteka kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego*, 2022 [praca doktorska, UAM]; M. Różański, *Duchowieństwo parafialne archidiakonu uniejowskiego w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Łódź 2010.

³⁰ O.M. Przybyłowicz, *Dokumenty i dyplomy klasztoru klarysek w Gnieźnie. Sposoby uwierzytelniania dokumentów w praktyce kancelaryjnej konwentu św. Klary. Inwentarz*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 359-418; też, „Pamięć obłóczyn kożdy probantki”. *Ceremonia obłóczyn w świetle rękopisu Modus suscipiendi novitias ad habitum S. Clarae z 1600 r. z klasztoru klarysek gnieźnieńskich*, „Hereditas Monasteriorum”, 3 (2013) s. 179-194; też, *Reguła zakonna jest wozem do nieba. Realia życia w klasztorach klarysek od XIII do końca XVI wieku w Małopolsce, Wielkopolsce i na Śląsku*, Warszawa 2016; też, *Rękopis Księgi wszystkich spraw Konwentu Gnieźnieńskiego zakonu S. Klary [...] pilnie pisane w roku pańskim 1609 i jego zawartość*, „Hereditas Monasteriorum”, 7 (2016) s. 247-263; też, *Źródła do poznania gospodarki w dobrach wiejskich klarysek gnieźnieńskich od końca XVI do schyłku XVII stulecia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65 (2017) nr 4, s. 447-460; też, *Źródła rękopiśmienne z klasztoru klarysek gnieźnieńskich w Archiwum Archidiecezjalnym Gnieźnie. Stan wiedzy, prezentacja spuścizny i możliwości badawcze*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, 112 (2019) s. 317-336.

³¹ Jacobi Lanhaus, *Opis podróży. Itinerarium (1768-1769)*, oprac. B. Rok, M. Chachaj, M. Forczyk, Kraków 2014.

kretnie osoby, ale także jako tworzące określone środowisko i grupę. Możliwe było również tworzenie pewnych zestawień i katalogów (nauczyciele, kantorzy, organiści)³² i wyciąganie wynikających stąd wniosków.

Jedna z takich grup – muzycy – doczekała się szczegółowych opracowań zbudowanych na zbiorach Archiwum już wiele lat temu ze strony W. Zientarskiego, podobnie jak M. Aleksandrowicza związanego z tą instytucją³³.

Praca z gnieźnieńskimi źródłami została przez mnie wykorzystana także w badaniach biografistycznych. Daje ona bowiem ogromne możliwości dla zanalizowania życia konkretnych postaci, czego imponujący przykład stanowią jeszcze XIX-wieczne opracowania Korytkowskiego³⁴. W moim przypadku była to jednak przygoda z biografistyką pedagogiczną, podejmująca temat m.in. bohaterów zbiorowych, czy możliwości i metod wykorzystywanych w tej dziedzinie³⁵.

Różne zagadnienia dotyczące funkcjonowania społeczeństwa łączą się również – niekiedy dość ściśle – z aspektem finansowania, zapleczem ekonomicznym, ogólną sytuacją gospodarczą, a także polityczną, na danym terenie. Tak działo się w chociażby w przypadku kapituły, parafii, szpitali, szkół, bractw. Bardzo istotne stawały się np. uposażenie urzędu / godności; fundacja szpitalna czy bracka; struktura dochodów i wydatków parafii, itd. Tak więc była to m.in. kwestia ziemi, dziesięcin, czynszów; pieniędzy z jałmużny; darowizn pod postacią np. połcia mięsa, albo jakiegoś elementu odzieży. Występują strukturalne fundacje świeckich i duchownych decydujące o powstaniu m.in. szpitali lub kanonii oraz pojedyncze darowizny; dochody stałe i niestałe, wieloletnie i jednorazowe.

O kwestiach ekonomicznych jest mowa prawie we wszystkich typach źródeł. Niektóre z nich były tworzone bezpośrednio jako rodzaj dokumentów finansowych. Jednakże majątkowi poświęcano także wiele uwagi, opisując inne aspekty rzeczywistości – przeprowadzając wizytacje parafii, w sprawach stanowiących zakres kompetencji konsystorza generalnego, w dyplomach stwarzających nową rzeczywistość prawną³⁶. Od dawna wiadomo również, iż bardzo ciekawą pozostałością po przeszłości są testamenty dotyczące majątku i ludzi, bractw, szpitali, jałmużny, szkół, staropolskiej kultury materialnej i mentalności. Te zaś były wpiśwane w księgi konsystorza gnieźnieńskiego.

³² Jabłońska, *Kapituła*; też, *Funkcje społeczne*.

³³ W. Zientarski, *Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku*, „Gniezno. Studia i materiały historyczne”, 1 (1984) s. 73-88; tenże, *Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku*, „Gniezno. Studia i materiały historyczne”, 2 (1987) s. 111-130; tenże, *O instrumentach muzycznych kapeli gnieźnieńskiej na przestrzeni XVIII wieku*, „Z Dziejów Muzyki Polskiej”, 13 (1964) s. 5-21; tenże, *Życie muzyczne Gniezna w XVIII w.*, w: *Dzieje Gniezna*, red. W. Topolski, Warszawa 1965, s. 383-388.

³⁴ Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. 1-4; tenże, *Pralaci i kanonicy*, t. 1-4.

³⁵ Jabłońska, *Pogardzany i niezbędny*; A. Jabłońska, A. Kowalska-Pietrzak, *Obraz duchowieństwa w świetle źródeł staropolskich*, w: *Przedmiot, źródła i metody badań w biografii*, red. R. Skrzyński, L. Dziaczkowska, D. Opozda, Lublin 2016, s. 199-215. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), A, sygn. 115, 116, 116a, 117, 121a, 122, 123, 126, 131a, 134, 136, 141a.

³⁶ Przykłady: księgi brackie z Archiwów Parafialnych, księga finansowa szpitala z Akt Kapituły Metropolitalnej, księgi konsystorza z Akt Konsystorza Generalnego.

Na przykładzie konkretnych przykładów pochodzących z terenu archidiaconatu gnieźnieńskiego dotyczących kwestii finansowych, materialnych, ekonomicznych można było również przeanalizować zagadnienia związane ze sztuką: jej tworzenie, rodzaje, używanie, odbiór, drogi recepcji, rolę i znaczenie³⁷. Mimo tej „materialnej” przesłony udaje się dostrzec sztukę człowieka w kontekście Boga. Podstawę mogą stanowić księgi wizytacyjne, inwentarze, księgi brackie, rachunkowe, które jednakże ukazują zagadnienie pośrednio, np. poprzez spis dóbr, czy wydatki.

Dzięki różnego rodzaju danym, zawartych w rozmaitych typach źródeł możliwe stało się także poruszanie tematów związanych z historią społeczną. Przedmiotem badań stali się m.in. parafianie różnych stanów zgrupowani wokół danego kościoła parafialnego jako centrum, czy też grupy funkcjonujące w obrębie bractwa, szkoły i szpitala, rozpatrywanych jako instytucje.

Dokonano także próby określenia pozycji i roli kobiet w demokratycznej jak na owe czasy strukturze bractw, która nieco odbiegała od ich typowego miejsca w ówczesnej hierachii³⁸. Do historii społecznej należy również zagadnienie starości, którą można spróbować określić w kontekście wieku i jej charakterystyki dla grupy duchownych związanych z kapitułą oraz ludzi pracujących w parafii (pleban, nauczyciel)³⁹.

Zakres terytorialny w przypadku średniowiecza obejmował Uniejów (archidiaconat uniejowski) i poniekąd – także teren, skąd wywodzili się i gdzie funkcjonowali członkowie kapituły. Dla okresu nowożytnego w badaniach dominował archidiaconat gnieźnieński obejmujący ostatecznie w XVII wieku 8 jednostek administracyjnych: trzy dekanaty gnieźnieńskie – Świętej Trójcy, świętego Piotra, świętego Michała (Zbarensis) oraz dekanat Konin, Łekno, Słupca, Sompolno, Żnin. Leżały one na terenie przede wszystkim województwa kaliskiego i obejmowały wschodnią część Wielkopolski. Powstałe prace dotyczyły analizowania różnych zjawisk i ich funkcjonowanie w czasie i przestrzeni, archidiaconat bowiem był przedstawiany niejako od wewnątrz i jako całość. Dla całego okresu staropolskiego punktem odniesienia była archidiecezja gnieźnieńska⁴⁰.

³⁷ A. Jabłońska, *Człowiek, sztuka, Bóg (wybrane przykłady z XVII-wiecznych źródeł kościelnych archidiaconatu gnieźnieńskiego)*, w: *Współczesna edukacja estetyczna. Teoria i praktyka*, red. K. Ziolkowicz, J. Szejbnis-Zdyb, Kielce 2011, s. 91-104; E. Parkita, W.Z. Łyjak, A. Jabłońska, A. Parkita, *Cyfrowa przestrzeń kultury i edukacji muzycznej*, Kielce 2018, s. 11-100 (część *Kultura muzyczna w Polsce wczoraj i dziś*). Wykorzystane m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), E, sygn. 40 (wizytacja de Seve); E, sygn. 6 (wizytacja Lipskiego).

³⁸ A. Jabłońska, *The Presence and Role of Women in Old (Age) Polish Confraternities (the Case Study of the Archdeaconry of Gniezno in the 17 th Century)*, w: *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, red. A. Obara-Pawłowska, A. Miączewska, D. Wróbel, Lublin 2017, s. 161-177. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, APar, Parafia Trzemeszno: AP 74, sygn. 119, 528; Parafia Żnin: AP 39, sygn. 206, 207, 209.

³⁹ A. Jabłońska, *Starość w kręgu ludzi Kościoła. Dwa przykłady z epoki przedrozbiorowej*, „Res Historica”, 43 (2017) s. 41-58. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), E, sygn. 40 (wizytacja de Seve); E, sygn. 2b (wizytacja Leśniewskiego).

⁴⁰ M.in. D. Gilly, *Special Karte von Südproussen mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königl. grossen topographischen Vermessung-Karte, unter Mitwirkung des Directors Langren,*

Prace powstałe na podstawie zasobów Archiwum Archidiecezjalnego dotyczą historii lokalnej i regionalnej: Gniezna oraz jego okolic określonych granicami staropolskiego archidiaconatu gnieźnieńskiego / wschodniej Wielkopolski, a także Uniejowa (ziemia sieradzka). Poruszają zagadnienia należące nie tylko do dziejów Kościoła, ale również do historii społecznej, historii kultury, historii gospodarki i ekonomii.

Bohaterem poszukiwań w pewnym momencie staje się społeczeństwo rozpatrywane w aspekcie funkcjonowania Kościoła, przede wszystkim wokół parafii i jej funkcji społecznych. Pojawia się także staropolska mentalność i takie jej elementy jak obecność klęsk elementarnych (np. pożar Gniezna) i lęki społeczne. Swoją obecność bardzo wyraźnie w sposób bezpośredni i pośredni zaznaczyło w różnych rodzajach źródeł tzw. powietrze, *pestis*, czyli epidemie, które niestety stanowiły częste zagrożenie dla mieszkańców Wielkopolski w czasach nowożytnych. Przejścia związane z różnymi klęskami wywoływały głębokie traumy społeczne i długo pozostawały w pamięci, stając się m.in. cezurami czasowymi związanymi z konkretnym miejscem i wydarzeniem – dla wschodniej Wielkopolski był to przede wszystkim najazd szwedzki z połowy XVII wieku⁴¹.

Prace powstałe w oparciu o materiały Archiwum, najogólniej rzecz biorąc, miały na celu ukazanie w sposób punktowy lub – w miarę upływu lat – przekrojowy – miejsce i rolę Kościoła w społeczeństwie staropolskim na przykładzie konkretnego terenu i rozwiązań tam funkcjonujących⁴². Bardzo ważne okazały się przy tym dwie szeroko pojmowane dziedziny. Jedną z nich była charytatywność

1802-1803 – Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Sekcja Kartografii, sygn. K 11627; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006.

⁴¹ A. Jabłońska, „Od powietrza, ognia, głodu i wojny...”, czyli o pożarze Gniezna z 1613 roku w kontekście mentalności staropolskiej, „*Studia Gnesnensia*”, 23 (2009) s. 359-376; też, „*Expositus periculo...*” Klęski duże i małe wschodniej Wielkopolski w świetle siedemnastowiecznych źródeł archidiaconatu gnieźnieńskiego, „*Roczniki Humanistyczne. Historia*”, 63 (2015) s. 99-117. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKG (A Cons), A, sygn. 121a, 124, 125, 131b, 142; E, sygn. 2b (wizytacja Leśniewskiego); E, sygn. 3 (wizytacja Strzałkowskiego i Dubickiego); E, sygn. 6 (wizytacja Lipskiego); APar, Parafia Gniezno Św. Michała Archaniola: AP 47, sygn. 1, 6; Parafia Gniezno Św. Piotra i Pawła: AP 110, sygn. 1, 2; Parafia Gniezno Św. Trójca: AP 59, sygn. 3, 4, 205, 317; Parafia Gołańcz: AP 41, sygn. 6; Parafia Wągrowiec: AP 26, sygn. 2; Listy, sygn. 5360, 5363. Świetną charakterystykę mechanizmu strachu w świecie Zachodu dał J. Delumeau w swojej prekursorskiej „trylogii”: *Strach w kulturze Zachodu: XVI-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1986; *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1994; *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, tłum. A. Kuryś, Warszawa 1998.

⁴² Bezpośredni przykład takiej tematyki: A. Jabłońska, *Rola Kościoła w społeczeństwie staropolskim na przykładzie XVII-wiecznego archidiaconatu gnieźnieńskiego (wybrane aspekty)*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 112 (2019) s. 199-218. Wykorzystano m.in. następujące źródła: AAG, AKM (A Cap), A, sygn. 115, 128, 145; B, sygn. 784; AKG (A Cons), E, sygn. 40 (wizytacja de Seve); E, sygn. 2b (wizytacja Leśniewskiego); E, sygn. 3 (wizytacja Strzałkowskiego i Dubickiego), E, sygn. 6 (wizytacja Lipskiego); APar, np. Parafia Gniezno Św. Trójcy: AP 59, sygn. 3, 205, 252, 317, 365, 439, 447; Parafia Trzemeszno: AP 74, sygn. 119, 528; Dokumenty Pergaminowe D, sygn. 145; Dyplomy Gnieźnieńskie: Dypl. Gn., sygn. 1295, 1350.

wynikająca z chrześcijańskiej idei miłości i jej wyrazu, czyli miłosierdzia oraz opieka społeczna⁴³. Drugą zaś była edukacja, wykraczająca daleko poza szkołę, obejmująca różne działania Kościoła, skierowane do wszystkich grup społecznych – w tym oprócz znajomości praktyk religijnych, podstawowych modlitw i katechizmu przekazywanego dorosłym po mszy także charytatywność i bractwa oraz sztuka. Wszystkie te elementy, jak również inne dotyczące życia społecznego, łączyła szeroko pojęta kultura. Ważne były również ośrodki owego życia społecznego i grupy funkcjonujące w ich obrębie.

Dzięki badaniom źródeł z Archiwum Archidiecezjalnego można było także podjąć kolejne szerokie zagadnienie – spróbować zarysować pewne fragmenty składające się na obraz epoki potrydenckiej, wyłaniające się z danych w sposób bezpośredni i pośredni. Prześledzić stosunek do nowych zasad reformy Kościoła w konkretnej rzeczywistości w określonym kręgu ludzi w przedziale czasowym siedemnastego wieku na danym obszarze (instytucje, duchowieństwo, wierni).

Tak więc do poruszanych przez lata zagadnień należały staropolskie instytucje, struktury i ludzie, grupa społeczna, jej mechanizmy i ośrodki oraz mentalność, funkcjonowanie kultury i sztuki, czy wreszcie gospodarka i ekonomia. Możliwa była rekonstrukcja problemów punktowych, lecz także prześledzenie procesów w czasie i przestrzeni. Zasięg badań dotyczył ilości i jakości, ale również znacznie mniej uchwytnych procesów społecznych i mentalności, od konkretnych sum w szpitalu św. Marty wydanych na szkudły po lęki społeczne i klęski elementarne ludzi żyjących w XVII wieku. Danych dostarczały zarówno bezpośrednie zapisy jak i to, co zostało ukryte w tle, jak upadek gospodarczy, śmierć i lęk.

Struktura i charakter wykorzystanych materiałów zależały od rozpatrywanych zagadnień i epoki. Dla średniowiecza najważniejsze okazało się archiwum kapituły gnieźnieńskiej, a także archiwum konsystorza generalnego i dyplomy gnieźnieńskie⁴⁴. W wyniku różnych przemian cywilizacyjnych związanych z upowszechnieniem słowa pisanego w okresie nowożytnym baza danych zdecydowanie się poszerza. Kopalnią różnego typu danych są w dalszym ciągu pozostałości po działalności konsystorza, kapituły oraz dyplomy, ale również nowości, efekt wymagań reformy Kościoła – księgi wizytacyjne i metrykalia (w tym najpopularniejsze księgi chrztów), zawierające wiele informacji, poczynwszy od struktury administracyjnej po konkretnych ludzi, jak również coraz częściej pisane listy⁴⁵. Pewnego rodzaju

⁴³ Np. *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999; Z. Góralski, *Działalność charytatywna w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1973.

⁴⁴ AAG, AKM (A Cap), B, sygn. 1-6, 14-16 [dekretalia]; L, sygn. 1, 22, 28, 29, 32, 33 (i inne); P, sygn. 59, 60; AKG (A Cons), B, sygn. 1-3; C, sygn. 1-3 (i inne); Dyplomy gnieźnieńskie: Dypl. Gn., sygn. 475, 682, 705, 706, 1190.

⁴⁵ Np. AAG, AKM (ACap), m.in. B, sygn. 7-8, 22-23, 782; Luzy C, sygn. 10; AKG (ACons), przede wszystkim Acta causarum, m.in. A, sygn. 113-136; E, sygn. 40 (wizytacja de Seve), E, sygn. 2b (wizytacja Leśniewskiego), E, sygn. 3 (wizytacja Strzałkowskiego i Dubickiego), E, sygn. 6 (wizytacja Lipskiego); APar, m.in. Parafia Witkowo: AP 38, sygn. 1-2; Parafia Pobiedziska: AP 43, sygn. 3-3a, 5, 73; Parafia Św. Piotra i Pawła: AP 110, sygn. 1-4; Listy, sygn. 636; <http://www.archiwum.archidiecezja.pl/pl.html> (dostęp: 2.06.2020).

ilustrację tego zagadnienia stanowił referat wygłoszony na jednej z cyklicznych konferencji organizowanych przez Katedrę Biografistyki Pedagogicznej KUL⁴⁶ oraz powstały na tej podstawie artykuł. Zawiera on przykłady wykorzystania różnych typów i rodzajów źródeł z całego okresu przedrozbiorowego przy różnych sposobach rekonstrukcji oraz analizie konkretnej grupy społecznej – duchowieństwa⁴⁷.

Praca z rękopiśmiennymi źródłami epoki staropolskiej posiada swoją specyfikę. Trzeba się zmierzyć z językiem łacińskim i odmianami polszczyzny, z paleografią, neografią, zmieniającymi się charakterami pisma, metrologią i chronologią historyczną⁴⁸. Materiał pisarski obejmuje pergamin i papier. Zdarza się niechlujny sposób prowadzenia zapisów i fatalna jakość atramentu, co jest widoczne zwłaszcza w przypadku źródeł parafialnych. Stan zachowania źródeł często także pozostawia wiele do życzenia – strony mogą być niekompletne, poplamione, zagięte, zniszczone przez gryzonie, wilgoć, itp. Wszystko to razem wzięte wymaga bardzo wiele czasu, pracy i cierpliwości, a zbieranie danych zazwyczaj ma charakter szukania igły w stogu siana pośród setek i tysięcy stron. Praca z tego typu źródłami wymaga oczywiście również odpowiedniej metodologii i krytyki wewnętrznej. Nieodzowna staje się indukcja polegająca na mozolnym wyszukiwaniu pojedynczych danych, tłumaczeniu na język polski, grupowaniu, segregowaniu, tworzeniu ciągów logicznych za pomocą syntezy i analizy oraz na końcu rekonstrukcji obrazu przeszłości i stawianiu ogólniejszych tez.

Wieloletnia kwerenda w Archiwum Archidiecezjalnym określiła w życiu zawodowym główny nurt badań, a także umożliwiła uzyskanie stopnia doktora, doktora habilitowanego oraz profesora uczelni.

Praca ze źródłami przechowywanymi w AAG przyczyniła się również do interdyscyplinarnej współpracy ze specjalistami z innych dziedzin – archeologami, muzykami, kulturoznawcami, czy też zajmującymi się sztukami plastycznymi. Przykład stanowi referat wygłoszony na interdyscyplinarnej konferencji, a następnie artykuł zamieszczony w monografii poświęconej problemom edukacji estetycznej, czy też szerokie opracowanie poświęcone muzyce⁴⁹. Informacje pozyskiwane w wyniku kwerendy od wielu lat służą również współpracy z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, w tym identyfikacji i rekonstrukcji funkcjonowania poszczególnych instytucji gnieźnieńskich w przekroju chronologicznym. Dają również niezwykle ciekawą możliwość badań równoległych prowadzonych przez historyka i archeologa oraz wzajemnej weryfikacji tez.

Badania w Gnieźnie przyczyniły się również do uczestniczenia w cyklicznych konferencjach Biografistyki Pedagogicznej KUL, które zdążyły już stworzyć pewne środowisko naukowców i profesjonalistów z różnych dziedzin i ośrodków poprzez spotkania i publikacje.

⁴⁶ III Ogólnopolska Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa z serii: Współczesne przestrzenie edukacyjne biografistyki, *Przedmiot, źródła i metody badań w biografii*, 17-18 kwietnia 2015 roku, KUL, Lublin.

⁴⁷ Jabłońska, Kowalska-Pietrzak, *Obraz duchowieństwa w świetle źródeł*.

⁴⁸ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2012.

⁴⁹ Jabłońska, *Człowiek, sztuka i Bóg*; Parkita, Łyjak, Jabłońska, Parkita, *Cyfrowa przestrzeń*.

Dwudziestokilkuletni kontakt z Archiwum Archidiecezjalnym to także spotkania z ludźmi, którzy je tworzyli i tworzą, i bez których zaangażowania oraz pomocy poszukiwania archiwalne byłyby znacznie trudniejsze. Specjalne wspomnienie należy się śp. ks. dr. Marianowi Aleksandrowiczowi, jego wieloletniemu dyrektorowi oraz śp. ks. Jerzemu Witkowskiemu.

Tak wiele lat kwerendy w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie oznaczają również przygodę z Gnieznem i Wielkopolską, poznawanie i zwiedzanie wielu miejsc, a nawet powstawanie pewnych stałych punktów programu: nowe wystawy w Muzeum Początków Państwa Polskiego, koncerty w katedrze, ulubione trasy, restauracje, sklepy i regionalne produkty nieznane w mojej części Polski. Przyjazdy do Gniezna to w tej chwili już powroty, a źródła zawarte w Archiwum Archidiecezjalnym wciąż dostarczają nowych pomysłów.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Akta Kapituły Metropolitalnej (A Cap)

B, sygn. 1-8, 14-16, 22-23, 782, 784; L, sygn. 1, 22, 28, 29, 32, 33; P, sygn. 59, 60; Luzy C, sygn. 10.

Akta Konsystorza Generalnego (A Cons)

A, sygn. 113-136, 141b, 142, 145, 146a, 150; B, sygn. 1-3; C, sygn. 1-3.

E, sygn. 40, Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Wincentego de Seve 1608-1609.

E, sygn. 2b, Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Adama Leśniewskiego 1632-1633.

E, sygn. 3, Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Świętosława Strzałkowskiego i Jakuba Dubickiego 1639-1640.

E, sygn. 6, Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Stanisława Lipskiego 1696-1699.

E, sygn. 15, Wizytacja generalna Franciszka Józefa Kraszkowskiego 1727.

Archiwa Parafialne

Parafia Wągrowiec: AP 26, sygn. 2.

Parafia Witkowo: AP 38, sygn. 1-2.

Parafia Żnin: AP 39, sygn. 206, 207, 209.

Parafia Gołańcz: AP 41, sygn. 6.

Parafia Pobiedziska: AP 43, sygn. 3-3a, 5, 73.

Parafia Gniezno Św. Michała Archanioła: AP 47, sygn. 1, 6.

Parafia Gniezno Św. Trójcy: AP 59, sygn. 3-5, 205, 252, 317, 365, 439, 447.

Parafia Trzemeszno: AP 74, sygn. 119, 528.

Parafia Kcynia: AP 80, sygn. 1.

Parafia Gniezno Św. Piotra i Pawła: AP 110, sygn. 1-4.

Parafia Pawłowo: AP 115, sygn. 104.

Dokumenty Pergaminowe D, sygn. 145.

Dyplomy Gnieźnieńskie

Dypl. Gn., sygn. 475, 682, 705, 706, 1190, 1295, 1350.

Listy, sygn. 636, 5360, 5363.

Źródła drukowane

- Gilly David, *Special Karte von Südproussen mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlich grossen topographischen Vermessung-Karte, unter Mitwirkung des Directors Langren, 1802-1803* – Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Sekcja Kartografii, sygn. K 11627.
- Lanhaus Jacobi, *Opis podróży. Itinerarium (1768-1769)*, oprac. B. Rok, M. Chachaj, M. Forycki, Kraków 2014.
- Peregrynacja dziadowska, w: *Dramaty staropolskie. Antologia*, oprac. J. Lewański, t. 3, Warszawa 1961, s. 141-178.
- Statuta Ecclesiae Gnesnensis*, w: J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 4, Gniezno 1883, s. 579-614.
- Statuty kapituły metropolitalnej w Gnieźnie. Dekrety reformacyjne i ordynacje arcybiskupów z lat 1613-1810*, oprac. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 41 (1980) s. 247-350.

Opracowania

- Aleksandrowicz Marian, *Archidiakonat gnieźnieński w latach 1706-1721*, Lublin 1973 [praca doktorska, maszynopis autora].
- Aleksandrowicz Marian, *Duchowieństwo parafialne archidiakonu gnieźnieńskiego na początku XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 22 (1974) z. 2, s. 61-100.
- Aleksandrowicz Marian, *Początkowe dzieje seminarium duchownego w Gnieźnie (1602-1718)*, „Nasza Przyszłość”, 24 (1966) s. 168-184.
- Aleksandrowicz Marian, *Seminarium duchowne w Gnieźnie w latach 1602-1718*, w: *Studia historyczne*, t. 1, red. M. Żywczyński, Z. Zieliński, Lublin 1968, s. 267-315.
- Aleksandrowicz Marian, *Wychowawcy i wychowankowie seminarium gnieźnieńskiego w latach 1602-1718*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 12 (1965) z. 4, s. 111-182.
- Antosiewicz Klara, *Opieka nad chorymi i biednymi w krakowskim szpitalu Świętego Ducha (1220-1718)*, „Roczniki Humanistyczne”, 26 (1978) s. 35-79.
- Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999.
- Czyżak Marta, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003.
- Delumeau Jean, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1994.
- Delumeau Jean, *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, tłum. A. Kuryś, Warszawa 1998.
- Delumeau Jean, *Strach w kulturze Zachodu: XVI-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1986.
- Flaga Jerzy, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, Lublin 2004.
- Goglin Jean- Louis, *Nędzarze w średniowiecznej Europie*, tłum. Z. Podgórska-Klawe, Warszawa 1998.
- Góralski Zbigniew, *Działalność charytatywna w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1973.
- Jabłońska Anna, *Człowiek, sztuka, Bóg (wybrane przykłady z XVII-wiecznych źródeł kościelnych archidiakonu gnieźnieńskiego)*, w: *Współczesna edukacja estetyczna. Teoria i praktyka*, red. K. Zioliwicz, J. Sztejbnis-Zdyb, Kielce 2011, s. 91-104.

- Jabłońska Anna, *Devotions from the Model of Clergyman after the Council of Trent. Selected Examples from the Inspection Books of Gniezno Archdeaconry / Odstępstwa od wzorca duchownego w okresie potrydenckim. Wybrane przykłady z ksiąg wizytacyjnych archidiekanatu gnieźnieńskiego*, „Res Historica”, 49 (2020) s. 207-227.
- Jabłońska Anna, „*Expositus periculo...*” Kłęski duże i male wschodniej Wielkopolski w świetle siedemnastowiecznych źródeł archidiekanatu gnieźnieńskiego, „Roczniki Humanistyczne. Historia”, 63 (2015) s. 99-117.
- Jabłońska Anna, *Funkcje społeczne parafii archidiekanatu gnieźnieńskiego w XVII wieku*, Kielce 2013.
- Jabłońska Anna, *Kapituła uniejowska do początku XVI wieku*, Kielce 2005.
- Jabłońska Anna, *Kościół parafialny w Grzegorzewie w świetle siedemnastowiecznych wizytacji kościelnych archidiekanatu gnieźnieńskiego*, „Polonia Maior Orientalis. Studia z Dziejów Wielkopolski Wschodniej”, 4 (2017) s. 41-58.
- Jabłońska Anna, *Księgi XVII-wiecznych bractw z Trzemeszna*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. A. Burdzy, B. Wojciechowska, Kielce 2014, s. 207-220.
- Jabłońska Anna, *Nauczyciel szkoły parafialnej w siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej na przykładzie archidiekanatu gnieźnieńskiego – założenia a rzeczywistość*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 59 (2016) nr 1-2 (231-232), s. 7-25.
- Jabłońska Anna, *Obraz duchowieństwa parafialnego w świetle wizytacji Wincentego de Seve (1608-1609) – wybrane aspekty*, „Roczniki Humanistyczne. Historia”, 65 (2017) s. 5-22.
- Jabłońska Anna, *Obraz szkolnictwa parafialnego archidiekanatu gnieźnieńskiego z końca XVII wieku w świetle wizytacji Stanisława Lipskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 59 (2016) nr 3-4 (233-234), s. 7-26.
- Jabłońska Anna, „*Od powietrza, ognia, głodu i wojny...*”, czyli o pożarze Gniezna z 1613 roku w kontekście mentalności staropolskiej, „Studia Gnesnensia”, 23 (2009) s. 359-376.
- Jabłońska Anna, *Opis kościoła pod wezwaniem świętego Wojciecha Męczennika w Trzemesznie w świetle wizytacji Wincentego de Seve*, w: *Tractu temporis. Ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Wieluń-Łódź 2018, s. 301-313.
- Jabłońska Anna, *Pogardzany i niezbędny – paradoks staropolskiego żebraka*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 1 (2016) nr 1, s. 133-150.
- Jabłońska Anna, *Rola Kościoła w społeczeństwie staropolskim na przykładzie XVII-wiecznego archidiekanatu gnieźnieńskiego (wybrane aspekty)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 112 (2019) s. 199-218.
- Jabłońska Anna, *Siedemnastowieczni pauperes w świetle źródeł kościelnych z terenu archidiekanatu gnieźnieńskiego*, w: *Bieda w Polsce*, red. G. Miernik, Kielce 2012, s. 45-56.
- Jabłońska Anna, *Starość w kręgu ludzi Kościoła. Dwa przykłady z epoki przedrozbiorowej*, „Res Historica”, 43 (2017) s. 41-58.
- Jabłońska Anna, *Szkolnictwo archidiekanatu gnieźnieńskiego w XVII wieku w świetle ksiąg wizytacyjnych*, „Nasza Przyszłość”, 17 (2012) s. 159-185.
- Jabłońska Anna, *Szpital Świętego Ducha i Świętego Leonarda w Opocznie na przełomie średniowiecza i nowożytności*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne”, 7 (2006) s. 31-50.
- Jabłońska Anna, *The Presence and Role of Women in Old (Age) Polish Confraternities (the Case Study of the Archdeaconry of Gniezno in the 17 th Century)*, w: *Kobieta*

- niepoznana na przestrzeni dziejów*, red. A. Obara-Pawłowska, A. Miączewska, D. Wróbel, Lublin 2017, s. 161-177.
- Jabłońska Anna, *XVII-wieczny szpital św. Marty w Gnieźnie w świetle księgi rachunkowej*, „Nasza Przyszłość”, 109 (2008) s. 117-166.
- Jabłońska Anna, Kowalska-Pietrzak Anna, *Obraz duchowieństwa w świetle źródeł staropolskich*, w: *Przedmiot, źródła i metody badań w biografii*, red. R. Skrzyniarz, L. Dziaczkowska, D. Opozda, Lublin 2016, s. 199-215.
- Kaczmarek Krzysztof, *Święcenia duchowieństwa w diecezji gnieźnieńskiej w latach 1482-1493*, Poznań 2018.
- Karpiński Andrzej, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII w.*, Warszawa 1983.
- Korytkowski Jan, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 1-4, Poznań 1888-1892.
- Korytkowski Jan, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1-4, Gniezno 1883.
- Kot Stanisław, *Historia wychowania*, t. 1-2, Warszawa 1996.
- Kowalska-Pietrzak Anna, *Duchowieństwo parafialne w późnośredniowiecznej Polsce centralnej. Archidiakonaty łączycki i uniejowski*, Łódź 2014.
- Kowalska-Pietrzak Anna, *Prałaci i kanonicy kapituły łączyckiej do schyłku XV wieku*, Łódź 2004.
- Kowalska-Pietrzak Anna, *W kręgu średniowiecznego duchowieństwa łączyckiego*, Łęczyca-Łódź 2012.
- Litak Stanisław, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006.
- Litak Stanisław, *Historia wychowania*, t. 1, *Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Kraków 2004.
- Litak Stanisław, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Muraszko Michał, *Biblioteka kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego*, 2022 [praca doktorska, UAM].
- Parkita Ewa, Łyjak Wiktor Zygmunt, Jabłońska Anna, Parkita Anna, *Cyfrowa przestrzeń kultury i edukacji muzycznej*, Kielce 2018.
- Pawlak Ireneusz, *Gnieźnieńska szkoła katedralna w I połowie XVI wieku*, „Studia Gneznensia”, 5 (1979-1980) s. 312-321.
- Piowowski Władysław, *Socjologia religii*, Lublin 2000.
- Poniewozik Leszek, *Prałaci i kanonicy sandomierscy okresie średniowiecza*, Toruń 2004.
- Poniewozik Leszek, *Prałaci i kanonicy wiśliccy okresie średniowiecza*, Lublin 2004.
- Przybyłowicz Olga Miriam, *Dokumenty i dyplomy klasztoru klarysek w Gnieźnie. Sposoby uwierzytelniania dokumentów w praktyce kancelaryjnej konwentu św. Klary. Inwentarz*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 115 (2021) s. 359-418.
- Przybyłowicz Olga Miriam, *„Pamięć oblóczyn każdy probantki”. Ceremonia oblóczyn w świetle rękopisu Modus suscipiendi novitias ad habitum S. Clarae z 1600 r. z klasztoru klarysek gnieźnieńskich*, „Hereditas Monasteriorum”, 3 (2013) s. 179-194.
- Przybyłowicz Olga Miriam, *Reguła zakonna jest wozem do nieba. Realia życia w klasztorach klarysek od XIII do końca XVI wieku w Małopolsce, Wielkopolsce i na Śląsku*, Warszawa 2016.
- Przybyłowicz Olga Miriam, *Rękopis Księgi wszystkich spraw Konwentu Gnieźnieńskiego zakonu S. Klary [...] pilnie pisane w roku pańskim 1609 i jego zawartość*, „Hereditas Monasteriorum”, 7 (2016) s. 247-263;

- Przybyłowicz Olga Miriam, *Źródła do poznania gospodarki w dobrach wiejskich klarysek gnieźnieńskich od końca XVI do schyłku XVII stulecia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65 (2017) nr 4, s. 447-460.
- Przybyłowicz Olga Miriam, *Źródła rękopiśmienne z klasztoru klarysek gnieźnieńskich w Archiwum Archidiecezjalnym Gnieźnie. Stan wiedzy, prezentacja spuścizny i możliwości badawcze*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, 112 (2019) s. 317-336.
- Riché Pierre, *Edukacja i kultura w Europie Zachodniej (VI-VIII)*, tłum. M. Radożycka-Paolletti, Warszawa 1995.
- Różański Mieczysław, *Duchowieństwo parafialne archidiakonatu uniejowskiego w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Łódź 2010.
- Słoń Marek, *Szpitalne średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000.
- Socjologia religii. Wprowadzenie*, oprac. F. Houtart, Kraków 1962.
- Stopka Krzysztof, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994.
- Surdacki Marian, *Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku*, Lublin 2015.
- Szpitalnictwo w dawnej Polsce, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998.
- Sztompka Piotr, *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie*, Kraków 2021.
- Szymański Józef, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2012.
- Śmigiel Kazimierz, *Z dziejów parafii archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Studia Gnesnensia”, 10 (1995) s. 172-222.
- Urbaniak Elżbieta, *Szkolnictwo parafialne w dekanacie gnieźnieńskim Świętej Trójcy w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w.*, „Gniezno. Studia i materiały historyczne”, 2 (1987) s. 195-202.
- Wilk-Woś Zofia, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich*, Łódź 2013.
- Wilk-Woś Zofia, *Władysław z Oporowa (ok. 1395-1453) podkanclerzy królewski, biskup wrocławski i arcybiskup gnieźnieński*, „Studia Claromontana”, 21 (2003) s. 174-449.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Parafie w średniowiecznej. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.
- Zaremska Hanna, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego*, Wrocław 1977.
- Zientarski Władysław, *Muzycy gnieźnieńscy XVIII wieku*, „Gniezno. Studia i materiały historyczne”, 2 (1987) s. 111-130.
- Zientarski Władysław, *Muzycy gnieźnieńscy XV-XVIII wieku*, „Gniezno. Studia i materiały historyczne”, 1 (1984) s. 73-88.
- Zientarski Władysław, *O instrumentach muzycznych kapeli gnieźnieńskiej na przestrzeni XVIII wieku*, „Z Dziejów Muzyki Polskiej”, 13 (1964) s. 5-21.
- Zientarski Władysław, *Życie muzyczne Gniezna w XVIII w.*, w: *Dzieje Gniezna*, red. W. Topolski, Warszawa 1965, s. 383-388.

Netografia

<http://www.archiwum.archidiecezja.pl/pl.html> (dostęp: 2.06.2020).

ZASOBY ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE W PRACY NAUKOWEJ HISTORYKA OKRESU STAROPOLSKIEGO

Streszczenie

Artykuł ma na celu ukazanie znaczenia Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie w pracy naukowej i życiu zawodowym historyka zajmującego się okresem staropolskim (średniowieczem i okresem nowożytnym). Na przestrzeni ponad 20 lat zasoby Archiwum Archidiecezjalnego stały się podstawą pracy doktorskiej i publikacji powstałej na jej kanwie, książki habilitacyjnej, a także zostały wykorzystane w ponad 20 artykułach naukowych oraz licznych referatach konferencyjnych, seminarijnych, wykładach naukowych i popularnonaukowych.

W niniejszej pracy podjęto zagadnienia należące do dziejów Kościoła, historii społecznej, historii kultury, historii gospodarki i ekonomii, biografistyki pedagogicznej. Zwrócono uwagę na instytucje, ale również na ludzi. Poruszono m.in. problematykę duchowieństwa świeckiego, kapituły, parafii, szpitalnictwa, szkolnictwa i bractw. Obejmowały one historię lokalną i regionalną Gniezna oraz jego okolic określonych granicami staropolskiego archidiaconatu gnieźnieńskiego / wschodniej Wielkopolski, a także Uniejowa (archidiaconat uniejowski).

Kwerenda dotyczyła różnych zespołów archiwalnych: pozostałości po działalności konsystorza, kapituły metropolitalnej, arcybiskupów, akt parafialnych, listów i dyplomów. Praca z nimi wymagała znajomości różnych nauk pomocniczych historii oraz wiele czasu i cierpliwości.

Wieloletnie badania naukowe w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie w ostatecznym rozrachunku pozwoliły lepiej poznać staropolskie społeczeństwo, mechanizmy jego funkcjonowania, struktury formalne i nieformalne, mentalność i horyzonty epoki potrydenckiej oraz zmiany zachodzące w czasie.

Praca w Archiwum Archidiecezjalnym przyczyniła się również do interdyscyplinarnej współpracy ze specjalistami różnych dziedzin, a przede wszystkim z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Dwudziestokilkuletni kontakt z Archiwum to także spotkania z ludźmi, którzy je tworzyli i tworzą oraz przygoda z Gnieznem i Wielkopolską.

Słowa kluczowe: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie; historia Kościoła; średniowiecze; nowożytność; kapituła; parafia; funkcje społeczne; duchowieństwo; epoka potrydencka; archidiaconat gnieźnieński; Uniejów

DARIUSZ JEZIorny* – ŁÓDŹ

**HISTORIA ODNOWY W DUCHU ŚWIĘTYM
W POLSCE W LATACH 1979-1988.
FAKTY I ICH INTERPRETACJA NA KANWIE PUBLIKACJI
MAŁGORZATY I MARKA NOWICKICH**

**HISTORY OF THE RENEWAL IN THE HOLY SPIRIT IN POLAND
IN 1979-1988. FACTS AND THEIR INTERPRETATION
ON THE BASIS OF THE PUBLICATION BY
MAŁGORZATA AND MAREK NOWICKI**

Abstract

The Charismatic Renewal in Poland has become the subject of the first scientific studies, based on a solid source base. In 2013, Volume I of a monograph by Małgorzata and Marek Nowicki was published, and at the end of 2021 Volume II was issued, covering the years 1979-1988. The polemic with the authors' theses concerns the opposition they formulated in the views of priests Bronisław Dembowski and Franciszek Blachnicki. The Nowickis' monograph portrayed the former as a proponent of establishing the Renewal in the Holy Spirit as a separate church movement, and an opponent of ecumenical evangelistic cooperation with Protestants. The latter, however, wanted to maintain the Renewal within the Light-Life Movement and promoted ecumenical activities. The article questions the authors' main idea. In addition to a critique of the methodology, which involves undermining the artificially created dispute and erroneously attributed views to Rev. B. Dembowski, there follows an exposition of a situation that was far more complicated than the Nowickis see it. The polemic employs sources that the book's authors omitted in their work.

Keywords: history of the Charismatic Renewal in Poland; Rev. Franciszek Blachnicki; Rev. Bronisław Dembowski

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Dariusz Jeziorny – dr hab. historii, prof. UŁ, Instytut Historii, Uniwersytet Łódzki
e-mail: dariuszjeziorny@uni.lodz.pl
<https://orcid.org/0000-0002-3724-7213>

Odnowa w Duchu Świętym, zwana również Odnową Charyzmatyczną, jest obecna w Kościele rzymskokatolickim od lutego 1967 roku¹. Do Polski dotarła osiem lat później. Najczęściej jest kojarzona z głośną, entuzjastyczną, wspólnotową modlitwą – dla niektórych zbyt ekscentryczną. Niemalże osób chce w niej widzieć jeden z nowych ruchów w Kościele. Natomiast zaangażowani w Odnowie są jak najdalsi od takiego rozumienia sprawy i odwołują się do Biblii, szczególnie do Dziejów Apostolskich i listów św. Pawła. Uważają, że nie należy przypisywać jej roli ruchu w Kościele, ponieważ nie istnieje żaden założyciel lub grupa założycieli, nie zostały wprowadzone jakiejkolwiek formy inicjacji ani też listy członkowskie, nie spisano konstytucji, nie wprowadzono szczególnego nabożeństwa do Ducha Świętego ani nie zaproponowano nowej duchowości. Ponadto wszystko, co dzieje się w związku z Odnową, jest wyjątkowo mocno zróżnicowane. Odnowa w Duchu Świętym uznawana jest więc jako „suwerenne działanie Ducha Świętego wśród katolickich chrześcijan”, a jego podstawę stanowi „osobiste doświadczenie obecności i mocy Ducha Świętego, który ożywia na nowe sposoby łaski naszego chrztu”. Papież Franciszek określił ją „strumieniem łaski w Kościele i dla Kościoła”. To osobiste doświadczenie nazywane jest „chrztem w Duchu Świętym”, „odnowieniem w Duchu Świętym” lub „wylaniem Ducha Świętego”. Wyraża się ono później m.in. w pojawieniu się różnorodnych charyzmatów, rozumianych jako dary Ducha Świętego dla budowania wspólnoty. Wśród nich występują również tzw. dary epifanijne, np. dar modlitwy w językach, tłumaczenia języków, dar prorokowania czy uzdrawiania (1 Kor 12,8-10). Przy czym ludzie, doświadczający tej łaski, nie chcą przypisywać sobie lub Odnowie Charyzmatycznej monopolu na jej posiadanie. Najlepiej, gdyby każda ochrzczona osoba przeżyła ją osobiście².

Nie chodzi w tym miejscu o dokładniejsze przybliżenie specyfiki Odnowy Charyzmatycznej w Kościele rzymskokatolickim. Na jej temat napisano już bardzo dużo prac z dziedziny teologii, duchowości czy teologii pastoralnej. Natomiast nowością ostatnich lat jest pojawienie się opracowań mających przybliżyć historię Odnowy w Polsce. Jako że pierwsze poruszenia miały miejsce poza Kościołem rzymskokatolickim, także opracowania o charakterze religioznawczym, w tym historyczne, zredagowane zostały poza nim³. Na temat początkowych katolickich doświadczeń charyzmatycznych próbowali pisać pionierzy Odnowy Charyzmatycznej⁴. Jednak nie były to prace oparte na źródłach – można je traktować jako

¹ P.G. Mansfield, *Jakby nowa Pięćdziesiątnica. Początek katolickiej Odnowy w Duchu Świętym*, Warszawa 1993, wyd. II popr., Łódź 2017, s. 41-70. W dalszym wywodzie sformułowania „Odnowa w Duchu Świętym” lub „Odnowa Charyzmatyczna” stosowane będą wymiennie i odnosić się będą do rzeczywistości występującej w Kościele rzymskokatolickim.

² Ch. Whitehead, *What is the Nature of the Catholic Charismatic Renewal?*, Luton 2003, s. 2-11; *Przemówienie papieża Franciszka do członków włoskiej Odnowy w Duchu Świętym, Rzym, 1 VI 2016*, w: M. Piątkowski SVD, Z. Grad SVD, *Odnowa w Duchu Świętym. Szansa duchowego odrodzenia dla Kościoła i świata*, Kraków 2017, s. 50 (stąd cytaty wypowiedzi papieża Franciszka).

³ Z. Pasek, *Ruch zielonoświątkowy. Próba monografii*, Kraków 1992.

⁴ B. Dembowski, *To już blisko 25 lat*, „Zeszyty Odnowy w Duchu Świętym”, (1999) nr 4, s. 3-5; A. Grefkowicz, *Na Bożych drogach*, Warszawa 2020, s. 38-41; *Dar, który trwa*, oprac. E. Orzechow-

materiały wspomnieniowe. Przełom nastąpił dopiero w 2013 roku. Małgorzata i Marek Nowiccy opublikowali wówczas monografię na temat początków Odnowy w Duchu Świętym w Polsce. Praca dotyczyła lat 1975-1979 i pokazywała różne drogi, którymi rozprzestrzeniało się po kraju poruszenie charyzmatyczne⁵. Trzy lata później ukazało się wydanie II ich książki, uzupełnione nieznacznie, gdy chodzi o kwestie merytoryczne, ale dokumentacyjnie niezwykle cenne z powodu zamieszczonych w nim fotografii. Badania Nowickich oparte były o szeroko zakrojoną kwerendę dokumentów oraz o liczne źródła wywołane, przede wszystkim wywiady z osobami pamiętającymi opisywane wydarzenia. Skrupulatność autorów w zbieraniu rozproszonej bazy źródłowej trzeba w tym miejscu szczególnie podkreślić⁶. Gdy więc w grudniu 2021 roku odbyła się w Warszawie promocja II tomu książki M. i M. Nowickich można było mieć nadzieję, że odbiorcy otrzymają opracowanie podobnej wartości.

Punktem wyjściowym niniejszego artykułu jest teza, że autorzy nie stanęli na wysokości zadania. W artykule zaprezentowane zostaną ewidentne uchybienia metodologiczne, niekonsekwentne podejście do przyjętych we wstępie założeń, brak szerszego kontekstu, na co pozwoliłaby porządniejsza i szerzej zakrojona kwerenda źródeł oraz literatury przedmiotu. Jednakże refleksja nad słabościami opublikowanej monografii ma szerszy charakter. Chodzi o uwypuklenie braków w faktografii – najważniejsze fakty zostały w artykule przytoczone na tyle, na ile pozwoliła forma tekstu przygotowanego dla czasopisma naukowego. O ile autorzy przyjęli, że zamierzają skupić się na wydarzeniach odbywających się w Odnowie w Duchu Świętym na szczeblu ogólnopolskim, o tyle zajęli się szczegółowo wydarzeniami na poziomie poszczególnych grup modlitewnych w Krakowie czy Lublinie. Natomiast przeoczyli naprawdę istotne fakty, które miały miejsce na poziomie centralnym. Na odtworzenie tych wydarzeń pozwalają zaprezentowane źródła. Ich krytyczna analiza oraz skonfrontowanie ich z тезami M. i M. Nowickich to najważniejsza metoda badawcza podjęta w niniejszym tekście.

Metodologiczne niedomagania pracy M. i M. Nowickich

Drugi tom historii Odnowy w Duchu Świętym w Polsce utrzymał tytuł *Upili się młodym winem*. Natomiast w podtytule autorzy postanowili dodać, iż ich publikacja stanowi *Przyczynek do historii Odnowy w Duchu Świętym w Polsce 1979-1988*⁷. Za

ska SJE, „Szum z Nieba”, (2003) nr 4, s. 25; *Duch tchnie kędy chce. Świadectwa z dziejów Ruchu Światło-Życie Archidiecezji Warszawskiej*, red. G. Łęcicki, Warszawa 2014.

⁵ M. i M. Nowiccy, *Upili się młodym winem. Początki Odnowy w Duchu Świętym w Polsce (1975-1979)*, Warszawa 2013.

⁶ Ciż, *Upili się młodym winem. Początki Odnowy w Duchu Świętym w Polsce (1975-1979)*, wyd. II popr., Warszawa 2016. Praca doczekała się bardzo pozytywnej recenzji – zob. D. Jeziorny, *O narodzinach Odnowy Charyzmatycznej w polskim Kościele* [rec.]: Małgorzata i Marek Nowiccy, *Upili się młodym winem. Początki Odnowy w Duchu Świętym w Polsce (1975-1979)*, wyd. I, Warszawa 2013, ss. 416 i wyd. II popr., Warszawa 2016, ss. 540, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 31 (2017) s. 275-282.

⁷ M. i M. Nowiccy, *Upili się młodym winem. Przyczynek do historii Odnowy w Duchu Świętym w Polsce 1979-1988*, t. II, Józefów 2021, ss. 556.

cezurę początkową przyjęli rok 1979. Nie wyjaśniają dlaczego, poza stwierdzeniem, że na nim właśnie zakończyli narrację w tomie I. Można przyjąć, że uformowanie się Zespołu Koordynatorów Odnowy w Duchu Świętym w kwietniu 1979 roku stanowiło dobry punkt wyjścia. Jako datę końcową przyjęli rok 1988, w którym odbył się II Ogólnopolski Kongres Odnowy w Gnieźnie. Dodatkowo rok 1988 to ostatni pełen rok rządów PZPR w Polsce. W kolejnych latach sytuacja w kraju diametralnie się zmieniła, a transformacja polityczno-ekonomiczno-społeczna nie pozostała bez wpływu na życie Kościoła. Jak tłumaczą sami autorzy, opracowali jedynie „główny nurt wydarzeń”, czyli skoncentrowali się na historii rozgrywającej się na szczeblu centralnym. Nie wchodzili w szczegóły, dotyczące poszczególnych diecezji czy też pojedynczych grup modlitewnych. Powód był oczywisty. W opisywanych latach wytworzona została już potężna spuścizna źródłowa i wykorzystanie jej w całości nie było zupełnie możliwe w jednej publikacji. Nowiccy piszą we wstępie, że, o ile przy pisaniu tomu I brakowało im źródeł, o tyle w odniesieniu do lat 1979-1988 było ich zdecydowanie za dużo⁸. I tak opracowanie liczy 556 stron. Omówione zastrzeżenia, poczynione przez autorów, są zupełnie zrozumiałe i uzasadnione, choć nie trzymali się ich konsekwentnie.

Małgorzata i Marek Nowiccy główną osią swej analizy uczynili rozbieżność zdań dwóch duchownych, których podobizny zamieścili na okładce książki. Chodzi o ks. Bronisława Dembowskiego oraz o ks. Franciszka Blachnickiego. Klucz, przyjęty przez autorów, wydaje się badawczo interesujący. Znaleźnienie bowiem głównego motywu, wokół którego rozwijały się dzieje Odnowy Charyzmatycznej w Polsce, oznaczałoby odszukanie sposobu pogrupowania materiałów źródłowych⁹.

Księża Dembowski i Blachnicki mieli się, w założeniu autorów opracowania, różnić w dwóch kluczowych kwestiach. Po pierwsze, twórcy oaz chodzilo o utrzymanie poruszenia charyzmatycznego w ramach Ruchu Światło-Życie, a ks. Dembowski optował za utworzeniem z niego odrębnego ruchu w Kościele. Drugą różnicę stanowiło podejście obu duchownych do ekumenizmu. O ile ks. Blachnicki dążył do współpracy z przedstawicielami Campus Crusade for Christ oraz Youth with a Mission w dziele ewangelizacji (cały program współdziałania określony jest w opracowaniu „Jednością w Duchu Świętym”), o tyle jego adwersarz pozostawał wobec współpracy ekumenicznej sceptyczny. Odmienne podejście do tych dwóch kwestii stanowić miało najważniejszy przejaw braku współpracy pomiędzy dwoma nurtami Odnowy w Polsce – tym wywodzącym się z Ruchu Światło-Życie oraz tym, który narodził się poza nim¹⁰. Koncepcja dwóch nurtów zgłoszona została już w tomie I publikacji M. i M. Nowickich i nie wydaje się mieć żadnego uzasadnienia. Można mówić o sporach pomiędzy ks. Franciszkiem Blachnickim oraz klerykiem Adamem Schulzem SJ co do form koordynowania działań katolickich grup charyzmatycznych. Jezuita był pomysłodawcą pierwszego spotkania przedstawicieli grup modlitewnych z różnych stron Polski w Izabelinie w lutym 1977 roku – tych identyfikujących się z ruchem oazowym i tych powstałych poza nim¹¹.

⁸ Tamże, s. 13-14.

⁹ Tamże, s. 13.

¹⁰ Tamże, s. 37-41.

¹¹ Zob. więcej w D. Jeziorny, *O narodzinach Odnowy Charyzmatycznej*, s. 280-281.

Kwestia owej niezgody pomiędzy księżmi Blachnickim i Dembowski, która miała stać się osnową całego wyводу II tomu historii Odnowy w Polsce, okazała się największą jego słabością. Wypada bliżej przyrzeć się wskazanemu problemowi. Przede wszystkim obaj duchowni słabo się znali. Widzieli się może raz lub dwa razy w życiu, co zresztą dokumentują sami Nowiccy. Trudno w takiej sytuacji mówić o dyskusji. Faktem jest, że ks. Dembowski wchodził w skład komisji oceniającej oazowe materiały ewangelizacyjne i formacyjne, przygotowane przez założyciela Ruchu Światło-Życie. Zostały one zaopiniowane pozytywnie przez komisję¹². Nie stąd więc wynika ewentualna przyczyna sporu.

Drugim powodem, z naukowego punktu widzenia, do zakwestionowania zaznaczonego podziału jest używane przez autorów słownictwo. Jego stosowanie od samego początku ustawia jasno sprawę, po której stronie wykreowanego przez M. i M. Nowickich sporu, ulokowane są sympatie. Z jednej strony, czytelnik ma do czynienia z „założycielem Ruchu Światło-Życie”, „silnym liderem”, którego niejednokrotnie nazywano w tekście „Ojcem” lub też „Prorokiem” czy „Prorokiem z Krościenka”. Wszystkie te odniesienia mają jednoznacznie pozytywne konotacje. Z drugiej strony, szkicują obraz ks. Dembowskiego, który stanął na czele Zespołu Koordynatorów Odnowy w Duchu Świętym w 1982 roku, ale „już w latach wcześniejszych powoli i delikatnie, z duchową mądrością przejmował władzę w zespole” (s. 48). Już samo słowo „władza” musi nastroczać nienajlepsze skojarzenia, że przyszłemu biskupowi włocławskiemu chodziło właściwie głównie o nią. Zapracował sobie na „pozycję osoby kluczowej pokorą i mądrością”. W kontaktach z „bardziej wpływowym ks. Dembowski okazał się mistrzem dyplomacji”¹³. Swoich ocen nie podpierają autorzy opracowania żadnymi źródłami. Jednak tworzą obraz uprawiania przez ks. Dembowskiego działalności politycznej, a nie duchowej. Starają się pokazać, że pozycję w ówczesnej Odnowie najważniejszą miał ks. Blachnicki, który posiadał „wpływy w Episkopacie, wpływy w strukturach międzynarodowych Odnowy oraz poparcie oddolne samych charyzmatyków” (s. 70). Wszystkie te trzy kryteria są jednakże niemierzalne i nieweryfikowalne. Ale nawet gdyby przyjąć je za prawdziwe, to jaki z nich wynika pożytek? Czy chodzi o pokazanie, że ks. Dembowski „skradł” ks. Blachnickiemu przywództwo? Autorzy nie nazywają tego wprost, ale piszą o spotkaniu w Magdalence we wrześniu 1981 roku, już po konferencji międzynarodowej, zorganizowanej w maju tego roku w Rzymie przez ICCRO (International Catholic Charismatic Renewal Office – Międzynarodowe Biuro Katolickiej Odnowy Charyzmatycznej). W jej ramach doszło do osobistej audiencji księży Bronisława Dembowskiego i Mariana Piątkowskiego u samego Jana Pawła II, która „umocniła pozycję” przyszłego biskupa włocławskiego¹⁴. Argumentacja dotycząca nazwy spotkania w Magdalence (III Spotkanie Animatorów Modlitwy) oraz terminu jego zorganizowania (we wrześniu 1981 roku ks. Blachnicki koordynował w Rzymie spotkanie *Movimenti della chiesa*, co wykluczało go z uczestnictwa w spotkaniu w Magdalence) mogą wskazywać na nienazwany przez autorów spisek. Jak piszą Nowiccy, „w pierwszej połowie 1982 r. rektor kościoła

¹² Rozmowa telefoniczna z ks. Wojciechem Nowackim, 23 I 2022.

¹³ Nowiccy, *Upili się młodym winem*, t. II, s. 79.

¹⁴ Tamże, s. 79-80.

św. Marcina odpowiada już za kluczowe decyzje w zespole koordynacyjnym”¹⁵. Nadal jednak nie był pewien swojej pozycji, więc „działał ostrożnie”. Dopiero „w drugiej połowie 1982 r. uaktywnia się w roli lidera sprawującego władzę”. Miał już wówczas doskonały kontakt z nowym prymasem, Józefem Glempem i przejął korespondencję z ICCRO, gdzie dał się osobiście poznać w maju 1981 roku. Pojawia się stwierdzenie, że „zaczyna zyskiwać wpływ na skład Krajowego Zespołu Koordynacyjnego i koncesjonować kontakty z międzynarodowym biurem Odnowy w Rzymie”. Co więcej, ks. Dembowski otrzymał w 1984 roku nominację Episkopatu Polski na Krajowego Duszpasterza Odnowy w Duchu Świętym w Polsce. Jak twierdzą autorzy, nominacja ta „da mu silną władzę”, a „jego pozycja jeszcze ulegnie wzmocnieniu, kiedy w 1992 r. papież mianuje go biskupem włocławskim”. Ten wizerunek nie jest pozytywny. Ksiądz Dembowski nie jest więc przykładem „silnego lidera”, ale skutecznie załatwia sprawy, w tym personalne. Nawet odważył się odwołać rekolekcje, które mieli przeprowadzić dk. Andrzej Płodowski i Joe Kibler¹⁶. Prawda wydaje się być mniej ekscytująca niż dopatrywanie się „spisku” ks. Dembowskiego. Tych rekolekcji zwyczajnie nikt nie zorganizował. W bardzo skromnej strukturze Zespołu Koordynatorów autorzy chcieli widzieć „nie tylko system zarządzania, ale i kontroli wieczernikowego poruszenia”¹⁷. Cała ta charakterystyka wywołuje wrażenie niezwykle opresyjnej maszyny.

Summa summarum, w opracowaniu na temat historii Odnowy w Duchu Świętym czytelnik otrzymał obraz walki o władzę, którą sprytnie odebrał „Prorokowi z Krościenka” przyszły biskup włocławski. Cały ten negatywny obraz wzmocniają wtrącenia o pojawianiu się ks. Dembowskiego na drodze ks. Wojciecha Danielskiego (drugi po ks. Blachnickim moderator krajowy Ruchu Światło-Życie) w kluczowych momentach, gdy podejmował on decyzje o zakończeniu współpracy ewangelizacyjnej ruchu oazowego z protestantami – chociażby w trakcie I Kongresu Odnowy Charyzmatycznej na Jasnej Górze w październiku 1983 roku¹⁸. Trzydzienniowa wzmianka o obecności ks. Dembowskiego w końcowej fazie konfrontacji między krakowskimi dominikanami a liderami grupy „Nowe Życie” z Jackiem Ręką na czele również nie nasuwa przypuszczeń o jego pozytywnym wkładzie w rozwiązanie konfliktu. Szybkie wystąpienie do kard. Franciszka Macharskiego o wyznaczenie nowego koordynatora krakowskiego raczej obciążało konto rektora kościoła św. Marcina¹⁹. Po prostu, sprawował on władzę, którą zdobył w Odnowie,

¹⁵ Tamże, s. 81.

¹⁶ Tamże, s. 82, 183.

¹⁷ Tamże, s. 182. Przy okazji M. i M. Nowiccy robią błąd merytoryczny, twierdząc, iż biskupi są namawiani od 1982 roku do delegowania do Zespołu Koordynatorów przedstawicieli z diecezji. Takie działania miały miejsce dopiero po reformie administracyjnej Kościoła z wiosny 1992 roku. Wówczas rzeczywiście Krajowy Zespół Koordynatorów (dalej: KZK) wysyłał do ordynariuszy prośbę o wydelegowanie kapłana i osoby świeckiej na koordynatorów grup, znajdujących się na terenie ich diecezji. O to, aby w koordynacji doszło do zrównoważenia zaangażowania księży i osób świeckich dbał szczególnie ks. Andrzej Grefkowicz, który po nominacji ks. Dembowskiego na biskupa włocławskiego, wybrany został na przewodniczącego KZK.

¹⁸ Tamże, s. 92-93, 139-141.

¹⁹ Tamże, s. 308.

jak piszą autorzy. Przy okazji wielokrotnie obdarzają wypowiedzi wykreowanej przez siebie postaci negatywnymi komentarzami, doszukując się w nich potwierdzenia swoich podejrzeń²⁰. Tropią epizody, które udowodniłyby szkodliwość działań ks. Dembowskiego dla przedsięwzięć podjętych przez ks. Blachnickiego. Warto jeszcze doprecyzować szczegóły, którego w książce M. i M. Nowickich brak. To nie ks. Dembowski jednoosobowo skompletował skład polskiej delegacji na konferencję organizowaną przez ICCRO w 1985 roku. Była to decyzja wspólna całego Zespołu Koordynatorów²¹. Jacek Ręka, pojawiając się we Włoszech z własnej inicjatywy, doprowadził do niemałej konsternacji. Gdy przedstawiciel ICCRO pytał ks. Dembowskiego o to, czy przyjąć go na konferencję, doczekał się odpowiedzi: „skoro już jest, to chcę, żeby był”²², o czym wspominają autorzy, ale raczej po to, aby pokazać kolejny przejaw sprawowania przez ks. Dembowskiego władzy. Czy nie powinni w tej sytuacji posądzić ICCRO o zbyt ni autorytaryzm, skoro sprawdzano u znanych sobie źródeł wiarygodność przybysza z Polski? Co ciekawe, autorzy sami się na taką praktykę natknęli, gdy kilkanaście lat temu poprosili dyrektora Biura ICCRS, Oreste Pesarego o dostęp do źródeł archiwalnych zdeponowanych w archiwum ICCRS.

Małgorzata i Marek Nowiccy nie wzięli pod uwagę historii, opowiadanej przez ks. Dembowskiego przy różnych okazjach. Dotyczyła ona silnego zatrucia pokarmowego, które powodowało gorączkę powyżej 40°C, a przydarzyło się kapłanowi w tygodniu poprzedzającym I Kongres Odnowy w Duchu Świętym w 1983 roku. Ksiądz Dembowski miał mu od piątku przewodniczyć i wprowadzać zagranicznych gości, z kard. Léo-Josephem Suenensem na czele. Jednak jeszcze w środę zasnął przy goleniu. Dzień wcześniej modlił się: „Panie Jezu, jeśli wyzdrowieję, to znaczy, że mam się zajmować Odnową w Duchu Świętym, a jeśli nie wyzdrowieję, to znaczy, że zwalniasz mnie z tego obowiązku, a ja mam się zająć filozofią i nie zawracać sobie głowy Odnową”. W czwartek wyjechał jednakże do Częstochowy i wytrzymał fizycznie całe spotkanie piątkowe oraz sobotnie wraz z nocą czuwania w jasnogórskiej bazylice²³. Przykład rozterek duchowych przyszłego biskupa włocławskiego wydaje się zupełnie przeczyć wykreowanemu przez M. i M. Nowickich wizerunkowi. W ich opisie wyłania się bowiem postać wprawdzie pokorna i pogodna, ale z dalekosiężnym wyrachowaniem planująca przejęcie władzy od o wiele bardziej zasłużonego ks. Blachnickiego i później już egzekwująca ją w bezwzględny sposób. Największy sprzeciw od strony metodolo-

²⁰ Tamże, s. 184-185, 187-188, 424, 524.

²¹ Rozmowa z ks. Andrzejem Grefkowiczem, Magdalenka, 25 I 2022.

²² Nowiccy, *Upili się młodym winem*, t. II, s. 184. Przy okazji warto sprostować stwierdzenie autorów, że B. Dembowski był członkiem ICCRO w 1989 roku. Jego wybór dokonał się na spotkaniu Rady ICCRO 10 kwietnia 1990 roku, ale zwyczaj był taki, że członkostwo liczono od pierwszego uczestnictwa w spotkaniu ICCRO, co nastąpiło rok później – por. M. Łaszczyk, *Działalność bpa Bronisława Dembowskiego w charyzmatycznym ruchu Odnowy w Duchu Świętym*, w: *Prawda i miłość. Księga pamiątkowa ku czci Biskupa Bronisława Dembowskiego na złoty jubileusz kapłaństwa*, red. R. Andrzejewski i in., Włocławek 2003, s. 51.

²³ B. Dembowski, *Wiatr wieje tam, gdzie chce. Z doświadczeń Odnowy w Duchu Świętym*, Kraków 1998, s. 87-88.

gicznej budzi fakt, że portret psychologiczny nie jest poparty żadnym przypisem. Autorzy mieli przecież kontakt z Ewą Kutrzebską, która udostępniała im materiały bp. Dembowskiego na temat Odnowy Charyzmatycznej i znała go doskonale. Ale z pewnością nie taki jego obraz przywołałaby. A gdyby tylko M. i M. Nowiccy zechcieli skonfrontować z nią swoje wyobrażenia o charakterze opisywanej osoby, to szybko zostaliby wyprowadzeni z błędu. Rozmawiali również z ks. Andrzejem Grefkowiczem i mogli go zapytać w kwestii swoich przypuszczeń co do charakteru i motywacji biskupa włocławskiego. Ale nie ma żadnego śladu, aby to uczynili. Wydaje się więc, że charakterystyka jednego z dwóch głównych bohaterów książki to wytwór ich wyobraźni.

Czego zabrakło w omawianym opracowaniu?

Obraz działalności ks. Dembowskiego wypadł w opracowaniu M. i M. Nowickich negatywnie i już w samych przytoczonych powyżej sformułowaniach rzuca się w oczy brak obiektywizmu. Całości dopełnia nazwanie Zespołu Koordynatorów, który w latach 90. przyjął nazwę Krajowego Zespołu Koordynatorów, „grupą izabelińską”. Autorzy czynią to, jak twierdzą „dla uporządkowania przekazu” i „aby łatwiej zdefiniować środowisko księży stojące na czele nurtu nie-oazowego, które zrodziło się podczas spotkania w Izabelinie w 1977 r.”²⁴ Nie wydaje się to jednakże tłumaczenie przekonujące. Owa nijaka „grupa izabelińska” składała się z grona liderów, którzy przez całe lata 80. i 90., a nawet dłużej ogrywali pierwszorzędną rolę w polskiej Odnowie w Duchu Świętym, niewątpliwie nie mniejszą niż wymieniani z nazwiska członkowie grup charyzmatycznych, wywodzących się z Ruchu Światło-Życie. Nie ma rzecz jasna nic złego w podkreślaniu znaczenia takich osób jak Jacek Ręka, Andrzej Sionek, Tomasz Kosiek i in. W omawianej publikacji najwięcej miejsca zajmuje kwestia niesprawiedliwego ich potraktowania przez ks. Wojciecha Danielskiego w ramach ruchu oazowego oraz przez duchownych, którzy odsunęli wymienione osoby od prowadzenia grup modlitewnych. Z drugiej strony czegoś dowiedzieliśmy się o aktywności duszpasterskiej takich osób, jak ks. Marian Piątkowski, ks. Andrzej Grefkowicz, o. Józef Kozłowski SJ. Pojawili się w ramach omówienia I Kongresu Odnowy Charyzmatycznej w Częstochowie i raportu diakona Kevina Ranaghana z 1982 roku. O ile jednak wspomniane nazwiska przewijały się na kartach omawianej książki, o tyle próżno szukać informacji o działalności aktywnego w skali ogólnopolskiej ks. Romana Sadowskiego, zapomnianego później z powodu wyjazdu za granicę. W listopadzie 1986 roku jako pierwszy w Polsce zorganizował całonocne diecezjalne spotkanie grup charyzmatycznych z pelplińskim ordynariuszem, bp. Marianem Przykuckim. Stanowiło ono niewątpliwie ważny krok w kierunku przełamywania lodów pomiędzy środowiskami charyzmatycznymi a hierarchami Kościoła²⁵. Teresa Micewicz została wymieniona z nazwiska kilkukrotnie, ale właściwie nie

²⁴ Nowiccy, *Upili się młodym winem*, t. II, s. 16.

²⁵ Archiwum Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego, Warszawa (dalej: APWMTJ), sygn. 1099 Ojciec Józef Kozłowski (dalej: OJK), pudło 3, b.p., Spotkanie grupy „Posłanie”, 20 XI oraz Diecezjalny Dzień Skupienia Wspólnot Modlitewnych Odnowy w Duchu Świętym pod przewodnictwem J.E. Księdza Biskupa Ordynariusza Mariana Przykuckiego, 22 XI 1986.

podkreślono, jak istotny wkład intelektualny w rozwój polskiej Odnowy wniosła, nie tylko w związku z tłumaczonymi przez siebie na język polski książkami²⁶. Nieco lepiej jest z Niną Szweycer, która współtworzyła i prowadziła różnorakie rekolekcje, ale też w skali ogólnopolskiej angażowała się w bractwa więzienne. Wątek ten niestety w pracy nie zaistniał. Szczęśliwie Maria Jurczyńska doczekała się już próby biografii. Opublikowano też jej wspomnienia²⁷. Aby nie wymieniać dalej, stwierdzić należy, iż skwitowanie nazwą „grupa izabelińska” grona tych niewątpliwie potężnych indywidualności, wydaje się, delikatnie rzecz ujmując, nieporozumieniem. Mając w pamięci zastrzeżenie poczynione przez autorów we wstępie, że nie da się w jednej książce opisać wszystkiego, warto jednak postulować nadanie opisywanej historii właściwych proporcji. W omawianej publikacji jest ona ogromnie zachwiana.

Aby posłużyć się choć jednym przykładem bardziej szczegółowo, wraz z księżmi A. Grefkowiczem i A. Schulzem SJ oraz gronem animatorów świeckich ojciec Józef Kozłowski SJ przygotował w 1978 roku materiały do Rekolekcji Ewangelizacyjnych Odnowy (dalej: REO), wprowadzających w doświadczenie modlitwy o uzdrowienie i chrztu w Duchu Świętym²⁸. Ale w 1980 roku podjął pomysł o utworzeniu Ośrodka Odnowy w Duchu Świętym. Posługiwał wówczas w Warszawie na ul. Narbutta 21, w jezuickiej parafii św. Szczepana, a jego głównym zadaniem miało być uzupełnienie studiów teologicznych w zakresie katechetyki. Jednak praktycznie poświęcał czas na prowadzenie duszpasterstwa akademickiego, w którym najważniejszą rolę odgrywała charyzmatyczna grupa „Szczepan” oraz właśnie zaangażowanie na arenie ogólnopolskiej. Chciał z Ośrodka Odnowy w Duchu Świętym uczynić sekretariat Zespołu Koordynatorów. Nigdy do tego nie doszło, ale swojemu przełożonemu tak właśnie przedstawiał rzeczywistość²⁹. Dnia 11 października 1980 roku w Piotrkowie Trybunalskim odbyło się spotkanie, które miało dwie części. Przed południem główni animatorzy zebrali się na rozmowie o charakterze roboczym – oprócz części poświęconej modlitwie, ustalano plany na nadchodzący rok szkolny, w tym powstanie diakonii informacji, publikującej materiały pomocne w formacji. Był to pierwszy właściwie moment, gdy pojawiła się koncepcja podjęcia powyższych zaangażowań w bardziej zorganizowanej formie³⁰.

²⁶ Rozmowa z ks. A. Grefkowiczem, Magdalenka, 25 I 2022.

²⁷ C. Sękalski, *Charyzmatyczka Maria z Żar*, Kraków 2011; Siostra Maria od Ducha Świętego, *Modlitwa wstawiennicza*, Łódź 1998.

²⁸ Rozmowa z ks. A. Grefkowiczem, Częstochowa, 16 V 2019 i rozmowa telefoniczna, 28 VIII 2019; APWMTJ, sygn. 1099 OJK, pudło 7, b.p., Tydzień 2. „Zbawienie”, trzy kartki w kratkę oraz „Elementy kształtujące wspólnotę chrześcijańską – opracowanie do szóstego tygodnia REO”, 24 V 1978.

²⁹ Tamże, pudło 1, b.p., J. Kozłowski do St. Opieli (ówczesny prowincjał Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego), Piotrków Tryb., 13 V 1985, s. 3-4.

³⁰ Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi (dalej: BUŁ), Spuścizna Józefa Kozłowskiego (dalej: SJK), pudło 5, b.p., Spotkanie głównych animatorów Odnowy – rejon Łódź-Piotrków-Warszawa, Piotrków Tryb. 11 X 1980. Bardzo ciekawa jest historia tego zbioru. Jeden z jezuitów posługujących w Łodzi odnalazł na strychu domu zakonnego całe mnóstwo papierów, które okazały się dokumentami dwóch nieżyjących już ojców – Stefana Miecznikowskiego i Józefa Kozłowskiego. Nie chcąc, aby zapiski zmarnowały się, leżąc w niezbyt dogodnych dla nich warunkach, przekazał je znajomej

Miesiąc po zaanonsowaniu pomysłu utworzenia posługi informacyjno-formacyjno-wydawniczej do grup Odnowy w Duchu Świętym w Polsce rozesłano list. Jego autor, ojciec Kozłowski, zapowiadał powstanie w Warszawie czegoś co nazwał początkowo „Służbą Odnowy” – nie pojawiła się wówczas nazwa „Ośrodek Odnowy w Duchu Świętym”. Nowy byt stawiał sobie za cel zebranie informacji o wszystkich istniejących grupach modlitewnych w Polsce, pomaganie nowo powstającym grupom, dostarczanie oraz przygotowywanie zainteresowanym materiałów formacyjnych. Organizator Służby Odnowy prosił jednocześnie o przekazanie kilku wiadomości. Przede wszystkim chciał wiedzieć, jak wyglądały spotkania modlitewne i co charakteryzowało wspólnotową modlitwę. Pragnął otrzymać informację, z jakich materiałów grupy korzystały, czym mogłyby się podzielić oraz w jakich dziedzinach odczuwały braki. Dalsze pytania dotyczyły konkretnych sytuacji, w których Służba Odnowy mogłaby być pomocna. Młody jezuita dociekał na koniec o najważniejsze wydarzenia w grupie. Zaliczył do nich modlitwę o odnowienie w Duchu Świętym, Dni Odnowy lub spotkania międzygrupowe. Na koniec sugerował jak najszybsze nawiązanie kontaktu poprzez wysłanie przedstawiciela każdego środowiska do Warszawy oraz przekazanie listu nowym wspólnotom, o których w stolicy nikt nie wiedział. Dokument głosił, że głównym celem powstania Ośrodka Odnowy w Duchu Świętym byłaby „pomoc w odnowie życia charyzmatycznego Kościoła”. Rozumiano przez to osobiste nawrócenie, ponowne uwierzenie w Jezusa, przyjęcie daru Ducha Świętego i Jego charyzmatów, pozwalające na „odpowiedzialne zaangażowanie w Kościele i świecie”. Wyraźne jest, że przy formułowaniu celów działania pomocą była tematyka poszczególnych tygodni REO. Ażeby osiągnąć zapowiedziane cele miał właśnie powstać Ośrodek Odnowy w Duchu Świętym. Praktycznym jego działaniem byłoby udostępnianie opracowań dotyczących Odnowy Charyzmatycznej, częściowo tłumaczonych z języków obcych, obecność na ważniejszych spotkaniach i przygotowanie materiałów po ich zakończeniu, nawiązywanie współpracy z grupami modlitewnymi w kraju i za granicą, a także utworzenie i uzupełnianie katalogu wydanych artykułów i książek o nowej rzeczywistości w Kościele polskim. Z korespondencji wynika, że zamówienia na materiały rozprowadzane przez Ośrodek Odnowy w Duchu Świętym na Narbutta w Warszawie były wcale niemałe – grupy prosiły o kilkanaście, a nawet ponad 30 egzemplarzy poszczególnych pozycji. W innej notatce pochodzącej z tych samych czasów, skreślonej ręką ojca Kozłowskiego, widać chęć modlitwy za grupy modlitewne na terenie Polski i pomoc w powstawaniu nowych. Jest to wytyczna, która powstała po półtora roku funkcjonowania Ośrodka na Narbutta. Ojciec Kozłowski wyraźnie precyzował w jeszcze innej odręcznej notatce, że byłby „łącznikiem między grupami a nie nad grupami”. A poza tym

osobie z Działu Starodruków i Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi. Materiały nie zostały jeszcze w żaden sposób opracowane, gdy odnalazł je piszący te słowa w styczniu 2020 roku. Okazało się, że całe potężne zbiory składały się z dziewięciu pudeł, niepoukładanych w żaden logiczny sposób i niepaginowanych, a także szarej teczki, w której znajdowały się maszynopisy różnorodnych tekstów ojca Kozłowskiego. Całe zbiory zostały niedługo później zwrócone Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego. W niniejszym tekście podane zostaną sygnatury, które zostały nadane pudłom w BUŁ.

stanowiłby znak jedności pomiędzy środowiskami charyzmatycznymi w Polsce z funkcją „pasterzowania, ułatwiającą drogę do przodu grupom modlitewnym”. Widać więc, że Ośrodek Odnowy w Duchu Świętym stałby się jakimś punktem centralnym dla całej Odnowy w Polsce, choć nieformalnym³¹.

Jak wynika z kolejnego maszynopisu jezuita, metodą pracy miało być działanie indywidualne (ojca Kozłowskiego) lub w małych zespołach. Każde z nich poprzedzono by wymianą doświadczeń, wynikających z istniejącej sytuacji. Na tej podstawie podejmowano wspólnotowe rozeznanie duchowe. Pod tym, sformułowanym w bardzo prosty sposób „statutem”, nastąpiło wymienienie imion osób, zaangażowanych w pracę Ośrodka Odnowy oraz przypisanych im zadań. Dorota [Stasiak] miała pracować nad tekstami najważniejszych konferencji. Chodziło o przepisywanie ich na maszynie i redagowanie. Z tego względu miała uczestniczyć w ważnych wydarzeniach na terenie kraju. Wyżej wymienione zadania wskazywałyby na profil redakcyjno-dziennikarski jej posługi, choć sama mówi o sobie, że była raczej sekretarką. Warto zauważyć ten aspekt, ponieważ w ówczesnej sytuacji Polski bardzo niewiele wiadomości o Odnowie przedostawało się zza granicy, więc informowanie było ogromnie ważnym zadaniem i istotną potrzebą chwili. Asia [Joanna Toczko] miała za zadanie zbieranie materiałów na temat Odnowy Charyzmatycznej, zakup książek i ewentualne rozprowadzanie przygotowanych materiałów. Potrafiąc pisać na maszynie, również angażowała się w przepisywanie treści, w tym tych nagranych na magnetofonie. Jola [Szaduro] jako biegła władająca językiem francuskim, tłumaczyła artykuły do firmowanego przez Zespół Koordynatorów czasopisma „Siloe” oraz zajmowała się gośćmi zagranicznymi. Przypadł jej również w udziale dyżur w Ośrodku i uczestnictwo w najważniejszych spotkaniach Odnowy w Duchu Świętym. Grażyna [Federowicz] miała tworzyć podręczny katalog tekstów o Odnowie, które poruszały różne aspekty jej działalności. W dokumentach ojca Kozłowskiego zachowały dwie kartki A-4, na których wypisano bibliografię książek, spisanych konferencji i artykułów, dostępnych w języku polskim. Nie był to bogaty zestaw tytułów. Oprócz literatury katolickiej tłumaczono niemało tekstów zielonoświątkowców. Grażyna Federowicz miała również utrzymywać kontakty w innymi ośrodkami na terenie Polski, a także reprezentować Ośrodek w Zespole Koordynatorów. Grono zaangażowanych uzupełniała Zofia Kozłowska, która w 1981 roku podjęła studia teologiczne na warszawskiej ATK i wspierała brata. Zamieszkała wówczas razem z Dorotą. Na koniec wykazu pojawił się jedyny mężczyzna o imieniu Bogdan [Sadowski]. Jego zadaniem była pomoc wspólnocie w sprowadzaniu i rozprowadzaniu książek³². Warto w tym miejscu zauważyć, że

³¹ APWMTJ, sygn. 1099 OJK, pudło 6, b.p., Celem rozeznania zespołu i pracy koordynatorów, b.d.; rozmowa telefoniczna z Grażyną Federowicz, 1 III 2021; BUŁ, SJK, pudło 5, b.p., J. Kozłowski, Umiłowani w Duchu Świętym, Warszawa, 10 XI 1980; tamże, pudło 6, b.p., Kartka A-5 (poگیتا), bez tytułu i b.d., J. Świądziewska do J. Kozłowskiego, Gdańsk, b.d. [1981], M. Jurczyńska do J. Kozłowskiego, Żary, 20 i 29 XII 1980 oraz 29 VIII 1981; tamże, pudło 8, b.p., S. Potoniec do J. Kozłowskiego, Gdańsk, b.d., M. Piątkowski do J. Kozłowskiego, Poznań, 6 XII 1980.

³² BUŁ, SJK, pudło 4, b.p., Wspólnota Odnowy w Duchu Świętym pracująca dla Odnowy Charyzmatycznej Kościoła, Ośrodek Odnowy w Duchu Świętym przy DA w Parafii Św. Szczepana; rozmowa z Dorotą Kozłowską, Józefosław, 30 XI 2019; G. Federowicz do D. Jeziornego, 8 IV 2021

bardzo celne konferencje ks. Franciszka Blachnickiego na temat Odnowy w Duchu Świętym, które w aneksie swej pracy zamieścili M. i M. Nowiccy³³, były w ogóle nieznane wśród większości grup Odnowy Charyzmatycznej. Nie można ich znaleźć w wykazie tekstów dystrybuowanych przez Ośrodek ojca Kozłowskiego.

Cała działalność warszawskiego Ośrodka wyglądała niezwykle spontanicznie. Wokół ojca Kozłowskiego kręciło się wciąż mnóstwo ludzi. Przychodziły lub przyjeżdżały po materiały ciągle jakieś osoby a one szybko rozchodziły się – miejsce cały czas tętniło życiem. Wspominający te lata współpracownicy młodego jezuity podkreślali, że bywali na Narbutta 6-7 razy w tygodniu. Józef Kozłowski był dostępny dla przybywających w poniedziałki w godzinach 8.00-12.00 oraz po południu między 16.00 a 18.00. Dodatkowo dyżurował w soboty przed południem od 8.00 do 13.00 oraz po godzinnej przerwie do 17.00. W niedziele był dostępny w godzinach 10.00-13.00 i 17.00-19.00. Na spotkania do Ośrodka przybywały nie tylko pojedyncze osoby, ale też całe grupy ludzi. Ojciec Kozłowski prowadził modlitwę za potrzebujących, a nieraz odprawiał dla nich Eucharystię. Homilii nie miał czasu przygotować, więc prosił najbliższych współpracowników o modlitwę za siebie, aby mówił przychodzącym to, co potrzebne³⁴. Praca Ośrodka Odnowy w Duchu Świętym przynosiła określone efekty. Z czasem adres na Narbutta 21 stał się punktem odniesienia dla wielu grup charyzmatycznych w Polsce. Oprócz wypracowywania materiałów własnych, istotny był również kontakt z Ruchem Światło-Życie. Miał on jeden ze swoich ważnych punktów wydawniczo-formacyjnych w Podkowie Leśnej pod Warszawą, gdzie istniała również kolekcja książek z różnych stron świata, dotyczących nowych ruchów w Kościele i pomocnych

[w posiadaniu autora]. Katalog dostępnych w języku polskim materiałów publikowanych na temat Odnowy Charyzmatycznej w początkach lat 80. znajduje się w papierach J. Kozłowskiego (BUŁ, SJK, pudło 9, b.p.) i Jacka Pawlaka, pierwszego lidera łódzkiej grupy modlitewnej „Kanaan” (b.p., Katalog posiadanych materiałów przez grupy Odnowy). Wyliczono w nim 32 tytuły, a ręcznie dopisano kolejne dwa. Z czasem przybywało ich. Gdy zebrano odpowiednio dużo drobniejszych tekstów, tworzono biuletyn w formie zeszytów do użytku wewnętrznego. Przygotowane materiały powielano na tzw. sicie w warszawskiej drukarni na ul. Tamka u pana Andrzeja [nazwiska nie ustalono]. Człowiek ten, jak wynika z wypowiedzi Joanny Toczko (rozmowa telefoniczna z 7 VIII 2020), został aresztowany przez władze PRL po wprowadzeniu stanu wojennego. Zespół Ośrodka chodził do niego ze zleceniami lub po materiały. Część z nich powielano na sicie używanym na strychu u jezuitów na ul. Rakowieckiej. Zajmował się tym Marian Żelazny, współbrat ojca Kozłowskiego z czasów formacji i zarazem jeden z jego najbliższych przyjaciół w zakonie. W dokumentacji ojca Kozłowskiego (BUŁ, SJK, pudło 9) zobaczyć też można rozproszone kserokopie artykułów lub maszynopisy wygłoszonych konferencji. Są wśród nich teksty L.-J. Suenensa, O. Phillipe’a OSB, T. Forresta CSsR, G. Mara, S. Bearda, J. van den Eynde SJ oraz polskich autorów B. Dembowskiego, A. Schulza, M. Bednarza SJ. Zob. też: tamże, pudło 5, b.p., teksty J. Parmentiera, T. Leduchowskiej OSU, a także niemało tekstów niepodpisanych – niektóre być może autorstwa J. Kozłowskiego; APWMTJ, sygn. 1099 OJK, pudło 3, b.p., C. Urban, Kościół i społeczeństwo potrzebują żyjących świadków wiary.

³³ Nowiccy, *Upili się młodym winem*, t. II, s. 351-378, 382-385, 395-417.

³⁴ Parafia Najświętszego Imienia Jezus, Łódź, Archiwum Ojca Józefa Kozłowskiego, pudło 0, zeszyt czerwony, b.p.; rozmowy z Dorotą Kozłowską, Józefosław, 30 XI 2019 i z Bogdanem Sadowskim, Łódź, 6 XII 2019; rozmowa telefoniczna z Joanną Toczko, 7 VIII 2020.

rozwojowi życia duchowego. Tę bibliotekę przekazano Ośrodkowi na Narbutta. Odtąd przy parafii jezuickiej istniała główna biblioteka Odnowy Charyzmatycznej w Polsce. Bogdan Sadowski pamięta, jak przewoził ją swoim maluchem w pierwszym okresie stanu wojennego. W tym czasie na rogatkach Warszawy stały patrole wojskowe i milicyjne, kontrolujące przyjeżdżające i wyjeżdżające samochody. Jak wspomina, zrewidowano samochód tuż przed nim i zaraz za nim, a jego puszczone. Sam przeżywał wtedy swój kurs po książki bez lęku, skoro modliło się za niego tyle osób... Innym razem musiał jechać maluchem do Szczecina, aby odebrać wydrukowane w Szwecji materiały do REO, które przybyły promem do Polski. Podróż nie musiała okazać się bezpieczna, gdyby służby PRL dowiedziały się o przerzucie nielegalnej literatury³⁵.

Ośrodek Odnowy w Duchu Świętym na Narbutta odgrywał jeszcze ważną rolę po przeniesieniu ojca Kozłowskiego z Warszawy do Piotrkowa Tryb. latem 1982 roku. Zaangażowani w nim ludzie stanowili sekretariat I Kongresu Odnowy w Duchu Świętym. Jednak z czasem brak na miejscu lidera doprowadził do marginalizacji całej inicjatywy. Jeszcze w maju 1985 roku o. Józef Kozłowski prosił prowincjała, aby ten uznał oficjalnie istnienie Ośrodka i pobłogosławił jego działalność, co niestety nie spotkało się nawet z odpowiedzią przełożonego. Jednak w tym okresie znajdował się on już zdecydowanie w fazie upadku. Nie angażowali się w jego działalność ani Bogdan Sadowski, ani Joanna Toczko, a Dorota Stasiak w 1985 roku poślubiła Kazimierza Kozłowskiego, młodszego brata ojca Józefa i też musiała zająć się czymś innym. Pierwsza zakrojona na szerszą skalę inicjatywa ojca Kozłowskiego obumarła więc po 4,5 roku funkcjonowania, choć tak naprawdę prężną działalność prowadziła przez trzy lata³⁶.

Zdecydowanie ważniejsze znaczenie zaczęła odgrywać Magdalenka, gdzie proboszczem na długie lata został ks. Andrzej Grefkowicz, mający do dyspozycji dom rekolekcyjny. Po wyremontowaniu pomieszczeń gospodarczych, w 1984 roku ruszyły pełną parą różnego rodzaju rekolekcje. Oferta była cały czas poszerzana. Przyjeżdżały na nie osoby nie tylko z Warszawy i okolic, z Łodzi, Piotrkowa i całego północnego wschodu Polski, ale również z wielu innych części kraju³⁷. Jednak również o tym, jakże istotnym, centrum Odnowy Charyzmatycznej, promieniującym na praktycznie całą Polskę, trudno odnaleźć wiadomości w II tomie historii Odnowy w Polsce autorstwa M. i M. Nowickich.

Domniemany spór dwóch księży i jego kontekst

Już choćby przytoczone, wybrane spośród wielu innych, fakty rozgrywające się na szczeblu ogólnopolskim pokazują, że rzeczywistość Odnowy Charyzmatycznej była o wiele bardziej skomplikowana, niż próbowali to pokazać M. i M. Nowiccy.

³⁵ BUŁ, SJK, pudło 9, b.p., Informacja o Ośrodku Odnowy w Duchu Świętym; Rozmowa z Bogdanem Sadowskim, Łódź, 6 XII 2019; APWMTJ, sygn. 1099 OJK, pudło 1, b.p., J. Kozłowski do St. Opieli, Piotrków Tryb., 13 V 1985.

³⁶ Rozmowy z Zofią Kozłowską i Dorotą Kozłowską, Józefosław, 30 XI 2019, z Bogdanem Sadowskim, Łódź, 6 XII 2019 i rozmowa telefoniczna z Joanną Toczko, 7 VIII 2020; BUŁ, SJK, pudło 9, b.p., I Ogólnopolski Kongres Odnowy w Duchu Świętym.

³⁷ Rozmowa z ks. Andrzejem Grefkowiczem, Magdalenka, 25 I 2022.

Jednak poważne kontrowersje budzić musi nie tylko dalece uproszczony obraz podziału na dwa nurty, ale również sformułowanie domniemanej różnicy zdań pomiędzy księżmi Blachnickim i Dembowskiem. Pierwszą, jak wspomniano, miała być kwestia podejścia do Odnowy Charyzmatycznej. Ksiądz Blachnicki dążył do tego, aby pozostała ona w ramach Ruchu Światło-Życie, aby móc służyć w ten sposób całemu Kościołowi. Generalnie było to założenie jak najbardziej słuszne. Jak wykładał kard. Léo-Joseph Suenens: „Ideałem przyjętym przez spontanicznych «przywódców» «ruchu» (muszę te określenia ująć w cudzysłów) jest zniknąć”. Miałoby się to z Odnową w Duchu Świętym stać po odnowieniu wierzących w Jezusa³⁸. Księdzu Dembowskiemu natomiast autorzy przypisali dążenie do zbudowania odrębnego ruchu z własną organizacją wewnętrzną. Ich głównym argumentem było wielokrotne powtórzenie przez warszawskiego księdza sformułowania „ruch Odnowy”. Ksiądz Dembowski takiego sformułowania niejednokrotnie używał, jednak podobne wypowiedzi padające z ust założyciela oaz³⁹, nie sprawiły, że autorzy posadzili ks. Blachnickiego o nieprawidłowe rozumienie natury Odnowy Charyzmatycznej. I słusznie. Natomiast to, w jaki sposób późniejszy biskup włocławski rozumiał Odnowę, można zobaczyć w jego wielokrotnych wypowiedziach. Duża część z nich jest opublikowana. Przywołajmy jedną z nich: „Odnowa nie jest nową strukturą w Kościele ani nową organizacją, ale dla właściwego rozwoju konieczne jest minimum organizacyjne i jakaś koordynacja działań”⁴⁰. W podobnym tonie wypowiadał się w Ołtarzewie, 19 stycznia 1978 roku podczas „Dni Pallotiego”⁴¹. Gdyby tego było mało, można jeszcze przywołać wypowiedź, w której ks. Dembowski cytował niemieckiego teologa Heriberta Mühlena z 1984 roku: „dynamika Odnowy nie dąży do tworzenia nowego charyzmatycznego Kościoła, ale do Kościoła charyzmatycznie odnowionego”⁴². Niewątpliwie wypowiedź Niemca nie byłaby przywołana bez utożsamienia się z nią. I gdyby jeszcze ktoś pozostawał nieprzekonany co do pojmowania Odnowy w Duchu Świętym przez ks. Dembowskiego, to można przypomnieć jego słowa, że „pojmowanie Odnowy jako jednego z «ruchów» to nierozumienie jej natury”⁴³.

Drugim argumentem M. i M. Nowickich na rzecz przypisania późniejszemu biskupowi włocławskiemu błędnego podejścia do Odnowy Charyzmatycznej jest jego dążenie do utworzenia odrębnych struktur. Innymi słowy trzeba by ich zarzut sformułować następująco: nie chciał ograniczyć grup Odnowy w Duchu Świętym do struktur Ruchu Światło-Życie. Od razu w tym miejscu pojawia się pytanie, dlaczego niby należało zmuszać ludzi, którzy przeżyli swoje odnowienie w Duchu Świętym poza oazą do stawiania się członkami oazy? Co ciekawe, autorzy nie poczynili podobnego zarzutu Ralphowi Martinowi czy Steve’owi Clarkowi, którzy utworzyli w 1972 roku Międzynarodowe Biuro Kontaktowe w Ann Arbor (ICO – International

³⁸ L.-J. Suenens, *Nowe Zesłanie Ducha Świętego?*, Poznań 1988, s. 107.

³⁹ Chociażby w trakcie konferencji, wygłoszonej w Gorzkowie w pierwszy dzień 1980 roku – zob. Nowiccy, *Upili się młodym winem*, t. II, s. 395-402.

⁴⁰ Dembowski, *Wiatr wieje tam*, s. 69.

⁴¹ Tamże, s. 133-134.

⁴² Tamże, s. 421.

⁴³ Tamże, s. 491.

Communication Office). Po czterech latach wspomniany już kard. L.-J. Suenens poprosił ich, aby przenieśli jego działalność do Brukseli, skoro został przez papieża Pawła VI oficjalnie poproszony o opiekę nad rozwijającym się w ramach Kościoła rzymskokatolickiego poruszeniem charyzmatycznym. Czy wsparcie rozszerzenia działalności organizacyjnej amerykańskich liderów można by nazwać dążeniem do utworzenia w Kościele kolejnego ruchu, nazywanego Odnową w Duchu Świętym? Według logiki M. i M. Nowickich na pewno tak. Ale przecież przypisywanie podobnych intencji kard. Suenensowi narażałoby na śmieszność⁴⁴.

W żadnym z tych przypadków M. i M. Nowiccy nie próbują deprecjonować podjętych kroków organizacyjnych i zarzucać decydentom dążenie do stworzenia nowego ruchu w Kościele. Pomysł na próbę koordynowania działań przez Zespół Koordynatorów Odnowy w Duchu Świętym tak jednakże ocenili. Nie wydaje się więc, aby byli oni w swoich ocenach obiektywni i konsekwentni. Zupełnie podobnie jak ks. Blachnicki i autorzy omawianej książki mogliby się czuć liderzy zapomnianego już dziś Ruchu *Cursillo*, który stanowił pewnego rodzaju prehistorię wydarzeń Duquesne w lutym 1967 roku i kolejnych poruszeń charyzmatycznych wśród katolików amerykańskich. W *Cursillo* w trakcie trzydniowych skupień weekendowych uczono chrześcijan żyć chrześcijańskim życiem, a głównie podporządkować swe życie Jezusowi. Nikt z nich jednakże nie próbował oskarżać osób, które przeżyły chrzest w Duchu Świętym o brak jedności czy jakiegokolwiek inne złe intencje lub teologiczną niepoprawność⁴⁵.

Sytuację, tak bardzo spolaryzowaną zdaniem Nowickich, komplikuje jeszcze jeden fakt. Mianowicie skład Zespołu Koordynatorów zmieniał się. Poza wskazaniami, aby reprezentowali oni bliżej nieokreślone i zmieniające się terytorialnie „rejon” Polski, nie było innych określonych kryteriów. Na spotkania przyjeżdżały także osoby zapraszane oddzielnie, niereprezentujące żadnych innych grup, poza

⁴⁴ http://old.iccrs.org/Dettaglio.php?id_liv3=1iWEB=Past_Councillors (dostęp: 22.01.2022); A. Kasprzak, *A Complicated 'Denominator' of the Beginnings of the History of the Charismatic Renewal in the Roman Catholic Church*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 38 (2021) s. 79-81. W 1981 roku Biuro przeniosło się do Rzymu, zmieniając przy tym nazwę na ICCRO. Dwanaście lat później wraz zatwierdzeniem przez Stolicę Apostolską Statutów doszło do jeszcze jednej zmiany nazwy. Odtąd pojawiły się Międzynarodowe Służby Katolickiej Odnowy Charyzmatycznej (ICCRS – International Catholic Charismatic Renewal Services). Warto dodać, że po połączeniu ich na prośbę papieża Franciszka z drugą centralą, koordynującą w skali globalnej działalność katolickich wspólnot charyzmatycznych (Catholic Fraternity of Charismatic Covenant Communities and Fellowships), doszło do utworzenia CHARIS (Charismatic Renewal International Services). ICCRS i CFCCCF od kilku lat dzieliły ze sobą wspólne pomieszczenia w watykańskim Pałacu św. Klemensa. CHARIS rozpoczęły swoją działalność w Zielone Świątki 2019 roku. Ojciec Święty najwyraźniej nie odnajdywał w sobie zamiłowania do nadmiaru administracyjnych struktur, w tym tych związanych z Odnową Charyzmatyczną. Zetknął się z nimi, zarówno jako arcybiskup Buenos Aires (chodziło o działania bardzo zbiurokratyzowanej CONCLAT – Consejo Carismático Católico Latinoamericano), jak i jako papież we Włoszech, gdzie istniało siedem dużych niezależnych od siebie central Odnowy w Duchu Świętym o zasięgu międzydiecezjalnym.

⁴⁵ S. Clark, *Comments on the History of the Catholic Charismatic Renewal* [mps w posiadaniu autora]; J. Manney, *Before Duquesne: Sources of the Renewal*, „New Covenant”, February 1973, s. 12-17.

własną. Pojawiali się też koordynatorzy diakonii specjalnych. Wśród nich wymieniono sekretarza KZK, animatora materiałów informacyjnych, osobę odpowiedzialną za kontakty z Episkopatem (tutaj padło nazwisko ks. Dembowskiego), a wreszcie „animatora zespołu koordynatorów”. Brakowało w latach 80. jasnego sprecyzowania celów czy zakresu działania. Dzielenie się doświadczeniem wydawało się niewystarczające po paru spotkaniach. Szukanie odpowiedzi na kluczowe pytania widać choćby w dokumentacji pozostawionej przez ojca Józefa Kozłowskiego. Z jego notatek można wywnioskować, że koordynator miałby „szerzyć jedność między grupami w rejonie”, organizować spotkania rejonowe, a także dbać o kontakt grup z miejscowym biskupem. Jego ważnym zaangażowaniem byłoby również przekazywanie materiałów na temat Odnowy Charyzmatycznej, jakie mogły być pomocne w ich rozwoju. Aby móc spełnić wymienione zadania, koordynator miałby być „człowiekiem, który powinien znać drogi działania Boga”. Ostatni postulat wobec osoby pomagającej grupom w rejonie trudno nazwać łatwym do zweryfikowania. W dokumentach ojca Kozłowskiego znalazła się nawet koncepcja likwidacji Zespołu Koordynatorów i zastąpienia go przez „zespół żyjący Duchem Świętym i działający z mocą”. Jezuita rozważał przede wszystkim stworzenie „grupy liderów uczestniczących w kształtowaniu się nowych grup”. Podobnie podważał użyteczność zespołu w sferze działalności informacyjnej, ważnej na ówczesnym etapie rozwoju Odnowy Charyzmatycznej w Polsce. Z jego notatki wynikało, że ta sfera zajmowała niewielką część aktywności Zespołu Koordynatorów. Wobec tego „informacja powinna być załatwiana w ramach istniejących i działających już ośrodków”. Jednak w początku lat 80. istniał przecież tylko jeden Ośrodek Odnowy w Duchu Świętym i jego założycielem był nie kto inny niż sam ojciec Józef Kozłowski. Poza tym Stanisława Kurzeja reprezentowała ośrodek Ruchu Światło-Życie w Podkowie Leśnej, ale w początkach 1982 roku przestał on istnieć. Widać więc, że niedługo po powstaniu Ośrodka na Narbutta doszło do przesilenia w Zespole Koordynatorów i ojciec Kozłowski znalazł się wśród niezadowolonych z jego funkcjonowania. Niewykluczone, że stało się tak z powodu jego niemieszczenia się w ówczesnej formule. Po przeniesieniu z Łodzi do Warszawy jego tytuł do bycia koordynatorem rejonu łódzkiego wygasł. W notatkach znalazły się również dodatnie strony w patrzeniu na grupę koordynującą prace Odnowy w Polsce. Młody jezuita stwierdził, że największą wartością spotkań koordynatorów było dzielenie się doświadczeniami i wypróbowanymi w praktyce sposobami działania. Drugim pozytywem było wspólne dochodzenie do nowych rozwiązań. Ojcu Kozłowskiemu zależało na zgromadzeniu „duchowych przywódców Odnowy”, czyli „ludzi mających wpływ na życie i powstawanie wartkich strumieni odnowy życia”. Dalsze postulaty są jeszcze odważniejsze. Otóż „zespół liderów to powinien być zespół ludzi, którzy na podstawie swojego powołania mają prawo (wynikające z prawa Ducha Św.) do udzielania pomocy, nagany, upomnienia poszczególnym grupom a przede wszystkim wskazywać gł.[ówne] kier.[unki – przyp. D.J.] odnowy – czuwanie nad odnową. Musi mieć autorytet”⁴⁶.

⁴⁶ APWMTJ, sygn. 1099 OJK, pudło 6, b.p., Celem rozeznanie zespołu i pracy koordynatorów, b.d., Sesja robocza zespołu liderów, b.d.; BUŁ, SJK, pudło 5, b.p., Zadania zespołu koordynującego, b.d.

Jak widać, zmiana natury Zespołu Koordynatorów Odnowy w Duchu Świętym w grono silnych liderów, nadających ton życiu grup modlitewnych w Polsce, nie była domeną ks. Dembowskiego, jak chcą to widzieć M. i M. Nowiccy. Promowany przez ojca Kozłowskiego aspekt służby był w przedstawionych postulatach widoczny. Natomiast zdecydowanie silniejszy akcent położony był na scentralizowanie działań nadających ton istniejącym w Polsce charyzmatycznym grupom modlitewnym. Nie można zapominać, że na początku lat 80. były to cały czas mało doświadczone środowiska, uczące się posługi charyzmatycznej od początku, złożone z ludzi młodych, co samo z siebie zwiastowało popełnianie błędów, choćby z powodu gorliwości. Niewątpliwie stosunkowo dyspozycyjny czasowo i posiadający dary prorocstwa oraz modlitwy z mocą jezuita mógłby aspirować, aby należeć grupy kierującej Odnową Charyzmatyczną w Polsce. Z zapisanego tekstu nie wynika to jasno. Ale wydzwięk zacytowanych zdań mógłby podpowiadać, że raczej jako pomysłodawca nie wyobrażał sobie innego rozwiązania.

Drugą różnicą pomiędzy księżmi Dembowski i Blachnickim, uznaną przez M. i M. Nowickich za istotną dla tworzenia się dwóch nurtów Odnowy w Duchu Świętym, był stosunek do ekumenizmu. W tym wypadku ich intuicje dotyczące różnicy zdań wydają się być o wiele bardziej uzasadnione. Ksiądz Blachnicki dążył do szeroko zakrojonej współpracy z protestantami w dziele ewangelizacji, do czego zresztą adhortacja apostolska Pawła VI *Evangelii nuntiandi* dawała zielone światło. Jedynym błędem autorów było uczynienie ks. Dembowskiego adwersarzem założyciela oaz. Wydaje się, że problem był o wiele bardziej złożony, a opór przed kontaktami ekumenicznymi wyrażali raczej wyżsi hierarchowie kościelni z prymasem Stefanem Wyszyńskim na czele. Pewne echa ich zastrzeżeń pojawiają się w tle wywodu autorów⁴⁷, a powinny pojawić się na pierwszym planie. Kardynał opierał opór narodu polskiego wobec komunizmu na pobożności ludowej, czego przykładem był chociażby program Wielkiej Nowenny (1957-1965), obchody Tyśiąclecia Chrztu Polski czy ruch pielgrzymkowy do sanktuarium na Jasnej Górze. Wydaje się, iż ta forma wyznawania wiary okazała się w zmaganiu z reżimem PRL w latach powojennych w dużej mierze skuteczna, a na pewno bezpieczna dla jedności Kościoła⁴⁸. Daleka natomiast była od pogłębienia intelektualnego, jak również od ekspresji wprowadzonej przez Odnowę w Duchu Świętym. Jak wspominał po latach o. Adam Schulz SJ, pojawienie się Odnowy „to był szok” dla hierarchów, w tym biskupów, przełożonych zakonnych i zwykłych księży oraz dla znakomitej większości wiernych. Zupełnie nie mieściła, jak twierdził po latach, w „polskiej kulturze religijnej”⁴⁹.

Kościół w Polsce nie był przygotowany na Odnowę w Duchu Świętym. Spontaniczna modlitwa z nakładaniem rąk na innych, pojawienie się glosolalii, czytanie Pisma Świętego i samodzielna jego interpretacja przez świeckich jego uczestników,

⁴⁷ Nowiccy, *Upili się młodym winem*, t. II, s. 265-269; Paweł VI, *Evangelii nuntiandi*, nr 77, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/adhortacje/evangelii_nuntiandi (dostęp: 3.01.2021).

⁴⁸ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1945-1989)*, Warszawa 2003, s. 218-225, 251-255, 354-359, 365-366.

⁴⁹ Rozmowa z o. Adamem Schulzem SJ, Warszawa, 8 II 2019; A. Schulz SJ, *Odnówić Odnowę*, „Zeszyty Odnowy w Duchu Świętym”, (1999) nr 4, s. 41.

a wreszcie wygłaszanie prorocत्व na różne tematy budziły niepokój – wszystko to w wykonaniu młodych, entuzjastycznych i nieprzygotowanych teologicznie ludzi⁵⁰. Wywoływało to wśród hierarchów obawy. Gdy kard. Stefan Wyszyński usłyszał od ks. Dembowskiego o spotkaniu w Izabelinie, odbytym w lutym 1977 roku, i w ogóle o Odnowie Charyzmatycznej, wnikliwie dopytywał o szczegóły. W trakcie rozmowy o komentowaniu fragmentów Biblii na spotkaniach modlitewnych, które miały otwarty charakter, zapytał swego rozmówcę: „Czy nie boisz się, że będą głupstwa mówić?” Ksiądz Dembowski odpowiedział wówczas, że owszem bał się. Ale głupstwo, zanim zostanie powiedziane, jest pomyślane. I ktoś mógłby według swego sposobu myślenia żyć. Jeśli wypowie je w przyjaznej atmosferze, ktoś mądrzejszy ma szansę je sprostować. Na taką odpowiedź ówczesny prymas uśmiechnął się i odparł: „1:0 dla ciebie”⁵¹.

Rok później doszło do wymiany listów pomiędzy ks. Dembowskim a kard. Wyszyńskim. Pierwszy z nich opisał swoje doświadczenia wynikające z prowadzenia grupy „Maranatha”, a drugi nazwał siebie przedstawicielem „konserwy”, a jako taki „zawsze mam mieszane uczucia”. Było to eufemistyczne sformułowanie. W jednym ze swoich kazań świętokrzyskich z 19 stycznia 1975 roku kard. Wyszyński wyrażał bardziej wyraźną dezaprobatę wobec nowoczesnych metod ewangelizacji. Mówił o „modle murzyńskiej”, odnosząc się do występow w niektórych kościołach zespołów o „tzw. mocnym uderzeniu”. M. i M. Nowiccy zauważyli tę wymianę poglądów między ks. Dembowskim a prymasem. Słusznie odczytali też sceptycyzm kardynała, który jednakże nie negował, że „zapewne wy dziś – na modlitwie charyzmatycznej – doznajecie wielu łask i światła”. W zakończeniu ks. Wyszyński najwyraźniej dobrze życzył adresatowi swego listu: „chciałbym, byś miał w niej [pracy duszpasterskiej – przyp. D.J.] wiele radości i byś uchronił się od rozczarowań, które mogą wszędzie się zrodzić tam, gdzie sprawy są ustawiane zbyt indywidualistycznie i subiektywnie”⁵². A zatem najwyraźniej zauważał napięcie pomiędzy ożywieniem wiary osobistej wielu ludzi uczestniczących w spotkaniach modlitewnych Odnowy w Duchu Świętym, a możliwością dokonania przez nich nieprawidłowej interpretacji Pisma Świętego.

Zaniepokojenie kard. Wyszyńskiego musi budzić zastanowienie i zarazem pytanie, czy Odnowie Charyzmatycznej w Kościele rzymskokatolickim w czasach PRL groził brak akceptacji, czy wręcz zakaz istnienia. Nie wydaje się, aby takie rozwiązanie było całkowicie wykluczone. Pewne wypowiedzi biskupów na temat działań ekumenicznych ks. Blachnickiego zdecydowali się zamieścić w swojej publikacji M. i M. Nowiccy. Ale aby oddać stan umysłów elity teologów polskich tego okresu, warto przytoczyć kilka ich wypowiedzi, w tym przypadku jezuitów.

⁵⁰ Rozmowa z Romanem Furgalskim, Łódź, 19 II 2019.

⁵¹ Dembowski, *Wiatr wieje tam*, s. 202, konferencja o prorocत्व wygłoszona w czasie rekolekcji kapłańskich 5 lipca 1984 roku. Rozmówca prymasa Wyszyńskiego wielokrotnie opowiadał tę historię w czasie swoich wystąpień, np. na Rejonowym Kongresie Odnowy w Duchu Świętym w Rzeszowie 23 września 1995 roku (tamże, s. 384).

⁵² Tamże, s. 493-496; P. Skibiński, *Kazania świętokrzyskie kard. Stefana Wyszyńskiego 1974-1976*, w: *Kardynał Stefan Wyszyński. Arcybiskup gnieźnieński i warszawski, prymas Polski. W roku beatyfikacji*, Warszawa 2021, s. 45.

Przykładowo w lutym 1977 roku t.w. „Henryk” donosił w rozmowie z oficerem SB, że wśród studiujących teologię jezuitów istnieje „grupa charyzmatyków, która nie rozwija się, ani nie wzbudza zainteresowania w środowisku jezuickim”. Donosiciel scharakteryzował główne cechy spotkań modlitewnych jako „żywe przeżywanie religii i wiary – przeżywanie subiektywne i zindywidualizowane”. Wiedział również doskonale, że kilkunastoosobowa grupa zbierała się „na strychu w zagospodarowanej jego części na posiedzenia, które można określić w pewnym sensie jako rodzaj seansów spirytystycznych”. Przełożeni ani spotkań nie popierali, ani też nie ganili, według „Henryka”. Jezuicki profesor, współpracujący z reżimem PRL uważał, że grupa charyzmatyczna należała do kategorii zjawisk, które nie mogą fascynować otoczenia przez dłuższy czas. „Z jednej strony potęguje się element religijności i wiary. Z drugiej zaś strony może to rodzić niezdrowe objawy zbytnej dewocji”⁵³.

Kontakt operacyjny „Wars”, rozmawiając z oficerem SB, miał do charyzmatyków o wiele bardziej krytyczne podejście. Z jego relacji wynika, że mieszkał na Rakowieckiej, lecz niezbyt orientował się w realiach domu. Usłyszał on o spotykającej się u jezuitów grupie od matki jednej z uczestniczek. Była najwyraźniej zdezorientowana i pytała, czy to prawda, że modlą się tam „o jakieś zjawiska nadprzyrodzone”. Ona usłyszała bowiem, że „w uczestników wstąpił duch święty [sic!] i przy modlitwie modlą się w różnych językach, choć tych języków nie zna”. K.o. „Wars” relacjonował oficerowi SB, że odpowiedział matce, iż nie słyszał o tym. Jezuita nie wiedział dokładnie, który z kleryków mógł się w to angażować i spodziewał się organizowania podobnych spotkań „w tajemnicy przed przełożonymi. Bo w przeciwnym wypadku by ich rozpędzono jako niepożytecznych”⁵⁴.

Dość podobnie w rozmowach z oficerem SB wypowiadał się o grupie charyzmatycznej inny z tajnych współpracowników o pseudonimie „Ryszard”. Uznał on, że jej działalność była „w Zakonie Jezuitów źle widziana i raczej nie traktowana poważnie”. Dodał mimo wszystko, iż „w pewnych okresach jednak nie tylko zakon, ale w ogóle kościół [sic!] katolicki tworzył tego rodzaju grupy dla wzmoczenia aktywności wiernych. Chwyty te jednak są przyjmowane w środowiskach o niższym poziomie intelektualnym i dziś już nie spotykane [sic!]”. „Ryszard” stwierdził, iż nie wiedział, jak rozwijała się klerycka grupa, gdyż dawno w domu na Rakowieckiej nie był. Była to częściowo prawda, gdyż, nauczając na *Bobolanum*, mieszkał na ul. Narbutta⁵⁵.

I żeby nie mieć złudzeń, że z biegiem lat sytuacja poprawiała się, warto przytoczyć jeszcze jedno wyznanie, które poczynił inny tajny współpracownik Służby Bezpieczeństwa w marcu 1985 roku. T.w. „Tytus” stwierdził wobec oficera prowadzącego SB, że „może mieć poważne trudności z niektórymi jezuitami, tymi, którzy uważają, że są «nawiedzeni» i «między nimi z duchem świętym [sic!] nie ma miejsca dla nikogo»”⁵⁶. Taki opis pasuje doskonale do charyzmatycznego kapłana,

⁵³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Biuro Udostępniania 01283/1123, t. 4, k. 253-254, Wyciąg z notatki ze spotkania z t.w. „Henrykiem”, 10 II 1977.

⁵⁴ Tamże, k. 255-256, Wyciąg z notatki po rozmowie z k.o. „Warsem”, 11 II 1977.

⁵⁵ Tamże, k. 267, Wyciąg z notatki po rozmowie z t.w. „Ryszardem”, 25 II 1977.

⁵⁶ AIPN, BU 01283/1126, k. 162, Notatka ze spotkania z t.w. „Tytusem”, Warszawa, 21 III 1985.

którego zachowanie w jakiś sposób niepokoiło autora powyższych słów. Żeby jednak zauważyć wagę całej sytuacji konieczne jest stwierdzenie faktu, że przytoczone stwierdzenia pochodzą z ust wysoko postawionych w hierarchii jezuickiej osób. W przypadku pierwszej i trzeciej z nich chodzi o profesorów Bogackiego i Przymusińskiego, a t.w. „Tytus”, to nie kto inny jak mający w kwietniu 1985 roku objąć odpowiedzialność za Prowincję Wielkopolsko-Mazowiecką Towarzystwa Jezusowego, o. Stanisław Opiela. To oczywiście tylko pewien wycinkowy obraz całej rzeczywistości polskiego Kościoła w latach 70. i 80., wymagający na pewno dalszych badań historycznych nad recepcją Odnowy Charyzmatycznej wśród duchowieństwa. Pokazuje on jednakże, że samo poruszenie duchowe obecne w Polsce traktowane było wśród dużej jego części jako dziwaczne, ze względu na swoją ekspresję, lub jako groźne w powodu nieprzewidywalności. Na zauważenie zasługuje ponadto fakt, że wspomniane osoby nie wyrażały swoich refleksji w poufnych rozmowach ze współbraćmi z jakąkolwiek troską duszpasterską, jak w przypadku kard. Wyszyńskiego, ale w obliczu oficerów SB. Wśród biskupów, teologów i księży profesorów ks. Dembowski ze swym afirmatywnym podejściem do Odnowy należał niewątpliwie do nielicznych jednostek. Czuł niewątpliwie nacisk wszystkich opiniotwórczych czynników kościelnych. Dlatego chyba lepiej byłoby nie z niego czynić głównego adwersarza ks. Blachnickiego, a właśnie z wymienionych biskupów, teologów itd. Opowiedzenie się za współpracą ekumeniczną przy założeniu, że młodzi ludzie przeżywający entuzjazm wiary, nie byli teologicznie i tożsamościowo przygotowani do takiej współpracy, mogło uchodzić za nierozsądne przy tak silnych oporach wobec Odnowy w Duchu Świętym bez jej zaangażowań ekumenicznych. O takiej niedojrzałości w wierze charyzmatyków omawianego okresu opowiadał chociażby Krzysztof Gliwa⁵⁷, który jako nastolatek przeżył I Kongres Odnowy. Pamięta, że po rozpoczęciu się modlitwy o uzdrowienie w bazylice jasnogórskiej, znalazło się kilku modlących się nad innymi, używając... wahadełek. Dokładnie w latach 70. i 80. w niejednym polskim kościele gościł słynny uzdrowiacz Clive Harris – ludzie widzieli cuda w jednym i w drugim przypadku w środowisku kościelnym, więc myśleli, że to to samo⁵⁸.

Zresztą nie wydaje się, aby pewnego rodzaju lęk przed ekumenizmem i ewentualnymi odejściami z Kościoła rzymskokatolickiego nie towarzyszył papieżom Pawłowi VI i Janowi Pawłowi II. Pierwszy z nich na III Międzynarodowej Konferencji Liderów Odnowy Charyzmatycznej podkreślał wagę Urzędu Nauczycielskiego. Jemu to właśnie Chrystus powierzył „autentyczne interpretowanie spisanego Słowa”. Zapewnia mu asystencję Duch Święty – „Ten sam, który obdarza darami i od którego pochodzi Pismo Święte”⁵⁹. Najwyraźniej ojciec święty miał pewne obawy co do prawomyślności niektórych działań i treści pojawiających się w Odnowie, gdy przemawiał 9 maja 1975 roku, choć generalnie wspierał ją. Sześć lat później Jan Paweł II nakazywał liderom Odnowy Charyzmatycznej z różnych stron świata,

⁵⁷ *Nota bene* K. Gliwa to syn Ryszarda Gliwy, wieloletniego lidera grupy „Nazaret” z Piotrkowa Tryb., który na I Kongresie w Częstochowie opowiadał o swojej grupie i jej problemach. W publikacji M. i M. Nowickich występuje on mylnie jako Ryszard Górski (s. 116).

⁵⁸ Rozmowa z Krzysztofem Gliwą, Piotrków Tryb., 11 VIII 2020.

⁵⁹ Dembowski, *Wiatr wieje tam*, s. 455.

zebranych w ogrodach watykańskich z okazji kolejnego światowego spotkania: „musicie troszczyć się o zapewnienie solidnej stawy duchowej poprzez łamanie chleba prawdziwej doktryny”⁶⁰. Nie można mieć wątpliwości, że papież pod sformułowaniem: „prawdziwa doktryna” miał na myśli doktrynę katolicką. Cała więc domniemana debata pomiędzy księżmi Dembowski i Blachnickim, o której piszą M. i M. Nowiccy, powinna raczej nabrać szerszego odniesienia. Chodzi przecież o rezerwę większości polskich hierarchów do ekumenicznej współpracy twórcy oaz w dziele ewangelizacji młodzieży, po której nie spodziewali wystarczającej dojrzałości kościelnej. Nie chodzi o sprzeczność doktrynalną tej postawy z nauczaniem Kościoła na temat ekumenizmu, ale raczej o zastrzeżenia natury duszpasterskiej.

Kończąc już ten wątek, warto jeszcze zapytać, które z obu podejść do ekumenizmu było uzasadnione. W trakcie warszawskiej promocji książki Marek Nowicki był przekonany, że historia przyznała rację ks. Blachnickiemu, ponieważ w nowych Statutach CHARIS, zatwierdzonych przez papieża Franciszka, ekumenizm to jedno z czterech głównych zadań Odnowy Charyzmatycznej na świecie. Jest to prawda, ale niestety niepełna. Otóż patrząc na historię Odnowy w Polsce, nie można nie zauważyć odejść ok. 25 charyzmatycznych grup modlitewnych z Kościoła. Były to, zarówno małe grupki, jak i duże, np. kaliska licząca ok. 700 członków. Wszystkie miały kontakty z przedstawicielami denominacji niekatolickich. Najwięcej tego typu incydentów miało miejsce w latach 1992-1997, gdy Odnowa Charyzmatyczna w Polsce rozwijała się najdynamiczniej. O przedstawienie pokrótce ich historii pokusił się ok. 20 lat temu bp Andrzej Siemieniewski, dziś ordynariusz legnicki⁶¹. Wiele z tych grup miało korzenie w Ruchu Światło-Życie. Okazuje się więc, że pewne obawy dotyczące niedojrzałości kościelnej charyzmatyków nie były bez pokrycia, choć kulisy odejść poszczególnych środowisk z Kościoła wcale nie muszą dowodzić jednostronnej winy. Na pewno dokładne, oparte na źródłach wyświetlenie tych bolesnych rozłamów, to kolejne zadanie badawcze stojące przed historykami. Żeby jednak zachować właściwą proporcję i nie wpaść w skrajne uprzedzenia, że cała Odnowa w Duchu Świętym to środowisko rozsadzające Kościół od wewnątrz, trzeba zauważyć ponad 650 grup, istniejących w tym czasie w Polsce, które nie sprawiały podobnych problemów doktrynalnych czy duszpasterskich⁶². Biskup Dembowski każdorazowo bolał nad sytuacjami rozłamów, które miały miejsce w Odnowie⁶³. M. i M. Nowiccy nie przekazali tych danych, co jest w pełni zrozumiałe, skoro swoją narrację zakończyli na 1988 roku.

Kończąc już uwagi polemiczne na temat tomu II książki *Upili się młodym winem*, warto jeszcze pochylić się nad jej bazą źródłową. Autorzy wprowadzili do obiegu naukowego nowe archiwalia, co jest ich oczywistą zasługą. Najważniejsze wydają się być dokumenty Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, Archiwum Głównego Ruchu Światło-Życie, Archiwum Niepokalanej Matki Kościoła, raport Kevina Ranaghana z Archiwum ICCRS oraz niektóre zbiory prywatne. Spośród

⁶⁰ Tamże, s. 470.

⁶¹ <https://gloria.tv/post/7pYebtWwk4Gt3JLRBWe73mv33> (dostęp: 22.01.2022); <https://zchrystusem.pl/viewtopic.php?t=885i> start=90 (dostęp: 26.01.2022).

⁶² Dembowski, *To już blisko 25 lat*, s. 4.

⁶³ Rozmowa z ks. Andrzejem Grefkowiczem, Magdalenka, 25 I 2022.

nich najpoważniej przysłużyły się zbiory bp. B. Dembowskiego oraz ks. Wojciecha Danielskiego. Mniejsza rolę, w porównaniu z tomem I, mają źródła wywołane. Trudno sobie jednakże wyobrazić pisanie o centralnym szczeblu działań Odnowy w Duchu Świętym bez przejrzenia archiwum Krajowego Zespołu Koordynatorów, znajdującego się obecnie w Lublinie przy przewodniczącym KZK. Za lata 80. nie są to jakieś duże zbiory, ale na pewno pozwalające odtworzyć listy obecności na spotkaniach oraz programy obrad. Wypadałoby również zapoznać się z przebogată spuścizną ojca Józefa Kozłowskiego, którą autorzy częściowo przebadali. Choć mieli oni okazję rozmawiać z ks. Andrzejem Grefkowiczem, nie zajrzeli do jego dokumentów. Na ich podstawie mogliby w sposób szczegółowy odtworzyć proces rozeznawania duchowego, związany z przygotowaniem do II Kongresu Odnowy w Duchu Świętym. Co więcej, zachował się u niego film dokumentujący przebieg tego wydarzenia.

Podsumowanie

Reasumując, czytelnik otrzymał do rąk książkę na pewno frapującą, napisaną żywym językiem (momentami zbyt dziennikarskim), ale na pewno nieprzedstawiającą obiektywnie historii Odnowy Charyzmatycznej w Polsce w latach 1979-1988. Nawet słowo „przyczynę” w podtytule pracy nie usprawiedliwia nieobiektywnego, nieopartego źródłowo ustawienia sporu, w którym sympatie autorów zostały jasno zdefiniowane. Niewątpliwie dobrze się stało, iż pewne bolesne fakty na temat historii grup modlitewnych związanych z ruchem oazowym („Nowe Życie” w Krakowie czy „Effatha” w Lublinie) zostały podjęte. Ale czy do końca wyjaśnione? I dlaczego temat ten zaistniał w książce, w której z założenia miała być mowa o działaniach Odnowy na szczeblu centralnym? Takich lokalnych inicjatyw, istniejących w latach 80., które z czasem upadły, było niemało. Wspomnieć warto, że w Łodzi od końcówki lat 70. organizowano oazy modlitwy. Początkowo robiła to grupa Leszka Orzechowskiego, ale w latach 80. powstała jeszcze druga podobna ekipa. Na organizowane średnio raz w miesiącu spotkania przybywało od 30 do ponad 100 osób⁶⁴. Pojawia się więc pytanie: w czym historia grup krakowskiej czy lubelskiej bardziej warta była przedstawienia niż ta łódzka? Odpowiedź wydaje się być jedna. Mianowicie autorzy napisali swego rodzaju książkę rozliczeniową, w której naświetlili losy środowisk, związanych z wizją ks. Franciszka Blachnickiego. Niewątpliwie jednak przestrzelili, ustawiając w roli głównego adwersarza założyciela oaz ks. Bronisława Dembowskiego. Ten nie miał ambicji, aby konkurować (a na pewno autorzy niczego takiego nie udowodnili) z ks. Blachnickim. Nie miał również zapału do tworzenia z Odnowy oddzielnego ruchu w Kościele – przypisywanie mu takich intencji jest całkowicie chybione. Właściwie jedyne jednoznacznie pozytywne słowa na jego temat padły w kontekście utworzenia Komitetu Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i Członkom Ich Rodzin po wprowadzeniu w PRL stanu wojennego⁶⁵. Ale ten wątek działalności ks. Dembowskiego nie wpływał w żaden sposób na jego zaangażowanie w Odnowie.

⁶⁴ Rozmowa ze Sławomirem Kmicciem, Łódź, 8 VII 2019.

⁶⁵ Nowiccy, *Upili się młodym winem*, t. II, s. 286-191.

Ogólnie więc dobrze, że M. i M. Nowiccy podjęli temat historii trudnych relacji w polskim Kościele, czego egzemplifikacją stało się przedstawienie wycinka historii Odnowy Charyzmatycznej. Niewątpliwie zachłystnęło się tym nowym powiewem, zapoczątkowanym w drugiej połowie lat 70. mnóstwo ludzi, szczególnie młodych, ale nie tylko. Spośród nich wielu miało cechy przywódcze, ambicje i silne charaktery nieskore do ustępstw i dialogu, co widoczne było, zarówno wśród księży, jak i ludzi świeckich. Nie odróżnia to zresztą kapłanów i świeckich zaangażowanych w Odnowę od tych, którzy nie mieli z nią nic wspólnego. Na tle nieporozumień księży o to, kto powinien koordynować działania osób zaangażowanych w nowe poruszenie duchowe, nałożyło się nieprzygotowanie dużej części hierarchów Kościoła, duchownych teologów i zwykłych księży na omawianą nowość. W efekcie, w wyniku braku zaufania i nieumiejętności komunikowania się doszło do wielu bolesnych zdarzeń, których ofiarą padli młodzi, rozentuzjasmowani wiarą w Boga, ludzie. Nakazano im wielokrotnie wybierać między Ruchem Światło-Życie a Odnową – nie czynili tego dwaj główni bohaterowie książki Nowickich. Wydaje się, że w ruchu oazowym rezerwa wobec charyzmatyków była duża od samego początku jej zaistnienia. Do czasu jak ks. Blachnicki był w Polsce nie mogła ona dojść do głosu na taką skalę, jak stało się to po jego opuszczeniu kraju. Porządne, dobrze udokumentowane, źródłowe przebadanie całego problemu nadal stoi więc przed historykami, a omawiana praca raczej rodzi polemikę niż zadowolenie z dogłębnego wyświeatlenia opisywanych faktów.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego (Warszawa)
sygn. 1099, Ojciec Józef Kozłowski, pudła 1, 3, 6, 7.

Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi
Spuszcizna Józefa Kozłowskiego, pudła 4, 5, 6, 8, 9.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
Biuro Udostępniania 01283/1123, t. 4; 01283/1126.

Dariusza Jeziornego
Clark Steve, *Comments on the History of the Catholic Charismatic Renewal* [mps].
List Grażyny Federowicz do Dariusza Jeziornego, 8 IV 2021.

Jacka Pawlaka (Łódź), teczka brązowa.

Parafia Najświętszego Imienia Jezus (Łódź)
Archiwum Ojca Józefa Kozłowskiego, pudło 0.

Źródła drukowane

- Dar, który trwa*, oprac. E. Orzechowska SJE, „Szum z Nieba”, (2003) nr 4.
 Dembowski Bronisław, *To już blisko 25 lat*, „Zeszyty Odnowy w Duchu Świętym”, (1999) nr 4.
 Dembowski Bronisław, *Wiatr wieje tam, gdzie chce. Z doświadczeń Odnowy w Duchu Świętym*, Kraków 1998.
Duch tchnie kędy chce. Świadectwa z dziejów Ruchu Światło-Życie Archidiecezji Warszawskiej, red. G. Łęcicki, Warszawa 2014.
 Grefkowicz Andrzej, *Na Bożych drogach*, Warszawa 2020.
 Paweł VI, *Evangelii nuntiandi*, nr 77, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/adhortacje/evangelii_nuntiandi (dostęp: 3.01.2021).

Wywiady

- z Romanem Furgalskim, Łódź, 19 II 2019
 z Krzysztofem Gliwą, Piotrków Tryb., 11 VIII 2020
 z ks. Andrzejem Grefkowiczem, Częstochowa, 16 V 2019 i Magdalenka, 25 I 2022
 ze Sławomirem Kmiecikiem, Łódź, 8 VII 2019
 z Dorotą Kozłowską, Józefów, 30 XI 2019
 z Zofią Kozłowską, Józefów, 30 XI 2019
 z Bogdanem Sadowskim, Łódź, 6 XII 2019
 z o. Adamem Schulzem SJ, Warszawa, 19 II 2019
 telefoniczny z ks. Andrzejem Grefkowiczem, 28 VIII 2019
 telefoniczny z ks. Wojciechem Nowackim, 23 I 2022
 telefoniczny z Joanną Toczko, 7 VIII 2020

Opracowania

- Jeziorny Dariusz, *O narodzinach Odnowy Charyzmatycznej w polskim Kościele* [rec.]: Małgorzata i Marek Nowiccy, *Upili się młodym winem. Początki Odnowy w Duchu Świętym w Polsce (1975-1979)*, wyd. I, Warszawa 2013, ss. 416 i wyd. II popr., Warszawa 2016, ss. 540, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 31 (2017) s. 275-282.
 Kasprzak Artur, *A Complicated ‘Denominator’ of the Beginnings of the History of the Charismatic Renewal in the Roman Catholic Church*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 38 (2021) s. 57-88.
 Łaszczyk Mieczysław, *Działalność bpa Bronisława Dembowskiego w charyzmatycznym ruchu Odnowy w Duchu Świętym*, w: *Prawda i miłość. Księga pamiątkowa ku czci Biskupa Bronisława Dembowskiego na złoty jubileusz kapłaństwa*, red. R. Andrzejewski i in., Włocławek 2003, s. 46-58.
 Manney Jim, *Before Duquesne: Sources of the Renewal*, „New Covenant”, February 1973, s. 12-17.
 Mansfield Patti Gallagher, *Jakby nowa Pięćdziesiątnica. Początek katolickiej Odnowy w Duchu Świętym*, Warszawa 1993, wyd. II popr., Łódź 2017.
 Nowiccy Małgorzata i Marek, *Upili się młodym winem. Początki Odnowy w Duchu Świętym w Polsce (1975-1979)*, t. I, wyd. I, Warszawa, 2013; wyd. II popr., Warszawa 2016.
 Nowiccy Małgorzata i Marek, *Upili się młodym winem. Przyczynek do historii Odnowy w Duchu Świętym w Polsce 1979-1988*, t. II, Józefów 2021.
 Pasek Zbigniew, *Ruch zielonoświątkowy. Próba monografii*, Kraków 1992.

- Piątkowski Mirosław SVD, Grad Zdzisław SVD, *Odnova w Duchu Świętym. Szansa duchowego odrodzenia dla Kościoła i świata*, Kraków 2017.
- Schulz Adam SJ, *Odnówić Odnowę*, „Zeszyty Odnowy w Duchu Świętym”, (1999) nr 4, s. 40-43.
- Sękalski Cezary, *Charyzmatyczna Maria z Żar*, Kraków 2011.
- Siostra Maria od Ducha Świętego, *Modlitwa wstawiennicza*, Łódź 1998.
- Suenens Léo-Joseph, *Nowe Zesłanie Ducha Świętego?*, Poznań 1988.
- Whitehead Charles, *What is the Nature of the Catholic Charismatic Renewal?*, Luton 2003.
- Żaryn Jan, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1945-1989)*, Warszawa 2003.

Netografia

- <https://gloria.tv/post/7pYebtWwk4Gt3JLRBWe73mv33> (dostęp: 22.01.2022).
- http://old.iccrs.org/Dettaglio.php?id_liv3=1&WEB=Past_Councillors (dostęp: 22.01.2022).
- <https://zchrystusem.pl/viewtopic.php?t=885&start=90> (dostęp: 26.01.2022).

HISTORIA ODNOWY W DUCHU ŚWIĘTYM W POLSCE W LATACH 1979-1988. FAKTY I ICH INTERPRETACJA NA KANWIE PUBLIKACJI MAŁGORZATY I MARKA NOWICKICH

Streszczenie

Odnova Charyzmatyczna w Polsce stała się przedmiotem pierwszych opracowań naukowych, opartych na solidnej bazie źródłowej. W 2013 roku ukazał się I tom monografii Małgorzaty i Marka Nowickich, a pod koniec 2021 roku tom II, dotyczący lat 1979-1988. Polemika z tezami autorów dotyczy sformułowanej przez nich opozycji w poglądach księży Bronisława Dembowskiego i Franciszka Blachnickiego. W monografii Nowickich pierwszy z nich przedstawiony został jako zwolennik utworzenia z Odnowy w Duchu Świętym odrębnego ruchu kościelnego i przeciwnik ekumenicznej współpracy ewangelizacyjnej z protestantami. Drugi natomiast chciał utrzymania Odnowy w ramach Ruchu Światło-Życie i promował działania ekumeniczne. W artykule zostaje poddana w wątpliwość główna idea autorów. Poza krytyką metodologii, polegającej na podważeniu sztucznie wykreowanego sporu oraz błędnie przypisanych ks. B. Dembowskiemu poglądów, następuje ukazanie sytuacji, która była zdecydowanie bardziej skomplikowana, niż chcieliby to widzieć Nowiccy. W polemice wykorzystano źródła, które autorzy książki pominęli w ogóle w swojej pracy.

Słowa kluczowe: historia Odnowy Charyzmatycznej w Polsce; ks. Franciszek Blachnicki; ks. Bronisław Dembowski

KRZYSZTOF KACZMAREK* – POZNAŃ

OKRĘG KLASZTORU DOMINIKANÓW W ŚWIDNICY W XVI WIEKU¹

DISTRICT OF THE DOMINICAN MONASTERY IN ŚWIDNICA IN THE 16TH CENTURY

Abstract

The Holy Cross Dominican Monastery in Świdnica was founded at the end of the 13th century. In the period leading up to the Reformation, the brothers were active both in and around the city. The exact extent of their influence was so far unknown; it was only evident that there were several other monastic houses of the preaching brothers in the immediate vicinity of the Świdnica monastery (Wrocław, Brzeg, Ząbkowice, Legnica). The opinion, voiced many years ago by Jerzy Kłoczowski, that it is impossible to determine the exact boundaries of the monastic districts of the Silesian Dominicans, can be reviewed thanks to information from the account book of the Świdnica convent, which was drawn up in the 1530s by its then prior, Brother Jerzy Leopoldi. The book includes a list of towns and cities where the Dominicans of Świdnica conducted fund-raising, as well as a list of centres where rosary confraternities operated under their patronage. By plotting these localities on the map, the determining of the boundaries of the district of the Monastery of the Holy Cross became possible. The territory of this district was vast: along the north-south axis, its diameter reached about 60 km, while along the east-west line it exceeded 70 km. Taking into account the location of the Świdnica monastery in relation to other Dominican foundations in Silesia and the results of earlier research on the district of the Monastery of the Order of Preachers in Brzeg, it is possible to determine the exact extent of the monastic districts of Świdnica, Ząbkowice and Brzeg,

* Krzysztof Kaczmarek – prof. dr hab., Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: kacz1964@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4161-9304>

¹ W tym miejscu dziękuję Panu Doktorowi Michałowi Skoczyńskiemu za pomoc w sporządzeniu map zawartych w niniejszym artykule.

as well as the approximate course of the districts of the monasteries of Wrocław and Legnica. The results of the research presented in the article are important for the study of the activities of the Dominicans of the Silesian Province at the end of the Middle Ages and allow us to determine the boundaries of the pastoral and economic influence of individual convents.

Keywords: Silesia; Świdnica; Dominicans; mendicant orders; monastery; 16th century

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Klasztor pw. Świętego Krzyża w Świdnicy należał do największych fundacji dominikańskich na terenie średniowiecznego Śląska. Jego początki są trudne do zbadania, ponieważ do naszych czasów nie zachował się dokument fundacyjny tego domu zakonnego. Według miejscowej tradycji utrwalonej na inskrypcji znajdującej się niegdyś w prezbiterium dominikańskiego kościoła, inicjatywę sprowadzenia braci podjął książę Bolko I Surowy², który w 1291 roku miał ich osadzić na świdnickim przedmieściu. W pierwszych latach XIV wieku (ok. 1309-1311) jego syn, książę Bernard, przeniósł dominikanów w granice Świdnicy, gdzie przy znaczącym udziale mieszczan – Andrzeja Vogla i Jerzego Gencza – wystawiono im kościół pod przywołanym wyżej wezwaniem oraz budynki mieszkalne i gospodarcze³. Klasztor był zlokalizowany w południowej części miasta, przy ulicy, która od niego

² A. Jureczko, *Bolko I – książę jaworsko-świdnicki*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne”, 59 (1977) z. 8, s. 37-48.

³ Na temat początków klasztoru w Świdnicy zob. J.W.A. Kosmann, *Die Geschichte der Stadt Schweidnitz. Ein Lesebuch für mittlere Jugend*, Breslau 1786, s. 76-77; F.J. Schmidt, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1846, s. 36-37; H. Schubert, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911, s. 178; J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku*, Lublin 1956, s. 306-307; Z. Lec, *Zarys życia klasztorowego w Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, (1992) s. 66; S. Nowotny, *Kościół średniowiecznej Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, 27 (1999) s. 29; P. Wiszewski, *Zakony z terenów dawnego księstwa świdnicko-jaworskiego. Życie klasztorne w XIII-pierwszej ćwierci XVI w.*, Świdnica-Jawor [bez daty wydania], s. 27; A. Pobóg-Lenartowicz, *Początki śląskich klasztorów dominikańskich w świetle źródeł przechowywanych w archiwach czeskich i morawskich*, w: *Historia, kultura i sztuka dominikanów na Śląsku 1226-2013. W trzechsetlecie beatyfikacji bł. Czesława*, red. D. Galewski, W. Kucharski, M.L. Wójcik, Wrocław 2015, s. 19-20; niepewny dokładnej daty fundacji klasztoru był S. Kotelko, *Świdnica w średniowieczu. Cz. II. Społeczeństwo – kultura – życie*, „Rocznik Świdnicki”, (1993) s. 24; fundację klasztoru w 1291 roku odrzucił T.J. Mann, *Geschichte der Stadt Schweidnitz. Ein Gang durch 700 Jahre deutscher Kultur in Schlesien*, Reutlingen 1985, s. 51; trzynastowieczną genezę klasztoru zakwestionował R. Stelmach, *Uposażenie klasztorów dominikanów na Śląsku w średniowieczu w świetle zachowanych dokumentów*, w: *Święty Jacek Odrowąż i dziedzictwo dominikańskie*, red. E. Mateja, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińska-Szczepaniak, Opole 2008, s. 478, który datę jego fundacji wyznaczył na 1307 rok; por. także H. Adler, *Klöster und klosterähnliche Gemeinschaften in Schweidnitz*, w: *Schweidnitz im Wandel der Zeiten*, hrsg. von W. Bein, U. Schmilewski, Würzburg 1990, s. 279 – autor ogólnie datował przeniesienie klasztoru w granice miasta na okres poprzedzający 1321 r. Żadnego wspomnienia o dominikanach nie przynosi, niestety, najnowszy zbiór studiów poświęcony historii Ko-

przyjęła nazwę (*platea Fratrum Praedicatorum*, dziś ul. Różana). Dominikańska posiadłość rozciągała się od Bramy Łukowej, za którą biegła droga prowadząca do Witoszowa, aż do Bramy Kraszowickiej, za którą ciągnęła się droga wiodąca do Kraszowic⁴. Dom zakonny braci kaznodziejów został wkomponowany w ciąg miejskich murów i z uwagi na monumentalny charakter jego architektury stał się częścią systemu obronnych umocnień Świdnicy⁵.

Choć w opinii historyków w śląskiej kontrze dominikanów fundacja w Świdnicy wielkością i znaczeniem ustępowała tylko wrocławskiemu klasztorowi św. Wojciecha, jej wewnętrzne dzieje są słabo znane. Świdniccy dominikanie do dziś nie doczekali się gruntownych studiów, w przeciwieństwie do innych zgromadzeń zakonnych (zwłaszcza franciszkanów oraz jezuitów), które w średniowieczu i czasach nowożytnych odcisnęły swe piętno na historii miasta⁶. Dominikańskie obiekty nie zostały rozpoznane pod względem archeologicznym i architektonicznym – kościół Świętego Krzyża rozebrano w XIX wieku wkrótce po sekularyzacji klasztoru, kilkadziesiąt lat później (1879 rok) ten sam los spotkał także zabudowania poklasztorne. Dziś na terenie zajmowanym niegdyś przez konwent funkcjonuje sąd okręgowy i areszt śledczy⁷. Niewiele do powiedzenia na temat dziejów świdnickiej wspólnoty dominikanów mieli niemieccy oraz polscy historycy miasta i Zakonu Kaznodziejów, mimo że w odróżnieniu od wielu innych domów tej wspólnoty na Śląsku, po klasztorze Świętego Krzyża zachowało się sporo materiałów, które

ściola w Świdnicy, zob. *Dziedzictwo Kościoła katolickiego w Świdnicy*, red. M. Banaczyk, T. Chliapała, Świdnica 2020.

⁴ Zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV (Śląsk), z. 5 (Świdnica), red. R. Eysymontt, M. Goliński, oprac. M. Chorowska, R. Czerner, R. Eysymontt, M. Goliński, D. Karst, Cz. Lasota, M. Małachowicz, A. Zabłocka-Kos, Wrocław 2008, plan nr 8.

⁵ Na temat średniowiecznej topografii Świdnicy i rozlokowania na jej terenie obiektów sakralnych zob. M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1, Wrocław 2000, s. 96-110; także Chorowska, Goliński, *Rozwój przestrzenny na tle dziejów Świdnicy*, w: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, s. 7; o znaczeniu dominikańskiej zabudowy klasztornej w systemie obronnym miasta por. L. Radler, *Die Tor-und Wehrkirchen der Stadt Schweidnitz*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” (dalej: AfSK), 37 (1979) s. 260; w tej sprawie ostatnio także R. Eysymontt, *Klasztory dominikanów w układach przestrzennych miast*, w: *Historia, kultura i sztuka dominikanów na Śląsku 1226-2013*, s. 148 oraz A. Pobóg-Lenartowicz, *Kontakty dominikanów śląskich z otoczeniem zewnętrznym w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych*, w: *Kościół w społeczeństwie w Czechach i Polsce w średniowieczu i w epoce nowożytnej*, red. W. Iwańczak, A. Januszek-Sieradzka, J. Smołucha, Kraków 2020, s. 213-214.

⁶ J.A. Kopietz, *Das Franziskaner Kloster zu „Unser Lieben Frauen im Walde” in Schweidnitz*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 15 (1881) s. 480-500; 16 (1882) s. 137-149; L. Radler, *Das Franziskanerkloster zu Schweidnitz im Mittelalter*, AfSK, 27 (1969) s. 53-72; tenże, *Das Franziskanerkloster zu Schweidnitz in der Neuzeit*, AfSK, 28 (1970), s. 50-77; Z. Lec, *Historia zakonu jezuitów w Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, (1990/1991) s. 5-32.

⁷ W. Dziewulski, *Świdnica*, w: *Studia z historii budowy miast polskich*, Warszawa 1957, s. 275; S. Kotelko, *Świdnica w średniowieczu (od początków miasta do r. 1526)*, „Rocznik Świdnicki”, (1992) s. 9; por. D. Karst, *Ceramika z klasztoru dominikanów w Świdnicy*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, 51 (2009), s. 269-279.

dają podstawy do prowadzenia takich studiów⁸. Autorzy, którzy poświęcili mu choć trochę miejsca w swych pracach, skupili uwagę na kilku kwestiach, to mianowicie: udziale świdnickich dominikanów w działalności inkwizycyjnej, znaczeniu konwentu w zakonnych strukturach szkolnych, relacjach braci z ich otoczeniem społecznym, czyli świdnickim mieszczaństwem oraz rycerstwem księstwa świdnicko-jaworskiego, a także na losach konwentu w dobie reformacji. Wiadomo zatem, że dominikanie aktywnie uczestniczyli w posiedzeniach trybunałów inkwizycyjnych, które w latach 1315 i 1332 zebrały się w ich refektarzu – do naszych czasów zachowały się obszerne protokoły z ich obrad, ukazujące religijny ferment panujący w mieście w pierwszej połowie XIV stulecia i zaangażowanie braci w obronę ortodoksji⁹. Wiemy również, że świdnicka wspólnota braci kaznodziejów była prężnym ośrodkiem intelektualnym. Poza konwentualną szkołą teologii w murach klasztoru działały liczne studia o charakterze partykularnym (międzyklasztornym). Znamy również grupę miejscowych profesów, którzy zostali skierowani na naukę do dominikańskich studiów generalnych – do Krakowa i poza granice prowincji (głównie do Niemiec oraz Italii). Wiadomo także, że zamieszkujący w konwencie lektorzy byli zaznajomieni z toczącymi się wówczas w Kościele sporami teologicznymi, propagowali doktrynę św. Tomasza z Akwinu i dysponowali biblioteką zaopatrzoną w pozycje niezbędne im w pracy szkolnej i duszpasterskiej oraz działalności inkwizycyjnej¹⁰. W literaturze przedmiotu funkcjonuje także opinia mówiąca, że choć klasztor Świętego Krzyża został ufundowany z inicjatywy Bolka I, to jednak w późniejszych latach nie cieszył się on specjalnymi względami książąt świdnicko-jaworskich. Brak wsparcia z ich strony miała jednak braciom rekompensować hojna ofiarność świdnickich mieszczań, którzy wspierali ich dom

⁸ Zob. Stelmach, *Uposażenie klasztorów*, s. 468, 478-480.

⁹ Zob. *Proces beginek świdnickich. Studia historyczne i edycja łacińsko-polska*, oprac. P. Kras, T. Gałuszka OP, A. Poznański, Lublin 2017; por. także T. Gałuszka OP, *Tomista inkwizytorem. Jan Schwenkenfeld OP i proces beginek świdnickich w 1332 roku*, w: *Felix indiget amicis. Studia z dziejów kultury duchowej i intelektualnej średniowiecza ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, red. W. Świeboda, M. Zdanek, Kraków 2016, s. 15-42; tenże, *Jan ze Schwenkenfeldu OP – tomista inkwizytorem*, w: *Proces beginek świdnickich*, s. 123-141; J. Szymański, *Wybrane aspekty działalności inkwizycji w czternastowiecznej Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, 37 (2009) s. 54-67; tenże, *Johannes Swenkenfeldt - inquisitor et martyr*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 58 (2003), nr 1, s. 1-17; M. Cetnarowski, *Prawda i fałsz w procesie inkwizycyjnym na przykładzie procesu beginek świdnickich w 1332 roku*, w: *Antyk, prawda i fałsz w średniowieczu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2001, s. 125-130; o roli dominikanów w działalności inkwizycyjnej por. także Z. Mazur, *Powstanie i działalność inkwizycji dominikańskiej na Śląsku w XIV w.*, „Nasza Przyszłość”, 39 (1972), s. 181-192.

¹⁰ K. Zawadzka, *Biblioteki klasztorne dominikanów na Śląsku (1239-1810)*, Wrocław 1999, s. 53-60; Gałuszka, *Jan ze Schwenkenfeldu OP – tomista inkwizytorem*; P. Kielar, *Jana Sartorisa Itinerarium s. Thomae*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 7 (1969) nr 2, s. 271-276; o dominikańskich szkołach w Świdnicy zob. P. Kielar, *Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV wieku*, „Studia Philosophiae Christianae”, 5 (1969) nr 1, s. 304-318; K. Kaczmarek, *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*, Poznań 2005; T. Gałuszka OP, *Szkolnictwo konwentualne i partykularne w strukturach polskiej prowincji dominikanów XIV stulecia. Nowe ujęcie w świetle nowych źródeł*, „Roczniki Historyczne” (dalej: RH), 78 (2012) s. 191-211.

datkami, darowiznami czynszów, gruntów i nieruchomości oraz zapisami testamentowymi¹¹, a także sympatią, jaką okazywało zakonnikom miejscowe rycerstwo¹². Przychylny stosunek świdnickich mieszczan do konwentu zmienił się radykalnie w dobie reformacji. Dominikanie znaleźli się wówczas w trudnym położeniu materialnym i – chcąc pozyskać środki do życia – musieli wyprzedawać posiadany majątek. W połowie XVI stulecia klasztorne nieruchomości przejęła świdnicka rada miejska, choć biskup wrocławski zastrzegł, że zakonnicy – jeśli wyrażą taką wolę – mogą do nich wrócić. W XVII wieku bracia faktycznie ponownie zamieszkali w klasztorze, jednak w późniejszych latach konwent przeżywał trudne chwile i w końcu uległ presji dekretu kasacyjnego z 1810 roku¹³.

Niemal nic nie wiadomo o aktywności świdnickich dominikanów w terenie, choć analogie z innymi klasztorami żebraczymi pozwalają przyjąć, że równolegle z działalnością w mieście zakonnicy penetrowali też jego okolice. Klasztor świdnicki, tak, jak inne domy zakonne mendykantów, bez wątpienia posiadał przypisany mu okręg, w którym bracia działali na niwie duszpasterskiej i pozyskiwali środki niezbędne do codziennego funkcjonowania ich wspólnoty¹⁴. Nakaz wytyczania takich okręgów dominikańska kapituła generalna sformułowała już w XIII wieku po to, by zapobiec sporom między klasztorami¹⁵. Nie ulega wątpliwości, że okręgi takie powstały także na terenie polskiej prowincji braci kaznodziejów. Problem w tym, iż ustalenie ich granic przysparza historykom ogromnych trudności. Zachowane do naszych czasów źródła pozwoliły określić przybliżone granice okręgów konwentów działających na Mazowszu oraz kilku klasztorów na pograniczu

¹¹ Schubert, *Bilder aus der Geschichte*, s. 178-182; także Stelmach, *Uposażenie klasztorów*, s. 478-480 – autor wprost nazywa dom zakonny braci kaznodziejów „ulubionym klasztorem mieszczan świdnickich”.

¹² Zob. D. Adamska, *Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu*, Poznań-Wrocław 2005, s. 94-96.

¹³ Informacje na temat nowożytnych losów klasztoru podał Schubert, *Bilder aus der Geschichte*, s. 182-187; w tej sprawie także Lec, *Zarys życia klasztorowego w Świdnicy*, s. 67-68 oraz P. Kiehar, *Klasztory dominikańskie na Śląsku w czasie reformacji*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 575-577.

¹⁴ J. Kłoczowski, *Klosterkreise in der polnischen Dominikanerprovinz im Mittelalter*, w: *Vita religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*, hrsg. von F.J. Felten, N. Jaspert, unter Mitarbeit von S. Haarländer, Berlin 1999, s. 533-542; tenże, *Przyczynek do problemu zaplecza społecznego klasztoru dominikańskiego w Polsce średniowiecznej*, w: *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 467-473; tenże, *Dominikanie prowincji polskiej w wiekach średnich i ich okręgi klasztorne*, w: *Kościół – kultura – społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. W. Brojer, Warszawa 2000, s. 55-62; tenże, *Okręgi klasztorne w polskiej prowincji dominikańskiej w średniowieczu*, w: tegoż, *Polska prowincja dominikańska w średniowieczu i Rzeczypospolitej Obojga (Wielu) Narodów*, Poznań 2008, s. 179-186.

¹⁵ O ustawach kapituł generalnych dotyczących okręgów klasztornych i ich recepcji w różnych prowincjach (w tym na ziemiach polskich) zob. T. Gałuszka OP, *Podział dominikańskich okręgów klasztornych na Kujawach w połowie XIV wieku. Studium dokumentu prowincjała Ludolfa z 1517 r.*, RH, 80 (2014), s. 121-123.

kujawsko-pomorskim (Brześć Kujawski, Toruń, Żnin)¹⁶. Niemal nic natomiast nie wiemy o rozmieszczeniu dominikańskich okręgów klasztornych na terenie śląskiej kontraty prowincji. Jerzy Kłoczowski pisał co prawda, iż okręgi takie na pewno miały wyznaczone granice już w XIV wieku, ale z widocznym żalem przyznawał, że nie udało mu się wyznaczyć ich przebiegu dla żadnego z tych domów¹⁷. Badania ostatnich lat pozwoliły w niewielkim zakresie zweryfikować ten stan rzeczy. Na podstawie rejestrów dochodów oraz wydatków konwentu w Brzegu zakresiono granice jego oddziaływania w pierwszej połowie XVI stulecia – tamtejsi dominikanie operowali na terenie położonym w widłach Oławy i Nysy Kłodzkiej, a także w niektórych miastach oraz wsiach na prawym brzegu Odry. Granice kontrolowanego przez nich obszaru ciągnęły się, mniej więcej, wzdłuż linii: Syców – Bierutów – Oława – Strzelin – Nysa – Grodków – Czeska Wieś – Łosiów – Stobrawa – Kluczbork – Byczyna – Syców¹⁸. Udało się także odnaleźć skromne ślady działalności kwestarskiej dominikanów z wrocławskiego klasztoru św. Wojciecha. Wiadomo, że w konwencie tym przebywali bracia, którzy specjalizowali się w pozyskiwaniu datków pieniężnych oraz naturaliów¹⁹. Idąc na wschód, docierali oni do wsi Święta Katarzyna, Wilkowic k. Krajkowa, Skrzypnika oraz Borka Strzelińskiego²⁰, podążając zaś na zachód, wrocławscy terminarze dochodzili do Kątów Wrocławskich²¹. Nie jest jednak jasne, czy miejscowość ta leżała na rubieżach ich okręgu, czy też bracia udający się w tym kierunku docierali w okolice bardziej odległe od ich siedziby. Klasztory w Brzegu i Wrocławiu nie są jednak jedynymi domami z kontraty śląskiej, dla których można podjąć próbę zakreslenia granic ich okręgów. Unikalną na tle innych klasztorów podstawę źródłową do prowadzenia takich studiów ma szczególnie interesujący nas w tym miejscu klasztor Świętego Krzyża w Świdnicy. Analiza tych materiałów pozwala ustalić dokładne granice terenu kontrolowanego przez tamtejszy konwent, z uwagi zaś na położenie domu w Świdnicy względem innych klasztorów dominikańskich

¹⁶ J. Kłoczowski, *Średniowieczne okręgi klasztorne dominikanów mazowieckich*, w: *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1997, s. 149-154; M. Skoczyński, *Dominikański klasztor św. Mikołaja w Sochaczewie w XIII-XIX wieku*, Sochaczew 2014, s. 37-38; tenże, *Contrata Masoviae. Dominikanie na Mazowszu od XIII do XVI wieku*, Poznań 2019, s. 83-89; także T. Stolarczyk, *Uposażenie klasztoru dominikanów w Łęczycy do końca XV w.*, w: *Inter oeconomiam coelestem et terrenam. Mendykanci a zagadnienia ekonomiczne*, red. W. Długokęcki, T. Gałuszka, R. Kubicki, A. Zajchowska, Kraków 2011, s. 397-398; R. Kubicki, *Działalność dominikanów kontraty pruskiej na pograniczu polsko-krzyżackim. Okręg klasztorny konwentu w Toruniu w XV w.*, w: *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, Włocławek-Brodnica 2007, s. 373-387; Gałuszka, *Podział dominikańskich okręgów klasztornych*, passim.

¹⁷ Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku*, s. 87.

¹⁸ K. Kaczmarek, *Der Dominikanerklosterkreis Brzeg (Brieg) im 16. Jahrhundert. Versuch einer Rekonstruktion*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 149-174.

¹⁹ Tenże, *Konwent dominikanów wrocławskich w późnym średniowieczu*, Wrocław-Poznań 2008, s. 205-241.

²⁰ Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu, rkps. Lat. F. I 212, fol. 65v, 67v i 69.

²¹ Tamże, fol. 77v.

na Śląsku, umożliwia też sformułowanie wstępnych uwag na temat zasięgu ich własnych okręgów.

Kiedy na przełomie XIII i XIV stulecia świdniccy dominikanie rozpoczynali swą działalność w mieście i jego okolicach w ich otoczeniu funkcjonowało już kilka innych wspólnot braci kaznodziejów: we Wrocławiu, Ząbkowicach Śląskich, Legnicy oraz Lewinie Brzeskim; kilkadziesiąt lat po ufundowaniu klasztoru w Świdnicy na mapie kontraty śląskiej pojawił się jeszcze dom zakonny w Brzegu²². Zakreślając granice swoich wpływów, świdniccy dominikanie musieli więc brać pod uwagę zarówno własne potrzeby oraz możliwości działania w mieście i jego okolicach, jak i dążenia do prowadzenia akcji duszpasterskiej i gospodarczej sąsiadujących z nimi konwentów. Nie wiadomo w jaki sposób przeprowadzono podział terenu pomiędzy braci z wymienionych wyżej ośrodków. Późniejszy o wiek (1412 rok) przykład z Mazowsza pokazuje, że w momencie ustanowienia tam nowego klasztoru (Łowicza) starsze od niego konwenty w drodze kompromisu rzekły się na jego rzecz części kontrolowanych dotąd ziem²³. Idąc tym tropem, można podejrzewać (źródła nic o tym jednak nie mówią), że krótko po fundacji klasztoru świdnickiego najbliższe mu domy we Wrocławiu, Legnicy, Lewinie Brzeskim oraz Ząbkowicach po prostu odstąpiły mu fragmenty swoich własnych okręgów. Planując działalność na niwie duszpasterskiej i gospodarczej, świdniccy dominikanie musieli też uwzględnić interesy innych konwentów mendykanckich istniejących w sąsiedztwie ich siedziby: w samym mieście od połowy XIII stulecia działali franciszkanie konwentualni, nieco później na terenie Dzierżoniowa osiedlili się augustianie-eremici, pod sam koniec XV wieku do Jawora sprowadzono też franciszkańskich obserwantów (bernardynów)²⁴. Nie wiadomo niestety, w jaki sposób klasztory te podzieliły się wpływami w swoim otoczeniu. Największe ryzyko wystąpienia między nimi sporów istniało na terenie Świdnicy, gdzie na niewielkiej przestrzeni działały dwa konwenty żebracze. Trudno jednak przesądzić, czy każdy z nich miał w granicach miasta wydzielony własny okręg (Anna Pó-bóg-Lenartowicz przyjęła, że w podobnej sytuacji takie rozwiązanie zastosowano

²² O fundacjach tych zob. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku*, s. 288-315; por. także S. Szczygieł, *Początki dominikanów we Wrocławiu*, w: *Błogosławiony Czesław patron Wrocławia*, t. 1, *Średniowiecze i czasy nowożytne*, red. M. Derwich, Wrocław-Warszawa 2006, s. 31-41; Z. Mazur, *Przyczynki do historii klasztoru dominikańskiego w Lewinie Brzeskim*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia XIX”, 126 (1970) s. 121-132; W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreutz in Franckenstein Schl. Ein Beitrag zur Geschichte der Evangelischen Stadtpfarrkirche*, Franckenstein in Schlesien 1926; B. Pięrcionek-Wolbach, *Zarys dziejów budowy dawnego klasztoru dominikanów w Ząbkowicach Śląskich*, „Architectus”, (2006) nr 1 (19), s. 67-72; K. Eisert, *Das Dominikanerkloster in Brieg (1336-1543)*, AFSK, 18 (1960), s. 70-94; T. Gałuszka OP, K. Kaczmarek, *Fratres apud Sanctam Crucem. Z badań nad dziejami dominikanów w Brzegu*, Poznań 2018.

²³ Kłoczowski, *Średniowieczne okręgi klasztorne dominikanów mazowieckich*, s. 150.

²⁴ Wiszewski, *Zakony z terenów dawnego księstwa świdnicko-jaworskiego*, s. 32-43; M. Cewiński, *Pradzieje i średniowiecze*, w: *Dzierżoniów. Zarys monografii miasta*, red. S. Dąbrowski, Wrocław-Dzierżoniów 1998, s. 69; G. Wąs, *Franciszkanie-obserwanci na Śląsku w średniowieczu. Zarys historii*, w: *Bernardyni na Śląsku w późnym średniowieczu*, red. J. Kostowski, Wrocław 2005, s. 43.

w Opolu)²⁵, czy też bracia z tych domów mogli swobodnie działać na terenie całego miasta, ale tylko w określone dni tygodnia (piszący te słowa podejrzewał, że taka sytuacja miała miejsce w Brzegu, gdzie także istniały klasztory – franciszkański i dominikański)²⁶. Nie zachowały się informacje, by na terenie Świdnicy i księstwa świdnicko-jaworskiego między mendykantami dochodziło do sporów o prawo do kwesty i akcji duszpasterskiej²⁷. Przeciwnie, wiadomo, że na początku XIV wieku w obliczu gwałtownego niezadowolenia, jakie z działalności mendykantów manifestował świdnicki pleban Jan Schönaich, klasztory te podjęły wspólne inicjatywy w obronie swoich praw i solidarnie dawały odpór roszczeniom do ich dochodów wysuwany przez miejscową parafię²⁸.

Dla zakreszenia granic okręgu klasztoru Świętego Krzyża kluczowe jest naturalnie odnalezienie śladów działalności braci „w terenie”, poza właściwą siedzibą ich konwentu. Z przeprowadzonych badań znanych jest niewiele przykładów aktywności dominikanów poza miastem. Wiadomo, że po przeniesieniu konwentu w granice Świdnicy ich pierwotna siedziba pozostała w rękach zakonników. Dominikanie zorganizowali tam gospodarstwo, utrzymując tym samym przyczółek, z którego mogli wyprawiać się do wsi położonych na południe od Świdnicy, wzdłuż dróg prowadzących do Witoszowa i Kraszowic²⁹. Zne są także przypadki nadań czynszów i gruntów, które w XIV i XV stuleciu bracia pozyskali od miejscowego rycerstwa w: Miłochowie, Wierzbnej, Pożarzysku, Kątkach k. Świdnicy, Żółkiewce, Tomkowicach k. Strzegomia, Kraszowicach, Milikowicach, Olszyńcu k. Wałbrzycha, Kleczkowie (dawniej osobna wieś, dziś w granicach Świdnicy) oraz Kalnie³⁰. Wiadomości te można uzupełnić kilkoma informacjami z rejestrów dochodów oraz wydatków konwentu, które mówią o aktywności dominikanów w miejscowościach otaczających ich klasztor. Wiadomo, że do ich rąk płynęła gotówka od proboszczów okolicznych kościołów parafialnych – w trzecią niedzielę Adwentu 1537 roku oraz na początku 1540 roku bracia otrzymali pieniądze od Walentego, plebana w Gogołowie³¹; w Niedzielę Palmową 1538 roku w rejestrach dochodów konwentu odnotowano 1 grzywnę nadesłaną przez Mikołaja, proboszcza w Bia-

²⁵ A. Pobóg-Lenartowicz, *Psy Pana, czyli rzecz o dominikanach z opolskiej Górki*, Opole 2020, s. 49.

²⁶ K. Kaczmarek, *Praktyki kwestarskie dominikanów z Brzegu*, „Roczniki Humanistyczne”, 87 (2021) s. 121-122.

²⁷ Inaczej S. Kotelko, *Świdnica w średniowieczu. Cz. II. Społeczeństwo – kultura – życie*, s. 24, jednak bez podania konkretnych przykładów takich zatargów.

²⁸ Schubert, *Bilder aus der Geschichte*, s. 179; Radler, *Das Franziskanerkloster zu Schweidnitz im Mittelalter*, s. 68-69; por. także G. Wąs, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII-XVI wieku*, Wrocław 2000, s. 86; J. Turek, *Spory dominikanów prowincji polskiej z duchowieństwem diecezjalnym w okresie od XIII do XV wieku*, „Przegląd Tomistyczny”, 15 (2009) s. 414-415.

²⁹ Schubert, *Bilder aus der Geschichte*, s. 178.

³⁰ Radler, *Das Franziskanerkloster zu Schweidnitz im Mittelalter*, s. 60; Stelmach, *Uposażenie klasztorów*, s. 479-480; Adamska, *Fundacje dewocyjne*, s. 94-95.

³¹ Zob. Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (Oddział Rękopisów), rkps. IV F 223, *Receptae et expensae monasterii Ordinis Praedicatorum Suidnicensis 1537-1607* (dalej: *Receptae et expensae*), fol. 68: *Dominica tercia in Adventu... Item a domino Valentino, plebano in Gogelaw*

łej³², krótko po oktawie Bożego Ciała w 1545 roku do Świdnicy przysłał gotówkę Ernest, pleban w Wierzbnej³³, zaś w roku 1549 dominikanie otrzymali kilkanaście groszy od anonimowego plebana z Witoszowa³⁴. Niestety, z wyjątkiem przekazów napływających z Wierzbnej nie wiadomo, z jakich powodów wymienieni wyżej duchowni wysyłali dominikanom gotówkę i tylko na zasadzie analogii z podobnymi przypadkami znanymi z innych klasztorów można podejrzewać, że plebani ci odwdzięczali się konwentowi za pomoc w duszpasterskiej obsłudze parafian³⁵. W rejestrach wydatków konwentu zachowały się również ślady aktywności braci w okolicach dzisiejszego Wałbrzycha – w 1540 roku konwent z nieznanых niestety powodów dwukrotnie wypłacił pieniądze sołtysowi Rusinowej (dawniej osobna wieś, dziś w granicach Wałbrzycha)³⁶.

Choć przywołane wyżej wiadomości dokumentują zaangażowanie świdnickich dominikanów w pracę duszpasterską i ich aktywność na niwie gospodarczej w otaczającej ich siedzibę miejscowościach, jest ich tak niewiele, że w celu odtworzenia granic okręgu, w którym działał klasztor Świętego Krzyża, trzeba sięgnąć do jego księgi rachunkowej, zaprowadzonej w 1537 roku z inicjatywy wizytującego wówczas świdnicką wspólnotę prowincjała Marcina Sporna³⁷. Historycy, jak dotąd, wykorzystali ją w znikomym stopniu. Sięgnęli do niej o. P. Kielar oraz K. Zawadzka, którzy jednak nie zauważyli, że poza rejestrami perceptów i expensów konwentu zabytek ten zawiera dwa kluczowe dla niniejszych rozważań wykazy, to znaczy: spis miejscowości, w których świdnicki dominikanie prowadzili kwestę³⁸, a także zestawienie ośrodków, w których pod ich patronatem działały konfraternie różańcowe³⁹. Rejestr ośrodków, w których dominikanie zbierali ofiary w gotówce i naturaliach, obejmuje łącznie 264 ośrodki (miasta oraz wsie) i składa się z trzech części. W pierwszej z nich zostały wymienione 132 miejscowości, wśród których wyróżniono Sobótkę (*Das ist dy Czoethnische terminy*), być może z tego względu, że – to tylko domysł, w samym źródle nie ma o tym mowy – w ośrodku tym działała klasztorna „stacja”, w której mogli przebywać bracia wędrujący po tej okolicy⁴⁰.

elemosinam XVIII denarios; fol. 71: Dominica prima post octavas Epiphanie recepti a domino Valentino, plebano in Gogel unam marcam.

³² Tamże, fol. 68v: *Dominica Palmarum... Item a domino Nicolao, plebano in Biela I marcam minus VII denarios.*

³³ Tamże, fol. 79v: *Dominica prima post octavas Corporis Christi ... Item dominus Ernestus, plebanus in Wyrben dedit census de granario; Dominica secunda post octavas Corporis Christi ... Item a Ernesto, plebano in Wyrben census de granario.*

³⁴ Tamże, fol. 81: *a parochio in Boegendorff XVIII grossos.*

³⁵ O współpracy świdnickich dominikanów z proboszczami okolicznych kościołów parafialnych pisał Kielar, *Klasztory dominikańskie na Śląsku*, s. 575, por. także Kaczmarek, *Praktyki kwestarskie*, s. 123-124.

³⁶ Tamże, fol. 116: *Dominica Invocavit ... item sculteto in Reusendorff unum fertonem; fol. 117: Dominica 13 post octavas Corporis Christi ... item sculteto in Reussendorff unum fertonem.*

³⁷ *Receptae et expensae*, fol. 67; Kielar, *Klasztory dominikańskie na Śląsku*, s. 576.

³⁸ *Receptae et expensae*, fol. 2-6v.

³⁹ Tamże, fol. 9v-66.

⁴⁰ O takich stacjach (lokalach dla kwestarzy oraz terminarzy) na Śląsku zob. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku*, s. 88; ostatnio także Kaczmarek, *Praktyki kwestarskie*, s. 135-139.

Druga część rejestru obejmuje 106 miejscowości, wśród których (być może z tego samego powodu co wyżej) wyróżniono Strzegom (*Das ist dy Strigenische [terminy]*). Część trzecia, najkrótsza, zawiera wykaz 26 miejscowości będących obiektem zainteresowania świdnickich terminarzy i położonych „w górach” (*Das Gebirge [terminy]*), wśród których jednak nie wskazano centralnego ośrodka. Ponieważ jednak w dwóch pierwszych taką rolę pełniły położone w nich największe miasta (Sobótka – Czoppten civitas, a także Strzegom – Strigonia civitas) analogiczną do nich rolę mógł odgrywać Bolków (Bolckenhayn civitas), jedyny ośrodek o takim statusie wymieniony w trzeciej części wykazu. Drugi z wymienionych spisów (rejestr ośrodków, w których istniały konfraternie różańcowe) jest znacznie krótszy. Uwzględniono w nim jedynie 153 miejscowości, znane (od reguły tej są tylko 3 wyjątki) z wykazu miast i wsi odwiedzanych przez terminarzy. Powód takiego stanu rzeczy wydaje się oczywisty – bractwa te działały najpewniej tylko w niektórych miejscowościach odwiedzanych przez klasztornych terminarzy, w innych zaś po prostu ich nie było. Interpretacja tego spisu jest jednak dość kłopotliwa, klasztorny pisarz bowiem tylko przy niektórych z tych ośrodków podał imienne wykazy zamieszkujących w nich członków konfraterni, przy innych zaś tego nie uczynił, pozostawiając jednak na odpowiednich kartach księgi puste miejsca na ewentualne uzupełnienie tych luk. Trudno wyjaśnić powody jego postępowania. Możliwe, że wspólnoty te faktycznie istniały tylko w niektórych z wymienionych w wykazie miejscowości, nie da się jednak wykluczyć, że skryba zamierzał zapisać owe puste miejsca w księdze w późniejszym czasie, oczekując – być może – na nadesłanie niedostępnych mu w chwili spisowywania księgi wykazów ludzi, którzy w nich działali.

Identyfikacja nazw miejscowych wymienionych w obu przywołanych wyżej spisach nie jest łatwa. Niektóre z nich są zniekształcone, inne oznaczają miejscowości, które zanikły w efekcie dziejowych zawieruch, jeszcze inne przestały funkcjonować osobno w wyniku wchłonięcia przez rozwijający się w ich sąsiedztwie większy ośrodek, bywało wreszcie, że bardzo podobną nazwą (np. Nowa Wieś, Stróża) oznaczano różne, do tego dość mocno od siebie odległe miejscowości. Mimo tych trudności udało się zidentyfikować zdecydowaną większość nazw miejscowych występujących w obu wykazach. Ich zestawienie przedstawia się następująco:

Tab. 1. Wykaz miejscowości znajdujących się w granicach okręgu klasztoru Dominikanów w Świdnicy⁴¹

Lp.	Miejscowości, w których prowadzono kwestę	Miejscowości, w których istniały konfraternie różańcowe ⁴²
	Podokręg z centrum w Sobótce <i>Das ist dy Czoethnische terminy</i>	
1	2	3
1.	Pszенno/Weizenrode (Wissenrode)	+
2.	Wilków/Wolfsdorf (Wilckaw)	+
3.	Niegoszów/Nitschendorf (Nytschendorff)	+
4.	Panków/Penkendorf (Panckendorff)	+
5.	Śmiałowice/Schmellwitz (Schmelwicz)	+
6.	Klecín/Klettendorf (Klettendorff)	?
7.	Krasków/Kratzkau (Kraczcke)	+
8.	Domanice/Domantz (Domencze)	+
9.	Gola Świdnicka/Guhlau (Gwlle)	+
10.	Chwałów k. Goli Świdnickiej/Frauenhain (Frawenhayn)	+
11.	Maniów Mały/Klein Mohnau (Wygemonde)	+
12.	Proszkowice/Protschkenhain (Protschkenhain)	?

⁴¹ Przy identyfikacji miejscowości korzystałem z dziewiętnastowiecznych map powiatów śląskich, zob. Kreisekarten von Schlesien, hrsg. nach der von Generalstabs-Offizieren und nach den bearbeiteten grossen Reymann'schen Specialkarte von Schlesien, in Maassstab von 1/200,000 der natürlichen Grösse (29. Kreis Strehlen und Nimptsch; 31. Kreis Frankenstein und Reichenbach; 32. Kreis Schweidnitz und Striegau; 33. Kreis Waldenburg), Glogau 1874-1914; z publikacji: J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1845; M. Greblin, *Beiträge zur Siedlungskunde im ehemaligen Fürstentum Schweidnitz*, Beslau 1908; *Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, hrsg. von H. Weczerka, Stuttgart 1977; B. Medyńska-Gulij, *Mapy księstw świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa*, Wrocław 2002 (tam reprodukcja mapy księstwa świdnickiego w XVII wieku autorstwa Fryderyka Khünoviusa), a także z indeksów nazw miejscowych zestawionych w pracach: *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. 1-3, wyd. T. Jurek, Poznań 2000-2007; M. Goliński, *Okręg (Weichbild) świdnicki w I. połowie XV wieku*, w: *Atlas Historyczny Miast*, s. 23-25; *Z kancelarii XVI-wiecznych miast śląskich. Edycje źródeł ze Strzegomia, Świdnicy i Wrocławia*, red. M. Goliński, Łódź-Wrocław 2016. Nazwy miejscowości przywołuję w wersji polsko i niemieckojęzycznej, zaś w nawiasie podaję ich brzmienie źródłowe. W kilku przypadkach (nr 32, 102, 108, 125, 145, 203, 223, 255 i 258) wobec braku ich polskich wersji podaję wyłącznie niemieckojęzyczne nazwy miejscowości oraz ich źródłowe odpowiedniki.

⁴² Zastosowany w tej kolumnie znak „+” oznacza miejscowość występującą w wykazie ośrodków, w których działały konfraternie różańcowe, przy której podano imienny wykaz ich członków, znak „?” oznacza taką samą miejscowość, przy której brakuje imiennego spisu członków konfraterni zaś znak „-” oznacza miejscowość, której w ogóle brakuje w spisie ośrodków z konfraterniami różańcowymi. W trzech ostatnich pozycjach w tej kolumnie podano nazwy miejscowości, które występują w wykazie bractwa różańcowego, ale nie zostały wymienione w spisie ośrodków odwiedzanych przez terminarzy.

1	2	3
13.	Maniów Wielki/Groß Mohnau (Groszmonde)	+
14.	Milin/Fürstenau (Foerstenaw)	+
15.	Stróża Górna lub Dolna/Ober lub Nider Staruse (Strwsze)	?
16.	Sokolniki k. Nowej Wsi Kąckiej/Zaugwitz (Czawlckewicz)	?
17.	Nowa Wieś Kącka/Neudorf (Newdorff)	+
18.	Kilianów/Landau (Lauten)	+
19.	Piława/Peilau (Peylle)	+
20.	Okulice/Ocklitz (Ogkelicz)	+
21.	Czerńczyce/Kapsdorf (Capszдорff)	?
22.	Zachowice/Sachwitz (Sechewicz)	?
23.	Siedlakowice/Schiedlagwitz (Schydelegwicz)	+
24.	Mirosławice/Mörschelwitz (Myrszelwicz)	?
25.	Mirosławiczki/Rosenthal (Roszentall)	?
26.	Kryształowice/Kristelwitz (Cristelwicz)	?
27.	Olbrachtowice/Albrechtsdorf (Olwerszдорff)	+
28.	Ręków/Rankau (Rangke)	?
29.	Stary Zamek/Altenburg (Aldenbergk)	?
30.	Kweciszów/Queitsch (Qweytsch)	?
31.	Michałowice/Michelsdorf (Michelsdorff)	+
32.	Rosenau, dziś nie istnieje, dawniej wieś na płn. od Rogowa Sobóckiego (Roszenaw)	?
33.	Rogów Sobócki/Rogau (Roge)	?
34.	Wojnarowice/Wernersdorf (Wernerszдорff)	+
35.	Garncarsko/Marxdorf (Marxdorff)	+
36.	Sosnów/Kiefendorf (Kyffendorff)	?
37.	Tworzyjanów/Floriansdorf (Floriszдорff)	+
38.	Strzelce/Strehlitz (Strelicz)	+
39.	Szczepanów/Stephanshain (Steffenshayn)	+
40.	Marcinowice/Groß Merzdorf (Merczдорff)	+
41.	Zebrzydów/Seiferdau (Seyfferdaw)	+
42.	Biała k. Chwałkowa/Klein Bielau (Bylle)	+
43.	Chwałków/Qualkau (Qwalgke)	+
44.	Strzeblów/Ströbel, dawniej osobna wieś, dziś w granicach Sobótki (Strell)	?
45.	Górka/Gorkau, dawniej osobna wieś, dziś w granicach Sobótki (Borg)	–
46.	Sobótka/Zobten (Czoptten civitas)	+
47.	Strachów/Strachau (Streche)	?

1	2	3
48.	Kunów/Kuhnau (Kwyne)	+
49.	Nasławice/Naselwitz (Naszewicz)	?
50.	Przedrowice/Prschiedrowitz (Priderwicz)	?
51.	Świątniki/Schwentning (Schwengkenigk)	?
52.	Glinica/Gleinitz (Gleynicz)	+
53.	Jordanów Śląski/Jordansmühl (Jordismuelle)	+
54.	Dankowice/Dankwitz (Denckewicz)	+
55.	Jezierzyce Duże lub Małe/Groß lub Klein Jeseritz (Iszericz)	+
56.	Mleczna/Mlietsch (Litsch)	+
57.	Kaniów/Kanigen lub Klein Kanigen, dawniej osobna wieś, dziś w granicach Janówka (Cany)	?
58.	Janówek/Ober Johnsdorf (Joneszdorff)	+
59.	Tomice/Tomnitz (Domnicz)	+
60.	Karolin/Karlsdorf (Carlisdorff)	+
61.	Winna Góra/Weinberg (Weynbergk)	+
62.	Księginice Małe/Klein Kniegnitz (Knygenicz)	?
63.	Będkowice/Bankwitz (Bengkewicz)	?
64.	Sulistrowice/Groß Silsterwitz (Soelstrewicz)	?
65.	Słupice/Schlaupitz (Slawppicz)	+
66.	Młynica/Mellendorf (Melndorff)	—
67.	Oleszna/Langenöls (Olsze)	?
68.	Piotrówek/Petersdorf (Pytterszdorff)	+
69.	Sokolniki/Wättrisch (Wetterisch)	+
70.	Radzików/Rudelsdorf (Rudilszdorff)	+
71.	Trzebnik/Trebnig (Trebenigk)	+
72.	Pożarzyce/Poseritz (Poszericz)	?
73.	Karczyn/Karzen (Karczeny)	?
74.	Kondratowice/Kurtwitz (Kortewicz)	?
75.	Rakowice/Ranchwitz (Ranchewicz)	?
76.	Księginice Wielkie/Groß Kniegnitz (Knygenicz)	?
77.	Sienice/Senitz (Senicz)	?
78.	Wilków Wielki/Groß Wilkau (Wilcke)	—
79.	Kietlin/Kiettelau (Kyttel)	—
80.	Przystronie/Pristram (Pistrum)	?
81.	Łagiewniki/Heidersdorf (Heyderszdorff)	?
82.	Ratajno/Panthenau (Penthenaw)	?
83.	Ligota Wielka/Groß Elguth (Elgith)	?
84.	Sieniawka/Lauterbach (Lawtterbach)	?

1	2	3
85.	Stoszów/Stoschendorf (Toschendorff)	+
86.	Kuchary/Kuchendorf (Kwchendorff)	+
87.	Jaźwina/Langseifersdorf (Seyfferszdorff)	+
88.	Uciechów/Bertholdsdorf (Berttelszdorff)	+
89.	Borowica k. Uciechowa/Harthau (Harthe)	+
90.	Włóki k. Borowicy/Dreißighuben (Dreyssighwben)	+
91.	Tuszyn/Hennersdorf (Heynerszdorff)	+
92.	Kielczyn/Költschen (Kelczschenn)	+
93.	Jędrzejowice/Endersdorf (Enderszdorff)	+
94.	Tąpadła/Tampadel (Tamppadell)	+
95.	Wiry/Groß Wierau (Grussewyre)	+
96.	Mysłaków/Kaltenbrunn (Kaldenborn)	+
97.	Wirki/Klein Wierau (Kleynewyre)	+
98.	Kątki/Konthen (Kenntchen)	+
99.	Gogołów/Goglau (Gogell)	+
100.	Książnica/Pfaffendorf (Pffaffendorff)	+
101.	Krzczonów/Kirschdorf (Kyrshdorff)	+
102.	Ober Grunau, dziś w granicach Świdnicy, dawniej osobna wieś (Gruszgrune)	+
103.	Boleścin/Pilzen (Puelchenyn)	+
104.	Krzyżowa/Kreisau (Okreysze)	+
105.	Grodziszczce/Gräditz (Gredisz)	+
106.	Mościsko/Faulbrück (Fawlebruegke)	+
107.	Nowizna k. Dzierżoniowa/Neudorf (Newdorff)	?
108.	Ernsdorf, dziś w granicach Dzierżoniowa, dawniej osobna wieś (Ernszdorff)	+
109.	Dzierżonów/Reichenbach (Reychenbach civitatis)	+
110.	Roztocznik/Olbersdorf (Olberszdorff)	–
111.	Dobrocin/Güttmannsdorf (Guetmeszdorff)	+
112.	Piława Dolna/Peilau (Peylle)	+
113.	Bielawa/Bielau (Byle)	+
114.	Pieszyce/Peterswaldau (Pytterszwalde)	+
115.	Piskorzów/Peiskersdorf (Peyszckerdorff)	+
116.	Lutomia Górna/Leutmannsdorf (Lewtchmeszdorff)	+
117.	Wieruszów/Wierischau (Wyrisch)	+
118.	Opoczka/Esdorf (Eszelszdorff)	+
119.	Makowice/Schwenkenfeld (Schwenckenfeldt)	+
120.	Bojanice/Ludwigsdorf (Lwdewigszdorff)	+
121.	Omieciny, dziś część Burkatowa, dawniej osobna wieś/ Ohmsdorf (Omissendorff)	+

122.	Bystrzyca Dolna/Nieder Weistritz (Polnische Weystricz)	?
123.	Burkatów/Burkersdorf (Borgkerszdorff)	–
124.	Bystrzyca Górna/Ober Weistritz (Weystricz)	+
125.	Czerementkell, dziś nie istnieje, dawniej wieś obok zamku Grodno	–
126.	Myślecin k. Wałbrzycha, dziś nie istnieje, dawniej osobna wieś/Schenkendorf (Schenckendorff)	+
127.	Grodno/Kynsburg (Kynszbergk)	–
128.	Niedźwiedzica k. Jedliny Zdroju/Bertholdsdorf (Berteldorff)	+
129.	Olszyniec k. Wałbrzycha/Tannhausen (Tanhawsze)	+
130.	Jugowice k. Wałbrzycha/Hausdorf (Hawszdorff)	+
131.	Kraszowice, dziś w granicach Świdnicy, dawniej osobna wieś/Kroischwitz (Kroschwicz)	+
132.	Kleczków, dziś w granicach Świdnicy, dawniej osobna wieś/Kletschkau (Kletzgke)	?
	Podokrąg z centrum w Strzegomiu <i>Das ist dy Strigenische [terminy]</i>	
1 [133].	Zawiszów/Säbischdorf (Seberszdorff)	–
2 [134].	Sulisławice/Zütsendorf (Silszendorff)	+
3 [135].	Wiśniowa/Rothkirchdorf (Kyrshdorff)	+
4 [136].	Wierzba/Würben (Wyrben)	+
5 [137].	Bożanów/Eckersdorf (Eckerszdorff)	+
6 [138].	Kalno/Kalendorf (Kalndorff)	+
7 [139].	Gołaszycze/Gohlitsch (Golschicz)	–
8 [140].	Siedlimowice/Schönfeld (Schoeneffeldt)	–
9 [141].	Pożarzysko/Hoh Poseritz (Huposzericz)	+
10 [142].	Imbramowice/Ingramsdorf (Igmanszdorff)	–
11 [143].	Dzikowa/Ebersdorf (Eberszdorff)	+
12 [144].	Buków/Bockau (Bockaw)	+
13 [145].	Neuhof, dziś nie istnieje, dawniej osobna wieś między Osiekiem i Godkowem (Newhoff)	–
14 [146].	Godków/Guckelhausen (Kogkelhawsze)	–
15 [147].	Ffye ?	–
16 [148].	Wawrzeńczyce/Lorzendorf (Lorenczdorff)	–
17 [149].	Piotrowice k. Kostomłotów/Groß Peterwitz (Pitterwicz)	+
18 [150].	Paździorno/Pohlsdorf (Polszdorff)	–
19 [151].	Kostomłoty/Kostenblut (Koezenplocz)	–
20 [152].	Zabloto/Sablath (Sablath)	–
21 [153].	Samborz/Tschammendorf (Tschammendorff)	–
22 [154].	Piersno/Pirschen (Pyrschen)	+

1	2	3
23 [155].	Stóža Dolna lub Górna/Nieder lub Ober Struse (Strwsze)	
24 [156].	Ujazd Górny/Ober Mois (Groszmoys)	–
25 [157].	Ujazd Dolny/Nieder Mois (Kleynmoys)	–
26 [158].	Karnice/Körnitz (Kerner)	–
27 [159].	Budziszów Mały/Klein Baudiß (Wyngewawdis)	–
28 [160].	Budziszów Wielki/Groß Baudiß (Grossbawdis)	–
29 [161].	Łagiewniki Średzkie/Lonig (Lonigk)	–
30 [162].	Drogomiłowice/Dromsdorf (Dromszdorff)	–
31 [163].	Różana/Lederrose (Lederrosze)	–
32 [164].	Jenków/Jenkau (Gengke)	–
33 [165].	Szymanów/Simbsdorf (Samszдорff)	+
34 [166].	Konary/Kuhnern (Kunner)	–
35 [167].	Lusina/Lüssen (Luessen)	+
36 [168].	Bartoszków/Barzdorf (Barczdorff)	+
37 [169].	Pichorowice/Peicherwitz (Peycherwicz)	–
38 [170].	Piekary k. Udanina/Beckern (Begker)	–
39 [171].	Dźwigórz/Diesdorf (Dybeszдорff)	–
40 [172].	Udanin/Gäbersdorf (Geberszдорff)	–
41 [173].	Jarostów/Jerschendorf (Gerszendorff)	–
42 [174].	Pielaszkowice/Plasewitz (Bleszwicz)	–
43 [175].	Sokolniki k. Mieczkowa/Zuckelnitz (Czogkelnigk)	–
44 [176].	Mieczków/Metschkau (Metzcke)	–
45 [177].	Wichrów/Weicherau (Weycher)	–
46 [178].	Osiek/Ossig (Ossigk)	–
47 [179].	Targoszyn/Bärsdorf (Berttelszдорff)	–
48 [180].	Jaroszów/Jarischau (Yerisch)	+
49 [181].	Rusko/Rauske (Rawszcke)	–
50 [182].	Mielęcín/Pfaffendorf (Pfaffendorff)	–
51 [183].	Zastróże/Sasterhausen (Sasterhawsze)	–
52 [184].	Kruków/Raaben (Rabenn)	–
53 [185].	Pyszczyń/Pitschen (Pyelczen)	+
54 [186].	Marcinowiczki/Klein Merzdorf (Merczдорff)	–
55 [187].	Tarnawa/Tarnau (Tharn)	+
56 [188].	Mietków/Mettkau (Metgke)	–
57 [189].	Mrowiny/Konradswaldau (Kunridszwalde)	–
58 [190].	Nowice/Neudorf (Newdorff)	+
59 [191].	Piotrowice Świdnickie/Peterwitz (Pitterwicz)	+
60 [192].	Łażany/Laasan (Laszen)	–
61 [193].	Mikoszowa/Niklasdorf (Nyckelszдорff)	–

1	2	3
62 [194].	Przyłęgów/Preilsdorff (Prewliszdorff)	–
63 [195].	Skrarżyce/Grunau (Grune)	–
64 [196].	Pastuchów/Puschkau (Poschcke)	+
65 [197].	Czechy/Tschechen (Tchsechen)	+
66 [198].	Międzyrzecze k. Strzegomia/Haidau (Heyde)	–
67 [199].	Stanowice/Stanowitz (Stanewicz)	–
68 [200].	Pasieczna/Zedlitz (Czedelicz)	–
69 [201].	Stary Strzegom/Altstriegau, dziś w granicach Strzegomia (Aldestrigke)	–
70 [202].	Strzegom/Striegau (Strigonia civitas)	–
71 [203].	Gräben/dawniej osobna wieś, dziś w granicach Strzegomia (Greiben)	–
72 [204].	Żelazów/Eisdorf (Eyszdorff)	–
73 [205].	Żółkiewka/Pilgramshain (Pilgermeszhayn)	–
74 [206].	Wieśnica/Fegebeutel (Fehebewttel)	–
75 [207].	Graniczna/Streit (Streyth)	–
76 [208].	Goczałków/Gutschdorf (Gotschdorff)	–
77 [209].	Rogoźnica Mała/Klein Rosen (Cleyroszyn)	
78 [210].	Rogoźnica Wielka/Groß Rosen (Groszroszyn)	–
79 [211].	Bartoszków/Barzdorf (Berszdorff)	+
80 [212].	Luboradz/Lobris (Lobrisz)	–
81 [213].	Mściwojów/Profen (Proffenn)	–
82 [214].	Drzymałowie/Dittersdorf (Ditterszdorff)	–
83 [215].	Marcinowice k. Luboradza/Merzdorf (Merczdorff)	–
84 [216].	Niedaszów/Herzogswaldau (Herczigewalde)	–
85 [217].	Goczałków Górny/Kohlhohe (Kaldehawsze)	–
86 [218].	Czernica/Tscharnikau (Tschirnhawsze)	–
87 [219].	Gniewków/Girlachsdorf (Gylarsdorff)	–
88 [220].	Kostrza/Häslicht (Heszeligk)	–
89 [221].	Godzieszówek/Güntersdorf (Guenttersdorff)	–
90 [222].	Jugowa/Hausdorf (Hawszdorff)	–
91 [223].	Schweintz, dawniej osobna wieś obok Szymanowa k. Dobromierza, dziś nie istnieje (Schwenicz)	–
92 [224].	Dobromierz/Hohenfriedeberg (Frydenbergk oppidum)	–
93 [225].	Tomkowice/Thomaswaldau (Thomaswalde)	–
94 [226].	Granica/Halbendorf (Halbendorff)	–
95 [227].	Szymanów/Simbsdorf (Symeszdorff)	+
96 [228].	Olszany k. Strzegomia/Oelse (Olsze)	+
97 [229].	Bolesławice/Bunzelwitz (Bunczelwicz)	+

1	2	3
98 [230].	Bagieniec/Teichenau (Teichenaw)	+
99 [231].	Tomkowa/Tunkendorf (Tonckendorff)	–
100 [232].	Morawa/Muhrau (Murau)	–
101 [233].	Witków/Wittgen (Wytchendorff)	–
102 [234].	Milikowice/Arnsdorf (Arnszдорff)	–
103 [235].	Mokreszów/Kunzendorf (Kunczendorff)	+
104 [236].	Komorów/Kammerau (Kommeraw)	+
105 [237].	Ciennie/Zirlau (Czirle)	–
106 [238].	Świebodzice/Freyburg (Freybergk civitas)	–
	Podokrąg „w górach” <i>Das Gebirge [terminy]</i>	
1 [239].	Witoszów Górny/Bogendorf (Bewgendorff)	–
2 [240].	Pogorzała k. Wałbrzycha/Seifendorf (Seyfferszдорff)	–
3 [241].	Modliszów/Hohgiersdorf (Gyrzsdorff)	–
4 [242].	Dziemorowice k. Wałbrzycha/Dittmannsdorf (Dythmanszдорff)	–
5 [243].	Rusinowa, dawniej osobna wieś, dziś dzielnica Wałbrzycha/ Reussendorf (Rewszendorff)	–
6 [244].	Stary Zdrój, dawniej osobna wieś, dziś dzielnica Wałbrzycha/ Altwasser (Aldewasser)	–
7 [245].	Wałbrzych/Waldenburg (Waldenbergk)	–
8 [246].	Sobiecin, dawniej osobna wieś, dziś dzielnica Wałbrzycha/ Hermisdorf (Hermeszдорff)	–
9 [247].	Czarny Bór/Schwarzwaldau (Sthwarczewalde)	–
10 [248].	Poniatów/Seitendorf (Seittendorff)	–
11 [249].	Szczawno Zdrój/Salzbrunn (Salczborn)	–
12 [250].	Struga k. Szczawna Zdroju/Adelsbach (Adelszbach)	–
13 [251].	Lubomin/Liebersdorf (Liberszдорff)	–
14 [252].	Jablów/Gablau (Gabel)	–
15 [253].	Witków/Wittgendorf (Wytchendorff)	–
16 [254].	Gostków/Giesmansdorf (Gueszmeszдорff)	–
17 [255].	Helle, dziś nie istnieje, dawniej wieś k. Starego Zdroju (Hellekruegke)	–
18 [256].	Bogaczowice Stare lub Nowe/Alt Reichenau lub Neu Reichenau (Reichenaw)	–
19 [257].	Chwaliszów/Quolsdorf (Qwoleszдорff)	–
20 [258].	Wiesenberg, dziś nie istnieje, dawniej wieś k. Dobromierza (Wyszenbergk)	–
21 [259].	Pietrzyków/Hohenpetersdorf (Pitterszдорff)	–
22 [260].	Sady Górne lub Dolne/Ober lub Nieder Baumgarten (Baumgartte)	–

1	2	3
23 [261].	Bolków/Bolkenhain (Bolkenhayn civitas)	–
24 [262].	Wolbromek/Wolmsdorf (Wolmeszdorff)	–
25 [263].	Kłaczyna/Kauder (Kawder)	–
26 [264].	Roztoka/Rohnstock (Ronstogk)	–
[265].	–	Borzygniew/ Borganie (Borgeny)
[266].	–	Siodłkowice k. Dobromierza/ Schollwitz (Scholwitz)
[267].	–	Popowice k. Jordanowa Śląskiego/ Poppelwitz (Popelwitz)

Gdyby w oparciu o powyższe dane zakreślić granicę okręgu świdnickiego klasztoru Dominikanów w sposób linearny, to należałoby przyjąć, że na północnym zachodzie przebiegała ona w okolicach Budziszowa (Wielkiego oraz Małego), stamtąd zaś kierowała się w stronę Ujazdu (Dolnego i Górnego), Piersna, Zabłota, Kostomłotów oraz Nowej Wsi Kąckiej. Za tą miejscowością podążała w kierunku Zachowic, za którymi skręcała w kierunku Olbrachtowic, Rękowa, Jordanowa Śląskiego, Jezierzyc oraz Kondratowic. W okolicy tych ostatnich granica odbijała na zachód i biegła w okolicach Księginic Wielkich, Wilkowa Wielkiego, Kietlina, Goli Dzierżoniowskiej, Gilowa, Piławy, Bielawy, Pieszyń, Niedźwiedzicy k. Jedliny Zdroju, Dzieńmorowic oraz Wałbrzycha. Za Wałbrzychem kierowała się w stronę Czarnego Boru, skąd wzdłuż nurtu Nysy Szalonej prowadziła na północ w okolicach Witkowa, Gostkowa, Bolkowa, Wolbromka, Roztoki, Czernicy, Niedaszowa oraz Luboradza i dalej w kierunku Budziszowa. Obszar kontrolowany przez świdnicki konwent był więc bardzo rozległy – na osi północ-południe jego średnica sięgała ok. 60 km, zaś na kierunku wschód-zachód przekraczała ona 70 km.

Przemysław Wiszewski uznał, że wielkość dominikańskich okręgów klasztornych była związana z zamożnością zamieszkującej je ludności i podejrzewał, iż dom w Świdnicy, który istniał na stosunkowo ubogim terenie Przedgórza Sudeckiego musiał dysponować na tyle dużym okręgiem, by sam jego rozmiar mógł rekompensować braciom niski poziom dochodów, które czerpali z działalności prowadzonej w jego granicach⁴³. Sugestia, by powiązać powierzchnię mendykankich okręgów klasztornych z wysokością kwot, które zakonnicy mogli w nich pozyskiwać, jest trudna do udowodnienia i wymagałaby przeprowadzenia badań pokazujących źródła i skalę dochodów osiągniętych przez poszczególne konwenty zarówno na terenie miast, w których znajdowały się ich siedziby, jak i poza nimi. Z uwagi jednak na dostępne dziś źródła ukazujące dochody średniowiecznych klasztorów

⁴³ Wiszewski, *Zakony z terenów dawnego księstwa świdnicko-jaworskiego*, s. 25.

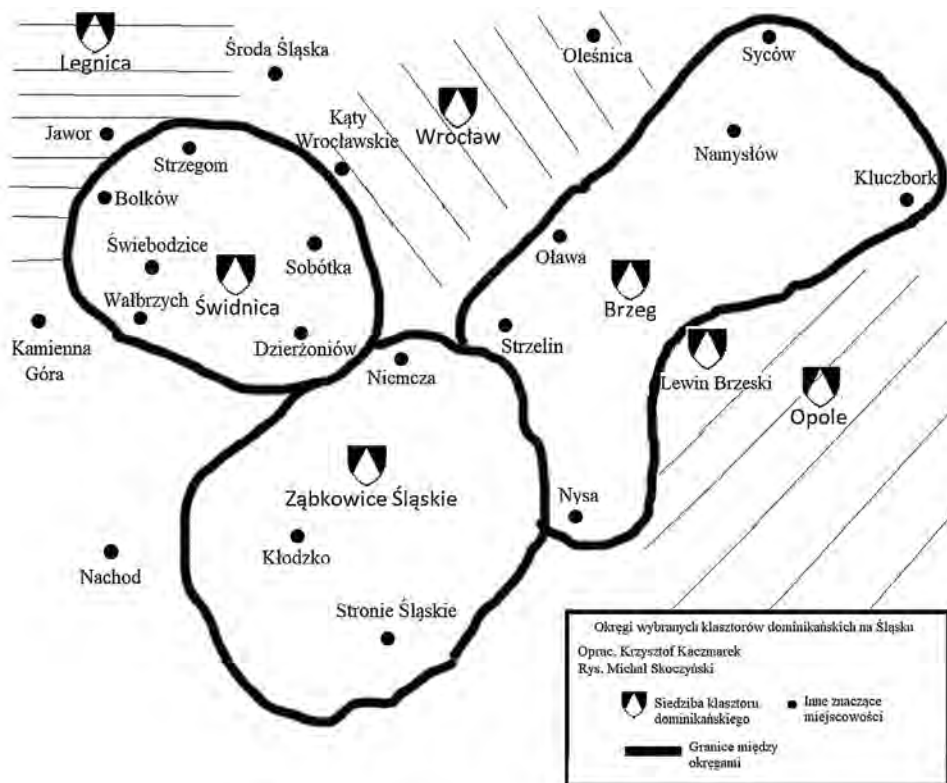

dominikańskich dla większości z nich (w tym domów ulokowanych w kontracie śląskiej) takich studiów przeprowadzić się nie da.

Znając przybliżone granice okręgów klasztorów dominikańskich w Brzegu (zob. wyżej) oraz Świdnicy, można pokusić się o wstępne, wymagające jednak potwierdzenia w dalszych badaniach, zakreszenie terenów, na które oddziaływały inne, położone w ich sąsiedztwie, konwenty braci kaznodziejów. Bez wątpienia najwięcej da się wydedukować o zasięgu granic terytorium podległego klasztorowi w Ząbkowicach, które było zlokalizowane pomiędzy dwoma przywołanymi wyżej fundacjami i musiało zajmować przestrzeń ograniczoną ich okręgami. Trudno jednak wskazać konkretne miejscowości, w których bywali ząbkowiccy dominikanie; wiadomo tylko, że bracia działali w położonej kilka kilometrów na południe od

ich siedziby Strąkowej (dawniej Kunzendorff)⁴⁴. Na podstawie zaprezentowanych wyżej ustaleń dotyczących Brzegu oraz Świdnicy można jednak przyjąć, że granica okręgu konwentu ząbkowickiego biegła nieco na północ od Niemczy i kierowała się na wschód, w stronę Strzelina, Grodkowa oraz Nysy, nie obejmując jednak trzech ostatnich miejscowości (działali w nich bracia z Brzegu). Na południu dominikanie z Ząbkowic działali w miejscowościach położonych w Kotlinie Kłodzkiej; stamtąd szli na północ, omijali Bielawę, Piławę oraz Gołę Dzierżoniowską (tam działali bracia ze Świdnicy) i kierowali się w stronę Niemczy. Z większą trudnością przychodzi zakreslenie granic wrocławskiego klasztoru św. Wojciecha. Nie mamy obecnie żadnych danych, które pozwalałyby choćby w przybliżeniu określić zasięg jego oddziaływania na północ od miasta. Na zachodzie okręg dominikanów wrocławskich musiał dochodzić do terytorium kontrolowanego przez braci z Legnicy, ale nie wiemy, czy Kąty Wrocławskie, gdzie dowodnie działali terminarze z Wrocławia, leżały na rubieżach podległego im obszaru, czy też ich wpływy sięgały dalej. Bez wątpienia najważniejszym ośrodkiem, o który mogły konkurować konwenty z Wrocławia i Legnicy była w tym rejonie Środa Śląska, ale na obecnym etapie badań nie da się rozstrzygnąć, który z wymienionych klasztorów

⁴⁴ Werner, *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreutz*, s. 11.

miał prawo w niej działać. Idąc z Kątów Wrocławskich na południe, wrocławscy profesii omijali należące do okręgu świdnickiego Zachowice, Olbrachtowice, Ręków, Jordanów Śląski, Karczyn oraz Kondratowice. Za tą ostatnią miejscowością granica ich okręgu odbijała w stronę Borka Strzelińskiego i Skrzypnika, stamtąd zaś skręcała ostro na północny zachód, dochodząc do wsi Święta Katarzyna. Najmniej da się powiedzieć o granicach okręgu klasztoru w Legnicy. Wiadomo, że dom ten sąsiedował z kilkoma innymi konwentami (Bolesławiec, Głogów, Wrocław, Świdnica), ale orientacyjny zasięg obszaru kontrolowanego przez legnickich dominikanów można obecnie wyznaczyć tylko na tym odcinku, na którym stykał się on z terenem podległym klasztorowi Świętego Krzyża w Świdnicy. W tym rejonie granica okręgów obu klasztorów biegła na zachód od linii łączącej Budziszów Wielki, Luboradz, Niedaszów, Czernicę, Roztokę, Wolbromek, Bolków, Gostków, Witków oraz Czarny Bór k. Wałbrzycha.

Biorąc pod uwagę wcześniejsze ustalenia dotyczące zasięgu okręgu klasztoru brzeskiego, powyższe uwagi o granicach terenu podległego braciom ze Świdnicy, a także samą lokalizację konwentów dominikańskich w kontrze śląskiej, można podejrzewać, że ich działalność koncentrowała się przede wszystkim na terenach położonych na lewym brzegu Odry. Zagęszczenie fundacji było tam tak duże (wyjątkiem był położony na zachodnich rubieżach kontraty dom w Krośnie Odrzańskim), a dzielące je odległości na tyle niewielkie, że trzeba tam było wyznaczyć dokładne granice ich okręgów, by zapobiec sporom o prowadzenie działalności w poszczególnych miejscowościach. Mniejsze ryzyko takich konfliktów istniało na prawym brzegu rzeki, bowiem dominikanie z Brzegu, Wrocławia, Głogowa czy Krosna Odrzańskiego mogli ją przekraczać ze świadomością, że długo nie napotkają tam konkurencji z bratnich domów. Najmniejsza odległość (ok. 70 km.) dzieliła klasztor głogowski od należącego do kontraty wielkopolskiej konwentu w Kościanie. Przypadek dominikanów z Brzegu, którzy docierali do miejscowości oddalonych o kilkadziesiąt kilometrów od ich siedziby (np. Bierutów, Kluczbork, Syców) pokazuje, że śląskie konwenty próbowały wykorzystać tę sytuację i budowały swoje wpływy na tych terenach. Dokładną skalę ich zaangażowania w prowadzonej tam działalności duszpasterskiej i znaczenie tych ziem dla ekonomicznych podstaw ich funkcjonowania pokażą – być może – przyszłe badania.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (Oddział Rękopisów)
 rkps. IV F 223, *Receptae et expensae monasterii Ordinis Praedicatorum Suidnicensis*
 1537-1607.

Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu
 rkps. Lat. F. I 212.

Wydawnictwa źródłowe

Kreisekarten von Schlesien, hrsg. nach der von Generalstabs-Offizieren und nach den bearbeiteten grossen Reymann'schen Specialkarte von Schlesien, in Maassstab von 1/200,000 der natürlichen Grösse (29. Kreis Strehlen und Nimptsch, 31. Kreis Frankenstein und Reichenbach, 32. Kreis Schweidnitz und Striegau, 33. Kreis Waldenburg), Glogau 1874-1914.

Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego, t. 1-3, wyd. T. Jurek, Poznań 2000-2007.

Opracowania

Adamska Dagmara, *Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu*, Poznań-Wrocław 2005.

Adler Horst, *Klöster und klosterähnliche Gemeinschaften in Schweidnitz*, w: *Schweidnitz im Wandel der Zeiten*, hrsg. von W. Bein, U. Schmielewski, Würzburg 1990, s. 278-282.

Cetnarowski Michał, *Prawda i fałsz w procesie inkwizycyjnym na przykładzie procesu beginek świdnickich w 1332 roku*, w: *Antyk, prawda i fałsz w średniowieczu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2001, s. 125-130.

Cetwiński Marek, *Pradzieje i średniowiecze*, w: *Dzierżoniów. Zarys monografii miasta*, red. S. Dąbrowski, Wrocław-Dzierżoniów 1998, s. 37-77.

Chorowska Małgorzata, Goliński Mateusz, *Rozwój przestrzenny na tle dziejów Świdnicy*, w: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 4. (Śląsk), z. 5. (Świdnica), red. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław 2008, s. 5-23.

Dziedzictwo Kościoła katolickiego w Świdnicy, red. M. Banaczyk, T. Chlipała, Świdnica 2020.

Dziewulski Władysław, *Świdnica*, w: *Studia z historii budowy miast polskich*, Warszawa 1957, s. 255-277.

Eisert Karl, *Das Dominikanerkloster in Brieg (1336-1543)*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte”, 18 (1960) s. 70-94.

Eysymontt Rafał, *Klasztory dominikanów w układach przestrzennych miast*, w: *Historia, kultura i sztuka dominikanów na Śląsku 1226-2013. W trzechsetlecie beatyfikacji bł. Czesława*, red. D. Galewski, W. Kucharski, M.L. Wójcik, Wrocław 2015, s. 141-158.

Gałużka Tomasz OP, *Jan ze Schwenkenfeldu OP – tomista inkwizytorem*, w: *Proces beginek świdnickich. Studia historyczne i edycja łacińsko-polska*, oprac. P. Kras, T. Gałużka OP, A. Poznański, Lublin 2017, s. 123-141.

Gałużka Tomasz OP, Kaczmarek Krzysztof, *Fratres apud Sanctam Crucem. Z badań nad dziejami dominikanów w Brzegu*, Poznań 2018.

Gałużka Tomasz OP, *Podział dominikańskich okręgów klasztornych na Kujawach w połowie XIV wieku. Studium dokumentu prowincjała Ludolfa z 1517 r.*, „Roczniki Historyczne”, 80 (2014) s. 111-132.

Gałużka Tomasz OP, *Szkolnictwo konwentualne i partykularne w strukturach polskiej prowincji dominikanów XIV stulecia. Nowe ujęcie w świetle nowych źródeł*, „Roczniki Historyczne”, 78 (2012) s. 191-211.

Gałużka Tomasz OP, *Tomista inkwizytorem. Jan Schwenkenfeld OP i proces beginek świdnickich w 332 roku*, w: *Felix indiget amicis. Studia z dziejów kultury duchowej i intelektualnej średniowiecza ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, red. W. Świeboda, M. Zdanek, Kraków 2016, s. 15-42.

- Goliński Mateusz, *Okręg (Weichbild) świdnicki w I. połowie XV wieku*, w: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 4. (Śląsk), z. 5. (Świdnica), red. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław 2008, s. 23-25.
- Goliński Mateusz, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1-2, Wrocław 2000-2003.
- Greblin Martin, *Beiträge zur Siedlungskunde im ehemaligen Fürstentum Schweidnitz*, Breslau 1908.
- Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, hrsg. von H. Weczerka, Stuttgart 1977.
- Jureczko Andrzej, *Bolko I – książę jaworsko-świdnicki*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne”, 59 (1977) z. 8, s. 37-48.
- Kaczmarek Krzysztof, *Der Dominikanerklosterkreis Brzeg (Brieg) im 16. Jahrhundert. Versuch einer Rekonstruktion*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 149-174.
- Kaczmarek Krzysztof, *Konwent dominikanów wrocławskich w późnym średniowieczu*, Wrocław-Poznań 2008.
- Kaczmarek Krzysztof, *Praktyki kwestarskie dominikanów z klasztoru w Brzegu*, „Roczniki Humanistyczne”, 87 (2021) s. 107-145.
- Kaczmarek Krzysztof, *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*, Poznań 2005.
- Karst Dominik, *Ceramika z klasztoru dominikanów w Świdnicy*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 51, 2009, s. 269-279.
- Kielar Paweł, *Jana Sartoris Itinerarium s. Thomae*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 7 (1969) nr 2, s. 271-276.
- Kielar Paweł, *Klasztory dominikańskie na Śląsku w czasie reformacji*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 553-586.
- Kielar Paweł, *Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV wieku*, „Studia Philosophiae Christianae”, 5 (1969) nr 1, s. 304-318.
- Kłoczowski Jerzy, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII-XIV wieku*, Lublin 1956.
- Kłoczowski Jerzy, *Dominikanie prowincji polskiej w wiekach średnich i ich okręgi klasztorne*, w: *Kościół – kultura – społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. W. Brojer, Warszawa 2000, s. 55-62.
- Kłoczowski Jerzy, *Klosterkreise in der polnischen Dominikanerprovinz im Mittelalter*, w: *Vita religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*, hrsg. von F.J. Felten, N. Jaspert, unter Mitarbeit von S. Haarländer, Berlin 1999, s. 533-542.
- Kłoczowski Jerzy, *Okręgi klasztorne w polskiej prowincji dominikańskiej w średniowieczu*, w: tegoż, *Polska prowincja dominikańska w średniowieczu i Rzeczypospolitej Obojga (Wielu) Narodów*, Poznań 2008, s. 179-186.
- Kłoczowski Jerzy, *Przyczynek do problemu zaplecza społecznego klasztoru dominikańskiego w Polsce średniowiecznej*, w: *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 467-473.
- Kłoczowski Jerzy, *Średniowieczne okręgi klasztorne dominikanów mazowieckich*, w: *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1997, s. 149-154.
- Knie Johan Georg, *Alphabetisch-statistisch Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1845.

- Kopietz Johann Athanasius, *Das Franziskaner Kloster zu „Unser Lieben Frauen im Walde“ in Schweidnitz*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“, 15 (1881) s. 480-500; 16 (1882) s. 137-149.
- Kosmann Johann Wilhelm Andreas, *Die Geschichte der Stadt Schweidnitz. Ein Lesebuch für mittlere Jugend*, Breslau 1786.
- Kotelko Stanisław, *Świdnica w średniowieczu (od początków miasta do r. 1526)*, „Rocznik Świdnicki”, (1992) s. 5-43.
- Kotelko Stanisław, *Świdnica w średniowieczu. Cz. II. Społeczeństwo – kultura – życie*, „Rocznik Świdnicki”, (1993) s. 11-38.
- Kubicki Rafał, *Działalność dominikanów kontraty pruskiej na pograniczu polsko-krzyżackim. Okręg klasztorny konwentu w Toruniu w XV w.*, w: *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, Włocławek-Brodnica 2007, s. 373-387.
- Lec Zdzisław, *Historia zakonu jezuitów w Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, (1990/1991) s. 5-32.
- Lec Zdzisław, *Zarys życia klasztornego w Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, (1992) s. 63-75.
- Mann Theo Johannes, *Geschichte der Stadt Schweidnitz. Ein Gang durch 700 Jahre deutscher Kultur in Schlesien*, Reutlingen 1985.
- Mazur Zygmunt, *Powstanie i działalność inkwizycji dominikańskiej na Śląsku w XIV w.*, „Nasza Przyszłość”, 39 (1972) s. 181-192.
- Mazur Zygmunt, *Przyczynki do historii klasztoru dominikańskiego w Lewinie Brzeskim*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia XIX”, 126 (1970) s. 121-132.
- Medyńska-Gulij Beata, *Mapy księstw świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa*, Wrocław 2002.
- Nowotny Sobiesław, *Kościół średniowiecznej Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, 27 (1999) s. 12-55.
- Pierścionek-Wolbach Barbara, *Zarys dziejów budowy dawnego klasztoru dominikanów w Ząbkowicach Śląskich*, „Architectus”, (2006) nr 1 (19), s. 67-72.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Kontakty dominikanów śląskich z otoczeniem zewnętrznym w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych*, w: *Kościół w społeczeństwie w Czechach i Polsce w średniowieczu i w epoce nowożytnej*, red. W. Iwańczak, A. Januszek-Sieradzka, J. Smołucha, Kraków 2020, s. 205-218.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Początki śląskich klasztorów dominikańskich w świetle źródeł przechowywanych w archiwach czeskich i morawskich*, w: *Historia, kultura i sztuka dominikanów na Śląsku 1226-2013. W trzechsetlecie beatyfikacji bł. Czesława*, red. D. Galewski, W. Kucharski, M.L. Wójcik, Wrocław 2015, s. 11-23.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Psy Pana, czyli rzecz o dominikanach z opolskiej Górki*, Opole 2020.
- Proces beginek świdnickich. Studia historyczne i edycja łacińsko-polska*, oprac. P. Kras, T. Gałuszka OP, A. Poznański, Lublin 2017.
- Radler Lucas, *Das Franziskanerkloster zu Schweidnitz im Mittelalter*, „Archiv für Schlesi-sche Kirchengeschichte”, 27 (1969) s. 53-72.
- Radler Lucas, *Das Franziskanerkloster zu Schweidnitz in der Neuzeit*, „Archiv für Schlesi-sche Kirchengeschichte”, 28 (1970) s. 50-77.
- Radler Lucas, *Die Tor- und Wehrkirchen der Stadt Schweidnitz*, „Archiv für Schlesi-sche Kirchengeschichte”, 37 (1979) s. 227-249.
- Schmidt Friedrich Julius, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1846.
- Schubert Heinrich, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911.
- Skoczyński Michał, *Contrata Masoviae. Dominikanie na Mazowszu od XIII do XVI wieku*, Poznań 2019.

- Skoczyński Michał, *Dominikański klasztor św. Mikołaja w Sochaczewie w XIII-XIX wieku*, Sochaczew 2014.
- Stelmach Roman, *Uposażenie klasztorów dominikanów na Śląsku w średniowieczu w świetle zachowanych dokumentów*, w: *Święty Jacek Odrowąż i dziedzictwo dominikańskie*, red. E. Mateja, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińska-Szczepaniak, Opole 2008, s. 467-481.
- Stolarczyk Tomasz, *Uposażenie klasztoru dominikanów w Łęczycy do końca XV w., w: Inter oeconomiam coelestem et terrenam. Mendykanci a zagadnienia ekonomiczne*, red. W. Długokęcki, T. Gałuszka, R. Kubicki, A. Zajchowska, Kraków 2011, s. 397-398.
- Szczygieł Sylwia, *Początki dominikanów we Wrocławiu*, w: *Błogosławiony Czesław patron Wrocławia*, t. 1, *Średniowiecze i czasy nowożytne*, red. M. Derwich, Wrocław-Warszawa 2006, s. 31-41.
- Szymański Jan, *Johannes Swenkenfeldt – inquisitor et martyr*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 58 (2003) nr 1, s. 1-17.
- Szymański Jan, *Wybrane aspekty działalności inkwizycji w czternastowiecznej Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, 37 (2009) s. 54-67.
- Świdnica. *Zarys monografii miasta*, red. W. Korta, Wrocław-Świdnica 1995.
- Turek Jakub, *Spory dominikanów prowincji polskiej z duchowieństwem diecezjalnym w okresie od XIII do XV wieku*, „Przegląd Tomistyczny”, 15 (2009) s. 397-430.
- Wąs Gabriela, *Franciszkanie-obszewanci na Śląsku w średniowieczu. Zarys historii*, w: *Bernardyni na Śląsku w późnym średniowieczu*, red. J. Kostowski, Wrocław 2005, s. 21-50.
- Wąs Gabriela, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII-XVI wieku*, Wrocław 2000.
- Werner Wilhelm, *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreutz in Franckenstein Schl. Einn Beitrag zur Geschichte der Evangelischen Stadtpfarrkirche*, Franckenstein in Schlesien 1926.
- Wiszewski Przemysław, *Zakony z terenów dawnego księstwa świdnicko-jaworskiego. Życie klasztorne w XIII-pierwszej ćwierci XVI w.*, Świdnica-Jawor [bez daty wydania].
- Z kancelarii XVI-wiecznych miast śląskich. Edycje źródeł ze Strzegomia, Świdnicy i Wrocławia*, red. M. Goliński, Łódź-Wrocław 2016.
- Zawadzka Krystyna, *Biblioteki klasztorne dominikanów na Śląsku (1239-1810)*, Wrocław 1999.

OKRĘG KLASZTORU DOMINIKANÓW W ŚWIDNICY W XVI WIEKU

Streszczenie

Klasztor Dominikanów pw. Świętego Krzyża w Świdnicy powstał pod koniec XIII wieku. W okresie poprzedzającym reformację bracia działali aktywnie zarówno na terenie miasta, jak i w jego okolicy. Dokładny zasięg ich wpływów był dotąd nieznany; wiadomo było tylko, że w bezpośrednim sąsiedztwie klasztoru świdnickiego znajdowało się kilka innych domów zakonnych braci kaznodziejów (Wrocław, Brzeg, Ząbkowice, Legnica). Wypowiedzianą przed wielu laty przez Jerzego Kłoczowskiego opinię, iż nie da się wyznaczyć dokładnych

granic okręgów klasztornych śląskich dominikanów, można zweryfikować dzięki informacjom z księgi rachunkowej konwentu w Świdnicy, która została założona w latach 30. XVI wieku przez jego ówczesnego przeora, brata Jerzego Leopoldiego. Do księgi tej został wpisany wykaz miejscowości, w których świdniccy dominikanie prowadzili kwestę, a także spis ośrodków, w których pod ich patronatem działały konfraternie różańcowe. Naniesienie na mapę tych miejscowości pozwoliło wyznaczyć granice okręgu klasztoru Krzyża Świętego. Terytorium tego okręgu było rozległe: na osi północ-południe jego średnica sięgała około 60 km, zaś na linii wschód-zachód przekraczała 70 km. Uwzględniając położenie klasztoru świdnickiego wobec innych fundacji dominikańskich na Śląsku oraz wyniki wcześniejszych badań nad okręgiem klasztoru Braci Kaznodziejów w Brzegu, można wyznaczyć dokładny zasięg okręgów klasztornych w Świdnicy, Ząbkowicach oraz Brzegu, a także przybliżony przebieg granic okręgów klasztorów z Wrocławia oraz Legnicy. Prezentowane w artykule wyniki badań mają istotne znaczenie dla studiów nad działalnością dominikanów z kontraty śląskiej u schyłku średniowiecza i pozwalają wyznaczyć granice duszpasterskiego oraz ekonomicznego oddziaływania poszczególnych konwentów.

Słowa kluczowe: Śląsk; Świdnica; dominikanie; mendykanci; klasztor; XVI wiek

KS. ROBERT R. KUFEL* – ZIELONA GÓRA

**STOSUNEK LOKALNYCH WŁADZ PARTYJNYCH DO KOŚCIOŁA
GORZOWSKIEGO NA PRZEŁOMIE LAT 50. I 60. XX WIEKU
W ŚWIEŁLE KORESPONDENCJI ZGROMADZONEJ
W ARCHIWUM DIECEZJALNYM W ZIELONEJ GÓRZE**

**THE ATTITUDE OF LOCAL PARTY AUTHORITIES TO THE GORZÓW
CHURCH IN THE LATE 1950S AND EARLY 1960S IN THE LIGHT
OF CORRESPONDENCE COLLECTED IN THE DIOCESAN ARCHIVES
IN ZIELONA GÓRA**

Abstract

After a brief period of tolerance by the communist authorities for the activities of the Catholic Church in Poland, ever-increasing acts of violence and restrictions on the activities of the Church in Poland began in 1947. This is evidenced by the liquidation of Catholic organizations, the withdrawal of religious lessons from schools, the processes of arresting and removing bishops, priests from episcopal capitals or parishes, and the almost total restrictions on the Catholic press and publishing. The death of Soviet leader Joseph Stalin in 1953 was followed by the so-called Khrushchev Thaw, which took place in the Soviet bloc countries (except Romania and Czechoslovakia). The exacerbation of communist terror in Poland in 1954–1955 was the result of decisions made by the state authorities very confident in its domination of society. The events of October 1956 gave Polish society hope for a further change in socio-political reality. Since 1960, the communist authorities have again repressed the Church in Poland. Against the backdrop of all these events, which were taking place throughout the country, the above article presents the attitude of the local party authorities in the late 1950s and early 1960s toward the Church in Gorzów, based on documentation kept in the Diocesan Archives in Zielona Góra. Representatives of the local party authorities, using the powers given to them by

* Ks. Robert Kufel – dr hab. historii, dyrektor Archiwum Diecezjalnego w Zielonej Górze
e-mail: R.Kufel@diecezjajzg.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1359-9230>

their superiors from the PZPR Central Committee, effectively restricted the activities of the Gorzów Church, represented by successive bishops Teodor Bensch and Wilhelm Pluta.

Keywords: Gorzów church; Diocesan Archives in Zielona Góra; People's Power in Poland; Presidium of the Provincial National Council in Zielona Góra; Polish Episcopal Conference; Cardinal Stefan Wyszyński; Bishop Teodor Bensch; Bishop Wilhelm Pluta; Bishop Jerzy Stroba

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Po śmierci, w dniu 5 marca 1953 roku, przywódcy Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (dalej: KPZR) Józefa Stalina nastąpiła tzw. odwilż, która dokonywała się w wielu krajach bloku sowieckiego (oprócz Rumunii i Czechosłowacji), a jej hasłem stała się krytyka J. Stalina zapoczątkowana przez I sekretarza KPZR Nikitę Chruszczowa. Żelźenie terroru komunistycznego w Polsce w latach 1954-1955 było rezultatem decyzji podejmowanych przez aparat władzy, bardzo pewny swej dominacji w społeczeństwie. Wydarzenia Października '56 dały polskiemu społeczeństwu nadzieję na dalszą odmianę rzeczywistości społeczno-politycznej. Dnia 28 października 1956 roku został uwolniony prymas Stefan Wyszyński, a 6 listopada 1956 roku powrócił na stanowisko przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski¹.

Prymas podjął próby uregulowania koegzystencji życia Kościoła i komunistycznej partii w jednym państwie. Dnia 8 listopada 1956 roku doszło do pierwszego spotkania Komisji Mieszanej. Postanowienia ze spotkania zostały ujęte 31 grudnia 1956 roku w tzw. małe porozumienie. Nowe otwarcie w stosunkach państwo-Kościół oraz pozwolenie na wprowadzenie do szkół religii jako przedmiotu nieobowiązkowego przyczyniły się do słania petycji do władz komunistycznych przez zgromadzenia zakonne z prośbą o pozwolenie na reaktywowanie placówek oświatowych prowadzonych przez zakony. Władze pozwoliły tylko na działanie placówek oświatowo-technicznych pod warunkiem, że zakon uzyska pomieszczenia do nauki, ponieważ komuniści nie zamierzali zwracać wcześniej zajętych budynków zakonnych. Zezwolono także na budowę kościołów w miastach lub dzielnicach, w których ich nie było. Natomiast w szkołach publicznych przywrócono religię jako przedmiot nieobowiązkowy².

Z roku na rok władze komunistyczne powracały do starych praktyk i rozpoczęły coraz odważniej represjonować Kościół, by już 28 czerwca 1957 roku przyjąć nowy plan polityki wyznaniowej. Głównym celem było prowadzenie laicyzacji, która miała sprowadzić życie religijne do murów budynków kościelnych, a najlepiej do

¹ Z. Zieliński, *Kościół w Polsce*, Poznań 2009, s. 93-97; M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość i posługa Prymasa Tysiąclecia*, Warszawa 1994, s. 429; R. Kufel, *Obecność kard. Stefana Wyszyńskiego na terenie diecezji zielonogórsko-gorzowskiej*, w: *Stefan Kardynał Wyszyński. Pamięć i wdzięczność na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 2013, s. 168 i nn.

² J. Żaryn, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004, s. 55-61.

całkowitej likwidacji religii. W 1960 roku rozpoczęto usuwanie symboli religijnych w budynkach publicznych i likwidowanie niższych seminariów duchownych. Służba Bezpieczeństwa, która powstała w 1956 roku po zlikwidowaniu Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego i Urzędu Bezpieczeństwa, wprowadziła Teczki Ewidencji Operacyjnej na Księdza (TEOK) i Teczki Ewidencji Operacyjnej na Biskupa (TEOB). Teczki posiadali kolejni biskupi gorzowscy – Teodor Bensch i Wilhelm Pluta³. W obu teczkach były gromadzone wszelkie materiały dotyczące kapłanów. Władze komunistyczne wycofywały także pozwolenia na budowę kościołów, z bardzo znanych przykładów można wymienić chociażby kościół w Nowej Hucie. Od 1960 roku władze komunistyczne represjonowały Kościół poprzez nakładanie nowych podatków. Najdotkliwszym okazało się wprowadzenie tzw. ksiąg inwentarzowych, w których księża i zakonnicy musieli odnotować wszelki posiadany przez parafię majątek, wdrożono także podwyższony podatek dochodowy dla zysków Kościoła oraz podatek od nieruchomości kościelnych. W przypadku nieprowadzenia ksiąg groziła kara zarekwirowania nieruchomości kościelnych za zaległości w płatnościach podatku. W 1959 roku zastosowano jako represję pobór do wojska alumnów pierwszego roku seminarium duchownego, a rok później pobór rozciągnięto na kolejne dwa roczniki. Powrócono do starych wypróbowanych metod mających doprowadzić do wyparcia religii z życia społeczeństwa⁴.

W Archiwum Diecezjalnym w Zielonej Górze znajduje się poszyt z korespondencją między kurią biskupią w Gorzowie Wlkp. a władzami świeckimi z lat 1957-1962⁵. Dotyczy ona różnych spraw, tych czysto przyziemnych oraz tych najbardziej istotnych, sięgających samej istoty funkcjonowania Kościoła rzymskokatolickiego w polskiej rzeczywistości powojennej.

Do spraw przyziemnych należały np. wnioski o przydział motocykli wykorzystywanych w celach duszpasterskich. Ksiądz prob. Stanisław Burzyński z Deszczna wysłał 8 lutego 1957 roku pismo do Wydziału Handlu przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN) w Zielonej Górze z prośbą o talon na motocykl WFM⁶, na co 19 lutego 1957 roku otrzymał odpowiedź negatywną. Nie dając za wygraną, ponownie prosił o talon „z uwagi na konieczność tego pojazdu, bym mógł” – jak przyznał – „nadal owocnie pracować na Ziemiach Odzyskanych

³ J. Anczarski, *Uroczysty ingres J. E. Ks. Biskupa dr Teodora Bensch*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” (dalej: GWK), 1 (1957) nr 1, s. 38-47; P. Socha, *Biskup Teodor Bensch, pierwszy biskup gorzowski*, w: *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej. Pomorza Zachodnim i Północnym (1945-1995)*, red. P. Socha, Z. Lec, Zielona Góra-Gorzów 1998, s. 71-81; J. Anczarski, *Uroczysty Ingres i Konsekracja Biskupa J. E. Biskupa Dr W. Pluty*, GWK, 2 (1958) nr 10, s. 563-564.

⁴ Tamże, s. 61-67.

⁵ Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze (dalej: ADZG), Akta Kurii Administracji Apostolskiej w Gorzowie Wlkp. z lat 1945-1972 (dalej: AKAA), sygn. 1092, Korespondencja z władzami świeckimi z lat 1957-1962,

⁶ Popularny polski motocykl produkowany przez Warszawską Fabrykę Motocykli w latach 1954-1966. Wyróżniał się prostą i tanią konstrukcją. Odporny na ciężkie warunki eksploatacji i łatwy do samodzielnej naprawy. Doskonale sprawdzał się w warunkach wiejskich na polnych drogach, często przeciążany. Ze względu na słaby silnik niezbyt nadawał się do dalekiej turystyki, https://pl.wikipedia.org/wiki/WFM_M06 (dostęp: 16.07.2020).

nad umacnianiem Polskości”. Po tym górnolotnym wprowadzeniu kontynuował: „teren parafii jest mocno rozczłonkowany i trudne przedostanie się do szkół celem nauczania religii”⁷.

Ksiądz prob. Zdzisław Wenk z Bogdańca 8 kwietnia 1957 roku prosił Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (dalej: PMRN) w Gorzowie Wlkp. o talon na zakup motoroweru „Simson”⁸. Pismo ks. Z. Wenka przesłano do Wydziału Handlu przy PWRN w Zielonej Górze⁹.

Podobny wniosek o „Simsona” złożył dyrektor Wydziału Wstępnego Diecezjalnego Seminarium Duchownego w Gorzowie Wlkp. ks. Jan Wujda¹⁰. Jego wniosek także skierowano do Wydziału Handlu przy PWRN w Zielonej Górze¹¹.

Ksiądz prob. Edward Kornaus ze Strzegowa w piśmie do Wydziału Wyznań przy PWRN w Zielonej Górze z dnia 16 sierpnia 1957 roku prosił o talon na motocykl WFM. Wniosek motywował m.in. tym, że mieszkał 20 km od Gubina, do którego nie było łatwo dostać się ze Strzegowa („ani pociągu ani autobusu”). Ponadto jak sam wyznał: „uczę w czterech szkołach, do których muszę dojeżdżać nawet po kilkanaście kilometrów”, a nie było go stać „w inny sposób zdobyć środka lokomocji”¹². Prośbę ks. E. Kornausa poparli przewodniczący Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (dalej: PPRN) w Gubinie¹³ oraz kierownik Wydziału ds. Wyznań przy PWRN w Zielonej Górze Stanisław Jabłoński skierował pismo do miejscowego Wydziału Handlu¹⁴. Wobec braku odpowiedzi, 27 września 1957 roku ks. Kornaus ponownie wnioskował o talon na motocykl, „czyli na pozwolenie otwarcia książeczki «Celowego Oszczędzania»”. Tym razem napisał do Wydziału Handlu przy PWRN w Zielonej Górze. W podaniu udowadniał, że motocykl jest „bardzo potrzebny ze względu na pracę w terenie”¹⁵. Miesiąc później wnioskował o talon. W piśmie do Wydziału Handlu przy PWRN z 28 października 1957 roku prosił o „pozytywne załatwienie sprawy (...) należącej do jego kompetencji w terminie urzędowym”¹⁶.

Wnioski duchownych o talony nie ustawały. Ksiądz prob. W. Rybicki z Lipiek Wielkich 9 września 1957 roku pisał do Wydziału Handlu przy PWRN w Zielonej Górze, że motocykl WFM był mu bardzo potrzebny, gdyż obsługiwał 7 szkół

⁷ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ks. S. Burzyńskiego do kierownika Wydziału Handlu A. Nowackiego, Deszczno, 26.02.1957.

⁸ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ks. Z. Wenka do PMRN, Bogdaniec, 8.04.1957.

⁹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika Wydziału Handlu przy PMRN Czesława Hoffmana do Wydziału Handlu przy PWRN, Gorzów Wlkp., 26.04.1957.

¹⁰ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ks. J. Wujdy do PMRN, Gorzów Wlkp., 7.04.1957.

¹¹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika Wydziału Handlu przy PMRN Czesława Hoffmana do Wydziału Handlu przy PWRN, Gorzów Wlkp., 15.04.1957.

¹² ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ks. E. Kornausa do PWRN, Strzegów, 16.08.1957.

¹³ Tamże, dopisek przewodniczącego PPRN, Gubin, 17.08.1957.

¹⁴ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo S. Jabłońskiego do Wydziału Handlu przy PWRN, Zielona Góra, 20.08.1957.

¹⁵ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ks. E. Kornausa do PWRN, Strzegów, 27.09.1957.

¹⁶ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ks. E. Kornausa do PWRN, Strzegów, 28.10.1957.

i 5 kościołów¹⁷. Jego pismo w imieniu bp. T. Benscha poparł ks. Augustyn Erdmann, notariusz gorzowskiej kurii biskupiej¹⁸.

W odpowiedzi na przedstawione wnioski władze świeckie przyznały tylko trzy talony. Motory w cenie 6500 zł za sztukę otrzymali: ks. Z. Wenk z Bogdańca, ks. E. Kornaus ze Strzegowa i ks. J. Kotwicki z Boczowa. Duchowni byli zobowiązani na zleceniu sprzedaży motorów wpisać imię i nazwisko, miejsce zamieszkania oraz opieczetować zlecenie pieczętą parafii¹⁹. Za tę „wspañałomyślność i dobroć” władz świeckich gorzowska kuria biskupia podziękowała Wojewódzkiemu Zarządowi Handlu przy PWRN w Zielonej Górze, wyrażając przy tym nadzieję na zrealizowanie pozostałych wniosków na talony motocyklowe²⁰.

Kolejnym niezmiernie ważnym problemem były niewybuchy z II wojny światowej. Co roku władze świeckie ostrzegały społeczeństwo o istniejącym zagrożeniu życia i zdrowia w kontakcie z nimi. Współpracowały z duchowieństwem w akcji uświadamiania społecznego. W piśmie do gorzowskiej kurii biskupiej z 27 lutego 1958 roku PWRN prosiło „wzorem lat ubiegłych o włączenie się do tej humanitarnej akcji mającej na celu uświadomienie jak najszerzego ogółu społeczeństwa (...) notuje się jeszcze wiele wypadków śmiertelnych i kalectwa na skutek lekkomyślności i nieostrożności przy manipulowaniu ze znalezionymi niewypałami”²¹. W odpowiedzi polecono zredagować stosowny apel do duchowieństwa i wiernych w „Gorzowskich Wiadomościach Kościelnych”²².

Władze państwowe interesowały się obiektami zabytkowymi, które stanowiły głównie kościoły i ich wyposażenie. Na przykład w piśmie z 20 sierpnia 1958 roku do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przy PWRN w Koszalinie wikariusz generalny gorzowskiej kurii biskupiej nie zgodził się na przeprowadzenie bez udziału przedstawiciela strony „spisu paramentów kościelnych” w powiatach złotowskim i człuchowskim²³. W lipcu 1959 roku kuria biskupia wyraziła zgodę na inwentaryzację zabytków kościelnych prowadzoną przez Wydział Kultury PWRN w Koszalinie²⁴.

¹⁷ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ks. W. Rybickiego do PWRN, Lipki Wielkie, 9.09.1957.

¹⁸ Tamże, dopisek ks. A. Erdmanna, Gorzów Wlkp., 9.09.1957.

¹⁹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo zastępcy kierownika ds. Obrótu Artykułami Przemysłowymi przy PWRN S. Rafisztejna, Zielona Góra, 7.01.1958.

²⁰ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo wikariusza generalnego do Wojewódzkiego Zarządu Handlu przy PWRN, Gorzów Wlkp., 18.02.1958. Ksiądz Władysław Sygnatowicz od 8 maja 1957 roku był wikariuszem generalnym bp. Teodora Benscha, po śmierci biskupa 7 stycznia 1958 roku został wikariuszem generalnym ks. Józefa Michalskiego, a od 7 września 1958 roku – bp. W. Pluty. R. Kufel, *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim 1945-1956*, Zielona Góra 2018, t. 3, s. 294.

²¹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo zastępcy przewodniczącego PWRN Jerzego Rumianka do Kurii Biskupiej, Zielona Góra, 27.02.1958.

²² Tamże, notatka służbowa, Gorzów Wlkp., 7.03.1958.

²³ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo Feliksa Ptaszyńskiego do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Koszalin, 31.07.1958. Odpowiedź Kurii z 20.08.1958.

²⁴ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo głównego konserwatora zabytków Feliksa Ptaszyńskiego do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Koszalin, 18.07.1959.

Duchowieństwo mogło uzyskać zwolnienie od obowiązku służby wojskowej. Pełnomocnik rządu ds. stosunków z Kościołem rzymskokatolickim, minister Jerzy Sztachelski, w piśmie do wikariusza kapitulnego ks. Józefa Michalskiego informował o zarządzeniu ministra obrony narodowej z 14 czerwca 1958 roku o poborze w 1958 roku. W tym celu przełożeni kościelni zostali zobowiązani, aby „nie później niż na 14 dni przed datą rozpoczęcia poboru” terytorialnym wydziałom ds. wyznań dostarczyć szczegółowe „wykazy duchownych, zakonników i alumnów seminariów duchownych, którzy w roku kalendarzowym osiągnęli wiek od 18 do 50 lat życia, posiadający zaś stopień oficerski do 60 lat życia”. Należało także zawiadamiać „o każdym wystąpieniu ze stanu duchownego wzgl. zakonnego, o przerwie w nauce lub wystąpieniu z seminarium duchownego osób, dotychczas korzystających ze zwolnienia od obowiązku zasadniczej służby wojskowej”. Władza kościelna miała przygotować seminariom odpowiednie wytyczne w sprawie poboru, a kopie tych ustaleń przesłać do Urzędu ds. Wyznań²⁵.

Zasadniczo gorzowska kuria biskupia wywiązała się z nałożonych obowiązków; jedynie po monicie przewodniczącego PWRN w Gdańsku Józefa Wołka wikariusz generalny oświadczył, że na terenie województwa gdańskiego nie było duchownych, którzy w 1958 roku podlegali poborowi²⁶. Lista duchownych z województwa zielonogórskiego dnia 12 listopada 1958 roku została wysłana do PWRN w Zielonej Górze²⁷. Na wniosek PWRN w Szczecinie z 11 lutego 1959 roku gorzowska kuria uzupełniła brakujące dane osobowe w wykazie duchownych podlegających służbie wojskowej²⁸. Co roku wysyłano dokładne spisy księży diecezjalnych i zakonnych oraz alumnów seminarium duchownego.

Kwestią sporną było tworzenie nowych parafii i obsadzanie stanowisk kościelnych. Przewodniczący PWRN w Gdańsku J. Wołek w piśmie do kurii biskupiej z 26 sierpnia 1958 roku prosił o aktualny wykaz parafii na terenie województwa gdańskiego. Chodziło o podanie wszystkich parafii miejskich i wiejskich wraz z kościołami filialnymi, nazwami miejscowości i ulic wchodzących w skład parafii. Wikariusz generalny, powołując się na dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych (31 grudnia 1956 roku), odmówił prośbie Wołka, tłumacząc, że tylko nowe parafie podlegają zgłoszeniu w PWRN²⁹.

Władze państwowe kontrolowały obsadzanie stanowisk kościelnych. Na przykład odrzuciły propozycję gorzowskiej kurii na zamianowanie ks. Piotrowskiego proboszczem w Nakielnie, ks. Jana Lisa w Okonku i ks. Józefa Pałki w Głubczynie.

²⁵ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo ministra J. Sztachelskiego do ks. J. Michalskiego, Warszawa, 25.07.1958.

²⁶ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN J. Wołka do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Gdańsk, 14.08.1958. Odpowiedź wikariusza generalnego z 21.08.1958.

²⁷ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo wikariusza generalnego do PWRN w Zielonej Górze, Gorzów Wlkp., 12.11.1958.

²⁸ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika Wydziału ds. Wyznań Bolesława Węclewskiego do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Szczecin, 11.02.1959. Odpowiedź wikariusza generalnego z 20.02.1959.

²⁹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN J. Wołka do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Gdańsk, 26.08.1958. Odpowiedź wikariusza generalnego z 6.09.1958.

W piśmie z 4 sierpnia 1958 roku wikariusz generalny prosił PWRN w Koszalinie o zmianę dotychczasowego stanowiska w tej sprawie³⁰. Wobec tego, że urzędnicy w Koszalinie nie spieszyli się z odpowiedzią, 20 sierpnia 1958 roku wikariusz generalny ponowił wniosek³¹. Dziesięć dni później domagał się od PWRN „bezwłocznego” skierowania jego wniosku do Urzędu ds. Wyznań w Warszawie³².

Powiatowi informatorzy na usługach władz świeckich donosili o „nielegalnych” zbiórkach „w gotówce i naturze na cele parafialne, diecezjalne, KUL i inne”. PWRN w Zielonej Górze twierdziło, że takie działania Kościoła stanowiły naruszenie ustawy o zbiórkach publicznych (z 15 marca 1933 roku i nowelizacja w 1948 roku). Zbiórki publiczne wymagały pisemnej zgody PWRN. Urzędnicy ostrzegali gorzowską kurię przed dalszym naruszaniem prawa³³.

Biskup diecezjalny W. Pluta kilkanaście razy był zapraszany na rozmowy z przedstawicielami lokalnych władz państwowych. Pierwszą propozycję spotkania otrzymał 2 lutego 1959 roku od PWRN w Koszalinie. Przyjechał 21 lutego 1959 roku o godz. 10.00 w celu „omówienia spraw związanych z działalnością duchowieństwa oraz (...) uzgodnienia wniosków dotyczących budownictwa sakralnego i kościelnego”³⁴. Kolejne zaproszenie 22 czerwca 1959 roku wystosował przewodniczący PWRN w Zielonej Górze Jan Lembas. Spotkanie zaplanowano na 10 lipca 1959 roku w gabinecie przewodniczącego. Powodem – jak napisał J. Lembas – był „szereg drażliwych zagadnień”. W imieniu biskupa wikariusz generalny poprosił, aby spotkanie przenieść na sierpień³⁵. Sekretarz PWRN w Koszalinie Stanisław Piwowarczyk zaprosił bp. Plutę 8 kwietnia 1960 roku na spotkanie, na którym miały zostać omówione sprawy duchowieństwa oraz kwestie dotyczące odbudowy obiektów sakralnych i kościelnych w bieżącym roku³⁶. W podobnym tonie było pismo przewodniczącego PWRN w Szczecinie Włodzimierza Migonia, który zaproponował wizytę biskupa 30 kwietnia 1960 roku na godzinę 12.00³⁷. Biskup potwierdził swą obecność w Szczecinie³⁸. Dnia 15 września 1960 roku przewodniczący PWRN w Zielonej Górze Lembas zaprosił bp. Plutę na spotkanie 16 września 1960 roku o godzinie 12.00 w celu omówienia „ważnych i pilnych

³⁰ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo wikariusza generalnego do PWRN w Koszalinie, Gorzów Wlkp., 4.08.1958.

³¹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo wikariusza generalnego do PWRN w Koszalinie, Gorzów Wlkp., 20.08.1958.

³² ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo wikariusza generalnego do PWRN w Koszalinie, Gorzów Wlkp., 30.08.1958.

³³ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo sekretarza PWRN Henryka Wicińskiego do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Zielona Góra, 5.12.1958.

³⁴ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo sekretarza PWRN S. Piwowarczyka do bpa W. Pluty, Koszalin, 2.02.1959.

³⁵ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN J. Lembasa do bpa W. Pluty, Zielona Góra, 22.06.1959. Odpowiedź wikariusza generalnego z 26.06.1959.

³⁶ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo sekretarza PWRN S. Piwowarczyka do bpa W. Pluty, Koszalin, 30.03.1960.

³⁷ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN W. Migonia do bpa W. Pluty, Szczecin, 14.04.1960.

³⁸ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Odpowiedź bpa W. Pluty, Gorzów Wlkp., 20.04.1960.

spraw państwowych”³⁹. Wkrótce było kolejne zaproszenie, tym razem do Koszalina. Biskup delegował ks. J. Wujdę, który 8 listopada 1960 roku o godzinie 10.00 rozmawiał z przewodniczącym PWRN S. Piwowarczykiem na temat spisu powszechnego w odniesieniu do osób przebywających w klasztorach i domach zakonnych⁴⁰. Na powyższy temat 15 listopada 1960 roku z pracownikiem kurii rozmawiał kierownik Wydziału ds. Wyznań w Szczecinie Henryk Cupiał⁴¹. Biskup przyjechał 21 grudnia 1960 roku do siedziby PWRN w Szczecinie na konferencję dotyczącą duchowieństwa pracującego na terenie tego województwa⁴². Dnia 14 marca 1961 roku na godzinę 10.00 biskup został zaproszony do PWRN w Koszalinie, aby omówić m.in. kwestie budownictwa sakralnego⁴³. Przełożył wizytę na 23 marca 1961 roku⁴⁴. Przewodniczący PWRN w Koszalinie Zdzisław Tomala ponownie zaprosił bp. Plutę 12 lutego 1962 roku. Spotkanie odbyło się 17 lutego 1962 roku o godzinie 10.00⁴⁵. Po tej konferencji biskup skierował obszerny wniosek do przewodniczącego Z. Tomali, w którym interweniował w sprawie ukarania proboszcza z Połczyna Zdroju za przeprowadzenie nauk przedślubnych oraz w kwestii egzekucji dokonanej na probostwie w Drawsku, gdzie proboszczowi zarekwirovano obrazy, motocykle, inwentarz żywy oraz ofiary na remont kościoła filialnego z powodu „nieuregulowanych czynszów”. Biskup wspomniał, że „wypadków podobnych jest oczywiście więcej i trudno je wszystkie podawać”. Biskup Pluta ujął się za kapelanem w Szczecinku, któremu zakazano wstępu do szpitala za „gwałcenie sumienia pacjenta”, ponieważ odwiedzając chorych, zapytał jednego z pacjentów, jak się czuje. Innym razem Milicja Obywatelska odwiozła kapelana na plebanie, aby nie wypowiadał ciężko chorej kobiety. Biskup zagroził, że o tych zdarzeniach poinformuje wiernych⁴⁶. Dnia 24 kwietnia 1962 roku przewodniczący Tomala ponownie zaprosił biskupa do Koszalina⁴⁷. Jednak dzień 27 kwietnia 1962 roku mu nie odpowiadał, o czym poinformował telefonicznie⁴⁸. Dodatkowo bp

³⁹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN J. Lembasa do bpa W. Pluty, Zielona Góra, 15.09.1960.

⁴⁰ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN S. Piwowarczyka do bpa W. Pluty, Koszalin, 28.10.1960.

⁴¹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika Wydziału ds. Wyznań H. Cupiała do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Szczecin, 5.11.1960.

⁴² ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo zastępcy przewodniczącego PWRN Wacława Śledzińskiego do bpa W. Pluty, Szczecin, 14.12.1961.

⁴³ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN Z. Tomali do bpa W. Pluty, Koszalin, 1.03.1961.

⁴⁴ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN Z. Tomali do bpa W. Pluty, Koszalin, 16.03.1961.

⁴⁵ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN Z. Tomali do bpa W. Pluty, Koszalin, 26.01.1962.

⁴⁶ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo bpa W. Pluty do przewodniczącego PWRN w Koszalinie Z. Tomali, Gorzów Wlkp., 26.03.1962.

⁴⁷ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo przewodniczącego PWRN Z. Tomali do bpa W. Pluty, Koszalin, 24.04.1962.

⁴⁸ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Odręczna adnotacja bpa W. Pluty na piśmie Z. Tomali.

Pluta prosił o uprzednie przysłanie szczegółowego programu konferencji⁴⁹. Dnia 17 sierpnia 1962 roku biskup delegował pracownika kurii na konferencję, która miała miejsce w Wydziale ds. Wyznań przy PWRN w Szczecinie o godzinie 10.00⁵⁰.

Za ciekawostkę należy uważać prośbę PWRN w Szczecinie skierowaną do gorzowskiej kurii o umożliwienie społecznego dostępu do metrykalnych ksiąg przywiezionych z Kresów Wschodnich: „W związku z przejęciem przez władze radzieckie terenów na wschód od Bugu władze te przekazały władzom polskim niektóre księgi parafialne rzym. kat. dotyczące urodzeń, ślubów i zgonów”. Następnie repatrianci przywieźli ze sobą te księgi, które trafiły do parafii na Ziemiach Odzyskanych. W odpowiedzi notariusz kurii napisał: „nie są nam znane wypadki posiadania ksiąg metrykalnych parafii zza Bugu przez księży zatrudnionych na terenie tutejszej diecezji”⁵¹. Po latach okazało się, że notariusz kurii był w błędzie. Rzeczywiście zachowały się pojedyncze księgi metrykalne, które duchowni zza Bugu wraz z wiernymi przywieźli na Ziemię Odzyskaną [przyp. autora].

Władza kościelna upominała się o swoje kompetencje, stojąc na straży własnej niezależności. W piśmie z 7 stycznia 1960 roku do gorzowskiej kurii zastępca przewodniczącego PWRN w Zielonej Górze Jerzy Rumianek skarżył się na duchownych, którzy łamiąc prawo państwowe „w czasie kolędy dokonują spisów ludności, żądając nieraz z góry, ażeby przygotowywano dla nich kartki z nazwiskami i imionami osób zamieszkających w odwiedzanym domu, metryki ślubu itp.”. Domagał się zaprzestania stosowania tych praktyk, w przeciwnym razie księży „pociągani będą do odpowiedzialności prawnej”⁵². W odpowiedzi wikariusz generalny oświadczył, że duchowni nie dokonują spisu ludności i nie dzielą ludzi na wierzących i niewierzących, jedynie prowadzą i aktualizują spisy wiernych własnej parafii wyłącznie dla potrzeb kościelnych, co jest zgodne z polskim prawem⁵³.

Zaognienie stosunków państwo–Kościół spowodowało pismo okólnie nr 20 ministra gospodarki komunalnej Stanisława Sroki z 23 kwietnia 1959 roku. W myśl tego okólnika mienie niemieckich kościelnych osób prawnych po wojnie nie przeszło z mocy samego prawa na własność odpowiednich polskich kościelnych osób prawnych, gdyż Kościół rzymskokatolicki i Kościoły ewangelickie nie posiadały osobowości prawnej. Jedynie państwo dysponowało i zarządzało poniemieckim majątkiem kościelnym na Ziemiach Zachodnich. Z tego tytułu budynki mieszkalne i użytkowe oraz tereny budowlane stanowiące poniemieckie mienie

⁴⁹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo bpa W. Pluty do przewodniczącego PWRN w Koszalinie Z. Tomali, Gorzów Wlkp., 3.05.1962.

⁵⁰ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika Wydziału ds. Wyznań Henryka Kołodziejka do bpa W. Pluty, Szczecin, 7.08.1962. Odpowiedź notariusza Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp. z 13.08.1962.

⁵¹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo zastępcy kierownika Wydziału Spraw Wewnętrznych Daniela Nowisza do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Szczecin, 17.12.1959. Odpowiedź notariusza Kurii z 12.01.1960.

⁵² ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo zastępcy przewodniczącego PWRN do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Zielona Góra, 7.01.1960.

⁵³ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo wikariusza generalnego do PWRN w Zielonej Górze, Gorzów Wlkp., 20.01.1960.

kościelne podlegały zarządowi organów ds. gospodarki komunalnej i mieszkaniowej PRN, a obiekty i budynki sakralne będące w użytkowaniu kościołów i związków wyznaniowych lub ich instytucji – Urzędowi ds. Wyznań. W związku z powyższym minister polecił organom gospodarki komunalnej i mieszkaniowej „w jak najkrótszym czasie” przejąć zarząd budynków mieszkalnych i użytkowych oraz terenów budowlanych, pozostających dotychczas w administracji kościelnej (z wyjątkiem obiektów o charakterze sakralnym) oraz unieważnić umowy ich dzierżawy lub najmu przez Kościół⁵⁴. W odpowiedzi na okólnik 15 maja 1959 roku biskupi Ziem Zachodnich wystosowali pisemny protest do ministra gospodarki komunalnej. Po II wojnie światowej Kościół katolicki stał się pełnoprawnym właścicielem majątku kościelnego i beneficjalnego na Ziemach Zachodnich. Rząd zapewnił Kościołowi posiadanie i przekazywanie odpowiednich pomieszczeń kościelnych i mieszkalnych celem zaspokojenia potrzeb religijnych polskiej społeczności katolickiej z Kresów Wschodnich. Rząd nie wyznaczył żadnych czynszów i opłat symbolicznych od otrzymanych obiektów poewangelickich. Biskupi zapewniali, że obecne nakładanie czynszów i odbieranie Kościołowi wcześniej przekazanych dóbr, wywoła niezadowolenie społeczne i poważnie nadszarpienie dotychczasowe zaufanie ludu do władzy państwowej. Ostatecznie biskupi wezwali ministra do uchylenia pisma okólnego nr 20⁵⁵. Tym samym w imieniu bp. Pluty 23 maja 1959 roku gorzowski wikariusz generalny rozesłał pisma do PWRN w Koszalinie, Poznaniu, Szczecinie i Zielonej Górze, prosząc o wstrzymanie realizacji okólnika „aż do czasu ostatecznego rozstrzygnięcia przez Władze Centralne”⁵⁶. Po pół roku poznańskie PWRN odpowiedziało, że „nie znajduje podstaw do wstrzymania wykonania okólnika” na terenie swojego województwa⁵⁷.

Skargi na duchowieństwo regularnie wpływały do gorzowskiej kurii biskupiej. Tym razem kierownik Wydziału Handlu przy zielonogórskim PWRN Czesław Słówek prosił kurię o interwencję w celu zakazania sprzedaży dewocjonaliów oraz książek o tematyce religijnej na terenie obiektów sakralnych i kościelnych w województwie zielonogórskim. Przypomniął, że do tego typu działalności wymagane są zezwolenia Wydziału Handlu⁵⁸. W rezultacie kuria wydała stosowne zarządze-

⁵⁴ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo okólne nr 20 ministra gospodarki komunalnej S. Sroki z 23.04.1959.

⁵⁵ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo bpa Bolesława Kominka z Wrocławia, bpa Franciszka Jopa z Opola, bpa Tomasza Wilczyńskiego z Olsztyna, bpa Wilhelma Pluty z Gorzowa Wlkp. i bpa Edmunda Nowickiego z Gdańska do ministra gospodarki komunalnej Stanisława Sroki, Warszawa, 15.05.1959.

⁵⁶ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pisma wikariusza generalnego do poszczególnych PWRN, Gorzów Wlkp., 23.05.1959.

⁵⁷ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika oddziału Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej PWRN do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Poznań, 8.01.1960.

⁵⁸ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika Wydziału Handlu PWRN C. Słowka do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Zielona Góra, 19.04.1960.

nie skierowane do duchowieństwa⁵⁹. O podobnej treści było pismo kierownika Wydziału Handlu przy PWRN w Poznaniu Teofila Dolaty z 11 maja 1960 roku⁶⁰.

Do sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski wpływały wnioski z prośbą o interwencję. Na przykład ks. Czesław Szałamacha z Wierchucina Pomorskiego skarżył się na Inspektorat Oświaty w Drawsku, który wezwał go do usunięcia księży zmartwychwstańców uczących religii na terenie jego parafii. Żądanie inspektora oświaty – jak pisał ks. C. Szałamacha – stanowi „niebezpieczną akcję prześladowania Kościoła katolickiego na Ziemiach Zachodnich”. Proboszcz prosił o uchylenie pisma inspektora oświaty jako „bezpodstawnego i społecznie szkodliwego”⁶¹.

Bardzo interesujące jest sprawozdanie wikariusza generalnego biskupa pomocniczego Jerzego Stroby do sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego. W piśmie wyliczył on następujące przejawy „zaostrej polityki władz administracyjnych w stosunku do Kościoła, Duchowieństwa i Zakonów”:

1. Przekwaterowanie księży z plebanii do pomieszczeń wyznaczonych przez władze świeckie lub dokwaterowanie duchownych. Odbieranie Kościołowi plebanii i salek katechetycznych.
2. Nakładanie kar za „nielegalne zgromadzenie” w „nielegalnej kaplicy”. Chodziło o odprawianie nabożeństw i udział wiernych w kaplicach filialnych, mieszczących się w prywatnych domach parafian.
3. Stosowanie grózb i kar za nieprowadzenie księgi inwentarzowej.
4. Odrzucanie wniosków o przekazanie własności plebanii i kościołów.
5. Nakładanie kar za nierejestrowanie punktów katechetycznych w kościołach i za nieskładanie sprawozdań z katechizacji.
6. Żądania od władzy duchownej, aby ostrzegała duchownych przed karami za nieskładanie sprawozdań z nauki religii i za nieprowadzenie księgi inwentarzowej⁶².

Do wyżej wymienionych przejawów nękania Kościoła doszedł jeszcze zakaz posługiwania się barwami białą-żółtymi podczas uroczystości kościelnych. Władze państwowe powoływały się na dekret z 2 października 1935 roku o oznakach i mundurach, w myśl którego używanie na terenie kraju odznak innych państw (barwy, chorągwie, godła) wymagało uprzedniej zgody władz świeckich. Duchowieństwo tłumaczyło się, że barwy białą-żółte nie należą do Państwa Watykańskiego, lecz są kolorami eucharystycznymi i w latach 1957-1960 ich stosowanie podczas liturgii nie budziło zastrzeżeń władz świeckich. Wcześniejsze (do 1956 roku) kwestionowanie tych barw przez państwo zostało umorzone i wycofane⁶³.

Do końca lat 60. XX wieku władze państwowe nie ustawały w zwalczaniu wpływów Kościoła. Nadal nie zezwalały na tworzenie nowych parafii i budowę

⁵⁹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Adnotacja urzędowa na marginesie pisma C. Słowka z 30.04.1960.

⁶⁰ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo kierownika Wydziału Handlu PWRN T. Dolaty do Kurii Biskupiej w Gorzowie Wlkp., Poznań, 11.05.1960.

⁶¹ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Odpis pisma ks. Szałamachy do Inspektoratu Oświaty przy PPRN w Drawsku, Wierchow Pomorskie, 31.12.1962.

⁶² ADZG, AKAA, sygn. 1092, Pismo bpa J. Stroby do bpa Z. Choromańskiego, Gorzów Wlkp., 13.07.1963.

⁶³ ADZG, AKAA, sygn. 1092, Maszynopis „W sprawie barw białą-żółtych”, Poznań, 28.06.1961.

obiektów sakralnych, zlikwidowały niższe seminaria duchowne, szykanowały zgromadzenia zakonne, np. przez prowadzenie księgi inwentarzowej, powoływały do wojska alumnów, szczególnie z niepokornych diecezji. Społeczeństwo reagowało w konkretny sposób: domagało się religii w szkołach, zawieszania krzyży w szpitalach, budowy kościołów, kaplic i przydrożnych krzyży. Do głównej konfrontacji między państwem a Kościołem doszło w połowie lat 60. na tle wydarzeń milenijnych. Punktem zapalnym stał się list biskupów polskich do biskupów niemieckich, w którym polscy hierarchowie przebaczyli krzywdy wyrządzone przez państwo hitlerowskie i poprosili duchownych niemieckich o przebaczenie. Rząd polski uznał ten list za obraźliwy i sprzeczny z polską racją stanu. W odwecie nazwał polskich biskupów zdrajcami narodu. Obchody milenijne jeszcze pogłębiły wzajemną niechęć. Uroczystości związane z tysiącleciem państwa polskiego zostały tak zaplanowane, aby pokrywały się terytorialnie i czasowo z obchodami kościelnymi. Utrudnienia ze strony władz państwowych z roku na rok potęgowały się⁶⁴.

Opatrznościowym mężem stanu i duchowym przywódcą Kościoła na przełomie lat 50. i 60. XX wieku był kardynał S. Wyszyński, prymas Polski, któremu społeczeństwo katolickie zawdzięczało m.in. odważną obronę prawa do życia i działalności w omawianym okresie powojennej historii Polski.

W świetle korespondencji z przełomu lat 50. i 60. XX wieku zachowanej w Archiwum Diecezjalnym w Zielonej Górze, Kościół gorzowski doświadczył różnego rodzaju represji ze strony lokalnych władz partyjnych. Ze stanowczością reagował na nie, nie tylko na szczeblu lokalnych władz świeckich, ale odwoływał się do najwyższych władz państwowych. O działaniu na linii państwo–Kościół biskupi gorzowscy informowali Stolicę Apostolską. Odwaga duchowieństwa i poparcie świeckich doprowadziły do zachowania i utrwalenia tożsamości Kościoła gorzowskiego na Środkowym Nadodrzu.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze (ADZG)

Akta Kurii Administracji Apostolskiej w Gorzowie Wlkp. z lat 1945-1972 (AKAA)

sygn. 1092, Korespondencja z władzami świeckimi z lat 1957-1962.

Opracowania

Anczarski Józef, *Uroczysty ingres J. E. Ks. Biskupa dr Teodora Bensch, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne”*, 1 (1957) nr 1, s. 38-47.

Anczarski Józef, *Uroczysty Ingres i Konsekracja Biskupa J. E. Biskupa Dr W. Pluty, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne”*, 2 (1958) nr 10, s. 563-564.

⁶⁴ Żaryn, *Kościół w PRL*, s. 53-73.

- Kufel R. Robert, *Obecność kard. Stefana Wyszyńskiego na terenie diecezji zielonogórsko-gorzowskiej*, w: *Stefan Kardynał Wyszyński. Pamięć i wdzięczność na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 2013, s. 167-177.
- Kufel R. Robert, *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim 1945-1956*, t. 3, Zielona Góra 2018.
- Romaniuk P. Marian, *Życie, twórczość i posługa Prymasa Tysiąclecia*, Warszawa 1994.
- Socha Paweł, *Biskup Teodor Bensch, pierwszy biskup gorzowski*, w: *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu Zachodnim i Północnym (1945-1995)*, red. P. Socha, Z. Lec, Zielona Góra-Gorzów 1998, s. 71-81.
- Zieliński Zygmunt, *Kościół w Polsce*, Poznań 2009.
- Żaryn Jan, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

STOSUNEK LOKALNYCH WŁADZ PARTYJNYCH DO KOŚCIOŁA GORZOWSKIEGO NA PRZEŁOMIE LAT 50. I 60. XX WIEKU W ŚWIECIE KORESPONDENCJI ZGROMADZONEJ W ARCHIWUM DIECEZJALNYM W ZIELONEJ GÓRZE

Streszczenie

Po krótkim okresie tolerowania przez władze komunistyczne działalności Kościoła katolickiego w Polsce, od 1947 roku rozpoczęły się ciągle nasilające się akty przemocy i ograniczeń działalności Kościoła w Polsce. Świadczyć o tym: likwidacja organizacji katolickich, wycofywanie nauki religii ze szkół, procesy aresztowania i usuwanie biskupów, kapłanów ze stolic biskupich czy z parafii, niemal całkowite ograniczenia prasy i wydawnictw katolickich. Po śmierci w 1953 roku radzieckiego przywódcy Stalina nastąpiła tzw. odwilż, która dokonywała się w krajach bloku sowieckiego (oprócz Rumunii i Czechosłowacji). Zelżenie terroru komunistycznego w Polsce w latach 1954-1955 było rezultatem decyzji podejmowanych przez aparat władzy, bardzo pewny swej dominacji w społeczeństwie. Wydarzenia Października '56 dały polskiemu społeczeństwu nadzieję na dalszą odmianę rzeczywistości społeczno-politycznej. Od 1960 roku władze komunistyczne ponownie represjonowały Kościół w Polsce. Na tle tych wszystkich wydarzeń, które dokonywały się w całym kraju, powyższy artykuł przedstawia stosunek lokalnych władz partyjnych na przełomie lat 50. i 60. XX wieku do Kościoła gorzowskiego, oparty o dokumentację przechowywaną w Archiwum Diecezjalnym w Zielonej Górze. Przedstawiciele lokalnych władz partyjnych, korzystając z uprawnień nadanych im przez zwierzchników z Komitetu Centralnego PZPR, skutecznie ograniczali działalność Kościoła gorzowskiego, reprezentowanego przez kolejnych biskupów – Teodora Bensch i Wilhelma Plutę.

Słowa kluczowe: Kościół gorzowski; Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze; władza ludowa w Polsce; Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze; Konferencja Episkopatu Polski; kard. Stefan Wyszyński; bp Teodor Bensch; bp Wilhelm Pluta; bp Jerzy Stroba

KRZYSZTOF KOWALCZYK* – SZCZECIN

**STARANIA O UTWORZENIE I BUDOWĘ WYŻSZEGO
SEMINARIUM DUCHOWNEGO W SZCZECINIE
W KONTEKŚCIE POLITYKI WŁADZ PRL (1972-1989)**

**EFFORTS TO ESTABLISH AND BUILD THE HIGHER THEOLOGICAL
SEMINARY IN SZCZECIN IN THE CONTEXT OF THE POLICIES
OF THE COMMUNIST AUTHORITIES (1972-1989)**

Abstract

The article analyses the process of establishment and construction of the Higher Theological Seminary (WSD) in Szczecin in the context of the policies of the state authorities in Poland. The subjects and goals of the religious policy of the communist authorities in the period under consideration, the status of the Catholic Church in the Western and Northern Territories, then the stages of the bishops' efforts to establish a seminary, are subsequently defined. From 1945 until the early 1970s, a temporary Polish church administration operated in the area. After the signing of the normalization treaty between the Polish People's Republic and West Germany in 1970, the Holy See proceeded to organize a permanent church administration in the Western and Northern Territories, i.e. the creation of dioceses, including the Diocese of Szczecin-Kamień. The diocese was established by Pope Paul VI in 1972. One of the requirements for its operation was to have its own seminary. As early as 1972, efforts to establish the WSD were made by the first Ordinary of the Szczecin-Kamień Diocese, Bishop Jerzy Stroba. These activities were continued from 1979 by his successor, Bishop Kazimierz Majdański. Communist authorities consistently refused to allow the establishment of this institution. In their view, the establishment of the seminary would strengthen the diocese intellectually, formally and pastorally. Accordingly, the tactic of 'dodging' or referring the Ordinary to individ-

* Krzysztof Kowalczyk – dr hab., prof. US, Instytut Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie, Uniwersytet Szczeciński, dyrektor Archiwum Państwowego w Szczecinie
email: krzysztof.kowalczyk@usz.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-5910-4854>

ual provincial or central authorities was used. In this situation, the Plenary Commission of the Polish Episcopate (1977) and Primate Cardinal Stefan Wyszyński (1979) called for the establishment of the WSD. The bishops recognized that the establishment of the seminary was required by the Polish *raison d'état* in the Western and Northern Territories. It was only after the formation of the Solidarity Trade Union that the rationale for the realization of this demand emerged. The Communist Party and the government approved the fulfilment of some of the Church's demands. In November 1980, representatives of state authorities consented to the establishment of a seminary in Szczecin. The process did not take place without impediments from the state. Construction materials were in short supply, and workers were being invigilated. In 1987, Pope John Paul II laid the cornerstone of the nascent WSD. Construction work was not completed until 1993, in free Poland.

Keywords: Higher Theological Seminary in Szczecin; Diocese of Szczecin-Kamień; the policy of the communist authorities

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Zasadniczym celem artykułu jest zanalizowanie starań o powstanie i wybudowanie Wyższego Seminarium Duchownego (WSD) w Szczecinie podejmowanych przez Kościół katolicki, uwzględniając politykę władz PRL. W związku z tym syntetycznie określono podmioty odpowiedzialne za politykę wyznaniową w analizowanym okresie, pryncypia polityki państwa wobec Kościoła od lat 70. XX wieku, status Kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Następnie zanalizowano działania podejmowane przez ordynariuszy diecezji szczecińsko-kamieńskiej zmierzające do utworzenia seminarium duchownego oraz postawę władz państwowych. Cezurę wstępną pracy wyznacza utworzenie diecezji szczecińsko-kamieńskiej w 1972 roku, końcową – początek transformacji systemowej w 1989 roku, skutkujący powolnym załamaniem się monopolu władzy komunistycznej w Polsce. Podstawowy materiał źródłowy do tak ujętego tematu stanowią dokumenty Urzędu do Spraw Wyznań w zasobie Archiwum Akt Nowych oraz Wydziału do Spraw Wyznań zgromadzone w Archiwum Państwowym w Szczecinie¹. Kwestia utworzenia WSD w Szczecinie w kontekście relacji państwo–Kościół nie była przedmiotem odrębnego opracowania. Najszersze informacje na ten temat odnajdziemy w pracach Roberta Masalskiego, Grzegorza Wejmana, Roberta Włodkowskiego².

¹ Oczekiwanych rezultatów nie przyniosła kwerenda w Archiwum Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Materiały zgromadzone w IPN mają charakter wtórny wobec dokumentacji będącej w zasobie archiwów państwowych.

² R. Masalski, *Dzieje diecezji szczecińsko-kamieńskiej*, Szczecin 2016; G. Wejman, *30-lecie Arcybiskupiego Wyższego Seminarium Duchownego w Szczecinie*, w: *30 lat seminariów duchownych na Pomorzu Zachodnim*, red. T. Ceynowa, Koszalin 2013, s. 49-69; R. Włodkowski, *Działalność biskupa szczecińsko-kamieńskiego Jerzego Stroby w latach 1972-1978 w kontekście relacji państwo–Kościół (wybrane problemy)*, „Almanach Historyczny”, 20 (2020) s. 229-259. Uzupełniający charakter ma kalendarium: K. Łuszczek, *Arcybiskupie Wyższe Seminarium Duchowne w Szczecinie 1981-2021*, Szczecin 2021; artykuły wspomnieniowe: S. Szwałkosz, „*Serce diecezji*”. *Budowa*

Kluczowym celem polityki władz PRL wobec Kościoła katolickiego było dążenie do ograniczenia jego wpływów, dokonanie rozłamu wśród duchowieństwa i ideologicznej przebudowy społeczeństwa. Działania władz państwowych spotkały się z oporem Kościoła, jedynej bodaj zinstytucjonalizowanej siły mogącej przeciwstawić komunizmowi³. Kierunki polityki państwa wobec Kościoła w latach 70 i 80. XX wieku były wyznaczane przez Biuro Polityczne (BP) Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (BP KC PZPR). Decyzje BP były przekazywane władzom centralnym i terenowym partii. Instytucjom partyjnym (zgodnie z zasadą „rząd rządzi, partia kieruje”), podlegały de facto odpowiednie urzędy: administracji i bezpieczeństwa. Od 1950 roku za całokształt polityki wyznaniowej odpowiadał Urząd do Spraw Wyznań (UdSW). Na czele urzędu stał dyrektor/kierownik. W 1973 roku wszedł on w skład rządu (od 1974 roku w randze ministra). UdSW podlegały Wojewódzkie Wydziały do Spraw Wyznań (WdSW), działające w strukturze Prezydów Wojewódzkich Rad Narodowych (PWRN), a w 1973 roku podporządkowano jej wojewodom. Sprawy duchowieństwa były realizowane przez Departament IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW). Na poziomie wojewódzkim polityka wyznaniowa była realizowana przez Komitety Wojewódzkie PZPR, w oparciu o WdSW oraz Komendy Wojewódzkie Milicji Obywatelskiej (MO, do 1983 roku), następnie Wojewódzkie Urzędy Spraw Wewnętrznych (WUSW, 1983-1989)⁴. Na poziomie centralnym w imieniu Episkopatu rozmowy z władzami partyjnymi i państwowymi prowadził prymas Polski: kard. Stefan Wyszyński, a po jego śmierci abp kard. Józef Glemp. Zastępował go sekretarz Episkopatu bp (od 1982 roku arcybiskup) Bronisław Dąbrowski. Biskupi ordynariusze utrzymali kontakty z przedstawicielami władz wojewódzkich⁵. Z reguły prowadzili oni rozmowy z wojewodami lub dyrektorami WdSW.

Na początku lat 70. XX wieku hierarchia Kościoła katolickiego wiązała pewne nadzieje z nowymi władzami państwowymi – ekipą I sekretarza KC PZPR Edwarda Gierka. Reżim komunistyczny deklarował dążenie do normalizacji stosunków pomiędzy państwem a Kościołem, ale w praktyce istotny przełom w tym zakresie nie nastąpił. Kierownictwo PZPR oczekiwało od biskupów uznania nieodwracalności przemian ustrojowych w Polsce i dorobku Polski Ludowej; pozytywnego stosunku do sojuszu ze Związkiem Sowieckim, lojalnego stosunku i poszanowania prawa; działania na rzecz jedności narodu. Te postulaty nie były możliwe do zaakceptowania przez stronę kościelną⁶. Władze państwowe konsekwentnie dążyły do

Wyższego Seminarium Duchownego w Szczecinie, „Prezbiterium”, (1995) nr 1-5, s. 99-101; Z. Wichrowski, *Czas budowy seminarium*, „Zeszyty Katechetyczne”, (1997) nr 5, s. 45-50.

³ O polityce państwa wobec Kościoła w PRL zob. zwłaszcza: A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1945-2000*, Radom 2003, J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego (1944-1989)*, Warszawa 2003.

⁴ K. Kowalczyk, *Materiały jednostek wojewódzkiej administracji wyznaniowej w Archiwum Państwowym w Szczecinie jako źródło do dziejów stosunków państwo-Kościół rzymskokatolicki w latach 1945-1989*, „Archeion”, 121 (2020) s. 309-315.

⁵ Zob. R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo-Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019, s. 19-92.

⁶ Dudek, Gryz, *Komuniści*, s. 281-282.

laicyzacji społeczeństwa i „neutralizacji” duchowieństwa i katolików świeckich za pośrednictwem Departamentu IV MSW i jego terenowych odpowiedników⁷. Jan Żaryn trafnie konstatuje:

(...) polityka wyznaniowa państwa prowadzona przez ekipę Gierka nie mogła ulec radykalnym zmianom, przede wszystkim z racji mentalności działaczy i ideologów PZPR, w tym z powodu ich wiary w słuszność przyjętych pryncypiów ustrojowych, opartych na marksizmie-leninizmie⁸.

Mimo to obie strony podjęły rozmowy, komuniści licząc na poprawę „klimatu” we wzajemnych relacjach, a Kościół na ich ustępstwa. Niewątpliwie przejawem „reglamentowanej normalizacji” była zgoda władz PRL na uregulowanie statusu własności kościelnej na Ziemiach Północnych i Zachodnich; rozporządzenie ministra finansów uchylające obowiązek prowadzenia ksiąg inwentarzowych przez kościelne osoby prawne, kongregacje i zakony; umorzenie części kościelnych zobowiązań podatkowych, złagodzenie restrykcyjnych przepisów fiskalnych dotyczących instytucji kościelnych⁹. Strona partyjno-państwowa nie zgodziła się natomiast na reaktywowanie Komisji Wspólnej, erygowanie nowych parafii, dozwoląca liczbę pozwoleń na budowę obiektów sakralnych, kontynuowała politykę szykanowania (w tym ingerencji w obsadę stanowisk kościelnych, powoływania kleryków do wojska i ich indoktrynacji), infiltrowania duchowieństwa i dążenia do jego rozłamu, laicyzacji oraz ateizacji młodego pokolenia¹⁰.

Kluczowe znaczenie dla stabilizacji Kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych miało utworzenie stałej administracji na początku lat 70. XX wieku. Dnia 15 sierpnia 1945 roku prymas Polski kard. August Hlond na mocy specjalnych pełnomocnictw Stolicy Apostolskiej utworzył pięć administracji apostolskich z siedzibami w Gdańsku, Gorzowie Wlkp., Olszynie, Opolu i Wrocławiu. Administracja Kamieńska, Lubuska i Prałatury Pilskiej w Gorzowie Wlkp. obejmowała 1/7 terytorium Polski, w tym Pomorze Zachodnie. W 1951 roku władze komunistyczne usunęły administratorów apostolskich, powołując w ich miejsce wikariuszy kapitulnych. W celu uniknięcia schizmy w Kościele abp Stefan Wyszyński mianował ich wikariuszami generalnymi prymasa Polski. W wyniku zmian politycznych w październiku 1956 roku władze komunistyczne zgodziły się na powołanie na Ziemiach Zachodnich i Północnych delegatów prymasa Polski z uprawnieniami biskupów rezydencjalnych. Dekretem z 25 maja 1967 roku Stolica Apostolska podniosła ich rangę do roli samodzielnych rządców diecezji. Dnia 7 grudnia 1970 roku w Warszawie PRL i RFN podpisały układ o normalizacji ich wzajemnych stosunków. Został on ratyfikowany przez Bundestag 17 maja 1972 roku, zaś 26 maja przez Radę Państwa PRL. Ratyfikacja traktatu umożliwiła papieżowi Pawłowi VI utworzenie stałej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Bullą *Episcoporum Poloniae coetus* z 28 czerwca 1972 roku Paweł VI zniósł administrację apostolską gorzowską *ad nutum Sanctae Sedis* i powołał na

⁷ Żaryn, *Dzieje*, s. 295.

⁸ Tamże, s. 295-296.

⁹ Dudek, Gryz, *Komuniści*, s. 281-295; Żaryn, *Dzieje*, s. 297-301.

¹⁰ Dudek, Gryz, *Komuniści*, s. 311-349; Łatka, *Episkopat*, s. 103-118; Żaryn, *Dzieje*, s. 329-353.

większości jej terytorium trzy nowe diecezje: szczecińsko-kamieńską, koszalińsko-kołobrzeską i gorzowską¹¹.

Diecezja szczecińsko-kamieńska obejmowała obszar ówczesnego województwa szczecińskiego. Pierwszym jej ordynariuszem został bp Jerzy Stroba. Dnia 8 lipca 1972 roku bp Stroba przybył do Szczecina i w obecności dwunastu dziekanów złożył dokumenty nominacyjne¹². Bullę nominacyjną otrzymał zaś 11 sierpnia 1972 roku¹³. Nowy ordynariusz przystąpił do organizacji instytucji diecezjalnych, w tym podjął starania o utworzenie seminarium duchownego. Dotychczas klerycy administracji gorzowskiej kształcili się w WSD w Gościkowie-Paradyżu. Wraz z jej podziałem zostali przypisani do nowych diecezji zgodnie ze swoim miejscem zamieszkania¹⁴. Nie bez powodu zatem podczas ingresu do szczecińskiej katedry pw. św. Jakuba Apostoła 8 października 1972 roku bp Stroba za jedno z kluczowych zadań uznał powstanie WSD.

Należy podkreślić, iż działania w tym zakresie były prowadzone równolegle na szczeblu centralnym. W datowanym na 2 września 1972 roku dla rządu *Pro Memoria* bp Dąbrowski zwrócił się o przydzielenie dla diecezji szczecińsko-kamieńskiej i koszalińsko-kołobrzeskiej gmachów i parcel na rezydencje biskupie, kurie, seminaria duchowne i mieszkania¹⁵. Dnia 7 października 1972 roku bp Stroba odbył spotkanie z przewodniczącym PWRN w Szczecinie Stanisławem Rychlikiem, wśród potrzeb lokalowych wymieniając seminarium duchowne¹⁶. Ordynariusz nie określił wielkości obiektu, umiejscowienia. Zaznaczył tylko, że chciałby, aby seminarium było zlokalizowane nie zbyt daleko od ośrodka miejskiego¹⁷. Podczas spotkania bp. Dąbrowskiego z wicepremierem Józefem Tejchmą 9 października 1972 roku sekretarz Episkopatu przedstawił zapotrzebowanie nowych diecezji w tym na seminaria duchowne. Tejchma uznał, że tą sprawą z ramienia rządu zajmuje się kierownik UdSW – wiceminister Aleksander Skarżyński. Wicepremier stwierdził, że prośby biskupów są „wygórowane, ale najlepiej

¹¹ Zob. Z. Stanuch, *Największa diecezja Europy. Konsekwencje powstania rozległej gorzowskiej administracji apostołskiej i geneza jej podziału w 1972 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 37 (2021) nr 1, s. 306-328.

¹² Protokół z objęcia diecezji przez biskupa szczecińsko-kamieńskiego w dniu 8 VII 1972, „Prezbiterium”, (1973) nr 1-2, s. 19.

¹³ Bulla Ojca Świętego Pawła VI mianująca biskupa Jerzego Strobę biskupem szczecińsko-kamieńskim, tamże, s. 16.

¹⁴ Zob. A. Prut, *Kształcenie duchowieństwa diecezjalnego Kościoła szczecińsko-kamieńskiego do czasu utworzenia własnego wyższego seminarium duchownego*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim. T. 3: 1972-1978*, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 255-281.

¹⁵ P. Raina, *Arcybiskup Bronisław Dąbrowski. Portret*, Warszawa 2008, s. 185.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN), sygn. 3860, k. 39, Notatka służbowa z przebiegu spotkania Przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Narodowej z biskupem Jerzym Strobą, odbytego w dniu 7 października 1972 roku.

¹⁷ Tamże, k. 85-86, Notatka służbowa dotycząca wniosków złożonych Przewodniczącemu Rady Narodowej przez biskupa Jerzego Strobę podczas rozmowy odbytej w dniu 7 października 1972 roku, Szczecin 19 X 1972.

będzie jak sami omówią i uzgodnią wszystko z miejscowymi władzami”. W tym kontekście uznał, że rozmowa bp. Stroby z przewodniczącym Rychlikiem „jest niezłym początkiem”¹⁸. Postulaty bp. Stroby były rozpatrywane podczas spotkania w Wydziale Administracyjnym KC PZPR 27 listopada 1972 roku. Uznano, że nie należy wykazywać nadmiernego pośpiechu w rozpatrywaniu tychże dezyderatów. O ile władze zgodziły się na przydzielenie budynku na potrzeby rezydencji, to nie wyraziły zgody na budowę seminarium¹⁹. Zakładano, że każdy z postulatów należy rozpatrywać osobno, stawiając jednocześnie określone żądania. W konsekwencji „można będzie długo utrzymywać biskupa w roli proszącego”²⁰. To stwierdzenie świadczyło dobitnie o tym, że zasadniczy kierunek polityki państwa wobec Kościoła nie uległ zmianie. Władze komunistyczne nadal prowadziły politykę ograniczania bazy materialnej Kościoła i jego oddziaływania duszpasterskiego. Polityka „uników” ze strony państwa polegała również na składaniu niedorzecznych z punktów widzenia Kościoła propozycji lokalizacji. Podczas spotkania w Warszawie 11 stycznia 1973 roku wiceminister Skrzyński zasugerował bp. Stobie możliwość ulokowania seminarium w Kamieniu Pomorskim. Ordynariusz diecezji „stanowczo przeciwstawił się temu, podkreślając konieczność umieszczenia uczelni duchownej w Szczecinie”²¹. Biskup Stroba konsekwentnie zabiegał o powstanie WSD. Dnia 20 czerwca 1973 roku kuria biskupia zwróciła się do PWRN o przekazanie placu w szczecińskim Pilichowie na potrzeby lokalizacji seminarium. Minister Skarżyński uznał, że sprawa ta powinna być poprzedzona zgodą Ministra Oświaty i Wychowania na powstanie seminarium²².

W 1973 roku bp Stroba udał się do Rzymu z wizytą *ad limina Apostolorum*. Dnia 7 grudnia 1973 roku poinformował papieża Pawła VI o konieczności budowy seminarium duchownego. Urzędnicy Sekretariatu Stanu okazali duże zainteresowanie rozwojem diecezji, w szczególności kwestią utworzenia seminarium²³. Po powrocie z Rzymu ordynariusz spotkał się z konsultorami, gdzie sprawę powołania WSD ujął następująco:

(...) diecezja powstała na mocy bulli ojca świętego, władze państwowe ją zatwierdziły. Utworzenie seminarium zaś jest nieodłączną konsekwencją tego aktu, a biorąc pod uwagę, że diecezja posiada już seminarium na terenie Diecezji Gorzowskiej istnieje tylko kwestia jego przeniesienia, to zaś nie stawia wymogu uzyskania oddzielnego zezwolenia, jako że przeniesienie nie jest tworzeniem²⁴.

¹⁸ P. Raina, *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu*, t.1, *Lata 1970-1981*, Warszawa 1985, s. 128.

¹⁹ APS, PWRN, sygn. 3866, k. 91, Notatka służbowa ze spotkania odbytego w Wydziale Administracyjnym Komitetu Centralnego PZPR w Warszawie, Szczecin dnia 28 listopada 1972 roku.

²⁰ Tamże, k. 92.

²¹ Masalski, *Dzieje diecezji*, s. 252.

²² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Zespół Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW), sygn. 97/2, k. 4, Notatka służbowa, Szczecin, 3 VII 1973.

²³ Słowo Biskupie z okazji powrotu ze Stolicy Apostolskiej, Szczecin, 23 XII 1973, „Prezbiterium”, (1974) nr 1-2, s. 58-59.

²⁴ Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Szczecinie, sygn. 008/641, t. II, k. 40, Informacja Szczecin, 7 XI 1974.

Dnia 28 grudnia 1973 roku w Warszawie odbyło się spotkanie biskupów Ziemi Zachodnich i Północnych z udziałem bp. Dąbrowskiego z wicepremierem Tejchmą. Ordynariusz szczecińsko-kamiński poinformował obecnych, że wnioskował o budowę seminarium z wojewodą szczecińskim Jerzym Kuczyńskim, lecz ten odesłał go do premiera. Na zapytanie sekretarza Episkopatu czy już zostały zorganizowane seminaria w nowych diecezjach, bp Stroba przedstawił pismo Kongregacji ds. Wychowania, w którym zostały poruszony ten problem²⁵. Działając w łączności ze Stolicą Apostolską, szczecińsko-kamińska kuria biskupia w piśmie skierowanym do WdSW Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie (UWwS) z 28 stycznia 1974 roku przedstawiła wniosek o dołączenie do planu budowlanego na 1974 rok budowy gmachu seminarium²⁶. Biskup Stroba zwrócił uwagę wojewodzie Kuczyńskiemu, że w myśl regulacji kościelnych szczecińskie WSD zostało ustanowione bullą *Episcoporum Poloniae coetus*, erygującą nowe diecezje; co zostało przyjęte z zadowoleniem przez władze PRL. Ponieważ seminarium mieści się dotąd w Gościkowie-Paradyżu, bulla papieska nakłada ma ordynariusza obowiązek przeniesienia go na teren diecezji²⁷. Tym samym utworzenie WSD nie wymaga specjalnego zezwolenia. Używając podobnej argumentacji, bp Stroba zwrócił się w piśmie z 30 stycznia 1974 roku do kierownika UdSW Skarzyńskiego o zgodę na uwzględnienie budowy seminarium. Ordynariusz podkreślił, że o potrzebie utworzenia WSD (w oparciu o wspomnianą bullę) pisali do niego: 13 października 1973 roku prefekt Kongregacji Edukacji Katolickiej Gabriel-Maria Garonne, a 7 stycznia 1974 roku sekretarz stanu Stolicy Apostolskiej kard. Jean-Marie Villot²⁸. W specjalnych *Tezach do rozmowy z biskupem Strobą*, przygotowanych wojewodzie Kuczyńskiemu stwierdzono, że argumentacja ordynariusza, oparta na prawie kanonicznym, jest próbą ominięcia przepisów państwowych:

Wyływa z tego wniosek, że władze państwowe w stosunkach z Kościołem powinny liczyć się z prawem kościelnym a nawet honorować je. Te tendencje przejawia Episkopat w swoich posiedzeniach²⁹.

Władze PRL nie zamierzały ulegać stronie kościelnej. Podczas rozmowy bp. Stroby 11 marca 1974 roku wojewoda Kuczyński uznał, że na powstanie seminarium w Szczecinie musi się zgodzić minister oświaty. Wspominał, że sprawę utworzenia WSD podnosił na spotkaniu z wicepremierem Tejchmą, ten zaś odesłał go do ministra Skarzyńskiego, który powiedział „złóżcie wniosek”. Wojewoda

²⁵ *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego. Narodziny diecezji szczecińsko-kamińskiej i koszalińsko-kołobrzesckiej (1945-1972)*, t. 14, wstęp, wybór i oprac. K. Kozłowski, Szczecin 2007, s. 185.

²⁶ APS, Zespół Urząd Wojewódzki w Szczecinie (dalej: UWwS), sygn. 3532, k. 1, Pismo Kurii Biskupiej Szczecińsko-Kamińskiej do Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie, Szczecin, 28 I 1974.

²⁷ Tamże, k. 23, Pismo bpa Jerzego Stroby do wojewody szczecińskiego Jerzego Kuczyńskiego, Szczecin, 28 I 1974.

²⁸ AAN, UdSW sygn. 97/2, k. 10, Pismo bpa Jerzego Stroby do wiceministra Aleksandra Skarzyńskiego, Szczecin 30 I 1974.

²⁹ APS, UWwS, sygn. 2853, k. 24, Tezy do rozmowy z biskupem Strobą, Szczecin 26 II 1974.

stwierdził, że „wniosku nie może złożyć i koło się zamknęło”³⁰. W związku z tym w piśmie z 27 marca 1974 roku WdSW UWwS poinformował kurię biskupią, że postanawia zawiesić z urzędu postępowanie administracyjne w sprawie wyrażenia zgody na budowę gmachu WSD. W uzasadnieniu stwierdzono, że powstanie seminarium wymaga zgody ministra oświaty i wychowania zgodnie z art. 39 ust. 1 i 3 ustawy z 15 lipca 1961 roku o rozwoju oświaty i wychowania. Kuria powinna zatem „wyjednać” u wspomnianego ministra zezwolenie na utworzenie WSD³¹.

Władze PRL prowadziły z Episkopatem swoistą grę o oddalenie utworzenia seminarium w Szczecinie *ad calendas graecas*. Dnia 10 października 1974 roku podczas rozmowy z bp. Dąbrowskim w UdSW jego kierownik – minister Kazimierz Kąkol uznał, że bp Stroba zamiast podania do Ministerstwa Oświaty i Wychowania o zatwierdzenie WSD skierował pismo do władz budowlanych³². W tej sytuacji ordynariusz szczecińsko-kamieński zwrócił się ponownie 17 października 1974 roku do wojewody Kuczyńskiego z prośbą o udzielenie zgody na budowę gmachu seminarium³³. Wojewoda skierował zaś pismo do ministra oświaty. Pismem z 18 stycznia 1975 roku Ministerstwo Oświaty i Wychowania zwróciło się do bp. Stroby o nadesłanie aktu erekcyjnego diecezji i obsady personalnej przyszłego seminarium³⁴. W odpowiedzi 22 stycznia 1975 roku ordynariusz przesłał odpis bulli i pisma kard. Villota oraz informację, że około czterdziestu księży odbywa studia specjalistyczne, z tego dziesięciu przygotowuje się do doktoratu, dodając:

Mam nadzieję, że po przeniesieniu Seminarium do Szczecina, będę mógł wybrać spośród nich zespół wykładowców i rektora Seminarium. Są to jednak ludzie młodzi, którzy muszą i ukończyć studia i sprawdzić się. Okazją do tego będzie czas budowy Seminarium, który obliczam mniej więcej na 5 lat³⁵.

Podczas wizyty w Szczecinie legata apostolskiego abp. Luigiiego Poggiego 6 marca 1975 roku bp Stroba zaznaczył, że na zbudowanie seminarium potrzebna jest zgoda władz wojewódzkich³⁶.

Jednocześnie rozmowy w sprawie utworzenia WSD prowadzone były na szczeblu centralnym. W 1975 roku bp Dąbrowski dwukrotnie spotkał się w tej sprawie z ministrem Kąkolem: 27 lipca i 30 września. Podczas drugiej rozmowy sekretarz Episkopatu stwierdził: „Nie wiem po raz który interweniowałem w sprawie pozwolenia na budowę seminariów w Szczecinie i Koszalinie. Oczywiście

³⁰ Tamże, 29, Notatka służbowa z przebiegu rozmowy Wojewody Szczecińskiego z biskupem Jerzym Strobą, Szczecin 11 marca 1974.

³¹ AAN, UdSW, sygn. 97/2, k. 14, Pismo Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie do Kurii Biskupiej, Szczecin 27 III 1974.

³² Raina, *Rozmowy z władzami*, s. 189.

³³ APS, UWwS, sygn. 3532, k. 19, Pismo biskupa szczecińsko-kamieńskiego Jerzego Stroby do wojewody szczecińskiego Jerzego Kuczyńskiego, 17 X 1974.

³⁴ Tamże, k. 20, Pismo Ministerstwa Oświaty i Wychowania do bpa Jerzego Stroby, Warszawa, 18 I 1975.

³⁵ AAN, UdSW, sygn. 97/2, k. 18, Pismo biskupa Jerzego Stroby do Ministerstwa Oświaty i Wychowania, Szczecin 22 I 1975.

³⁶ Włodkowski, *Działalność biskupa*, s. 252.

trochę dłuższa była dyskusja³⁷. Kierownik UdSW zakomunikował, że pozwolenie może zostać wydane dopiero po rozmowie z ministrem oświaty i wychowania Jerzym Kuberskim, którą zaplanowano na listopad. Biskup Stroba po raz kolejny rozmawiał o WSD w UdSW 17 października 1975 roku. Natomiast 17 listopada bp Dąbrowski spotkał się w Sulejówku z sekretarzem KC PZPR, zastępcą członka BP Stanisławem Kanią. Według sekretarza Episkopatu brak zgody na powstanie seminariów w Szczecinie i Koszalinie świadczył o niezakończonym procesie normalizacji na Ziemiach Zachodnich. Kania zaś stanął na stanowisku, że budowa seminariów może być przedyskutowana w ramach spraw alumnów³⁸. Efektów nie przyniosło również kolejne spotkanie bp. Stroby z Kąkolem 18 listopada 1976 roku i rozmowa bp. Dąbrowskiego z dyrektorem UdSW 25 listopada 1976 roku³⁹.

O potrzebie utworzenia WSD w Szczecinie wielokrotnie w swoich homiliach mówił bp Stroba. Przykładowo 17 maja 1977 roku w szczecińskiej katedrze pw. św. Jakuba wspominał, że w Paradyżu kształci się 45 kleryków. Należy ich przenieść na teren diecezji szczecińsko-kamieńskiej:

Od samego początku zabiegam o zezwolenie na budowę gmachu seminarium w Szczecinie i otrzymuję za każdym razem obietnicę że takie zezwolenie otrzymam ale zezwolenia dotąd nie otrzymałem⁴⁰.

W związku z tym biskup zakładał, że będzie musiał rozmieścić kleryków w domach prywatnych w Szczecinie⁴¹. W piśmie do sekretarza Episkopatu z 19 stycznia 1978 roku bp Stroba poinformował o przeniesieniu we wrześniu 1977 roku siedmiu diakonów VI kursu do jednego ze probostw szczecińskiej parafii⁴². Papież Paweł VI mianował 21 września 1978 roku bp. Strobę arcybiskupem – metropolitą poznańskim. Nowym ordynariuszem diecezji szczecińsko-kamieńskiej został nominowany przez papieża 1 marca 1979 roku Kazimierz Majdański, który kontynuował starania o utworzenie seminarium⁴³.

Ponieważ kwestia utworzenia seminariów w Szczecinie i Koszalinie nie została uregulowana przez władze państwowe, głos zabrał Episkopat. W komunikacie z obrad 163. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, które odbyły się 4-5 maja 1978 roku na Jasnej Górze, stwierdzono, iż instytucje służące kształceniu duchow-

³⁷ Raina, *Rozmowy z władzami*, s. 200.

³⁸ Tamże, s. 212, 223.

³⁹ Tamże, s. 272.

⁴⁰ APS, UWwS, sygn. 2851, k. 87, Stenogram kazania bpa Jerzego Stroby wygłoszonego 17 VI 1976 r. w katedrze św. Jakuba w Szczecinie z okazji centralnych uroczystości Bożego Ciała.

⁴¹ Tamże, k. 89.

⁴² AAN, UdSW, sygn. 97/2, k. 19, Pismo biskupa szczecińsko-kamieńskiego do sekretarza Episkopatu Polski, 19 I 1978. Była to parafia pw. św. Kazimierza. W 1988 roku kolejny rocznik diakonów zamieszkał w budynku parafii pw. Świętej Trójcy. Wichrowski, *Czas budowy*, s. 48; Włodkowski, *Działalność biskupa*, s. 254.

⁴³ Dnia 28 grudnia 1978 roku kuria biskupia zgłosiła do władz wojewódzkich program budowy WSD do planu inwestycyjnego na 1979 rok. Po odmownej decyzji z 5 kwietnia 1979 roku, diecezja złożyła ponowne pismo 20 grudnia 1979 roku. Władze państwowe podtrzymały swoją decyzję w piśmie z 12 maja 1980 roku. Masalski, *Dzieje diecezji*, s. 254; Szwałkosz, „*Serce diecezji*”, s. 100.

nych i świeckich stanowią podstawowy element posłannictwa Kościoła i niezbędny warunek normalizacji relacji między Kościołem i państwem. Biskupi uznali, że

Polska racja stanu domaga się tego, aby władze przestały stawiać przeszkody w zorganizowaniu seminariów w tych dwóch diecezjach, które powstały w wyniku unormowania kościelnej organizacji na naszych Ziemiach Zachodnich i Północnych⁴⁴.

W piśmie z 12 maja 1979 roku prymas Polski kard. Wyszyński zwrócił się w sprawie utworzenia seminariów do przewodniczącego Rady Państwa Henryka Jabłońskiego. Prymas wyraźnie stwierdził, że bulla papieska z 1972 roku ustanowiła wśród instytucji diecezjalnych WSD. Wspominał o konsekwentnych staraniach biskupów obu diecezji o utworzenie seminariów. Przypomniął, że pisma ordynariuszy nie doczekały się reakcji ze strony Ministerstwa Oświaty i Wychowania. Natomiast wnioski o budowę gmachów seminaryjnych rokrocznie są załatwiane odmownie z uwagi na „niedobór materiałów budowlanych i mocy przerobowej”. Z tych względów klerycy obu diecezji przenoszeni są z Paradyża do Szczecina oraz Poznania i Gniezna (diecezja koszalińsko-kołobrzeska). Ta sytuacja niepokoi papieża Jana Pawła II, który poinformował Episkopat 27 lutego 1979 roku, że sprawa utworzenia seminariów „także leży mi na sercu”⁴⁵. W związku z tym prymas zwrócił się do władz państwowych, aby wzięły pod szczególną rozwagę udzielenie pozwolenia na budowę WSD, podobnie jak Episkopat, „wyrażając obawę, że dalsze zwlekanie szkodzi interesom polskiej racji stanu na tych terenach”⁴⁶. Pismo to pozostało bez odpowiedzi. Kwestię braku odpowiedzi na postulat prymasa podjął 20 października 1979 roku bp Dąbrowski podczas rozmowy z Kanią w Sulejówku⁴⁷. Aktywny w tej sprawie był również bp Majdański, który 8 listopada 1979 roku w trakcie spotkania z wojewodą Kuczyńskim zwrócił się o możliwość budowy seminarium. Wojewoda natomiast stwierdził, że kwestia ta jest przedmiotem rozmów na szczeblu centralnym⁴⁸.

Zgoda na utworzenie seminarium duchownego została podjęta przez władze państwowe po strajkach sierpniowych 1980 roku i utworzeniu NSZZ „Solidarność”. Jak trafnie stwierdza Rafał Łatka: „W zamian za łagodzenie napięć oraz zachowanie dystansu wobec części Solidarności, władze były gotowe zapłacić konkretnymi ustępstwami w ważnych dla Kościoła sprawach”⁴⁹. Pierwszym krokiem było

⁴⁴ *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000*, wstęp i oprac. J. Żaryn, Warszawa 2006, s. 197.

⁴⁵ AAN, UdSW, sygn. 97/2, k. 22-26, Pismo prymasa Polski kard. S. Wyszyńskiego do przewodniczącego Rady Państwa H. Jabłońskiego, Warszawa 12 V 1979.

⁴⁶ Tamże, k. 27.

⁴⁷ Raina, *Rozmowy z władzami*, s. 354.

⁴⁸ APS, UWwS, sygn. 3058, k. 8, Notatka służbowa z przebiegu rozmowy wojewody szczecińskiego Jerzego Kuczyńskiego z ordynariuszem diecezji szczecińsko-kamieńskiej bpem Kazimierzem Majdańskim, Szczecin 8 XI 1979.

⁴⁹ Łatka, *Episkopat*, s. 429. Por. Żaryn, *Dzieje*, s. 430-431. Wydaje się, że tę sytuację doskonale potrafił wykorzystać bp K. Majdański, który już 10 września 1980 roku skierował do szefa UdSW J. Kuberskiego pismo w sprawie konieczności powstania seminarium. Masalski, *Dzieje diecezji*, s. 254-255.

reaktywowanie Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu 24 września 1980 roku. O jej utworzeniu zadecydował dwa tygodnie wcześniej Wydział Administracyjny KC PZPR⁵⁰. Na posiedzeniu Komisji 20-21 listopada 1980 roku zaakceptowano propozycję budowy gmachów seminariów w Szczecinie i Koszalinie⁵¹. Członek Rady Państwa Kazimierz Barcikowski stwierdził:

Historia problemu była różna (...). Chcemy znaleźć rozwiązanie tych wszystkich problemów, które tego wymagają, ale nie należy budować okopów wokół seminariów duchownych. Chcemy kształtować fundamentalne zasady współdziałania Państwa z Kościołem, więc trzeba znaleźć rozwiązanie. Nie jestem przywiązany do żadnych form, które były, Ale tu w grę wchodzi kształtowanie kadry dla Kościoła⁵².

Była to przełomowa decyzja. Z datą 28 listopada 1981 roku wojewoda szczeciński Henryk Kanicki wydał bp. Majdańskiemu decyzję o wyrażeniu zgody na budowę WSD w Szczecinie⁵³. Działając na podstawie art. 39 ustawy z dnia 15 lipca 1961 roku o rozwoju oświaty i wychowania, minister oświaty i wychowania Krzysztof Kruszewski 18 grudnia 1980 roku zaaprobował otwarcie i prowadzenie seminarium duchownego⁵⁴.

Decyzja o zgodzie na budowę seminarium została przyjęta z wielką satysfakcją w diecezji. W słowie pasterskim do kapłanów wiernych z 29 listopada 1980 roku bp Majdański pisał:

Niech naszą podziękę usłyszą także ludzie: wszyscy, którzy podejmowali starania, na czele z Księdzem Prymasem oraz moim Poprzednikiem Ks. Arcybiskupem Jerzym Stroba; wszyscy, którzy się wytrwale w tej intencji modlili. Wyrazamy uznanie i wdzięczność tym, którzy tę szczęśliwą decyzję podjęli: Władzom Centralnym i Wojewódzkim⁵⁵.

Dekretem z 24 marca 1981 roku bp Majdański erygował Wyższe Seminarium Duchowne w Szczecinie pw. Najświętszej Rodziny z Nazaretu⁵⁶. Ordynariusz diecezji podjął działania związane z ustaleniem lokalizacji budynku WSD. W tym celu 2 stycznia 1981 roku spotkał się z wojewodą szczecińskim Tadeuszem Waluszkiewiczem. Biskup Majdański nie zaproponował konkretnego miejsca budowy:

⁵⁰ W skład Komisji weszli: kard. Franciszek Macharski, abp Jerzy Stroba, bp Bronisław Dąbrowski i ks. Alojzy Orszulik, Kazimierz Barcikowski, Jerzy Kuberski, Witold Lipski, Aleksander Merker. Dudek, Gryz, *Komuniści*, s. 357. O działalności Komisji zob. szerzej: K. Michalski, *Działalność Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu Polski 1980-1989*, Warszawa 2012.

⁵¹ AAN, UdSW, sygn.115/3, k. 33, Protokół z posiedzenia Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu w dniach 20 i 21 listopada 1980 roku.

⁵² Tamże, k. 209, Notatka z II posiedzenia Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu w dniach 20 i 21 listopada 1980 roku.

⁵³ APS, UWwS S, sygn. 3532, k. 54, Pismo wojewody szczecińskiego Henryka Kanickiego do ordynariusza diecezji szczecińsko-kamieńskiej bpa Kazimierza Majdańskiego, Szczecin 28 XI 1980.

⁵⁴ Tamże, k. 71, Pismo ministra oświaty i wychowania Krzysztofa Kruszewskiego do ordynariusza diecezji szczecińsko-kamieńskiej bpa Kazimierza Majdańskiego, 18 XII 1980.

⁵⁵ Tamże, k. 57, Słowo pasterskie do Kapłanów i Wiernych Diecezji Szczecińsko-Kamieńskiej do odczytania z ambon w III Niedzielę Adwentu 1980.

⁵⁶ K. Majdański, Dekret erekcji Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Szczecińsko-Kamieńskiej, Szczecin, 24 III 1980, „Prezbiterium”, (1981) nr 2-3, s. 111.

„Wyraził tylko pragnienie, aby seminarium zlokalizować w Szczecinie blisko kościoła i niedaleko katedry. Nie chce budować seminarium poza miastem, bo nie chce wychowywać kleryków z dala od świata”⁵⁷. Podczas rozmowy z dyrektorem WdSW UWwS Henrykiem Kołodziejkiem biskup sufragan Stanisław Stefanek przedstawił cztery propozycje lokalizacyjne⁵⁸. Ostatecznie w piśmie z 8 lutego 1981 roku do wojewody kuria wyraziła zainteresowanie lokalizacją u zbiegu ulic: 26 Kwietnia i Santockiej⁵⁹. Teren ten należał do Politechniki Szczecińskiej. Jej Senat uchwałą z 4 marca 1981 roku zgodził się na tę lokalizację, pod warunkiem, aby teren powierzchni na potrzeby kurii nie przekraczał sześciu hektarów (co wiązało się z potrzebami rozwojowymi uczelni)⁶⁰. Decyzją Wydziału Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska Urzędu Miejskiego w Szczecinie z 13 marca 1981 roku powyższy teren przeznaczono pod budowę WSD⁶¹. Decyzja lokalizacyjna spotkała się z protestem użytkowników terenu – Pracowniczego Ogrodu Działkowego „Santocka”, którzy wnieśli odwołanie do wojewody szczecińskiego. Po podtrzymaniu przez wojewodę 8 maja 1981 roku decyzji Urzędu Miejskiego w Szczecinie, działkowcy wnieśli skargę do Naczelnego Sądu Administracyjnego⁶². W wyroku ogłoszonym 18 lutego 1982 roku sąd uznał decyzje administracyjne za zgodne z prawem i utrzymał je w mocy⁶³. Szukając *modus vivendi*, bp Majdański i wojewoda Stanisław Malec ustalili 14 kwietnia 1982 roku, że seminarium zostanie zlokalizowane na terenach położonych pomiędzy ulicami: Akademicką, Moczyńskiego oraz terenu PKP⁶⁴. Dnia 24 kwietnia 1982 roku ordynariusz diecezji poświęcił plac pod budowę WSD. Siedmiohektarowa działka budowlalna została przekazana diecezji w wieczyste użytkowanie 28 czerwca 1983 roku⁶⁵. Prace budowlane rozpoczęto 11 sierpnia 1983 roku⁶⁶. Pierwszą cegłę pod budowę gmachu przy ul. Papieża Pawła VI położono 6 września 1983 roku⁶⁷. Dyrektorem

⁵⁷ APS, UWwS, sygn. 3517, k. 78-79, Notatka służbowa z rozmowy wojewody szczecińskiego z ordynariuszem diecezji szczecińsko-kamieńskiej, Szczecin 5 I 1981. Zob. Masalski, *Dzieje diecezji*, s. 255.

⁵⁸ APS, UWwS, sygn. 3532, k. 60-61, Notatka służbowa dotycząca lokalizacji seminarium duchownego w Szczecinie, Szczecin, 7 I 1981.

⁵⁹ AAN, UdSW, sygn. 97/2, k. 30, Pismo bpa Kazimierza Majdańskiego do wojewody szczecińskiego Tadeusza Waluszkiewicza, Szczecin, 8 II 1981.

⁶⁰ Tamże, k. 31, Wyciąg z protokołu nr 309 z posiedzenia Senatu Politechniki Szczecińskiej w dniu 4 marca 1981 roku.

⁶¹ APS, UWwS, sygn. 3533, k. 52, Decyzja Wydziału Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska Urzędu miejskiego w Szczecinie, Szczecin 13 III 1981.

⁶² Zob. AAN, UdSW, sygn. 97/2, k. 33-72.

⁶³ APS, UWwS, sygn. 3533, k. 153, Notatka służbowa, Szczecin 20 II 1982.

⁶⁴ Tamże, k. 73, Ustalenia wstępne dotyczące lokalizacji Wyższego Seminarium Duchownego w Szczecinie w rejonie ulic Akademickiej, Moczyńskiego i terenów PKP, Szczecin 14 IV 1982.

⁶⁵ Szwajkosz, „*Serce diecezji*”, s. 100-101.

⁶⁶ G. Wejman, *Organizacja Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1979-1990*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim. T. 4. 1979-1989/1990*, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2019, s. 203.

⁶⁷ Łuszczek, *Arcybiskupie*, s. 7, 21.

administracyjnym budowy został ks. Stanisław Sz wajkosz⁶⁸, jego współpracownikami: ks. Andrzej Steckiewicz, następnie ks. Aleksander Ziejewski oraz inż. Antoni Frączak⁶⁹. Łączna kubatura obiektów wyniosła 96 tys. m³ i ponad 20 tys. m² powierzchni użytkowej, obejmując: zaplecze gospodarcze, budynki mieszkalne i dydaktyczne, kaplicę seminaryjną, bibliotekę, salę gimnastyczną, obiekty rekreacyjne, salę komputerową, audiowizualną, języków obcych⁷⁰. Budowa była finansowana ze środków diecezji, datków wiernych, innych ofiarodawców⁷¹. W charakterystyce bp. Majdańskiego sporządzonej w WdSW UWwS stwierdzono: „Na cele związane z budową wyznacza parafiom wysoki podatek, co wśród znacznej części proboszczów budzi sprzeciw”⁷².

Budowa napotykała na liczne trudności ze strony władz państwowych. W *Pro memoria* do Episkopatu, datowanego na 4 sierpnia 1986 roku, bp Majdański do przeszkód w budowie zaliczył zakazy (przekazywane ustnie), które zamykają dostęp do zakupu materiałów i ciężkiego specjalistycznego sprzętu, wypożyczanego od zakładów przemysłowych⁷³. Biskup stwierdzał:

Nie chodzi przy tym o znane w naszym kraju trudności, ale o to, że w ostatnich miesiącach wszelkie pertraktacje kończą się wtedy, gdy pada słowo: „Seminarium”. Wyraźne jest zastraszanie, opinia o nim roznosi się coraz szerzej, wyrażając duże społeczne szkody⁷⁴.

W piśmie z 18 sierpnia 1986 roku UdSW wraz z władzami wojewódzkimi „przyjął ze zdziwieniem” zawarte zarzuty. Urząd zwracał uwagę na szybkie tempo budowy, a także podkreślał pewne trudności wynikające z ogólnej sytuacji rynkowej, napiętych planów przedsiębiorstw i braku personelu. Jednocześnie stwierdzono, że władze wojewódzkie nie nakazały sprzedaży materiałów i udostępnienia sprzętu technicznego⁷⁵. Przypomniano, że w 1984 roku w rozmowie z bp. Majdańskim wojewoda szczeciński

(...) oświadczył, że władze nie będą stawiać przeszkód, jeżeli Kuria Diecezjalna wejdzie w kontakt z niektórymi przedsiębiorstwami państwowymi dysponującymi sprzętem budowlanym i zawrze z nimi stosowne umowy na zasadach handlowych⁷⁶.

⁶⁸ APS, UWwS, sygn. 3519, k. 33, Zaświadczenie, Szczecin 8 XI 1983.

⁶⁹ Masalski, *Dzieje diecezji*, s. 256.

⁷⁰ Wejman, *30-lecie*, s. 51.

⁷¹ Tamże, s. 257.

⁷² APS, UWwS, sygn. 3507, k. 20, Charakterystyka biskupa Kazimierza Majdańskiego, ordynariusza diecezji szczecińsko-kamińskiej.

⁷³ Tamże, sygn. 3522, k. 7, Pro memoria w sprawie trudności przy budowie Seminarium Duchownego w Szczecinie, 4 VIII 1986.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże, k. 74, Pro memoria w odpowiedzi na pro memoria (z dnia 4 sierpnia 1986 roku) w sprawie trudności przy budowie Seminarium Duchownego w Szczecinie.

⁷⁶ Tamże, k. 74-75.

Nota bene ks. Ziejewski podkreślał zaangażowanie wielu dyrektorów przedsiębiorstw, duchowieństwa i wiernych w budowę seminarium⁷⁷.

Istotne znaczenie miała wizyta papieża Jana Pawła II w Szczecinie 11 czerwca 1987 roku. Ojciec św. dokonał wmurowania kamienia węgielnego w powstające WSD. Następnie papież spożył posiłek w przygotowanym refektarzu, pomodlił się w seminaryjnej kaplicy i odpoczął w wyznaczonym pokoju⁷⁸. W sprawozdaniu WdSW UWwS stwierdzono: „Działania organów państwa ograniczały się tu zapewnienia bezpieczeństwa papieża i osób towarzyszących”⁷⁹. W przemówieniu do alumnów seminariów duchownych tego dnia w katedrze pw. św. Jakuba Jan Paweł II mówił:

Wmurowaliśmy przeto ten kamień węgielny, aby był symbolicznym wiązaniem dla wszystkich kamieni, jakie wejdą w budowę Waszego seminarium. Ta zaś budowa z martwych kamieni ma przyjąć w siebie wspólnotę „żywych kamieni”. Ma być w przyszłości codziennym, nieodzownym świadkiem systematycznego procesu, poprzez który przygotowuje się wewnętrzna przestrzeń dla działania Ducha Chrystusa⁸⁰.

Papież doskonale rozumiał, że seminarium będzie nie tylko ośrodkiem kształcenia duchownych, ale intelektualnym i duchowym sercem diecezji.

W październiku 1987 roku dwóch pracowników budowy seminarium zostało zatrzymanych i przesłuchiowanych przez MO jako potencjalni podejrzani w sprawie włamania z napadem do mieszkania prywatnego. Biskup Majdański skierował 8 października 1987 roku pismo do sekretarza Episkopatu abp. Dąbrowskiego i wojewody szczecińskiego Malca przeciw niewłaściwemu potraktowaniu tychże robotników przez MO. Ordynariusz zwracał uwagę, że w trakcie trzygodzinnego przesłuchania przez czterech funkcjonariuszy robotnicy byli pytani o wysokość zarobków, zmiany personalne na budowie, sprowadzanie betonu „na lewo”, roli ks. Ziejewskiego i ks. Jana Zapartka, inżynierów nadzorujących, liczby osób zatrudnionych na budowie, funduszy na jej realizację, modlitwy, którą zaczyna się praca⁸¹. Biskup prosił sekretarza Episkopatu o „wyciągnięcie wszystkich wniosków z tego niezwykle wydarzenia godzącego w dobro Seminarium”⁸². Z informacji szefa WUSW w Szczecinie gen. bryg. Jarosława Wernikowskiego do wojewody z 17 października 1987 roku, wynikało, że pracownicy seminarium zostali przesłuchani w Komisariacie II Rejonowego Urzędu Spraw Wewnętrznych

⁷⁷ *Z ziemi sandomierskiej nad Odrę i Bałtyk. Tę ziemię umiłowalem. Księga pamiątkowa na 70-lecie ks. Aleksandra Ziejewskiego*, Szczecin 2021, s. 42-45, 48-54.

⁷⁸ Wejman, *30-lecie*, s. 52.

⁷⁹ APS, UWwS, sygn. 3536, k. 75, Sprawozdanie z przygotowań do wizyty papieża Jana Pawła II w Szczecinie oraz jej przebiegu w dniu 11 czerwca 1987 roku.

⁸⁰ Tamże, k. 99, Przemówienie Papieża do alumnów Seminariów Duchownych w Szczecinie w dniu 11.06. godz. 16.37.

⁸¹ Tamże, sygn. 3523, k. 160, Pismo biskupa szczecińsko-kamińskiego Kazimierza Majdańskiego do sekretarza Episkopatu Polski arcybiskupa Bronisława Dąbrowskiego, 18 X 1987.

⁸² Tamże.

w Szczecinie⁸³. Zatrzymani według generała „w sposób spontaniczny bez zadawania szczegółowych pytań mówili na temat swego zatrudnienia, warunków pracy, miejsca zamieszkania”⁸⁴. Zostali ostatecznie wykluczeni z udziału w napadzie⁸⁵. Incydent ten świadczył, o tym, że władze państwowe dokładnie monitorowały postępy prac przy budowie seminarium.

Od października 1989 roku wszystkie roczniki kleryków mieszkali w budynku przy ul. Papieża Pawła VI 2. Prace budowlane zakończyły się w 1993 roku, a 23 października tego roku nuncjusz apostolski abp Józef Kowalczyk dokonał aktu poświęcenia kaplicy i błogosławieństwa całego seminarium⁸⁶.

Podsumowując, poczynając od powstania diecezji szczecińsko-kamieńskiej, bp Stroba podjął działania mające na celu utworzenie WSD. Obowiązek powołania seminarium nakładała według ordynariusza diecezji bulla papieska *Episcoporum Poloniae caetus*. Ten argument był kwestionowany przez władze państwowe, stojące na straży porządku prawnego PRL. W latach 70. XX wieku centralne i wojewódzkie władze konsekwentnie nie wyrażały zgody na budowę seminarium. Wydaje się, że w optyce komunistów jego powstanie wzmacniałoby intelektualnie Kościół szczecińsko-kamieński. W związku z tym wojewoda odsyłał bp. Strobę do władz centralnych, te zaś warunkowały swoje stanowisko zgodą Ministerstwa Oświaty i Wychowania, która nie została wydana. Działania komunistów, blokujące utworzenie WSD, świadczyły, iż w istocie (mimo deklaracji ekipy Gierka) polityka państwa wobec Kościoła nie uległa radykalnej zmianie. Powstanie „Solidarności” wpłynęło na zmianę stanowiska władz komunistycznych. Dostrzegając „tonującą” rolę Kościoła w konflikcie z niezależnym związkiem zawodowym, państwo wyraziło zgodę na budowę WSD w Szczecinie. Przytoczone *Pro memoria* bp. Majdańskiego i incydent z przesłuchaniem robotników seminarium, świadczyły o tym, że postawa władz państwowych odznaczała się pewną ambiwalencją. Z jednej strony oficjalnie nie wpływno na tempo prac budowlanych, a *de facto* stosowano utrudnienia i inwigilację zatrudnionych przy budowie osób. Powstanie WSD przyczyniło się niewątpliwie do wzmocnienia intelektualnego i formacyjnego diecezji szczecińsko-kamieńskiej.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych
Urząd do Spraw Wyznań:

⁸³ Tamże, k. 157-158, Pismo szefa WUSW w Szczecinie gen. bryg. Jarosława Wernikowskiego do wojewody szczecińskiego Stanisława Malca, 17 X 1987.

⁸⁴ Tamże, k. 158.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Poświęcenie kościoła seminaryjnego i seminarium. Inauguracja Roku Akademickiego w WSD, konferencja biskupów diecezji szczecińsko-kamieńskiej, „Prezbiterium”, (1993) nr 9-10, s. 254-255.

Organizacja i działalność Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Szczecińsko-Kamieńskiej, sygn. 97/2.

Protokoły posiedzeń Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu 24 IX 1980, 20-21 XI 1980, sygn. 115/3.

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej:

Korespondencja, notatki służbowe związane z ustanowieniem diecezji szczecińsko-kamieńskiej, sygn. 3860.

Urząd Wojewódzki w Szczecinie:

Notatki służbowe, informacje i korespondencja z kurią biskupią, sygn. 2851.

Notatki służbowe, informacje i korespondencja z kurią biskupią, sygn. 2853.

Sprawozdania statystyczne i opisowe, sygn. 3507.

Akta – biskup profesor Kazimierz Majdański (ordynariusz diecezji szczecińsko-kamieńskiej), sygn. 3058.

Kontakty władz wojewódzkich z diecezją szczecińsko-kamieńską (notatki, informacje, listy pasterskie), sygn. 3517.

Kontakty władz wojewódzkich z diecezją szczecińsko-kamieńską (notatki, informacje, listy pasterskie), sygn. 3518.

Kontakty władz wojewódzkich z diecezją szczecińsko-kamieńską (notatki, informacje, listy pasterskie), sygn. 3519.

Kontakty władz wojewódzkich z diecezją szczecińsko-kamieńską (notatki, informacje, listy pasterskie), sygn. 3520.

Kontakty władz wojewódzkich z diecezją szczecińsko-kamieńską (notatki, informacje, listy pasterskie), sygn. 3523.

Dokumentacja dotycząca lokalizacji Seminarium Duchownego w Szczecinie, sygn. 3532.

Dokumentacja dotycząca lokalizacji Seminarium Duchownego w Szczecinie, sygn. 3533.

Materiały związane z wizytą Jana Pawła II w Szczecinie 11 czerwca 1987 r., sygn. 3536.

Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Szczecinie:

Informacje problemowe w tym sprawozdania, notatki służbowe, wyciągi, plany dotyczące działalności operacyjnej Samodzielnej Sekcji IV i Wydziału IV Komendy Wojewódzkiej MO w Szczecinie za okres od 1956 do 1974 r., sygn. 008/642.

Źródła drukowane

Bulla Ojca Świętego Pawła VI mianująca biskupa Jerzego Strobę biskupem szczecińsko-kamieńskim, „Prezbiterium”, (1973) nr 1-2, s. 16.

Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000, wstęp i oprac. J. Żaryn, Warszawa 2006.

Majdański Kazimierz, Dekret erekcji Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Szczecińsko-Kamieńskiej, Szczecin, 24 III 1980, „Prezbiterium”, (1981) nr 2-3, s. 111.

Poświęcenie kościoła seminaryjnego i seminarium. Inauguracja Roku Akademickiego w WSD, konferencja biskupów diecezji szczecińsko-kamieńskiej, „Prezbiterium”, (1993) nr 9-10, s. 254-255.

Protokół z objęcia diecezji przez biskupa szczecińsko-kamieńskiego w dniu 8 VII 1972, „Prezbiterium”, (1973) nr 1-2, s. 19.

- Raina Peter, *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu*, t.1, *Lata 1970-1981*, Warszawa 1985.
- Słowo Biskupie z okazji powrotu ze Stolicy Apostolskiej, Szczecin, 23 XII 1973, „Prezbiterium”, (1974) nr 1-2, s. 58-59.
- Szwajkosz Stanisław, „*Serce diecezji*”. *Budowa Wyższego Seminarium Duchownego w Szczecinie*, „Prezbiterium”, (1995) nr 1-5, s. 99-101.
- Wichrowski Zdzisław, *Czas budowy seminarium*, „Zeszyty Katechetyczne”, (1997) nr 5, s. 45-50.
- Z ziemi sandomierskiej nad Odrę i Bałtyk. Tę ziemię umiłowałem. Księga pamiątkowa na 70-lecie ks. Aleksandra Ziejewskiego*, Szczecin 2021.
- Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego. Narodziny diecezji szczecińsko-kamieńskiej i koszalińsko-kołobrzesckiej (1945-1972)*, t. 14, wstęp, wybór i oprac. K. Kozłowski, Szczecin 2007.

Opracowania

- Dudek Antoni, Gryz Ryszard, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006.
- Kowalczyk Krzysztof, *Materiały jednostek wojewódzkiej administracji wyznaniowej w Archiwum Państwowym w Szczecinie jako źródło do dziejów stosunków państwo-Kościół rzymskokatolicki w latach 1945-1989*, „Archeion”, 121 (2020) s. 306-326.
- Łatka Rafał, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo-Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019.
- Łuszczyk Krzysztof, *Arcybiskupie Wyższe Seminarium Duchowne w Szczecinie 1981-2021*, Szczecin 2021.
- Masalski Robert, *Dzieje diecezji szczecińsko-kamieńskiej*, Szczecin 2016.
- Michalski Krzysztof, *Działalność Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu Polski 1980-1989*, Warszawa 2012.
- Prut Adrian, *Kształcenie duchowieństwa diecezjalnego Kościoła szczecińsko-kamieńskiego do czasu utworzenia własnego seminarium duchownego*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim T. 3. 1972-1978*, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 255-281.
- Raina Peter, *Arcybiskup Bronisław Dąbrowski. Portret*, Warszawa 2008.
- Stanuch Zbigniew, *Największa diecezja Europy. Konsekwencje powstania rozległej górzowskiej administracji apostolskiej i geneza jej podziału w 1972 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 37 (2021) nr 1, s. 306-328.
- Wejman Grzegorz, *Organizacja Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1979-1990*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim. T. 4. 1979-1989/1990*, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2019, s. 193-239.
- Wejman Grzegorz, *30-lecie Arcybiskupiego Wyższego Seminarium Duchownego w Szczecinie*, w: *30 lat seminariów duchownych na Pomorzu Zachodnim*, red. T. Ceynowa, Koszalin 2013, s. 49-69.
- Włodkowski Robert, *Działalność biskupa szczecińsko-kamieńskiego Jerzego Stroby w latach 1972-1978 w kontekście relacji państwo-Kościół (wybrane problemy)*, „Almanach Historyczny”, 20 (2020) s. 229-259.
- Żaryn Jan, *Dzieje Kościoła katolickiego (1944-1989)*, Warszawa 2003.

STARANIA O UTWORZENIE I BUDOWĘ WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO W SZCZECINIE W KONTEKŚCIE POLITYKI WŁADZ PRL (1972-1989)

Streszczenie

W artykule zanalizowano proces powstania i budowy Wyższego Seminarium Duchownego (WSD) w Szczecinie w kontekście polityki władz państwowych w Polsce. Określono podmioty i cele polityki wyznaniowej władz PRL w rozpatrywanym okresie, status Kościoła katolickiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych, następnie etapy działań biskupów o powołanie seminarium. Od 1945 roku do początku lat 70. XX wieku na tym obszarze funkcjonowała tymczasowa polska administracja kościelna. Po podpisaniu układu normalizacyjnego między PRL a RFN w 1970 roku, Stolica Apostolska przystąpiła do organizacji stałej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych, tj. utworzenia diecezji, w tym szczecińsko-kamieńskiej. Diecezja ta została powołana przez papieża Pawła VI w 1972 roku. Jednym z wymogów jej funkcjonowania było posiadanie własnego seminarium duchownego. Już w 1972 roku starania o utworzenie WSD podjął pierwszy ordynariusz diecezji szczecińsko-kamieńskiej bp Jerzy Stroba. Działania te kontynuował od 1979 roku jego następca – bp Kazimierz Majdański. Władze komunistyczne konsekwentnie odmawiały zgody na utworzenie tej instytucji. W ich optyce powstanie seminarium wzmocniałoby intelektualnie, formacyjnie i duszpastersko diecezję. W związku z tym stosowano taktykę „uników” lub odsyłania ordynariusza do poszczególnych wojewódzkich lub centralnych organów władzy. W tej sytuacji o powstanie WSD apelowała Komisja Plenarna Episkopatu Polski (1977) i prymas kard. Stefan Wyszyński (1979). Biskupi uznawali, że utworzenia seminarium wymaga polska racja stanu na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Dopiero po powstaniu NSZZ „Solidarność” zaistniały przesłanki do realizacji tego postulatu. Partia komunistyczna i rząd zaaprobowwały spełnienie niektórych postulatów Kościoła. W listopadzie 1980 roku przedstawiciele władz państwowych wyrazili zgodę na budowę seminarium w Szczecinie. Proces ten nie odbywał się bez utrudnień ze strony państwa. Brakowało materiałów budowlanych, inwigilowano robotników. W 1987 roku papież Jan Paweł II dokonał wmurowania kamienia węgielnego pod powstające WSD. Prace budowlane zakończyły się dopiero w wolnej Polsce w 1993 roku.

Słowa kluczowe: Wyższe Seminarium Duchowne w Szczecinie; diecezja szczecińsko-kamieńska; polityka władz PRL

JOANNA KUMOR-MIELNIK* – LUBLIN

**PROBLEMATYKA BUDOWNICTWA SAKRALNEGO
DIECEZJI LUBELSKIEJ W STENOGRAMACH Z PRZEMÓWIEŃ
I KAZAŃ BISKUPA SUFRAGANA LUBELSKIEGO
ZYGmunTA KAMIŃSKIEGO Z LAT 1978-1980
ZAREJESTROWANYCH PRZEZ FUNKCJONARIUSZY
APARATU BEZPIECZEŃSTWA**

**THE ISSUES OF SACRAL CONSTRUCTION OF THE LUBLIN
DIOCESE IN TRANSCRIPTS OF SPEECHES AND SERMONS
OF LUBLIN SUFRAGAN BISHOP ZYGMUNT KAMIŃSKI
FROM 1978–1980 RECORDED BY OFFICERS
OF THE SECURITY SERVICE**

Abstract

The main point of the article is the characterization of the issues of sacral construction in the Lublin Diocese contained in the transcripts of speeches and sermons of Lublin Suffragan Bishop Zygmunt Kamiński from 1978–1980, as well as the presentation of the opinion of state authorities on the figure of the clergyman. The introduction to these issues constitutes a statistical and comparative presentation of the records of his statements, which were the result of the interest of the authorities of the Security Service in the activities of the Lublin suffragan. An important emphasis is recognition of Bishop Z. Kamiński's involvement in the development of the construction of churches and chapels in the Lublin Diocese during the communist period, which manifested itself primarily in inspiring the faithful, through sermons and visits to parishes aimed to undertake construction initiatives, but also in overcoming the repression resulting from the enforcement of construction laws by the communist authorities. Bishop Kamiński's concern for the development of sacral construction in the

* Joanna Kumor-Mielnik – dr historii, adiunkt, Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: kumorj@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4428-9059>

diocese was also expressed in his submission of requests and building applications to the religious administration authorities at various levels, but also in his detailed recognition of the construction needs of the diocese. Various forms of counteracting the bishop's pastoral activities undertaken by the communist authorities proved ineffective. Although the authorities at the central level, mindful of the actions of Bishop Kamiński, warned that the emergence of a second Bishop Ignacy Tokarczuk was unthinkable, they failed to 'silence' the Lublin suffragan, who succeeded in encouraging and mobilizing diocesans to undertake construction and pastoral investments, despite the objections of the state authorities, and reiterating that everyone has the right to profess their faith and meet their religious needs in sacred buildings.

Keywords: communist authorities; Department of Religious Affairs; religious administration; Diocese of Lublin; suffragan bishop

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Co do istotności problemu budownictwa sakralnego w okresie PRL badacze dziejów najnowszych nie mają wątpliwości, jednogłośnie twierdząc, że władze państwowe uczyniły z niego „kartę przetargową” w walce z Kościołem, a ograniczenia w budownictwie sakralnym były jednym z najważniejszych środków nacisku stosowanych w zakresie polityki wyznaniowej przez władze Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego¹.

Pierwszym z dwóch zagadnień omawianych w niniejszym tekście będą sprawy budownictwa sakralnego w diecezji lubelskiej, które w latach 1978-1980 stały się przedmiotem kazań i wystąpień biskupa sufragana lubelskiego Zygmunta Kamińskiego.

Drugim problemem, jaki wyłania się z tematu artykułu i wymaga rozwinięcia jest zainteresowanie władz komunistycznych działalnością bp. Z. Kamińskiego oraz przekazem jego wypowiedzi, które jednoznacznie były przez rządzących oceniane jako antypaństwowe i wrogie systemowi.

Te dwie zasadnicze kwestie poprzedzone zostaną dość obszerną charakterystyką samego źródła, czyli stenogramami z kazań i wystąpień biskupa sufragana lubelskiego Kamińskiego z lat 1978-1980, które są przechowywane w dwóch zasobach archiwalnych – Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Problematyka budownictwa sakralnego w diecezji lubelskiej w okresie PRL nie doczekała się dotychczas całościowego, naukowego opracowania, analogicznego

¹ R. Łatka, *Recenzja publikacji Andrzej Sznajder, Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989, Katowice, IPN, 2016, 376 s.*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2017) nr 2 (30), s. 500.

do tych, które powstały m.in. dla diecezji częstochowskiej², katowickiej³, łódzkiej⁴, przemyskiej⁵ czy sandomierskiej⁶.

Autorka niniejszego artykułu w jednej z publikacji przedstawiła jedynie jej ogólny zarys, w postaci obrazu statystycznego, ograniczając się głównie do budownictwa kościołów parafialnych⁷. Stawiając sobie za cel szczegółową charakterystykę tego zagadnienia, podjęła dalsze kroki badawcze, które w nieodległej przyszłości zaowocują powstaniem monografii naukowej poświęconej budownictwu sakralnemu i kościelnemu diecezji lubelskiej w latach 1945-1989.

W kontekście szerszych badań nad relacjami Kościół-państwo na Lubelszczyźnie i w diecezji lubelskiej⁸ problematykę budownictwa sakralnego poruszył

² A. Sznajder, *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989*, Katowice 2016.

³ W. Skworec, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945-1989*, Katowice 1996.

⁴ M. Opaliński, „Zgody nie wyrażono”. *Problem budownictwa sakralnego w diecezji łódzkiej 1945-1989*, Łódź 2018.

⁵ A. Szypuła, *Historia nowych kościołów w diecezji przemyskiej 1966-1993*, t. 1-4, Rzeszów 1997-1998; H. Szareyko, *Nielegalne budownictwo sakralne jako fenomen religijno-społeczny. Studium na przykładzie diecezji przemyskiej*, Wrocław 2008.

⁶ B. Stanaszek, *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej 1945-1967*, t. 1, *Problematyka personalno-organizacyjna*, Sandomierz 2006; tenże, *Budownictwo kościelne w diecezji sandomierskiej w latach 1945-1970*, „Studia Sandomierskie”, 9 (2002) s. 372-473.

⁷ J. Kumor-Mielnik, *Budownictwo kościołów parafialnych (archi)diecezji lubelskiej w latach osiemdziesiątych i jego kontynuacja w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Zestawienie statystyczne*, „Rocznik Lubelski”, 42 (2016) s. 191-209.

⁸ Mimo że wydano już wiele prac na temat metod i narzędzi represji stosowanych wobec działalności Kurii lubelskiej po 1945 roku, nie podejmują one tematyki ograniczeń w budownictwie sakralnym diecezji lubelskiej. Do tych prac należą: E. Kosobudzka, *Rozpracowanie Kurii Biskupiej w Lublinie przez aparat bezpieczeństwa PRL w latach 1946-1974*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F: Historia”, 67 (2012) z. 1, s. 87-110; też, *Diecezja lubelska po II wojnie światowej oraz posługa biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego*, w: *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2011*, Warszawa 2012, s. 197-207; też, *Propaganda językowa jako narzędzie walki władz PRL z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie*, „Rocznik Lubelski”, 38 (2012) s. 107-119; T. Brzustowski, *Studium perfidii. Bezpieka wobec lubelskiego Kościoła katolickiego za czasów biskupa Piotra Kałwy w latach 1949-1974*, Lublin 2010; *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, Lublin 2000; D. Gałaszewska-Chilczuk, *Działania aparatu bezpieczeństwa wobec biskupa lubelskiego Piotra Kałwy w latach 1949-1974*, w: *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 116-127; P. Tylec, *Spór o obsadę personalną parafii Kraśnik i Janów Lubelski w okresie stalinowskim*, „Studia Sandomierskie”, 20 (2013) nr 1, s. 181-196; D. Libionka, *Funkcjonowanie na co dzień stalinowskiego aparatu na Lubelszczyźnie*, „Polska 1944/45-1989. Studia i materiały”, 5 (2001) s. 135-171; K. Zawadka, *KW PZPR w Lublinie 1948-1956. Struktura – ludzie – mechanizm funkcjonowania*, Lublin 2014; J. Wrona, Ks. Wojciech Olech, *kancierz kurii biskupiej w Lublinie – szukanie modus vivendi*, w: *Od Piłsudskiego do Wałęsy. Studia z dziejów Polski w XX wieku. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin prof. Andrzeja Paczkowskiego*, Warszawa 2008, s. 179-212.

w swoich opracowaniach m.in. Janusz Wrona⁹. Na uwagę zasługuje także artykuł Piotra Tyla¹⁰ skupiający się na tworzeniu nowych miejsc kultu w dekanacie Janów Lubelski, czyli zarówno na budowie nowych obiektów, jak i na powoływaniu nowych placówek parafialnych. Dekanat janowski lubelski był w badanych latach jednym z dekanatów diecezji lubelskiej.

Sprawami powstawania nowych obiektów sakralnych na terenie diecezji lubelskiej w kontekście ogólnopolskim zajął się Ryszard Gryz w publikacji *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971-1980*, Kielce 2007. Jest to monografia kluczowa dla badań nad budownictwem sakralnym PRL w latach 1971-1980, której zakres terytorialny obejmuje wszystkie funkcjonujące w tym czasie na obszarze Polski archidiecezje i diecezje.

Pomocne w rozwinięciu zasadniczych kwestii niniejszego artykułu zarówno ze względu na charakter źródłowy, faktograficzny, jak i z uwagi na zakres chronologiczny, okazały się dwie publikacje Macieja Sobieraja: *Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie w dokumentach SB 1971-1983* (Lublin 2009) oraz *Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975-1989*, w: *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red A. Dziurok (Warszawa 2009).

W porównaniu z licznymi opracowaniami dotyczącymi budownictwa sakralnego w PRL, z racji aktualnie dużego zainteresowania tą problematyką, bibliografia podmiotowa poświęcona bp. Kamińskiemu jest dość skromna. Pomimo że sylwetka zmarłego w 2010 roku sufragana lubelskiego, ordynariusza płockiego oraz arcybiskupa metropolity szczecińsko-kamieńskiego¹¹, nie jest obca duchowieństwu

⁹ J. Wrona, *Życie polityczne 1944-1956*, w: *Dzieje Lubelszczyzny 1944-1956. Aspekty polityczne*, red. T. Osiński, M. Mazur, Lublin 2016, s. 291-332; tenże, *Władze państwowe wobec Kościoła katolickiego*, w: *Dzieje Lubelszczyzny 1944-1956*, s. 333-405.

¹⁰ P. Tylec, *Budownictwo sakralne i kościelne oraz tworzenie nowych miejsc kultu religijnego na terenie dekanatu Janów Lubelski w latach 1944-1981*, „Studia Sandomierskie”, 22 (2015) s. 151-192.

¹¹ Arcybiskup Zygmunt Kamiński urodził się 20 lutego 1933 roku we Wzgórzcu, należącym do parafii Nawrócenia św. Pawła w Bełżycach, w diecezji lubelskiej. W rodzinnej miejscowości ukończył szkołę podstawową, a następnie kontynuował naukę w Liceum Biskupim w Lublinie. Po ukończeniu szkoły średniej, w 1951 roku wstąpił do lubelskiego Wyższego Seminarium Duchownego. Zdobywając formację kapłańską, jednocześnie odbywał studia na Wydziale Teologicznym KUL. Dnia 22 grudnia 1956 roku otrzymał święcenia kapłańskie w katedrze lubelskiej z rąk miejscowego ordynariusza bp. Piotra Kałwy. W 1957 roku został skierowany do pracy w parafii Podwyższenia Krzyża Św. w Piaskach. Obowiązki wikariusza pełnił w niej do 1959 roku. Tegoż roku zapisał się na Wydział Prawa Kanonicznego KUL, na którym studiował do 1961 roku. W 1965 roku otrzymał tytuł magistra, a w 1971 roku uzyskał doktorat na podstawie rozprawy *Aplikacja Mszy św. za wiernych w ustawodawstwie przedkodeksowym Kościoła zachodniego*, której promotorem był ks. prof. Aleksy Petrani. W latach 1961-1966 był wikariuszem w dwóch lubelskich parafiach: najpierw w okresie 1961-1963 posługiwał w parafii Najświętszego Serca Jezusowego, a w kolejnych latach 1963-1966 pełnił funkcje wikariuszowskie w parafii św. Teresy od Dzieciątka Jezus. Od 1966 roku pracował w Kurii Biskupiej w Lublinie, w której otrzymał nominację na diecezjalnego wizytatora nauczania katechetycznego, a następnie pełnił funkcje referenta do spraw duszpasterstwa młodzieży męskiej i przewodniczącego Wydziału Duszpasterskiego. Ponadto od 1966 roku pełnił w Kurii obowiązki notariusza Sądu Biskupiego i sędziego prosynodalnego. Dnia 30 grudnia 1972 ro-

i rzeszy wiernych zamieszkujących te trzy (archi)diecezje, to dotychczas nie stała się tematem szerszych opracowań. W biografiach i w licznych biogramach¹², pisanych z okazji kolejnych rocznic przyjęcia sakry biskupiej, jubileuszy czy ingresów, ale też w pośmiertnych wspomnieniach o abp. Kamińskim trudno doszukać się szerszych opisów jego pasterskiej posługi.

ku otrzymał godność kanonika honorowego kapituły katedralnej w Lublinie. Od 1975 roku był dyrektorem Wydziału Duszpasterskiego Kurii Diecezjalnej. Dnia 28 października 1975 roku papież Paweł VI mianował go biskupem tytularnym Midica i sufraganem lubelskim. Sakrę biskupią przyjął 30 listopada 1975 roku w katedrze lubelskiej, z rąk miejscowego ordynariusza bp. Bolesława Pylaka. Współkonsekratorami byli: bp Jan Mazur, ordynariusz siedlecki czyli podlaski i bp Józef Drzazga, ordynariusz warmiński. W swoim herbie biskupim zamieścił słowa: „Ut omnes unum sint” („Aby wszyscy byli jedno”). Jako sufragan lubelski, w latach 1975-1984 był jednocześnie wikariuszem generalnym diecezji lubelskiej, wikariuszem biskupim dla rejonu ziemi chełmskiej oraz dziekanem lubelskiej kapituły katedralnej. W Episkopacie Polski pełnił funkcję przewodniczącego Komisji ds. Duszpasterstwa Turystycznego, a od 1981 roku był członkiem Zespołu Roboczego ds. Walki z Alkoholizmem i Wychowania w Trzeźwości Komisji Wspólnej Episkopatu Polski i Rządu. Dnia 10 stycznia 1984 roku otrzymał nominację na koadiutora biskupa płockiego Bogdana Sikorskiego, a 7 marca tegoż roku został wikariuszem generalnym diecezji płockiej. Następnie 20 lipca 1984 roku uzyskał nominację na administratora apostolskiego „sede plena” diecezji płockiej, sprawując tę funkcję od 17 sierpnia 1984 roku. Po śmierci ordynariusza płockiego bp. Bogdana Sikorskiego, 4 lutego 1988 roku został mianowany jego następcą. Dnia 1 maja 1999 roku papież Jan Paweł II mianował go arcybiskupem metropolitą szczecińsko-kamińskim. Ingres do archikatedry szczecińskiej odbył 23 maja 1999 roku. Rok przed swoją śmiercią, udzielił wywiadu opublikowanego pt. *Życie jest nam dane i zadane. Z ks. abp. Zygmuntem Kamińskim rozmawia Maciej Drzonek* (Sandomierz 2009).

¹² *Jubileusz Biskupa płockiego [Kamiński Z.]*, „Biuletyn KAI”, nr 47-48, 5 maja 1994, s. 11-12; *Komunikat w sprawie skierowania przez Stolicę Apostolską J. E. Biskupa Doktora Zygmunta Kamińskiego do pracy w diecezji płockiej*, „Miesięcznik Pasterski Płocki. Organ urzędowy diecezji płockiej”, 69 (1984) nr 1, s. 14-15; *Nowy pasterz Kościoła Płockiego Ksiądz Biskup Dr Zygmunt Kamiński. Administrator Apostolski Diecezji Płockiej*, „Miesięcznik Pasterski Płocki. Organ urzędowy diecezji płockiej”, 69 (1984) nr 9, s. 320-324; *Kamiński Zygmunt*, w: G. Polak, *Kto jest kim w Kościele? Ekumeniczne „who is who” chrześcijaństwa w Polsce*, Warszawa 1999, s. 153-154; *Kamiński Zygmunt*, w: G. Polak, *Kto jest kim w Kościele katolickim?*, Warszawa 1996, s. 154-155; *Kamiński Zygmunt*, w: K.R. Prokop, *Biskupi Kościoła katolickiego w III Rzeczpospolitej. Leksykon biograficzny*, Kraków 1998, s. 64-65; *Bp Kamiński Zygmunt – Biskup diecezjalny*, w: *Biskupi polscy w XX roku pontyfikatu Jana Pawła II*, red. E. Data, Warszawa 1998, s. 157; *Księga pamiątkowa w 75-lecie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wkład w kulturę polską w latach 1968-1993*, red. M. Rusecki, Lublin 1994, s. 133; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. drugie popr. i uzup., Warszawa 2000, s. 192-193; „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 58 (1984) nr 3, s. 49; „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 58 (1984) nr 4, s. 77-79; Z. Szuba, *Biskupi polscy XX wieku*, „Życie Katolickie”, 2 (1983) nr 5-6, s. 211; *Konferencja Episkopatu Polski (obrzędki łacińskiego). Według stanu na dzień 10 marca 1994 r.*, oprac. P. Nitecki, „Biuletyn KAI”, nr 34, 14 marca 1994, s. 18; *Życzenia i życiorys abp. Zygmunta Kamińskiego*, „Wiadomości Archidiecezji Lubelskiej”, 73 (1999) nr 2, s. 241-242; R. Misiak, *Życie i posługa pasterska arcybiskupa Zygmunta Kamińskiego. Lublin-Płock-Szczecin*, w: *Ty jesteś kapłanem na wieki*, red. Z. Kroplewski, A. Offmański, Szczecin 2006, s. 19-40; *Życie jest nam dane i zadane. Z ks. abp. Zygmuntem Kamińskim rozmawia Maciej Drzonek*, Sandomierz 2009; R. Misiak, *Kamiński Zygmunt abp*, w: *Encyklopedia 100-lecia KUL*, t. I, Lublin 2018, s. 456.

Na temat pasterzowania bp. Kamińskiego w diecezji lubelskiej ukazało się kilka mniejszych publikacji o charakterze biograficznym, słownikowym, encyklopedycznym, jednak nie ma w nich odniesień do pracy biskupa na niwie pasterskiej wśród lubelskich diecezjan, brak też omówienia stosunku władz komunistycznych do jego działalności i zwrócenia uwagi na niewygodną dla rządzących aktywność biskupa wśród wiernych.

Wydawnictwem źródłowym, na łamach którego prezentuje się sylwetki biskupów lubelskich są „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” będące pismem urzędowym tejże diecezji, jednak one również nie relacjonowały wizytacji i odwiedzin biskupa sufragana w parafiach, ich zawartość bowiem podlegała wówczas państwowej cenzurze.

Żadnej wzmianki na temat posługiwania biskupa w diecezji lubelskiej nie znajdziemy w trzynomowej publikacji wydanej w 2005 roku z okazji 200-lecia istnienia tejże diecezji¹³. Przypuszczalnie z tego powodu, że opublikowano w niej tylko życiorysy biskupów zmarłych, a pominięto biogramy biskupów żyjących (abp Kamiński był wówczas osobą żyjącą).

Jak już zaznaczyliśmy autorzy biogramów abp. Kamińskiego pełniącego w latach 1975-1984 funkcję biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej, koncentrując się głównie na przedstawieniu najważniejszych wydarzeń, „suchych faktów” z jego życia, pominieli jeden z ważnych aspektów działalności duchownego, którym było inspirowanie wiernych do budowy nowych obiektów sakralnych w diecezji lubelskiej wbrew zakazom i represjom ze strony władz państwowych. Wątek ten rozwinął sam arcybiskup w rozmowie z Maciejem Drzonkiem¹⁴. Ukazała się ona drukiem i jest jedyną publikacją pokazującą zaangażowanie arcybiskupa w posługę wiernym, w tym m.in. w pracę na rzecz Kościoła lubelskiego, którą charakteryzuje sam rozmówca, jednocześnie nakreślając sytuację panującą w kraju rządzonym przez „ateistów” i pokazując własne zmagania z systemem komunistycznym. W rozmowę wplecione są również krótkie wątki o udziale biskupa w posiedzeniach Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu¹⁵.

Przypuszczać można, że publikacją nieocenioną pod względem źródłowym, poświęconą bp. Kamińskiemu będzie wzmiankowany w 2015 roku przez M. Sobieraję kolejny tom z serii *Niezlomni* autorstwa Józefa Mareckiego i Filipa Musiała¹⁶. Również Roman Misiak, autor jednego z biogramów bp. Kamińskiego, informuje

¹³ Publikacja ukazała się w 2005 roku nakładem Wydawnictwa Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium” i składa się z trzech odrębnie wydanych, niezależnych części. Pierwsza napisana pod redakcją ks. Marka Tomasza Zahajkiewicza nosi tytuł *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej 1805-2005*. Kolejna zatytułowana *W duchu i prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego* ukazała się pod redakcją ks. Henryka Misztala. Trzecia pozycja, której redaktorem jest ks. Janusz Mariański nosi tytuł *W służbie Ewangelii i człowiekowi. Archidiecezja Lubelska w latach 1992-2002*.

¹⁴ *Życie jest nam dane i zadane*, Sandomierz 2009.

¹⁵ Wzmiankuje o tym również R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo-Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019, s. 715.

¹⁶ M. Sobieraj, *Między oporem a lojalnością. Działania SB wobec KUL na przykładzie rozprawowania prof. Jerzego Kłoczowskiego*, oprac. dokumentów M. Mroczek, Lublin 2015, s. 47 (przypis nr 180).

o pracach historyków nad wydaniem obszernego zbioru kazań biskupa, nagranych przez informatorów SB i spisywanych w celu archiwizacji¹⁷.

Zapowiedź – może nie tyle bezpośrednia, ile pośrednia – wydania zbioru dokumentów dotyczących sylwetki biskupa sufragana lubelskiego, rodzi nadzieję, że być może już niebawem będzie można zapoznać się z najważniejszymi i nieznanymi dotąd faktami związanymi z działalnością biskupa sufragana lubelskiego Kamińskiego.

Ponieważ autorce niniejszego artykułu nie udało się odnaleźć w bibliotekach i dotrzeć do sygnalizowanej przez M. Sobieraja i R. Misiaka publikacji, gdyż przypuszczalnie nie ukazała się jeszcze drukiem, dlatego podjęła ona próbę omówienia tych fragmentów kazań i wypowiedzi biskupa sufragana lubelskiego, które odnoszą się do problemów budownictwa sakralnego w diecezji lubelskiej. Biskup Kamiński, podnosząc ten temat i wyraźnie akcentując go w swoich kazaniach i wypowiedziach, niewątpliwie oddziaływał na wiernych, inspirując ich do podejmowania inicjatyw budowlanych w swoich parafiach i zaangażowania w działalność duszpasterską. Czynił to również biskup ordynariusz lubelski Bolesław Pylak, jednak tylko w nielicznych przypadkach¹⁸. Krytyka ustroju socjalistycznego, komunistycznego była częstym, a nawet stałym elementem kazań bp. Kamińskiego, ocenianych jednoznacznie przez rządzących jako antypaństwowe i wrogie systemowi, będące źródłem społecznych wystąpień i buntów przeciwko władzy ludowej.

Charakterystyka zasadniczych zagadnień artykułu będzie się opierała głównie na materiałach proveniencji państwowej, wytworzonych przez jednostki administracji wyznaniowej, które były odpowiedzialne za realizację polityki państwa wobec Kościoła (Urząd ds. Wyznań, terenowe Wydziały ds. Wyznań), a także na aktach proveniencji esbeckiej pochodzących z Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Na dokumenty te składają się: stenogramy z kazań i wystąpień bp. Kamińskiego¹⁹, uwagi na temat funkcjonowania Kurii lubelskiej, sprawy operacyjne i obiektowe prowadzone przez aparat bezpieczeństwa oraz sprawozdania z sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziałów ds. Wyznań w województwach: lubelskim, zamojskim, chełmskim, tarnobrzeskim, które zawierają informacje na temat działalności biskupa sufragana lubelskiego. Zaznaczyć należy, że od 1975 roku obszar ówczesnej diecezji lubelskiej znalazł się na terytorium pięciu województw: lubelskiego, chełmskiego, zamojskiego, tarnobrzeskiego i białkopodlaskiego (w granicach białkopodlaskiego położony był bardzo mały skrawek diecezji lubelskiej).

¹⁷ Misiak, *Życie i posługa pasterska*, s. 25 (przypis nr 24).

¹⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN) w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/246, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW) w Warszawie, *Kazania Bolesława Pylaka, biskupa diecezji lubelskiej. Kazania za lata 1977-1980*. [Zarejestrowano około 40 kazań ordynariusza lubelskiego].

¹⁹ Pomimo informacji w bazie AIPN w Lublinie o występowaniu w zasobie archiwum jednostki o tytule *Akta paszportowe Kamiński Zygmunt (ur. 20 II 1933 r.)*, sygn. 357/8077, pracownikom archiwum nie udało się jej odnaleźć.

W niewielkim stopniu wykorzystane zostaną materiały kościelne, gdyż te nie są obecnie dostępne dla autorki.

Jak już nakreślono, niniejszy tekst będzie się składał z dwóch części, które poprzedzi charakterystyka źródła, czyli stenogramów. Pierwsza będzie zawierała analizę treści i fragmentów kazań biskupa odnoszących się do budownictwa sakralnego, uznanych przez władze PRL za wrogie i podsycające antypaństwowe nastroje, prowadzące do napięć społecznych oraz nakłaniające wiernych do naruszania porządku prawnego. W drugiej przedstawione zostaną opinie władz administracji terenowej, władz partyjnych i aparatu bezpieczeństwa na temat „szkodliwej” dla państwa działalności biskupa.

Charakterystyka stenogramów z kazań i wystąpień sufragana lubelskiego biskupa Zygmunta Kamińskiego z lat 1978-1980

Kazania i wystąpienia biskupa sufragana lubelskiego Kamińskiego, sprzeczne z zasadami leżącymi u podstaw obowiązującego ustroju oraz przeciwstawiające się narzucanym i propagowanym przez państwo normom społecznym, przysparzały władzom komunistycznym wiele trudności i stały na przeszkodzie w walce z Kościołem. Były ich zdaniem czynnikiem antagonizującym społeczeństwo i państwo. Władze terenowe województwa chełmskiego, lubelskiego, zamojskiego i tarnobrzckiego systematycznie w sprawozdaniach i notatkach służbowych przytaczały „wrogie” wypowiedzi bp. Kamińskiego, który nawołując wiernych do przeciwstawiania się laicyzacji, ateizacji i przewyżczania trudności związanych z brakiem zezwoleń na budowę świątyń, miał głośno przekonywać, że samowola budowlana to „samoobrona”, a prawo, które nie służy społeczeństwu nie jest prawem. Podczas wystąpienia w kościele katedralnym w Lublinie 9 marca 1980 roku ostrzegał, że wszystko zmierza ku temu, aby nawet kościół podporządkować ateizmowi, laicyzacji, gdyż w społeczeństwie, w którym jest 80% katolików nie ma ani jednego wojewody, ani jednego ministra, ani jednego dyrektora do spraw wyznań, który byłby praktykującym katolikiem. Swoją wypowiedź miał podsumować lekko sarkastycznym zapytaniem: „Czyżby tylko Opatrzność dała mądrość rządzenia tym kilkunastu procentom, którzy nie są katolikami?”²⁰. Te słowa biskup powtórnie wypowiedział podczas spotkania z młodzieżą w parafii Mariackiej w Chełmie w 1980 roku, dodając, że: „miernikiem wolności w danym kraju jest wolność religijna”²¹, a władza powinna należeć do tego, kto się na tym najlepiej zna, a nie do tego, kto do kościoła nie chodzi, żeby żarliwy katolik mógł również zostać dyrektorem szkoły czy szpitala. Przytaczając przykład państwowych zezwoleń na sprawowanie Mszy św. w domu chorego, przestrzegał, że władza nie

²⁰ AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 10 (Stenogram z wystąpienia b-pa Zygmunta Kamińskiego w katedrze w dniu 9 III br. o godz. 17.00 nt. „Potrzeby duszpasterskie Kościoła”).

²¹ AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 163 (Stenogram wystąpienia biskupa Z. Kamińskiego na spotkaniu z młodzieżą pracującą w Chełmie – parafia Mariacka 7.06.1980 r. godz. 18.30).

może ingerować w sprawy podejmowane przez Kościół, a cesarz nie może sięgać na ołtarz, bo ołtarz jest dla Pana Boga²².

Nie dziwi zatem fakt, że działania operacyjne SB skierowane przeciwko Kurii lubelskiej, w odniesieniu do biskupa sufragana lubelskiego zyskiwały charakter priorytetowych²³. Ostra krytyka władz państwowych w wypowiedziach biskupa była powodem jego negatywnej oceny przez SB²⁴, która w sposób szczególnie zajęła się bp. Kamińskim, opracowując takie kierunki działań operacyjnych, które miały podważyć autorytet biskupa szczególnie wśród kleru parafialnego, a także zakonnego oraz środowiska naukowego KUL. Istotą wymierzonego w sufragana planu dezintegracji było:

- eksponowanie arbitralnego postępowania wobec księży;
- obsadzanie eksponowanych placówek parafialnych przez swoich kolegów;
- pomijanie przy awansach i otrzymywaniu różnych godności księży starszych i zasłużonych;
- ujawnianie nieprawidłowości w pożyciu małżeńskim jego brata²⁵.

Wszystkie kazania i wystąpienia biskupa miały być rejestrowane, a władze administracyjne i państwowe informowane o jego wrogiej działalności²⁶. Biskup wiedział, że jego wypowiedzi są przez komunistów nagrywane, o czym zresztą był informowany przez samych wiernych. Publicznie nazwał te działania władz nonsensem, mówiąc: „Ja kiedyś powiedziałem im proszę panów, ja się godzę wszystko co mówię nagrywać i wam dawać, bo przecież jak ja mówię, to chcę, żeby to do was dotarło, na tym polega dialog /wiara/”²⁷. Podczas kazania wygłoszonego w październiku 1980 roku w parafii Rachanie biskup, nawiązując do stałej już praktyki rejestrowania jego wypowiedzi przez SB, zwrócił uwagę na marnotrawstwo ludzkiej pracy, finansów i rezerw materiałowych, stwierdzając:

To prawda szukamy rezerw, szukamy rezerw, ciągle poszukujemy i nie możemy znaleźć. A przecież za biskupem, za każdym biskupem jeżdżą ludzie państwowymi samochodami, benzyną, na którą my dajemy pieniądze po to, by nagrywać biskupa kazanie. Jeżeli w Polsce jest blisko 80 biskupów, a za nimi

²² IPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 161-168 (Stenogram wystąpienia biskupa Z. Kamińskiego na spotkaniu z młodzieżą pracującą w Chełmie – parafia Mariacka 7.06.1980 r. godz. 18.30).

²³ *Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie w dokumentach SB 1971-1983*, wstęp, wybór źródeł i oprac. M. Sobieraj, Lublin 2009, s. 29.

²⁴ M. Sobieraj, *Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975-1989*, w: *Aparat bezpieczeństwa*, s. 144.

²⁵ *Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie*, s. 190; Sobieraj, *Działania operacyjne SB*, s. 145.

²⁶ Sobieraj, *Działania operacyjne SB*, s. 145.

²⁷ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, *Kamiński Zygmunt, bp Sufragana Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980*, k. 64 (Stenogram wystąpienia biskupa Z. Kamińskiego na spotkaniu z młodzieżą pracującą w Chełmie – parafia Mariacka 7.06.1980 r. godz. 18.30); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 161-168 (Stenogram wystąpienia biskupa Z. Kamińskiego na spotkaniu z młodzieżą pracującą w Chełmie – parafia Mariacka 7.06.1980 r. godz. 18.30).

zawsze 2-3 jeździ i nagrywa. Podsumujcie jakie to są koszty. Gdyby ci ludzie zajęli się produkcją, hodowlą – ile więcej mielibyśmy żywności. To są rezerwy²⁸.

Nieskutecznym sposobem na „uciszenie” bp. Kamińskiego okazały się przeprowadzane z nim rozmowy w siedzibach urzędów wojewódzkich, które ostatecznie podsumowano jako nierokujące „pomyślniejszych prognoz na zmianę jego postawy”²⁹.

Władze komunistyczne żywo zainteresowane treścią kazań biskupa sufragana lubelskiego, angażując swoich funkcjonariuszy do śledzenia hierarchy i analizowania jego wypowiedzi, zarejestrowały, jak wynika z naszych ustaleń ponad 150 przemówień biskupa z lat 1978-1980, podczas których nie tylko zwracał uwagę na sprawy gospodarcze i społeczne kraju, krytykując władze za niegospodarność i przyczynianie się do upadku moralnego obywateli, ale także obarczał ją odpowiedzialnością za paraliż budownictwa sakralnego, za niedobór świątyń, zachęcając wiernych do inicjowania nowych budów, wbrew zakazom i restrykcjom ze strony władz. Przekonywał, że każdy ma prawo do wyznawania wiary i zaspokajania swoich duchowych potrzeb poprzez możliwość uczestnictwa w niedzielnej Mszy św. Zachęcał do odważnego przeciwstawiania się nakazom władz, sprzecznych z wartościami religijnymi i nauką Kościoła.

Na podstawie treści stenogramów możemy z przekonaniem powiedzieć, że bp. Kamińskiemu bardzo zależało na aktywizowaniu ludności wiejskiej, a także mieszkańców miast do samodzielnego podejmowania nie tylko inicjatyw budowlanych, ale także duszpasterskich.

Zapewniając o swoim wsparciu i modlitwie, pomagał im dostrzec prawdziwą rzeczywistość, obnażając zagrożenia wypływające z obecnego ustroju, w którym nie ma szacunku dla prawdy; a tylko najszerzej pojęta prawda może prowadzić człowieka do pokoju.

Były różne władze w przeciągu minionego okresu czasu a zawsze brak rzetelnej informacji. (...) musimy stanąć w wielkiej prawdzie jeśli chodzi o naszą rzeczywistość na płaszczyźnie prawdy na odcinku Kościół-Państwo. Często w radio, telewizji, w prasie czytacie jak wyjeżdża ksiądz prymas, jak go żegnają ministrowie, dyrektorzy departamentów. I wam się wydaje, że wszystko jest niesłychanie dobrze. Ale tak nie jest, dlatego że Kościół ciągle nie może się doczekać chwili aby uznać jego publiczne prawo do życia, do działania³⁰.

²⁸ IPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 300 (Stenogram kazania wygłoszonego przez bpa sufragana diecezji lubelskiej - Z. Kamińskiego w dniu 25.10.1980 r. o godz. 16.00 w kościele parafialnym w Rachaniach).

²⁹ AAN, sygn.127/73, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej w 1979 roku. 1980. Tomy I. Sprawy 1-25, k. 64; AAN, sygn. 127/74, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej w 1979 roku. 1980. Tomy II. Sprawy 26-49, k. 189.

³⁰ AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 2-3, (Stenogram z wystąpienia biskupa Kamińskiego podczas mszy w kościele katedralnym w dniu 1 I 1980 r. godz. 11.00).

Słowa te miał biskup wypowiedzieć podczas Mszy św. w kościele katedralnym w Lublinie 1 stycznia 1980 roku. Mówił do wiernych językiem prostym, przytaczając wiele przykładów. Nie zabrakło w jego wypowiedziach ironizowania z systemu władzy, porównań, cytatów i dowcipów odnoszących się do współczesnych mu czasów. Z tego też powodu władze interesowały się kazaniem i wypowiedziami biskupa skierowanymi przeważnie do mieszkańców wsi, ale także miast, do rolniczo-robotniczego ludu, któremu biskup nakazywał zachować czujność, rozagę i zachęcał do działania. Sam zresztą był synem wsi lubelskiej i znał dobrze jej realia oraz potrzeby.

Poza rejestracją kazań i przemówień biskupa funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa oraz władze administracji wyznaniowej na bieżąco informowały w swoich notatkach, doniesieniach i sprawozdaniach o wszelkich przejawach „antypaństwowej” działalności hierarchy³¹.

W przygotowanym przez funkcjonariuszy SB³² dla Wydziału IV Departamentu IV MSW zestawieniu działalności biskupów diecezji lubelskiej za pierwsze i drugie półrocze 1976 roku³³ w odniesieniu do bp. Kamińskiego odnotowano, iż w pierwszym półroczu wygłosił 22 kazania, w tym 3 o treści negatywnej, piętnując władzę za odmowę zezwoleń na budowę kościołów, tłumaczoną brakiem materiałów budowlanych oraz nawołując wiernych do aktywności w obrzędach religijnych.

W drugim półroczu 1976 roku biskup sufragan wygłosił 31 kazań, z czego 18 zdaniem SB zawierało negatywne bądź wrogie akcenty społeczno-polityczne.

Szczególnie wrogo występował w parafiach: Krasnobród, Chełm, Potok Wielki, Skierbieszów, w kościele katedralnym w Lublinie oraz kościołach: św. Krzyża i Tomasza w Zamościu. W kazaniach poruszał problemy ateizacji i laicyzacji wskazując na przedmiot walki z religią. Prawie w każdym wystąpieniu mówił o zabijaniu nienarodzonych porównując tą czynność do zbrodni hitlerowskich. W kilku przypadkach mówiąc o formach walki z religią wyraził się, iż stosowane są naciski moralne na ludzi wierzących, gdzie w zamian za odstąpienie od Boga proponowane są pieniądze i inne dobra materialne. Na temat dyskryminacji ludzi wierzących, którym nie wolno awansować i zajmować kierowniczych stanowisk wyraził się następująco: „W okresie okupacji niemieckiej widniały napisy przedział dla SS, restauracja dla SS, hotel dla SS itp. Dzisiaj u nas podobnie jak wtedy wszystko dla ludzi, którzy wyrzekli się Boga”. W ten sposób jak mówił zmusza się ludzi do niewiary poprzez zastraszenie i szantaż, poprzez wchodzenie z butami do ludzkiego sumienia³⁴.

Zastępca naczelnika Wydziału IV KW MO w Lublinie Edward Hawryło, przesyłając w 1976 roku sprawozdanie do Wydziału IV Departamentu IV MSW,

³¹ Sobieraj, *Działania operacyjne SB*, s. 145.

³² Pod zestawieniami podpisani są: Edward Hawryło – zastępca naczelnika Wydziału IV KW MO w Lublinie, od 1978 roku jego naczelnik oraz Tadeusz Hawrot – w latach 1972-1978 naczelnik Wydziału IV KW MO w Lublinie.

³³ AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/150, MSW w Warszawie, Sprawozdania Departamentu IV MSW z działalności polskich biskupów za lata 1975-1977, k. 128-136.

³⁴ AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/150, MSW w Warszawie, Sprawozdania Departamentu IV MSW z działalności polskich biskupów za lata 1975-1977, k. 129-130.

zaznaczył, że szczegółowe stenogramy z wystąpień bp. Kamińskiego były każdorazowo przekazywane do MSW³⁵.

Wynika z tego, że młody biskup, niespełna rok po przyjęciu sakry biskupiej, swoimi wypowiedziami tak mocno naraził się władzom komunistycznym, że już w 1976 roku, a być może i w poprzednim roku rejestrowały one jego wystąpienia³⁶.

Obecnie nie znamy ostatecznej liczby wszystkich zarejestrowanych wypowiedzi bp. Kamińskiego. Nie udało się dotrzeć do stenogramów z lat 1976-1977, choć już wiemy, że w 1976 roku takie rejestry powstały i zapewne aparat bezpieczeństwa kontynuował swoje działania wobec bp. Kamińskiego w kolejnym roku.

Przeprowadzona przez autorkę kwerenda m.in. w Archiwum Akt Nowych (w zespole Urząd ds. Wyznań w Warszawie) oraz Instytucie Pamięci Narodowej (w zespole MSW w Warszawie) pozwoliła na analizę łącznie 153 stenogramów, z lat 1978-1980, głównie pod kątem wypowiedzi biskupa na temat budownictwa sakralnego. Mamy jednak świadomość, że nie jest to kompletny wykaz stenogramów, jednak dla potrzeb problematyki niniejszego artykułu został on uznany za wystarczający.

Spośród 154 stenogramów, 12 z nich to streszczenia stenogramów lub streszczenia wypowiedzi biskupa oraz jedna notatka służbowa z wystąpienia duchownego. Pierwszy stenogram nosi datę 22 kwietnia 1978 roku, a ostatni 18 grudnia 1980 roku. O 26 stenogramach możemy powiedzieć, że są to kopie lub dublety i dotyczą one wypowiedzi biskupa z 1979 i 1980 roku.

Jednostka archiwalna przechowywana w zasobie AAN w Warszawie zawiera łącznie 42 stenogramy kazań i wypowiedzi bp. Kamińskiego z lat 1978-1980³⁷. Z tego zbioru 26 stenogramów to kopie bądź dublety stenogramów występujących w archiwum IPN w Warszawie. Po przeanalizowaniu ich treści można zauważyć, że są to kopie stenogramów z wypowiedziami biskupa na temat spraw budownictwa sakralnego. Prawdopodobnie MSW przekazywało je Urzędowi ds. Wyznań, który był odpowiedzialny za sprawy budownictwa sakralnego.

W materiałach archiwalnych IPN w Warszawie znajdują się dwa tomy kazań biskupa³⁸. Pierwszy zawiera 35 stenogramów z 1979 roku, natomiast tom drugi 76 stenogramów z 1980 roku.

Ponadto stenogramy z tomu pierwszego posiadają dodatkowe informacje o osobie sporządzającej bądź autoryzującej stenogram, o nadawcy i odbiorcy

³⁵ AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/150, MSW w Warszawie, Sprawozdania Departamentu IV MSW z działalności polskich biskupów za lata 1975-1977, k. 130.

³⁶ AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 0276/140, Dziennik ewidencji teczek ewidencji operacyjnej na księży przesłanych przez Wydział „C” KWMO/WUSW Lublin do innych jednostek KWMO/WUSW za lata 1965-1989, [Biskup Zygmunt Kamiński figuruje w dzienniku na pozycji 28. Zapis dotyczy 1984 roku].

³⁷ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980.

³⁸ AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 1, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980; tamże, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980.

stenogramu, a także o liczbie kopii danego zapisu. Tych danych nie posiadają stenogramy zebrane w tomie drugim.

W dalszej części artykułu nie będziemy streszczać kazań i wypowiedzi biskupa, ale zarysujemy ich najważniejsze wątki dotyczące spraw budowlanych w diecezji lubelskiej. Przeanalizujemy je, mając na uwadze potrzeby budowlane i aktualny stan budownictwa sakralnego na jej terenie. Podkreślić należy, że sufragan lubelski w swoich przemówieniach dość często podejmował kwestie budownictwa sakralnego, przyciągając uwagę władz państwowych i narażając się na działania represyjne z ich strony.

Problemy budownictwa sakralnego w kazaniach i wystąpieniach biskupa sufragana lubelskiego z lat 1978-1980

SB za pośrednictwem Wydziału ds. Wyznań analizowała składane przez ordynariusza lubelskiego plany w zakresie budownictwa sakralnego³⁹, gdyż dawało to okazję do oddziaływania na Kurię, stawiania jej warunków, wymuszenia na niej podporządkowania się dyktatowi władz. Uzyskanie zezwolenia na budowę nowych kościołów, zwłaszcza w dużych miastach, takich jak: Lublin⁴⁰, Świdnik⁴¹, Kraśnik⁴², Puławy⁴³ obwarowane było konkretnymi żądaniem.

Wypowiedzi bp. Kamińskiego należy rozważać w kontekście ogromnego zapotrzebowania na budownictwo sakralne w diecezji lubelskiej, którego deficyt stał się odczuwalny już na początku XIX wieku, a właściwie od powołania do życia diecezji lubelskiej w 1805 roku, kiedy budownictwo kościołów na jej

³⁹ Sobieraj, *Działania operacyjne SB*, s. 143.

⁴⁰ AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 0218/76, t. 1-3, WUSW w Lublinie, Lublin Nałkowskich; APL, sygn. 29, Urząd Wojewódzki w Lublinie, Wydział ds. Wyznań, Parafia rzymskokatolicka pw. Miłosierdzia Bożego w Lublinie ul. Nałkowskich 1981-1985; tamże, sygn. 32, Parafia rzymskokatolicka pw. MB Fatimskiej w Lublinie 1984-1986; tamże, sygn. 34, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Andrzeja Boboli w Lublinie 1985; tamże, sygn. 31, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Stanisława w Lublinie ul. Zbożowa 1983-1985; tamże, sygn. 35, Parafia rzymskokatolicka pw. Dobrego Pasterza w Lublinie ul. Radzyńska 1985-1987; tamże, sygn. 36, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Antoniego w Lublinie, Ponikwoda, 1987; tamże, sygn. 49, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Andrzeja Boboli w Lublinie 1955-1989.

⁴¹ APL, sygn. 95, Urząd Wojewódzki w Lublinie, Wydział ds. Wyznań, Parafia rzymskokatolicka pw. NMP Częstochowskiej w Kazimierzówce 1962-1987; APL, sygn. 172, Urząd Wojewódzki w Lublinie, Wydział ds. Wyznań, Parafia rzymskokatolicka pw. Chrystusa Odkupiciela w Świdniku 1975-1988; AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 014/770, t. 1-2, Sprawa operacyjnej obserwacji kryptonim „Fanatycy” Świdnik; J. Stefaniak, *Walka o kościół w Świdniku w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w.*, „Rocznik Lubelski”, 39 (2013) s. 198-209.

⁴² AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 020/691, t. 1-2, Sprawa obiektowa kryptonim „Wawel” Kraśnik budowa kościoła; M. Dąbrowski, *Wydarzenia 26 czerwca 1959 roku w Kraśniku Fabrycznym. Przyczyny – przebieg – represje*, Warszawa-Lublin 2020.

⁴³ AIPN w Lublinie, Sprawa operacyjnego sprawdzenia kryptonim „Sybilla” Puławy, sygn. IPN Lu 0229/1058, sygn. mikrofilmu 11150/2; APL, Urząd Wojewódzki w Lublinie, Wydział ds. Wyznań, Parafia rzymskokatolicka pw. Św. Józefa w Puławach 1951-1988, sygn. 152; tamże, Parafia rzymskokatolicka pw. Miłosierdzia Bożego w Puławach 1980-1988, sygn. 155; tamże, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Alberta Chmielowskiego w Puławach 1988-1989, sygn. 156.

obszarze od 1815 roku na ponad 100 lat zostało całkowicie sparaliżowane rozporządzeniami zaborcy rosyjskiego, a znacznej części świątyń groziło zawalenie z powodu bardzo złego stanu technicznego, zagrzybienia i przeciekających dachów. Dodatkowo w ramach represji carskich po powstaniu styczniowym, część parafii rzymskokatolickich na obszarze diecezji lubelskiej uległa kasacji. Jednocześnie ludność rzymskokatolicka w związku z dokonaną przez cara w 1875 roku likwidacją kościoła unickiego w Królestwie Polskim została pozbawiona możliwości korzystania z posług religijnych w cerkwiach, a takie przypadki miały miejsce.

Analizując kazania i wypowiedzi bp. Kamińskiego, należy mieć na uwadze wszystkie te uwarunkowania historyczne, które spowodowały tak ogromne zapóźnienia w budownictwie sakralnym na historycznym i ówczesnym obszarze diecezji lubelskiej. Na te okoliczności wskazywał wielokrotnie sam biskup w swoich kazaniach, przywołując okres zaborów, kiedy nie można było zbudować żadnej świątyni i taki stan paraliżu trwał aż do ukazu carskiego w 1905 roku, gdy na bardzo krótki czas zezwolono na wznoszenie kościołów w zaborze rosyjskim, po czym powrócono do restrykcyjnego przestrzegania XIX-wiecznych przepisów budowlanych. Okres dwóch wojen spowodował duże straty w kościołach, szczególnie poważne po II wojnie światowej. Te świątynie, które nie ucierpiały bezpośrednio podczas działań wojennych, często były w bardzo złym stanie z powodu braku systematycznie przeprowadzanych prac remontowych, których przed 1918 rokiem nie można było podjąć bez zgody urzędników carskich. I choć po zakończeniu I wojny światowej przystąpiono w diecezji lubelskiej do niezbędnych prac restauracyjnych przy kościołach, to pojawiły się nowe przeszkody, takie jak drożyzna i hiperinflacja. Ponadto, mimo że Polska odzyskała niepodległość, to nadal na jej obszarze obowiązywały przestarzałe przepisy budowlane państw zaborczych. Proces unifikacji przepisów prawnych dotyczących budownictwa zakończył się dopiero przed wybuchem II wojny światowej⁴⁴. Świadomość tych realiów historycznych towarzyszyła rządcom diecezji lubelskiej, którzy wzięli na swe barki ogromny wysiłek odbudowy struktur diecezjalnych, w szczególności struktur terytorialnych. Budowa nowych obiektów sakralnych stała się priorytetem, gdyż należało nadrobić ponad półtorawieczne zapóźnienia w tym zakresie.

Nie było łatwo sprostać temu zadaniu w okresie, gdy władze komunistyczne, zwalczając wszelkie akcje budowlane podejmowane przez Kościół katolicki, stosowały działania represyjne nie tylko wobec biskupów czy administratorów parafii, ale także w stosunku do wiernych angażujących się w prace na rzecz parafii.

⁴⁴ Więcej na ten temat w artykułach J. Kumor-Mielnik: *Zarys problematyki budownictwa i strat wojennych w kościołach parafialnych diecezji lubelskiej po I wojnie światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 102 (2014) s. 115-136; *Subwencjonowanie przez państwo odbudowy kościołów i budynków parafialnych w diecezji lubelskiej po I wojnie światowej, na przykładzie Lublina i Chełma. (Na podstawie akt Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie)*, w: *Historia, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. R. Kozyrski, Lublin 2019, s. 419-432; *Wykaz zniszczeń w obiektach sakralnych diecezji lubelskiej po II wojnie światowej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 111 (2019) s. 161-184.

Pomimo zapowiadanych zmian dekady gierkowskiej polityka władz w zakresie budownictwa sakralnego nie przejawiała widocznych różnic w porównaniu z poprzednimi dziesięcioleściami.

Dla przykładu w 1978 roku Kuria lubelska wniosowała o budowę 4 kościołów, 6 kaplic, 14 ośrodków katechetycznych, 23 domów mieszkalnych (w tym również plebanii), budowę 3 dzwonnicy i 4 budynków gospodarczych. W sprawie rozbudowy, odbudowy i przebudowy kościołów złożyła 3 wnioski. Łącznie w palnie na rok 1979 zawarła budowę, rozbudowę, przebudowę i odbudowę 57 budynków sakralnych i kościelnych⁴⁵. W odpowiedzi otrzymała zezwolenia na budowę 2 kościołów, 1 dzwonnicy, 15 budynków mieszkalnych, 3 budynków gospodarczych oraz rozbudowę (odbudowę) 2 kościołów. W liczbie 23 zezwoleń budowlanych nie znalazła się budowa ani jednej kaplicy, ani też żadnego punktu katechetycznego⁴⁶.

W sprawozdaniu z roku 1980 władze UW w Chełmie informowały o nawet 3-krotnie większej liczbie zgłoszonych przez Kurię Biskupią w Lublinie na rok 1981 sakralnych inwestycji budowlanych. Do występowania z jeszcze większą liczbą wniosków budowlanych miał, zdaniem władz, zachęcać bp Kamiński, wizytując parafie w 1980 roku⁴⁷.

I mimo że Kuria Biskupia w Lublinie w planach budowlanych na 1980 rok zawarła znacznie więcej budów obiektów sakralnych, niż w roku poprzednim, to nie uzyskała zgody na ich budowę. Przyznane na tenże rok zezwolenia budowlane zarówno przez władze UW w Zamościu, jak i UW w Tarnobrzegu i w Chełmie dotyczyły głównie remontów świątyń bądź ich przeniesienia na inne miejsce.

Opracowane 20 maja 1978 roku przez Komisję Episkopatu ds. Budowy Kościołów *Wytyczne budownictwa sakralnego w Polsce*⁴⁸, stały na przeszkodzie działaniom podejmowanym przez władze komunistyczne w obszarze budownictwa sakralnego. Wrogi, niebezpieczny oraz rozbudzający fanatyzm religijny był w ich opinii zapis zawarty w „Części II” dokumentu o duszpasterskim przygotowaniu wiernych do podjęcia inicjatywy budowy kościoła, mówiący o tym, że:

Bardzo ważne jest przygotowanie duszpasterskie wiernych, żeby oni uświadomili sobie konieczność budowy kościoła. Dobrze zaprowadzić stałą nowennę do Patrona przyszłego kościoła. Stałe wezwania w modlitwie wiernych. Jest to ważne nie tylko dla uzyskania pozwolenia, ale również dla uzyskania współpracy wiernych w dziele budowy.

Ważne jest utworzenie przyczółka duszpasterskiego w rejonie budowy, choćby jakiś punkt katechetyczny, to bardzo mobilizuje ludzi do ofiarności i pracy⁴⁹.

⁴⁵ R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971-1980*, Kielce 2007, s. 330.

⁴⁶ Tamże, s. 331.

⁴⁷ AAN, sygn. 127/102, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Charakterystyka sytuacji wyznaniowej w województwach w 1980 roku. 1981. Tom I. Sprawy 1-24, k. 26.

⁴⁸ AAN, sygn. 108/23, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1979. T. I, k. 278-281.

⁴⁹ AAN, sygn. 108/23, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1979. T. I, k. 278-281.

Zalecenia Episkopatu Polski systematycznie realizował bp Kamiński, przy okazji wizytacji parafii, uroczystości odpustowych, bierzmowania czy innych okoliczności.

Wraz z ordynariuszem diecezji lubelskiej bp. B. Pylakiem walczył o nowe obiekty sakralne dla swoich diecezjan. Wspólnie podjęli wysiłek, mający zaowocować rozbudową sieci kościołów i kaplic parafialnych, odbudową i reorganizacją struktur kościelnych. Biskup Kamiński poproszony o wypowiedź na temat bp. Pylaka i jego rządów w diecezji lubelskiej, w niełatwych czasach PRL, szczerze odpowiedział:

Niektórzy krytykowali go, ale była to krytyka nieprawdziwa. Był świetnym współpracownikiem, ogromnie wiele dobra uczynił. Umówiliśmy się razem, że ja miałem atakować władze, a on miał z nimi rozmawiać – dzięki takiej taktyce udało nam się doprowadzić do wybudowania wielu kościołów. To jest człowiek gruntownie wykształcony, szalenie pracowity, rozkochany w Kościele⁵⁰.

Z analizy obszernej dokumentacji aktowej dotyczącej budownictwa sakralnego w diecezji lubelskiej wynika, że wspomniana przez bp. Kamińskiego taktyka uzyskiwania zezwoleń budowlanych miała realne zastosowanie. Biskup sufragan głośno krytykował rządzących za brak zezwoleń na budowę obiektów sakralnych, otwarcie mówił o zwalczaniu Kościoła przez władze komunistyczne, przytaczając w swoich wypowiedziach konkretne przykłady. Nie dziwi zatem fakt, że kierownictwo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w tajnej notatce z 11 maja 1979 roku sporządzonej w przededniu pierwszej wizyty Ojca św. Jana Pawła II w Polsce, nakazało szczególną kontrolą objąć m.in. bp. Kamińskiego⁵¹. Wbrew obawom władz, wypowiedzi bp. Kamińskiego z okresu poprzedzającego papieską pielgrzymkę do ojczyzny (z kwietnia, maja i czerwca 1979 roku) w porównaniu z pozostałymi zawierały najmniej treści uderzających w komunistyczny ustrój, a niektóre były ich zupełnie pozbawione. Generalnie biskupowi zarzucano, że głosi polityczne kazania, w których m.in. podburza wiernych przeciwko władzy i wręcz żąda od mieszkańców podejmowania otwartych działań w sprawach budownictwa sakralnego, tj. pisanie petycji, wysyłanie delegacji.

Największy nacisk w sprawach budowlanych mieli wywierać na władze wojewódzkie w Chełmie mieszkańcy domagający się kościołów w Rejowcu Fabrycznym⁵², Chełmie (2 kościołów) oraz kaplic w miejscowościach Brzeźno (parafia Kamień)⁵³ i Alojzów (parafia Kumów)⁵⁴. W tej ostatniej doszło do samowolnego

⁵⁰ Życie jest nam dane i zadane, s. 136.

⁵¹ Misiak, *Życie i posługa pasterska*, s. 19-40.

⁵² AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 199/3, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Dokumentacja dotycząca Parafii Rejowiec Fabryczny 1975-1982; tamże, sygn. IPN Lu 199/8, Obiekt sakralny Rejowiec.

⁵³ AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 199/54, cz. 2, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Kaplica Brzeźno, parafia Kamień.

⁵⁴ AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 199/16, cz. 2, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Kaplica Alojzów, parafia Kumów.

zajęcia remizy strażackiej na kaplicę. Również w Bukowie Wielkiej dokonano adaptacji remizy na kaplicę⁵⁵.

W kazaniu wygłoszonym w Chełmie 14 czerwca 1979 roku tuż po zakończeniu pierwszej pielgrzymki Ojca św. do ojczyzny, biskup, mówiąc o przyszłych owocach wizyty papieskiej, nie pominął spraw budownictwa sakralnego. Zwracając się do chełmian i podkreślając, że ich miasto się zmienia i będzie zmieniać, zauważył jednocześnie, że: „w tych zmianach potrzebne są też kościoły, potrzebne są domy modlitwy i myślę, że ten Chełm, który jest przodujący w produkcji cementu będzie miał też cement na kościoły, na świątynie, na punkty katechetyczne”⁵⁶.

Podczas kazania wygłoszonego 8 czerwca 1980 roku w Brzeźnie, w parafii Kamień biskup zapewnił tamtejszych wiernych o swoim wsparciu w ich dążeniu do budowy kaplicy.

Wypowiedź biskupa miała miejsce zaraz po tym, jak władze województwa chełmskiego po raz kolejny odmówiły wydania zezwolenia na budowę kaplicy w tej miejscowości⁵⁷.

Istniejąca tam niewielka kapliczka o wymiarach 3 × 3 m, nie była w stanie pomieścić nawet małej grupy wiernych, którzy uczestnicząc w nabożeństwie, zazwyczaj stali na dworze. Do Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie napływały liczne petycje od mieszkańców parafii Kamień, którzy od pięciu lat domagali się zgody na budowę kaplicy w Brzeźnie. W sprawie kaplicy osobiście interweniował u władz wojewódzkich ordynariusz diecezji – bp Pylak. W sierpniu 1980 roku władze w odpowiedzi na jego prośbę zgodziły się jedynie na postawienie zadaszienia przy kapliczce, natomiast nie zgodziły się ani na jej powiększenie, ani na budowę nowego obiektu sakralnego. Władze województwa chełmskiego pomimo dużego nacisku społecznego na postawienie w Brzeźnie obiektu sakralnego, nie chciały dopuścić do jego budowy. Odrzuciły również wniosek Kurii o zezwolenie na powstanie domu mieszkalnego dla dojeżdżającego do Brzeźna kapłana, uzasad-

⁵⁵ AAN, sygn. 127/102, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Charakterystyka sytuacji wyznaniowej w województwach w 1980 roku. 1981. Tom I. Sprawy 1-24, k. 27-28, 30; AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 199/14, cz. 2, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Kaplica Bukowa Wielka, parafia Sawin.

⁵⁶ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 2-3 (Stenogram kazania wygłoszonego przez sufragana lubelskiego bpa Z. Kamińskiego w Chełmie w dniu 14.06.79 r.); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 1, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 40-42 (Stenogram kazania wygłoszonego przez sufragana lubelskiego bpa Z. Kamińskiego w Chełmie w dniu 14.06.1979 r.).

⁵⁷ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 4-8 (Stenogram kazania biskupa Kamińskiego, wygłoszonego w dniu 8.06.1980 r., we wsi Brzeźno, o godz. 16.15); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 185-189 (Stenogram z kazania biskupa Kamińskiego, wygłoszonego w dniu 8. 06.1980 r., we wsi Brzeźno, o godz. 16.15).

niając, że ewentualne udzielenie zgody, spowoduje zwiększenie nacisku wiernych ubiegających się o pozwolenie na budowę kaplicy w tejże miejscowości.⁵⁸

Przy okazji omawiania sprawy kaplicy w Brzeźnie, dyrektor Wydziału ds. Wyznań UW w Chełmie Franciszek Fass w poufnej notatce z 26 września 1980 roku donosił:

O ile ordynariusz diecezji lubelskiej biskup Bolesław Pylak stara się zrozumieć racje władz województwa chełmskiego i daje temu wyraz w stosownych uzgodnieniach, o tyle jego pomocnik, biskup Zygmunt Kamiński reprezentuje wręcz odmienne stanowisko. Jego wystąpienia są wyrazem żądań, eskalacji i wciągania wiernych do sporów i konfliktów z władzami. Wnioskować można, że hierarcha ten założył sobie program zbudowania wokół Chełma kilkunastu kościołów i kaplic. W swoich wystąpieniach publicznych biskup Zygmunt Kamiński nawołuje ludność do wywierania nacisków na władze by te udzielały więcej pozwoleń na budownictwo sakralne, by budownictwo sakralne wyprzedzało budowę zagłębia węglowego.

I tak biskup Zygmunt Kamiński w dniu 12 lipca bieżącego roku w parafii Olchowiec nawoływał, a nawet wręcz nakłaniał słuchaczy by w Bezku starali się o budowę kaplicy. On sam będzie mieszkał 3-4 dni w tygodniu w Chełmie celem dopilnowania budowy nowych kościołów. Naciska też by szybciej wydano pozwolenia na budowę jednego kościoła w Rejowcu Fabrycznym i dwu kościołów w Chełmie. Od mieszkańców wsi wprost żąda budowy kaplic i kościołów w Wierzbicy, Stołpiu, Brzeźnie, Serebryszczu, Strachosławiu, Białopolu, Kuliku i szeregu innych miejscowościach. We wsi Kulik nawet przeprowadził głosowanie i zobowiązał słuchaczy do starań o budowę.

W dniu 7 września 1980 r., podczas uroczystości odpustowych w parafii Mariackiej w Chełmie, biskup Zygmunt Kamiński wygłosił kazanie, które można nazwać wystąpieniem politycznym (...). W wystąpieniu tym również zwrócił się do mieszkańców Brzeźna użalając się nad tym, że jeszcze nie mają domu modlitwy⁵⁹.

Władze Wydziału ds. Wyznań UW w Chełmie, przesyłając władzom centralnym *Stenogram wystąpienia bpa Zygmunta Kamińskiego podczas uroczystości odpustowych w parafii Mariackiej w Chełmie w dniu 7 września 1980 roku o godzinie 17.30 /powitanie/*⁶⁰, zauważały, że pismo mieszkańców Brzeźna do Urzędu ds. Wyznań w Warszawie z 4 września 1980 roku⁶¹ w sprawie zezwolenia na budowę kaplicy „współbrzmi z ogólną eskalacją żądań biskupa Zygmunta Kamińskiego”⁶². Ostatecznie po rozmowach ordynariusza diecezji – bp. Pylaka, tak z władzami centralnymi, jak i wojewódzkimi, otrzymał on od wojewody chełmskiego ustne

⁵⁸ AAN, sygn. 108/30, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych. Rok 1980. T. III, k. 324-347.

⁵⁹ Tamże, k. 333-334.

⁶⁰ Tamże, k. 338-343.

⁶¹ Tamże, k. 346-347.

⁶² Tamże, k. 334.

zapewnienie, że w 1981 roku obie jego prośby dotyczące zarówno budowy domu mieszkalnego dla księdza, jak i kaplicy w Brzeźnie zostaną uwzględnione⁶³.

Przykład budowy kaplicy w Brzeźnie, pokazuje sposób załatwiania przez Kurię lubelską zezwoleń budowlanych. Taktyka, o której mówił sam bp Kamiński polegająca na jednoczesnym atakowaniu przez niego władz, a następnie na spokojnej i merytorycznej z nimi rozmowie, którą umiejętnie przeprowadzał bp Pylak⁶⁴, przynosiła, jak pokazuje przykład Brzeźna oczekiwany przez Kurie skutek.

W kazaniu wygłoszonym w sanktuarium maryjnym w Krasnobrodzie 2 lipca 1980 roku⁶⁵ bp Kamiński, zwracając się do pielgrzymów z Hrubieszowa oraz Matcza, poruszył sprawę braku zezwolenia władz wojewódzkich w Zamościu na przekazanie do użytku wiernych nieczynnego kościoła garnizonowego w Hrubieszowie oraz na przeniesienie z Horodła do Matcza kościoła pounickiego, zamienionego przez władze na magazyn meblowy. Homilie zakończył modlitwą błagalną do Matki Bożej Krasnobrodzkiej: „Wyproś oddanie i przeznaczenie z powrotem kościoła w tym Hrubieszowie dla czci bożej, dla świętowania. Daj, aby mieszkańcy Matcza wybudowali kościół”⁶⁶. Rok wcześniej, w tym samym miejscu, modlił się, aby murom zamienionej na magazyn meblowy świątyni w Horodle przywrócona została ich świętość: „Przywróć Pani świętość tych ścian kościoła w Horodle. Daj aby na te ściany zamiast szaf, regałów wróć twoje święte obrazy. Niech zamiast handlu rozbrzmiewa w tych ścianach modlitwa”⁶⁷.

O przeniesienie nieczynnej pounickiej świątyni z Horodła do Matcza, w której władze od 1973 roku zorganizowały magazyn meblowy GS, Kuria lubelska wnioskuje od 1975 roku. Translokacja świątyni miała uchronić ją przed dal-

⁶³ Tamże, k. 324-327.

⁶⁴ O swoich niekonwencjonalnych zainteresowaniach parapsychologią, radiestezją i ziołolecznictwem opowiada abp B. Pylak w publikacji: *Poznawać w świetle wiary. Z emerytowanym metropolitą ordynariuszem lubelskim rozmawiają Irena Burchacka, Stefan Budzyński*, Warszawa 2003.

⁶⁵ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 9-13 (Stenogram kazania wygłoszonego przez bpa sufragana Zygmunta Kamińskiego w dn. 2 lipca 1980 r. o godz. 12.00 w Krasnobrodzie); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 211-215 (Stenogram kazania wygłoszonego przez bpa sufragana Zygmunta Kamińskiego w dn. 2 lipca 1980 r. o godz. 12.00 w Krasnobrodzie).

⁶⁶ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 13 (Stenogram kazania wygłoszonego przez bpa sufragana Zygmunta Kamińskiego w dn. 2 lipca 1980 r. o godz. 12.00 w Krasnobrodzie).

⁶⁷ Tamże, k. 131 (Stenogram kazania wygłoszonego przez bpa Zygmunta Kamińskiego w dniu 2.07.1979 r. o godz. 0.30 w sanktuarium Maryjnym w Krasnobrodzie z okazji odpustu); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 1, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 45-46 v (Stenogram kazania wygłoszonego przez bpa Zygmunta Kamińskiego w dniu 2.07.1979 r. o godz. 0.30 w sanktuarium Maryjnym w Krasnobrodzie z okazji odpustu).

szym niszczeniem, a jednocześnie obiekt miał służyć mieszkańcom Matcza do odbywania praktyk religijnych⁶⁸.

Swe prośby o przeniesienie nieczynnego drewnianego kościoła z Horodła do wsi Matcze, a także o przywrócenie dla celów kultu kościoła garnizonowego w Hrubieszowie Kuria ponowiła 14 grudnia 1976 roku w przedłożonym w UW w Zamościu planie budownictwa sakralnego i kościelnego⁶⁹.

W odpowiedzi władze nie wyraziły zgody ani na przeniesienie kościoła z Horodła do Matcza, ani na otwarcie dla wiernych kościoła garnizonowego w Hrubieszowie⁷⁰.

W 1978 roku władze UW w Zamościu zgodę na translokowanie horodelskiej świątyni uzależniły od podporządkowania się Kurii żądaniu usunięcia z funkcji wikariusza parafii Horodło – ks. Stanisława Mizaka. Zdaniem władz wikariusz ten od chwili swojego przybycia w 1976 roku do parafii Horodło rozpoczął aktywną działalność duszpasterską wśród młodzieży i dorosłych. Miał inspirować mieszkańców Matcza do zbierania podpisów w sprawie przeniesienia byłego kościoła pounickiego z Horodła do ich miejscowości. Również według relacji władz, ks. S. Mizak w punkcie katechetycznym w Matczu, zorganizowanym w prywatnym mieszkaniu, systematycznie od 1977 roku odprawiał nabożeństwa, „stwarzając pozory istnienia obiektu sakralnego”⁷¹. Za organizowanie zgromadzeń o charakterze religijnym Kolegium ds. Wykroczeń przy Naczelniku Gminy Horodło trzykrotnie orzekło karę grzywny dla księdza w kwocie 3500, 4500 i 5000 zł, której nie zapłacił. Ponadto zarzucano Kurii, że popiera działania wikariusza i że sam bp Pylak „poleciał na piśmie ks. St. Mizakowi stałe odprawianie nabożeństw w punkcie katechetycznym w Matczu”⁷². Z kolei biskup sufragan lubelski Kamiński

⁶⁸ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie (dalej: AAL), sygn. 3101, Dział IV, Komisja Artystyczno-Budowlana, Wystąpienie Kurii Biskupiej w Lublinie do władz państwowych w sprawie zatwierdzenia planów budowy i remontów obiektów sakralnych i kościelnych na rok 1975, k. 17; Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), sygn. 215, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych, k. 22; AAN, sygn. 108/23, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1979. T. I, k. 132-164.

⁶⁹ AAL, sygn. 3102, Dział IV, Komisja Artystyczno-Budowlana, Wystąpienie Kurii Biskupiej w Lublinie do władz państwowych w sprawie zatwierdzenia planów budowy i remontów obiektów sakralnych i kościelnych na rok 1976, k. 117-122, 130; APZ, sygn. 216, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych, k. 27, 28-29, 41-53, 60-61.

⁷⁰ APZ, sygn. 216, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych, k. 41-53.

⁷¹ AAN, sygn. 108/23, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1979. T. I, k. 146.

⁷² Tamże, k. 147; z powodu braku zezwoleń na budowę kościołów i kaplic odprawianie Mszy św. w przystosowanych dla potrzeb kultu obiektach niesakralnych stało się powszechne, wbrew zakazom władz, które zresztą zarzucały ordynariuszowi lubelskiemu, że wręcz zaleca odprawianie Mszy św. w punktach katechetycznych; AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/150, MSW w War-

miał w rozmowie z księżmi przeprowadzonej w 1977 roku stwierdzić, że: „Kuriamusi wygrać sprawę Matcza, gdyż to co robi ks. Mizak jest zbieżne z zaleceniami 161 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski⁷³. Na żadne ustępstwa wobec władz administracyjnych iść w tym przypadku nie można”⁷⁴.

W sprawie Matcza i ks. Mizaka wojewoda zamojski rozmawiał zarówno z biskupem ordynariuszem, jak i sufraganiem. Warunkiem wyrażenia zgody na przeniesienie świątyni z Horodła do Matcza było przeniesienie ks. Mizaka. Jak pisały miejscowe władze w notatce służbowej: „Jeżeli bp Pylak przeniesie ks. Mizaka na inny teren, to będzie możliwość erygowania parafii w Matczach i przeniesienia tam kaplicy z Horodła w miejsce nielegalnie powstałej w tej miejscowości kaplicy wraz z punktem katechetycznym”⁷⁵.

W marcu 1978 roku mieszkańcy, zwracając się do ministra kierownika Urzędu ds. Wyznań Kazimierza Kąkola, skarżyli się na postępowanie władz gminnych i wojewódzkich, które doprowadza ich do „szału złości i nienawiści”. Wyrażając swoje oburzenie, pisali: „Dlaczego jakiś złośliwy i niewierzący Polak odmawia prawa modlenia się Polakom wierzącym, komu na tym zależy aby pusty budynek niszczył się a mieszkańcy Matcza, Cegielni i Bereźnicy chodzili 12 km do kościoła w Horodle”⁷⁶. Pomimo zabiegów zarówno Kurii, jak i mieszkańców władze tak w 1978 roku, jak i w następnych latach, aż do 1981 roku nie zmieniły swojego stanowiska w sprawie horodelskiego kościółka, który nadal pełnił funkcję magazynu meblowego SG.

Dopiero w 1981 roku sprawa świątyni dla mieszkańców Matcza została ostatecznie rozwiązana. W zamian za pomyślne zakończenia kwestii przeniesienia kościoła z Horodła do Matcza, bp Pylak miał wspomóc władze wojewódzkie w zapobiegzeniu odbycia „prowokacyjnej demonstracji” antyradzieckiej w Horodle. Chodziło o nakłonienie Zarządu Głównego Solidarności Rolniczej do rezygnacji z planowanego na dzień 10 października 1981 roku zgromadzenia „patriotyczno-narodowego” w Horodle, leżącym przy granicy z ZSRR. Władze obawiały się, że planowane zgromadzenie zostanie uznane przez wschodniego sąsiada za prowokację antyradziecką⁷⁷.

szawie, Sprawozdania Departamentu IV MSW z działalności polskich biskupów za lata 1975-1977, k. 129.

⁷³ W komunikacie ze 161. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski zapisano m.in.: „Konferencja uznała że z prawem wiernych do zaspokajania ich potrzeb duchowych, jak również z właściwą atmosferą stosunków kościelno-państwowych jest wysoce niezgodne karanie księży i właścicieli lokali za przyjmowanie młodzieży odprawiającej rekolekcje liturgiczne, tzw. oazy, i za odprawianie Mszy św. w ich pomieszczeniach, zwłaszcza dla dzieci i dla osób, które ze względu na stan zdrowia lub wiek nie są w stanie udać się do kościoła, by korzystać z sakramentów świętych”; *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000*, oprac. J. Żaryn, Poznań 2006, s. 190-193.

⁷⁴ AAN, sygn. 108/23, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1979. T. I, k. 148.

⁷⁵ Tamże, k. 136.

⁷⁶ Tamże, k. 152.

⁷⁷ APZ, sygn. 234, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Nadzór nad kościołem rzymskokatolickim, k. 162.

Licząc na wsparcie ze strony biskupa ordynariusza, władze zezwoliły nawet na budowę nowego obiektu sakralnego w Matczu na wypadek, gdyby mieszkańcy Horodła, planujący w kościółku pounickim urządzić muzeum regionalne, sprzeciwili się jego translokacji⁷⁸.

Biskup Kamiński, przemawiając w Krasnobrodzie w 1980 roku i bezpośrednio zwracając się do pielgrzymów z Matcza i Hrubieszowa, doskonale wiedział, że w swoich dążeniach do posiadania własnej świątyni potrzebują oni również wsparcia duchowego. Pokazał, że ich problemy nie są mu obce, że nie zważając na restrykcje i na konsekwencje swoich wypowiedzi, otwarcie domaga się od władz dokładnie tego, czego oczekują wierni, o co od wielu lat proszą, kierując do władz liczne petycje i wysyłając swoje delegacje do właściwych im urzędów wojewódzkich.

Obok kazań wygłoszonych w Chełmie, Brzeźnie, Krasnobrodzie, bp Kamiński docierał ze słowem wsparcia do mieszkańców tych miejscowości, gdzie istniała potrzeba tworzenia nowego ośrodka parafialnego, filialnego, a przede wszystkim budowy nowego obiektu sakralnego: kościoła, kaplicy dojazdowej czy katechetycznej.

W 1980 roku spotkał się m.in. z mieszkańcami wsi Bezek i Kulik w parafii Olchowiec⁷⁹, co zaowocowało utworzeniem w Bezku w latach 1984-1987 kaplicy w byłej cerkwi⁸⁰ oraz budową w latach 1985-1987 kaplicy pw. NMP Królowej Polski w Kuliku⁸¹.

Przemawiając w Bezku i Kuliku w 1980 roku, bp Kamiński mówił wprost, że w tych miejscowościach muszą powstać kaplice. „Ja przyjechałem tutaj, żeby wam powiedzieć, że my byśmy chcieli, żeby w najbliższym czasie była tutaj kaplica. (...) Wobec tego wyraźnie i jeszcze raz mówię, że powinien być tutaj kościół, powinna być kaplica”⁸².

⁷⁸ Tamże, k. 225.

⁷⁹ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 21-24 (Stenogram wystąpienia b-pa Kamińskiego we wsi Bezek par Olchowiec na spotkaniu z mieszkańcami wsi godz. 19.30 w dniu 12.07.1980 r.), k. 25-27 (Stenogram wystąpienia bpa Kamińskiego w punkcie katechetycznym w miejscowości Kulik par Olchowiec w dniu 12.07.1980 r. o godz. 21.00); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 228-231. (Stenogram wystąpienia b-pa Kamińskiego we wsi Bezek par Olchowiec na spotkaniu z mieszkańcami wsi godz. 19.30 w dniu 12.07.1980 r.)

⁸⁰ *W służbie kościołowi lubelskiemu 1975-1997. Księga upamiętniająca posługę Pasterza Diecezji Arcybiskupa Bolesława Pylaka*, red. D. Pietrusiński, Lublin 1998, s. 385.

⁸¹ Tamże, s. 387.

⁸² AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 25-26 (Stenogram wystąpienia bpa Kamińskiego w punkcie katechetycznym w miejscowości Kulik par Olchowiec w dniu 12.07.1980 r. o godz. 21.00); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 232-234 (Stenogram wystąpienia bpa Kamińskiego w punkcie katechetycznym w miejscowości Kulik par Olchowiec w dniu 12.07.1980 r. o godz. 21.00).

W Pasiekach na terenie parafii pw. św. Józefa w Tomaszowie Lubelskim, gdzie przy krzyżu w 1980 roku bp Kamiński wygłosił kazanie, w następnym roku wzniesiono kaplicę pw. Narodzenia NMP⁸³. Również w miejscowości Strupin Duży, w której biskup spotkał się z wiernymi w 1980 roku, trzy lata później wybudowano kaplicę pw. św. Stanisława BM⁸⁴. Podobnie stało się we wsi Serebryszcz, gdzie w latach 1984-1985 wierni postawili kaplicę pw. św. Maksymiliana Kolbe⁸⁵. Podczas spotkania z mieszkańcami Serebryszcz 7 czerwca 1980 roku biskup skarżył się na brak zezwoleń budowlanych, mówiąc:

No muszę wam powiedzieć, że województwo lubelskie i chełmskie najgorzej nas traktuje (...). Najwięcej mamy do czynienia z władzami z woj. zamojskiego, lubelskiego i chełmskiego. Najgorzej jesteśmy traktowani tutaj w Chełmie. Mamy tutaj najmniej pozwoleń choć to jest bardziej uprzedmiotowione województwo choćby np. od zamojskiego. Np. w tym roku nie otrzymaliśmy nic, ani żadnego kościoła, ani żadnej kaplicy, ani nawet punktu katechetycznego⁸⁶.

W planach bp. Kamińskiego była budowa kilkudziesięciu kaplic, a późniejszych latach także i kościołów zlokalizowanych w tej części diecezji lubelskiej, która znajdowała się od 1975 roku na terenie województwa chełmskiego. Dlatego już w 1978 roku bp Kamiński otrzymał od swojego ordynariusza specjalne uprawnienia dla spraw regionu ziemi chełmskiej⁸⁷. Sam mówił, że biskup zlecił mu troskę nad tym rejonem, aby przywrócić dawną świetność Góry Chełmskiej, by promieniowała na cały obszar diecezji lubelskiej. W celu skutecznego wypełnienia tego zadania bp Kamiński zapowiadał, że będzie blisko mieszkańców Chełma i okolicznych wiosek, gdyż przez kilka dni w tygodniu będzie zamieszkiwał w Chełmie, aby mieć rozeznanie w potrzebach tej części diecezji⁸⁸.

Na brak zezwoleń budowlanych bp Kamiński zwrócił uwagę także podczas wystąpienia w katedrze lubelskiej 9 marca 1980 roku, mówiąc, że obecnie liczba kościołów w Lublinie jest taka sama jak była przed wojną; „Lublin dzisiaj rozrósł się kilkakrotnie, nie daje się pozwoleń na budowę kościołów, bo wiadomo, że one

⁸³ *W służbie kościołowi lubelskiemu*, s. 389.

⁸⁴ Tamże, s. 391.

⁸⁵ Tamże, s. 390.

⁸⁶ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 45 (Stenogram wystąpienia biskupa Kamińskiego wygłoszonego w dniu 7.06.1980 r. o godzinie 20.00 podczas spotkania z mieszkańcami Serebryszcz); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 169-172 (Stenogram wystąpienia biskupa Kamińskiego wygłoszonego w dniu 7.06.1980 r. godz. 20.00 podczas spotkania z mieszkańcami Serebryszcz).

⁸⁷ Misiak, *Życie i posługa pasterska*, s. 24.

⁸⁸ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 46 (Stenogram wystąpienia biskupa Kamińskiego wygłoszonego w dniu 7.06.1980 r. o godzinie 20.00 podczas spotkania z mieszkańcami Serebryszcz); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 5-13 (Stenogram z wystąpienia b-pa Zygmunta Kamińskiego w katedrze w dniu 9.III.br. o godz. 17.00 nt. „Potrzeby duszpasterskie kościoła”).

człowieka do Boga przybliżają. Jest to zaplanowany system ateizacji narodu”⁸⁹. Biskup podkreślał, że aby można było skutecznie duszpasterzować muszą być kościoły. Potępiał władze, za utrudnianie duchowieństwu nabywania materiałów budowlanych oraz represjonowanie wiernych za przekazywanie ich na cele kościelne⁹⁰.

Biskup przypomniał również o przykrym wydarzeniu związanym z odmową wynajmu autokarów i udostępnienia pociągów dla wiernych udających się do Wąwolnicy na uroczystość koronacji figury MB Kębelskiej:

Pamiętacie jakżeśmy wszyscy przeżywali głęboko koronację figury MB w Wąwolnicy. Błagaliśmy wtedy, aby dano dodatkowe pociągi. Trzeba było jednak iść pieszo. W rok później, gdy odbywał się w miesiącu wrześniu mecz piłkarski w Warszawie: Gwardia W-wa – Motor Lublin, dla kilku tysięcy ludzi wysłano dodatkowy pociąg⁹¹.

Sprawa uniemożliwienia wiernym wyjazdu na koronację Matki Bożej Kębelskiej do Wąwolnicy we wrześniu 1978 roku mocno utkwiała w świadomości społecznej, a poczucie doznanej krzywdy wywołało sprzeciw wobec władz wojewódzkich.

Wówczas to na uroczystości do Wąwolnicy 9 i 10 września 1978 roku mieli się udać wierni z całej diecezji, jednak na kilka dni przed wyjazdem pielgrzymów, a nawet w dniu wyjazdu przedsiębiorstwa transportowe odmówiły wynajmu autokarów, tłumacząc odmowę ogólnymi zarządzeniami. Wierni pozbawieni w ostatniej chwili środków transportu, który zgodnie z wcześniejszymi umowami miał zostać im zapewniony, nie zdołali dotrzeć do Wąwolnicy na uroczystości koronacyjne. Ponadto w sprawozdaniu z uroczystości w Wąwolnicy władze podały zaniżoną liczbę jej uczestników, przy której – jak stwierdził bp Pylak – „przeoczono tylko jedno zero”⁹².

Z powodu zablokowania przez władze wyjazdu autokarów na uroczystości koronacyjne do Wąwolnicy, 26 września 1978 roku Kuria przesłała „protest” do wojewody tarnobrzeskiego Władysława Bobka, pod którym podpisało się 565 księży diecezji lubelskiej, z terenu 4 województw: lubelskiego, zamojskiego,

⁸⁹ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 55 (Stenogram z wystąpienia b-pa Zygmunta Kamińskiego w katedrze w dniu 9.III.br. o godz. 17.00 nt. „Potrzeby duszpasterskie kościoła”).

⁹⁰ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 55 (Stenogram z wystąpienia b-pa Zygmunta Kamińskiego w katedrze w dniu 9.III.br. o godz. 17.00 nt. „Potrzeby duszpasterskie kościoła”).

⁹¹ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 53 (Stenogram z wystąpienia b-pa Zygmunta Kamińskiego w katedrze w dniu 9.III.br. o godz. 17.00 nt. „Potrzeby duszpasterskie kościoła”).

⁹² Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu (dalej: APK), sygn. 884/178, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, Wydział ds. Wyznań, Kuria Lubelska od 1988 do 1983 [błąd w datowaniu teczek], k. 72.

tarnobrzeskiego, chełmskiego, wyrażając słowa żalu i ubolewania⁹³. Współautorem i sygnatariuszem „protestu” był kanclerz Kurii ks. Dionizy Pietrusiński. Pismo to otrzymał również minister K. Kąkol. Sam ordynariusz lubelski nie podpisał się pod „memorandum”, gdyż jak wyjaśnił ministrowi Kąkolowi: „Protestu nie podpisałem celowo, by nie twierdzono, że w ten sposób zmuszam księży do podpisu”⁹⁴. Natomiast jak zaznaczył, protest był uzasadniony, a on w pełni solidaryzuje się z jego sygnatariuszami. „Protest” ten uznany został przez władze wojewódzkie za sprawę międzywojewódzką o charakterze politycznym, która negatywnie wpłynęła na stosunek społeczeństwa i duchowieństwa do państwa⁹⁵.

W odpowiedzi na „protest” Kurii, dyrektor Wydziału ds. Wyznań UW w Tarnobrzegu w piśmie do bp. Pylaka z 10 listopada 1978 roku domagał się „wyciągnięcia wniosków” w stosunku do dziekanów i księży, którzy byli jego inicjatorami i zdaniem władz wywołali w ten sposób konflikt pomiędzy wiernymi a władzami administracyjnymi⁹⁶.

Biskup Pylak, biorąc w obronę wiernych i duszpasterzy, skierował 24 listopada 1978 roku pismo do ministra Kąkola, w którym używając mocnych słów i dosadnych argumentów, potępił działania władz wojewódzkich. Krytykę odniósł również do postępowania pracowników Urzędu ds. Wyznań w rozwiązywaniu spraw budowlanych diecezji lubelskiej, pisząc:

Na marginesie omawianej sprawy pozwolę sobie zauważyć, że pracownicy Urzędu ds. Wyznań często szermują twierdzeniem o poprawności stosunków między władzami państwowymi a kościelnymi. Twierdzenie to jest bardziej postulatem niż rzeczywistością. Ustawicznie bowiem rodzą się w terenie konflikty, kończące się zwykle szeregiem pism, nie zawsze zaś pozytywnym skutkiem. Ze spraw aktualnych przytoczę następujące:

- a) sprawę przeniesienia zabytkowego kościoła z XVII w. z Matczyna (Województwo Lubelskie). Pisałem do wszystkich możliwych instancji, bez rezultatu. Kościół grozi zawaleniem. Niszczyje zabytek naszej kultury narodowej. Pytanie, z czyjej winy?
- b) podobna sprawa jest z kościołem drewnianym w Turkowicach (Woj. Zamojskie).
- c) kościół drewniany w Horodle (Woj. Zamość) zamieniono na magazyn meblowy. Czy mogę w tym wypadku nie protestować?
- d) kościół pogarnizonowy w Hrubieszowie porastają już drzewka. Nie wolno go jednak przywrócić kultowi religijnemu.
- e) po wielokroć zwracałem się z prośbą o zezwolenie na budowę punktów katechetycznych. Nie uzyskałem ani jednego. Co więcej, ostatnio usiłuje

⁹³ Tamże, k. 40-52. Podpisy pod protestem księży otrzymali dyrektorzy Wydziałów ds. Wyznań Urzędów Wojewódzkich w Chełmie (dyr. Franciszek Fass), Lublinie (dyr. Stefan Zahor), Zamościu (dyr. Jan Tur), przesyłając je do UW Wydziału ds. Wyznań w Tarnobrzegu.

⁹⁴ APK, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, Wydział ds. Wyznań, Kuria Lubelska, k. 70.

⁹⁵ AAN, sygn. 127/71, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej i działalności wydziałów w 1978 roku. Tom II. Sprawy 25-49. 1978-1979, k. 264.

⁹⁶ APK, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, Wydział ds. Wyznań, Kuria Lubelska, k. 55.

się zlikwidować taki punkt, pod pokrywką różnych pseudoracji w Szastarce (Woj. Tarnobrzeg).

- f) w Rejowcu Fabrycznym wybuchła ostatnio wielka burza o wiatę (daszek na żelaznych słupkach) dostawioną do tymczasowej kapliczki, by ludziom stojącym na zewnątrz nie łało się za kołnierz w okresach deszczu. Przekonywano mnie, że prawo budowlane domaga się zezwolenia na taką budowę. Zapytałem: a jeśli o takie pozwolenie poprosimy, czy je otrzymamy? Padła odpowiedź negatywna. Niech więc ludzie stoją w deszczu, by stało się prawu zadość. Na moje drugie pytanie: czy gospodarz mający żniwiarkę na polu, gdy chce ją zabezpieczyć przed deszczem takim właśnie daszkiem, również powinien starać się o takie zezwolenie, otrzymałem odpowiedź twierdzącą. Teraz więc rozumiem, dlaczego tak wiele sprzętu technicznego niszczy po polach.
- g) w Korytkowie (Woj. Zamość) leży kamień zwieziony przed 25 laty na budowę kaplicy. Pokryła go już warstwa mchu i ludzie świętowali ostatnio swoisty jubileusz 25-lecia starań o zezwolenie na budowę kaplicy (do kościoła mają 10-12 km).
- h) w Lublinie prosimy o zezwolenie na budowę kościoła w nowej dzielnicy Czechów (będzie liczyła 50 tys. mieszkańców: w tej chwili zamieszkują około 20 000 ludzi). Zwykła odpowiedź: brak materiałów. Nasza propozycja: pozwólcie zbudować zwykły barak. Obiecujemy czekać cierpliwie 10 lat na materiały.
- i) Mógłbym przytoczyć jeszcze całą serię spraw personalnych – odrzucanie moich kandydatów na stanowiska proboszczów. Tym samym kandydatom, którym zrobiono wielką przykrość, nie zatwierdzając ich, oferuje się potem odznaczenia państwowe, których oczywiście nie przyjęli ze zrozumiałych względów.
- j) Proszę wybaczyć mi ten łańcuch spraw, który można by ciągnąć jeszcze długo. Ale mówi się tak pięknie o normalizacji stosunków, ich poprawności na naszym terenie. Chciałbym, aby te słowa stawały się rzeczywistością. Jeśli zaś pozostają pustym dźwiękiem bez pokrycia, to lepiej ich nie używać, bo to bardzo razi i denerwuje słuchającego czy czytającego takie słowa⁹⁷.

Obaj biskupi lubelscy, tak ordynariusz Pylak, jak i sufragan Kamiński mówili jednym głosem w sprawach budownictwa sakralnego. Z tym, że rolą bp. Kamińskiego było nagłaśnianie wśród wiernych problemów budowlanych w diecezji. Mówienie wprost, że brak kościołów jest skutkiem realizacji antykościelnej polityki państwa. Rolą zaś bp. Pylaka było prowadzenie rozmów z wyraźnym wskazaniem na potrzebę łagodzenia napięć społecznych powstałych na tle budownictwa sakralnego. Zdaniem biskupów lubelskich jedynym środkiem na wyciszenie nastrojów społecznych było pozytywne stanowisko władz wobec potrzeb budowlanych diecezji lubelskiej.

W opinii władz, wypowiedzi bp. Kamińskiego każdorazowo stawały się przyczyną konfliktów między wiernymi a władzami administracyjnymi.

Wizyty bp. Kamińskiego w wielu miejscowościach diecezji lubelskiej nie były przypadkowe, miały bowiem na celu przygotować właściwy grunt pod budowę nowego obiektu sakralnego, zmobilizować wiernych do podjęcia starań

⁹⁷ APK, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, Wydział ds. Wyznań, Kuria Lubelska, k. 72-73.

o uzyskanie zezwolenia budowlanego i zachęcić do pełnego zaangażowania się w inicjatywę budowlaną, poprzez m.in. składanie licznych petycji i wysyłanie do władz delegacji parafialnych.

Sprawom budowlanym w diecezji lubelskiej było poświęcone kazanie odpustowe wygłoszone przez bp. Kamińskiego 2 lipca 1979 roku w sanktuarium maryjnym w Krasnobrodzie. Poruszył w nim problem braku zezwoleń na budowę najpotrzebniejszych świątyń w: Chełmie, Rejowcu Fabrycznym, Poniatowej, Puławach, Lublinie (w dzielnicach Czechów, LSM; w osiedlach Bronowice i Tatary) oraz na Zamojszczyźnie⁹⁸.

Ta sama tematyka była przedmiotem kazania wygłoszonego przez bp. Kamińskiego 9 września 1979 roku w Wąwolnicy, w sanktuarium MB Kębelskiej. Biskup podkreślał, że obecnie dla Kościoła problemem numer jeden jest budownictwo sakralne⁹⁹.

Jednocześnie w obu kazaniach przywołał sprawę budowy kaplicy w Korytkowie Dużym, o którą mieszkańcy zabiegali przez ponad ćwierć wieku.

Sprawa budowy kaplicy w Korytkowie Dużym wywołała w 1979 roku sporo niepokoju, gdy władze UW w Zamościu podjęły decyzję o przeniesieniu z Turkowic do Korytkowa Dużego byłej cerkwi, uznając, że zaspokoi to żądania Kurii i wiernych, którzy od prawie 28 lat wnioskowali o zezwolenia na budowę nowej kaplicy w Korytkowie Dużym. Podejmując taką decyzję, postąpiły one nie tylko wbrew oczekiwaniom mieszkańców, ale także wbrew zamierzeniom ordynariusza diecezji bp. Pylaka, który domagał się dla wiernych z Korytkowa i okolic budowy nowej kaplicy i nigdy nie wnioskował o przeniesienie tam podniszczonej świątyni z Turkowic. Decyzja władz nie tylko zaskoczyła i oburzyła bp. Pylaka, który słusznie uznał ją za poniżającą i deprecjonującą jego osobę w oczach wiernych (mogła ona bowiem wzbudzić wśród nich wątpliwości w skuteczność działań biskupa, który wcześniej, wielokrotnie zapewniał o swoich staraniach w uzyskaniu zgody na budowę nowej kaplicy w Korytkowie), ale także wywołała wśród mieszkańców niezadowolenie z urzędujących w województwie władz. Swoją decyzją podjętą bez porozumienia z biskupem ordynariuszem, władze zwyczajnie zignorowały 28-letnie prośby Kurii i mieszkańców, wywołując tym samym dezorientację i chaos. Sprawę przeniesienia kościoła z Turkowic do Korytkowa władze podjęły niejako

⁹⁸ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 130-133 (Stenogram kazania wygłoszonego przez bpa Zygmunta Kamińskiego w dniu 2.07.1979 r. o godz. 0.30 w sanktuarium Maryjnym w Krasnobrodzie z okazji odpustu).

⁹⁹ AAN, sygn. 125/214, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980, k. 139-143 (Stenogram z kazania wygłoszonego przez b-pa Zygmunta Kamińskiego w czasie mszy dla młodzieży w dniu 9.09.1979 r. w Wąwolnicy); AIPN w Warszawie, sygn. IPN BU 0713/234, t. 1, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980, k. 67-71 (Stenogram z kazania wygłoszonego przez b-pa Zygmunta Kamińskiego w czasie mszy dla młodzieży w dniu 9.09.1979 r. w Wąwolnicy).

potajemnie, z zastrzeżeniem, aby nie ujawniać jej Kurii¹⁰⁰. Pylak nie krył swojego zbulwersowania stanowiskiem władz, dając temu wyraz w korespondencji do wojewody zamojskiego z 8 stycznia 1981 roku. Pisał w niej:

Mam przed sobą list mieszkańców Korytkowa i okolicznych wsi. Przeklinają Władze państwowe, a także mnie. Co do Władz, może mają słuszne racje. Wszak ludzie od 28 lat zabiegają o pozwolenie na budowę kościoła. (...) Kuria Biskupia od wielu lat ponawia prośby o zgodę Władz wojewódzkich na ową budowę. Uzyskaliliśmy tylko pozwolenie na przeniesienie kościoła drewnianego, mocno zniszczonego /tyle lat stoi bez opieki/, z Turkowic. Mieszkańcy Korytkowa takiej zamiany nie akceptowali. Natomiast zjawili się wśród nich wysłannicy Kościoła Polsko-Narodowego i obiecują im zbudowanie kościoła zgodnie z ich postulatami. Myślę, że może to stać się faktem. Wszak analogiczna sytuacja zaistniała kiedyś w parafii Józefów Biłgorajski. Nasze starania wieloletnie nie odnosiły żadnego skutku, natomiast wyznawcy Kościoła Narodowego otrzymali zezwolenie na budowę kościoła w Długim Kącie bez żadnych trudności. Nie chciałbym dochodzić, dlaczego Kościół Katolicki jest dyskryminowany. Myślę, że dzieje się tu krzywda tak w stosunku do biednych ludzi z Korytkowa, którzy od 28 lat proszą i bez skutku, jak i w stosunku do Księdza dziekana Markiewicza i mojej osoby. (...) Przed kilkunastu laty w tymże Korytkowie, kiedy chciano zabierać ludziom materiał budowlany, zgromadzony na kościół, o mały włos nie doszło do rękoczynów. Ludzie chcieli rąbać siekierami samochody milicyjne. Były potem przesłuchania prokuratorskie itd. Pamięć tamtych dni żyje wśród ludzi. Najwyższy czas zakończyć tę sprawę. (...)

Wczoraj alarmowany przez proboszcza biłgorajskiego, zaniepokojonego fermentem w Korytkowie, wybrałem się tam, by ludzi uspokoić. Droga, wiadomo, śliska. Auto wpadło w poślizg. Dobrze, że skończyło się tylko wjechaniem do rowu. Nie mam jednak zamiaru w przyszłości ryzykować życiem, by spłacać powinności, za które nie czuję się odpowiedzialnym. Dlatego jeszcze raz proszę stanowczo o pozytywne rozwiązanie sprawy Korytkowa¹⁰¹.

W odpowiedzi na mocne słowa biskupa i w obawie przed narastającym niezadowoleniem społecznym UW w Zamościu pozytywnie rozwiązał sprawę budowy nowej kaplicy w Korytkowie Dużym, uchylając swoją decyzję o przeniesieniu tam kościoła z Turkowic¹⁰².

Biskup Kamiński miał doskonałe rozeznanie w potrzebach budowlanych diecezji lubelskiej. Sprawę budowy najpilniejszych kościołów w: Chełmie, Lublinie, Puławach, Poniatowej, Rejowcu Fabrycznym podniósł również na kazaniu wygłoszonym z okazji poświęcenia nowo wybudowanej kaplicy w Gózdzie Lipińskim 30 września 1979 roku.

¹⁰⁰ AAN, sygn. 108/23, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1979. T. I, k. 136-137, 141.

¹⁰¹ APZ, sygn. 219, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych, k. 19-21.

¹⁰² APZ, sygn. 164, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych. 1981, k. 21-22.

O zezwolenie na budowę kaplicy w Góździe Lipińskim Kuria wniosowała do PWRN w Lublinie już w 1958 roku i dopiero w 1976 roku Wydział ds. Wyznań UW w Zamościu zezwolił na rozbudowę i przesunięcie dotychczasowej niewielkiej kaplicy¹⁰³. Jednak wzniesiony przez wiernych obiekt sakralny władze uznały za nielegalną budowlę.

Poczynione przez władze województwa zamojskiego w 1980 roku ustępstwa na rzecz Kościoła związane m.in. z prawnym usankcjonowaniem samowolnej budowy i rozbudowy kaplic w Tarczyniechach i Góździe Lipińskim, miały pozytywnie wpłynąć na stosunek parafian i duchowieństwa do władz wojewódzkich, a także wytworzyć „dobry klimat” przed, w czasie i po wyborach do Sejmu i WRN¹⁰⁴.

Tam, gdzie władze nie zezwalały na budowę obiektów sakralnych, bp Kamiński wyrażał słowa ubolewania, jednocześnie krytykując rządzących za utrudnianie wiernym odbywania praktyk religijnych.

W reakcji na „antypaństwowe” wypowiedzi bp. Kamińskiego władze odmawiały zezwoleń na budowę obiektów sakralnych, szczególnie tam, gdzie miały one powstać z inspiracji sufragana. Rozpatrując w 1981 roku wniosek w sprawie zezwolenia na budowę kaplicy w Rudniku na terenie parafii Płonka, zaopiniowały go negatywnie, zaznaczając, że: „Inspiratorem budowy kaplicy jest bp Z. Kamiński, który w tej sprawie spotkał się z mieszkańcami wsi”¹⁰⁵.

Władze zarzucały biskupowi, że od listopada 1980 roku nielegalnie, „bez prawem wymaganego zezwolenia” odprawia Msze św. w remizach strażackich, m.in. w Bortatyczach w parafii Sitaniec oraz w Krasnem w parafii Stary Zamość¹⁰⁶.

Pomimo wielu wysiłków nie udało się władzom komunistycznym powstrzymać bp. Kamińskiego przed zachęcaniem i inspirowaniem wiernych do podejmowania inicjatyw budowlanych. Duchowny słowem i swoim zaangażowaniem oddziaływał na wiernych, aktywizował ich do podejmowania walki o prawo do swobodnego wyznawania swojej wiary i odbywania praktyk religijnych.

Biskup Zygmunt Kamiński w opinii władz państwowych

Zgodnie z ogólnym nakazem wojewódzkie Wydziały ds. Wyznań były zobowiązane do systematycznego informowania władz nadrzędnych o bieżącej działalności bp. Kamińskiego. W *Sprawozdaniu z działalności Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Zamościu za rok 1976* dyrektor tegoż Wydziału Władysław Zbylut informował władze zwierzchnie o dwóch rozmowach ostrzegawczych, które przeprowadził z bp. Kamińskim w sprawie jego negatywnych wystąpień na terenie województwa zamojskiego. Donosił, że:

¹⁰³ APZ, sygn. 215, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych, k. 46.

¹⁰⁴ AAN, sygn. 127/103, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Charakterystyka sytuacji wyznaniowej w województwach w 1980 roku. 1981. Tom II. Sprawy 25-49, k. 181-182.

¹⁰⁵ APZ, sygn. 164, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych. 1981, k. 20.

¹⁰⁶ APZ, sygn. 234, Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań, Nadzór nad kościołem rzymskokatolickim, k. 47-48.

Biskup Zygmunt Kamiński w głoszonych przez siebie kazaniach przedstawiał sytuację kościoła jako „umęczonego i pokrzywdzonego”. Podnosił rzekome przykłady dyskryminowania wiernych i kościoła przez władze państwowe i na tym tle wysuwał zadania w zakresie umocnienia wiary i jedności kościoła. W kazaniach podejmował również inspiracje do stwarzania nacisku na organy władzy w celu zaspokojenia wygórowanych potrzeb kościoła. Te i podobne insynuacje i pomówienia zawierały kazania wygłoszone w Krasnobrodzie i Zamościu. Szczególnie wrogi stosunek prezentował do księży członków Zrzeszenia „Caritas” i zapowiadał represjonowanie. Dokonane w roku ubiegłym przesunięcia na stanowiskach administratorów świadczyły o realizacji określonej „polityki” w tym zakresie¹⁰⁷.

W sprawozdaniu o sytuacji wyznaniowej na terenie województwa chełmskiego w 1978 roku władze obarczały Kurię Biskupią w Lublinie o powodowanie napięć w sprawach budownictwa sakralnego. Miała ona nakłaniać wiernych do samowolnego stawiania figur przydrożnych, przekształcania budynków w obiekty sakralne, m.in. grobowca w Husynnem¹⁰⁸, budynku gospodarczego w Rejowcu Fabrycznym czy punktu katechetycznego w Żukowie. Uważano, że władza diecezjalna mobilizuje mieszkańców Chełma i Rejowca Fabrycznego do działań i protestów, celem uzyskania pozwolenia na budowę kościołów¹⁰⁹.

Ponadto kierujący województwem chełmskim nie tylko negatywnie zaopiniowali propozycje budowlane Kurii odnośnie wzniesienia kościołów w Chełmie i Rejowcu Fabrycznym, ale również sprzeciwili się kandydaturze bp. Kamińskiego na stanowisko administratora parafii Mariackiej w Chełmie, pozostawiając na nim dotychczasowego dziekana dekanatu chełmskiego wschodniego ks. Marcelego Mrozka¹¹⁰.

Władze komunistyczne poważnie obawiały się objęcia funkcji administratora parafii w Chełmie przez bp. Kamińskiego, gdyż mogłoby to poważnie zagrozić ich planom i zniweczyć dotychczasowe wysiłki w kierunku lojalizacji księży z województwa chełmskiego, które *notabene* dawały władzom wynik zadawalający. Faktycznie, przekazanie parafii chełmskiej w ręce sufragana Kamińskiego miało na celu przyhamować działania władz w dalszym kreowaniu dobrych stosunków z duchowieństwem z tej części diecezji lubelskiej, która w 1975 roku znalazła się w województwie chełmskim. Swoje obawy związane z mianowaniem bp. Kamińskiego administratorem parafii Mariackiej wyraził I Sekretarz KW PZPR

¹⁰⁷ AAN, sygn. 127/69, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Sprawozdania z działalności wydziałów za rok 1976. 1977. Tom II. Sprawy 26-49, k. 429-430.

¹⁰⁸ AIPN w Lublinie, sygn. IPN Lu 199/55, t. 3., Husynne par. w Dorohusku, (Biskup ordynariusz lubelski B. Pylak wnioskował w 1977 roku do władz administracyjnych województwa chełmskiego o przekazanie do użytku sakralnego kaplicy-grobowca rodziny Gutowskich, znajdującej się na dawnym pounickim cmentarzu w Husynnem, na co władze nie chciały wyrazić zgody. Stało się to powodem społecznego niezadowolenia).

¹⁰⁹ AAN, sygn. 127/70, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej i działalności wydziałów za rok 1979. Tom I sprawy 1-24. 1979, k. 57.

¹¹⁰ Tamże, k. 53; Misiak, *Życie i posługa pasterska*, s. 24.

w Chełmie Henryk Świdorski w piśmie z 28 października 1978 roku do Stanisława Kani Sekretarza KC PZPR w Warszawie. Donosił w nim, że:

Pomimo zgłoszonych zastrzeżeń Kuria Biskupia w Lublinie /według posiadanych przez nas informacji/ ma zamiar mianować biskupa Kamińskiego wikariuszem Episkopatu z powierzeniem mu zadania zaprowadzenia dyscypliny w dekanatach: Chełm-wschód, Chełm-zachód, Krasnystaw – w województwie chełmskim oraz Hrubieszów i Uchanie – w województwie zamojskim. Jako stałe miejsce zamieszkania Kamińskiego Kuria wyznacza miasto Chełm.

Realizacja tych zamierzeń Kurii byłaby ze wszech miar niekorzystna dla władz politycznych i administracyjnych województwa. Żywimy obawy, że pobyt i działalność biskupa Zygmunta Kamińskiego zaostrzyłaby dobre dotychczasowe stosunki z księżmi województwa chełmskiego¹¹¹.

KW PZPR w Chełmie charakteryzowało biskupa jako tego, który w licznych wystąpieniach oraz swoimi działaniami i poglądami „wprowadzał dezorientację wśród wiernych, nadużywał uroczystości religijnych do siania zamętu wśród wierzącej części społeczeństwa”¹¹².

W sprawozdaniu o sytuacji wyznaniowej w województwie chełmskim i działalności Wydziału do Spraw Wyznań w 1979 r. dyrektor tegoż Wydziału F. Fass zaznaczył, że najwięcej trudności w pracy w minionym roku przysporzyła mu Kuria Biskupia w Lublinie. Po pierwsze, dlatego że wysunęła ona propozycję aż 6 zmian na stanowiskach administratorów parafii, chcąc odsunąć od funkcji proboszczowskich duchownych lojalnie ustosunkowanych do władzy państwowej, a po drugie, wywierała ona nacisk na wiernych, aby domagali się od władz pozwoleń na budowę kościołów w Rejowcu Fabrycznym¹¹³ i Chełmie¹¹⁴.

¹¹¹ AAN, sygn. LI/185, KC PZPR, Wydział Administracyjny, Sektor Społeczno-Polityczny, [brak tytułu jednostki i numeracji kart].

¹¹² Tamże.

¹¹³ Adaptowany na kaplicę budynek gospodarczy (garaż) w Rejowcu Fabrycznym władze państwowe uznały za samowolę budowlaną, jednocześnie domagając się, ukarania jej inicjatora – ks. Henryka Kapicę, który w kaplicy odprawiał Msze św. Księdza H. Kapicę władze oskarżyły o powtórne naruszenie przepisów prawnych w związku z rozbudową kaplicy, która polegała na postawieniu przy niej „wiaty”. W rozmowie z bp. Pylakiem dyrektor Wydziału ds. Wyznań UW w Chełmie zażądał rozbiórki dobudowanej „wiaty” i zaprzestania „dalszej samowoli” przez ks. Kapicę, równocześnie składając obietnicę, że budowa kościoła w Rejowcu Fabrycznym ujęta zostanie w planie inwestycyjnym województwa chełmskiego w przyszłej pięcioletce. Biskup Pylak w odpowiedzi udzielonej 27 kwietnia 1978 roku wojewodzie chełmskiemu Alojzemu Zielińskiemu zdecydowanie odrzucił żądania władz, przedstawiając własny postulat – natychmiastowego zezwolenia na budowę kościoła w Rejowcu, o co Kuria wnioskowała do władz województwa chełmskiego już od 1975 roku i od tegoż roku nie otrzymała zezwolenie nie tylko na wzniesienie kościoła w Rejowcu, ale też na budowę innych kościołów. Wobec nakazu odsunięcia ks. Kapicy od sprawowania nabożeństw w Rejowcu, bp Pylak stanowczo odpowiedział władzom: „Z przesłanego mi listu wynika jasno, że mam zająć stanowisko wobec zaistniałej sytuacji w Rejowcu Fabrycznym, czyli inaczej mówiąc, mam zakazać ks. Kapicy odprawiania mszy św., a ludziom przychodzenia na nie. Przykro mi bardzo, ale tego uczynić nie mogę i z racji religijnych i z racji społecznych. Te drugie racje są także ewidentne. Nie mogę brać odpowiedzialności za zło, które wynikłoby z realizacji takiego postulatu. Jedyne rozumne rozwiązanie zaistniałej sytuacji, która nie pomniejszy

Jednocześnie, dokonując charakterystyki biskupa ordynariusza i sufragana, pisał, że:

Podczas rozmów z Wojewodą Chełmskim, ordynariusz lubelski biskup Bolesław Pylak próbował wykazywać pewną ugodowość. Swoje zachowanie tłumaczył trudnościami spowodowanymi naciskami wiernych.

Specjalną agresywnością charakteryzował się natomiast sufragan lubelski biskup Zygmunt Kamiński. Jego wystąpienia do wiernych cechuje demagogia, buta, kłamstwo i przeinaczanie faktów. Podczas rozmów z tym dostojnikiem kościelnym, prowadzonych w Wydziale, biskup Kamiński zachowuje się arogancko. Próbuje „uzasadniać”, że władze stwarzają Kościołowi same trudności, na przykład zaprogramowały ateizację społeczeństwa i wszystkimi środkami dążą do zrealizowania swego programu. W swej argumentacji używa nawet takich sformułowań jak „Hitler marzył by Polacy wypijali 4 litry spirytusu, a w Polsce nie tylko zrealizowano te marzenia ale dwukrotnie przekroczono”. Państwo nie udostępnia przedstawicielom Kościoła radia i telewizji a gdy pokazywano wizytę papieża to obawiano się pokazać ilość wiernych. Samowola budowlana to zdaniem biskupa Kamińskiego samoobrona. Wydział do Spraw Wyznań nie powinien się wtrącać do polityki kadrowej kurii. W przypadku zgłaszania zastrzeżeń, zaprzestane nadsyłania wniosków. (...) Zaproszony na zebranie księży dekanatów włodawskiego i wisznickiego diecezji siedleckiej, biskup sufragan diecezji lubelskiej Zygmunt Kamiński, rzekomy specjalista od organizowania imprez religijnych, zachęcał księży by z zapalem przystąpili do organizacji peregrynacji, przygotowując bogate dekoracje, banderole konne itp., jak to było kiedyś podczas peregrynacji obrazu MB Częstochowskiej oraz by nie zrażali się różnymi przeciwdziałaniami władz¹¹⁵.

Ten sam dyrektor Wydziału ds. Wyznań UW w Chełmie, przekazując *Informację o sytuacji wyznaniowej na terenie województwa chełmskiego* w drugim półroczu 1980 roku, na temat aktywności i postawy sufragana lubelskiego bp. Kamińskiego, sprawozdawał, że duchowny ten:

(...) wizytując w drugim półroczu 1980 roku parafie na terenie województwa chełmskiego zachęcał wiernych do występowania z większą ilością wniosków inwestycyjnych oraz do wywierania nacisków na władze poprzez organizowanie delegacji. W wyniku tego Kuria Biskupia w Lublinie na 1981 rok zgłosiła 17 wniosków inwestycyjnych, z tego aż 15 dotyczących obiektów sakralnych. W porównaniu z latami ubiegłymi, ilość wniosków wzrosła 2-3 – krotnie¹¹⁶.

Charakteryzując sytuację wyznaniową na terenie województwa zamojskiego w 1980 roku, dyrektor Wydziału ds. Wyznań Jan Tur, pisał, że:

autorytetu Władzy państwowej, lecz go powiększy – to zezwolenie na utworzenie punktu sakralnego w Rejowcu Fabrycznym, o co niniejszym proszę, z perspektywą budowy w przyszłości kościoła”; AAN, sygn. 108/22, Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1978. T. IX, k. 98-106.

¹¹⁴ AAN, sygn. 127/73, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej w 1979 roku. 1980. Tomy I. Sprawy 1-25, k. 62-63.

¹¹⁵ Tamże, k. 64-65.

¹¹⁶ AAN, sygn. 127/102, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Charakterystyka sytuacji wyznaniowej w województwach w 1980 roku. 1981. Tom I. Sprawy 1-24, k. 26.

Wyczuwając powagę chwili szczególnie przedstawiciele Kurii Lubelskiej /bp Z. Kamiński/ inspirowali wiernych do konfrontacji z obowiązującym porządkiem prawnym, a ich korespondencja z przedstawicielami władz wojewódzkich częstokroć niewybredna w słowach czy w doborze argumentów miała uzasadniać, że na przestrzeni 36 lat PRL prawda była tylko po stronie Kościoła. Znamionym jest również i to, że w planie budownictwa sakralnego i kościelnego znalazło się blisko 3 krotnie więcej problemów do załatwienia niż w latach poprzednich¹¹⁷.

Z kolei dyrektor Wydziału ds. Wyznań UW w Tarnobrzegu Józef Szcześniak w *Sprawozdaniu o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału d/s Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Tarnobrzegu w 1979 r.*, podsumowując działalność Kurii lubelskiej w minionym roku, oceniał jej aktywność jako spokojną

(...) z wyjątkiem postawy bpa Kamińskiego, który w czasie pobytu w parafiach na terenie tut. województwa, oprócz spraw religijnych podnosi sprawy polityczne o negatywnych, a w niektórych przypadkach wrogich akcentach, co jednak zostaje bez większego wpływu na duchowieństwo parafialne¹¹⁸.

W *Planie pracy na rok 1978 Wydziału IV SB KW MO mającym na celu kontrolę i działania dezintegracyjne wobec Kościoła rzymskokatolickiego i innych związków wyznaniowych, świeckich środowisk katolickich oraz KUL* negatywnie oceniono działania bp. Kamińskiego, pisząc, że: „miał szereg negatywnych kazań z okazji pobytu na parafiach jak i w Lublinie, gdzie atakował władze za ograniczanie budownictwa sakralnego, ateizację społeczeństwa, problem przerywania ciąży itp., co jednak nie wpłynęło na negatywne reakcje ze strony wiernych”¹¹⁹. Jednocześnie w oparciu o opracowany plan dezintegracji Wydział IV SB KW MO miał wykorzystać wszystkie swoje możliwości dla podrywania autorytetu bp. Kamińskiego „w takich ogniwach kościelnych, jak zakony, KUL, a szczególnie wśród kleru parafialnego (...)”¹²⁰. Zadaniem Wydziału w odniesieniu do bp. Kamińskiego było systematyczne zabezpieczanie jego kazań oraz bieżące informowanie władz partyjnych, administracyjnych i Wydziału IV Departamentu IV MSW oraz kierownictwa służbowego o działaniach biskupa¹²¹.

Podobnie negatywną charakterystykę bp. Kamińskiego zawierał *Plan pracy na rok 1979 Wydziału IV SB KW...*, w którym, tak jak rok wcześniej, informowano o szeregu negatywnych wystąpień biskupa i jego atakach na władze za ograniczanie budownictwa sakralnego, ateizację społeczeństwa, dyskryminowanie wiernych czy przerywanie ciąży. Dodano również, że biskup „aktywnie interesował się również

¹¹⁷ AAN, sygn. 127/103, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Charakterystyka sytuacji wyznaniowej w województwach w 1980 roku. 1981. Tom II. Sprawy 25-49, k. 180.

¹¹⁸ AAN, sygn. 127/74, Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej w 1979 roku. 1980. Tomy II. Sprawy 26-49, k. 189.

¹¹⁹ *Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie*, s. 200.

¹²⁰ Tamże, s. 213.

¹²¹ Tamże, s. 212-213.

problemami LZW [Lubelskiego Zagłębia Węglowego], szczególnie w aspekcie budownictwa sakralnego”¹²².

Próby ograniczania i zwalczania niewygodnej dla władz pasterskiej posługi biskupa, nie odniosły zamierzonego skutku. Jeszcze bardziej zintensyfikowały zaangażowanie biskupa w sprawy poszczególnych parafii i wiernych.

Nie do podważenia jest wkład bp. Kamińskiego w budownictwo sakralne diecezji lubelskiej oraz jego ogromna rola jako przewodnika wiernych, przejawiająca się w trudzie docierania ze słowem prawdy, wsparcia i wiary na lepszą przyszłość do ludności rozsianej po wiejskich parafiach, czasem bardzo odległych od stolicy i siedziby diecezji – Lublina. Biskup interesował się życiem mieszkańców w najodleglejszych zakątkach diecezji lubelskiej, gdyż sam z takiego zakątka diecezji się wywodził. Znał problemy lubelskiej wsi, gdyż urodził się na wsi, w rodzinie rzemieślniczo-rolniczej.

Jego korzenie nie dały mu zapomnieć o potrzebach religijnych ludności wiejskiej. Biskup przysłużył się w dużej mierze do powstania wielu inicjatyw budowlanych w diecezji lubelskiej, zwłaszcza zlokalizowanych w małych miejscowościach.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych (AAN)

sygn. LI/185, KC PZPR, Wydział Administracyjny, Sektor Społeczno-Polityczny.

Urząd ds. Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych

sygn. 127/71, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej i działalności wydziałów w 1978 roku. Tom II. Sprawy 25-49. 1978-1979.

sygn. 127/74, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej w 1979 roku. 1980. Tomy II. Sprawy 26-49.

sygn. 127/73, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej w 1979 roku. 1980. Tomy I. Sprawy 1-25.

sygn. 127/70, Sprawozdania o sytuacji wyznaniowej i działalności wydziałów za rok 1979. Tom I sprawy 1-24. 1979.

sygn. 127/103, Charakterystyka sytuacji wyznaniowej w województwach w 1980 roku. 1981. Tom II. Sprawy 25-49.

sygn. 127/102, Charakterystyka sytuacji wyznaniowej w województwach w 1980 roku. 1981. Tom I. Sprawy 1-24.

sygn. 127/69, Sprawozdania z działalności wydziałów za rok 1976. 1977. Tom II. Sprawy 26-49.

Urząd ds. Wyznań, Wydział Wyznania Rzymsko-katolickiego

sygn. 108/23, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1979. T. I.

¹²² Tamże, s. 218.

- sygn. 108/30, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych. Rok 1980. T. III.
- sygn. 108/22, Budowa, rozbudowa, remonty i adaptacje obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek, krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych 1978. T. IX.
- sygn. 125/214, Kamiński Zygmunt, bp Sufragan Diecezji Lubelskiej – stenogramy kazań 1978-1980.

Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie (AAL)

Dział IV, Komisja Artystyczno-Budowlana

- sygn. 3101, Wystąpienie Kurii Biskupiej w Lublinie do władz państwowych w sprawie zatwierdzenia planów budowy i remontów obiektów sakralnych i kościelnych na rok 1975.
- sygn. 3102, Wystąpienie Kurii Biskupiej w Lublinie do władz państwowych w sprawie zatwierdzenia planów budowy i remontów obiektów sakralnych i kościelnych na rok 1976.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN w Lublinie)

- sygn. IPN Lu 0276/140 (pozycja 28), Dziennik ewidencji teczek ewidencji operacyjnej na księży przesłanych przez Wydział „C” KWMO/WUSW Lublin do innych jednostek KWMO/WUSW za lata 1965-1989.
- sygn. IPN Lu 199/55, t. 3, Husynne par. w Dorohusku.
- sygn. IPN Lu 020/691, t. 1-2, Sprawa obiektowa kryptonim „Wawel” Kraśnik budowa kościoła.
- sygn. IPN Lu 0229/1058, sygn. mikrofilmu 11150/2, Sprawa operacyjnego sprawdzenia kryptonim „Sybilla” Puławy.
- sygn. IPN Lu 014/770, t. 1-2, Sprawa operacyjnej obserwacji kryptonim „Fanatycy” Świdnik.
- sygn. IPN Lu 199/3, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Dokumentacja dotycząca Parafii Rejowiec Fabryczny 1975-1982.
- sygn. IPN Lu 199/16, cz. 2, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Kaplica Alojzów, parafia Kumów.
- sygn. IPN Lu 199/54, cz. 2, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Kaplica Brzeźno, parafia Kamień.
- sygn. IPN Lu 199/8, Urząd Wojewódzki w Chełmie, Obiekt sakralny Rejowiec.
- sygn. IPN Lu 0218/76, t. 1-3, WUSW w Lublinie, Lublin Nałkowskich.
- sygn. IPN BU 0713/246, MSW w Warszawie, Kazania Bolesława Pylaka, biskupa diecezji lubelskiej. Kazania za lata 1977-1980.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN w Warszawie)

- sygn. IPN BU 0713/234, t. 1, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980.
- sygn. IPN BU 0713/234, t. 2, MSW w Warszawie, Kazania Zygmunta Kamińskiego, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej 1979-1980.
- sygn. IPN BU 0713/150, MSW w Warszawie, Sprawozdania Departamentu IV MSW z działalności polskich biskupów za lata 1975-1977.

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL)

Urząd Wojewódzki w Lublinie, Wydział ds. Wyznań

sygn. 29, Parafia rzymskokatolicka pw. Miłosierdzia Bożego w Lublinie ul. Nałkowskich 1981-1985.

sygn. 32, Parafia rzymskokatolicka pw. MB Fatimskiej w Lublinie 1984-1986.

sygn. 34, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Andrzeja Boboli w Lublinie 1985.

sygn. 31, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Stanisława w Lublinie ul. Zbożowa 1983-1985.

sygn. 35, Parafia rzymskokatolicka pw. Dobrego Pasterza w Lublinie ul. Radzyńska 1985-1987.

sygn. 36, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Antoniego w Lublinie, Ponikwoda, 1987.

sygn. 49, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Andrzeja Boboli w Lublinie 1955-1989.

sygn. 152, Parafia rzymskokatolicka pw. Św. Józefa w Puławach 1951-1988.

sygn. 155, Parafia rzymskokatolicka pw. Miłosierdzia Bożego w Puławach 1980-1988.

sygn. 156, Parafia rzymskokatolicka pw. św. Alberta Chmielowskiego w Puławach 1988-1989.

sygn. 172, Parafia rzymskokatolicka pw. Chrystusa Odkupiciela w Świdniku 1975-1988.

sygn. 95, Parafia rzymskokatolicka pw. NMP Częstochowskiej w Kazimierzówce 1962-1987.

Archiwum Państwowe w Zamościu (APZ)

Urząd Wojewódzki w Zamościu, Wydział ds. Wyznań

sygn. 215, 216, 219, *Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych*.sygn. 164, *Budownictwo obiektów sakralnych i kościelnych*. 1981.sygn. 234, *Nadzór nad kościołem rzymskokatolickim*.

Archiwum Państwowe w Kielcach. Oddział w Sandomierzu (APK)

sygn. 884/178, Urząd Wojewódzki w Tarnobrzegu, Wydział ds. Wyznań, Kuria Lubelska od 1988 do 1983 [błąd w datowaniu teczek].

Źródła drukowane

Komunikat w sprawie skierowania przez Stolicę Apostolską J. E. Biskupa Doktora Zygmunta Kamińskiego do pracy w diecezji płockiej, „Miesięcznik Pasterski Płocki. Organ urzędowy diecezji płockiej”, 69 (1984) nr 1, s. 14-15.

Nowy pasterz Kościoła Płockiego Ksiądz Biskup Dr Zygmunt Kamiński. Administrator Apostolski Diecezji Płockiej, „Miesięcznik Pasterski Płocki. Organ urzędowy diecezji płockiej”, 69 (1984) nr 9, s. 320-324.

„Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 58 (1984) nr 3, s. 49.

„Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 58 (1984) nr 4, s. 77-79.

Życzenia i życiorys abp. Zygmunta Kamińskiego, „Wiadomości Archidiecezji Lubelskiej”, 73 (1999) nr 2, s. 241-242.

Opracowania

Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.

Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego, red. Z. Zieliński, Lublin 2000.

Bp Kamiński Zygmunt – Biskup diecezjalny, w: *Biskupi polscy w XX roku pontyfikatu Jana Pawła II*, red. E. Data, Warszawa 1998, s. 157.

- Brzustowski Tomasz, *Studium perfidii. Bezpieka wobec lubelskiego Kościoła katolickiego za czasów biskupa Piotra Kałwy w latach 1949-1974*, Lublin 2010.
- Dąbrowski Marcin, *Wydarzenia 26 czerwca 1959 roku w Kraśniku Fabrycznym. Przyczyny – przebieg – represje*, Warszawa-Lublin 2020.
- Gałaszewska-Chilczuk Dorota, *Działania aparatu bezpieczeństwa wobec biskupa lubelskiego Piotra Kałwy w latach 1949-1974*, w: *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 116-127.
- Gryz Ryszard, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971-1980*, Kielce 2007.
- Jubileusz Biskupa płockiego [Kamiński Z.]*, „Biuletyn KAI”, nr 47-48, 5 maja 1994, s. 11-12.
- Kamiński Zygmunt, w: G. Polak, *Kto jest kim w Kościele katolickim?*, Warszawa 1996, s. 154-155.
- Kamiński Zygmunt, w: G. Polak, *Kto jest kim w Kościele? Ekumeniczne „who is who” chrześcijaństwa w Polsce*, Warszawa 1999, s. 153-154.
- Kamiński Zygmunt, w: K.R. Prokop, *Biskupi Kościoła katolickiego w III Rzeczypospolitej. Leksykon biograficzny*, Kraków 1998, s. 64-65.
- Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000*, oprac. J. Żaryn, Poznań 2006.
- Konferencja Episkopatu Polski (obrzędki łacińskiego). Według stanu na dzień 10 marca 1994 r.*, oprac. P. Nitecki, „Biuletyn KAI”, nr 34, 14 marca 1994, s. 18.
- Kosobudzka Elżbieta, *Diecezja lubelska po II wojnie światowej oraz posługa biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego*, w: *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2011*, Warszawa 2012, s. 197-207.
- Kosobudzka Elżbieta, *Propaganda językowa jako narzędzie walki władz PRL z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie*, „Rocznik Lubelski”, 38 (2012) s. 107-119.
- Kosobudzka Elżbieta, *Rozpracowanie Kurii Biskupiej w Lublinie przez aparat bezpieczeństwa PRL w latach 1946-1974*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F: Historia”, 67 (2012) z. 1, s. 87-110.
- Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie w dokumentach SB 1971-1983*, wstęp, wybór źródeł i oprac. M. Sobieraj, Lublin 2009.
- Ks. Prał. Piotr Kałwa, *mianowany Biskupem Lubelskim*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 26 (1949) nr 6, s. 290-291.
- Księga pamiątkowa w 75-lecie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wkład w kulturę polską w latach 1968-1993*, red. M. Rusecki, Lublin 1994.
- Kumor-Mielnik Joanna, *Budownictwo kościołów parafialnych (archi)diecezji lubelskiej w latach osiemdziesiątych i jego kontynuacja w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Zestawienie statystyczne*, „Rocznik Lubelski”, 42 (2016) s. 191-209.
- Libionka Dariusz, *Funkcjonowanie na co dzień stalinowskiego aparatu na Lubelszczyźnie*, „Polska 1944/45-1989. Studia i materiały”, 5 (2001) s. 135-171.
- Łatka Rafał, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo-Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019.
- Łatka Rafał, *Recenzja publikacji Andrzej Sznajder, Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989*, Katowice, IPN, 2016, 376 s., „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2017) nr 2 (30), s. 500-504.
- Misiak Roman, *Kamiński Zygmunt abp*, w: *Encyklopedia 100-lecia KUL*, t. I, Lublin 2018, s. 456.
- Misiak Roman, *Życie i posługa pasterska arcybiskupa Zygmunta Kamińskiego. Lublin-Płock-Szczecin*, w: *Ty jesteś kapłanem na wieki*, red. Z. Kroplewski, A. Offmański, Szczecin 2006.

- Nitecki Piotr, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 1965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. drugie popr. i uzupeł., Warszawa 2000, s. 192-193.
- Opaliński Mateusz, „Zgody nie wyrażono”. *Problem budownictwa sakralnego w diecezji łódzkiej 1945-1989*, Łódź 2018.
- Poznawać w świetle wiary. Z emerytowanym metropolitą ordynariuszem lubelskim rozmawiają Irena Burchacka, Stefan Budzyński, Warszawa 2003.
- Skworc Wiktor, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945-1989*, Katowice 1996.
- Sobieraj Maciej, *Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975-1989, w: Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 128-154.
- Sobieraj Maciej, *Między oporem a lojalnością. Działania SB wobec KUL na przykładzie rozpracowania prof. Jerzego Kłoczowskiego*, oprac. dokumentów M. Mroczek, Lublin 2015.
- Stanaszek Bogdan, *Budownictwo kościelne w diecezji sandomierskiej w latach 1945-1970*, „Studia Sandomierskie”, 9 (2002) s. 372-473.
- Stanaszek Bogdan, *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej 1945-1967*, t. 1, *Problematyka personalno-organizacyjna*, Sandomierz 2006.
- Stefaniak Janusz, *Walka o kościół w Świdniku w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w.*, „Rocznik Lubelski”, 39 (2013) s. 198-209.
- Szareyko Henryk, *Nielegalne budownictwo sakralne jako fenomen religijno-społeczny. Studium na przykładzie diecezji przemyskiej*, Wrocław 2008.
- Sznajder Andrzej, *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989*, Katowice 2016.
- Szuba Zdzisław, *Biskupi polscy XX wieku*, „Życie Katolickie”, 2 (1983) nr 5-6, s. 211.
- Szypuła Antoni, *Historia nowych kościołów w diecezji przemyskiej 1966-1993*, t. 1-4, Rzeszów 1997-1998.
- Tylec Piotr, *Budownictwo sakralne i kościelne oraz tworzenie nowych miejsc kultu religijnego na terenie dekanatu Janów Lubelski w latach 1944-1981*, „Studia Sandomierskie”, 22 (2015) s. 151-192.
- Tylec Piotr, *Spór o obsadę personalną parafii Kraśnik i Janów Lubelski w okresie stalinowskim*, „Studia Sandomierskie”, 20 (2013) nr 1, s. 181-196.
- W służbie kościołowi lubelskiemu 1975-1997. Księga upamiętniająca posługę Pasterza Diecezji Arcybiskupa Bolesława Pylaka, red. D. Pietrusiński, Lublin 1998.
- Wrona Janusz, Ks. Wojciech Olech, kanclerz kurii biskupiej w Lublinie – szukanie modus vivendi, w: *Od Piłsudskiego do Wałęsy. Studia z dziejów Polski w XX wieku. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin prof. Andrzeja Paczkowskiego*, Warszawa 2008, s. 179-212.
- Wrona Janusz, *Władze państwowe wobec Kościoła katolickiego*, w: *Dzieje Lubelszczyzny 1944-1956. Aspekty polityczne*, red. T. Osiński, M. Mazur, Lublin 2016, s. 333-405.
- Wrona Janusz, *Życie polityczne 1944-1956*, w: *Dzieje Lubelszczyzny 1944-1956. Aspekty polityczne*, red. T. Osiński, M. Mazur, Lublin 2016, s. 291-332.
- Zawadka Katarzyna, *KW PZPR w Lublinie 1948-1956. Struktura – ludzie – mechanizm funkcjonowania*, Lublin 2014.
- Życie jest nam dane i zadane. Z ks. abp. Zygmuntem Kamińskim rozmawia Maciej Drzonek, Sandomierz 2009.

Netografia

<https://katalog.bip.ipn.gov.pl> (dostęp: 21.05.2022).

**PROBLEMATYKA BUDOWNICTWA SAKRALNEGO DIECEZJI
LUBELSKIEJ W STENOGRAMACH Z PRZEMÓWIEŃ I KAZAŃ
BISKUPA SUFRAGANA LUBELSKIEGO ZYGMUNTA KAMIŃSKIEGO
Z LAT 1978-1980 ZAREJESTROWANYCH PRZEZ FUNKCJONARIUSZY
APARATU BEZPIECZEŃSTWA**

Streszczenie

Wiodącym zagadnieniem artykułu jest charakterystyka problemów budownictwa sakralnego diecezji lubelskiej zawartych w stenogramach z przemówień i kazań biskupa sufragana lubelskiego Zygmunta Kamińskiego z lat 1978-1980, jak też przedstawienie opinii władz państwowych na temat osoby duchownego. Wprowadzenie do tych kwestii stanowi statystyczno-porównawcza prezentacja zapisów jego wypowiedzi, które były efektem zainteresowania władz aparatu bezpieczeństwa działalnością sufragana lubelskiego. Ważnym akcentem jest dostrzeżenie zaangażowania bp. Z. Kamińskiego w rozwój budownictwa kościołów i kaplic w diecezji lubelskiej w okresie PRL, które przejawiało się przede wszystkim w inspirowaniu wiernych, poprzez kazania i odwiedziny w parafiach do podejmowania inicjatyw budowlanych, ale także w przewyżnianiu represji wynikających z egzekwowania przez władze komunistyczne przepisów prawa budowlanego. Troska bp. Kamińskiego o rozwój budownictwa sakralnego w diecezji wyrażała się również w składaniu przez niego próśb i wniosków budowlanych do władz administracji wyznaniowej różnego szczebla, ale także w szczegółowym rozpoznawaniu potrzeb budowlanych diecezji. Podejmowane przez władze komunistyczne różne formy przeciwdziałania aktywności pasterskiej biskupa okazały się nieskuteczne. I mimo że władze na szczeblu centralnym, mając na uwadze działania bp. Kamińskiego, ostrzegały, że nie można dopuścić do pojawienia się drugiego bp. Ignacego Tokarczuka, to jednak żadnymi restrykcjami nie zdołały „uciszyć” sufragana lubelskiego, który swoim słowem zachęcał i mobilizował diecezjan do podejmowania inwestycji budowlanych oraz duszpasterskich, mimo sprzeciwu władz państwowych, powtarzając, że każdy ma prawo do wyznawania swojej wiary i zaspokajania potrzeb religijnych w budynkach sakralnych.

Słowa kluczowe: władze komunistyczne; Wydział ds. Wyznań; administracja wyznaniowa; diecezja lubelska; biskup sufragan

EMESE MUNTÁN* – FIRENZE (ITALY)

THE RECEPTION OF THE DECREE *TAMETSI* IN NORTHERN OTTOMAN EUROPE (1580S–1680S)

Abstract

Throughout the early modern world of Catholic reform and evangelization, the proclamation and implementation of the Tridentine marriage decree *Tametsi* was complicated by a series of factors, including local demography, geography, and religious politics. Focusing on the Ottoman-governed regions of Bosnia, Slavonia-Srem, and the Banat (northern Ottoman Europe), this paper analyzes how the local dynamics of these areas conditioned the reception and enforcement of *Tametsi* between the end of the 16th and the end of the 17th centuries. In the broadest sense, this article aims to demonstrate how various case studies from northern Ottoman Europe can enrich our understanding of the variety of marital customs and their continuous reconfiguration throughout the Early Modern world.

Keywords: Tridentine marriage reforms; *Tametsi*; clandestine marriage; northern Ottoman Europe; Catholic missionaries

Introduction

In 1580, the papal visitor Bonifacije Drakolica embarked on a journey across the northern parts of Ottoman Europe to visit Dalmatia, Slavonia, Croatia, Bosnia, Serbia, and Hungary.¹ Before his second mission to these lands, Drakolica had gotten an extensive list of papal instructions to propagate the orders of the Council

* Emese Muntán – PhD history, Harvard University Center for Italian Renaissance Studies
e-mail: emesemuntan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9236-7699>

¹ Bonifacije Drakolica (also known as Bonifacio da Ragusa; d. 1582) was a Ragusan Observant Franciscan. He was the custos of the Franciscan province in the Holy Land between 1551 and 1560 and from November 1564 until his death, he was the bishop of Ston (Stagno, present-day Croatia). On his visitations, see I.G. Tóth, *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582)*, 'Történelmi Szemle', 3–4 (1997) pp. 447–473.

of Trent (1545–1563), including the administration of the sacraments with a priority focus on marriage.² The instruction detailed numerous potential local scenarios the visitor might encounter. For instance, it described that if the Tridentine marriage decrees, especially *Tametsi*³ had not been publicized in a certain area, marriages contracted without the involvement of the local parish priest and witnesses were valid. It also stated that in those places where there was a shortage of priests and the conciliar decrees on matrimony had not yet been pronounced, the visitor should postpone their publication not to burden the local Christians with such a difficult requirement.⁴

Throughout the early modern world of Catholic reform and evangelization, the proclamation and implementation of the Tridentine marriage decree *Tametsi* was complicated by a series of factors, including local demography, geography, and religious politics. The lack of favorable local circumstances in a particular area would often prompt the papacy to postpone the announcement of the conciliar reforms, often for an indefinite time. At the same time, the absence of optimal local conditions would also become a tool in the hands of Catholic missionaries globally to influence papal authorities to show leniency towards local digressions from standard marriage norms. The motivation of the missionaries in employing different types of negotiation techniques, both on the ground and with their Roman superiors, was informed by the specificities of the territory in which they operated as well as by the nature of the various local groups and communal leaders with whom they interacted.

Focusing on the Ottoman-governed regions of Bosnia, Slavonia-Srem, and the Banat (hereafter, northern Ottoman Europe),⁵ my paper analyzes how the local dynamics of these areas conditioned the reception and enforcement of *Tametsi* between the end of the 16th and the end of the 17th centuries. I concentrate on the strategies used by Catholic missionaries as well as local Catholics to legitimize clandestine marital practices (for instance, marriages not administered by the local parish priest or marriages in the prohibited degrees of kinship). To this end, I draw primarily on published and unpublished Catholic missionary sources (i.e., letters,

² E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab a. 925 usque ad. a 1752*, Zagreb 1892, pp. 321–334.

³ The decree *Tametsi* (from the Latin word, although, the first word of Chapter 1, Session XXIV, *De reformatione matrimonii*) contained the legislation of the post-Tridentine Catholic Church concerning the regulation of clandestine marriage practices. In the Late Middle Ages, the legal concept of *clandestine marriage* denoted a type of marriage that did not conform to one or more of the public formalities that were prescribed by the ecclesiastical or secular authorities (i.e., no marriage banns announced, no witnesses present, or the lack of proper location). For more details on the development and flexibility of the term, see B. Gottlieb, *The Meaning of Clandestine Marriage*, in: *Family and Sexuality in French History*, ed. R. Wheaton, T.K. Hareven, Philadelphia 1980, pp. 49–84; E. Eisenach, *Husbands, Wives, and Concubines. Marriage, Family, and Social Order in 16th-Century Verona*, Kirkville 2004, pp. 87–134.

⁴ Fermendžin, *Acta Bosnae*, pp. 329–330.

⁵ In Ottoman administrative terms these areas approximately corresponded to the *eyalets* (provinces; the primary administrative units of the Ottoman Empire) of Bosnia, the southern parts of Kanije and Budin, and Tîmişvar.

reports, and decisions of the Roman congregations), which constitute the largest number of available primary documents that inform researchers about the variety of communal interactions in the regions under analysis. In the broadest sense, the goal of my paper is to demonstrate how various case studies from northern Ottoman Europe can enrich our understanding of the variety of marital customs and their continuous reconfiguration throughout the early modern world.

The Study of Marriage in Early Modern Europe

The study of the institution of marriage has been high on the agenda of scholars in the field of medieval and early modern studies for several decades. Thanks to the historiographical developments of the past 25 years, historians have been approaching marriage as a flexible legal, religious, and social category, and as a dialectic process between official norms and everyday practice. Accordingly, more and more studies have been devoted to the examination of the variety of ways in which lived experience challenged, embraced, tested, experimented with, rejected, or paralleled the normative and regulated model of marriage.⁶ The studies of Silvana Seidel Menchi, Cecilia Cristellon, Daniela Lombardi, Benedetta Albani, Emlyn Eisenach, Keith Luria, or Benjamin J. Kaplan – to name some of the most defining scholars of the field – have illuminated the many facets of the socio-cultural, economic, political, and religious functions of marriage in different premodern societies.⁷

The privileged sources for examining the variety of conjugal experiences throughout early modern Europe have been the matrimonial court records of ecclesiastical and secular archives. The preference for marital litigation documents has inevitably circumscribed the territorial focus of international scholarship. Consequently, areas with richer church and/or municipal archives (like Italy, Spain, England, or Germany) have received far more attention than regions with poorer archival collections. As regards early modern Southeast Europe, the study

⁶ Representative studies from the past 15 years include but are not limited to: *Matrimoni in dubbio. Unioni controverse e nozze clandestine in Italia dal XIV al XVIII secolo*, ed. S. Seidel Menchi, D. Quagliani, Bologna 2001; Eisenach, *Husbands, Wives, and Concubines*; D. Hacke, *Women, Sex and Marriage in Early Modern Venice*, Aldershot 2004; J. Sperling, *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–70): Clandestine Marriages, Kinship prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparison*, 'JEMH', 1–2 (2004) pp. 67–108; K. Luria, *Sacred Boundaries. Religious Coexistence and Conflict in Early Modern France*, Washington 2005; B.J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge 2007; C. Cristellon, *Does the Priest Have to be There? Contested Marriages before Roman Tribunals*, 'Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften', 3 (2009) pp. 10–30; *Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe, 1150–1600*, ed. M. Korpiola, Leiden 2011; L. Schmugge, *Marriage on Trial. Late Medieval German Couples at the Papal Court*, Washington 2012; *Marriage in Europe, 1400–1800*, ed. S. Seidel Menchi, Toronto 2016; B. Albani, *Sposarsi a Roma dopo il Concilio di Trento. Matrimonio e comunità forestiere attraverso le 'posizioni matrimoniali' dell'inizio del XVII secolo*, in: *Venire a Roma, restare a Roma. Forestieri e stranieri fra Quattro e Settecento*, ed. S. Cabibbo, A. Serra, Rome 2017, pp. 57–81; *A Cultural History of Marriage in the Renaissance and Early Modern Age*, ed. M.J. Ferraro, London 2020.

⁷ See the references of the previous footnote.

of marriages has been mostly reserved for regional scholars, whose work yielded important results.⁸ Nonetheless, owing to the availability of the preferred working primary sources, i.e., Ottoman and/or ecclesiastical court registers, studies have primarily focused on the conjugal experiences of Orthodox Christians and Muslims in what is present-day Bulgaria and Greece. Due to the lack of existing/known court documents, the northern and north-eastern areas of early modern Southeast Europe have for the most part been less studied.⁹

It is important to keep in mind that non-Muslim subjects within the administrative and legal system of the Ottoman Empire formally had the right to resort to their own ecclesiastical or communal courts for solving different intra-communal affairs (pertaining to marriage, divorce, or inheritance) that did not involve Muslims. Non-Muslim courts, however, were not generally available throughout the empire, and even when they were accessible, they were not always the favored option. Non-Muslim imperial subjects, including Catholics, brought their various complaints to the local sharia (Islamic) court, whenever they found it more practical and/or beneficial. The problem of the availability of ecclesiastical or communal courts seems to have been a problem for the Catholics in 16th–17th-century northern Ottoman Europe as well. There is no contemporary source-based evidence that would testify to the existence of any kind of Catholic-affiliated courts in these regions. Nevertheless, the Catholic missionaries sent by Rome, or the local Bosnian Franciscan friars would often function as sort of judges when it came to resolving different communal issues, especially in terms of marriage. Concerning Islamic court documents, regrettably, most 16th–17th-century court registers (*kadi sicils*) concerning the regions in question were destroyed.¹⁰ Therefore, most of the available data about local marriage patterns come from Catholic missionary sources. Naturally, this type of material poses its own interpretative challenges, and its amount hardly allows for a proper engagement in a quantitative analysis of regional marriage customs. Still, these missionary documents convey invaluable and exclusive information about the local constellations of conjugal practices.

⁸ S. Ivanova, *Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, in: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ed. A. Buturović, I.C. Schick, London 2007, pp. 153–201; S. Laiou, *Christian Women in an Ottoman World: Interpersonal and Family Cases Brought before the Shari'a Courts During the Seventeenth and Eighteenth Centuries (Cases Involving the Greek Community)*, in: *Women in the Ottoman Balkans*, ed. A. Buturović, I.C. Schick, pp. 243–273; G. Erdélyi, *Turning Turk as Rational Decision in the Hungarian-Ottoman Frontier Zone*, 'Hungarian Historical Review', 4 (2015) pp. 314–345.

⁹ A. Magina, L. Magina, 'Mores et ceremonias ecclesiasticas ignorabant'. *Religie populară în comunitățile catolice din Banat în secolul XVII-lea*, 'Banatica', 18 (2008) pp. 321–346; R.-D. Che-laru, *Between Coexistence and Assimilation: Catholic Identity and Islam in the Western Balkans (17th–18th Centuries)*, 'Revista istorică', 22 (2012) pp. 294–324.

¹⁰ The available court registers are the *sicils* of Sarajevo from 1551–1552, 1556–1558, and 1565–1566, a partial register from Tuzla from the first half of the 17th century, Mostar from 1632–1634, and Timișoara from 1652–1653.

Religious Communities in Early Modern Northern Ottoman Europe

The reform program of the post-Tridentine papacy was characterized, among other things, by a new interest in the condition of the Catholic population of the Ottoman Empire and of its European dominions. Between the end of the 16th and the end of the 17th century, the primary aim of Catholic missionary projects in Ottoman Europe was to locate various Catholic groups who were scattered in this part of the Ottoman Empire and reinforce their Catholicism. Concerning the regions under analysis, the papacy built its missionary program on a variety of actors, including first and foremost, the members of the regular orders, like Ragusan Benedictines and Franciscans, secular priests, Jesuits, and Bosnian Franciscans, who after the Ottoman conquest of the Bosnian Kingdom in 1463 legally became Ottoman subjects. The visitation records of Bonifacije Drakolika and other subsequent papal visitors, as well as the Jesuit reports compiled after the official launching of the Jesuit mission in 1612–1613 in Pécs (today Hungary), Belgrade (today Serbia), and Timișoara (today Romania), constituted the main source of information upon which the papacy built its missionizing agenda.¹¹

In this respect, one needs to bear in mind that although the Ottoman conquest of Southeast Europe ushered in a gradual process of conversion of the local populations to Islam as well as settlement of Muslim populations from other parts of the empire, this process affected distinct areas in various ways and was more acute in the cities.¹² In many parts of the Balkan lands, especially in the rural areas, the population remained mostly Christian throughout the period of Ottoman rule. The majority of them were Orthodox Christians, but Catholic groups (in parts of Bosnia, Hungary, Serbia, Albania, Kosovo, and Bulgaria) and even some Protestant communities (in parts of Slavonia, Hungary, and the Banat) continued to live in various regions. This amalgam of Orthodox, Catholics, Protestants, and Muslims of various ethnic and linguistic backgrounds (South-Slavic-, Romanian, Hungarian, and Turkic-speaking) made the area a desired yet complicated ground for Catholic missionary activity.

The dynamics of 16th–17th century Catholic missions in Ottoman Europe were informed by the political and demographic transformations distinct regions had undergone during the process of Ottoman conquest. The establishment of the

¹¹ The Hungarian scholar Antal Molnár has devoted extensive research to analyze the characteristics and special dynamics of this exploratory phase of the Catholic missionary endeavors in these regions. His meticulous work has shown that in the case of Ottoman Hungary, Rome-directed Catholic missions were eventually restricted to the southern parts of the country, i.e., to Slavonia-Srem and the Banat. See A. Molnár, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*, Budapest 2002 (French translation: *Le Saint-Siège, Raguse et les missions Catholiques de la Hongrie Ottomane, 1572–1647*, Rome–Budapest 2007).

¹² On the vast regional differences in the dynamics of conversion to Islam, see G. Ágoston, *Muslim Cultural Enclaves in Hungary under Ottoman Rule*, 'Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae', 45 (1991) no. 2–3, pp. 181–204; N. Antov, *Emergence and Historical Development of Muslim Communities in the Ottoman Balkans: Historical and Historiographical Remarks*, in: *Beyond Mosque, Church, and State. Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*, ed. Th. Dragostinova, Y. Hashamova, Budapest–New York 2016, pp. 31–57.

Ottoman administrative system in the Bosnian lands sparked major population movements from the mid-15th to the end of the 16th century. This did not only redraw the demographic map of Bosnia but also changed the ethno-religious composition of the western and northern parts of the Balkan lands. Since certain urban as well as rural parts of Bosnia were heavily depopulated because of warfare,¹³ Orthodox Christian Vlachs came to play a crucial role in repopulating the northeastern and northwestern areas and the basin of the Neretva.¹⁴ At the same time, these events marked the gradual intensification of conversions of the local population to Islam.¹⁵ As regards the Catholic population of the region, even though some people migrated north in multiple waves and settled in various areas of Slavonia-Srem and the Banat, Catholic groups continued to live in the *sanjaks* (~sub-provinces) of Bosnia, Zvornik, and Herzegovina and the Bosnian Franciscans provided them with pastoral care.

The conquest of Belgrade in 1521, the battle of Mohács (today Hungary) in 1526 and the subsequent Ottoman conquering wars between the 1530s and 1590s on the southern marches marked the final phase of the incorporation of the southernmost parts of the Kingdom of Hungary into the Ottoman realm. From the 15th century onwards the number of South-Slavic-speaking Catholic, as well as Orthodox groups, gradually increased in Slavonia-Srem due to population migra-

¹³ E.O. Filipović, *The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century*, in: *State and Society in the Balkans Before and After the Establishment of Ottoman Rule*, ed. S. Rudić, S. Aslantaş, Belgrade 2017, pp. 79–103.

¹⁴ For more details about the migrations of Orthodox groups to Northeast as well as Central Bosnia and the proliferation of Orthodox monasteries in those areas, see A. Handžić, *Etničke promjene u Sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI v.*, in: *Studije o Bosni – historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, A. Handžić, Istanbul 1994, pp. 7–14. The origin, history, and ethno-religious affiliation of the Vlachs of Southeast Europe have been major and controversial topics in Balkan historiographies. What seems mostly accepted in contemporary scholarship is that the term *Vlach/vlach* or *Eflak* in Ottoman parlance was a legal and an administrative term, rather than an ethnic one. It was used to denote nomadic and/or semi-nomadic pastoral clan groups who for their various services to the state enjoyed several taxation privileges. In terms of their religious affiliation, it is generally accepted that most of them were Slavic- and/or Romanian-speaking Orthodox Christians. The existence of Catholic and Muslim Vlachs, however, should not be neglected either. V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)*, 'OTAM', 34 (2013) pp. 115–161; *Ius Vallachicum*, ed. I. Czańska, M. Diaconescu, 'Balcanica Posnaniensia', 22 (2015) no. 1, pp. 5–175.

¹⁵ Bosnia became one of the regions of the Balkan lands that experienced the quickest and most intense process of conversion to Islam. This phenomenon was informed by several factors, including urbanization, the presence of Sufi brotherhoods, and the military as well as economic stability that was brought by the Ottomans. The literature on the spread of Islam in Bosnia is immense. For a more recent overview, see: S. Kadrić, *The Islamisation of Ottoman Bosnia: Myths and Matters*, in: *Islamisation. Comparative Perspectives from History*, ed. A.C.S. Peacock, Edinburgh 2017, pp. 277–296.

tions.¹⁶ The continuously growing number of Catholics¹⁷ in the area was conducive to the development of prosperous parishes, which in turn became essential to the sustenance of Bosnian Franciscan friaries as well as the upkeep of the Catholic missionary church organization.¹⁸

The conquest of Timișoara in 1552 and the subsequent establishment of the *eyalet* (province) of Timișvar marked the final phase of the incorporation of the Banat region into the Ottoman Empire. From the beginning of the 15th century onwards, in parallel with the northward advancement of Ottoman troops, Hungarian-speaking Catholic groups gradually started abandoning the area to safer zones (to Royal Hungary or Transylvania) and their emigration accelerated in the first half of the 16th century. While the number of Hungarian-speaking Catholics was dwindling under Ottoman rule, the presence of South-Slavic-speaking Catholics who arrived in multiple waves from Bosnia, Serbia, Dalmatia, and Ragusa became more prominent in certain territories.¹⁹ Besides Catholics and a smaller number of Protestants,²⁰ the largest number of Christians in the area were the South-Slavic- and Romanian-speaking Orthodox, who by the second half of the 16th century had vastly outnumbered the Catholics and except a few cities, such as Timișoara or Lipova, even the Muslims.²¹ The Muslim population of the region mostly consisted of the military, local representatives of power, and some craftsmen and tradesmen.²²

The protracted Ottoman conquest of the Balkan lands and its repercussions generated population migrations across the peninsula from the end of the 14th to the end of the 16th century. Concerning the territories under analysis, the most conspicuous effect this had is that the areas of Slavonia-Srem and the Banat gained an additional number of South-Slavic-speaking Orthodox as well as Catholic

¹⁶ According to the calculations of Nenad Moačanin, the Christian population of Slavonia-Srem in 1544 amounted to around 8000 households. N. Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*, Leiden 2006, p. 23.

¹⁷ After the Fifteen Years' War (1593–1606), the population of Slavonia-Srem (Christian as well as Muslim) started to increase. Moačanin, *Town and Country*, pp. 104–113.

¹⁸ Molnár, *Katolikus missziók*, pp. 104–105. See also J. Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Zagreb 1970.

¹⁹ There were Catholic groups in Timișoara and its hinterland, Lugoj and Caransebeș, along the Tisza and lower Mureș rivers, and in the Caraș valley. J. Wolf, *Development of Ethnic Structure in the Banat 1890–1992*, Vienna 2004, p. 17.

²⁰ Reformist ideas made inroads into the area in the 1530s–1540s, which led to the emergence of some Protestant communities mainly in the urban centers (Timișoara, Lipova, Zrenjanin/Veliki Bečkerek, Lugoj and Caransebeș). Their number, however, gradually diminished after the end of the 16th century.

²¹ Wolf, *Ethnic Structure in the Banat*, p. 17. For a detailed elaboration on the distribution of settlements by ethnicity with important insights on the methodological and conceptual issues that problematize assessing the exact ethnic composition of a particular village, see K. Hegyi, *A temesvári vilájet népessége és katonaparaszttjai*, 'Történelmi Szemle', 3–4 (2005) pp. 297–314.

²² Wolf, *Ethnic Structure in the Banat*, p. 17; K. Zach, *Die Bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im Südöstlichen Niederungarn*, Munich 1979, p. 14. According to the available data, it seems that the majority of the Muslims of Ottoman Hungary, including the region of the Banat were of Balkan origin. Ágoston, *Muslim Cultural Enclaves*, pp. 181–182.

populations, some of whom originated from Bosnia. The Vlach colonizations and migrations led to the increase in the number of Orthodox Christian population in various parts of northern Ottoman Europe.²³ Although the number of Catholic groups dwindled or even disappeared in some areas, the presence of Catholics remained continuous in several territories, with regions, such as Slavonia even having seen a gradual population gain. The emergence of Muslim communities in these territories was a protracted development informed by a variety of socio-economic, cultural as well as religious factors. And while Bosnia and parts of Slavonia-Srem experienced a more intense process of the spreading of Islam, in the Banat this change occurred on a much smaller scale and was concentrated in a couple of urban centers. Despite the penetration of the Ottoman administrative, military, and religious structures into the conquered areas, recognition of social heterogeneity and religious plurality was imperative in the Ottoman management of the population.

So, how were the marriage reforms of the Council of Trent received, enforced, and negotiated in this pluralistic setting? How did Catholic missionaries and local Catholics make sense of the new marriage regulations, and to what extent did they make these stipulations more agreeable to their own needs?

Negotiating Tridentine Marriage Reforms in 16th–17th-Century Northern Ottoman Europe

The fathers of the Council of Trent identified marriage as a dogma of faith of the Catholic Church.²⁴ At the same time, the new marriage decrees aimed at unifying the institution of matrimony and at regulating clandestine marital practices. However, subjecting such a custom-bound, variegated, and flexible phenomenon as marriage to the strict rules of the Council was received with skepticism, disbelief, and resistance both by the people who were supposed to accept these rules and by the agents who were supposed to enforce them.

According to the regulations of medieval canon law,²⁵ in accordance with natural law and Roman law, particularly as it was framed in the *Corpus iuris civilis* of Emperor Justinian, a valid marriage only depended on the verbal consent of the

²³ On the problem of determining the number of the Orthodox and their ratio to the Catholics, see S. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina, Voremanzipatorische Phase 1463–1804*, Munich 1984, pp. 104–112.

²⁴ The discourse on marriage being one of the sacraments of the Catholic Church started in the 12th century. This was a fruitful period during which canon lawyers and theologians alike attempted to standardize the doctrine of marriage both on theoretical and practical levels. The debates continued up to the 16th century, which was a revisionist period on both Protestant and Catholic fronts. For a detailed elaboration on the theological development of marriage as a sacrament, see the magisterial work of Ph. L. Reynolds, *How Marriage Has Become One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge 2016. For the Protestant context, see J. Witte Jr., *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge 2002; J.F. Harrington, *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge 1995.

²⁵ On medieval canon law and the functioning and jurisdiction of canonical courts, see J.A. Brundage, *Medieval Canon Law*, London–New York 1995.

spouses ('solus consensus') expressed in the present tense ('verba de presenti') and followed by sexual consummation. In conformity with the consensualist doctrine, a marriage was lawful and qualified as a sacrament even if the couple exchanged consent without witnesses, the presence of the parish priest,²⁶ parental approval, registration, or other solemnities.²⁷ Both secular and ecclesiastical authorities preferred public weddings and strived to enact different measures to enforce them, still, clandestine unions remained valid, yet illicit in the eyes of the Catholic Church.²⁸

Overall, the consensualist doctrine created freedom, flexibility, uncertainty, and ambiguity on the ground. It was, thus, a challenge for the fathers of the Council of Trent to considerably reduce uncertainty about marriage and eliminate clandestinity 'without abolishing the consensualist doctrine that had dictated church marriage policy for centuries.'²⁹ The more than fifteen years of lively conciliar debates on the abolition of clandestinity demonstrate the division within the Church itself on this issue.³⁰ Eventually, the decree of *Tametsi* was promulgated and it introduced a new, ecclesiastically controlled notion of marriage.³¹ It required the presence of the parish priest of at least one of the spouses and two or three witnesses for a marriage to be valid. The event itself had to be preceded by the promulgation of three marriage banns at mass on three consecutive Sundays, and if no impediments arose, the marriage could be administered 'in facie ecclesiae'. Subsequently, the marriage had to be registered in the local parish register. *Tametsi* also imposed new, stricter regulations over the marriages of persons without a fixed address, forbade forced marriages, regulated the permitted times of wedding celebrations,³²

²⁶ Prior to the enforcement of the conciliar decrees, the officiant at a wedding was often a family member and he did not necessarily have to be a Catholic. Cristellon, *Does the Priest Have to be There*, p. 14.

²⁷ For more details on pre-Tridentine marriage customs, see S. Seidel Menchi, *Percorsi variegati, percorsi obbligati. Elogio del matrimonio pre-tridentino*, in: *Matrimoni in dubbio*, pp. 17–61.

²⁸ In the Eastern Orthodox context one can identify similar regulating attempts to control common law marriages (i.e., public weddings with familial support but without a church ceremony). For instance, in the 14th century, the Serbian ruler Stefan Dušan (r. 1331–1355) made attempts to enforce church marriage (*venčanie*). In the 15th century, the Russian Orthodox Metropolitan Fotij condemned common law marriage as a form of illicit fornication; the couples who refused to marry in a church and be blessed by a priest were placed under penance for three years and refused participation in ecclesiastical rites. E. Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700*, Ithaca 1989, pp. 84–86.

²⁹ D. Lombardi, *Marriage in Italy*, in: *Marriage in Europe, 1400–1800*, ed. by S. Seidel Menchi, p. 103.

³⁰ For a detailed elaboration on the various stages in the debate, see Reynolds, *How Marriage Has Become One of the Sacraments*, pp. 804–982.

³¹ On the reception of *Tametsi* in the Catholic world, see more recently C. Cristellon, *The Roman Congregations and the Application of the Tametsi as an Instrument of Their Policies towards Mixed Marriages in Europe (1563–1798)*, 'Rechtsgeschichte – Legal History', 27 (2019) pp. 163–171; D.L. d'Avray, W. Menski, *Authenticating Marriage: The Decree Tametsi in a Comparative Global Perspective*, 'Rechtsgeschichte – Legal History', 27 (2019) pp. 71–89.

³² Concerning the solemnity of marriages, the Tridentine rulings stipulated that weddings should not be celebrated from the Advent of Jesus Christ until the day of the Epiphany, and from Ash Wednesday until the octave of Easter, inclusively.

standardized the law concerning affinity and consanguinity, and restated the prohibition on concubinage among the laity.³³

From 1571, Pope Pius V (p. 1566–1572) sent apostolic visitors to the papal state and to other parts of the Italian peninsula to hold ecclesiastical synods and to familiarize the lower clergy with the decisions of the Council.³⁴ According to the Tridentine instructions, the *Tametsi* had to be promulgated and explained to the people in every parish of a particular diocese, as often as possible during the first year of its declaration, and periodically repeated afterwards. Thirty days after its publication, the decree became valid and binding at the respective parishes. In practice, however, the proclamation and enforcement of *Tametsi* was not always a straightforward process – as the above-detailed experience of the papal visitor Bonifacije Drakolica also demonstrates.

As far as one can trust Drakolica's own account, the Franciscan visited the parishes of Bosnia and Herzegovina, he occasionally returned to the same place several times and held synods with the few priests he could find in the region: one, probably somewhere between Požega (today Croatia) and Pécs, and the other, most likely in Bapska (today Croatia).³⁵ He also preached to the Catholic groups he found in Timișoara and in the neighboring villages but his activity in this area was short-lived since he died at the beginning of 1582.³⁶ Assuming that Drakolica held the mentioned synods, one does still not know how exactly he translated the Tridentine decrees into understandable forms for the local clergy. Considering that he was advised not to announce the conciliar marriage reforms if there was a shortage of priests in a particular area, it remains uncertain whether he spoke about *Tametsi* or not during these synods and during his encounters with the local Catholics.³⁷ This uncertainty prevailed in the area in the decades to come.

When, in 1626, the bishop of Smederevo (today Serbia) Alberto Rengjić asked the advice of Propaganda Fide in two complicated marriage cases, it was still not evident whether the conciliar decrees had been publicized in the city of Belgrade

³³ *Decree on the Reformation of Marriage*, <https://www.papalencyclicals.net/councils/trent/twenty-fourth-session.htm> (space: 20.10.2022).

³⁴ Tóth, *Raguzai Bonifác*, p. 447. The literature on the post-Tridentine reform papacy is immense. Two representative studies with further bibliographical references are P. Prodi, *Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna*, Bologna 1982 and R.P. Hsia, *The World of Catholic Renewal*, Cambridge 2005.

³⁵ For more details about the difficulties in determining the exact location of the synods, see Molnár, *Katolikus missziók*, pp. 131–133.

³⁶ Tóth, *Litterae*, Vol. I, pp. 101–106.

³⁷ Drakolica was not the only one who was entrusted to propagate the decrees of the Council among the Catholic groups as well as the local clergy of the Balkan peninsula. In 1584, Pope Gregory XIII sent a new apostolic visitor, Alexandar Komulović, prebend of Spalato and the Jesuit Thomaso Raggio to the territories of Albania, Serbia, and Bulgaria. They held a synod in Albania, where they proclaimed the decrees of the Council, but due to the great shortage of priests, they did not proclaim the *Tametsi*. Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI) Italia, vol. 171, fol. 386 r/v; 390 r–391 v.

and its surroundings.³⁸ In the first case, as presented by Rengjić, a man had been living together with his father, stepmother, and stepsister. He got his stepsister pregnant, so they contracted a marriage in front of the Ottoman judge (*kadi*). After having lived together for several years, the man simply wanted to repudiate his current wife and marry another in front of the Catholic parish priest. The man allegedly argued that he had married his first wife due to fear of the Ottoman authorities. Since the proclamation of *Tametsi* was uncertain, Rengjić had doubts about the validity of the marriage administered by the Ottoman judge.³⁹ In the second case, the bishop narrated the case of a man who married a woman in front of the Orthodox priest. After having had children, the man wanted to dismiss his wife and marry another woman in front of the local Catholic parish priest. The man claimed that his first marriage was null since it had not been administered by a Catholic priest.⁴⁰ The Propaganda instructed the bishop to proclaim the conciliar decisions on marriage to prevent further abuses that were justified by the fact that the Tridentine regulations were not known.⁴¹ Rengjić was hesitant to fully comply with this order. He assured the Propaganda that he would make people observe the marriage decrees as much as possible, but he would not announce them publicly because local Catholics tended to look at the orders coming from Rome as a 'new faith'.⁴² It is safe to assume that the bishop did not change his mind as regards the publication of the Tridentine decrees. In 1630, Jacob Tuglino SJ reported that in the Belgrade area there were many cases of abuse when contracting marriages. The Jesuit attributed this to the fact that it was uncertain whether the Tridentine decrees had been locally announced, and partly to the great shortage of priests that provided a perfect excuse to evade marital stipulations.⁴³

On the one hand, Rengjić's experience illustrates the range of factors and complex negotiations affecting the implementation of the Tridentine reforms, involving Rome, the Catholic missionary bishops and missionaries, the Orthodox clergy, the Ottoman authorities, and the subject population. On the other hand, it also challenges the idea that the local Catholics were as ignorant as the missionaries generally portrayed them. These examples demonstrate that certain people were quite aware of the legal choices at their disposal and devised strategies for

³⁸ Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de «Propaganda Fide» (Rome) (APF) Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG), vol. 56, fol. 243 v. See also T. Vanyó, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházme-gyéről (1600–1850)*, Pannonhalma 1933, pp. 53–54. The problem of holding an ecclesiastical synod in Belgrade also persisted in the following decades, as it is attested, for instance in the 1643-report of Giacomo Boncarpi, bishop of Himeria (*de facto* Belgrade).

³⁹ APF SOCG, vol. 56, fol. 242 r. Formally, marriages contracted before the proclamation of *Tametsi* were valid even if potentially contracted by a non-Catholic person, in the present case, the Ottoman *kadi*.

⁴⁰ APF SOCG, vol. 56, fol. 242 r.

⁴¹ APF Acta Sacrae Congregationis (Acta), vol. 4, fol. 31 r.

⁴² APF SOCG, vol. 56, fol. 231 r/v.

⁴³ F. Galla, *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus me-gújhódás korából I.*, Budapest 1947, pp. 119–120.

circumventing the system. In the first case presented here, the man allegedly claimed that the marriage was contracted 'in fear', which according to Catholic canon law could have constituted a valid ground for annulling the marriage, regardless of who contracted it and when, in case the fear was so great that it significantly altered the respective man's free will.⁴⁴ According to the second case, it seems that some local Catholics had a certain kind of knowledge about the new Tridentine marriage regulations and used them to their own advantage; in this instance claiming that the first marriage was not valid because the officiant was not the local parish priest.⁴⁵ In 1627, George Buitul SJ also reported from the area that he had many difficulties with the local Catholics, who still married clandestinely: couples first made a promise to one another, and only afterwards they went to the priest.⁴⁶ In this case, one might also assume that Catholics were not unfamiliar with the new conciliar rules, but they fitted them to their locally contingent and community-dependent needs (such as not having a Catholic priest available to contract the marriage when they wanted to).⁴⁷

In 1638, the Jesuit Giacomo Micaglia still lamented the countless digressions in the administration of marriages he encountered among the Catholics of Timișoara and of the neighboring villages.⁴⁸ Propaganda Fide just like in other cases conditioned any further action upon the promulgation of *Tametsi*, then transferred the case to the Congregation of the Council.⁴⁹ Micaglia, just like his fellow missionaries, could or probably, sometimes rather would not provide a definite answer to the Propaganda's question. He asked for apostolic faculties⁵⁰ for the secular priests and licentiate⁵¹ in the villages so that they could administer marriages

⁴⁴ Galla, *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások*, p. 117.

⁴⁵ In premodern Italy, one can observe similar patterns in terms of people's knowledge of and creative engagement with the new matrimonial regulations. Lombardi, *Marriage in Italy*, p. 101, 109.

⁴⁶ L. Periș, *Documente din arhiva Curiei generale a ordinului iezuit din Roma. Spicuri din corespondența misionarilor George Forro și George Buitul*, in: *Spiritualitate transilvănească și istorie europeană*, ed. I. Mârza, A. Dumitran, Alba Iulia 1999, p. 193.

⁴⁷ Similar cases of clandestine marriages were reported from the mountainous areas of Albania in 1682. In this case as well the validity of a marriage without a priest and witnesses was contingent upon the dissemination of the conciliar reforms, i.e., in case the *Tametsi* was not announced, these marriages were considered valid. APF Risoluzioni, no folio no.

⁴⁸ M. Vanino, *Leksikograf Jakov Mikalja SI (1601–1654)*, 'Vrela i prinosi', 2 (1933) pp. 1–43.

⁴⁹ Molnár, *Katolikus missziók*, p. 329.

⁵⁰ From the 14th century onwards, the popes accorded papal faculties, first to the Franciscans and the Dominicans, and from the mid-16th century to the Jesuits that authorized the performance of pastoral activities in the territories without a permanent Catholic ecclesiastical hierarchy. The most common authorizations gave the right to absolve in the cases reserved for the pope or the bishop, such as heresy, marriage impediments, breaking sumptuary restrictions during Lent, using portable altars, or the consecration of churches.

⁵¹ In several parts of 16th–17th century Ottoman Europe, such as Albania, Slavonia-Srem, or the central and northern parts of Ottoman Hungary, parishes were administered by various members of the secular clergy. Due to the great shortage of ordained Catholic priests, the function of the parish priest in certain areas of Ottoman Hungary or even Moldavia was often filled by the so-called 'li-

even in the prohibited times and without the usual announcements (i.e., the three marriage banns). Missionaries in the area – Micaglia continued – often needed to be more lenient in this respect since the local Catholics tended to seek the service of the Ottoman judge or the Orthodox or Protestant priest to contract a marriage. Micaglia stated that he could not tell whether *de jure* the decrees were received or not, but in the cities the people kept these regulations which would indicate that the *Tametsi* had been pronounced. Some Catholics, for instance, considered the marriages contracted by the Ottoman judge or the Orthodox priest invalid, and they excommunicated the couples who got married in this way. However – the missionary underlined – if the Tridentine decrees were not publicized, these unions were in fact valid.⁵² Because of the many doubts, the Jesuit proposed the formal pronouncement of the marriage decrees to avoid further deviations.⁵³

Unlike their fellow Jesuits, some Bosnian Franciscans often spoke with confidence and pride about the fact that the conciliar decrees, including the ones on marriage, were announced in all the parishes of Bosnia at the end of the 16th century.⁵⁴ While such boasting statements ought to be taken with a grain of salt, one can observe that in some of the devotional works composed by certain friars, the topic of marriage and the Tridentine stipulations that regulated it, occupied a prominent place.⁵⁵ It is, therefore, not unlikely that the Catholic population in the various parishes was aware of the conciliar regulations. But how the Bosnian friars and their parishioners engaged with and molded these rules in practice is, of course, another issue.

A 1631 report of the bishop of Bosnia Tommaso Ivković to Propaganda Fide drew attention to the lack of marriage records in several parishes.⁵⁶ According to the bishop, initially, they tried to keep these records, but this turned out to be unsustainable, because the houses of Catholics were scattered throughout the area, in the valleys, mountains, and forests (in some places there was only one Catholic household, while in others there could be up to ten), and they were mixed with the houses of the Orthodox and Muslims.⁵⁷ Allegedly, the friars also resorted to

centiates' (Hun. 'licenciátus', lay educators). They would receive various faculties from the local bishop to perform pastoral activities, except hearing confessions and celebrating the mass. Molnár, *Katolikus missziók*, pp. 74–121, 348–354.

⁵² Vanino, *Leksikograf Jakov Mikalja*, pp. 32–33. Up to the second half of the 18th century, the issue of the validity of the marriages of Catholics that were administered by non-Catholic agents, especially Ottoman judges or Orthodox priests was a recurrent source of conflict and confusion both on the ground and in Rome. Cf., M. Caffiero, *L'Inquisizione romana e I Musulmani: le questioni dei matrimony misti*, 'Cromohs', 14 (2009) pp. 1–10.

⁵³ Vanino, *Leksikograf Jakov Mikalja*, pp. 32–33.

⁵⁴ Tóth, *Litterae*, Vol. I, p. 368.

⁵⁵ M. Divković, *Nauk Karstianski za Slovinski Narod*, Venice 1611; I. Bandulović, *Pisciole i Evangelya priko Svega Godiscta*, Venice 1626; I. Ančić, *Speculum Sacerdotale*, Ancona 1681.

⁵⁶ Tóth, *Litterae*, Vol. I, pp. 368–370.

⁵⁷ Tóth, *Litterae*, Vol. I, p. 369. In 1624, the apostolic visitor Pietro Massarecchi, and in 1655, Mariano Maravić, then bishop of Bosnia spoke in similar terms about the distribution of households. K. Draganović, *Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavonii i Bosni g. 1623 i 1624*, 'Starine JAZU', 39 (1938) pp. 1–48; Fer-

marrying couples by proxy, sending a servant or an ecclesiastical procurator in their place.⁵⁸ The lack of marriage and baptismal records was a general problem in the areas of 16th–17th century northern Ottoman Europe. This made it more difficult to comply with some of the requirements of *Tametsi*, especially in terms of verifying that a wedding took place or proving forbidden degrees of kinship.⁵⁹

When two Ragusan Benedictine missionaries visited the regions of Požega, Timișoara, and Srem in 1606–1607, one of their major complaints was that due to the lack of birth records, there were several marriages contracted within the prohibited degree of consanguinity.⁶⁰ In response to the deficiencies in record keeping in general, in 1613, the Holy Office ordered that in case a marriage was not registered it could be examined through witnesses whether the wedding had actually occurred,⁶¹ and another decree from 1625 stated that in those territories where there was no priest, marriages with two witnesses were also valid.⁶² In the 1610s, Jesuit missionaries reported on similar problems from the areas under analysis.⁶³ In their letters to the Superior General, the fathers often emphasized that they had compelled men to return to their first wives and had remedied marriages that had not been administered according to the prescribed rituals and had been contracted in the prohibited degrees of consanguinity or affinity.⁶⁴ In 1681, the bishop of Bosnia turned to Propaganda Fide for dispensations in four marriage cases contracted within the forbidden degree of kinship, in the second, third, and fourth degrees and administered by the Ottoman judge. The case was transferred to

mendžin, *Acta Bosnae*, p. 479. The issue of Catholics living mixed with Orthodox, Protestants, and Muslims in the mountains and forests also figures in the reports of the Jesuits who were active in Timișoara. In terms of local patterns of daily coexistence, one can observe that in the mountainous and woodland rural settlements people who belonged to different religious and potentially social backgrounds lived in proximity. In the cities, one might notice a gradual transformation of the cityscape: by the second half of the 17th century, the non-Muslims were pushed to the outskirts of the cities (and even there, distinct denominational groups would have their own districts). The Muslims lived inside the town (only a few Catholic merchants could live within the city). In the cities different religious and ethnic groups would also mix, but the rural and urban patterns of daily coexistence were to a large extent informed by the geographical features of the area.

⁵⁸ Tóth, *Litterae*, Vol. III, p. 1826.

⁵⁹ Tridentine rulings prescribed that marriages contracted up to the fourth degree of consanguinity and second degree of affinity were forbidden and the parties who would not comply would be excommunicated.

⁶⁰ A. Molnár, *Raguzai bencés misszionáriusok jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1606)*, 'Lymbus', 3 (2005) pp. 55–62.

⁶¹ APF Decreta, fol. 52 r.

⁶² APF Risoluzioni, fol. 143 v.

⁶³ Marriages in the forbidden degrees of kinship were generally common in missionary territories, both overseas and inside of Europe. Considering the 17th-century Balkan peninsula see, for instance, different cases from the Greek islands: APF Acta, vol. 4, fol. 96 v.; Dalmatia: APF Acta, vol. 3, fol. 210 r, vol. 4, fol. 7 r, fol. 53 v., fol. 54 r; vol. 6, fol. 76 r; Montenegro: APF Acta, vol. 4, fol. 17 v, APF SOCG, Vol. 125, fol. 120 r/v–121 r, fol. 253 v–254 r.

⁶⁴ *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1–2 (1609–1625) (EHJM)*, ed. M. Balázs et al, Szeged 1990, p. 191, 193, 201, 249; *EHJM* I/2, p. 368.

the Holy Office which ordered that if the couples were Catholic and were willing to contract the marriage in front of the Catholic priest and witnesses, the requested dispensation could be given in the mentioned degrees.⁶⁵

According to the Tridentine stipulations, consanguineous marriages should have been dissolved, without a dispensation given retroactively.⁶⁶ That, however, could have also led to the abandoning of Catholicism, especially since Catholic couples could also appeal to the local Orthodox or Muslim communal and religious representatives – as some of the above-detailed examples demonstrated. To avoid such a loss of believers, the papacy decided to make concessions about the legitimization of endogamic marriages. In 1620, Pope Paul V issued a breve to Marino de Bonis SJ to validate those marriages where the spouses were related in the second or third degree of consanguinity or affinity, since – as the missionary had described in his supplication – the dissolution of such consanguineous marriages could not be without scandal in this region.⁶⁷ In 1626, the bishop of the diocese of Saint Stephen (*Ecclesia Stephanensis*)⁶⁸ in lower Herzegovina obtained a dispensation for those couples who married in the third and fourth degrees of consanguinity and affinity and legitimized the children of these unions. The dispensation was meant to prevent the local Catholics to appeal to the Orthodox priest, who thus would draw them to the Orthodox rite.⁶⁹ In 1629, Propaganda Fide allowed the Bosnian Franciscan Marco Bandulović to celebrate marriages in the prohibited times, but without festivities, so the local Catholics would not appeal to the local Ottoman *kadi* or the Orthodox or Protestant priest.⁷⁰ In 1644, the bishop of Bosnia Toma Mrnavić also turned to Propaganda Fide regarding the issue of marriages conducted in prohibited times. His query was then transferred to the Congregation of the Council which asserted that the bishop should conform to the conciliar stipulations, which only forbade celebration and sexual relationships in these times, not the marriage itself.⁷¹

Breaching the Tridentine marriage stipulations concerning consanguinity and affinity, permitted wedding times, or the presence of the local Catholic parish priest were common phenomena in the early modern world of Catholic reform and evangelization. Missionaries tended to write in rather standard terms about these

⁶⁵ Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Città del Vaticano) (ACDF) Res Doctrinales (RD), vol. Dubia Varia 1669–1707, fol. 251 r.

⁶⁶ Sperling, *Marriage at the Council of Trent*, p. 71.

⁶⁷ The Jesuit asked the pope to grant a dispensation to three or four couples or to any number that seemed legitimate from the ones he had found in the ‘province located between Wallachia and Transylvania’ and who had contracted a marriage within the forbidden degrees of kinship. *EHJM* I/2, p. 379.

⁶⁸ On the controversy regarding this alleged diocese in southern Herzegovina, see Krunoslav Draganović, *Tobožnja ‘Stjepanska Biskupija–Ecclesia Stephanensis’ U Hercegovini*, ‘Croatia Sacra’, 4 (1934) pp. 29–58.

⁶⁹ APF Acta, vol. 4, fol. 7 r.

⁷⁰ APF Acta, vol. 6, fol. 263 v–264 r. In 1625, the Propaganda already issued a decree that stipulated that in case of an imminent Ottoman threat, weddings could be celebrated in the prohibited times. APF Acta, vol. 3, fol. 182 v.

⁷¹ APF Acta, vol. 16, fol. 153 v–154 r; Molnár, *Katolikus missziók*, p. 441.

issues and explained their presence with the ignorance or disinterest of the local population and their unwillingness to obey the new rules. Yet, this standardizing trend should not obliterate the fact that the motivations for wanting to or having to enter a non-normative union depended on a variety of factors. As I have described above, the gradual Ottoman conquest of the Balkan peninsula and the concomitant population migrations rewrote the demographic map of northern Ottoman Europe. This demographic-ethnic redistribution, the establishment of the Ottoman administrative system, and the geographic features of the area would then play a decisive role in determining local marriage patterns.⁷² Throughout 16th–17th-century Ottoman Europe, predominantly in the rural areas, Catholic households were often few, unevenly dispersed, and mixed with Orthodox, Muslim, and occasionally, Protestant households. Therefore, choosing to or being forced to marry without formal publicity or with a close relative, was probably often motivated by various everyday challenges (such as, not having a Catholic priest available, being more familiar with the local Orthodox priest or the Ottoman judge, poverty, or wanting to avoid a religiously mixed marriage).⁷³

Conclusion

Like in several other places throughout the early modern Catholic world, marriage was an experimental social and legal category in 16th–17th-century northern Ottoman Europe. The above-presented cases have demonstrated that local Catholics as well as Catholic missionaries on the ground engaged with, challenged, and manipulated the Tridentine marriage decrees in multiple ways and tried to develop tactics to justify their choices. This often put the Roman congregations in precarious positions. Some of the papal orders that targeted illicit marital practices were often lenient and vague enough, and that could give missionaries a certain sense of freedom. But at the same time, these instructions could just as well contribute to the proliferation of further uncertainties and deviations on the ground as well as in Rome.

Due to the inaccuracy or lack of numerical data about the number of irregularities in marriage customs, the correlation between the propagation of *Tametsi* and the number of illicit unions cannot be determined. It is plausible that in those territories where the stipulations were pronounced (possibly, even more than once), explained to the people, and where priestly care was also regular (more prevalent in urban areas, but sometimes challenging to sustain in rural ones, especially in mountainous villages), the number of deviations was lower. Regardless of the many

⁷² Cf. Ch. Castelnau, *Le mariage des infidels au XVIe siècle: doutes missionnaires et autorité pontificale*, in: *Administrer les sacraments en Europe et au Nouveau Monde: La Curie romaine et la dubia circa sacramenta*, 'Mefrim', 121 (2009) no. 1, pp. 95–121; R.P. Hsia, *Imperial China and the Christian Mission*, in: *Early Modern Catholic Global Missions*, ed. R.P. Hsia, Leiden 2018, pp. 361–363.

⁷³ In 1626, the bishop of Cattaro (today Kotor, Montenegro), for instance, also detailed why people would resort to contracting a marriage within the prohibited degree of kinship. The bishop highlighted two reasons: one was poverty, and the other was the fear of being taken away by the Ottomans. APF SOCG, vol. 56, fol. 364 r.

probable local scenarios, the sole fact of having officially promulgated the stipulations of Trent would not necessarily change local marriage customs embedded within the everyday life of different Catholic groups. It could, however, provide an additional set of rules for the local Catholics that they could embrace, reject, and/or experiment with in an already pluralistic legal context. At the same time, the familiarity with *Tametsi* or the lack of it was also a tool for the missionaries to obtain concessions and dispensations from the papacy to make the new and often rigid requirements more digestible to the local population. In this way, the Roman congregations were also continuously challenged to negotiate, adapt, and redefine their stance on the meaning and implementation of the conciliar marriage reforms.

Overall, there was a constant divergence between the post-Tridentine normative discourse on marriage embedded within *Tametsi* and the practical implementation of these rules in different places across the 16th–18th-century Catholic world. This apparent discrepancy demonstrates that there was a multilayered dialogue between written rule and everyday practice and the perceived matrimonial irregularities on the ground were the results of these continuous interactions.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Archival Sources

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Città del Vaticano) (ACDF)
RD = Res Doctrinales
vol. Dubia Varia 1669–1707

Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de «Propaganda Fide» (Roma) (APF)
Acta Sacrae Congregationis (Acta)
vols. 3, 4, 6, 16
Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG)
vols. 56, 125
Vol. Decreta
Vol. Risoluzioni

Archivum Romanum Societatis Iesu (Roma) (ARSI)
Fondo Italia
vol. 171

Published Sources and Secondary Literature

A Cultural History of Marriage in the Renaissance and Early Modern Age, ed. M.J. Ferraro, London 2020.
Ágoston Gábor, *Muslim Cultural Enclaves in Hungary under Ottoman Rule*, 'Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae', 45 (1991) no. 2–3, pp. 181–204.

- Albani Benedetta, *Sposarsi a Roma dopo il Concilio di Trento. Matrimonio e comunità forestiere attraverso le 'posizioni matrimoniali' dell'inizio del XVII secolo*, in: *Venire a Roma, restare a Roma. Forestieri e stranieri fra Quattro e Settecento*, ed. S. Cabibbo, A. Serra, Rome 2017, pp. 57–81.
- Ančić Ivan, *Speculum Sacerdotale*, Ancona 1681.
- Antov Nikolay, *Emergence and Historical Development of Muslim Communities in the Ottoman Balkans: Historical and Historiographical Remarks*, in: *Beyond Mosque, Church, and State. Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*, ed. Th. Dragostinova, Y. Hashamova, Budapest–New York 2016, pp. 31–57.
- D'Avray L. David, Werner Menski, *Authenticating Marriage: The Decree Tametsi in a Comparative Global Perspective*, 'Rechtsgeschichte – Legal History', 27 (2019) pp. 71–89.
- Bandulović Ivan, *Pisctole i Evangelya priko Svega Godiscta*, Venice 1626.
- Brundage A. James, *Medieval Canon Law*, London–New York 1995.
- Caffiero Marina, *L'Inquisizione romana e I Musulmani: le questioni dei matrimony misti*, 'Cromohs', 14 (2009) pp. 1–10.
- Castelnaud Charlotte, *Le mariage des infidels au XVIe siècle: doutes missionnaires et autorité pontificale*, in: *Administrer les sacraments en Europe et au Nouveau Monde: La Curie romaine et la dubia circa sacramenta*, 'Mefrim', 121 (2009) no. 1, pp. 95–121.
- Chelaru Rafael-Doran, *Between Coexistence and Assimilation: Catholic Identity and Islam in the Western Balkans (17th–18th Centuries)*, 'Revista istorică', 22 (2012) pp. 294–324.
- Cristellon Cecilia, *Does the Priest Have to be There? Contested Marriages before Roman Tribunals*, 'Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften', 3 (2009) pp. 10–30.
- Cristellon Cecilia, *The Roman Congregations and the Application of the Tametsi as an Instrument of Their Policies towards Mixed Marriages in Europe (1563–1798)*, 'Rechtsgeschichte – Legal History', 27 (2019) pp. 163–171.
- Divković Matija, *Nauk Karstianski za Slovinski Narod*, Venice 1611.
- Draganović Krunoslav, *Izvjēšće apostolkog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavonii i Bosni g. 1623 i 1624*, 'Starine JAZU', 39 (1938) pp. 1–48.
- Draganović Krunoslav, *Tobožnja 'Stjepanska Biskupija–Ecclesia Stephanensis' U Hercegovini*, 'Croatia Sacra', 4 (1934) pp. 29–58.
- Džaja Srećko, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina, Voremanzipatorische Phase 1463–1804*, Munich 1984.
- Eisenach Emlyn, *Husbands, Wives, and Concubines. Marriage, Family, and Social Order in 16th-Century Verona*, Kirksville 2004.
- Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1– 2 (1609–1625) (EHJM), ed. M. Balázs et al, Szeged 1990.
- Erdélyi Gabriella, *Turning Turk as Rational Decision in the Hungarian-Ottoman Frontier Zone*, 'Hungarian Historical Review', 4 (2015) pp. 314–345.
- Fermendžin Eusebius, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab a. 925 usque ad. a 1752*, Zagreb 1892.
- Filipović O. Emir, *The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century*, in: *State and Society in the Balkans Before and After the Establishment of Ottoman Rule*, ed. S. Rudić, S. Aslantaş, Belgrade 2017, pp. 79–103.
- Galla Ferenc, *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából I.*, Budapest 1947.

- Gottlieb Beatrice, *The Meaning of Clandestine Marriage*, in: *Family and Sexuality in French History*, ed. R. Wheaton, T.K. Hareven, Philadelphia 1980, pp. 49–84.
- Hacke Daniela, *Women, Sex and Marriage in Early Modern Venice*, Aldershot 2004.
- Handžić Adem, *Etničke promjene u Sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV I XVI v.*, in: *Studije o Bosni – historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, A. Handžić, Istanbul 1994, pp. 7–14.
- Harrington F. Joel, *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge 1995.
- Hegyí Klára, *A temesvári vilájet népessége és katonaparaszttjai*, 'Történelmi Szemle', 3–4 (2005) pp. 297–314.
- Hsia Po-chia Ronnie, *Imperial China and the Christian Mission*, in: *Early Modern Catholic Global Missions*, ed. R.P. Hsia, Leiden 2018, pp. 361–363.
- Hsia Po-chia Ronnie, *The World of Catholic Renewal*, Cambridge 2005.
- Ius Vallachicum, ed. I. Czamańska, M. Diaconescu, 'Balcanica Posnaniensia', 22 (2015) no. 1, pp. 5–175.
- Ivanova Svetlana, *Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, in: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ed. A. Buturović, I.C. Schick, London 2007, pp. 153–201.
- Kadrić Sanja, *The Islamisation of Ottoman Bosnia: Myths and Matters*, in: *Islamisation. Comparative Perspectives from History*, ed. A.C.S. Peacock, Edinburgh 2017, pp. 277–296.
- Kaplan J. Benjamin, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge 2007.
- Kursar Vjeran, *Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)*, 'OTAM', 34 (2013) pp. 115–161.
- Laiou Sophia, *Christian Women in an Ottoman World: Interpersonal and Family Cases Brought before the Shari'a Courts During the Seventeenth and Eighteenth Centuries (Cases Involving the Greek Community)*, in: *Women in the Ottoman Balkans*, ed. A. Buturović, I.C. Schick, London 2007, pp. 243–273.
- Levin Eve, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700*, Ithaca 1989.
- Luria Keith, *Sacred Boundaries. Religious Coexistence and Conflict in Early Modern France*, Washington 2005.
- Magina Adrian, Magina Livia, 'Mores et ceremonias ecclesiasticas ignorabant'. *Religie populară în comunitățile catolice din Banat în secolul XVII-lea*, 'Banatica', 18 (2008) pp. 321–346.
- Marriage in Europe, 1400–1800*, ed. S. Seidel Menchi, Toronto 2016.
- Matrimoni in dubbio. Unioni controverse e nozze clandestine in Italia dal XIV al XVIII secolo*, ed. S. Seidel Menchi, D. Quagliani, Bologna 2001.
- Menchi Seidel Silvana, *Percorsi variegati, percorsi obbligati. Elogio del matrimonio pre-tridentino*, in: *Matrimoni in dubbio. Unioni controverse e nozze clandestine in Italia dal XIV al XVIII secolo*, ed. S. Seidel Menchi, D. Quagliani, Bologna 2001, pp. 17–61.
- Molnár Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*, Budapest 2002.
- Molnár Antal, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions Catholiques de la Hongrie Ottomane, 1572–1647*, Rome–Budapest 2007.
- Molnár Antal, *Raguzai bencés misszionáriusok jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1606)*, 'Lymbus', 3 (2005) pp. 55–62.

- Periș Lucian, *Documente din arhiva Curiei generale a ordinului iezuit din Roma. Spicuiuri din corespondența misionarilor George Forro și George Buitul*, in: *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, ed. I. Mârza, A. Dumitran, Alba Iulia 1999.
- Prodi Paolo, *Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna*, Bologna 1982.
- Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe, 1150–1600*, ed. M. Korpola Leiden 2011.
- Reynolds R. Philip, *How Marriage Has Become One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge 2016.
- Schmugge Ludwig, *Marriage on Trial. Late Medieval German Couples at the Papal Court*, Washington 2012.
- Sperling Jutta, *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–70): Clandestine Marriages, Kinship prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparison*, 'JEMH', 1–2 (2004) pp. 67–108.
- Tóth István György, *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582)*, 'Történelmi Szemle', 3–4 (1997) pp. 447–473.
- Vanino Miroslav, *Leksikograf Jakov Mikalja SI (1601–1654)*, 'Vrela i prinosi', 2 (1933) pp. 1–43.
- Vanyó Tihamér, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről (1600–1850)*, Pannonhalma 1933.
- Witte John Jr., *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge 2002.
- Wolf Josef, *Development of Ethnic Structure in the Banat 1890–1992*, Vienna 2004.
- Zach Krista, *Die Bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im Südöstlichen Niederungarn*, Munich 1979.

Online sources

Decree on the Reformation of Marriage, <https://www.papalencyclicals.net/councils/trent/twenty-fourth-session.htm> (space: 20.10.2022).

RECEPCJA DEKRETU *TAMETSI* W PÓŁNOCNEJ EUROPIE OSMAŃSKIEJ (1580-1680)

Streszczenie

We wczesnonowożytnym świecie katolickich reform i ewangelizacji ogłoszenie oraz wdrożenie trydenckiego dekretu małżeńskiego *Tametsi* było skomplikowane z powodu szeregu czynników, w tym lokalnej demografii, geografii i polityki religijnej. Koncentrując się na kontrolowanych przez Turków regionach Bośni, Sławonii-Sremu i Banatu (północna Europa osmańska), w artykule przeanalizowano w jaki sposób lokalna specyfika tych obszarów warunkowała przyjęcie i egzekwowanie *Tametsi* od końca XVI wieku do końca XVII wieku. Artykuł ma na celu pokazanie, jak różne studia przypadków z północnej Europy osmańskiej mogą wzbogacić nasze zrozumienie

różnorodności zwyczajów małżeńskich i ich ciągłej rekonfiguracji w całym świecie wczesnej nowożytności.

Słowa kluczowe: trydenckie reformy małżeńskie; *Tametsi*; tajne małżeństwa; północna Europa osmańska; misjonarze katoliccy

KATARZYNA PONIŃSKA* – WARSZAWA

ŚWIĘTY JÓZEF PATRONEM DOBREJ ŚMIERCI W KULTURZE STAROPOLSKIEJ NA PRZYKŁADZIE POPULARNEJ KOMPOZYCJI CARLO MARATTIEGO

SAINT JOSEPH AS THE PATRON SAINT OF GOOD DEATH IN OLD POLISH CULTURE ON THE EXAMPLE OF A POPULAR COMPOSITION BY CARLO MARATTI

Abstract

The article aims to demonstrate the manifestations of the veneration of St Joseph of Nazareth as the patron saint of a good death, whose intercession should be invoked by dying persons at the moment of transition from mortal to eternal life. Support for the title can be found in theology, with its arguments disseminated by preaching works and songs. In addition to fostering devotion to St Joseph with words, attention should also be paid to works of art. The text shows examples from Old Polish writing, as well as modern painting. The depictions in Polish art are discussed against the background of European art, with particular emphasis on the popular model composition of the death of St Joseph by Carlo Maratti. Baroque examples of its use can be found both in Warmia (Krosno, Stoczek Klasztorny or Pluty), as well as in two different churches in Lublin (the former Jesuit temple and now archcathedral, and the Church of the Holy Spirit) or Lviv (from the castle in Pidhircsi). The list is completed by a depiction of the good death from Przedwojewo in the Mazovia Region, using a fragment of a composition by C. Maratti, where St Joseph appears as an intercessor for a dying Christian. The authors of the paintings on display were well-known painters – Szymon Czechowicz and Piotr Kolberg – both resided in Italy and had the opportunity to personally study the works of the Roman master, but also anonymous local artists. In addition to discussing native imag-

* Katarzyna Ponińska – dr historii sztuki, Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
e-mail: k.poninska@uksw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3555-0099>

es, the article lists selected examples of reference to the indicated pattern occurring in other European countries (Italy, Austria or France). Such a wide-ranging background testifies to the strong influence of the paintings of Maratti, who, being a long-time director of the Academy of St Luke in Rome, enjoyed great recognition and popularity during his lifetime, although over time he was forgotten, and one of his (or his imitator's) works was sought to be attributed to Raphael, who was more famous than him.

Keywords: St Joseph; good death; death of St Joseph; Carlo Maratti

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Święty Józef z Nazaretu, mimo że był jedną z osób z najbliższego otoczenia Zbawiciela, bo został Jego opiekunem i żywicielem, rzadko pojawia się na kartach kanonicznych Ewangelii, a św. Marek w ogóle go nie wymienia. Najwięcej na jego temat, choć też niewiele, piszą święci Mateusz i Łukasz. Ewangelisci nie przytoczyli jednak ani jednego wypowiedzianego przez niego słowa. Od nich wiemy, że pochodził z królewskiego rodu Dawida¹, był człowiekiem sprawiedliwym², a utrzymywał siebie i swoją rodzinę z pracy własnych rąk, ponieważ był ubogim³ cieślą⁴, który wraz ze swoimi bliskimi mieszkał w Nazarecie⁵. Przyjęte jest, że tam zmarł, przed rozpoczęciem publicznej działalności Jezusa, bo księgi objawione nie wymieniają go już w tym czasie⁶. Wspomina o tym m.in. Piotr Skarga, pisząc o św. Józefie:

Gdy już Syn on ich dobrze dorósł, a na opiekę i opatrowanie Matki swój nastąpić i Józefa zastąpić mógł, Pan Bóg też Józefowi dał koronę i zapłatę, której z innymi Ojcami Świętymi do śmierci Chrystusowej musiał czekać. Wierzę, iż sobie obiecał: Lubobym wołał tu na cię patrzeć, najmilszy Jezu, i przy twój Matce Przczystej zostać, ponieważ gdzie ty jesteś, tam jest Niebo nasze; wszakże niech będzie wola twoja, niechaj nie patrzę na krzyż i zelżywość twoją, wolę cię z ojcami czekać; pójdę, powiem im tę nowinę, iżem ciebie Pana mego wychował i już dorosłego zostawiłem, aby się już ciebie ze mną współ tam prędko spodziewali. Gdy Józef zachorował, Panna Przczysta posługi mu wszelakie czyniła; i wezwała najmilszego Syna swego, aby mu błogosławił a jego pożegnał. I tak z błogosławieństwem tego, którego wychował, na odpocznienie i z nowiną do Ojców Świętych wesołą poszedł, a potem

¹ Mt 1,1-16; 1,20; Łk 1,27; 2,4; 3,23-31.

² Mt 1,19.

³ Świadczy o tym „ofiara ubogich” złożona z pary synogarlic (por. Kpł 12,8) podczas prezentacji Jezusa w świątyni jerozolimskiej (Łk 2,24).

⁴ Mt 13,55.

⁵ Mt 2,23; Łk: 2,4; 2,39; 2,51; J 1,45.

⁶ L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, t. 3, *Iconographie des saints*, cz. 2, Paris 1958, s. 753. W. Zaleski, *Rok kościelny. Święta Pańskie, Matki Bożej, Apostolów, Świętych i Błogosławionych Polskich, oraz dni okolicznościowe*, t. 1, Warszawa 1989, s. 171. H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 3, Kraków 1998, kol. 346. Miało się to wydarzyć przed 27 lub 30 rokiem. P.C. Bosak, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015, s. 890.

z tymże Panem i niegdy z mniemanym Synem swym, po zmartwychwstaniu jego, do wiecznej chwały bez końca wstąpił⁷.

To, o czym milczą księgi kanoniczne na temat św. Józefa próbowali dopełnić autorzy pism apokryficznych⁸, z których pochodzą motywy pojawiające się później w sztuce.

Kult św. Józefa pojawił się wcześniej na Wschodzie⁹, natomiast na Zachodzie można go zauważyć dopiero w okresie od VIII do IX stulecia. Na jego rozwój w czasie średniowiecza miały wpływ zakony (benedyktyni, serwici, franciszkanie, karmelici, jezuici) oraz tacy święci jak Brygida Szwedzka, Bernard z Clairveaux, Wincenty Ferreriusz czy Bernardyn ze Sieny. W późniejszym okresie, w XVI wieku wielką propagatorką kultu św. Józefa była św. Teresa z Avila. W liturgii łacińskiej pojawiło się jego wspomnienie, gdy papież Sykstus IV w 1479 roku wprowadził to święto do kalendarza kościelnego. Natomiast od 1621 roku święto wyznaczone na dzień 19 marca zostało rozszerzone przez papieża Grzegorza XV jako obowiązujące w całym Kościele, co w 1642 roku potwierdził papież Urban VIII. W wielu ośrodkach miesiąc marzec oraz każda środa, są poświęcone szczególnej czci św. Józefa. Ponadto, w trzecią niedzielę po Wielkanocy obchodzone było święto Opieki św. Józefa: od 1680 roku przez karmelitów, od 1700 roku przez augustianów, a od 1721 roku wraz z oktawą przez dominikanów¹⁰.

⁷ P. Skarga, *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok wybrane z poważnych pisarzy i Doktorów Kościelnych. Do których przydane są niektóre duchowne obroki i nauki przeciwko kacerstwu, przytém kazania krótkie na te święta które pewny dzień w miesiącu mają przez x. Piotra Skargę, Soc. Jesu zebrane, na język polski przełożone, i za życia autora dziewięć razy, a po zejściu jego po raz czwarty z płyt streotypowanych dosłownie przedrukowane*, t. 1, Petersburg 1862, s. 249.

⁸ Na przykład, św. Józefowi z Nazaretu została poświęcona *Legenda o Józefie Cieśli* z IV-VI w. W innych apokryfach również można odnaleźć wzmianki na jego temat: *Protoewangelia Jakuba* czy *Ewangelia Tomasza* – obie z II wieku, *Ewangelia Pseudo-Mateusza* z VI wieku, *Ewangelia Narodzenia Maryi* z IX w. Por. *Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, t. 1, Lublin 1986.

⁹ Pierwsze wspomnienie liturgiczne miało pojawić się w IV wieku w klasztorze św. Saby pod Jerozolimą. Zaleski, *Rok kościelny*, s. 173. Por. J.B. Knipping, *Iconography of the counter reformation in the Netherlands. Heaven on earth*, vol. 1, Nieuwkoop – Leiden 1974, s. 117.

¹⁰ Papież Pius X zmienił nazwę tego święta na: Świętego Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny, Wyznawcy, Patrona Kościoła Powszechnego, przeniósł je na drugą środę po Wielkanocy i podniósł do rangi pierwszej klasy. Pius XII zniósł to święto, w zamian wprowadzając w 1956 roku święto tej samej klasy św. Józefa Pracownika wyznaczone na 1 maja. W 1969 roku jego ranga została obniżona do wspomnienia. Zaleski, *Rok kościelny*, s. 172-173. O kulcie św. Józefa por.: É. Mâle, *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle. Étude sur l'iconographie après le Concile de Trente. Italie-France-Espagne-Flandres*, t. 4, Paris 1951, s. 313-315. Réau, *Iconographie*, s. 753-756. T. Stramare, M.L. Casanova, Giuseppe, w: *Bibliotheca Sanctorum*, t. 6, red. F. Caraffa, Roma 1965, kol. 1268-1282. Knipping, *Iconography*, s. 117. *Lexikon der christlichen Ikonographie* (dalej: LCI), E. Kirschbaum, hrsg. W. Braunfels, Bd. 7, *Ikonographie der Heiligen*, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1974, kol. 211-212. Fros, Sowa, *Księga imion*, kol. 346. V. Schaubert, H. M. Schindler, *Ilustrowany leksykon świętych*, Kielce 2002, s. 347-348. S. Zuffi, *Nowy Testament. Postacie i epizody*, Warszawa 2007, s. 49.

W Polsce pełny rozwój kultu św. Józefa przypada na XVII i XVIII wiek, chociaż pojawił się już wcześniej. Jego propagatorami były zakony, w tym szczególnie karmelitański i wizytki. Przejawiał się on wzrostem publikacji na jego temat, co można zaobserwować w kolejnych stuleciach¹¹.

Poza licznymi patronatami, które przypisano św. Józefowi¹², został on również najważniejszym z patronów dobrej śmierci, ponieważ umierał w najlepszym do wyobrażenia dla wyznawcy wiary katolickiej towarzystwie: w obecności Jezusa i Maryi¹³. Odwołania do opieki św. Józefa w chwili przejścia do wieczności można odnaleźć w licznych pieśniach. Jedna z nich, wzywająca świętego jako patrona w różnych potrzebach, kończy się słowami:

Gdy więc mnie JOZEF ulubiony,
Obrońca od każdej zły strony,
On ci mnie ze swojej Opieki
Nie spuści, y zginąć na wieki
Nie mogę.
Przeto Cię upraszam serdecznie,
JOZEFIE Święty, bym bezpiecznie
Mógł mieć w zgon lekkie me skonanie
Y grzechow moich skasowanie
Przy śmierci.
Gdy mi zaś przyidzie przed Sędziego
Stawić się wielce strasznego,
Bądźże mi JOZEFIE przy Sądzie,
Kiedy mię BOG sądzić zasiądzie
Patronem¹⁴.

¹¹ Zaleski, *Rok kościelny*, s. 176.

¹² Trudno wymienić tu wszystkie zakony i miasta, które obrały św. Józefa za swojego patrona. Jest on wymieniany jako opiekun: cieśli, drwali, stolarzy, rękodzielników, robotników, rzemieślników, stelmachów, kołodziejów, wszystkich pracujących, wychowawców i grabarzy, ojców rodzin, małżonków katolickich, rodzin chrześcijańskich, dzieci, młodzieży i sierot, czystości (dziewictwa). Był również wzywany w trudnościach materialnych, w rozpaczliwym położeniu, w chorobach oczu, w pokusach, przez podróżnych, bezdomnych i wygnańców. Réau, *Iconographie*, s. 755. Stramare, Casanova, *Giuseppe*, kol. 1267, 1276-1280. LCI, kol. 212. Zaleski, *Rok kościelny*, s. 171, 174-175, 181. U. Janicka-Krzywda, *Patron – atrybut – symbol*, Poznań 1993, s. 50. Fros, Sowa, *Księga imion*, kol. 347. Schaubert, Schindler, *Ilustrowany leksykon*, s. 349. I. Chisesi, *Co to za święty? Sztuka czytania obrazów. Słownik ikonografii*, Kielce 2018, s. 289.

¹³ Zgodnie z apokryficzną *Legendą o Józefie Cieśli* (XXII,1) mieli tam być też obecni wysłani przez Zbawiciela archaniołowie Michał i Gabriel, a św. Józef w chwili śmierci miał 111 lat (XV,1). *Apokryfy Nowego Testamentu*, odpowiednio s. 394 i 390. Mâle, *L'art religieux*, s. 314, 323-325. Réau, *Iconographie*, s. 756, 758. Stramare, Casanova, *Giuseppe*, kol. 1257. LCI, kol. 219.

¹⁴ Pieśń zaczyna się od słów: „Szczęśliwy kto sobie Patrona/ JOZEFA ma za Opiekuna...” i została opublikowana w książce dotyczącej sanktuarium w Miedniewicach. P. Jerzykowicz, *Święta Kompania Jezus Marya Jozef w Obrazie Miedniewickim Kościoła Zakonu S. Franciszka OO. Reformatów Wielkopolskich...*, Łowicz 1775, s. 112-113. Zachowały się także inne wersje tej pieśni. Jedna z nich została adaptowana i stanowiła wizytówkę kolegiaty w Kaliszu. S.J. Kłossowski, *Jezus Marya Jozef troiaki nabozenstwo Do Jezusa Maryi i Iozefa. Z Przydatkiem Do Najswiętszego Sakramentu Familii Jezusowej, i Jmnych Świętych...*, Kalisz 1778, s. 366-369. *Piesn o świętym Jo-*

Inna pieśń wymienia wszystkie Osoby, czyli św. Józefa, ale też Jezusa i Maryję obecnych przy jego śmierci. Brzmi następująco:

Na śmiertelną mój pościeli
 Niech mnie cieszy i weseli
 Jezus, Marya, Józef.
 Ust już martwych słaba mowa
 Niech powtarza słodkie słowa:
 Jezus, Marya, Józef.
 Gdy ciało duszę wyzionie,
 Niech ją przyjmą na swém łonie
 Jezus, Marya, Józef.
 A w konaniu strasznej chwili
 Mnie wspomóż i zasili
 Jezus, Marya, Józef.
 I po zgonie o mnie radzą
 I do Boga zaprowadzą
 Jezus, Marya, Józef.
 A na sądzie po mym zgonie
 Znowu staną w mój obronie
 Jezus, Marya, Józef.
 Dobrze zatem pójdzie sprawa,
 Kiedy w mój obronie stawa
 Jezus, Marya, Józef.
 Więc też ulubiłem sobie
 Wołać z serca w każdej dobie:
 Jezus, Marya, Józef.
 A gdy zasną już na wieki,
 Słodko zamkną mi powieki
 Jezus, Marya, Józef.
 Na pomniku na mogile
 Tylko mi napiszcie tyle:
 Jezus, Marya, Józef.
 Dla przechodnia u mogiły
 Również będzie napis miły:
 Jezus, Marya, Józef;
 Tak więc w życiu, w śmierci trwodze,
 Do wieczności ze mną w drodze
 Jezus, Marya, Józef. Amen¹⁵.

Rozwój kultu znajduje odzwierciedlenie w sztukach plastycznych, ponieważ w średniowiecznych przedstawieniach św. Józef pełnił raczej podrzędną rolę, zawsze w towarzystwie członków Świętej Rodziny. Dopiero w sztuce renesansu

zefie. W Obrazie Kollegiaty Kaliskiej niezliczonemi Cudami i Łaskami słynącym..., b. m. i r. w. [ok. 1783?], s. nlb. Por. K. Ponińska, *Miraculosa Trinitas Terrestra. Cudowne wizerunki „Trójcy Ziemskiej” w nowożytniej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017, aneks 12, s. 261-262 oraz aneks 15, s. 268-271. *Zbiór pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego*, Pelplin 1886, s. 559, 566-567.

¹⁵ *Zbiór pieśni*, s. 549-550.

jego postać zaczęła się usamodzielniać, a po Soborze Trydenckim jego ikonografia osiągnęła apogeum¹⁶.

Przedstawienia śmierci św. Józefa nie należą do tak licznych w polskiej sztuce barokowej, jak jego wizerunki z Dzieciątkiem Jezus, choć można odnaleźć ich kilkadziesiąt. Zwrócimy tu uwagę na jedną z takich kompozycji ukazujących interesujący nas temat, której odwzorowania można do dziś zobaczyć w kilku miejscach rozrzuconych na terenach ówczesnej Rzeczypospolitej. Aż trzy z nich zlokalizowane są na Warmii. Najwcześniejsze datowane z nich, bo na lata 1725-1730, jest malowidło (il. 1) umieszczone w zwieńczeniu północnego ołtarza bocznego¹⁷ w kościele parafialnym pw. Nawiedzenia Najświętszej Panny Maryi w Krośnie¹⁸.

¹⁶ Mâle, *L'art religieux*, s. 313-314, 319, 321-322. Réau, *Iconographie*, s. 753-759. Stramare, Casanova, *Giuseppe*, kol. 1287-1291. Knipping, *Iconography*, s. 118. LCI, kol. 212-221. Zuffi, *Nowy Testament*, s. 49.

¹⁷ Według *Karty Inwentaryzacyjnej Narodowego Instytutu Dziedzictwa* (dalej: NID), (WRM 000 000 004 304), opracowanej w lipcu 1965 roku przez H. Wielopolską oraz we wrześniu 1974 roku przez J. Barton, ołtarz datowany na ok. 1730 rok, jest przypisywany warsztatowi Prelkiego. Druga karta, opracowana w maju 1983 roku przez M. Rózewicz, datuje ołtarz na 1725 rok, a autorstwo przypisuje warsztatowi Krzysztofa Peuckera z Reszla, dodając, że miał go fundować bp Teodor Andrzej Potocki – na co może wskazywać herbowy krzyż pilawitów podtrzymywany w zwieńczeniu przez dwa putta. Informacje z późniejszej karty powtarza kolejna opracowana w lipcu 2004 roku przez Pracownię Dokumentacji Zabytków „ARS” z Olsztyna. Karty poświęcone interesującemu nas obrazowi *Karta Inwentaryzacyjna NID*, (WRM 000 000 004 306) z reguły powtarzają informacje dotyczące ołtarza. Najstarsza z nich, opracowana w lipcu 1965 roku przez H. Wielopolską oraz we wrześniu 1974 roku przez J. Barton datuje płótno na ok. 1730 rok i określa jego rozmiary na ok. 90 × 70 cm, nie wskazując jego autora. Druga z kolei opracowana w maju 1983 roku przez M. Rózewicz, datuje obraz na 1725 rok, a autorstwo jako prawdopodobne przypisuje Piotrowi Kolbergowi. Najnowsza, opracowana w lipcu 2004 roku przez Pracownię Dokumentacji Zabytków „ARS” z Olsztyna wskazuje jako autora obrazu Piotra Kolberga z Pieniężna i lata powstania ok. 1725-1730, określając jego rozmiary na: 100 × 80 cm. Podobne informacje podaje *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff-Łozińska, t. 2, *Województwo elbląskie*, red. M. Arsyński, M. Kutzner, z. 1, *Braniewo, Frombork, Orneta i okolice*, oprac. M. Arsyński, M. Kutzner, wstępną inwentaryzację przeprowadzili: P. Skubiszewski, E. Strużyńska, Warszawa 1980, s. 126, gdzie odnotowano, że ołtarz jest datowany inskrypcyjnie na 1725 rok i prawdopodobnie pochodzi z warsztatu Krzysztofa Peuckera oraz iż został ufundowany przez bp. Teodora Potockiego. Obrazy według *Katalogu* mają być współczesne ołtarzowi, w którym *Śmierć św. Józefa* rzekomo miał malować Piotr Kolberg. O Krzysztofie Peuckerze z Reszla jako twórcy ołtarza głównego w tym kościele w 1726 roku wspomina Jerzy Przeracki. J. Przeracki, *Artyści działający na Warmii w XVIII wieku (Krzysztof Peucker, Jan Chrystian Schmidt, Chrystian Bernard Schmidt, Krzysztof Sand, Jan Witt, Jan Ignacy Witt, Jan Antoni Frey, Piotr Andrzej Kolberg i Józef Joachim Korzeniewski)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3 (2011) s. 448. Tadeusz Chrzanowski wymienia Peickera jako wykonawcę ok. 1725 roku ołtarzy bocznych w przęśle wschodnim i środkowym, zaś zachowane obrazy uważa za pierwotnie w nich umieszczone i wykonane zapewne przez pracownię Piotra Kolberga. T. Chrzanowski, *Przewodnik po zabytkowych kościołach północnej Warmii*, Olsztyn 1978, s. 82.

¹⁸ W Krośnie (Krossen) wówczas był to kościół filialny podlegający pod parafię w Ornecie (Wormditt). S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 358.

Mamy tu do czynienia z owalnym kształtem widocznego tła kompozycji. Obraz nie jest dobrze zachowany, ale nie ulega wątpliwości, że na płótnie występują leżący na śmiertelnym łożu św. Józef w otoczeniu siedzącego po jego prawej stronie Jezusa i Maryi stojącej po jego lewicy. Powyżej unoszą się trzy główki anielskie. Autorstwo przypisywane jest Piotrowi Kolbergowi – lokalnemu malarzowi, który dzięki biskupowi warmińskiemu Janowi Stanisławowi Zbąskiemu¹⁹, odbył podróż do Włoch i Niderlandów, skąd czerpał inspiracje do swojej późniejszej twórczości artystycznej²⁰.

¹⁹ Urodzony w 1639 roku w Smardzewicach (w ówczesnym województwie sandomierskim), 6 grudnia 1688 roku został biskupem warmińskim, którą to funkcję pełnił do swojej śmierci 21 maja 1697 roku. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 235, 267. S. Achremczyk, *Jan Stanisław Zbąski*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 287-294.

²⁰ Zgodnie z najnowszymi ustaleniami Jerzego Przerackiego, Piotr Andrzej Kolberg urodził się w 1657 roku w Pieniężnie (Mehlsack) zaś zmarł 21 kwietnia 1727 roku w Dobrym Mieście (Guttstadt), zatem datację obrazu należałoby zawęzić do lat 1725-1727. Kolberg był synem działającego w Pieniężnie i Fromborku, a później w Reszlu głuchoniemego malarza Jakuba, u którego miał pobierać pierwsze nauki. Dnia 22 listopada 1678 roku ożenił się w Dobrym Mieście z dwa lata od niego starszą Anną Weroniką (ur. 1655 – zm. 10 marca 1722) – córką rajcy dobromiejskiego Andrzeja Schröttera. W 1694 roku sam został odnotowany jako rajca miejski na ufundowanym przez siebie ołtarzu w kolegiacie w Dobrym Mieście, do którego namalował w 1695 roku niezachowane *Ucieczkę do Egiptu* i *Rzeź niewinnych* (będącą kopią Rubensa) oraz istniejącą do dziś scenę *Pokłonu Trzech Króli*. Po powrocie ze wspomnianej podróży artystycznej, którą odbył prawdopodobnie pod koniec XVII w. (być może w latach 1696-1698), według najnowszych ustaleń osiadł w Dobrym Mieście, choć starsze opracowania wskazują Pieniężno, w którym miał być nawet burmistrzem. Jako malarz z Pieniężna miał zostać odnotowany w 1714 roku na sygnaturze niezachowanej sceny *Narodzenia Chrystusa* do katedry we Fromborku. Działał jednak na całej Warmii. W latach 1710-1721 pracował dla katedry fromborskiej, a w 1725 roku w Świętej Lipce. Był człowiekiem zamożnym i poważanym. Oprócz malowania, parał się również konserwacją uszkodzonych obrazów, o czym świadczy zapłata (11 fl. 15 gr), którą w 1716 roku otrzymał od kanoników katedry we Fromborku. Jego zięciami zostali dwaj inni malarze: Kaspar Karol Piekut (1636-1717) i Martin Ignacy Stock (1694-1765). J. Przeracki, *Piotr Andrzej Kolberg (1657-1727)*, „Rocznik Dobromiejski”, t. 5 (2011) [wyd. 2014] s. 167-171. Tenże, *Artyści*, s. 487-491. Por. Tenże, *Sławni obywatele Dobrego Miasta*, „Rocznik Dobromiejski”, t. 4 (2010) [wyd. 2011] s. 206. J. Chłosta, *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn 2002, s. 173. M. Heydel, *Kolberg Peter*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 4, red. J. Maurin Białostocka, J. Derwojed, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 65-66. T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. A-K, Olsztyn 1984, s. 136-137. K. Wróblewska, *Malarstwo Warmii i Mazur od XV do XIX wieku*, Olsztyn 1978, s. 19-20, 42-43. Taż, *Piotr Kolberg – malarz warmiński końca XVII i początku XVIII stulecia*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 32 (1970) nr 3/4, s. 397-401. Taż, *Piotr Kolberg – malarz warmiński z końca XVII i początków XVIII stulecia*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3 (1969) s. 295-330. J. Oblak, *Kolberg Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 13, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1968, s. 304-305. E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*, t. 5, Paris 1961, s. 290. Tamże informacja, że malarz urodził się w Pieniężnie ok. 1700 roku. Według

Najprawdopodobniej w 1759 roku miało zostać namalowane przez niejakiego Rogalskiego (lub Rogawskiego)²¹, płótno znajdujące się w zwieńczeniu lewego ołtarza bocznego stojącego po stronie północnej ściany wschodniej w prezbiterium kościoła parafialnego pw. św. Wawrzyńca w Plutach²². To dzieło również zostało wkomponowane w wertykalny owal, a znana z poprzedniego malowidła kompozycja jest ograniczona do najważniejszych postaci i uskrzydłonych główek anielskich na tle nieba. Trzecie warmińskie przedstawienie (il. 2) identycznej kompozycji *Śmierci św. Józefa* można zobaczyć w muzeum przy dawnym klasztorze Bernardynów (a obecnie Marianów) w Stoczku Klasztornym²³. Płótno malowane farbami olejnymi, jest datowane na pierwszą połowę XVIII stulecia²⁴. Tu malarz także ograniczył się do ukazania trzech najważniejszych postaci, a nawet pominął putta pojawiające się na pozostałych przedstawieniach na tle nieba. W tym wypadku Maryja jako jedyna nawiązuje kontakt wzrokowy z widzem.

Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Bd. 21, hrsg. U. Thieme, F. Becker, H. Vollmer, Leipzig 1927, s. 233 prawdopodobnie urodził się w Pieniężnie.

²¹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn [1991], s. 262 informuje, że ołtarze boczne w kościele w Plutach pochodzą z 1702 roku i zostały wykonane w Królewcu. Znajdujące się „w nich obrazy św. Barbary i św. Józefa, pędzla Rogawskiego z r. 1759, (...) zastąpiły poprzednie obrazy Kolberga”. Por. *Karta Inwentaryzacyjna NID*, (WRM 000 000 007 682), opracowana we wrześniu 1974 roku przez J. Barton, która datuje ołtarz na ok. 1700 rok. Chrzanowski, *Przewodnik*, s. 134 pisze, że ołtarze boczne pochodzą z ok. 1697 roku (data powstania prawego), zaś w lewym, w retabulum głównym znajduje się namalowane w 1702 roku przez Piotra Kolberga przedstawienie *Ostatniej Wieczerzy*, a w zwieńczeniu scena *Śmierci św. Józefa* została namalowana „w r. 1759 przez Rogalskiego”. Wróblewska, *Malarstwo*, s. 19 podaje, że Rogalski był malarzem z Warmii znanym jedynie z nazwiska, który w 1759 roku namalował obrazy św. Józefa i św. Barbary w Plutach. Natomiast w.w. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, s. 178 podaje, że dwa identyczne, barokowe ołtarze boczne zostały ufundowane w 1702 roku przez miejscowych chłopów i były restaurowane w drugiej połowie XIX wieku. Ponadto można tu przeczytać, że w pierwszej kondygnacji lewego ołtarza znajduje się obraz ukazujący *Ostatnią Wieczerzę* namalowany w 1703 roku przez Piotra Kolberga, zaś w zwieńczeniu *Śmierć św. Józefa* namalowana w 1734 roku przez Rogawskiego. K. Wróblewska, uzup. A. Bernatowicz, *Rogawski (Rogalski)*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 9, red. M. Biernacka, Warszawa 2013, s. 31 informuje, że artysta był malarzem i pozłotnikiem działającym na Warmii w drugiej i trzeciej ćwierci XVIII wieku. W tej publikacji obraz św. Barbary z ołtarza bocznego kościoła w Plutach datowany jest na 1759 rok, natomiast *Śmierć św. Józefa* z tego samego kościoła na 1734 rok, którą to datację Andrzej Rzepołuch uważa za wątpliwą. Por. http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Ołtarze_z_kościoła_pw._św._Wawrzyńca_w_Plutach (dostęp: 1.01.2023).

²² Miejscowość nosząca w tamtym czasie niemiecką nazwę Plauten, podlegała pod archiprezbiterat w Pieniężnie. Litak, *Atlas*, s. 358.

²³ W XVIII wieku (Kloster Springborn) kościół konwentualny wraz z klasztorem podlegały pod kustodię warszawską prowincji wielkopolskiej franciszkanów obserwantów na terenie ówczesnego województwa malborskiego. Sanktuarium już wówczas było określane jako Świątynia Pokoju. Litak, *Atlas*, s. 358.

²⁴ Obraz ma wymiary: 114 × 85 cm. *Karta Inwentaryzacyjna NID*, (WRM 000 000 009 411), opracowana w październiku 1961 roku przez R. i T. Juraszów oraz w czerwcu 1973 roku przez M. Lubocką.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że biskup warmiński Teodor Andrzej Potocki²⁵, urzędujący w latach 1712-1723, fundował interesujący nas ołtarz w Krośnie (jego herb Pilawa został umieszczony w zwieńczeniu). Łożył też na budowę kościoła w Krośnie, pod budowę którego 13 listopada 1715 roku poświęcił kamień węgielny, a 8 września 1720 roku konsekrował. Wiadomo też, że wraz z kanonikiem Janem Jerzym Kunigiem fundował ołtarz św. Józefa w katedrze we Fromborku, co może świadczyć o kulcie metropolity do tego świętego. Również dzięki temu biskupowi został rozbudowany ówczesny klasztor Bernardynów w Stoczku Klasztorным²⁶. Jednak nieznana proveniencja obrazu znajdującego się w muzeum przy konwencie, nie pozwala łączyć obu przedstawień tą właśnie osobą. Podobnie jest w przypadku obrazu ze zwieńczenia ołtarza w Plutach, który datowany jest na około pół wieku później od sceny w retabulum głównym, namalowanej przez P. Kolberga. Zatem trudno uzależniać jego powstanie od malarza, który stworzył podobną kompozycję w Krośnie, chociaż Mieczysław Orłowicz twierdził, że obecny obraz zastąpił wcześniej malowany przez tego malarza, jednak bez informacji, czy go naśladował.

Interesującym przykładem, datowanym jeszcze wcześniej od wyżej wymienionych, bo na XVII wiek, jest bardzo podobne przedstawienie (il. 3), namalowane podobnie jak w Krośnie i Plutach na owalnym w kształcie płótnie, znajdujące się w dawnym kościele szpitalnym, a obecnie rektoralnym pw. Świętego Ducha w Lublinie²⁷. Układ ukazanych tu postaci jest identyczny, jedynie palce prawej dłoni Jezusa wyraźnie układają się w geście błogosławieństwa, a Matka Boża nie spogląda na widza. Poniżej łóżka umieszczono kartusz z łacińsko-polskim napisem: „SANCTVS IOSEPH MORIENS/ DEFICIENS MORTVVS EST IN SENECTVTE

²⁵ Teodor Andrzej Potocki urodzony 13 lutego 1664 roku, zmarł jako prymas 17 listopada 1738 roku. Nitecki, *Biskupi*, s. 170, 267. S. Achremczyk, *Teodor Potocki*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 309-322.

²⁶ S. Achremczyk, *Teodor Potocki*, s. 316-318. Jan Jerzy Kunig, który jak podaje Chodyński, również był dobroczyńcą i syndykiem klasztoru Bernardynów w Stoczku Klasztorным, otaczał kultem św. Józefa. Poza wspomnianym ołtarzem do katedry we Fromborku, ufundował obraz św. Józefa i w 1709 roku erygował bractwo przy jego ołtarzu w kościele farnym pw. św. Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim, gdzie się urodził. Stanisław Chodyński, *Katalog prałatów i kanoników włocławskich*, Włocławek 1914, s. 467-468 (rkps w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku). Por. J. Staszewski, *Kunig Jan Jerzy*, w: PSB, t. 16, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 196-197. M. Grzybowski, *Kunig (Kunik) Jan Jerzy*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 475-476. Oracki, *Słownik biograficzny*, s. 165. J. Miciński, *Jan Jerzy Kunig (1648-1719) kanonik warmiński i jego fundacje ku czci św. Józefa*, Kraków 1991 (mps). A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821*, cz. 2, *Słownik*, Olsztyn 2000, s. 178-179. J. Obłąk, *Katedra we Fromborku*, Olsztyn 1980, s. 19.

²⁷ Datacja pochodzi z *Karty Inwentaryzacyjnej NID*, (LBL 000 000 010 052), opracowanej: brak czasu powstania i autora karty (data rejestru obiektu to 10 lipca 1985 roku, zaś zdjęcie wykonał D. Gromski), na której podano, że podobrazie ma wymiary: ok. 200 × 140 cm. Przez krótki okres czasu, od 1610 do 1622 roku, kościół należał do karmelitów bosych, ale wszystko wskazuje, że nie należy wiązać tego przedstawienia z ich obecnością. J.A. Wadowski, *Kościół lubelskie*, Kraków 1907, s. 370.

BONI/ IÓZEFIE ŚWIĘTY OBRONCO ŻYJĄCYCH/ BĄDŹŹE PATRONEM WSZYSTKICH KONAJĄCYCH”. Trzeba zaznaczyć, że polski dwuwiersz, nie jest tłumaczeniem łacińskiego napisu, który znaczy: „Święty Józef umierający. Gdy opuściły go siły, umarł w dobrej starości”²⁸. Górną strefę, z postacią Boga Ojca, zastąpiono tu ciemną kotarą, pod którą nad głowami Jezusa i św. Józefa zostały namalowane trzy aniołki z gałązkami palmy, podtrzymujące trzy wieńce z napisami. Pierwszy: „A PATRE/ ÆTERNO TAN=/QUAM PATRI/ IN TERRIS/ DELEGATO”, co znaczy: „Od Ojca Przedwiecznego jako ojcu wyznaczonemu na ziemi”. Drugi napis: „A FILIO/ TANQUAM/ PATRI/ NVTRITIO” znaczy: „Od Syna jako ojcu piastunowi”. Trzeci: „A SPONSA/ TANQUAM SPON=/SO ET CVSTODI/ VIRGINITATIS” znaczy: „Od Oblubienicy jako oblubieńcowi i stróżowi dziewictwa”. Powyżej aniołków umieszczono banderolę z napisem: „LAVREOLÆ CÆLESTES”, czyli „Niebiańskie wieńce laurowe”. Zatem wszystkie trzy wieńce zostały przeznaczone jako nagroda dla umierającego św. Józefa, który otrzymał je od Boga Ojca, Jezusa oraz Maryi za doskonałe wypełnienie podczas swojego ziemskiego życia obowiązków ojca, żywiciela i opiekuna powierzonych jego opiece Syna Bożego oraz Jego Matki. Przepełniony treściami wizerunek, starano się tu wyjaśnić za pomocą namalowanych na nim inskrypcji.

W tym samym mieście, w pobliskim dawnym kościele jezuitów, a obecnie archikatedrze pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, można obejrzeć obraz (il. 4) datowany na pierwszą połowę XVIII wieku²⁹. Przedstawienie znajduje się w ołtarzu bocznym z XVIII wieku, stojącym przy filarze między nawą główną a południową³⁰. Zbigniew Michalczyk autorstwo obrazu przypisał Szymonowi Czechowiczowi i określił jego czas powstania na lata 1752-1755³¹. W tym wypadku,

²⁸ Za tłumaczenie napisów z obrazu dziękuję Panu Marcinowi Beściakowi, który zwrócił uwagę, że w łacińskim napisie jest błąd, ponieważ poprawnie powinno być: „in senectute bona”. Słowa te nawiązują do biblijnego opisu śmierci króla Dawida i są dokładnym cytatem fragmentu wersetu Wulgaty: „Et mortuus est in senectute bona, plenus dierum, et divitiis, et gloria; et regnavit Salomon filius ejus pro eo” z 1 Księgi Kronik (1. Par 29, 28).

²⁹ Kościół w XVIII wieku był kolegiatą, podlegającą prowincji małopolskiej na terenie województwa lubelskiego w diecezji krakowskiej. Litak, *Atlas*, s. 411. Według *Karty Inwentaryzacyjnej NID*, (LBL 000 000 009 497), opracowanej 10 października 1984 roku przez E. Letkiewicz, malowane farbami olejnymi płótno ma zbliżone do poprzedniego rozmiary: 210 × 100 cm.

³⁰ Warto dodać, że w nastawie, nad obrazem umieszczono w płaskorzeźbionej glorii przedstawienie oka Bożej Opatrzności w trójkącie, zaś w zwieńczeniu znalazł się płaskorzeźbiony majuskułą napis: „COR MEUM/ IUNCATUR VOBIS” (serce moje połączy was). *Karta Inwentaryzacyjna NID*, (LBL 000 000 009 494), opracowana 10 października 1984 roku przez E. Letkiewicz.

³¹ Wspomniany badacz uważa, że ołtarz z interesującym nas obrazem musiał powstać po pożarze świątyni w 1752 roku. Graniczną datę końcową określa na 1755 rok, ponieważ jesienią tego roku o. Franciszek Koźmiński, rektor lubelskiego kolegium i zarazem domniemany autor projektów odbudowy kościoła po pożarze, którą kierował, został przeniesiony do Poznania. Z. Michalczyk, *Szymon Czechowicz. Życie i twórczość*, w: *Geniusz Baroku: Szymon Czechowicz 1689-1775*, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, red. A. Betlej, T. Zaucha, Kraków 2020, s. 160; s. 176, il. 29. Pod zdjęciem błędnie zostało wskazane miejsce przechowywania obrazu w kościele rektoralnym pw. św. Piotra Apostoła w Lublinie, należącego niegdyś do bernardynek. Ostrożniej do kwestii atrybucji podchodzi Tomasz Zaucha, który w nocie katalogowej zamieszczonej w tym samym

kompozycja została znacznie rozbudowana. Na namalowanym wertykalnie płótnie widać łożo, na którym leży konający św. Józef. U jego stóp zostały ukazane, stanowiące jego atrybuty: narzędzia pracy ciesielskiej, z której utrzymywał rodzinę. Głowę leżącego podtrzymuje lewą ręką siedzący obok Zbawiciel, który spoglądając na twarz przybranego ziemskiego ojca, prawą dłoń unosi, jakby w geście błogosławieństwa. Stojąca po przeciwnej stronie łoża Maryja podtrzymuje splecionymi dłońmi swój płaszcz i podobnie jak w Stoczku Klasztornym, jako jedyna na tym przedstawieniu nawiązuje kontakt wzrokowy z widzem. Drugą strefę tego wysokiego płótna stanowi wizja otwierającego się nieba z Bogiem Ojcem unoszącym prawą dłoń w geście błogosławieństwa, a lewą wspierającym na błękitnej kuli, z rozwianą brodą i płaszczem za plecami. Poniżej, na tle chmury, unosi się gołębica Ducha Świętego, zaś pośród kłębiących się obłoków, przysłaniających częściowo zwieszającą się ciemnozieloną kotarę, malarz ukazał dwa putta i trzy uskrzydłone główki anielskie.

Trzeba dodać, że na pewno S. Czechowicz³², około połowy XVIII wieku namalował bardzo podobną kompozycję, która weszła w skład zbiorów Wacława

katalogu pisze, że obraz być może należy wiązać z osobą Czechowicza. Por. T. Zaucha, *Nr kat. 162*, tamże, s. 564.

³² Edward Rastawiecki podaje za napisem z tablicy epitafijnej artysty (znajdującej się w kościele kapucynów w Warszawie), że malarz urodził się 22 sierpnia 1689 roku w Krakowie z Jana i Kunegundy Czechowiczów, należących do zubożałej szlachty, którzy wcześniej go osierocili. Jednak zgodnie w z aktem chrztu odnalezionym przez Józefę Orańską, przyszły artysta został ochrzczony 22 lipca 1689 roku w kościele Wszystkich Świętych w Krakowie, a jego ojciec był złotnikiem pochodzącym z Radoszyc koło Końskich. Sierotą zaopiekował się podskarbi nadworny koronny – Franciszek Maksymilian Ossoliński, który swoim kosztem wyprawił go na nauki do Włoch, gdy chłopiec zaczął przejawiać zdolności artystyczne. Obecnie przyjmuje się, że jego pobyt w Rzymie trwał około 20 lat (od ok. 1710 do ok. 1730 roku) i musiał studiować u któregoś z malarzy należących do Akademii Świętego Łukasza. Najwcześniejszy zachowany spośród dokumentów potwierdza, że w Rzymie był 8 listopada 1714 roku, natomiast ostatni dotyczy 10 grudnia 1730 roku. Rastawiecki przyjmował okres około 30 lat i jak pisał względy zdrowotne spowodowały, że musiał wrócić do Polski. Po powrocie z Italii, zatrzymał się na krótko w rodzinnym Krakowie, a następnie w latach 50. XVIII wieku zamieszkał wraz z innym malarzem – Łukaszem Smuglewiczem, który był mężem jego siostrzenicy (Reginy Olesińskiej), przy rynku Starego Miasta w kamienicy pod numerem 59 w Warszawie. Istnieją dowody na to, że w Warszawie był już w latach 30. XVIII wieku. Po śmierci Mocka, w 1737 roku, z protekcją biskupa krakowskiego Jana Aleksandra Lipskiego, bezskutecznie starał się o objęcie funkcji nadwornego malarza Augusta III. Całkowicie poświęciwszy się sztuce, pozostał w stanie bezzennym. Uprawiał prawie wyłącznie malarstwo religijne. Na starość wstąpił do tercjarzy kapucyńskich przy warszawskim ich konwencie i prawdopodobnie mieszkał w przylegającej do ich klasztoru oficynie pałacu Radziwiłłów przy ul. Miodowej. Zmarł 21 lipca 1775 roku, licząc niespełna 86 lat i 22-24 lipca 1775 roku został pochowany pod kościołem kapucynów w Warszawie, gdzie też znajduje się jego tablica epitafijna. Jego zasługą, jako pierwszego z Polaków, było otwarcie szkoły malarstwa, którą w celach edukacyjnych wyposażył w zbiór rycin oraz w odlewy posągów sprowadzanych niemałym kosztem z samego Rzymu. Łożył też na utrzymanie uboższych spośród swoich uczniów, tym samym spłacając dług wdzięczności wobec swojego protektora. Co interesujące, rozmiłowany w sztukach Stanisław August, pod którego bokiem artysta pracował, nigdy nie zaszczylił go swoją obecnością, ani zamówieniem, a Czechowicz też nigdy nie przestąpił dworskich progów, co Rastawiecki tłumaczy tematyką obrazów artysty, która

Rzewuskiego w jego pałacu w Podhorcach, a obecnie znajduje się w Lwowskim Muzeum Historii Religii³³. Edward Rastawiecki pisał, że: „bawił jakiś czas w podhorodeckim zamku u Wacława Rzewuskiego hetmana w. kor. kasztelana krakowskiego, pana sztuki piękne wielce miłującego; wiele też obrazów dla niego wykonał, które w Podhoreckim zamku dotąd pozostają”³⁴. Natomiast Józefa Orańska uściśla, że Czechowicz od 1762 do 1767 roku przebywał w Podhorcach³⁵. Nie powinna dziwić wcześniejsza datacja płótna, bo jak podała wspomniana autorka monografii artysty:

Nie wszystkie obrazy znajdujące się w zamku Podhoreckim malował artysta na miejscu; wiele z nich pochodzi z poprzednich lat jego twórczości – były to prace przygotowawcze do kompozycji ołtarzowych. (...) Widocznie artysta przywiózł je ze sobą do Podhorców dla upiększenia nimi świeżo rozbudowanego zamku. Istotnie niektóre z tych obrazów posiadają sygnaturę i datę o wiele wcześniejszą, a są między nimi także płótna z najwcześniejszego okresu jego twórczości – jeszcze z Rzymu³⁶.

Malarz podszedł tu bardziej twórczo do omawianego wzoru, gdyż rozbudował go wszczepiając z obu stron dodał postacie aniołów. Jeden z nich, ukazany za plecami Matki Bożej, trzyma kwitnącą różdżkę, atrybut św. Józefa wskazujący na wybranie go na małżonka Najświętszej Maryi Panny. Drugi przygląda się scenie z dłońmi złożonymi jak do modlitwy. Jedynie Madonna patrzy na widza. Powyżej, na tle zwieszającej się zielonej kotary, unoszą się dwie uskrzydłone główki anielskie.

nie interesowała króla. Natomiast nie narzekał na brak zleceń ze strony magnatów, którzy zabiegali o jego obrazy. Mimo to bogata twórczość artysty jest trudna do badania, bo jak stwierdził Zbigniew Michalczyk „fakt, że swoje prace opatrywał datami niezmiernie rzadko, a jego styl nie ulegał przemianom (zatem wobec braku wiadomości źródłowych wielu spośród jego dzieł nie da się zadatować), wreszcie stosunkowo trudno do przebadania okres rzymski sprawiły, że do tej pory nie doczekaliśmy się pełnej monografii Czechowicza”. E. Rastawiecki, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 1, Warszawa 1850, s. 100-124. J. Orańska, *Szymon Czechowicz 1689-1775*, Poznań 1948. Michalczyk, *Szymon Czechowicz*, s. 144-200, 676.

³³ Obraz został wykonany olejno na płótnie o wymiarach 64 × 52 cm (nr inw. Ż-218) i w wersji barwnej jest reprodukowany w: *Geniusz Baroku*, nr kat. 162, s. 564-565. Por. Orańska, *Szymon Czechowicz*, s. 147, nr 105, która podaje wymiary płótna: 65 × 43 cm. J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001, s. 37, 58, nr kat. A.71, il. 258. Autorzy podają, że obraz w różnych latach znajdował się w Pokoju Zielonym (1768, 1813, 1939), albo w pałacowej kaplicy (1859, 1887) na co wskazują odpowiednie inwentarze. W 1920 roku był czasowo zdeponowany w zamku na Wawelu, gdzie określono go jako „Cud wskrzeszenia”. Powojenne losy kolekcji z Podhorców (w tym obrazu *Śmierci św. Józefa* autorstwa Czechowicza) opisuje S. Tymkiw, *Ekspozowanie dzieł Szymona Czechowicza w muzeach we Lwowie na przełomie XX i XXI wieku*, w: *Twórczość malarstwa Szymona Czechowicza i jej znaczenie dla kultury Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. E. Doleżyńska-Sewerniak, R. Mączyński, Toruń 2019, s. 172-173, 183: pozycja 49, il. 3.

³⁴ Rastawiecki, *Słownik malarzów*, s. 102.

³⁵ Orańska, *Szymon Czechowicz*, s. 16, 90. Por. J.K. Ostrowski, *Pokój Zielony w pałacu podhoreckim – XVIII-wieczne muzeum Szymona Czechowicza*, w: *Artes atque humaniora. Studia Stanisława Mossakowski sexagenario dicata*, red. A. Rottermund, Warszawa 1998, s. 350.

³⁶ Orańska, *Szymon Czechowicz*, s. 90. Ostrowski, *Pokój Zielony*, s. 351.

Ponadto, pominięte tu narzędzia ciesielskie, artysta zastąpił miedzianym naczyniem w kształcie amfory.

Występowanie bardzo podobnych przedstawień w różnych miejscach, sugeruje istnienie dla nich wspólnego źródła inspiracji. W przypadku kolejnego naśladowstwa nie ma już żadnych wątpliwości dotyczących twórcy, ponieważ pomysłodawca został na nim wprost wymieniony. Chodzi o miniaturowy medalion znajdujący się w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu, który podobnie jak obrazy z Krosna, Plut, czy kościoła Świętego Ducha w Lublinie, został zakomponowany na owalnym w kształcie podobrazu. Autorem tego niewielkiego, namalowanego w 1792 roku farbami akwarelowymi na kości słoniowej przedstawienia ma być włoski artysta Giuseppe Pellizza³⁷, zaś pomysłodawcą Carlo Maratti, o czym świadczy inskrypcja³⁸ wykonana białą farbą na wysokim stopniu podstawy, na której stoi łóżko św. Józefa. W tym przypadku również kompozycja została zre-

³⁷ Nazwisko pisane jest również w formie Pellizza. Twórcę o tym imieniu i nazwisku, działającego w XVIII wieku wymienia niewiele słowników artystów, podając skąpe informacje, że był malarzem z Mantui zajmującym się głównie malowaniem miniatur od 1797 do 1815 roku. *Allgemeines Lexikon...*, Bd. 26, Leipzig 1932, s. 356. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 6, Paris 1962, s. 574. Częściej można spotkać biogram Gioseppe Pellizza da Volpedo – włoskiego malarza (ur. 1868 – zm. 14 czerwca 1907), który żył i tworzył później.

³⁸ Brzmi ona: „Carolus Maratti pin. Iose Pellizza mina. /an. 1792/ Mantuae”. Podobrazie o wymiarach: 5,4 × 4,1 cm otacza srebrna oprawa (6,6 × 5,3 cm). Miniatura pochodzi z kolekcji Antoniego Madeyskiego, z której w 1925 roku zbiory trafiły do Muzeum Wielkopolskiego jako depozyt, a po II wojnie przepisano je do inwentarzy Muzeum Narodowego w Poznaniu. Za informacje na temat tego obiektu (nr inw.: MNP Mi 7) dziękuję Paniom Katarzynie Toporskiej i Katarzynie Szurkowskiej z Działu Głównego Inwentaryzatora Muzeum Narodowego w Poznaniu oraz Panu Michałowi Błaszczyńskiemu z Działu Mebli, Variów, Miniatur w Muzeum Sztuk Użytkowych oddziale Muzeum Narodowego w Poznaniu. Przekazana przy okazji informacja o kopii *Śmierci św. Józefa* według Carlo Marattiego w Muzeum Narodowym Brukenthala w Sybinie (Rumunia) nie znalazła potwierdzenia. Kierownik działu sztuki z Muzeul Național Brukenthal w Sybinie Alexandru Gh. Sonoc poinformował mnie, że w ich zbiorach znajduje się tylko obraz autorstwa miejscowego artysty – Franza Neuhausera Młodszeego według *Ucieczki Świętej Rodziny do Egiptu* autorstwa Carlo Marattiego. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 5, Paris 1966, s. 763 oraz Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 7, Paris 1976, s. 157 podaje, że jakieś przedstawienia *Śmierci św. Józefa* oraz *Adoracji Trzech Króli* Marattiego przechowuje SIMU (kolekcja Eleny i Anastase Simu) w Bukareszcie. Jednak Angelica Jacob będąca szefem działu sztuki w Muzeul Municipiului București przekazała informację przygotowaną przez kurator Lianę Ivan-Ghilię z tegoż muzeum, że w zbiorach Pinakoteki i Działu Historii Miejskiego Muzeum w Bukareszcie nie ma obrazu ukazującego *Śmierć św. Józefa* autorstwa Carlo Marattiego, ale mógł on należeć do dawnego Muzeum Simu (Marius Bunesco, *Muzeul A. Simu, st Casa-Simu-Museu. Catalog*, București 1937, s. 78) i możliwe, że obecnie należy do Działu Sztuki Europejskiej lub Muzeum Kolekcji Sztuki w Muzeum Sztuki Narodowej Muzeum Rumunii. Na podstawie informacji uzyskanych od Pana Cosmina Ungureanu – kuratora malarstwa europejskiego XVI-XVIII wieku w Departamencie Sztuki Europejskiej Narodowego Muzeum Sztuki Rumunii w Bukareszcie – można wykluczyć obecność tej kompozycji w zbiorach wspomianej placówki, która co prawda posiada obraz Carla Marattiego ukazujący scenę *Śmierci św. Józefa* (olej na płótnie: 59 × 35,4 cm, nr inw. 8089 / 123), ale o innym układzie postaci. Obraz ten należał do kolekcji Simu, z której został przeniesiony do Narodowego Muzeum Sztuki Rumunii w 1949 roku, a nabyty w 1907 roku przez samego Anastase Simu w nieznanym miejscu w Rzymie.

dukowana w porównaniu do malowideł z kościoła pojezuickiego w Lublinie czy z Podhorców. Widzimy zatem na jasnym, ugrowym tle trzy najważniejsze postacie w układzie znanym z wcześniej opisanych dzieł, zaś powyżej sceny twórca ukazał tylko trzy uskrzydłone główki anielskie, od których promieniście rozchodzą się smugi światła. Narzędzia ciesielskie zostały zupełnie pominięte.

Zgodnie z inskrypcją zamieszczoną na miniaturze z Poznania trzeba przyjąć, że pomysłodawcą tej kompozycji był C. Maratti³⁹, który stworzył co najmniej parę

W tym miejscu dziękuję wszystkim pracownikom instytucji muzealnych z Rumunii za zaangażowanie w poszukiwania interesującego mnie przedstawienia.

³⁹ Carlo Maratta lub Maratti (jak się podpisywał) przyszedł na świat 18 maja 1625 roku w Camerano jako syn pochodzącego z Dalmacji Tommaso Maratti i Faustyny Masini. W 1636 roku przeniósł się do Rzymu, zaś rok później został przyjęty do pracowni Andrea Sacchi, w której przebywał do jego śmierci w 1661 roku. Naukę zaczął od kopiowania w technice rysunku dzieł Annibale Carracciego, Domenichino czy Guido Reniego. Pierwszą publiczną pracą Marattiego, niezależną od Sacchiego był *Pokłon pasterzy* wykonany w 1650 roku do kościoła San Giuseppe dei Falegnami w Rzymie. Mimo związków z warsztatem Sacchiego, w latach 50. Maratti na polu artystycznym działał już niezależnie. Jego twórczość sugeruje głęboką wiedzę o świecie klasycznym, gdzie strój i detale świadczą o znajomości rzeźby rzymskiej. W kolejnych latach od 1662 do ok. 1680 roku, w których osiągnął dojrzałość artystyczną, zyskał renomę i międzynarodowy rozgłos. Kierował jedną z wiodących pracowni w Rzymie, która współpracowała m.in. z artystami takimi jak Bernini. W 1681 roku namalował obraz ukazujący mitologiczną scenę *Apollo i Dafne*, za który otrzymał tytuł malarza królewskiego na dworze francuskim. W 1664 roku Maratti został dyrektorem Akademii Świętego Łukasza i pełniąc tę funkcję, starał się o podniesienie statusu artysty w społeczeństwie. O jego pozycji świadczy posiadanie zarówno rzymskiego pałacu jak i wiejskiej posiadłości oraz bogatej kolekcji dzieł sztuki. Uważany za znawcę sztuki antycznej doradzał innym kolekcjonerom nie tylko włoskim, ale też brytyjskim. W związku z zanikiem mecenatu oficjalnego i arystokratycznego, co na przełomie stuleci XVII i XVIII było spowodowane czynnikami politycznymi jak i ekonomicznymi, Maratti zajął się działalnością konserwatorską (odnowienie fresków Rafaela w Villa Farnesina czy Annibale Carracciego w Palazzo Farnese). W 1700 roku ponownie został wybrany dyrektorem Akademii Świętego Łukasza w Rzymie, z niemającym precedensu zaszczytem odnowienia tej funkcji po wsze czasy w 1706 roku. Gdy osiągnął wiek 81 lat, pogorszył mu się wzrok, a trzęsąca się ręka utrudniała pracę, jednak nadal kierował swoją pracownią, przygotowując prace wstępne, które następnie realizowali jego asystenci. Był ostatnim ważnym włoskim artystą reprezentującym klasyczną tradycję wywodzącą się od Rafaela, który malował, rysował i wykonywał grafiki. Był wybitnym portrecistą, ale projektował też rzeźby i małą architekturę w postaci nagrobków. Zmarł 15 grudnia 1713 roku w Rzymie w wieku 88 lat. M. B. M. Marqués, *Maratti [Maratta], Carlo*, w: *The Dictionary of Art*, vol. 20, edit. J. Turner, London 1996, s. 373-379. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 7, Paris 1976, s. 157-158 podaje inną dzienną datę narodzin artysty, wskazując 15 maja. *Lexikon der Kunst. Architektur, bildende Kunst, angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*, Bd. 3, hrsg. L. Alscher [et al.], Leipzig 1975, s. 150 podaje dzień 15 maja jako datę chrztu artysty. S.E. Ostrow, *Maratta [Maratti], Carlo*, w: *Dizionario dell'arte e degli artisti*, t. 3, edit. A. Mondadori, Milano 1970, s. 540-541 krótka nota tam zamieszczona uzupełnia naszą wiedzę o informację, że Maratti zaczął malować w wieku 11 lat pod kierunkiem swojego przyrodniego brata Bernabò, który zabrał go ze sobą do Rzymu. Informację tę podaje również: *Neues allgemeines Künstler-Lexikon oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Lithographen, Formschneider, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc.*, Bd. 9, G.K. Nagler, Leipzig 1835-1852, s. 291-300. *Allgemeines Lexikon...*, Bd. 24, Leipzig 1930, s. 52-54 dodaje, że z 15 maja 1625 roku pochodzi wpis o chrzcie do księgi parafialnej S. Ni-

wersji tego tematu. Jedna z nich, z datą powstania w 1676 roku umieszczoną na widocznej nodze łóżka, przechowywana jest w Kunsthistorisches Museum w Wiedniu⁴⁰. Natomiast ta, która nas interesuje, pierwotnie znajdowała się w kaplicy św. Józefa w kościele św. Izydora w Rzymie, gdzie obecnie prezentowana jest jej kopia z XIX wieku⁴¹. Oryginalna powstała w latach 1651-1656, gdy Maratti dekorował kaplicę określaną od imienia patrona – S. Giuseppe lub Capella Alaleona przy San Isidoro w Rzymie⁴². Co interesujące, kopia tej kompozycji, wykonana w XVIII wieku w Rzymie, również jest przechowywana w Kunsthistorisches Museum w Wiedniu⁴³.

cola w Camerano. Artysta miał za życia używać pisowni nazwiska w formie Maratti (co potwierdza sygnatura odtworzona w wyżej wymienionym słowniku Bénézita). Powtarza też informację o wyjeździe początkującego artysty do Rzymu w 1626 roku w wieku 11 lat pod opieką przyrodniego brata określonego jako Barnabeo, który też był malarzem. Jest tu podane, że pierwsze większe zlecenie wykonał w latach 1652-1657, malując freski do kaplicy św. Józefa (S. Giuseppe) przy kościele S. Isidoro.

⁴⁰ Jest to obraz (nr inw. 121) namalowany olejno na płótnie (368 × 206 cm) na zlecenie legata kardynała Albrizzi do kaplicy pw. św. Józefa cesarzowej wdowy Eleonory Gonzagi w wiedeńskim Hofburgu. *Die Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien. Verzeichnis der Gemälde*, oprac. S. Ferino-Pagden, W. Prohaska, K. Schütz, F. Dahm, Wien 1991, s. 80, tabl. 181. Por. <https://www.khm.at/objektdb/detail/1160/> (dostęp: 1.01.2023).

⁴¹ Obraz Marattiego malowany olejno na płótnie (172 × 165 cm) zaginął podczas okupacji napoleońskiej i został w XIX wieku zastąpiony jego wierną kopią (podobnie jak scena *Zaślubin* w tejże kaplicy). Zgodnie z opisem katalogowym (kod obrazu: 1200256576) opracowanym w 1991 roku i zaktualizowanym w 2005 roku przez ekspertów z włoskiego Beni Culturali, przedstawienie to, w porównaniu ze znajdującym się w ołtarzu głównym, wykazuje niższą jakość wykonania zarówno pod względem technicznym jak i stylistyki, która np. w sposobie ukazania szat zdradza warsztat malarski z XIX wieku. Budowę kościoła, który ufundował dla hiszpańskich franciszkanów Ottaviano Vestri di Barbiano, wraz z klasztorem rozpoczęto w 1622 roku, zaś dokończyli ją w latach 1625-1672 irlandzcy franciszkanie, którzy po krótkim okresie kasaty w czasach napoleońskich (1810-1820), przebywają tu po dziś dzień. Za przekazanie informacji na temat obrazu dziękuję o. gwardianowi Hugh McKenna OFM z kolegium św. Izydora w Rzymie. Zob. <https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/1200256576> (dostęp: 1.01.2023). Por. <http://www.aletes.it/chiesa-di-santisidoro-a-capo-le-case/> (dostęp: 1.01.2023) oraz J. Zieliński, *Obraz pogodnej śmierci. Norwid – Rafael – Maratti i „Śmierć świętego Józefa”*, red. S. Sawicki, J.F. Fert, P. Chlebowski, t. 15, Lublin 2010, s. 41, gdzie informacja, że okupacja Rzymu przez Francuzów miała miejsce w 1798 roku.

⁴² Maratti namalował do niej trzy obrazy ołtarzowe ukazujące: *Zaślubiny*, *Śmierć św. Józefa* i *Ucieczkę do Egiptu*. Ponadto dekorował lunety tej kaplicy freskami przedstawiającymi: *Sen św. Józefa*, *Poklon pasterzy* oraz fresk w kopule ukazujący *Chwałę św. Józefa*. Marqués, *Maratti*, s. 374. Ostrow, *Maratta*, s. 540 podaje, że fresk z *Narodzeniem Jezusa* w kaplicy św. Józefa w S. Isidoro malował w latach 1653-1655. Kaplica, znajdująca się w pierwszej kolejności po prawej stronie od nawy, określana jest również jako rodziny Sherlocków z Waterford, <http://www.aletes.it/chiesa-di-santisidoro-a-capo-le-case/> (dostęp: 1.01.2023).

⁴³ Jest to obraz (nr inw. 161) malowany farbami olejnymi na płótnie o wymiarach 172 × 169 cm, a zatem szerokością różniący się tylko o 4 cm od oryginału (rozmiary ramy to: 183 × 180 × 7,5 cm). W zbiorach Kunsthistorisches Museum w Wiedniu znajduje się od 1816 roku. *Die Gemäldegalerie*, s. 80, tabl. 180. Można tu znaleźć informację, że inna kopia tej kompozycji (nr inw. 7639), namalowana przez J. Hauzingera (1728-1786) znajduje się jako depozyt w kościele parafialnym w Laxenburgu (Dolna Austria). *Nota bene* w tej samej świątyni w Laxenburgu również w depozycie

Również w samych Włoszech można napotkać naśladownictwa omawianego tu wzoru⁴⁴. Kopia, na której Maryja kieruje wzrok ku górze, a u stóp łóżka leży kwitnąca różdżka św. Józefa, wykonana w drugiej połowie XVII wieku przez anonimowego artystę znajduje się w kościele Santo Stefano del Cacco w Rzymie⁴⁵. Podobnie na drugą połowę XVII wieku datowane jest płótno namalowane przez nieznanego rzymskiego malarza znajdujące się w kościele S. Andrea al Quirinale w stolicy Italii, na którym Maryja patrzy na widza, a na tle kotary unoszą się dwie uskrzydłone główki anielskie⁴⁶. W kościele Matki Boskiej Bolesnej (Madonna Addolorata) w Nursji (Norcji), noszącym też wezwanie św. Filipa, znajduje się obraz, na którym dodano więcej przestrzeni powyżej i poniżej kompozycji, czyniąc ją bardziej wertykalną⁴⁷. Bardzo dokładne kopie zarówno *Ucieczki do Egiptu*, jak i *Śmierci św. Józefa* z pierwszej połowy XVIII wieku, nieustalonego autorstwa, można podziwiać na północy Włoch, w prezbiterium kościoła św. Antoniego z Padwy w Cles⁴⁸. W pewnym stopniu do kompozycji Marattiego nawiązuje obraz anonimowego neapolitańskiego artysty z XVIII wieku, który pojawił się 26 maja 1992 roku na aukcji Pandolfini we Florencji⁴⁹. W tym wypadku zmieniono kąt ustawienia łóżka, na którym widoczny jest św. Józef, przez co spoglądająca w górę Matka Boża znalazła się niemalże na pierwszym planie. Powyżej otwiera się niebo z unoszącym się Bogiem Ojcem w otoczeniu chmur z widocznymi puttami i uskrzydłonymi główkami anielskimi.

Warto wspomnieć o niewielkiej wersji tej kompozycji, która została nabyta na licytacji przez opata A. Nicolle (sekretarza kardynała Camillo di Pietro) i była eksponowana w 1862 roku w Paryżu jako obraz autorstwa Rafaela, jednak z czasem stwierdzono, że mógł ją namalować sam Maratti. Wiadomo, że podziwiał ją

znajduje się (w zbiorach od 1804 roku; nr inw. 143; 176 × 169 cm) kopia *Ucieczki do Egiptu* naśladowująca kompozycję Marattiego z tej samej kaplicy przy kościele św. Izydora w Rzymie. Por. <https://www.khm.at/objektdb/detail/1166/> (dostęp: 1.01.2023). Oba obrazy wiszą naprzeciw siebie na ścianach bocznych prezbiterium kościoła parafialnego w Laxenburgu od 1929 roku, gdy miejscowy proboszcz – Heinrich Ott pozyskał je „ze zbiorów państwowych”. Zieliński, *Obraz pogodnej śmierci*, s. 43.

⁴⁴ Inne niż przytoczone dalej przykłady, które mają łączyć w sobie obie kompozycje Marattiego (z Wiednia i Rzymu), podaje Jan Zieliński. Jedną namalował Andrea Pozzo dla kościoła jezuitów w Wiedniu, zaś drugą (o wymiarach: 360 × 240 cm) w latach 1726-1727 Martin Altomonte do ołtarza bocznego w kościele Karmelitów w Győr (Węgry). Zieliński, *Obraz pogodnej śmierci*, s. 44.

⁴⁵ Zdjęcie 4 na stronie: <https://www.antiquanuovaserie.it/la-morte-di-giuseppe/> (dostęp: 1.01.2023).

⁴⁶ <http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda/opera/50757/Anonimo%20romano%20sec.%20XVII%2C%20Morte%20di%20san%20Giuseppe> (dostęp: 1.01.2023).

⁴⁷ Budynek uległ zniszczeniu podczas trzęsienia ziemi w 2016 roku, <https://www.cedrav.net/san-giuseppe/> (dostęp: 1.01.2023).

⁴⁸ Oba malowane olejno płótna mają wymiary (175 × 224 cm) większe od oryginalnych, od których są z kolei szersze: <https://www.bibliotecasanbernardino.it/opera-darte/fuga-in-egitto-morte-di-san-giuseppe/> (dostęp: 1.01.2023).

⁴⁹ Obraz malowany olejno na płótnie o wymiarach: 117 × 87 cm miał numer katalogowy: 262. Aukcja odbywała się w dniach 26-29 maja, <http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda/opera/66509/Anonimo%20napoletano%20sec.%20XVIII%2C%20Morte%20di%20san%20Giuseppe> (dostęp: 1.01.2023).

Cyprian Norwid, który zdał o tym listowną relację i przesłał Joannie Kuczyńskiej z Warszawy wraz z jej fotografią wykonaną przez Hilaire Davida. Jej dalsze losy nie są znane, ale na podstawie wykonanego wówczas czarno-białego zdjęcia trzeba uznać, że bardzo dokładnie naśladowała malowidło z San Isidoro w Rzymie⁵⁰.

Interesująca nas kompozycja *Śmierci św. Józefa* stworzona przez Marattiego, została powielona również w technice akwaforty (il. 5) przez flamandzkiego grafika Roberta van Audenaerdego⁵¹, którą opublikował flamandzki wydawca Arnold van Westerhout⁵². Przykład takiej odbitki można obejrzeć w zbiorach Metropolitan

⁵⁰ Płótno miało niewielkie rozmiary wynoszące 43 × 47 cm i zgodnie z opisem w wydanej na tę okoliczność broszurze: „na obrzeżach jest tak zużyte, że trzyma się drewna jedynie strzępkami nici”. Była to wystawa jednego obrazu, za który właściciel chciał dziesięć, a potem trzy miliony franków, ale zaoferowano mu dwa, więc go nie sprzedał. Camillo di Pietro (1806-1884) był urzędnikiem kurii rzymskiej, który kapelusz kardynalski odebrał w 1859 roku. W liście siostry opata – Elisy Nicolle opublikowanym 1 stycznia 1863 roku w numerze „Le Temps” pojawia się informacja, że obraz był „sygnowany IL RA Sanzio A. 1520”, ale owa sygnatura najprawdopodobniej była fałszywa dla nadania wyższej wartości dziełu. Natomiast w numerze 1010 „Illustrierte Zeitung” z 8 listopada 1862 roku sprostowano, że przypisywany Rafaelowi obraz wyszedł spod pędzla Carla Marattiego. Po takim obniżeniu rangi artystycznej obrazu, świadczącym o niekompetencji wszystkich, którzy go promowali pod innym nazwiskiem, ślad po nim zaginął. Zieliński, *Obraz pogodnej śmierci*, s. 5-6, 12-15, 25, 27-29, 34-42, 76-77, il. 6.

⁵¹ Robert van Audenaerde (Audenaerd lub Auden-Aert lub Ouden-Aerd) niderlandzki malarz, rysownik i grafik urodzony 1663 roku w Gandawie, gdzie też zmarł w 1743 roku (pochowany w katedrze św. Bawona w Gandawie). Początkowe nauki pobierał u Fransa van Cuyck, zwanego Mierop (Mierhop) i Jana van Cleef. W 1685 roku odbył podróż do Włoch, podczas której odwiedził kilka miast. Jego obecność w Rzymie w 1689 roku jest udokumentowana archiwalnie i artystycznie (grafiki ukazujące brzeg Tybru). Mimo poznania różnych stylów artystycznych, najlepiej zorientowany był w twórczości Carla Marattiego, w którego pracowni działał. Mistrz był ponoć tak zadowolony z twórczości graficznej ucznia, że skutecznie namówił go do poświęcenia się tym technikom. Po śmierci Marattiego w 1713 roku, Audenaerde otrzymał od kardynała Giovanni Francesco Barbarigo (zm. 1730) zlecenie na wykonanie genealogii jego przodków (*Epithalame généalogique*), nad którą pracował jeszcze po powrocie do Gandawy w 1723 roku. Zbiór ukazał się w 1732 roku w Padwie na 160 rycinach pod tytułem: *Numismata virorum illustrium ex Barbádica gente*. Nie są znane żadne obrazy artysty z jego okresu pobytu we Włoszech, poza ok. 300 grafikami, które wykonał głównie według kompozycji Marattiego, ale również według takich artystów jak: Zampieri Domenichino, Annibale Carracci, Pietro Berrettini da Cortona, Andrea Mantegna i inni. Swoją twórczość Audenaerde opierał na tym co stworzył Maratti, ale też Rafael Mengs. Po powrocie po trzydziestu siedmiu latach do rodzinnego miasta z powodzeniem malował w stylu Marattiego obrazy do kościołów i klasztorów w Gandawie. Jego uczniami byli: Jean Baptist van Volxsom, Jean Leyen, François Pilsen, J. Alexander Janssens. S. Troiani, *Audenaerde (Auden Aerd lub Aert; Oudenaerde)*, Robert van, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 5, München-Leipzig 1992, s. 594-595. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 1, Paris 1960, s. 285-286 podaje, że Muzeum w Pontoise przechowuje *Śmierć św. Józefa* wykonaną przez tego artystę według analogicznej kompozycji Marattiego, stworzonej do kościoła św. Izydora w Rzymie. *Allgemeines Lexikon...*, Bd. 2, Leipzig 1908, s. 235.

⁵² Arnold van Westerhout był niderlandzkim rytownikiem, malarzem i rysownikiem, urodzonym 21 lutego 1651 roku w Antwerpii, gdzie pobierał pierwsze nauki. W 1665 roku został uczniem Alexandra Goutiers. Wydaje się, że pracował z bratem (Balthasarem) w Pradze. W celu ukończenia edukacji artystycznej wyjechał do Italii. Od 1680 roku tworzył w Rzymie u boku Cornelisa Blo-

Museum of Art w Nowym Jorku⁵³. Grafika, co naturalne w takich przypadkach, jest odwrócona stronami w stosunku do oryginalnej kompozycji, którą poza tym dokładnie odtwarza. Biegące poniżej przedstawienia inskrypcje informują o jej twórcach. Jako pierwszy został wymieniony pomysłodawca wersji malarskiej: „Carlo Maratti pinx.”, następnie grafik: „R: Audenaerd. sculps.” i jako ostatni wydawca: „Arnoldo Van Westerhout. formis Romæ nel parione”.

Tylko na przykładzie odnotowanych tu powtórzeń jednej z kompozycji Marattiego, trzeba stwierdzić, że jego twórczość miała bardzo dużą siłę oddziaływania, o czym świadczą liczne kopie jego obrazów w całej Europie⁵⁴. Omówiona tu jedna z nich była najczęściej powielana przez artystów, którzy odbyli podróż do Italii i mogli poszczycić się bezpośrednią znajomością sztuki włoskiego mistrza. Należeli do nich zarówno Kolberg, który najprawdopodobniej namalował obraz z Krosna, jak i Czechowicz – twórca naśladownictwa z zamku w Podhorcach i być może, przypisywanego mu, z dawnego kościoła jezuitów w Lublinie. Opracowując zbiory pałacu Rzewuskiego, Jan Ostrowski z Jerzym Petrussem wskazali, że wzorem dla przechowywanego tam niegdyś obrazu *Śmierci św. Józefa* autorstwa Czechowicza była kompozycja Marattiego⁵⁵.

Orańska zauważyła, że gdy młody Czechowicz przybył do stolicy Italii, zastał tam ożywiony ruch artystyczny z przewagą eklektycznego opartego o twórczość Marattiego i to on „wycisnie najsilniejsze piętno na twórczość młodego przybysza z Polski”⁵⁶. Według autorki Czechowicz od Mariettiego przejął wdzięk i charakter

emaerta. Około 1688-1692 działał we Florencji, pracując dla wielkiego księcia Ferdynanda. Był dwa razy żonaty. Po raz pierwszy z Angielą de Pulco z Città di Castello. Po raz drugi z Maddaleną Antonini, wdową po Danielu z Fiano. W 1700 roku osiadł w Rzymie, gdzie zakończył karierę, umierając 18 kwietnia 1725 roku. *Allgemeines Lexikon...*, Bd. 35, Leipzig 1942, s. 446-447. Bénézit, *Dictionnaire critique*, t. 8, Paris 1959, s. 721.

⁵³ Odbitka (nr inw.: 59.508.50) ma wymiary: 23,5 × 21 cm. Warto dodać, że Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku dysponuje również drugą z kompozycji Marattiego z kościoła św. Izydora w Rzymie ukazującą *Ucieczkę do Egiptu* (nr inw.: 51.501.2596) wykonaną w technice akwaforty (rozmiary płyty: 23 × 21,5 cm) przez tych samych twórców. Odpowiednio: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/400693> (dostęp: 1.01.2023) oraz <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/400618> (dostęp: 1.01.2023).

⁵⁴ Poza opisanymi tu zob. np.: Orańska, Szymon Czechowicz. Z. Michalczyk, *Uwagi na temat pierwowzorów dzieł Szymona Czechowicza i malarzy jego kręgu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 4 (2013) s. 697-771. K. Ponińska, *Przedstawienia Świętej Rodziny wzorowane na kompozycjach Carlo Marattiego*, „Artifex Novus”. Pismo Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 1 (2017) s. 26-33.

⁵⁵ Ostrowski, Petrus, *Podhorce*, s. 58. Autorzy wcześniejszych opracowań nie wspominają o tym. Por. S. Przyłęcki, *Opisanie pałacu w Podhorcach*, w: *Dniestrzanka. Zbiór artykułów wierszem i prozą ku zabawie i nauce*, wyd. S. Jaszowski, Lwów 1841, s. 16, nr 73. Rastawiecki, *Słownik malarzów*, s. 118, nr 199 obraz określony identycznie jak w *Dniestrzance* jako: *Pan Jezus przy Józefie konającym*. Orańska, Szymon Czechowicz, s. 147, nr 105.

⁵⁶ Orańska, Szymon Czechowicz, s. 20-21. Warto dodać, że kopię drugiej sceny, ukazującej *Ucieczkę do Egiptu*, autorstwa Marattiego z kościoła S. Isidoro w Rzymie, Czechowicz skopiował do kościoła św. Bonawentury na Palatynie. Tamże, s. 32-33, fig. 4.

kolorytu swoich prac⁵⁷. Rastawiecki pisał, że podczas pobytu polskiego malarza we Włoszech swoją przyjaźnią zaszczylił go sam Maratti, a prace rodzimego artysty „przez akademię S. Łukasza kilkakrotnie nagrodami uwiecznione zostały”⁵⁸. Jednakże Z. Michalczyk poddaje w wątpliwość możliwość osobistego kontaktu obu artystów, stwierdzając, że nie ma potwierdzenia w źródłach, jakoby Polak należał do jego uczniów. Oczywiście nie można tego wykluczyć, ale należy to uznać za mało prawdopodobne⁵⁹.

Równocześnie znajomość wzoru pozwala uściślić informacje na temat niektórych obrazów. Nie powinno dziwić umieszczenie przedstawienia *Śmierci św. Józefa* w lubelskim kościele pw. Świętego Ducha przy szpitalu, w którym często ludzie umierali⁶⁰, jednak czas jego powstania należałoby przesunąć co najmniej na drugą połowę XVII wieku, jeśli nie później⁶¹. Jak zauważył Michalczyk, a powtórzył Tomasz Zaucha, trudno orzec, czy Czechowicz przy komponowaniu swojego obrazu posłużył się odwróconą w stosunku do oryginału Marattiego ryciną (takie są obecnie znane), czy wykonanym przez siebie w Rzymie szkicem, bo

⁵⁷ Tamże, s. 119.

⁵⁸ Rastawiecki, *Słownik malarzów*, s. 101.

⁵⁹ Jak wcześniej wspomniano, Martti zmarł w 1713 roku w wieku 88 lat, a na siedem lat przed śmiercią przestał malować, zaś pierwszy, poświadczony źródłowo ślad pobytu Czechowicza w Rzymie pochodzi z 1714 roku, choć przypuszcza się, że był tam wcześniej. Michalczyk, *Szymon Czechowicz*, s. 175. Por. Orańska, *Szymon Czechowicz*, s. 21.

⁶⁰ Jak pisał ks. Wadowski: „Według erekcyi z r. 1421, szpital przy kościele S. Ducha założony miał być schroniskiem dla ubogich i chorych. Ubodzy sterani wiekiem lub nawiedzeni kalectwem, znajdowali w tym szpitalu opiekę; chorzy, a nie mający środków leczenia się, w nim spotykali się z tymi środkami, na jakie owe czasy zdobyć się mogły i którymi wsparci doznawali ulgi i pociech w cierpieniach i opuszczeniu. Zdarzało się często, że poczesny obywatel miejski, rzemieślnik lub kupiec, zbiegiem okoliczności zubożony lub pozbawiony bliższej rodziny, szedł do szpitala świętoduskiego, aby w nim dokonać żywota. Było nieraz i tak, że szlachcic dobrze urodzony, zdarłszy wiele na wojnach lub usługach możliwym, gdy mu fortuna nie dopisała, lub zapomniał o założeniu własnego ogniska rodzinnego, przestępował w niedołężnej starości progi szpitala i w nim dogorywał”. Wadowski, *Kościoły lubelskie*, s. 397.

⁶¹ Przedstawienie Marattiego, na którym wzorowana jest jego kompozycja, datowane jest na latach 50. XVII wieku. Ksiądz Wadowski, opisując wnętrze kościoła na podstawie zachowanych źródeł informuje, że wizytacja z 1650 roku podaje liczbę czterech ołtarzy, zaś z 1739 roku wspomina już o sześciu, ale nie ma wśród nich żadnego poświęconego św. Józefowi, chociaż nadmienia, że: „Oprócz tego było wiele obrazów po kościele i kaplicach porozwieszanych”, nie opisując jednak tematyki wszystkich z nich. Dopiero wizytacja z 1799 roku wymienia po prawej stronie jakiś ołtarz św. Józefa, chociaż w tym roku liczba ołtarzy uległa zmniejszeniu do sześciu w stosunku do wizytacji z 1748 roku, gdy było ich osiem, ale również żadnego poświęconego św. Józefowi. Autor wspomina o pożarze kościoła, który miał miejsce w 1733 roku, po którym został przekształcony przez wycięcie arkad w nawie głównej, które połączyły z nią dawne kaplice boczne, tworząc w ten sposób nawy boczne. Ponadto nadmienia, że „rozmieszczenie ołtarzy zmieniło się z czasem, stosownie do pobożności wiernych i wymagań przekształconych murów kościelnych. (...) Niektórych świętych obrazy zupełnie razem z ołtarzami usunięto”. Można tu też znaleźć informację, że w latach 60. XIX wieku „za ostatniego prepozyta ks. Misińskiego odbyła się gruntowna restauracja kościoła wewnętrznego i zewnętrznego”. Tamże, s. 380-383, 389.

kompozycja z Podhorców nie jest lustrzanym odbiciem obrazu włoskiego mistrza⁶². Pewną wskazówką może być zastosowana w malowidłach kolorystyka świadcząca o znajomości oryginału. W przypadku obrazów z Podhorców i przypisywanego Czechowiczowi z Lublina, szaty Matki Bożej, swoją barwą odpowiadają wiernej kopii przedstawienia z kościoła św. Izydora w Rzymie. Na pozostałych polskich odwzorowaniach tego tematu, Maryja ma powszechnie stosowaną, różową suknię nakrytą, ciemniejszym lub jaśniejszym w swych odcieniach, niebieskim płaszczem. Na przedstawieniu Marattiego głowę Bogarodzicy przykrywa ugrowe maforium, natomiast na wizerunkach z Plut i z Poznania nakrycie głowy stanowi niebieski płaszcz okrywający Jej ramiona. Kolejną cechą charakterystyczną dla oryginału jest skierowanie wzroku Madonny na widza, które obserwujemy na płótnach z kościoła pojezuickiego w Lublinie, ze Stoczka Klasztornego i Podhorców.

Warto w tym miejscu wspomnieć o innym przedstawieniu, w którym można dostrzec inspiracje omawianą tu kompozycją Marattiego, ale bardziej rozbudowanym i ze zmienionymi rolami ukazanych postaci. Trzeba przy tym zaznaczyć, że w tym przypadku scena została rozwinięta w inny sposób niż dokonał tego Czechowicz na swoim malowidle z Podhorców, czy przypisywanym mu z Lublina. Chodzi o datowany na połowę XVIII wieku obraz⁶³ (il. 6) znajdujący się w kościele filialnym pw. Przemienienia Pańskiego i św. Stanisława Biskupa w Przedwojewie na Mazowszu⁶⁴. Ukazuje on jednak nie śmierć św. Józefa⁶⁵, ale scenę dobrego

⁶² Michalczyk, *Uwagi*, s. 705, przypis 28. Zaucha, *Nr kat. 162*, s. 564. Por. Orańska, *Szymon Czechowicz*, s. 30, która pisze: „W czasie pobytu swego w Italii wykonał Czechowicz także wiele rysunków z kompozycji mistrzów włoskich, z czego korzystał następnie niejednokrotnie w Polsce do swych monumentalnych obrazów ołtarzowych”. Poza akwafortą Audenaerde, w literaturze przedmiotu można spotkać się z dużych rozmiarów (115 × 75,5 cm) mezzotintą odtwarzającą omawianą kompozycję *Śmierci św. Józefa* Marattiego, którą miał wykonać nieznan z nazwiska grafik z Augsburga. Zieliński, *Obraz pogodnej śmierci*, s. 42. Por. E.R. von Engerth, *Kunsthistorische Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. Gemälde. Beschreibendes Verzeichnis*, Bd. 1, *Italienische, Spanische und Französische Schulen*, Wien 1884, s. 209.

⁶³ Jest to obraz malowany farbami olejnymi na płótnie o wymiarach: 120 × 85 cm, zawieszony bezpośrednio na zachodniej ścianie nawy, po południowej stronie od skierowanego na zachód prezbiterium. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff-Łozińska, t. 10, *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 1, *Ciechanów i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, wstępną inwentaryzację przeprowadziły: Z. Kossakowska-Szanajca, J. Rutkowska, Warszawa 1977, s. XIV, 52, fig. 73 wskazuje, że obraz jest „być może szkoły obcej”, dodając, że prezentuje „temat rzadki w Polsce, a popularny w kręgu sztuki weneckiej”. Natomiast autor *Karty Inwentaryzacyjnej NID*, (CIX 000 000 757), opracowanej 21 sierpnia 1978 roku przez R. Bławata, zalecał szybką konserwację zabytku ze względu na: „Zmatowiały werniks, ubytki, farby, pochłapany w kilku miejscach farbą olejną (białą)”. Fototeka Instytutu Sztuki PAN dysponuje dobrej jakości czarno-białym jego zdjęciem (nr neg.: 115094).

⁶⁴ W XVIII wieku ta drewniana świątynia filialna, wzniesiona w 1620 roku staraniem Marcina Przedwojewskiego, podlegała pod kościół parafialny pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Ciechanowie, który był stolicą dekanatu w diecezji płockiej, a prowincji gnieźnieńskiej. Litak, *Atlas*, s. 274. *Katalog zabytków*, t. 10, z. 1, s. 52. Por. *Materiały do dziejów ziemi płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku*, t. 4, *Dekanat ciechanowski i nowomiejski*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1985, s. 14-15, 20.

⁶⁵ Zarówno w.w. *Katalog*, jak i *Karta Inwentaryzacyjna NID* tak określają jego tematykę.

umierania. Na bardzo podobnie wyglądającym łożu z materacem, leży konający mężczyzna w pozycji identycznej jak na opisanej wcześniej akwaforcie R. van Audenaerdeg, a zatem w zwierciadlanym odbiciu w stosunku do oryginalnego obrazu, co by mogło sugerować posługiwanie się przez malarza odbitką graficzną. W jego lewą dłoń została włożona paląca się gromnica. Umierający ma twarz okoloną ciemnym zarostem, jednak to nie jest św. Józef, bo ten patron dobrej śmierci został namalowany w miejscu i pozycji naśladującej postać Chrystusa u Marattiego, jako podtrzymujący jego głowę. Świadczy o tym jego wygląd starszego mężczyzny oraz obecność Jezusa w górnej strefie przedstawienia, gdzie siedzi On z krzyżem, okryty białym perizonium i czerwonym płaszczem, na jednym z kłębiących się powyżej obłoków. Matka Boża, analogicznie do włoskiej kompozycji, stoi po przeciwnej stronie łoża, jednak prawą dłonią pokazuje na konającego, a lewą na swojego Syna, odwracając równocześnie twarz ze spuszczonego wzrokiem w kierunku ukazanej za Jej prawym ramieniem bogato odzianej kobiety ze złotym naczyniem w lewej dłoni. W tej niewieście można domyślać się innej patronki dobrej śmierci – św. Barbary, która miała być córką bogatego poganina. Stąd wysadzany szlachetnymi kamieniami diadem na jej głowie, kameryzowana brosza na ramieniu i okrywający ją pełen przepychu wzorzysty płaszcz. Swoją prawą dłoń wspiera na rękojeści miecza, od którego, po różnorodnych torturach, ostatecznie zginęła. Można też dostrzec końcówkę zielonej gałązki – zapewne palmy symbolizującej poniesione przez nią męczeństwo. Wspomniane wcześniej naczynie, trzymane przez nią w lewej dłoni, może być puszką z konsekrowanymi hostiami⁶⁶.

Poza wymienionymi postaciami, przy nogach umierającego, a u stóp św. Barbary, klęczy zakonnik podający na wyciągniętej dłoni kropidło. Można się spotkać z informacją, że w przedwojenskiej świątyni nabożeństwa odprawiali zakonnicy z klasztoru Augustianów w Ciechanowie⁶⁷, jednak brązowy habit nakryty białym płaszczem z kapturem, nie wskazuje na ten zakon, lecz na karmelitę. Najbliżej w tej

⁶⁶ Chisesi, *Co to za święty?*, s. 88-90. Janicka-Krzywda, *Patron*, s. 31. Fros, Sowa, *Księga imion*, t. 1, Kraków 1997, kol. 348-350. Schaubert, Schindler, *Ilustrowany leksykon*, s. 55. J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009, s. 96-97.

⁶⁷ Taka informacja pojawia się w artykule ks. Włodzimierza Piętki. W. Piętka, *Niewielki kościółek „mieści” w sobie aż dwa odpusty. Więcej jest łaski w pokornej, widzialnej otocze*, „Gość Płocki” 31/2022, <https://plock.gosc.pl/doc/7724606>. Skarbczyk-fary (dostęp: 23.09.2023). Nie potwierdza jej wizytacja przeprowadzona w kościele parafialnym w Ciechanowie, pod który, jak wcześniej wspomniano, podlegała świątynia w Przedwojewie. Por. przypis 64. W wizytacji przeprowadzonej w 1775 roku, w punkcie 11 odnotowano, że: „W tej parafii w samym mieście Ciechanowie jest konwent księży augustianów pod klauzurą. Jest ich w tym czasie księży pięciu. (...) Z parafii jednak wiele profitują, a prac żadnych do kościoła farnego nie dopomagają i na kwestę wyjeżdżają. O co kościół farny doprasza się, aby przez dekret reformationis było im zalecone, żeby do chorych jeździć pomocą byli”. *Materiały do dziejów*, s. 19. Augustianie, sprowadzeni do Ciechanowa w 1356 roku, dysponowali w tym mieście kościołem pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny, pierwotnie noszącym wezwanie św. Marcina Biskupa. *Katalog zabytków*, t. 10, z. 1, s. 4-10. Por. Litak, *Atlas*, s. 274, 401.

okolicy był klasztor Karmelitów Trzewickowych w Płońsku⁶⁸. Nie ma dokładnych danych dotyczących pochodzenia opisywanego obrazu, ale można znaleźć wzmiankę, że na przykład barokowy ołtarz główny do kościoła w Przedwojewie został sprowadzony z należącego, podobnie jak ta miejscowość, do Dembowskich Wierzbówca sąsiadującego ze Smardzewem – rodziną ich miejscowością. Aleksy Dembowski w 1888 roku wyremontował świątynię w Przedwojewie, a niewielka parafia w Wierzbówcu w 1886 roku została zlikwidowana⁶⁹. Wspomniany Wierzbowiec znajduje się bliżej Płońska niż Przedwojewo. Jeżeli ten obraz, podobnie jak ołtarz główny miałby zostać sprowadzony ze zrujnowanego kościoła w Wierzbówcu, to na jego powstanie mogli by mieć wpływ karmelici z Płońska, co jednak nie wyklucza, że mogliby też oni dotrzeć bezpośrednio do Przedwojewa, ale może też nie mieć z nimi nic wspólnego.

Na przedstawieniu z Przedwojewa rozgrywa się dramatyczna walka o duszę konającego, o czym świadczą grożące mu piekielne płomienie w tle i diabeł ukazany za plecami św. Józefa, trzymający w dłoniach kartusz z wypisanymi cyframi. Jak można się domyślać, określają one liczbę grzechów popełnionych za życia przez umierającego. Jednak dostępu do niego broni mu lewą ręką anioł unoszący prawą w kierunku nieba, na którym, jak odnotowano wyżej, został ukazany Chrystus podtrzymujący wsparty na Jego lewym ramieniu krzyż – znak odkupienia za grzechy, na który wskazuje palcem lewej dłoni. Można się spodziewać, że batalia skończy się pomyślnie, osiągnięciem wiecznej szczęśliwości przez chrześcijanina z obrazu, ponieważ siły zła zostały ukazane tu marginalnie, a przeważają orędownicy wstawiający się do Zbawiciela o miłosierdzie, którego On nie odmawia skruszonym, dzierżąc narzędzie poniesionej za nich ofiary. Jak zostało to wspomniane na początku, jednym z zakonów propagujących kult św. Józefa byli karmelici. Co prawda, poza św. Józefem, pojawia się tu szczególna patronka dobrej śmierci, za jaką była uważana św. Barbara chroniąca od nagłego zgonu. Zatem obraz mógł dawać nadzieję dobrej śmierci umierającym zarówno długo w wyniku starości lub choroby, jak to było w przypadku ziemskiego opiekuna Syna Bożego, jak

⁶⁸ Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny wraz z konwentem podlegał pod prowincję wielkopolską Przenajświętszego Sakramentu. Litak, *Atlas*, s. 415. Kościół i klasztor zostały ufundowane w 1417 roku, a świątynia przejęła funkcję miejscowej parafii po jej zniszczeniu w 1779 roku. Tutejsze zgromadzenie skasowano w latach 1864-1865. Równocześnie *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff-Łozińska, t. 10, *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 16, *Płońsk i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, T. Mroczko, wstępną inwentaryzację przeprowadził: D. Kaczmarzyk, Warszawa 1979, s. 56 podaje inne wezwanie kościoła, jako Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

⁶⁹ A. Kulesza, *Smardzewska Pani. Z dziejów parafii i regionu*, Smardzewo 1999, s. 17. Por. Piętko, *Niewielki kościółek*, na: <https://plock.gosc.pl/doc/7724606.Skarbczyk-fary> (dostęp: 23.09.2023) oraz B. Bielasta, *Dembowscy z Przedwojewa*, „Ciechanowskie notatki. Blog O Historii Ciechanowa I Okolic”, <https://ciechanowskienotatki.pl/dembowscy-z-przedwojewa/> (dostęp: 23.09.2023). Natomiast *Katalog zabytków*, t. 10, z. 1, s. 52 w odniesieniu do Przedwojewa nie wspomina, żeby ołtarz główny w tym kościele pochodził z innej świątyni, tym bardziej w odniesieniu do Wierzbówca, określonego jako Wierzbowiec, gdzie *Katalog zabytków*, t. 10, z. 16, s. 72 odnotowuje istnienie pozostałości kościoła, konsekrowanego w 1774 roku jako filia pobliskiego Sarbiewa i rozebranego w końcu XIX wieku.

i ginącym gwałtownie, z różnych przyczyn, którym patronowała św. Barbara. Konający mogli niekiedy liczyć, że ta święta przyniesie im konsekrowane hostie, które mogła trzymać dla ich umocnienia⁷⁰.

Święty Józef, jako jeden z patronów dobrej śmierci, od której zależała wieczność duszy: szczęśliwa lub nieszczęśliwa, będzie pojawiał się na przedstawieniach ukazujących rozstanie z ziemskim żywotem w ważnym momencie staczanej wówczas ostatecznej potyczki⁷¹. Jak pisze Krystyna Moisan-Jabłońska, która przebadła to zagadnienie w kontekście walki dobra ze złem, wszystkie podręczniki dobrego umierania wskazywały na dużą wartość uciekania się w tym ważnym momencie do orędownictwa świętych. W pierwszej kolejności wzywano patrona, którego imię nosił konający, ale jak pisał anonimowy autor *Wyprawy na tamten świat duszy* wydanej w 1742 roku: „Każdy święty do którego kto ma nabożeństwo za życia, może być patronem i przy śmierci”. Pośród innych świętych orędowników, gdzie wymieniana jest też św. Barbara⁷², niepoślednią rolę odgrywa św. Józef, który jak powiedziano na początku, umarł w najbardziej uprzywilejowanym towarzystwie.

Gdy w dniu 12 czerwca 1714 roku magistrat Krakowa w tajnym głosowaniu jednogłośnie wybrał św. Józefa patronem miasta, biskup krakowski Kazimierz Łubieński 6 listopada zatwierdził tę decyzję, a papież Klemens XI pochwalił ją w dekreście wystawionym 23 marca kolejnego roku⁷³. Warto nadmienić, że ten sam papież napisał oficjum o św. Józefie, w którym *Na Chwałbę* można znaleźć następującą zwrotkę:

Zwycięzca śmierci, zwolniony z pęt ciała
Łagodnie zasnął i wstał po zgonie
W przybytki rajskie, gdzie wieczna Mu chwała
Uwieńcza skronie.

Natomiast w części *Na Nieszpory* występuje jako orędownik umierających:

Po zgonie innych uwielbia śmierć błoga
I palmą chwały uwieńcza najmilej,
Ty, świętym równy, żyw widzisz twarz Boga
Przez dziwnej łaski przywilej.

⁷⁰ Chisesi, *Co to za święty?*, s. 89. Takiego przywileju miał dostąpić podczas choroby św. Stanisław Kostka. Według innej wersji Komunię miał mu przynosić anioł. Marecki, Rotter, *Jak czytać wizerunki*, s. 556. Niemniej św. Stanisław Kostka miał nabożeństwo do św. Barbary, którą obrał sobie za patronkę wierząc, że kto ma do niej nabożeństwo, nie zejdzie z tego świata bez przyjęcia Najświętszego Sakramentu. Por. Skarga, *Żywoty świętych*, t. 2, Petersburg 1862, s. 468-476.

⁷¹ Zob. K. Moisan-Jabłońska, *Obrazowanie walki dobra ze złem*, Kraków 2002, s. 406-454. Można tu chociażby wymienić opisane w niniejszym opracowaniu przedstawienia z katedry w Gnieźnie (il. 324), kościoła parafialnego w Łukowie (il. 328), czy drzeworyt (il. 345) z publikacji Pawła Symplicjana, *Wizerunek człowieka umierającego...*, wydany w 1621 roku w Krakowie. Por. W. Smoleń, *Ilustracje świąt kościelnych w polskiej sztuce*, Lublin 1987, s. 70, 73.

⁷² Tamże, s. 434.

⁷³ Zaleski, *Rok kościelny*, s. 180.

Najświętsza Trójco, proszącym zgładź winy,
Daj przez Józefa w niebiańskie wniść włosci.
I zawsze Tobie wśród rajskiej krainy
Pieśń wieczną śpiewać miłości. Amen⁷⁴.

Na podstawie opisanych wizerunków, wzorowanych na jednej kompozycji Marattiego, można stwierdzić, że św. Józef mógł występować w sztuce jako patron dobrej śmierci zarówno dając przykład swoim świątobliwym zgonem w otoczeniu Zbawiciela i Jego Matki, którzy stanowili dla niego na ziemi najbliższą rodzinę, jak i towarzysząc konającym w ich ostatnich chwilach doczesnego życia. Ten drugi sposób zastosował malarz z Przedwojewa, który zasadniczo wykorzystał część kompozycji włoskiego mistrza, wzorując się tylko na dwóch postaciach, których tożsamość zresztą zmienił. Może też nie dokonał tego sam, tylko oparł się na innym wzorze naśladowującym częściowo zastane przedstawienia i dokonał ich kompilacji. Na tym etapie badań trudno to ostatecznie rozstrzygnąć.

Nie mniej jak często się okazuje, polska sztuka doby nowożytnej niejednokrotnie powielała obce oryginały, na co może wskazywać powtarzalność kompozycji w różnych miejscach, albo stopień ich komplikacji. Nie zawsze musi to świadczyć o braku inwencji rodzimych artystów, ale na przykład o oczekiwaniach zleceniodawców, jak również o ówczesnym podejściu do sztuki, nieznającej pojęcia plagiatu. Wręcz przeciwnie, stosowanie wypróbowanych wzorców było gwarancją poprawności teologicznej tematów religijnych. Jedynie artyści tacy jak Czechowicz, który spędził około dwóch dekad w Rzymie, gdzie się kształcił na twórczości najlepszych mistrzów, mógł sobie pozwolić na bardziej swobodne potraktowanie zastanego przykładu, rozbudowując go o nowe elementy wszere lub wzdłuż i zmieniając jego proporcje, albo wykorzystując fragmentarycznie. Jeszcze nie raz może się okazać, że spotykana w różnych miejscach ówczesnej Rzeczypospolitej podobna scena, to naśladownictwo kompozycji stworzonej przez Marattiego, w służbie propagandy wiary.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADW)

sygn. brak, rkps, Stanisław Chodyński, *Katalog prałatów i kanoników włocławskich*, Włocławek 1914.

Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID)

Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa, (CIX 000 000 757), oprac. Romuald Bławat, 21.08.1978.

Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa, (LBL 000 000 009 494), oprac. Ewa Letkiewicz, 10.10.1984.

⁷⁴ Tamże, s. 178.

- Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (LBL 000 000 009 497), oprac. Ewa Letkiewicz, 10.10.1984.
- Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (LBL 000 000 010 052), oprac. [D. Gromski?, 10.07.1985?].
- Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (WRM 000 000 004 304), oprac. H. Wielopolska, lipiec 1965, Jolanta Barton, wrzesień 1974, Magdalena Róźiewicz, maj 1983, Pracownia Dokumentacji Zabytków „ARS” z Olsztyna, lipiec 2004.
- Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (WRM 000 000 004 306), oprac. H. Wielopolska, lipiec 1965, Jolanta Barton, wrzesień 1974, Magdalena Róźiewicz, maj 1983, Pracownia Dokumentacji Zabytków „ARS” z Olsztyna, lipiec 2004.
- Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (WRM 000 000 007 682), oprac. Jolanta Barton, wrzesień 1974.
- Karta Inwentaryzacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, (WRM 000 000 009 411), oprac. Romana i Tomasz Juraszowie, październik 1961, Maria Lubocka, czerwiec 1973.

Źródła drukowane

- Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, t. 1, Lublin 1986.
- Jerzykowicz Piotr, *Święta Kompania Jezus Marya Józef w Obrazie Miedniewickim Kościoła Zakonu S. Franciszka OO. Reformatów Wielkopolskich...*, Łowicz 1775.
- Kłossowski Stanisław Józef, *Jezus Marya Józef troiakię nabożenstwo Do Jezusa Maryi i Iozefa. Z Przydatkiem Do Nayswiętszego Sakramentu Familii Jezusowej, i Jnnych Świętych...*, Kalisz 1778.
- Materiały do dziejów ziemi płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku*, t. 4, *Dekanat ciechanowski i nowomiejski*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1985.
- Piesn o świętym Jozefie. W Obrazie Kollegiaty Kaliskiey niezliczonemi Cudami i Łaskami słynącym...*, b. m. i r. w. [ok. 1783?].
- Skarga Piotr, *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok wybrane z poważnych pisarzów i Doktorów Kościelnych. Do których przydane są niektóre duchowne obroki i nauki przeciwko kacerstwom, przytém kazania krótkie na te święta które pewny dzień w miesiącu mają przez x. Piotra Skargę, Soc. Jesu zebrane, na język polski przełożone, i za życia autora dziewięć razy, a po zejściu jego po raz czwarty z płyt streotypowanych dosłownie przedrukowane*, t. I-II, Petersburg 1862.
- Zbiór pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego*, Pelplin 1886.

Opracowania

- Achremczyk Stanisław, Jan Stanisław Zbąski, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 287-294.
- Achremczyk Stanisław, Teodor Potocki, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 309-322.
- Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 2, 21, 24, 26, 35, hrsg. U. Thieme, F. Becker, H. Vollmer, Leipzig 1908-1942.
- Bénézit Emmanuel, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*, t. 1, 5, 6, 7, 8, Paris 1959-1976.
- Bosak Pius Czesław, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015.
- Bunescu Marius, *Muzeul A. Simu, st Casa-Simu-Museu. Catalog*, București 1937.
- Chisesi Ino, *Co to za święty? Sztuka czytania obrazów. Słownik ikonografii*, Kielce 2018.

- Chłosta Jan, *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn 2002.
- Chrzanowski Tadeusz, *Przewodnik po zabytkowych kościołach północnej Warmii*, Olsztyn 1978.
- Die Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien. *Verzeichnis der Gemälde*, hrsg. S. Ferino-Pagden, W. Prohaska, K. Schütz, F. Dahm, Wien 1991.
- Engerth Eduard R. von, *Kunsthistorische Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. Gemälde. Beschreibendes Verzeichnis*, Bd. 1, *Italienische, Spanische und Französische Schulen*, Wien 1884.
- Fros Henryk, Sowa Franciszek, *Księga imion i świętych*, t. 1, 3, Kraków 1997-1998.
- Geniusz Baroku Szymon Czechowicz 1689-1775, red. A. Betlej, T. Zaucha, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, Kraków 2020.
- Grzybowski Michał, *Kunigk (Kunik) Jan Jerzy*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 475-476.
- Heydel Maria, *Kolberg Peter*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 4, red. J. Maurin Białostocka, J. Derwojed, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 65-66.
- Janicka-Krzywda Urszula, *Patron – atrybut – symbol*, Poznań 1993.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff-Łozińska, t. 10, *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 1, *Ciechanów i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, wstępną inwentaryzację przeprowadziły: Z. Kossakowska-Szanajca, J. Rutkowska, Warszawa 1977.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff-Łozińska, t. 10, *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 16, *Płońsk i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, T. Mroczo, wstępną inwentaryzację przeprowadził: D. Kaczmarzyk, Warszawa 1979.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff-Łozińska, t. 2, *Województwo elbląskie*, red. M. Arszyski, M. Kutner, z. 1, *Braniewo, Frombork, Orneta i okolice*, oprac. M. Arszyski, M. Kutner, wstępną inwentaryzację przeprowadzili: P. Skubiszewski, E. Struszyńska, Warszawa 1980.
- Knipping John B., *Iconography of the counter reformation in the Netherlands. Heaven on earth*, vol. 1, Nieuwkoop-Leiden 1974.
- Kopiczko Andrzej, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821*, cz. 2, *Słownik*, Olsztyn 2000.
- Kulesza Andrzej, *Smarzewska Pani. Z dziejów parafii i regionu*, Smardzewo 1999.
- Lexikon der christlichen Ikonographie (LCI)*, E. Kirschbaum, hrsg. W. Braunfels, Bd. 7, *Ikonographie der Heiligen*, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1974.
- Lexikon der Kunst. Architektur, bildende Kunst, angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*, Bd. 3, hrsg. L. Alscher [et al.], Leipzig 1975.
- Litak Stanisław, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Mâle Émile, *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle. Étude sur l'iconographie après le concile de Trente. Italie-France-Espagne-Flandres*, t. 4, Paris 1951.
- Marecki Józef, Rotter Lucyna, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009.
- Marqués Manuela B. Mena, *Maratti [Maratta]*, Carlo, w: *The Dictionary of Art*, vol. 20, edit. J. Turner, London 1996, s. 373-379.

- Michalczyk Zbigniew, *Szymon Czechowicz. Życie i twórczość*, w: *Geniusz Baroku: Szymon Czechowicz 1689-1775*, red. A. Betlej, T. Zaucha, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, Kraków 2020, s. 144-200.
- Michalczyk Zbigniew, *Uwagi na temat pierwowzorów dzieł Szymona Czechowicza i malarzy jego kręgu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 4 (2013) s. 697-771.
- Miciński J., *Jan Jerzy Kunigk (1648-1719) kanonik warmiński i jego fundacje ku czci św. Józefa*, Kraków 1991 (mps).
- Moisan-Jabłońska Krystyna, *Obrazowanie walki dobra ze złem*, Kraków 2002.
- Neues allgemeines Künstler-Lexikon oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Lithographen, Formschneider, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc.*, Bd. 9, G.K. Nagler, Leipzig 1835-1852.
- Nitecki Piotr, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992.
- Obląg Jan, *Katedra we Fromborku*, Olsztyn 1980.
- Obląg Jan, *Kolberg Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1968, s. 304-305.
- Oracki Tadeusz, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. A-K, Olsztyn 1984.
- Orańska Józefa, *Szymon Czechowicz 1689-1775*, Poznań 1948.
- Orłowicz Mieczysław, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn [1991].
- Ostrow Stephen E., *Maratta [Maratti], Carlo*, w: *Dizionario dell'arte e degli artisti*, t. 3, edit. A. Mondadori, Milano 1970, s. 540-541.
- Ostrowski Jan K., Petrus Jerzy Tadeusz, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001.
- Ostrowski Jan K., *Pokój Zielony w pałacu podhoreckim – XVIII-wieczne muzeum Szymona Czechowicza*, w: *Artes atque humaniora. Studia Stanisław Mossakowski sexagenario dicata*, red. A. Rottermund, Warszawa 1998, s. 343-351.
- Ponińska Katarzyna, *Miraculosa Trinitas Terrestra. Cudowne wizerunki „Trójcy Ziemskiej” w nowożytnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
- Ponińska Katarzyna, *Przedstawienia Świętej Rodziny wzorowane na kompozycjach Carlo Maratty, „Artifex Novus”*. Pismo Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 1 (2017) s. 26-33.
- Przeracki Jerzy, *Artyści działający na Warmii w XVIII wieku (Krzysztof Peucker, Jan Chrystian Schmidt, Chrystian Bernard Schmidt, Krzysztof Sand, Jan Witt, Jan Ignacy Witt, Jan Antoni Frey, Piotr Andrzej Kolberg i Józef Joachim Korzeniewski)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3 (2011) s. 441-499.
- Przeracki Jerzy, *Piotr Andrzej Kolberg (1657-1727)*, „Rocznik Dobromiejski”, 5 (2011) [wyd. 2014] s. 167-171.
- Przeracki Jerzy, *Sławni obywatele Dobrego Miasta*, „Rocznik Dobromiejski”, 4 (2010) [wyd. 2011] s. 203-213.
- Przyłęcki Stanisław, *Opisanie pałacu w Podhorcach*, w: *Dniestrzanka. Zbiór artykułów wierszem i prozą ku zabawie i nauce*, wyd. S. Jaszowski, Lwów 1841, s. 9-29.
- Rastawiecki Edward, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 1, Warszawa 1850.
- Réau Louis, *Iconographie de l'art chrétien*, t. 3, *Iconographie des saints*, cz. 2, Paris 1958.
- Schauber Vera, Schindler Hanns Michael, *Ilustrowany leksykon świętych*, Kielce 2002.
- Smoleń Władysław, *Ilustracje świąt kościelnych w polskiej sztuce*, Lublin 1987.

- Staszewski Jacek, *Kunigł Jan Jerzy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, red. E. Rostrowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 196-197.
- Stramare Tarcisio, Casanova Maria Letizia, *Giuseppe*, w: *Bibliotheca Sanctorum*, t. 6, red. F. Caraffa, Roma 1965, kol. 1251-1292.
- Troiani Stefano, *Audenaerde (Auden Aerd lub Aert; Oudenaerde)*, Robert van, w: *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 5, München-Leipzig 1992, s. 594-595.
- Tymkiw Switłana, *Eksponowanie dzieł Szymona Czechowicza w muzeach we Lwowie na przełomie XX i XXI wieku*, w: *Twórczość malarstwa Szymona Czechowicza i jej znaczenie dla kultury Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. E. Doleżyńska-Sewerniak, R. Mączyński, Toruń 2019, s. 167-188.
- Wadowski Jan Ambroży, *Kościół lubelskie*, Kraków 1907.
- Wróblewska Kamila, *Malarstwo Warmii i Mazur od XV do XIX wieku*, Olsztyn 1978.
- Wróblewska Kamila, *Piotr Kolberg – malarz warmiński końca XVII i początku XVIII stulecia*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 32 (1970) nr 3/4, s. 397-401.
- Wróblewska Kamila, *Piotr Kolberg – malarz warmiński z końca XVII i początków XVIII stulecia*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3 (1969) s. 295-330.
- Wróblewska Kamila, uzup. Bernatowicz Aleksandra, Rogawski (Rogalski), w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 9, red. M. Biernacka, Warszawa 2013, s. 31.
- Zaleski Wincenty, *Rok kościelny. Święta Pańskie, Matki Bożej, Apostołów, Świętych i Błogosławionych Polskich, oraz dni okolicznościowe*, t. 1, Warszawa 1989.
- Zaucha Tomasz, *Nr kat. 162*, w: *Geniusz Baroku: Szymon Czechowicz 1689-1775*, red. A. Betlej, T. Zaucha, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, Kraków 2020, s. 564-565.
- Zieliński Jan, *Obraz pogodnej śmierci. Norwid – Rafael – Maratti i „Śmierć świętego Józefa”*, red. S. Sawicki, J.F. Fert, P. Chlebowski, t. 15, Lublin 2010.
- Zuffi Stefano, *Nowy Testament. Postacie i epizody*, Warszawa 2007.

Netografia

- Anonimo napoletano sec. XVIII, *Morte di san Giuseppe*, <http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda/opera/66509/Anonimo%20napoletano%20sec.%20XVIII%2C%20Morte%20di%20san%20Giuseppe> (dostęp: 1.01.2023).
- Anonimo romano sec. XVII, *Morte di san Giuseppe*, <http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda/opera/50757/Anonimo%20romano%20sec.%20XVII%2C%20Morte%20di%20san%20Giuseppe> (dostęp: 1.01.2023).
- Bielasta Barbara, *Dembowscy z Przedwojewa*, „Ciechanowskie notatki. Blog O Historii Ciechanowa I Okolic”, <https://ciechanowskienotatki.pl/dembowscy-z-przedwojewa/> (dostęp: 23.09.2023).
- Catalogo: Beni storici e artistici – *Morte di San Giuseppe*, <https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/1200256576> (dostęp: 1.01.2023).
- Chiesa di Sant’Isidoro a Capo le Case, <http://www.aletes.it/chiesa-di-santisidoro-a-capo-le-case/> (dostęp: 1.01.2023).
- Flight into Egypt, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/400618> (dostęp: 1.01.2023).
- Fuga in Egitto, *Morte di San Giuseppe*, <https://www.bibliotecasanbernardino.it/opera-darte/fuga-in-egitto-morte-di-san-giuseppe/> (dostęp: 1.01.2023).
- La morte di san Giuseppe, <https://www.antiquanuovaserie.it/la-morte-di-giuseppe/> (dostęp: 1.01.2023).

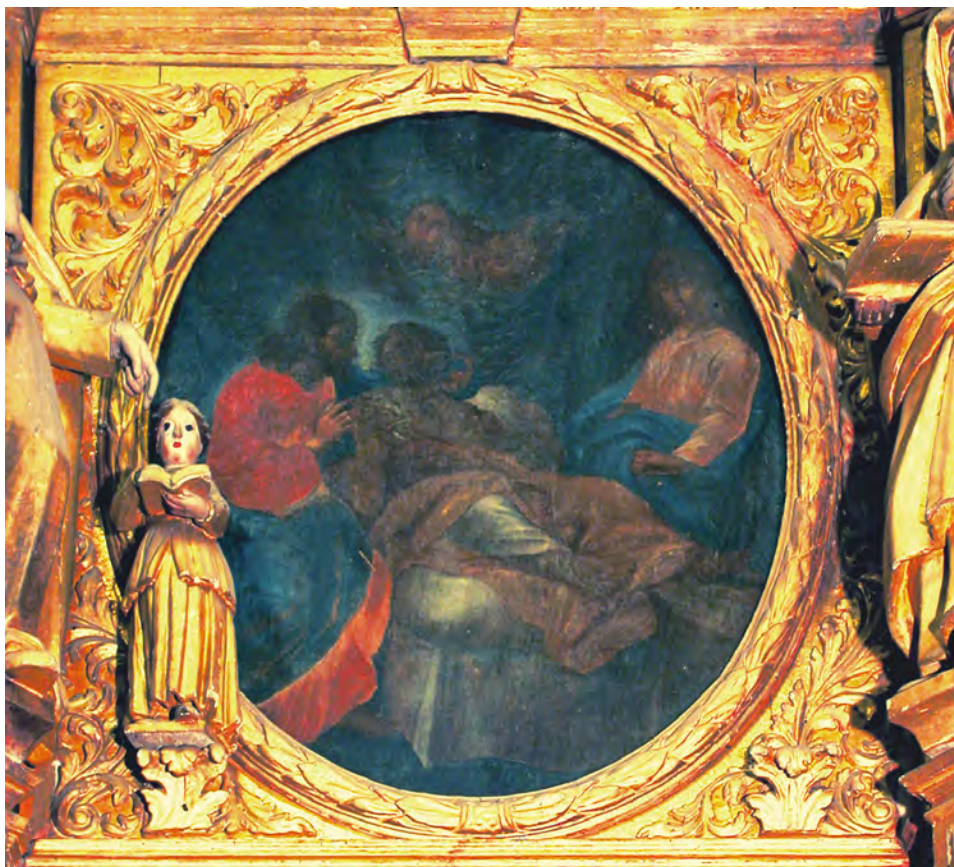
- Ołtarze z kościoła pw. św. Wawrzyńca w Plutach, http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Ołtarze_z_kościola_pw._św._Wawrzyńca_w_Plutach (dostęp: 1.01.2023).
- Piętka Włodzimierz, *Niewielki kościółek „mieści” w sobie aż dwa odpusty. Więcej jest łaski w pokornej, widzialnej otocze*, „Gość Płocki” 31/2022, <https://plock.gosc.pl/doc/7724606.Skarbczyk-fary> (dostęp: 23.09.2023).
- San Giuseppe, <https://www.cedrav.net/san-giuseppe/> (dostęp: 1.01.2023).
- The Death of St. Joseph, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/400693> (dostęp: 1.01.2023).
- Tod des Hl. Joseph, <https://www.khm.at/objektdb/detail/1160/> (dostęp: 1.01.2023).
- Tod des Hl. Joseph, <https://www.khm.at/objektdb/detail/1166/> (dostęp: 1.01.2023).

ŚWIĘTY JÓZEF PATRONEM DOBREJ ŚMIERCI W KULTURZE STAROPOLSKIEJ NA PRZYKŁADZIE POPULARNEJ KOMPOZYCJI CARLO MARATTIEGO

Streszczenie

Artykuł ma na celu ukazanie przejawów kultu św. Józefa z Nazaretu jako patrona dobrej śmierci, którego orędownictwa powinni wzywać konający w chwili przejścia z życia doczesnego do wiecznego. Poparcie dla tytułu można znaleźć w teologii, której argumenty upowszechniały dzieła kaznodziejskie oraz pieśni. Poza krzewieniem kultu św. Józefa słowem, należy również zwrócić uwagę na dzieła sztuki. Tekst ukazuje przykłady ze staropolskiego piśmiennictwa, jak i nowożytnego malarstwa. Przedstawienia w sztuce polskiej zostały omówione na tle sztuki europejskiej ze szczególnym wskazaniem na popularny wzorzec kompozycji śmierci św. Józefa autorstwa Carla Marattiego. Barokowe przykłady jej wykorzystania można spotkać zarówno na Warmii (Krosno, Stoczek Klasztorny czy Pluty), jak i w dwóch różnych kościołach w Lublinie (dawnej świątyni jezuickiej, a obecnie archikatedrze oraz w kościele Świętego Ducha) czy we Lwowie (pochodzący z zamku w Podhorcach). Listę tę uzupełnia przedstawienie dobrej śmierci z Przedwojewa na Mazowszu, wykorzystującej fragment kompozycji C. Marattiego, gdzie jednak św. Józef występuje jako orędownik konającego chrześcijanina. Twórcami zaprezentowanych obrazów byli znani z nazwiska malarze – Szymon Czechowicz i Piotr Kolberg, którzy przebywali we Włoszech i mieli okazję osobiście zapoznać się z dziełami rzymskiego mistrza, ale też anonimowi lokalni artyści. Poza omówieniem rodzimych wizerunków, artykuł wymienia wybrane przykłady nawiązania do wskazanego wzoru występujące w innych krajach europejskich (Włochy, Austria czy Francja). Tak szeroko zakreślone tło świadczy o silnym oddziaływaniu malarstwa Marattiego, który będąc wieloletnim dyrektorem Akademii Świętego Łukasza w Rzymie, za życia cieszył się dużym uznaniem i popularnością, zaś z czasem został zapomniany, a jedno z jego dzieł (ewentualnie jego naśladowcy) starano się przypisać bardziej od niego znanemu Rafaelowi.

Słowa kluczowe: św. Józef; dobra śmierć; śmierć św. Józefa; Carlo Maratti

Il. 1. Piotr Kolberg (?), *Śmierć św. Józefa*, 1725-1730, kościół parafialny
pw. Nawiedzenia Najświętszej Panny Maryi, Krosno, fot. K. Ponińska

Il. 2. *Śmierć św. Józefa*, pierwsza połowa XVIII wieku, muzeum przy klasztorze Marianów, Stoczek Klasztorny, fot. I. Poniński

Il. 3. *Śmierć św. Józefa*, XVII wiek, obraz olejny na płótnie, kościół rektoralny pw. Świętego Ducha, Lublin, fot. I. Poniński

Il. 4. Szymon Czechowicz (?), *Śmierć św. Józefa*, ok. 1752-1755 (?), obraz olejny na płótnie, archikatedra pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, Lublin, fot. I. Poniński

Il. 5. Robert van Audenaerde według Carlo Marattiego, *Śmierć św. Józefa*, przed 1725 rokiem, akwaforta na papierze, The Metropolitan Museum of Art, Nowy Jork, fot. The Met's Open Access

Il. 6. *Przedstawienie dobrej śmierci*, połowa XVIII wieku, obraz olejny na płótnie, kościół filialny pw. Przemienienia Pańskiego i św. Stanisława Biskupa, Przedwojewo, fot. I. Poniński

ANNA PROTSYK* – KRAKÓW
JAN BULAK** – KRAKÓW

ARCHIWUM PARAFII W ZIELONKACH. DZIEJE I ZASÓB

ZIELONKI PARISH ARCHIVES. HISTORY AND RESOURCES

Abstract

The article presents the history of the archives of the parish of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Zielonki near Kraków, and discusses in detail its accumulated resources. In 2022, the process of organizing and developing the collection was completed, resulting in this article. Publications based on documents of this provenance have so far been issued infrequently, although in recent years somewhat more frequently, so that there is a growing familiarity with the contents of the archive.

The Zielonki parish was established in the 13th century, but documents relating to its earliest history can be found in the records of the Kraków Cathedral Chapter and the University of Kraków. The current archival holdings include documents from the 18th century on the parish, which consisted of villages: Zielonki, Bibice, Witkowice, Tonie, Garlica, Górka Narodowa, Wola Zachariaszowska and part of Pękowice. Older archives were lost during World War I. The most impressive collection contains the record books, almost complete since 1797. Also preserved, and very valuable, are chronicles from 1878–1932, the book of the Brotherhood of St Anne kept since the late 18th century, a sizeable collection of visitations and inventory records, and economic documents

* Anna Protsyk – mgr archiwistyki, zarządzania dokumentacją i infobrokerstwa. Ukończyła studia w Instytucie Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: annaprotsyk11@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-7248-9653>

** Jan Bulak – dr historii, asystent w Instytucie Historii, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: jaroszy5@op.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8319-8205>

from the 19th and 20th centuries. In total, the archive includes 389 units produced between 1709 and 2019. These documents are also valuable because of the close relationship that, until the early 20th century, linked the Zielonki parish with the University of Kraków (Jagiellonian University) and the Kraków Collegiate Church of St Anne. In addition to the aforementioned issues, the article also briefly describes the history of the Zielonki parish chancellery. An appendix accompanying the article presents the archival inventory.

Keywords: parish archive; Zielonki; St Anne Collegiate Church; record books

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Archiwa parafialne stanowią jedne z najważniejszych instytucji gromadzących materiały dotyczące wspólnoty wiernych żyjącej na określonej przestrzeni. Gromadzone w tych archiwach źródła są podstawą w badaniach genealogicznych, socjologicznych, historii duszpasterstwa, historii sztuki, dziejów lokalnych i wielu innych. Konieczne jest zatem, zwłaszcza w czasach coraz większej dostępności źródeł w internecie, pogłębianie ich znajomości i udostępnianie ich zasobów szerokiemu gronu odbiorców. W niniejszym artykule przedstawiona zostanie historia zasobu archiwalnego oraz inwentarz parafii pw. Narodzenia NMP w podkrakowskich Zielonkach¹.

Obecnie zasób archiwalny obejmuje dokumenty od 1709 roku. W ciągu wieków był wykorzystywany do bieżącej działalności księży, potrzebujących podbudowy historycznej do swoich działań, jak i do opracowywania publikacji z zakresu historii i etnografii. Pierwszym dziełem historycznym była praca z 1921 roku, autorstwa pochodzącego z parafii ks. Wojciecha Karabuły, pt. *Parafia zielonecka*. Zawarto w niej zestawienie faktów historycznych dotyczących kościoła i każdej wsi z okręgu parafialnego. Najcenniejszą jednak częścią jest aneks pracy, w którym autor przepisał najstarsze dokumenty dotyczące parafii. Do czasów obecnych nie przetrwał jednak żaden z tych dokumentów². Kolejną publikacją opierającą się na omawianym zasobie archiwalnym było *700-lecie parafii Zielonki koło Krakowa 1260-1960* autorstwa proboszcza Zielonek, ks. Adama Zięby (1960 rok)³. Archiwum pozostawało otwarte dla lokalnych dziejopisarzy wsi. Andrzej Bińczycki, opisując w 1971 roku swoje życie, powoływał się na zapisy w kronikach parafialnych⁴. Bardzo szeroko i całościowo ze źródeł archiwum parafialnego korzystał także

¹ Artykuł powstał w ramach projektu „Zabezpieczenie, inwentaryzacja i konserwacja archiwum parafii w Zielonkach – etap I” realizowanego przez parafię pw. Narodzenia NMP w Zielonkach w ramach programu „Wspieranie działań archiwalnych 2021” przy wsparciu Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych (nr 9/WDA 2021).

² Archiwum Parafii Zielonki (dalej: APZ), sygn. 534/1/0/15.1/5.

³ Pracę tę opublikowano niedawno w aneksie pracy: J. Bulak, *Kapłaństwo, charyzma i jego Zielonki. Ks. Adam Zięba (1907-1979)*, Zielonki 2019, s. 115-135.

⁴ A. Bińczycki, *Moje życie*, s. 21 [mps].

Władysław Gwizdała, sporządzając maszynopis dziejów Zielonek (1983 rok)⁵. Swoje opracowanie dziejów Bibic m.in. na XIX-wiecznych archiwaliach omawianej parafii oparł również Wacław Urban (1976 rok)⁶ i miejscowy dziejopisarz Henryk Banaś (1997 rok)⁷. Dokumenty zostały udostępnione także Janowi Małeckiemu pracującemu nad historią Witkowic i Górki Narodowej⁸. Od 2014 roku autorem najszerzej korzystającym z zasobu archiwalnego jest Jan Bulak, którego różnorodne prace stopniowo poszerzały wiedzę na temat funkcjonowania tej wspólnoty⁹. W 2020 roku dokonano profesjonalnej edycji kronik parafialnych z lat 1878-1932 oraz funkcjonującej równolegle wobec nich Księgi rzeczy sprawionych do parafii¹⁰, zaś w ubiegłym roku opublikowano artykuł bezpośrednio traktujący o wadze dokumentów zgromadzonych w omawianym archiwum¹¹.

Pierwsza wzmianka dotycząca wsi Zielonki pochodzi z 1260 roku, kiedy w *Roczniku krakowskim* odnotowano śmierć kanonika krakowskiego i łączyckiego prepozyta Alberta, który – jak napisano – przekazał tę wieś krakowskiej kapitule katedralnej. Z kolei pierwsze informacje dotyczące kościoła zieloneckiego pochodzą z przełomu XIII i XIV wieku, a zatem drewniany kościół mógł powstać niedługo po przekazaniu wsi przez kanonika Alberta.

⁵ W. Gwizdała, *Nad Białuchą. O życiu rodzinnej wsi w okresie drugiej połowy XIX i pierwszej XX wieku – na podstawie dokumentów, kronik, zapisów oraz relacji mieszkańców Zielonek i własnych wspomnień – napisał Władysław Gwizdała*, Zielonki 1983 [mps].

⁶ W. Urban, *Wieś podkrakowska w dobie nowożytnej (dzieje Bibic w latach 1475-1918)*, Kielce-Kraków 1976.

⁷ H. Banaś, *Dzieje Rodów we wsi. Skąd się Banaś wziął w Bibicach?*, Bibice 1997.

⁸ J.M. Małecki, *Dzieje Witkowic i Górki Narodowej dawnych wsi kapituły krakowskiej. Ze studiów nad przedmieściami Krakowa*, Kraków 2010.

⁹ J. Bulak, *Kilka słów o historii*, w: *Przyszłość swoją przeszłością czytajcie*, red. M. Jedlińska, Bibice 2016, s. 7-9; tenże, *Mędzy panem wójtem i plebanem... Konflikt wójtowsko-plebański w latach 60. i 70. XIX wieku w podkrakowskiej wsi*, „Folia Historica Cracoviensia”, 23 (2017) nr 2, s. 37-69; tenże, *Odbicie wielkich wydarzeń w kronice proboszcza małej podkrakowskiej parafii (1881-1911)*, w: *Koła naukowe – szkołą twórczego działania. Nauki humanistyczne*, red. I. Szatrawska, K. Szatrawski, M. Gołębiewska, Olsztyn 2017, s. 67-80; tenże, *Duchowieństwo parafii Zielonki (1797-1943). Kapłański awans czy zesłanie?*, w: *Wybrane zagadnienia z dziejów Zielonek i Bibic*, red. J. Bulak, M. Zieliński, Zielonki 2018 (dalej: BHGZ 1), s. 74-101; tenże, *Słownik biograficzny kapłanów pracujących w parafii Zielonki (1797-1943)*, w: BHGZ 1, s. 102-121; tenże, *Wpływ bractwa religijnego na życie parafii na przykładzie bractwa św. Anny w Zielonkach k. Krakowa w świetle dokumentu fundacyjnego z 1479 roku*, w: BHGZ 1, s. 1-14; *Śmierć w podkrakowskiej wsi Bibice w XIX wieku (przyczynek do studiów statystyczno-obyczajowych)*, w: BHGZ 1, s. 59-73; *Kapłaństwo, charyzma i jego Zielonki. Ksiądz Adam Zięba (1907-1979)*, Zielonki 2019 (dalej: BHGZ 2). We współpracy: J. Bulak, M. Zieliński, *Historia kultu fatimskiego i figury Matki Boskiej Fatimskiej w parafii Zielonki*, w: BHGZ 1, s. 139-150; J. Bulak, A. Makarczyk, *Obraz Matki Boskiej Zwycięskiej w Zielonkach. Ikonaografia-dzieje-kult*, w: BHGZ 1, s. 123-138.

¹⁰ *Kroniki parafii Zielonki i księga rzeczy sprawionych (1844-1932)*, oprac. J. Bulak, A. Kędzierski, Zielonki 2020 (dalej: BHGZ 3).

¹¹ J. Bulak, *Rękopisy z archiwum parafii Zielonki jako źródło do poznania jej relacji z Uniwersytetem Jagiellońskim w XIX i XX w.*, w: *Littera scripta manet. Zbiory rękopiśmienne w zasobach bibliotek, archiwów i muzeów*, red. E. Danowska, A. Fluda-Krokos, Kraków 2022, s. 275-292.

Około 1520 roku rozpoczęto budowę nowej, tym razem murowanej świątyni. Na początku lat 30. XVI wieku kapituła katedralna krakowska przekazała prawo patronatu Uniwersytetowi Krakowskiemu w zamian za kamienicę przy ul. Grodzkiej w Krakowie – odtąd funkcja plebana w Zielonkach przysługiwała każdorazowemu wawelskiemu altaryście św. Aleksego. Sytuacja ta zmieniła się w 1646 roku, kiedy posada plebana zieloneckiego związana została z dziekaną krakowskiej kolegiaty św. Anny (był to i jest nadal kościół uniwersytecki). Według zasady pleban-diekan rezydował w Krakowie, a w Zielonkach posługiwał zatrudniany wikariusz (komendarz)¹². W takim układzie parafia funkcjonowała sprawnie, a akta wizytacji świadczą, jak wiele sprzętów było podarowanych kościołowi zieloneckiemu w tych latach. Kres temu przyniósł koniec XVIII wieku, gdy na skutek pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej za granicami państwa znalazła się wieś Podstolice, która stanowiły uposażenie proboszczów kolegiaty św. Anny. Od 1784 roku, czyli od śmierci ostatniego dziekana-plebana, każdorazowym proboszczem w Zielonkach był proboszcz kolegiaty św. Anny, a sam kościół zielonecki stał się *jakoby filialnym* dla tej krakowskiej parafii. Proboszczowie kolegiaty byli jednak bardziej zajęci sprawami w mieście, stąd też życie kościelne w parafii Zielonki podupadało¹³.

Parafia stała się samodzielną w 1878 roku, kiedy funkcję proboszcza objął ks. Piotr Kwieciński, który zamieszkał na plebanii przy kościele. Nie było już wówczas potrzeby utrzymywania drugiego księdza, zatem do 1937 roku proboszczowie pracowali w pojedynkę. Od 1937 roku na stałe aplikowani są do Zielonek wikariusze, w większości pojedynczo. Kancelaria samodzielnej parafii prowadzona była w budynku plebanii, tam też, jak należy domniemywać, przechowywano wszystkie dokumenty.

Od początku istnienia okręg parafialny tworzyło siedem i pół wsi: Zielonki (z przysiółkiem Marszowiec), Bibice, Witkowice, Tonie, Garlica, Górka Narodowa, Wola Zachariaszowska i część Pękowic. Parafia w całym okresie staropolskim znajdowała się w województwie krakowskim, najpierw przynależąc do powiatu proszowickiego, a potem do powiatu krakowskiego. Po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej parafia znalazła się w granicach zaboru austriackiego, by w 1809 roku wejść w skład departamentu krakowskiego Księstwa Warszawskiego (gmina Zielonki). W 1815 roku, na mocy ustaleń kongresu wiedeńskiego, granica pomiędzy Rzeczypospolitą Krakowską a Rosją przecięła miejscowości parafialne. Garlica została podzielona według własności: na część Murowaną, która pozostała w Wolnym Mieście Krakowie, i Duchowną, która od tej pory znalazła się w Rosji wraz z leżącą obok Wolą Zachariaszowską. Ostatnie dwie miejscowości zostały przyłączone w 1823 roku do parafii w Korzkwi. Parafia Zielonki w latach 1816-1839 należała do gminy III Modlnica okręgu III mogińskiego Wolnego Miasta Krakowa, zaś w latach 1839-1867 do dystryktu II Balice okręgu II mogińskiego, a w latach 1868-1918 do powiatu krakowskiego Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Rzeczpospolita Krakowska istniała tylko do 1846 roku – od tego też roku utworzono

¹² Więcej na ten temat w artykule: Bulak, *Rękopisy z archiwum*.

¹³ J. Bulak, *Wstęp*, w: BHGZ 3, s. XV.

gminy jednowioskowe oraz obszary dworskie zarządzane przez szlachtę¹⁴ W wyniku reformy administracyjnej od 1919 roku wsie parafialne należały do gminy Zielonki w powiecie krakowskim¹⁵. W 1941 roku w obręb Krakowa włączono na stałe dwie wsie parafialne: Witkowice i Tonie. W latach 1943-1954 pozostałe wsie parafialne były włączone w obręb województwa krakowskiego, powiatu krakowskiego, gminy Węgrzce, a następnie aż do dziś na terenie gromadzkiej rady narodowej (od 1973 roku gminy) Zielonki. Od odrodzeniu się trójstopniowego podziału administracyjnego parafia znajdowała się na terenie powiatu krakowskiego. Od 1998 roku tereny te weszły w skład nowo utworzonego województwa małopolskiego¹⁶.

Pod względem administracji kościelnej parafia w Zielonkach od początku swojego istnienia wchodzi w skład diecezji krakowskiej (od 1925 roku archidiecezji). Na poziomie dekanalnym należała do Prandocina, potem Wysocic, następnie do dekanatu Skała, a w latach 1809-1992 do dekanatu Bolechowice. Od 1992 roku omawiana parafia znajduje się na terenie dekanatu Kraków-Krowodrza. Poszczególne części parafii były odłączane w ciągu wieków.

Tab. 1. Całe miejscowości odłączone od parafii Zielonki

Miejscowość	Rok odłączenia	Do jakiej parafii
Garlica Duchowna	1823	Korzkiew
Wola Zachariaszowska	1823	Korzkiew
Górka Narodowa	1923	Kraków-Prądnik Czerwony
Bibice	1982	Bibice
Kraków-Witkowice	2000	Kraków-Witkowice
Kraków-Tonie	2010	Kraków-Tonie

Około 1677 roku wybudowano kaplicę w należących do krakowskiej kapituły katedralnej Witkowicach¹⁷. Na początku lat 90. XIX wieku w Bibicach postawiono kaplicę, którą zburzono w 1914 roku¹⁸. Stanowiły one kaplice dojazdowe. Kolejne budowle świątynne powstawały już w XX wieku: w latach 70. utworzono kaplicę w jednym z domów w Bibicach, co było zaczątkiem erygowania w 1982 roku osobnej parafii¹⁹. Z kolei w 1990 roku odłączono nieformalnie od parafii, znajdujące się na terenie Krakowa, Tonie, gdzie rozpoczęto budowę kościoła rektoralnego²⁰.

¹⁴ Na terenie parafii obszary dworskie istniały w Garlicy Murowanej (dwór), i dwa w Zielonkach (folwarki Rozdziałowskie i Marszowiec).

¹⁵ Bulak, *Wstęp*, w: BHGZ 3, s. XIX-XX.

¹⁶ M. Wyżga, *W tej pięknej ziemi. Gmina Zielonki od średniowiecza aż do czasów współczesnych*, Zielonki 2009, s. 165-214.

¹⁷ Małecki, *Dzieje Witkowic*, s. 46-53.

¹⁸ J. Bulak, *Parafia pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Bibicach*, w: *Przeszłość swoją*, s. 42-43.

¹⁹ Tamże.

²⁰ J. Urbański, *Parafia św. Stanisława B.M. w Krakowie-Toniach*, Kraków 2012, s. 5.

Nie wiadomo nic na temat pierwszych wieków funkcjonowania kancelarii parafialnej. Na pewno funkcjonowały dwie kancelarie w okresie nierezydencji plebańskiej: plebańska prowadzona przez mieszkającego w Krakowie plebana (proboszcza) oraz miejscowa, komendaryjna, zlokalizowana na plebanii. Sytuacja zmieniła się w 1878 roku, kiedy proboszczem został rezydujący w parafii ks. Piotr Kwieciński. Przy rozpoczęciu posługi wyrobił nową pieczęć, gdyż dotychczas wikariusze posługiwali się *pieczęcią bracką*²¹. Wówczas zostały mu przekazane dokumenty wytwarzane w kancelarii proboszczów kolegiaty św. Anny. W kronice parafialnej wskazywał, gdzie można poszukiwać dokumentów związanych z parafią Zielonki.

Ksiądz [Ludwik] Karczewski oddał mi papiery do tutejszego kościoła należące, które wydobył z chaosu z rozmaitych papierów na kupę zwalonych na probostwie św. Anny. Jakież spustoszenie przegłęda z tych papierów. Wiele starych dokumentów zagubiono, inne na pół przegniłe i zniszczone. Nie znalazłem między niemi najnowszego, a pod względem finansowym ważnego dokumentu: „Wykaz pożytków probostwa w Zielonkach” na podstawie ostatniego urzędownie spisane inwentarza i przez namiestnictwo lwowskie sprawdzonego. Ks. Karczewski jednak wyjaśnił mi, że namiestnictwo przysłało mu ten dokument w r. 1877, na żądanie zaś c.k. Urzędu Podatkowego w Krakowie, w celu wymiaru podatku ekwiwalentu, przesłał go d. 11 grudnia 1877 r. do l. 58²².

Pół wieku później ks. Wojciech Karabuła, który dokładnie zbadał zbiory archiwum parafii, podał, że nie wiadomo, jakie dokumenty zostały przekazane do Zielonek w 1878 roku (gdyż „(...) spisu ich nie ma nigdzie, a obecny proboszcz św. Anny, ks. dr Józef Caputa, którego osobiście się pytałem, nic o nich nie wie. (...). Obecnie ubyłło ich jeszcze”)²³.

Katastrofalna dla zbiorów była I wojna światowa, kiedy z powodu działań wojennych na plebanii kwaterowali żołnierze austro-węgierscy:

Dnia 2 XI 1914 musiała ludność opuścić swe domy, gdyż wyszedł rozkaz ewakuacji, a więc i ksiądz proboszcz Konstanty Łabędź opuścił kościół i z częścią ludności udał się do Krakowa, zabierając cenniejsze akta, resztę złożył w szafie. Skoro wojsko przyszło, popaliło część aktów, a te, które ocalały, zebrałem i tu je umieszczam²⁴.

Po pierwszej wojnie światowej dokumenty nadal przechowywano na plebanii (zlokalizowanej na wschód od kościoła). W latach 80. i 90. wybudowano nową plebanię, po północnej stronie kościoła, gdzie ok. 1996 roku przeniósł się proboszcz (ks. Andrzej Olszowski) wraz z dokumentami, które do dziś spoczywają w kancelarii parafialnej. W 2021 roku w ramach projektu „Zabezpieczenie, inwentaryzacja i konserwacja archiwum parafii w Zielonkach – etap I” sporządzono inwentarz zasobu archiwalnego. Jednostki przechowywane były w kancelarii parafialnej bez żadnego porządku w różnorodnych teczkach i obwolutach lub leżały luzem na półkach. Archiwistka, przystępując do pracy, oczyściła (w podstawowym zakresie)

²¹ BHGZ 3, s. 35.

²² Tamże, s. 28.

²³ W. Karabuła, *Parafia zielonecka* – APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 225.

²⁴ Tamże.

jednostki i przystąpiła do ich tematycznego pogrupowania na serie i – w przypadku luźnych dokumentów – sformowania w jednostki. Następnie dokumenty spagijnowano i oprawiono w bezkwasowe teczki, a te w pudła. Oprócz tego w ramach projektu zakupiono szafy archiwalne, którym, po wypełnieniu ich pudłami, nadano oznaczenia, co umożliwiło stworzenie topografii umieszczonej w papierowej wersji inwentarza w archiwum. Przy sporządzaniu opisów jednostek dokonano ujednolicenia tytułów w odpowiednich seriach, a w przypadku istnienia tytułów oryginalnych odnotowywano je w osobnym wierszu z dopiskiem „tyt. oryg.”. Gdy tytuł książki był nadany wtórnie i skrótowo, np. długopisem w XXI wieku, pomijano go (np. „Zejścia 1815” odnoszący się do akt stanu cywilnego zgonów z 1815 roku), podobnie gdy był nieczytelny. Stan zachowania archiwaliów podawany był tylko w przypadku kwalifikacji jako dostateczny lub destruktywny.

Dokumentami, które pozwalają na zbadanie funkcjonowania kancelarii parafialnej, są przede wszystkim: XIX-wieczne rozporządzenia konsystorialne (1846-1876)²⁵, dzienniki podawcze, które zachowały się niestety wyłącznie z lat 1926-1951 i 1988-2001²⁶, oraz niewielki zbiór ksiąg intencji mszalnych z lat 2000-2003 i 2017-2020²⁷.

Księgozbiór parafialny

Zanim jeszcze wzmiankowano przechowywanie w parafii jakichkolwiek dokumentów, informowano o gromadzeniu przez parafię ksiąg służących do sprawowania kultu religijnego. Wizytacja z 1595 roku wymienia księgi: mszał, agendę, graduał, antyfonarz, psalterz, i księgi *pro docendo populo* oraz Biblia Sacra Polonica²⁸. Jakich ksiąg używano *pro docendo populo* wyjaśniono w wizytacji z 1629 roku²⁹. W końcu XVI wieku zastrzeżono jednak, że należy nabyć nowe antyfonarz i psalterz – najwyraźniej były już mocno zużyte³⁰. Zalecenia te wykonano, skoro w wizytacji, która nastąpiła osiem lat później zaznaczono, że księgi te były już drukowane (*impressa*)³¹. W połowie XVIII wieku zaznaczono, że księgi *non sunt annexi ad ecclesiam* i jako najważniejsze wymieniono jedynie graduał i antyfonarz, za to mszałów było już więcej: jeden z pokrowcem i jedwabną wstążką (*indeksem*), oraz aż cztery mszały zwykłe i trzy rekwalne. Po raz pierwszy pojawiają się w inwentarzu z 1727 roku informacje o jednej księdze brackiej, a w 1748 roku już

²⁵ APZ, sygn. 534/1/0/6/1.

²⁶ APZ, sygn. 534/1/0/5.1/1-2.

²⁷ APZ, sygn. 534/1/0/4.1.

²⁸ J. Bulak, *Akta wizytacji podkrakowskiej parafii Zielonki z XVI-XVII wieku w zasobie Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 12.

²⁹ *Postilla Polonica Joannis Leopoliensis, Calepinus, Sermones Dominicales Tesauri, Biblia Latina, Magister Sententiarum, Sermones discipuli. Omnes isti in folio. Tractatus de Sacramentis, Epithome Conclusionum Theologicalium, Thesaurus Magistri Sententiarum, De sacrificiis novae legis. Item de celebrando Missae, omnes isti in 4o. Item Confessiones domini Augustini. Viator utriusque iuris. Homiliae ecclesiastici, omnes isti in 8o* (Bulak, *Akta wizytacji... XVI-XVII w.*, s. 24-25).

³⁰ Tamże, s. 14.

³¹ Tamże, s. 19.

o dwóch, choć nie więcej o nich nie wiadomo³². Inwentarz sporządzony w 1825 roku rzuca więcej światła na stan księgozbioru parafialnego w początku XIX wieku. Korzystano wówczas ze starych ksiąg wydrukowanych w Krakowie: mszału edycji antwerpskiej z 1631 roku, dwuczęściowego rytuału z 1647 i z 1730 roku oraz procesjonału z 1725 roku³³. Jak widać, proboszczowie św. Anny nie dbali (lub nie mieli potrzeby) o sprawianie nowych ksiąg.

Tab. 2. Wielkość księgozbioru parafialnego parafii Zielonki w latach 1595-1943

	1595	1610	1618	1629	1663	1709	1716	1721	1727	1748	1783	1825	1875	1933	1943
Mszał	1	2	2	3	3	4	4	4	5	5	4	6	3	3	3
Agenda	1	0	1	1		2	4	4	4	3	3	1			
Graduał	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1				
Antyfonarz	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1				
Psalterz	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1				
Biblia Sacra Polonica	1														
Inne księgi	1				9	7									
Książki brackie									1	2					
Ewangeliki					1	1			1	1					
Rytuał					2										
Portatyl						2									
Kanony						3									
Rytuał												2			
Procesjonał												1	1	1	
Księgi rekwialne						3	3	3	3	3	3	3		1	1
Kancjonał															1

Niewiele wiadomo o dalszych losach księgozbioru parafialnego, tak rzadko opisywanego w wizytacjach i inwentarzach. Obecnie w parafii przechowywany jest mszał za zmarłych z 1738 roku, który pierwotnie należał, o czym świadczy exlibris, do zgromadzenia ks. misjonarzy z krakowskiego Stradomia, a który sprawił do Zielonek i opisał ks. Piotr Kwieciński w 1878 roku. Kolejne *Missae pro defunctis* (z 1899 roku) oraz miniaturowe wydanie *Missale Romanum* (z 1900 roku) w księgozbiorze parafialnym pochodzą z kaplicy w Witkowicach, o czym informują dedykacje krakowskiego kanonika, ks. Józefa Sobierajskiego (z 1901 roku). Oprócz tego w księgozbiorze znajdują się jeszcze dwa mszały sprzed soboru watykańskiego II: z 1912 i 1930 roku. Ostatni z wymienionych

³² Tamże, s. 29, 39.

³³ AUJ, sygn. SI 259, k. nlb, *tytuł I*.

ma białe pieczętki parafii wojskowej pw. NMP w Krakowie, przy ul. Dietla 30. Prawdopodobnie zostawił ją w Zielonkach niedługo po jej proboszcz ks. Ansgar Matz-Marski, który po 1939 roku pracował w Zielonkach jako wikariusz. Ten skromny zasób starych ksiąg mszalnych wieńczy *Initia quatuor Evangeliorum* z 1931 roku. W okresie wprowadzania posoborowej reformy liturgicznej do parafii zakupiono jeszcze kilka innych mszałów, dziś już nieużywanych³⁴.

Księgi metrykalne

Nieco później niż księgozbiór w aktach wizytacji poczęto wzmiankować najbardziej podstawowe dokumenty parafialne, a więc te zwane metrykalnymi, w których rejestrowano chrzty, śluby i zgony. Pierwszy jakiegokolwiek zapis dla parafii Zielonki dotyczący ksiąg metrykalnych znajduje się w dekreście reformacyjnym z 1610 roku, kiedy nakazano prowadzić księgi metrykalne małżeństw, powołując się na zalecenia zawarte w *Pastoralnej* kard. Bernarda Maciejowskiego. Zalecono, aby wpisy do ksiąg dokonywał kapłan błogosławiący małżeństwo³⁵. W 1618 roku z kolei zalecono wpisywać do ksiąg chrztów wyłącznie dzieci z prawego łoża³⁶. W 1663 roku odnotowano, że księgi chrztów i małżeństw są łączone (*iunctorum*)³⁷.

O archiwaliach milczy wizytacja z 1727³⁸. Późniejsze wizytacyjne inwentarze, z 1748 i 1783 roku, zawierają informację, że w zbiorach archiwalnych znajdują się prowadzone na bieżąco księgi metrykalne w dobrym stanie. Wiadomo, że w 1748 roku księgi chrzcielne dzieliły się na trzy tomy: 1655-1703, 1704-1744 oraz 1745-1748, małżeństw również na trzy: 1656-1706, 1707-1744 i 1745-1748 i zmarłych na dwa tomy: 1714-1744 i 1745-1748³⁹.

W 1875 roku księgi urodzonych były jeszcze w całości i obejmowały 11 tomów, zatem po 1748 roku musiały powstać jeszcze trzy tomy, a pięć powstało już po 1797 roku. Inaczej było z księgami zaślubionych – zaznaczono, że są ciągłe tylko od 1783 roku w sześciu tomach, a więc musiały już wówczas być rozproszone. Od 1783 do 1797 roku musiały powstać dwie księgi ślubów, a w okresie zaborów kolejne cztery, już formularzowe. W przypadku ksiąg zmarłych przedstawiano, że prowadzone były ciągle od 1752 roku w ośmiu tomach. Zatem w latach 1752-1797 musiały funkcjonować trzy tomy, a potem prowadzono jeszcze 5 kolejnych⁴⁰.

³⁴ *Mszal rzymski łacińsko-polski*, Paryż 1968; *Obrzędy mszy świętej ordo missae*, Paryż 1970; *Mszal rzymski dla diecezji polskich. Wydanie studyjne*, Warszawa 1979; *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, wyd. 1, Poznań 1986; *Msze za zmarłych. Na podstawie mszału rzymskiego dla diecezji polskich*, 1994.

³⁵ *Metrica matrimoniorum[m] confirmator[um] per ipsu[m] presbiteru[m] matrimonia contracta confirmantem scribatur iu[ri]s forma[e] in epistola pastoralis illustris olim Bernardi Maciejowski episcopi Crac[oviensis] praescripta[m]* (Bulak, *Akta wizytacji... XVI-XVII w.*, s. 18).

³⁶ *In metrica baptisator[um] legitimitas thori, non vitem illegitimitas, annotetur* (tamże, s. 21).

³⁷ Tamże, s. 27.

³⁸ Do akt wizytacji nie dołączono inwentarza, zapewne omyłkowo – zob. J. Bulak, A. Makarczyk, *Akta wizytacji podkrakowskiej parafii Zielonki z XVIII wieku w zasobie w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 111 (2019) s. 23.

³⁹ Tamże, s. 26.

⁴⁰ Inwentarz 1875 – APZ, sygn. 534/1/0/15.1/3, s. 38.

Wszystko wskazuje jednak na to, że zbiory ksiąg metrykalnych przetrzebili żołnierze stacjonujący na plebanii w 1914 roku⁴¹. W inwentarzu z lat 1933 i 1943 wyszczególnia się księgi metrykalne urodzonych i zaślubionych wyłącznie od 1797 roku, a zmarłych od 1790 roku. Przychodzi zatem myśl, że jeszcze podczas drugiej wojny światowej musiała istnieć księga zgonów z lat 1790-1797⁴². Sprawa jest chyba jednak znacznie prostsza: introligator księgi metrykalnej zmarłych źle odczytał zapisany w metrykach rok 1798 jako „1790” – i tak wpisał na grzbiecie. Z tego powodu księży, spisując kolejne inwentarze, przepisywali mylne informacje z grzbiету.

Do naszych czasów z XVIII wieku zachowały się jedynie fragmenty ksiąg chrztów, ślubów i pogrzebów w formie dudki, które scalono w dwie księgi (księgi te uległy rozproszczeniu i częściowemu zniszczeniu). Zainteresowani mogą zapoznać się w archiwum z księgami chrzcielnymi z lat 1710-1742, 1745, 1748-1762, małżeństw z lat 1739-1740, 1745-1760, 1779-1782, zaś zmarłych z lat 1745-1750. Bardzo wiele kart jest w złym stanie pomimo dokonanej restauracji papieru. Charakterystycznie, do góry nogami, zapisywano chrzty dzieci pochodzących z nieprawego łoża⁴³.

Po zajęciu omawianych terenów przez Austrię zmieniła się forma sporządzania zapisów metrykalnych. Od 1797 roku zaczęto używać ksiąg formularzowych, w których dane wpisywało się w odpowiednie rubryki wg odpowiedniej instrukcji biskupa⁴⁴. W języku łacińskim były sporządzane zarówno opis kolumn, jak i treść wierszy. Księgi te funkcjonowały do 1810 roku. Kiedy parafia znalazła się w Księstwie Warszawskim, rozpoczęto sporządzanie osobnych rocznych ksiąg, w których notowano odpowiednie fakty z życia. Zapisywane w nich informacje podawane były według ogólnie przyjętego formularza, w którym podawano słownie datę i godzinę sporządzenia aktu, imię, nazwisko i funkcje księdza-urzędnika stanu cywilnego, następnie podstawowe dane dwóch świadków, którzy przyszliz zgłosić akt, oraz datę i godzinę narodzin lub śmierci wraz z imieniem noworodka czy zmarłego. Na końcu każdego wpisu świadkowie składano podpis lub informowano, że świadkowie są niepiśmienni, a akt został im odczytany. W przypadku ksiąg zapowiedzi i ślubów pierwsza część każdej księgi składała się z wpisu dotyczącego zapowiedzi, w którym podawano dane każdego księdza-urzędnika oraz daty i miejsce wygłaszania zapowiedzi (dla Zielonek było to miejsce przed urzędem gminy). Taka formuła pozostała również po ustaleniu nowego porządku administracyjnego w 1815 roku. W inwentarzu z 1875 roku podkreślano, że rocznych ksiąg stanu cywilnego urodzonych, zaślubionych i zmarłych było odpowiednio: 58, 56 i 52⁴⁵. Widać zatem wyraźnie, że już w XIX wieku występowały braki w dokumentacji.

W latach 1826-1835, w okresie probostwa ks. Jana Chrzyciela Działoty, wprowadzono księgi chrztów i pogrzebów równolegle wobec ksiąg opisowych. Dokonano wówczas odejścia od ksiąg formularzowych i powrócono do dudki, co

⁴¹ BHGZ 3, s. 223-225; Karabuła, *Parafia zielonecka*, s. 225.

⁴² BHGZ 2, s. 142.

⁴³ Np. 30 maja 1753 roku.

⁴⁴ Takowa zachowała się np. w Księdze urodzeń, t. 1 (1797-1816) – APZ, sygn. 534/1/0/1.2/1.

⁴⁵ Inwentarz 1875 – APZ, sygn. 534/1/0/15.1/3, s. 38.

być może było spowodowane utrwalonymi nawykami proboszcza, wykształconego w czasach przedaustriackich (święcenia prezbiteratu przyjął w 1796 roku)⁴⁶.

Kiedy za granicą znalazły się Garlica Duchowna i Wola Zachariaszowska, rozpoczęto prowadzenie osobnych, łączonych w jedno ksiąg urodzin, zapowiedzi, małżeństw i śmierci dla tych dwóch wsi (lata 1818-1823). Po 1823 roku wsie te przeszły do okręgu parafii w pobliskiej Korzkwi, jednak księgi metrykalne pozostały. Roczne księgi metrykalne stanowią największy zbiór w zieloneckim archiwum: akta stanu cywilnego urodzeń: 48, zapowiedzi i małżeństw: 41 oraz 43 śmierci. Istotnym uzupełnieniem braków jest zbiór metrykaliów w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie (dalej: ANKr)⁴⁷, które w ok. 1970 roku zmikrofilmowało *Genealogical Society Salt Lake City, Utah*, a w XXI wieku udostępniono w formie skanów na portalu szukajwarchiwach.gov.pl. Zasób ANKr nie w pełni pokrywa się z archiwum zieloneckim – występujące tam dublety ksiąg rozpoczynają się dopiero od 1816 roku. Zawierają jednak jednostki niewystępujące w Zielonkach: księgi urodzeń z lat 1817, 1825, 1826, 1840⁴⁸, 1848, 1849, 1851, księgę ślubów z 1841 roku i zgonów z lat 1818, 1819, 1827, 1830, 1831, 1846. Na przestrzeni dziejów zaginęły więc co najmniej dwie dziewiętnastowieczne księgi metrykalne – narodzin z 1810 i 1814 roku oraz brak jest księgi formularzowej z lat 1813-1825. Nie mamy jednak żadnych dowodów, że ta ostatnia w ogóle była prowadzona.

Księgi metrykalne w formie tabelarycznej prowadzi się do dziś. W obrębie każdej jednostki stosowano przeważnie podział na wsie. W okresie PRL prowadzono osobne księgi dla każdej wsi. Dzięki temu nowym parafiom, które zostały wydzielone z parafii Zielonki (Bibice, Tonie, Witkowice), przekazano oryginały ksiąg metrykalnych rozpoczynające się w latach 60. XX wieku. W zasobie archiwum znajdują się także protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi z lat 1946-1950, 1954-2018⁴⁹. Nie wiadomo, co stało się z brakującymi.

Dla ułatwienia korzystania z ksiąg metrykalnych sporządzano odrębne spisy. W zasobie archiwum w Zielonkach znajduje się ich osiem. Pierwsze dwa, zawierające imiona i nazwiska urodzonych oraz zmarłych w porządku alfabetycznym według lat, sporządził w latach 30. XIX wieku wikariusz Alojzy Hirschberg, stosując metodę zestawiania danych od 1810 roku i potem przejścia do rokrocznej kontynuacji. Zestawienia te uzupełniali kolejni wikariusze Marcin Podgórski i Wojciech Jencza. Po odejściu tego ostatniego z parafii zaprzestano sporządzania spisu. Kolejne trzy, osobne dla chrztów, ślubów i śmierci, utworzył ks. proboszcz Jan Michalik, poczynawszy od 1895 roku, metodą wpisywania na bieżąco nazwisk i imion w kolejności chronologicznej według alfabetycznych zakładów. Dzieło to było kontynuowane także po śmierci ks. Michalika (1911 rok), przez ks. Konstantego Łabędzia, aż do 1922 roku. Późniejszy proboszcz, ks. Jan Buda, próbował kontynuować to dzieło, jednak chyba nie starczyło mu czasu – dokonywał wpisów tylko w pierwszym roku swojego probostwa. Ostatnie trzy oddzielne indeksy

⁴⁶ Bulak, *Słownik biograficzny*, s. 107-108.

⁴⁷ ANKr, sygn. 29/350/0/1,2,3.

⁴⁸ Jednostka przechowywana w Zielonkach jest destruktem, zachował się z niej tylko trzynastostronicowy fragment (APZ, sygn. 534/1/0/1.2/33).

⁴⁹ APZ, sygn. 534/1/0/2/1-41.

wykonano na zlecenie ks. proboszcza Andrzeja Olszowskiego ok. 2000 roku. Prezentują się bardzo dobrze, zawierają bowiem ułożone wg liter alfabety informacje o numerach aktów narodzin, ślubów i pogrzebów w kolejności chronologicznej oraz z podziałem na poszczególne wsie parafii. Informacji na temat miejsc zamieszkania parafian w drugiej połowie XX wieku (a więc przed wprowadzeniem nazw ulic w Zielonkach ok. 2000 roku) odnaleźć można w *Skorowidzach alfabetycznych*⁵⁰.

Ogółem można więc powiedzieć, że w archiwum parafii Zielonki znajdują się księgi metrykalne z XVIII wieku w formie szczątkowej, a od 1797 roku prowadzone są w sposób ciągły aż do dziś, przeważnie w formie tabelarycznej. Stanowią więc dobre źródło do badań genealogicznych, demograficznych i innych, związanych z historią społeczną.

Kroniki parafialne i księgi brackie

Najważniejszym źródłem opisującym życie codzienne parafii jest kronika parafialna – prowadzona w formie narracyjnej, zwykle przez proboszcza. W zieloneckim archiwum przechowywane są cztery tomy kroniki z lat 1878-2018⁵¹, z czego pierwsze trzy zostały już opracowane i wydane⁵². Tom czwarty napisany został przez osobę niebędącą księdzem i stanowi luźne opracowanie dziejów parafii spisane z perspektywy 86 lat pisane na podstawie dokumentów archiwalnych, ogłoszeń parafialnych⁵³.

Kroniki prowadzone były też przez funkcjonujące w parafii wspólnoty. Zachował się tylko jeden tom kroniki scholi (1998-2001)⁵⁴ i trzy tomy kroniki Oazy (1982-1986, 1987-1989, 2001-2002)⁵⁵. Dzięki prowadzeniu na bieżąco oraz uzupełnianiu wpisów zdjęciami stanowią one dobre źródło do badań dotyczących historii parafii w latach 80., 90. i tuż po 2000 roku. Oprócz tego w zasobie znajduje się opis wspomnień dotyczących życia w Zielonkach w latach PRL Antoniego Orzechowskiego⁵⁶ oraz teczka zatytułowana *Materiały do kroniki* zawierająca różną dokumentację parafii Zielonki mogącą być przydatną przy tworzeniu kiedyś opracowania historycznego.

Choć wspólnota parafialna w Zielonkach może poszczycić się, że funkcjonowało w niej jedno z najstarszych bractw – Bractwo św. Anny (założone w 1479 roku), to niestety nie odrodziło się ono po zaprzestaniu działalności w okresie PRL, ani też nie zachowało się po nim zbyt wiele dokumentów. Najcenniejszym zabytkiem do badania jego dziejów jest *Xiążka bracka* założona w 1779 roku. Znajduje się w nim opis celu bractwa, jego hymn, wpisy nowych członków oraz odpisy dokumentów – erekcyjnego i nadania odpustów. Co najmniej do drugiej połowy

⁵⁰ APZ, sygn. 534/1/0/1.12/6-7.

⁵¹ APZ, sygn. 534/1/0/8.1/1 (t. 1: 1878-1900) autorzy: ks. Piotr Kwieciński i ks. Jan Michalik, sygn. 534/1/0/8.1/2 (t. 2: 1901-1911) autor: ks. Jan Michalik, sygn. 534/1/0/8.1/3 (t. 3: 1912-1932) autor: ks. Konstanty Łabędź i ks. Jan Buda, sygn. 534/1/0/8.1/4 (t. 4: 1933-2018) autor: Jan Bulak.

⁵² BHGZ 3.

⁵³ APZ, sygn. 534/1/0/8.1/4.

⁵⁴ APZ, sygn. 534/1/0/8.2/1.

⁵⁵ APZ, sygn. 534/1/0/8.3/1-3.

⁵⁶ APZ, sygn. 534/1/0/8.4/1.

XIX wieku przetrwał oryginał młodszego dokumentu, dziś nieznanany, skoro w kronice ks. Kwieciński zanotował:

Przy kościele zastałem Bractwo św. Anny (...) Stara to bardzo przy kościele zieloneckim konfraternia (...) skoro dyplom nadania odpustów tej konfraterni przez Jana Rzeszowskiego bpa krakows[kiego] datowany jest 24 Januari 1479 an[no]. Wierzytelna kopia tego dokumentu przechowana jest w odpisie w księdze brackiej. Drugi zaś dyplom odpustów dla tego bractwa od archikonfraterni św. Anny przy kościele bernardynów w Warszawie wydany 7 sierpnia 1689 r. dochował się dotąd w oryginale na pergaminie z wiszącą w blaszanej puszcze, na wosku wyciśniętą pieczęcią; a wierzytelny jego odpis znajduje się w tej samej księdze brackiej⁵⁷.

Pomimo że Bractwo św. Anny przestało funkcjonować pod koniec lat 40. XX wieku, prowadzona była nadal do 1980 roku księga składek jego członków⁵⁸. Czy faktycznie bractwo działało potajemnie, czy może w księdze tej zapisywano inne datki, a dla niepoznaki przypisano ją do bractwa? Na te pytania mogłaby odpowiedzieć wyłącznie osobna praca badawcza poświęcona jego działalności.

Oprócz Bractwa św. Anny w parafii przez krótki czas funkcjonowały Bractwo Trzeźwości oraz Bractwo Żywego Różańca, po których pozostały niewielkie zeszyty zawierające spisy członków⁵⁹. W 1943 roku założono księgę, w której zawarto spis członków III zakonu w Zielonkach⁶⁰. Obecnie nic więcej nie wiadomo o funkcjonowaniu tych ostatnich z wymienionych wspólnot religijnych.

Dokumenty gospodarcze

W najstarszych znanych źródłach nie podawano danych dotyczących dokumentów znajdujących się w archiwum parafialnym. Dopiero akt wizytacji z 1783 roku pozwala na pełne rozeznanie w tej kwestii. Oprócz ksiąg do sprawowania kultu wyszczególniono, że w archiwum przechowywany był odpis z *Liber beneficiorum* Jana Długosza, wypis z *Liber retaxationum*, dokument z 23 czerwca 1531 roku. dotyczący ustąpienia Akademii Krakowskiej prawa patronatu przez kapitułę katedralną, dekret królewski z 1622 roku dotyczący *dziedzictwa ogrodu w Zielonkach*, kopia dekretu z 20 października 1694 roku dotyczącego dziesięciny z Toń, przywilej króla Augusta II dotyczący gruntu z 25 czerwca 1700 roku oraz odpisy aktów wizytacji z 1598, 1727 i 1748 roku⁶¹. Wspomniano również o istnieniu, nieznanego dziś, inwentarza z 1764 roku⁶². W inwentarzu kościelnym z 1875 roku wzmiankowano jedynie wyciąg z *Liber beneficiorum* Długosza w dwóch egzemplarzach. Dodatkowo w archiwum przechowywano dokument poświadczający fundację mszalną rodziny Całczyńskich z 1807 roku⁶³. Do inwentarza tego należałoby jednak podchodzić

⁵⁷ BHGZ 3, s. 18.

⁵⁸ APZ, sygn. 534/1/0/14.1/5.

⁵⁹ APZ, sygn. 534/1/0/11/2.

⁶⁰ APZ, sygn. 534/1/0/11/3.

⁶¹ Bulak, Makarczyk, *Akta wizytacji*, s. 48.

⁶² Tamże, s. 49.

⁶³ Inwentarz 1875 – APZ, sygn. 534/1/0/15.1/3, s. 38. Zob. więcej: BHGZ 3, s. 43-44.

z ostrożnością, skoro w trzy lata później zielonecki proboszcz pisał przytoczone wyżej słowa o średniowiecznym dokumencie założycielskim Bractwa św. Anny.

Jednymi z najważniejszych źródeł do badania życia parafii są przeprowadzane cyklicznie akta wizytacji i inwentarze. Po każdej dokonanej w kościele wizytacji należało pobierać z konsystorza *ekstrakt*, czyli odpis, wyciąg ze sporządzonego przez wizytatora aktu. Oprócz tego po śmierci plebanów powinno się przygotować inwentarz, aby zliczyć i zabezpieczyć mienie kościelne pozostawione przez zmarłego i przedstawić przychodzącemu następcy jak najbardziej aktualny wykaz dóbr. Wizytacje znajdujące się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie z XVI-XVIII wieku zostały już wydane⁶⁴. W parafii Zielonki zachował się w dość dobrym stanie zbiór inwentarzy z lat 1709, 1716, 1721, 1727, 1748 scalonych w jedną księgę⁶⁵. Inwentarz dokonany po śmierci proboszcza ks. Jakuba Niegowieckiego z 1784 roku znany jest z odpisu dokonanego w XX wieku znajdującego się w archiwum parafii⁶⁶. Ponadto w archiwum parafialnym można znaleźć inwentarze i wizytacje kościoła z następujących lat:

- 1783 – odpis wizytacji generalnej⁶⁷;
- 1784 – odpis inwentarza⁶⁸;
- 1802 – *Opis kościoła zieloneckiego*⁶⁹;
- po 1807 – *Opisanie kościoła parafialnego*⁷⁰;
- 1875 – inwentarz parafii (wykonany, aby zbadać majątek kościelny wobec toczącej się sprawy usamodzielniania się parafii)⁷¹;
- 1895 – odpis wizytacji generalnej biskupa Jana Puzyny⁷²;
- 1903 – odpis wizytacji kardynała Jana Puzyny⁷³;
- 1921 – wizytacja dziekańska⁷⁴;
- 1926 – inwentarz kościelny sporządzony przy objęciu probostwa przez ks. Jana Budę⁷⁵;
- 1933 – inwentarz sporządzony na podstawie rozporządzenia synodu krakowskiego⁷⁶;
- 1943 – inwentarze sporządzone po śmierci ks. Jana Budy⁷⁷;

⁶⁴ Bulak, *Akta wizytacji... XVI-XVII w.* oraz Bulak, Makarczyk, *Akta wizytacji*.

⁶⁵ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/1.

⁶⁶ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 325-342.

⁶⁷ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 235, 237-261. Wizytacja ta została opracowana i wydana: Bulak, Makarczyk, *Akta wizytacji*, s. 41-52.

⁶⁸ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 325-342.

⁶⁹ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 280-288.

⁷⁰ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 289-295.

⁷¹ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/3.

⁷² APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 262-277.

⁷³ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5, s. 278-280 (wizytacja); APZ, sygn. 534/1/0/7.1/1, s. 26-46 (protokół przedwizytacyjny).

⁷⁴ APZ, sygn. 534/1/0/7.2/1.

⁷⁵ APZ, sygn. 534/1/0/7.2/2, s. 1-10.

⁷⁶ APZ, sygn. 534/1/0/15.6.

⁷⁷ APZ, sygn. 534/1/0/7.2/2, s. 11-12, 13-16 (protokoły przy oddaniu w administrację ks. Kacprowi Puchalskiemu); APZ, sygn. 534/1/0/15.1/7 (inwentarz sporządzony przez ks. Adama Ziębę, wydany w BHGZ 2).

- 1961 – inwentarz parafii (wraz z uzupełnieniem z 1984 roku)⁷⁸;
- 1963 – wizytacja kanoniczna bpa Juliana Groblickiego⁷⁹;
- 1972 – wizytacja kanoniczna bpa Albina Małysiaka⁸⁰; *Sprawozdanie z przeglądu materialnego kościoła, plebanii oraz beneficjum w Zielonkach ad Kraków*⁸¹;
- 1977 – wizytacja kanoniczna kard. Karola Wojtyły⁸²;
- 1981 – wizytacja dziekańska⁸³;
- 1984 – protokół z przekazania kościoła i beneficjum ks. Adamowi Lisikowi⁸⁴;
- 1988 – wizytacja kanoniczna bpa Jana Szkodonia⁸⁵;
- 1993 – wizytacja kanoniczna kard. Franciszka Macharskiego⁸⁶; wizytacja dziekańska⁸⁷;
- 1994 – wizytacja dziekańska⁸⁸;
- 2006 – inwentarz parafii⁸⁹;
- 2015 – formularz wypełniany na potrzeby wizytacji dziekańskiej⁹⁰.

Zasób obejmuje także protokoły o zabezpieczeniu temporaliiów kościoła i beneficjum (z różnych lat) i protokoły komisji przedwizytacyjnych, inwentaryzacje architektoniczne kościoła, a także inwentarze kaplicy witkowskiej z 1900 roku i kaplicy szpitala okulistycznego z 1972 roku⁹¹. Wyżej wspomniano, że w latach 1844-1902 prowadzono *Księgę zawierającą spis sprawionych rzeczy do kościoła w Zielonkach*, w której zapisywano przychodzące nowe przedmioty do inwentarza⁹².

Bardzo ważnymi aktami, które pozwalały na stałe funkcjonowanie kapłana przy kościele, były fundacje mszalne, które w Zielonkach zachowały się dla lat 1875-1984⁹³. Oprócz tego fundacje mszalne spisał ks. Piotr Kwieciński w I tomie kroniki⁹⁴ oraz ks. Wojciech Karabuła⁹⁵. Źródła dokumentujące życie gospodarcze parafii wyszczególnione są także w seriach 12. i 13. inwentarza. W serii 12. zgromadzono akta inżynieryjne poświęcone kościołowi parafialnemu⁹⁶, jego konkretnym miejscom i przedmiotom (kaplica, dzwonnica, organy, pomnik Jana Pawła II itp.),

⁷⁸ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/8.

⁷⁹ APZ, sygn. 534/1/0/7.1/1, k. 56-57.

⁸⁰ APZ, sygn. 534/1/0/7.1/1, k. 58-63.

⁸¹ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/9.

⁸² APZ, sygn. 534/1/0/7.1/1, k. 64-69.

⁸³ APZ, sygn. 534/1/0/7.2/2, s. 17-20; APZ, sygn. 534/1/0/7.2/2, s. 22-24 (protokół przedwizytacyjny).

⁸⁴ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/9.

⁸⁵ APZ, sygn. 534/1/0/7.1/1, k. 70-74.

⁸⁶ APZ, sygn. 534/1/0/7.1/1, k. 75-79.

⁸⁷ APZ, sygn. 534/1/0/7.2/2, s. 25-27.

⁸⁸ APZ, sygn. 534/1/0/7.2/2, s. 29.

⁸⁹ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/10.

⁹⁰ APZ, sygn. 534/1/0/7.2/2.

⁹¹ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/4.

⁹² Opublikowana wraz z aparatem krytycznym przez Adriana Kędzierskiego w BHGZ 3, s. 253-331.

⁹³ APZ, sygn. 534/1/0/3/1.

⁹⁴ BHGZ 3, s. 44.

⁹⁵ APZ, sygn. 534/1/0/15.1/5.

⁹⁶ APZ, sygn. 534/1/0/12.1.

jak i innym miejscom kultu na dawnym obszarze parafii: kaplicy w Witkowicach⁹⁷ oraz budowie kościoła w Toniach⁹⁸ i Bibicach⁹⁹. W serii 13. umieszczono dokumenty techniczne dotyczące starej i nowej plebanii oraz zebrano dokumentację na temat gruntów parafialnych z lat 1899-2009.

Dokumentację finansową umieszczono w serii 14. Badacze mogą zapoznać się z materiałem pochodzącym z lat 1872-1999, m.in. z papierami wartościowymi, książeczkami oszczędnościowymi, korespondencją poruszającą te zagadnienia oraz księgami różnych składek.

W serii 18. inwentarza również zgromadzono różnorakie dokumenty związane z życiem gospodarczym parafii, np. protokoły posiedzeń komitetu kościelnego z lat 1867-1899, dokumentację dotyczącą cmentarza parafialnego, akty notarialne, rozporządzenia konsystorza (karii metropolitalnej), nominacje, aplikaty, umowy o pracę i wiele innych.

Inne dokumenty związane z życiem religijnym parafii

Poza wymienionymi kronikami parafii i wspólnot bardzo ważnym źródłem, bo prowadzonym na bieżąco od 1943 roku, są zeszyty ogłoszeń parafialnych, których jest 14¹⁰⁰. Z nieznanym nam przyczyn występują luki dla lat 1945-1949, 1957-1963 i 1983-1984. Od 1974 roku prowadzono osobne zeszyty, z których odczytywano ogłoszenia w kaplicach dojazdowych¹⁰¹.

Badaczom chcącym poznać życie religijne parafian w okresie PRL i w latach 90. można polecić sięgnięcie do serii 10. zasobu, w których zgromadzono różne dokumenty poświęcone kultowi religijnemu. Znajdują się tam więc akta korespondencji z kurią metropolitalną z lat 1944-2014, materiały dokumentujące akcje duszpasterskie i wskazujące ówczesne inspiracje (np. teksty dróg krzyżowych), ale też i programy rekolekcji. Znalazła się tam również dokumentacja, krótko funkcjonującej w parafii Zielonki, Akcji Katolickiej i Katolickiego Stowarzyszenia Mieszkańców Wsi i Małych Miast¹⁰².

W inwentarzu zostały także ujęte dokumenty związane z prowadzeniem katechezy parafialnej w drugiej połowie lat 80. XX wieku¹⁰³. Te niedoceniane źródła są właściwie jedynym pozostałym w tym lokalnym archiwum dowodem, że w okresie PRL prowadzono katechizację dzieci przy kościele parafialnym. Dodatkowo przechowuje się zeszyty katechizacji dla wsi parafialnych z lat 90., a więc z okresu, kiedy równolegle prowadzono dokumentację szkolną i parafialną.

W serii 17. umieszczono dokumentację fotograficzną. Niestety, bardzo skromną, bo obejmującą zaledwie dwie jednostki (dwa albumy). Pierwszy album, utworzony w drugiej połowie lat 70. XX wieku, zawiera 51 zdjęć, na których przedstawiono

⁹⁷ APZ, sygn. 534/1/0/12.2.

⁹⁸ APZ, sygn. 534/1/0/12.3.

⁹⁹ APZ, sygn. 534/1/0/12.4.

¹⁰⁰ APZ, sygn. 534/1/0/9.1/1-14. Od lipca 2018 roku ogłoszenia są na bieżąco drukowane i wkładane do segregatora.

¹⁰¹ APZ, sygn. 534/1/0/9.2/1-2.

¹⁰² APZ, sygn. 534/1/0/10/7.

¹⁰³ APZ, sygn. 534/1/0/16.

miejsca kultu w parafii Zielonki (kościół, kaplice, kapliczki, krzyże, figury). Zdjęcia tym cenniejsze, że poza samymi kapliczkami, często już nieistniejącymi, można na nich zobaczyć krajobrazy nieistniejącej już wsi. Kolejny album zawiera 23 zdjęcia z odwiedzin kardynała Karola Wojtyły w parafii Zielonki. Choć zdjęcia te są cenną pamiątką, powstawały w wielu egzemplarzach i ich kopie przechowywane są w wielu domach lokalnej społeczności, a ponadto były wykorzystywane przy tworzeniu opracowań historycznych i folderów¹⁰⁴.

Podsumowując, archiwum parafii pw. Narodzenia NMP w Zielonkach obejmuje 389 jednostek archiwalnych wytworzonych w latach 1709-2019. Znajdują się w nim cenne materiały do badań przyczynkarskich z zakresu życia codziennego wsi parafialnych, historii gospodarczej Kościoła, oraz do kwerend genealogicznych, socjologicznych i wielu innych. Od 2022 roku akta te są uporządkowane i skatalogowane, a efekty prac zostały przedstawione poniżej.

ANEKS

Inwentarz archiwum parafii pw. Narodzenia NMP w Zielonkach.

Układ zespołu

1. Księgi metrykalne

Daty skrajne: 1739-2003. Liczba j.a.: 180

1.1. Księgi parafialne chrztów

Daty skrajne: 1739-1988. Liczba j.a.: 11

1.2. Akta stanu cywilnego urodzeń

Daty skrajne: 1797-1872. Liczba j.a.: 49

1.3. Makularze ksiąg parafialnych chrztów

Daty skrajne: 1986-2003. Liczba j.a.: 1

1.4. Księgi parafialne zapowiedzi przedślubnych

Daty skrajne: 1862-1981. Liczba j.a.: 6

1.5. Księgi parafialne ślubów

Daty skrajne: 1797-1974. Liczba j.a.: 8

1.6. Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw

Daty skrajne: 1811-1852. Liczba j.a.: 41

1.7. Księgi parafialne bierzmowania

Daty skrajne: 1865-1990. Liczba j.a.: 3

1.8. Księgi parafialne chorych

Daty skrajne: 1963-1985. Liczba j.a.: 1

1.9. Księgi parafialne zmarłych

Daty skrajne: 1797-1976. Liczba j.a.: 8

1.10. Akta stanu cywilnego śmierci

Daty skrajne: 1811-1871. Liczba j.a.: 43

1.11. Ewidencja zmarłych pochowanych na cmentarzu w Zielonkach

Daty skrajne: 1965-1982. Liczba j.a.: 1

1.12. Indeksy osobowe do ksiąg metrykalnych

Daty skrajne: 1810-2000. Liczba j.a.: 8

¹⁰⁴ Np. Bulak, *Kapłaństwo, charyzma*.

2. Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

Daty skrajne: 1946-2018. Liczba j.a.: 41

3. Księgi fundacji mszalnych

Daty skrajne: 1875-1984. Liczba j.a.: 1

4. Księgi intencji mszalnych

Daty skrajne: 2000-2020. Liczba j.a.: 8

4.1. Księgi intencji mszalnych

Daty skrajne: 2000-2019. Liczba j.a.: 7

4.2. Księgi mszalne pogrzebowe

Daty skrajne: 2016-2020. Liczba j.a.: 1

5. Działalność kancelarii parafialnej

Daty skrajne: 1926-2001. Liczba j.a.: 2

5.1. Dzienniki podawcze

Daty skrajne: 1926-2001. Liczba j.a.: 2

6. Rozporządzenia konsystorialne

Daty skrajne: 1846-1876. Liczba j.a.: 1

7. Wizytacje

Daty skrajne: 1896-2006. Liczba j.a.: 4

7.1. Wizytacje biskupie

Daty skrajne: 1896-2006. Liczba j.a.: 2

7.2. Wizytacje dziekańskie

Daty skrajne: 1921-2005. Liczba j.a.: 2

8. Kroniki

Daty skrajne: 1878-2018. Liczba j.a.: 10

8.1. Kroniki parafialne

Daty skrajne: 1878-2018. Liczba j.a.: 4

8.2. Kroniki scholi parafialnej

Daty skrajne: 1998-2001. Liczba j.a.: 1

8.3. Kroniki wspólnoty Oaza

Daty skrajne: 1982-2002. Liczba j.a.: 3

8.4. Inne materiały kronikarskie

Daty skrajne: 1969-2018. Liczba j.a.: 2

9. Ogłoszenia parafialne

Daty skrajne: 1943-2018. Liczba j.a.: 16

9.1. Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki

Daty skrajne: 1943-2018. Liczba j.a.: 14

9.2. Ogłoszenia parafialne sporządzone dla miejscowości wchodzących w skład parafii Zielonki

Daty skrajne: 1974-1987. Liczba j.a.: 2

10. Sprawy kultu religijnego

Daty skrajne: 1944-2017. Liczba j.a.: 8

11. Księgi bractw

Daty skrajne: 1779-1949. Liczba j.a.: 3

12. Budowle sakralne

Daty skrajne: 1924-2006. Liczba j.a.: 35

12.1. Kościół parafialny w Zielonkach

Daty skrajne: 1924-2001. Liczba j.a.: 26

12.2. Kaplica w Witkowicach

Daty skrajne: 1955-1996. Liczba j.a.: 2

12.3. Kaplica w Toniach

Daty skrajne: 1959-2006. Liczba j.a.: 1

12.4. Kaplica w Bibicach

Daty skrajne: 1957-1984. Liczba j.a.: 3

12.5. Pomnik Jana Pawła II

Daty skrajne: 1998-1998. Liczba j.a.: 3

13. Budynki i grunty parafialne

Daty skrajne: 1899-2009. Liczba j.a.: 21

13.1. Stara plebania

Daty skrajne: 1951-1981. Liczba j.a.: 4

13.2. Nowa plebania

Daty skrajne: 1959-1995. Liczba j.a.: 16

13.3. Grunty parafialne

Daty skrajne: 1899-2009. Liczba j.a.: 1

14. Dokumentacja finansowa parafii

Daty skrajne: 1872-1999. Liczba j.a.: 8

15. Inwentarze

Daty skrajne: 1709-2006. Liczba j.a.: 10

16. Katechizacja parafialna

Daty skrajne: 1986-1999. Liczba j.a.: 28

16.1. Dzienniki katechizacji parafialnej

Daty skrajne: 1986-1990. Liczba j.a.: 12

16.2. Zeszyty katechizacji parafialnej

Daty skrajne: 1990-1999. Liczba j.a.: 16

17. Fotografie

Daty skrajne: 1975-1988. Liczba j.a.: 2

17.1. Albumy fotograficzne

Daty skrajne: 1975-1988. Liczba j.a.: 2

18. Akta administracyjne parafii

Daty skrajne: 1867-2019. Liczba j.a.: 11

1. Księgi metrykalne

1.1. Księgi parafialne chrztów

sygn. 534/1/0/1.1/1

Księga chrztów, t. I

1739-1740, 1745, 1748-1762

Tyt. oryg.: *Liber metrices baptizatorum in ecclesia parochiali Zielonecensi conscriptus, Liber metrices sepultorum in ecclesia parochiali Zielonecensi*

J. łac., księga, rkps, opr. skóra, 12 × 32 cm, ss. 218

Uwagi: kruchy papier, liczne zagięcia i naderwania kart. Księga zawiera wykaz chrztów z lat 1745-1762, małżeństw zawartych w latach 1739-1740 oraz wykaz pochówków w parafii Zielonki w latach 1745-1750. Na wewnętrznej stronie tylnej okładki fragment spisu ludności z m.in. Wielkiej Wsi [b. daty]. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.1/2

Księga chrztów, t. II

1826-1835

Tyt. oryg.: *Liber baptisatorum ab anno Domini 1826 ad 1835*

J. łac., księga, rkps, opr. półskóra, 23,5 × 41 cm, ss. 169.

Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.1/3

Księga chrztów, t. III

1836-1848

Tyt. oryg.: *Liber baptisatorum in parochia Zielonki ab anno 1836 a[d] 1848*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37,5 cm, ss. 135

Uwagi: zniszczony grzbiet księgi oraz naderwany lewy górny róg okładki z tylnej strony. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.1/4

Księga chrztów, t. IV

1849-1861

Tyt. oryg.: *Liber baptisatorum in parochia Zielonki ab anno 1849 ad 1861*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 36,5 cm, ss. 115

Uwagi: zniszczony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.1/5

Księga urodzeń i chrztów, t. V

1862-1864

Tyt. oryg.: *Liber natorum ac baptisatorum in parochia Zielonki ab anno 1862, 1863, 1864*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 46,5 cm, ss. 71

Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.1/6

Księga urodzeń i chrztów, t. VI

1865-1874

Tyt. oryg.: *Liber natorum et baptisatorum parochiae Zielonki 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, półskóra, 25 × 39 cm, ss. 308
 Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.1/7

**Księga urodzeń i chrztów, t. VII
 1875-1884**

Tyt. oryg.: *Księga urodzin 1875-1889*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 25 × 39 cm, ss. 358

sygn. 534/1/0/1.1/8

**Księga urodzeń i chrztów, t. VIII
 1885-1901**

Tyt. oryg.: *Liber natorum tom XI ab anno 1885 ad 1902*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 27 × 39 cm, ss. 539

sygn. 534/1/0/1.1/9

**Księga urodzeń i chrztów, t. IX
 1902-1913**

Tyt. oryg.: *Liber natorum tom XII ab anno 1902 ad 1914*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 27 × 39 cm, ss. 444

sygn. 534/1/0/1.1/10

**Księga urodzin i chrztów dla miejscowości: Zielonki, Tonie, Bibice, Witkowice,
 Górka Narodowa, Garlica Murowana, Pękowice, t. X
 1913-1962**

Tyt. oryg.: *L[iber] n[atorum] tom XIII*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, 27 × 41 cm, ss. 831

Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.1/11

**Księga urodzin i chrztów dla miejscowości Zielonki, t. XI
 1945-1988**

Tyt. oryg.: *L[iber] n[atorum] tom XIV*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 46,5 cm, ss. 466

Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

1.2. Akta stanu cywilnego urodzeń

sygn. 534/1/0/1.2/1

**Księga urodzeń, t. I
 1797-1816**

Tyt. oryg.: *Księga urodzenia 1797-1812*

J. łac., księga, rkps, opr. tektura, 26 × 38 cm, ss. 207

sygn. 534/1/0/1.2/2

**Akta urodzenia, uznania i przysposobienia, t. II
 1810**

Tyt. oryg.: *Akta urodzenia, uznania i przysposobienia od dnia 15 sierpnia do 31 grudnia 1810.
 Parafia Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 36,5 cm, ss. 14

Uwagi: liczne zagięcia, naderwania, urwane karty, urwana okładka. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.2/3

Akta urodzenia, uznania i przysposobienia, t. III

1811

Tyt. oryg.: *Księga do zapisywania aktów stanu cywilnego urodzin, uznania y przysposobienia dla parafii Zielonki od 1go stycznia 1811go roku zaczynająca się roczna. Parafia Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37,5 cm, ss. 56

Uwagi: liczne zagięcia, naderwania, księga wskutek zalania posiada ślady pleśni. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.2/4

Akta urodzenia, uznania i przysposobienia, t. IV

1812

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 66

Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/5

Akta urodzenia, t. V

1813

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37,5 cm, ss. 46

Uwagi: urwany grzbiet księgi oraz okładka, kruchy papier, zniszczony lewy górny róg księgi, brak stron 1-12. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.2/6

Akta urodzenia, t. VI

1816

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 50

Uwagi: liczne zagięcia, naderwania, widoczne są ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/7

Akta urodzenia, t. VII

1818

J. pol., księga, rkps, opr. brak, 24 × 36 cm, ss. 51

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi, brak okładki, kruchy papier, zniszczona dolna część księgi. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.2/8

Akta łączone: urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zejścia dla wsi Wola

Zachariaszowska i Garlica Duchowna, t. VIII

1818

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin, zapowiedzi małżeństwa i zejścia w parafii Zielonki Wolnego Miasta Krakowa gminy III dla wsi Woli Zachariaszowskiej i Garlicy Duchowney w okręgu Królestwa Polskiego w województwie krakowskim w obwodzie miechowskim zapadłych na rok od 1go stycznia do ostatniego grudnia 1818 służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38,5 cm, ss. 12

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/9

Akta urodzenia, uznania i przysposobienia, t. IX

1819

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin, uznania i przysposobienia dla parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok od 1go stycznia do ostatniego grudnia 1819 służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 55

sygn. 534/1/0/1.2/10

Akta łączone: urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zejścia dla wsi Wola Zachariaszowska i Garlica Duchowna, t. X

1819

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin, zapowiedzi małżeństwa i zejścia parafii Zielonki Wolnego Miasta Krakowa gminy III dla wsi Wola Zachariaszowska i Garlica Duchowna w okręgu Królestwa Polskiego w województwie krakowskim w obwodzie miechowskim zapadłych na rok od 1go stycznia do ostatniego grudnia 1819 służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38,5 cm, ss. 10

Uwagi: zagięcia, naderwania kart, księga wskutek zalania posiada ślady pleśni. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/11

Akta łączone: urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zejścia dla wsi Wola Zachariaszowska i Garlica Duchowna, t. XI

1820

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 7

Uwagi: zagięcia, naderwania kart. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/12

Akta urodzenia, t. XII

1820

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1820 służąca, od dnia 1 stycznia do ostatniego grudnia r.b. 1820*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 44

sygn. 534/1/0/1.2/13

Akta łączone: urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zejścia dla wsi Wola Zachariaszowska i Garlica Duchowna, t. XIII

1821

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zejścia parafii Zielonki W. Miasta Krakowa gminy III dla wsi Wola Zacharyaszowska i Garlica Duchowna w okręgu Królestwa Polskiego w województwie i powiecie krakowskim zapadłych na rok od dnia 1 stycznia do ostatniego grudnia 1821 służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 10

sygn. 534/1/0/1.2/14

Akta urodzenia, t. XIV

1821

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzonych parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżące na rok 1821 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 40

sygn. 534/1/0/1.2/15

Akta łączone: urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zejścia dla wsi Wola Zacharyaszowska i Garlica Duchowna, t. XV

1822

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zeyścia parafii Zielonki W. Miasta Krakowa gminy III dla wsi Wola Zacharyaszowska i Garlica Duchowna w okręgu Królestwa Polskiego w województwie i powiecie krakowskim zapadłych na rok od dnia 1go stycznia do ostatniego grudnia 1822 roku służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 11

Uwagi: zniszczony lewy górny róg księgi, wskutek zalania księga posiada ślady pleśni. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.2/16

Akta urodzenia, t. XVI

1822

Tyt. oryg.: *Akta urodzonych stanu cywilnego parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa służące na rok 1822 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 34

sygn. 534/1/0/1.2/17

Akta urodzenia, t. XVII

1823

Tyt. oryg.: *Akta urodzonych stanu cywilnego w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa służące na rok 1823 od 1go stycznia do ostatniego tegoż roku służące*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 36

sygn. 534/1/0/1.2/18

Akta łączone: urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zejścia dla wsi Wola Zacharyaszowska i Garlica Duchowna, t. XVIII

1823

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin, zapowiedzi, małżeństwa i zeyścia parafii Zielonki W. Miasta Krakowa gminy III dla wsi Wola Zacharyaszowska i Garlica Duchowna w okręgu Królestwa Polskiego w województwie i powiecie krakowskim zapadłych na rok od dnia 1go stycznia do ostatniego grudnia 1823 roku służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24,5 × 37 cm, ss. 9

sygn. 534/1/0/1.2/19

Akta urodzenia, t. XIX

1824

Tyt. oryg.: *Akta urodzonych stanu cywilnego w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa służące na rok 1824 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące. Dla parafii Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 38
 Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/20

Akta urodzenia, t. XX

1827

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa służącej na rok 1827*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 48

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/21

Akta urodzenia, t. XXI

1828

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1828*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 44

sygn. 534/1/0/1.2/22

Akta urodzenia, t. XXII

1829

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1829*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 47

sygn. 534/1/0/1.2/23

Akta urodzenia, t. XXIII

1830

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu 3go Wolnego Miasta Krakowa na rok 1830*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 50

sygn. 534/1/0/1.2/24

Akta urodzenia, t. XXIV

1831

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego. Księga II obejmująca akta urodzenia parafii Zielonki w gminie IIIciej modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1831*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 35

sygn. 534/1/0/1.2/25

Akta urodzenia, t. XXV

1832

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1832*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37 cm, ss. 44

sygn. 534/1/0/1.2/26

Akta urodzenia, t. XXVI
1833

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki gminy III modlnickiej okręgu IIIgo Wolnego Miasta Krakowa na rok 1833*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37 cm, ss. 63

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/27

Akta urodzenia, t. XXVII
1834

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki gminy III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1834*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 47

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/28

Akta urodzenia, t. XXVIII
1835

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzenia parafii Zielonki gminy IIIey modlnickej okręgu IIIgo Wolnego Miasta Krakowa na rok 1835*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 55

sygn. 534/1/0/1.2/29

Akta urodzenia, t. XXIX
1836

J. pol., księga, rkps, opr. brak, 24 × 37 cm, ss. 51

sygn. 534/1/0/1.2/30

Akta urodzenia, t. XXX
1837

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzin parafii Zielonki w gminie Modlnica okręgu mogińskiego w Wolnem Mieście Krakowie roku 1837*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38 cm, ss. 62

sygn. 534/1/0/1.2/31

Akta urodzenia, t. XXXI
1838

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzin dla parafii Zielonki 1838*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37,5 cm, ss. 63

sygn. 534/1/0/1.2/32

Akta urodzenia, t. XXXII
1839

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzin w parafii Zielonki w roku 1839*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37 cm, ss. 63

sygn. 534/1/0/1.2/33

Akta urodzenia, t. XXXIII

1840

J. pol., księga, rkps, opr. brak, 24,5 × 37 cm, ss. 14

Uwagi: brak oprawy, zachował się tylko fragment księgi, strony: 31-44. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.2/34

Akta urodzenia, t. XXXIV

1841

Tyt. oryg.: *Akta urodzin parafii Zielonki 1841 roku*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37 cm, ss. 57

sygn. 534/1/0/1.2/35

Akta urodzenia, t. XXXV

1842

Tyt. oryg.: *Akta urodzin w parafii Zielonki 1842 rok*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24,5 × 37 cm, ss. 60

Uwagi: zniszczony lewy dolny róg księgi, księga wskutek zalania posiada ślady pleśni. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/36

Akta urodzenia, t. XXXVI

1843

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzonych 1843 r. parafii Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37,5 cm, ss. 56

sygn. 534/1/0/1.2/37

Akta urodzenia, t. XXXVII

1844

Tyt. oryg.: *Akta urodzenia w parafii wsi Zielonki na rok 1844*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37,5 cm, ss. 55

sygn. 534/1/0/1.2/38

Akta urodzenia, t. XXXVIII

1845

Tyt. oryg.: *Księga do wpisywania aktów urodzin cywilnych w parafii zieloneckiej w dystrykcie II balickim okręgu III W. M. Krakowa na rok 1845*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38 cm, ss. 46

sygn. 534/1/0/1.2/39

Akta urodzenia, t. XXXIX

1846

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego urodzin parafii Zielonki na rok 1846*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38 cm, ss. 53

sygn. 534/1/0/1.2/40

Akta urodzenia, t. XL

1847

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych urodzenia parafii Zielonki na rok 1847*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37,5 cm, ss. 47

sygn. 534/1/0/1.2/41

Akta urodzenia, t. XLI

1850

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych urodzin parafii Zielonki na rok 1850*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37,5 cm, ss. 47

Uwagi: urwana okładka, zniszczony grzbiet księgi, posiada ślady pleśni. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.2/42

Akta urodzenia, t. XLII

1852

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych urodzin dla parafii Zielonki na rok 1852*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 32

sygn. 534/1/0/1.2/43

Akta urodzenia, t. XLIII

1853

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych urodzin dla parafii Zielonki na rok 1853*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 41

sygn. 534/1/0/1.2/44

Akta urodzenia, t. XLIV

1854

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin dla parafii Zielonki na rok 1854*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 27

sygn. 534/1/0/1.2/45

Akta urodzenia, t. XLV

1855

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin dla parafii Zielonki na rok 1855*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 32

sygn. 534/1/0/1.2/46

Akta urodzenia, t. XLVI

1855

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin dla parafii Zielonki na rok 1855*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 32

sygn. 534/1/0/1.2/47

Akta urodzenia, t. XLVII

1862

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin dla parafii Zielonki na rok 1862*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 79

sygn. 534/1/0/1.2/48

**Akta urodzenia, t. XLVIII
1862**

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin dla parafii Zielonki na rok 1862*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 63

Uwagi: urwana okładka, zniszczony grzbiet księgi, posiada ślady pleśni. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.2/49

**Akta urodzenia, t. XLIX
1863-1872**

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego urodzin dla parafii Zielonki 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 28,5 × 42 cm, ss. 314

1.3. Makularze chrztów

sygn. 534/1/0/1.3/1

**Makularz chrztów, t. I
1986-2003**

Tyt. oryg.: *Makularz chrztów od 1 września 1986 r. do... Zielonki-Witkowice-Pękowice-Tonie-Garlica Murowana*

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 493

1.4. Księgi zapowiedzi przedślubnych

sygn. 534/1/0/1.4/1

**Księga zapowiedzi, t. I
1862-1871**

Tyt. oryg.: *Księga zapowiedzi. Parafia Zielonki. Rok 1862, 63, 64, 65, 66, 67, 1868, 1869, 1870, 1871*

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 25 × 37 cm, ss. 99

sygn. 534/1/0/1.4/2

**Księga zapowiedzi ogłaszanych w dwóch parafiach, t. II
1862-1871**

Tyt. oryg.: *Zapowiedzi księga ogłaszanych w dwóch parafiach rok 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871*

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 26 × 40 cm, ss. 10

Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.4/3

**Księga zapowiedzi, t. III
1872-1902**

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półpłótno, 26 × 40 cm, ss. 179

sygn. 534/1/0/1.4/4

**Księga zapowiedzi, t. IV
1903-1918**

Tyt. oryg.: *Księga zapowiedzi parafii Zielonki od roku 1903*

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 26 × 40 cm, ss. 145

Księga zapowiedzi, t. V
1918-1956

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półpłótno, 26 × 40 cm, ss. 409

sygn. 534/1/0/1.4/5

Księga zapowiedzi, t. VI
1957-1981

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 22 × 30 cm, ss. 404

Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.4/6

1.5. Księgi ślubów

Księga ślubów, t. I
1797-1836

Tyt. oryg.: *Liber copulatorum t. I: ab anno 1797-1832-1834-1836. Ab 1797-1836*

J. łac., pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półpłótno, 25 × 38 cm, ss. 131

sygn. 534/1/0/1.5/1

Księga ślubów, t. II
1836-1861

Tyt. oryg.: *Liber copulatorum ecclesiae parochialis ab anno 1836 ad 1862 in Zielonki*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 25 × 38,5 cm, ss. 62

sygn. 534/1/0/1.5/2

Księga ślubów, t. III
1862-1866

Tyt. oryg.: *Liber copulatorum anno 1862 in parochia Zielonki ad 1866*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 25 × 37 cm, ss. 87

sygn. 534/1/0/1.5/3

Księga ślubów, t. IV
1867-1885

Tyt. oryg.: *Liber matrimoniarum parochiae Zielonki annus 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, [1]875, [1]876, 1877, [1]878, [1]879, [1]880, [1]881, 1882, 1883, 1884, 1885*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 26 × 40 cm, ss. 194

sygn. 534/1/0/1.5/4

Księga ślubów, t. V
1886-1895

Tyt. oryg.: *Liber copulatorum ab anno 1886-1896*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 26,5 × 41 cm, ss. 96

sygn. 534/1/0/1.5/5

Księga ślubów, t. VI
1896-1927

Tyt. oryg.: *Księga ślubów 1898-1927*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, płótno, 25 × 38,5 cm, ss. 414

sygn. 534/1/0/1.5/6

**Księga ślubów, t. VII
1929-1939**

Tyt. oryg.: *Liber copulatorum ab a.D. 1929 usque ad a. 1938 parochii*
J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, płótno, 26 × 41,5 cm, ss. 126

sygn. 534/1/0/1.5/7

**Księga ślubów, t. VIII
1939-1974**

Tyt. oryg.: *Liber copulatorum. Tom VIII 1939*
J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, płótno, 26 × 41,5 cm, ss. 367

sygn. 534/1/0/1.5/8

1.6. Księgi aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw

**Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. I
1811**

Tyt. oryg.: *Księga do zapisywania aktów stanu cywilnego zapowiedzi y małżeństwa dla parafii Zielonki od dnia 1go stycznia 1811 r. zaczynająca się roczna*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 35

sygn. 534/1/0/1.6/1

**Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. II
1812**

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 58
Uwagi: uszkodzona oprawa oraz grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.6/2

**Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. III
1813**

Tyt. oryg.: *Akta zapowiedzi i małżeństwa parafii Zielonek w powiecie i departamencie krakowskim od dnia 1go stycznia zaczynające się na rok 1813*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 37

sygn. 534/1/0/1.6/3

**Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. IV
1814**

Tyt. oryg.: *Akta małżeństw i zapowiedzi parafii Zielonek powiatu w departamencie krakowskim od dnia 1go msca stycznia poczynające się na rok 1814*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 34

sygn. 534/1/0/1.6/4

**Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. V
1815**

Tyt. oryg.: *Akta małżeństwa i zapowiedzi parafii Zielonek powiatu i w departamencie krakowskim od dnia 1go msca stycznia poczynające się na rok 1815*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 23

sygn. 534/1/0/1.6/5

sygn. 534/1/0/1.6/6

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. VI
1816

Tyt. oryg.: *Akta małżeństwa i zapowiedzi parafii Zielonek powiatu i w departamencie krakowskim od dnia 1go msca stycznia poczynające się na rok 1816*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 41

sygn. 534/1/0/1.6/7

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. VII
1817

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi y małżeństw dla parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego, Niepodległego y Ściśle Neutralnego Miasta Krakowa leżącej na rok od 1go stycznia do ostatniego grudnia 1817 roku służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 37

sygn. 534/1/0/1.6/8

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. VIII
1818

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw dla parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok od 1go stycznia do ostatniego grudnia 1818 roku służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 48

sygn. 534/1/0/1.6/9

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. IX
1819

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw dla parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok od 1go stycznia do ostatniego grudnia 1819 służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 49

Uwagi: uszkodzony lewy dolny róg księgi, widoczne ślady pleśni. Stan zachowania: destrukta.

sygn. 534/1/0/1.6/10

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. X
1820

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego małżeństwa i zapowiedzi parafii Zielonek, w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1820 służąca od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 24

sygn. 534/1/0/1.6/11

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XI
1821

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństwa parafii Zielonek w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1821 służąca od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 19

sygn. 534/1/0/1.6/12

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XII
1822

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonek w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżący na rok 1822 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 16

sygn. 534/1/0/1.6/13

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XIII
1823

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżący na rok 1823 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 36

sygn. 534/1/0/1.6/14

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XIV
1824

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżący na rok 1824 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 36 cm, ss. 32

sygn. 534/1/0/1.6/15

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XV
1825

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżący na rok 1825 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 38

sygn. 534/1/0/1.6/16

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XVI
1826

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1826*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 23 × 36 cm, ss. 56

sygn. 534/1/0/1.6/17

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XVII
1827

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1827*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 44

sygn. 534/1/0/1.6/18

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XVIII
1828

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 40

Uwagi: uszkodzona oprawa, kruchy papier, widoczne ślady działalności owadów oraz pleśń. Stan zachowania: destrukcyjny.

sygn. 534/1/0/1.6/19

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XIX
1829

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1829*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 43

sygn. 534/1/0/1.6/20

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XX
1830

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1830*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 23 × 38 cm, ss. 45

sygn. 534/1/0/1.6/21

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXI
1831

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego księga IIga obejmująca akta zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1831*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25,5 × 41 cm, ss. 45

sygn. 534/1/0/1.6/22

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXII
1832

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego księga IIga obejmująca akta zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1832*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 27 × 42 cm, ss. 60

sygn. 534/1/0/1.6/23

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXIII
1833

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1833*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 26 × 41 cm, ss. 60

sygn. 534/1/0/1.6/24

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXIV
1834

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1834*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 25,5 × 39,5 cm, ss. 35

sygn. 534/1/0/1.6/25

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXV
1835

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1835*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 39,5 cm, ss. 50

sygn. 534/1/0/1.6/26

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXVI
1836

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1836*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 49

sygn. 534/1/0/1.6/27

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXVII
1837

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństwa parafii Zielonki w gminie Modlnica okręgu mogińskiego w Wolnem Mieście Krakowie roku 1837*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półskóra, 24,5 × 38,5 cm, ss. 43

sygn. 534/1/0/1.6/28

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXVIII
1838

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństwa w parafii Zielonki 1838 rok*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 35

sygn. 534/1/0/1.6/29

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXIX
1839

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństwa parafii Zielonki w roku 1839*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37 cm, ss. 35

sygn. 534/1/0/1.6/30

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXX
1840

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw na rok 1840 parafii Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 38,5 cm, ss. 24

Uwagi: uszkodzona oprawa księgi, widoczne ślady pleśni oraz działalności owadów. Stan zachowania: destrukcyjny.

sygn. 534/1/0/1.6/31

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXI
1842

Tyt. oryg.: *Akta zapowiedzi i małżeństwa parafii Zielonki roku 1842*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37 cm, ss. 47

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.6/32

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXII
1843

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw roku 1843 parafii Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37,5 cm, ss. 47

sygn. 534/1/0/1.6/33

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXIII
1844Tyt. oryg.: *Akta zapowiedzi i małżeństwa w parafii Zielonki 1844*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38,5 cm, ss. 33

sygn. 534/1/0/1.6/34

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXIV
1845Tyt. oryg.: *Księga do wpisywania aktów małżeństw i zapowiedzi cywilnych w parafii zieloneckiej w dystrykcie II balickim okręgu III W. M. Krakowa na rok 1845*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38,5 cm, ss. 45

sygn. 534/1/0/1.6/35

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXV
[1846]Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37,5 cm, ss. 49

sygn. 534/1/0/1.6/36

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXVI
1847Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki na rok 1847*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 37 cm, ss. 18

sygn. 534/1/0/1.6/37

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXVII
1848Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki na rok 1848*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 27,5 × 43 cm, ss. 29

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.6/38

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXVIII
1849Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki na rok 1849*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 39 cm, ss. 33

sygn. 534/1/0/1.6/39

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XXXIX
1850Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zapowiedzi i małżeństw parafii Zielonki na rok 1850*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 39 cm, ss. 43

sygn. 534/1/0/1.6/40

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XL
1851

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zapowiedzi i małżeństw z parafii Zielonki na rok 1851*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38 cm, ss. 33

sygn. 534/1/0/1.6/41

Księga aktów stanu cywilnego zapowiedzi i małżeństw, t. XLI

1852

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38,5 cm, ss. 12

Uwagi: uszkodzona oprawa księgi. Stan zachowania: dostateczny.

1.7. Księgi parafialne bierzmowania

sygn. 534/1/0/1.7/1

Księga bierzmowanych, t. I

1865

J. pol., poszyt, rkps, 21 × 34,5 cm, ss. 29

sygn. 534/1/0/1.7/2

Księga bierzmowanych, t. II

1866-1924

Tyt. oryg.: *Liber confirmatorum*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półskóra, 25,5 × 40 cm, ss. 93

sygn. 534/1/0/1.7/3

Księga bierzmowanych, t. III

1933-1990

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 21,5 × 33 cm, ss. 187

1.8. Księgi parafialne chorych

sygn. 534/1/0/1.8/1

Księga chorych, t. I

1963-1985

Tyt. oryg.: *Liber infirmorum*

J. pol., księga, rkps, opr. płótno, 15,5 × 21 cm, ss. 53

1.9. Księgi parafialne zmarłych

sygn. 534/1/0/1.9/1

Księga zmarłych, t. I

1797-1825

Tyt. oryg.: *Księga zmarłych 1790-1825*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półpłótno, 26 × 38 cm, ss. 208

sygn. 534/1/0/1.9/2

Księga zmarłych, t. II

1826-1838

Tyt. oryg.: *Liber mortuorum ecclesiae Zielonecensis ab anno 1826 ad 1838*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 14 × 41 cm, ss. 154

sygn. 534/1/0/1.9/3

Księga zmarłych, t. III

1839-1863

Tyt. oryg.: *Liber mortuorum ecclesiae paroch. in Zielonki ab anno Dni 1839-1863 scriptus rdmī Joannis Mastelski*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 25 × 38 cm, ss. 147

Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.9/4

Księga zmarłych, t. IV

1864-1871

Tyt. oryg.: *Liber mortuorum. Parochia Zielonki. Annus 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871*

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 25 × 37 cm, ss. 90

sygn. 534/1/0/1.9/5

Księga zmarłych, t. V

1872-1885

Tyt. oryg.: *Liber mortuorum parochiae Zielonki ab anno 1872-1885*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 26 × 40 cm, ss. 261

Uwagi: uszkodzona okładka. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.9/6

Księga zmarłych, t. VI

1886-1917

Tyt. oryg.: *Liber defunctorum parochia[e] Zielonki ab 1886 ad 1917*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półpłótno, 25 × 38 cm, ss. 411

Uwagi: urwany grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.9/7

Księga zmarłych, t. VII

1917-1941

Tyt. oryg.: *Księga zmarłych 1917-1941*

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półpłótno, 28 × 41,5 cm, ss. 223

sygn. 534/1/0/1.9/8

Księga zmarłych, t. VIII

1941-1976

J. łac., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 26,5 × 41,5 cm, ss. 352

1.10. Akta stanu cywilnego śmierci

sygn. 534/1/0/1.10/1

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. I

1811

Tyt. oryg.: *Księga do zapisywania aktów stanu cywilnego śmierci dla parafii Zielonki od dnia 1go stycznia 1811go r. zaczynająca się roczna*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 34

Uwagi: urwany lewy dolny róg księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/2

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. II

1812

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia parafii Zielonki w powiecie y departamencie krakowskim od dnia 1go stycznia zaczynające się na rok 1812. Parafia Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 39

Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/3

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. III

1813

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia parafii Zielonek w powiecie i departamencie krakowskim od dnia 1go stycznia zaczynające się na rok 1813*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 65

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/4

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. IV

1814

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia parafii Zielonek powiatu w departamencie krakowskim od dnia 1go msca stycznia poczynające się na rok 1814*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 40

Uwagi: uszkodzony górny lewy róg księgi, widoczne ślady pleśni. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/5

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. V

1815

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 26

Uwagi: urwane karty księgi, widoczne ślady zalania oraz pleśni. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/1.10/6

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. VI

1816

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia parafii Zielonek powiatu i w departamencie krakowskim od dnia 1go msca stycznia poczynające się na rok 1816*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 28

Uwagi: urwany lewy dolny róg księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/7

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. VII

1817

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zeyścia dla parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego, Niepodległego y Ścisłe Neutralnego Miasta Krakowa leżącej na rok od 1go stycznia do ostatniego grudnia 1817 r[ok]u służąca*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 29

sygn. 534/1/0/1.10/8

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. VIII

1820

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonek w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1820 służąca od 1go stycznia do ostatniego grudnia*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 38 cm, ss. 21

sygn. 534/1/0/1.10/9

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. IX
1821

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonek w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1821 od 1go stycznia do ostatniego grudnia służące*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24,5 × 36 cm, ss. 21
Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/10

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. X
1822

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia stanu cywilnego parafii Zielonek w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1822 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24,5 × 39 cm, ss. 27
Uwagi: urwany lewy dolny róg księgi, kruchy papier. Stan zachowania: destrukcyjny.

sygn. 534/1/0/1.10/11

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XI
1823

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia stanu cywilnego w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1823 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące. Dla parafii Zielonek*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24,5 × 39 cm, ss. 22
Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/12

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XII
1824

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia stanu cywilnego w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1824 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące. Dla parafii Zielonki*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24,5 × 37 cm, ss. 20

sygn. 534/1/0/1.10/13

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XIII
1825

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia stanu cywilnego w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa leżącej na rok 1825 od 1go stycznia do ostatniego grudnia tegoż roku służące. Dla parafii Zielonki*
J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24,5 × 37,5 cm, ss. 31
Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/14

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XIV
1826

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1826*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 23 × 35,5 cm, ss. 33

Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/15

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XV

1828

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii zieloneckiej w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1828*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 57

Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/16

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XVI

1829

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1829*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37,5 cm, ss. 78

Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/17

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XVII

1832

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1832*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 27 × 42 cm, ss. 32

sygn. 534/1/0/1.10/18

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XVIII

1833

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonki w gminie III okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1833*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 41 cm, ss. 37

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/19

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XIX

1834

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu III Wolnego Miasta Krakowa na rok 1834*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 25,5 × 40 cm, ss. 30

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/20

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XX

1835

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia parafii Zielonki w gminie III modlnickiej okręgu IIIgo Wolnego Miasta Krakowa na rok 1835*

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 39 cm, ss. 31

sygn. 534/1/0/1.10/21

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXI
1836

J. pol., księga, rkps, opr. miękka, 24 × 37 cm, ss. 36

Uwagi: urwana okładka księgi, widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/22

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXII
1837

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego śmierci parafii Zielonki w gminie III Modlnica okręgu mogińskiego w Wolnem Mieście Krakowie roku 1837*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 38 cm, ss. 46

sygn. 534/1/0/1.10/23

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXIII
1838

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego śmierci w parafii Zielonki 1837 rok*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półskóra, 25 × 38 cm, ss. 29

sygn. 534/1/0/1.10/24

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXIV
1839

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego śmierci parafii Zielonki w roku 1839*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37 cm, ss. 34

sygn. 534/1/0/1.10/25

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXV
1840

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia na rok 1840. Parafia Zielonki*

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 25 × 39 cm, ss. 46

Uwagi: widoczne ślady pleśni, uszkodzony prawy dolny róg księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/26

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXVI
1841

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia w parafii Zielonki 1841*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 39 cm, ss. 50

sygn. 534/1/0/1.10/27

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXVII
1842

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia w parafii Zielonki 1842*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półskóra, 24 × 38 cm, ss. 37

sygn. 534/1/0/1.10/28

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXVIII
1843

Tyt. oryg.: *Akta stanu cywilnego zeyścia 1843 r. parafii Zielonki*
J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 37

sygn. 534/1/0/1.10/29

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXIX
1844

Tyt. oryg.: *Akta zeyścia w parafii wsi Zielonki na rok 1844*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 27

Uwagi: widoczne ślady zalania, uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/30

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXX
1845

Tyt. oryg.: *Księga do wpisywania aktów zejścia cywilnych w parafii zieloneckiej w dystrykcie II balickim okręgu III W. M. Krakowa na rok 1845*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 38,5 cm, ss. 34

sygn. 534/1/0/1.10/31

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXI
1847

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zejścia parafii Zielonki na rok 1847*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 37 cm, ss. 48

sygn. 534/1/0/1.10/32

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXII
1848

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zejścia parafii Zielonki na rok 1848*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 28 × 42 cm, ss. 43

sygn. 534/1/0/1.10/33

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXIII
1849

J. pol., księga, rkps, opr. brak, 25 × 39 cm, ss. 38

sygn. 534/1/0/1.10/34

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXIV
1850

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zejścia parafii Zielonki na rok 1850*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38,5 cm, ss. 19

Uwagi: widoczne ślady zalania. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/35

Księga aktów stanu cywilnego śmierci t. XXXV
1851

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zejścia z parafii Zielonki na rok 1851*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 37,5 cm, ss. 16

sygn. 534/1/0/1.10/36

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXVI

1852

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zejścia dla parafii Zielonki na rok 1852*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 25 × 38,5 cm, ss. 24

sygn. 534/1/0/1.10/37

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXVII

1853

Tyt. oryg.: *Księga aktów cywilnych zejścia dla parafii Zielonki na rok 1853*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38 cm, ss. 33

sygn. 534/1/0/1.10/38

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXVIII

1854

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38 cm, ss. 29

Uwagi: uszkodzona strona tytułowa księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.10/39

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XXXIX

1855

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zejścia dla parafii Zielonki na rok 1855*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 39 cm, ss. 44

sygn. 534/1/0/1.10/40

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XL

1855

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zejścia dla parafii Zielonki na rok 1855*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 39 cm, ss. 46

sygn. 534/1/0/1.10/41

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XLI

1862

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zejścia dla parafii Zielonki roku 1862*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24 × 38,5 cm, ss. 54

sygn. 534/1/0/1.10/42

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XLII

1862

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zejścia dla parafii Zielonki rok 1862*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 24,5 × 38,5 cm, ss. 41

sygn. 534/1/0/1.10/43

Księga aktów stanu cywilnego śmierci, t. XLIII

1863-1871

Tyt. oryg.: *Księga aktów stanu cywilnego zejścia dla parafii Zielonki na rok 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 30 × 44 cm, ss. 184

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

1.11. Ewidencja zmarłych pochowanych na cmentarzu w Zielonkach

sygn. 534/1/0/1.11/1

Księga ewidencji zmarłych pochowanych na cmentarzu w Zielonkach

1965-1982

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 30 × 21,5 cm, ss. 112

1.12. Indeksy osobowe do ksiąg metrykalnych

sygn. 534/1/0/1.12/1

Indeks urodzeń w parafii Zielonki

1810-1855

Tyt. oryg.: *Skorowidz urodzonych czyli spis od r. 1810 do 1835 z parafii Zielonki z akt kościelno-cywilnych*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półskóra, 25 × 40 cm, ss. 57

Uwagi: uszkodzony grzbiet oraz oprawa księgi, tłuste plamy na kartach oraz okładce. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.12/2

Indeks zmarłych w parafii Zielonki

1810-1855

Tyt. oryg.: *Skorowidz zmarłych od r. 1810 poczwwszy. Parafia Zielonki*

J. pol., poszyt, rkps, opr. brak, 25 × 40 cm, ss. 39

Uwagi: zagięcia, naderwania kart. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.12/3

Indeks urodzonych w parafii Zielonki

1895-1926

Tyt. oryg.: *Indeks natorum parochiae Zielonki ab anno 1895*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 11,5 × 30 cm, ss. 116

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/1.12/4

Indeks zmarłych w parafii Zielonki

1895-1926

Tyt. oryg.: *Indeks defunctorum parochiae Zielonki ab anno 1895*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 11,5 × 30 cm, ss. 79

sygn. 534/1/0/1.12/5

Indeks ślubów w parafii Zielonki

1896-1926

Tyt. oryg.: *Indeks copulatorum parochiae Zielonki ab anno 1896*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 11,5 × 30 cm, ss. 38

sygn. 534/1/0/1.12/6

Skorowidz alfabetyczny dla Zielonek i Marszowca

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 14,5 × 30,5 cm, ss. 48

sygn. 534/1/0/1.12/7

Skorowidz alfabetyczny dla Garlicy Murowanej, Witkowic, Pękowic

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 14,5 × 30,5 cm, ss. 28

sygn. 534/1/0/1.12/8

Indeks członków Rady Parafialnej

1993

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 14,5 × 30,5 cm, ss. 1

2. Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

sygn. 534/1/0/2/1

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

1946

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/2

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

1947

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/3

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

1948

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm.

sygn. 534/1/0/2/4

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

1949

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/5

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

1950

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/6

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi

1954-1955

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1956-1957

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/7

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1958-1959

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/8

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1960-1961

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/9

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1962-1963

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/10

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1964-1966

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/11

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1967-1968

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/12

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1969-1970

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/13

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1971-1972

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/14

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1973

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/15

- sygn. 534/1/0/2/16
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1974
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/17
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1975
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/18
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1976
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/19
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1977
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/20
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1978-1979
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/21
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1980
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/22
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1981
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/23
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1982
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm
- sygn. 534/1/0/2/24
- Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1983
J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1984

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/25

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1985-1986

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/26

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1987-1988

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/27

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1989-1990

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/28

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1991-1992

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/29

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1993-1995

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/30

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1996-1997

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/31

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1998

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/32

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
1999-2000

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/33

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2001-2002

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/34

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2003-2004

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/35

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2005-2006

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/36

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2007-2008

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/37

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2009-2010

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/38

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2011-2013

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/39

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2014

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/40

Protokoły rozmów kanonicznych z narzeczonymi
2015-2018

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 30 cm

sygn. 534/1/0/2/41

3. Księgi fundacji mszalnych

Księga fundacji mszalnych
1875-1984

Tyt. oryg.: *Liber missarum fundatarum*

J. łac., pol., księga, rkps, opr. płótno, 12,5 × 20 cm, ss. 98

Uwagi: urwana okładka, uszkodzony grzbiet księgi, zagięcia kart. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/3/1

4. Księgi intencji mszalnych

4.1. Księgi intencji mszalnych

- sygn. 534/1/0/4.1/1
- Księga intencji mszalnych
2000
J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 422
- sygn. 534/1/0/4.1/2
- Księga intencji mszalnych
2001
J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 427
- sygn. 534/1/0/4.1/3
- Księga intencji mszalnych
2002
J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 436
- sygn. 534/1/0/4.1/4
- Księga intencji mszalnych
2003
J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 412
- sygn. 534/1/0/4.1/5
- Księga intencji mszalnych
2017
J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 419
- sygn. 534/1/0/4.1/6
- Księga intencji mszalnych
2018
J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 223
- sygn. 534/1/0/4.1/7
- Księga intencji mszalnych
2019
J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, 21 × 30 cm, ss. 425
Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

4.2. Księgi mszalne pogrzebowe

- sygn. 534/1/0/4.2/1
- Księga mszalna pogrzebowa
2016-2020
J. pol., zeszyt, rkps, druk, opr. miękka, 21 × 30 cm, ss. 130

5. Dzienniki podawcze

sygn. 534/1/0/5.1/1

Dziennik podawczy

1926-1951

J. pol., księga, rkps, druk, opr. półpłótno, skóra, 25,5 × 40 cm, ss. 206

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi, wyrwane karty. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/5.1/2

Dziennik podawczy

1988-2001

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 21 × 29 cm, ss. 197

6. Rozporządzenia konsystorialne

sygn. 534/1/0/6/1

Księga do wpisywania rozporządzeń władzy duchownej dla kościoła parafialnego w Zielonkach

1846-1876

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 25 × 38,5 cm, ss. 167

Uwagi: wewnątrz księgi znajdują się luźne kartki, uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

7. Wizytacje

7.1. Wizytacje biskupie

sygn. 534/1/0/7.1/1

Wizytacje biskupie

1896-2006

J. pol., luzy, rkps, druk, 21 × 33,5 cm, ss. 83

sygn. 534/1/0/7.1/2

Wizytacje biskupie

1954

J. pol., łac., księga, rkps, 21,5 × 30,5 cm, ss. 5

7.2. Wizytacje dziekańskie

sygn. 534/1/0/7.2/1

Akta wizytacji dziekańskich w parafii Zielonki

1921

Tyt. oryg.: *Księga wizyt dziekańskich*

J. pol., łac., księga, rkps, 22 × 34,5 cm, ss. 1

Uwagi: wewnątrz księgi znajdują się luźne kartki, uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/7.2/2

Akta wizytacji dziekańskich w parafii Zielonki

1926, 1943, 1981-1994, 2015

J. pol., luzy, rkps, mps, druk, 21,5 × 34,5, 21 × 30 cm, ss. 33

Uwagi: wewnątrz księgi znajdują się luźne kartki, uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

8. Kroniki

8.1. Kroniki parafialne

sygn. 534/1/0/8.1/1

Kronika parafialna, t. I

1878-1900

Tyt. oryg.: *Kronika kościoła parafialnego w Zielonkach pod wezwaniem Narodzenia Najśw. P. Maryi, wsi w obwodzie miasta Krakowa położonej, do patronatu Przesławnej Akademii Krak. należącego i wszystkich zdarzeń w związku z kościołem i probostwem zieloneckim zostających, rozpoczęta Roku Pańskiego 1878 przez ks. Piotra Kwiecińskiego od tegoż roku plebana w Zielonkach*

J. pol., łąc., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 21 × 33 cm, ss. 97

Uwagi: księga została opracowana oraz wydana w 3. tomie serii wydawniczej Biblioteka Historyczna Gminy Zielonki.

sygn. 534/1/0/8.1/2

Kronika parafialna, t. II

1900-1911

Tyt. oryg.: *Kronika kościoła parafialnego w Zielonkach pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny – rok 1900. Sprawiona przez księdza Jana Michalika proboszcza w Zielonkach*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 21,5 × 34 cm, ss. 82

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny. Księga została opracowana oraz wydana w 3. tomie serii wydawniczej Biblioteka Historyczna Gminy Zielonki.

sygn. 534/1/0/8.1/3

Kronika parafialna, t. III

1912-1932

Tyt. oryg.: *Kronika kościoła parafialnego w Zielonkach od roku 1912. Tom III*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 21,5 × 34 cm, ss. 56

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny. Księga została opracowana oraz wydana w 3. tomie serii wydawniczej Biblioteka Historyczna Gminy Zielonki.

sygn. 534/1/0/8.1/4

Kronika parafialna, t. IV

1933-2018

Tyt. oryg.: *Kronika parafii pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Zielonkach. Tom IV: lata 1933-2018*

J. pol., księga, rkps, opr. sztuczna skóra, 21,5 × 30,5 cm, ss. 458

8.2. Kroniki scholi parafialnej

sygn. 534/1/0/8.2/1

Kronika scholi parafialnej, t. I

1998-2001

Tyt. oryg.: *Dzieje scholi z Zielonek wrzesień 1998-grudzień 2001*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 22,5 × 33 cm, ss. 159

sygn. 534/1/0/8.2/2

Kronika scholi parafialnej, t. II

2001-2003

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 21 × 31 cm, ss. 146

8.3. Kroniki wspólnoty Oaza

sygn. 534/1/0/8.3/1

Kronika wspólnoty Oaza, t. I

1982-1986

Tyt. oryg.: *Kronika Oazy w Zielonkach*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, sztuczna skóra, 23 × 33 cm, ss. 95

sygn. 534/1/0/8.3/2

Kronika wspólnoty Oaza t. II

1987-1989

Tyt. oryg.: *Kronika*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, sztuczna skóra, 21,5 × 30 cm, ss. 100

Uwagi: uszkodzony prawy górny róg okładki. Stan zachowania: dostateczny.

8.4. Inne zapiski, materiały kronikarskie

sygn. 534/1/0/8.4/1

Materiały do kroniki parafii

1969-2010

J. pol., księga, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 53

sygn. 534/1/0/8.4/2

„Kronika parafialna” Antoniego Orzechowskiego

2000-2018

Tyt. oryg.: *Kronika parafii Zielonek*

J. pol., księga, rkps, 29 × 42 cm, ss. 77

9. Ogłoszenia parafialne

9.1. Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki

sygn. 534/1/0/9.1/1

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. I

1943-1945

Tyt. oryg.: *Księga ogłoszeń z ambony parafii Zielonki*

J. pol., rkps, druk, 15,5 × 20 cm, ss. 181

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/9.1/2

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. II

1949-1953

Tyt. oryg.: *Księga ogłoszeń*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 15,5 × 21,5 cm, ss. 400

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi, naderwane karty. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/9.1/3

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. III

1953-1955

Tyt. oryg.: *Księga ogłoszeń parafii Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 14 × 21 cm, ss. 284
 Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/9.1/4

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. IV
 1955-1957

Tyt. oryg.: *Księga ogłoszeń parafii Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. sztuczna skóra, półpłótno, 15 × 21 cm, ss. 186

sygn. 534/1/0/9.1/5

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. V
 1963-1965

Tyt. oryg.: *+Ave Maria+ t. VIII. Księga ogłoszeń parafialnych. Zielonki 17 XI 1963*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 14,5 × 21 cm, ss. 296

sygn. 534/1/0/9.1/6

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. VI
 1965-1973

Tyt. oryg.: *Książka ogłoszeń parafialnych Zielonki*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 20 × 30 cm, ss. 470

Uwagi: wyrwane karty. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/9.1/7

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. VII
 1973-1982

Tyt. oryg.: *Księga ogłoszeń parafialnych w Zielonkach*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, sztuczna skóra, 20 × 30 cm, ss. 631

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi, widoczne są ślady grzybów. Stan zachowania: destrukcyjny.

sygn. 534/1/0/9.1/8

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. VIII
 1985-1987

Tyt. oryg.: *Księga ogłoszeń 1987 r.*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 21,5 × 34 cm, ss. 112

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi, luźne karty. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/9.1/9

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. IX
 1987-1992

Tyt. oryg.: *Ogłoszenia duszpasterskie /od 26. niedzieli zwykłej 16.08.1987 ad 9.08.1992*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 18 × 26 cm, ss. 342

sygn. 534/1/0/9.1/10

Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. X
 1992-1995

Tyt. oryg.: *Ogłoszenia duszpasterskie*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, sztuczna skóra, 21 × 30 cm, ss. 185

Uwagi: urwana część grzbietu księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/9.1/11

**Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. XI
1995-2000**Tyt. oryg.: *Ogłoszenia duszpasterskie*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 15,5 × 21 cm, ss. 384

sygn. 534/1/0/9.1/12

**Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. XII
2000-2006**Tyt. oryg.: *Ogłoszenia 2000-2006*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 17,5 × 25 cm, ss. 311

sygn. 534/1/0/9.1/13

**Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. XIII
2006-2012**Tyt. oryg.: *Ogłoszenia 2006-2012*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 17,5 × 25 cm, ss. 314

sygn. 534/1/0/9.1/14

**Ogłoszenia parafialne w parafii Zielonki, t. XIV
2012-2018**Tyt. oryg.: *Ogłoszenia 2012-*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 17,5 × 25 cm, ss. 274

**9.2. Ogłoszenia parafialne sporządzone dla miejscowości wchodzących
w skład parafii Zielonki**

sygn. 534/1/0/9.2/1

**Odpisy ogłoszeń parafialnych dla kaplic dojazdowych w Bibicach oraz Witkowicach
1974-1976**

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 15 × 21 cm, ss. 138

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/9.2/2

**Odpisy ogłoszeń parafialnych dla kaplic dojazdowych w Witkowicach oraz Toniach
1984-1987**Tyt. oryg.: *Ogłoszenia duszpasterskie Witkowice, Tonie*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 14,5 × 20,5 cm, ss. 160

10. Sprawy kultu religijnego

sygn. 534/1/0/10/1

**Korespondencja z Kurią Metropolitalną w sprawach sprawowania kultu religijnego
1944-2014**

J. pol., luzy, mps, rkps, druk, 21 × 30 cm, ss. 71

sygn. 534/1/0/10/2

Różaniec święty w rodzinie w parafii Zielonki
1957

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 22 × 30 cm, ss. 22

sygn. 534/1/0/10/3

Droga krzyżowa ks. Jana Pietraszko, ks. Wacława Kurowskiego
1961

J. pol., luzy, mps, 22 × 30 cm, ss. 17

sygn. 534/1/0/10/4

Sanktuaria Maryjne archidiecezji krakowskiej
1963

J. pol., luzy, mps, 22 × 30 cm, ss. 22

sygn. 534/1/0/10/5

Sceny Męki Pańskiej, 1. seria
1950-1990

J. pol., luzy, mps, 22 × 30 cm, ss. 40

sygn. 534/1/0/10/6

Sceny Męki Pańskiej, 3. seria
1950-1990

J. pol., luzy, mps, 22 × 30 cm, ss. 36

sygn. 534/1/0/10/7

Dokumentacja Akcji Katolickiej, Katolickiego Stowarzyszenia Mieszkańców Wsi
i Małych Miast
1995-1997

J. pol., luzy, mps, 22 × 30 cm, ss. 36

sygn. 534/1/0/10/8

Programy rekolekcji wielkopostnych w parafii Zielonki
1997-2017

J. pol., luzy, druk, 21 × 15 cm, ss. 26

11. Księgi bractw

sygn. 534/1/0/11/1

Księga Bractwa św. Anny w Zielonkach
1779-1941

Tyt. oryg.: *Xiązka bracka św. Anny w Zielonkach R.P. MDCCLXXXV*

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, skóra, 23 × 35,5 cm, ss. 75

Uwagi: widoczne ślady działalności owadów. Stan zachowania: dostateczny.

**Księga Bractwa Trzeźwości oraz Żywego Różańca
1896-1933**

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półpłótno, 23 × 35,5 cm, ss. 125

sygn. 534/1/0/11/2

Spis Członków III Zakonu w Zielonkach

Tyt. oryg.: *Spis członków III zakonu „Zielonki” 1943*

1943-1949

J. pol., księga, rkps, druk, opr. tektura, półskóra, 22 × 18 cm, ss. 16

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/11/3

12. Budowle sakralne

12.1. Kościół parafialny w Zielonkach

**Akta dot. dzwonów przy kościele w Zielonkach
1924-1952**

J. pol., luzy, rkps, druk, 20 × 30 cm, ss. 4

sygn. 534/1/0/12.1/1

**Obliczenie statyczne kaplicy przy kościele w Zielonkach
1948**

J. pol., luzy, druk, mps, rkps, 20 × 30 cm, ss. 14

sygn. 534/1/0/12.1/2

**Pozwolenia, decyzje budowlane
1948-2001**

J. pol., luzy, druk, mps, rkps, 20 × 30 cm, ss. 133

sygn. 534/1/0/12.1/3

**Inwentaryzacja architektoniczna kościoła wraz z najbliższym otoczeniem
1951-1981**

J. pol., luzy, mps, 30 × 42 cm, ss. 17

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/4

**Projekt uporządkowania i rozbudowy kościoła w Zielonkach
1951-1981**

J. pol., luzy, mps, 30 × 42 cm, ss. 7

sygn. 534/1/0/12.1/5

**Projekt organów (pozytyw) w kościele w Zielonkach
1951-1981**

J. pol., luzy, druk, mps, rękopis, 20 × 30 cm, ss. 5

sygn. 534/1/0/12.1/6

sygn. 534/1/0/12.1/7

Projekt organów w kościele w Zielonkach – część meblowa
1951-1981

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 4

sygn. 534/1/0/12.1/8

Opis techniczny do projektu wstępnego kruchty przy kościele parafialnym w Zielonkach
1951-1981

J. pol., poszyt, mps, druk, opr. tektura, płótno, 20 × 30 cm, ss. 13

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/9

Kosztorys szczegółowy na wykonanie muru oporowego z kamienia przy kościele w Zielonkach
1951-1981

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 13

sygn. 534/1/0/12.1/10

Odwodnienie kościoła w Zielonkach
1959

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 12

sygn. 534/1/0/12.1/11

Obliczenia statyczne dot. dobudowy i przebudowy kościoła w Zielonkach
1965

J. pol., poszyt, mps, rkps, 20 × 30 cm, ss. 147

sygn. 534/1/0/12.1/12

Projekt kruchty w kościele w Zielonkach
1965-1966

J. pol., poszyt, druk, mps, rkps, opr. tektura, płótno, 20 × 30 cm, ss. 14

Uwagi: 3 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/13

Rysunki konstrukcyjne kruchty przy kościele w Zielonkach
1966

J. pol., poszyt, druk, opr. miękka, 20 × 30 cm, ss. 13

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/14

Projekt ściany szczytowej kościoła w Zielonkach – rysunki konstrukcyjne
1966

J. pol., poszyt, druk, opr. miękka, 20 × 30 cm, ss. 13

sygn. 534/1/0/12.1/15

Obliczenia statyczne i rysunki konstrukcyjne w Zielonkach
1967

J. pol., poszyt, druk, opr. miękka, 20 × 30 cm, ss. 29

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/16

Projekt dzwonnicy. Rysunki warsztatowe konstrukcje stalowe
1967

J. pol., luzy, druk, 20 × 30 cm, ss. 16

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/17

Projekt modernizacji instalacji elektrycznej kościoła w Zielonkach
1968

J. pol., poszyt, druk, opr. tektura, płótno, 20 × 30 cm, ss. 36

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/18

Decyzje w sprawie wpisania kościoła i wyposażenia do rejestru zabytków
1968-1975

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 9

sygn. 534/1/0/12.1/19

Remont instalacji elektrycznej w kościele
1968-1978

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 11

sygn. 534/1/0/12.1/20

Orzeczenie w sprawie stanu technicznego budynku organistówki parafii w Zielonkach
1971-1973

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 21

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/21

Projekt techniczno-budowlany na remont kapitalny organistówki
1972-1973

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 14

Uwagi: 3 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/22

Dokumentacja konserwatorska kościoła w Zielonkach. Adam Rachtan
1982

J. pol., księga, mps, 30,5 × 42 cm, ss. 52

sygn. 534/1/0/12.1/23

Protokoły badań instalacji elektrycznych, odgromowych, stanu bezpieczeństwa przeciwpożarowego
1978-1984
J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 21

sygn. 534/1/0/12.1/24

Projekt mebli liturgicznych dla Kościoła w Zielonkach, t. I
1985
J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 13
Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.1/25

Projekt mebli liturgicznych dla Kościoła w Zielonkach, t. II
1985
J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 25

sygn. 534/1/0/12.1/26

Projekt mebli liturgicznych dla Kościoła w Zielonkach, t. III
1985
J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 25

12.2. Kaplica w Witkowicach

sygn. 534/1/0/12.2/1

Dokumentacja dot. odbudowy kaplicy w Witkowicach
1955-1996
J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 146

sygn. 534/1/0/12.2/2

Dokumentacja techniczna dot. kaplicy w Witkowicach
1987-1995
J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 47

12.3. Kaplica w Toniach

sygn. 534/1/0/12.3/1

Kaplica w Toniach
1959-2006
J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 19

12.4. Kaplica w Bibicach

sygn. 534/1/0/12.4/1

Dokumentacja dot. kaplicy w Bibicach
1957-1984
J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 16

Projekt budowy kaplicy w Bibicach
1975-1976

J. pol., poszyt, mps, opr. tektura, sztuczna skóra, 20 × 30 cm, ss. 14
Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/12.4/2

Projekt koncepcyjny kościoła w Bibicach
1980-1982

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 12

sygn. 534/1/0/12.4/3

12.5. Pomnik Jana Pawła II

Dokumentacja dot. odsłonięcia pomnika Jana Pawła II
1998

J. pol., luzy, druk, 20 × 30 cm, ss. 57

sygn. 534/1/0/12.5/1

Prasa z otwarcia pomnika Jana Pawła II
1998

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 37

sygn. 534/1/0/12.5/2

Kopia folderu złożonego w darze Jego Świątobliwości Ojcu Świętemu Janowi
Pawłowi II

1998

J. pol., księga, druk, opr. tektura, 20 × 30 cm, ss. 21

sygn. 534/1/0/12.5/3

13. Budynki i grunty parafialne

13.1. Stara plebania

Ekspertyza stanu technicznego budynku starej plebanii

Tyt. oryg.: *Ekspertyza dotycząca stanu technicznego budynku plebanii rzymsko-katolickiej w Zielonkach k. Krakowa by uzyskać zezw[olenie] na kons[erwację]*

1951-1981

J. pol., poszyt, mps, opr. tektura, 20 × 30 cm, ss. 33

sygn. 534/1/0/13.1/1

Inwentaryzacja budowlana starej plebanii
1951-1981

J. pol., luzy, mps, opr. tektura, 20 × 30 cm, ss. 3

sygn. 534/1/0/13.1/2

Projekt techniczny. Obliczenia statyczne i rysunki konstrukcyjne adaptacji pod-
dasza na starej plebanii

1951-1981

J. pol., luzy, mps, opr. tektura, 20 × 30 cm, ss. 18

sygn. 534/1/0/13.1/3

sygn. 534/1/0/13.1/4

Opinia biegłego dot. stanu technicznego plebanii
1975

J. pol., poszyt, mps, 20 × 30 cm, ss. 3

Uwagi: 6 egzemplarzy jednostki.

13.2. Nowa plebania

sygn. 534/1/0/13.2/1

Plebania i budynek katechetyczny w Zielonkach – koncepcja architektoniczna
1959

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 16

sygn. 534/1/0/13.2/2

Opis techniczny do projektu koncepcyjnego plebanii w Zielonkach
1959

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 12

Uwagi: 3 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/13.2/3

Projekt przebudowy plebanii w Zielonkach
1961-1989

J. pol., poszyt, mps, 43 × 30 cm, ss. 8

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/13.2/4

Projekt domu parafialnego przy kościele w Zielonkach
1961-1989

J. pol., luzy, mps, 43 × 30 cm, ss. 11

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/13.2/5

Projekt techniczny adaptacji części poddasza budynku plebanii na pokoje mieszkalne
1971-1991

J. pol., poszyt, mps, opr. tektura, płótno, 20 × 30 cm, ss. 12

sygn. 534/1/0/13.2/6

Dokumentacja dot. budowy nowej plebanii w Zielonkach
1981-1995

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 36

sygn. 534/1/0/13.2/7

Budynek plebanii w Zielonkach – obliczenia statyczne. Konstrukcja
1984

J. pol., poszyt, mps, 20 × 30 cm, ss. 22

Uwagi: 3 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/13.2/8

Przedmiot robót i zestawienie materiałów dla budowy plebanii w Zielonkach
1984

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 25

sygn. 534/1/0/13.2/9

Dziennik budowy plebanii w Zielonkach
1984-1988

J. pol., poszyt, druk, rkps, płótno, 20 × 30 cm, ss. 19

sygn. 534/1/0/13.2/10

Projekt techniczny architektoniczno-budowlany plebanii w Zielonkach
1985

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 103

sygn. 534/1/0/13.2/11

Projekt techniczny plebanii w Zielonkach
1985

J. pol., poszyt, mps, 20 × 30 cm, ss. 19

Uwagi: 2 egzemplarze jednostki.

sygn. 534/1/0/13.2/12

Dokumentacja techniczna dotycząca plebanii w Zielonkach. Szkice polowe, tachimetria, pomiary kątów, niwelacja, osnowa
1985

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 59

sygn. 534/1/0/13.2/13

Projekt techniczny instalacji gazowej w budynku plebanii w Zielonkach
1986

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 8

sygn. 534/1/0/13.2/14

Projekt techniczny. Instalacje, sieci, przyłącza wod-kan-gaz oraz drenaż odwadniający w budynku plebanii
1986

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30 cm, ss. 35

sygn. 534/1/0/13.2/15

Dokumentacja dot. podłączenia plebanii do wodociągu i oczyszczalni ścieków dla szkoły podstawowej w Zielonkach
1989

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 5

sygn. 534/1/0/13.2/16

Projekt techniczny plebanii w Zielonkach. Instalacja wewnętrzna c.o.
1990

J. pol., luzy, mps, 20 × 30 cm, ss. 13

13.3. Grunty parafialne

sygn. 534/1/0/13.3/1

Dokumentacja dotycząca gruntów parafialnych
1899-2009

J. pol., luzy, mps, rkps, druk, 20 × 30 cm, ss. 122

14. Dokumentacja finansowa

sygn. 534/1/0/14.1/1

Dokumentacja finansowa. Książeczki oszczędnościowe
1872-1941

J. pol., luzy, rkps, mps, druk, 21 × 35 cm, ss. 16

sygn. 534/1/0/14.1/2

Księga poboru składkowego
1873-1969

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, 21 × 32,5 cm, ss. 177

Uwagi: zniszczony grzbiet księgi, urwane karty, liczne zagięcia kart. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/14.1/3

Historia i spis papierów wartościowych
1883-1899

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 20 × 25 cm, ss. 95

Uwagi: zniszczony grzbiet księgi, urwane karty, liczne zagięcia kart. Stan zachowania: destruk.

sygn. 534/1/0/14.1/4

Korespondencja dotycząca spraw finansowych parafii
1886-1999

J. pol., luzy, rkps, mps, druk, 21 × 30 cm, ss. 125

Uwagi: zagięcia, naderwania kart. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/14.1/5

Księga składek członków Bractwa św. Anny
1915-1980

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, półpłótno, 15,5 × 34 cm, ss. 183

sygn. 534/1/0/14.1/6

Księga dochodu i rozchodu komitetu kościelnego w Zielonkach
1912-1981

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 19,5 × 24,5 cm, ss. 109

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/14.1/7

Ofiarodawcy oraz historia powstawania kaplicy pw. MB Zwycięskiej w Zielonkach
1948

J. pol., księga, rkps, opr. tektura, płótno, 20 × 29,5 cm, ss. 29

sygn. 534/1/0/14.1/8

Listy wpłat parafian na rzecz remontu posadzki w kościele
1998

J. pol., zeszyt, rkps, miękka, 14,5 × 21 cm, ss. 94

15. Inwentarze

sygn. 534/1/0/15.1/1

Inwentarze probostwa i kościoła parafialnego w Zielonkach
1709-1748

J. pol., księga, rkps, 12 × 32,5cm, opr. płótno, półskóra, ss. 316

Uwagi: urwane fragmenty kart. Na księgę składają się: inwentarze z lat: 1709, 1716, 1721, 1727 r., 1748 r. adnotacje chrztów z okresów: VI 1710 – IV 1721, VII 1732 – IV 1733, VI 1721 – X 1728, X 1728 – VI 1732, IV 1733 – IV 1742, adnotacje ślubów z okresu X 1779 – X 1782. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/15.1/2

Spis rzeczy sprawionych do kościoła w Zielonkach
1844-1903

J. pol., księga, rkps, 13 × 38,5 cm, opr. płótno, półskóra, ss. 127

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Księga została opracowana oraz wydana w 3. tomie serii wydawniczej Biblioteka Historyczna Gminy Zielonki. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/15.1/3

Inwentarze probostwa i kościoła parafialnego w Zielonkach
1875-1901

J. pol., księga, rkps, 25 × 40 cm, opr. płótno, półskóra, ss. 63

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/15.1/4

Inwentarz kaplicy w Witkowicach
1901-1972

J. pol., księga, rkps, mps, 21 × 34 cm, opr. płótno, półskóra, ss. 11

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/15.1/5

„Parafia Zielonecka”, autor: Wojciech Karabuła
1783-1972

J. pol., księga, rkps, mps, 22 × 33cm, opr. tektura, półpłótno, ss. 335

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Księga powstała w 1921 roku, zawiera opis historyczny dziejów parafii według ks. W. Karabuły. W aneksie umieszczono odpisy dokumentów dotyczących parafii, m.in. wizytacje i inwentarze parafialne z lat: 1783, 1784, 1802, ok. 1807, 1825, 1895, 1903. Stan zachowania: dostateczny.

Inwentarz kościoła i probostwa parafii w Zielonkach
1933
J. pol., luzy, rkps, 24 × 30 cm, ss. 15

sygn. 534/1/0/15.1/6

Inwentarz kościelny i beneficjalny parafii Zielonki
1943
J. pol., luzy, rkps, 21 × 30 cm, ss. 17

sygn. 534/1/0/15.1/7

Inwentarz parafii w Zielonkach
1961-1962
J. pol., księga, mps, 21,5 × 30 cm, opr. tektura, płótno, ss. 13

sygn. 534/1/0/15.1/8

Uzupełnienie inwentarza parafii w Zielonkach z 1961 roku
1972-1984
J. pol., luzy, rkps, 24 × 30 cm, ss. 15

sygn. 534/1/0/15.1/9

Inwentarz parafii w Zielonkach
2006
J. pol., księga, rkps, 22 × 30,5cm, opr. tektura, sztuczna skóra, ss. 21

sygn. 534/1/0/15.1/10

16. Katechizacja parafialna

16.1. Dzienniki katechizacji parafialnej

Dziennik katechizacji dla Zielonek oraz Toń
1986-1987
J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 29 cm, opr. tektura, sztuczna skóra, ss. 89

sygn. 534/1/0/16.1/1

Dziennik katechizacji dla Zielonek
1986-1987
J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 60

sygn. 534/1/0/16.1/2

Dziennik katechizacji dla Witkowic
1986-1987
J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 50

sygn. 534/1/0/16.1/3

Dziennik katechizacji dla Zielonek
1987-1988
J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 57

sygn. 534/1/0/16.1/4

Dziennik katechizacji dla Witkowic
1987-1988

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 56

sygn. 534/1/0/16.1/5

Dziennik katechizacji dla Zielonek
1987-1988

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 56

sygn. 534/1/0/16.1/6

Dziennik katechizacji dla Zielonek
1988-1989

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 47

sygn. 534/1/0/16.1/7

Dziennik katechizacji dla Zielonek
1988-1989

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, sztuczna skóra, ss. 62

sygn. 534/1/0/16.1/8

Dziennik katechizacji dla Witkowic
1988-1989

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 66

sygn. 534/1/0/16.1/9

Dziennik katechizacji dla Zielonek
1988-1989

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 57

sygn. 534/1/0/16.1/10

Dziennik katechizacji dla Zielonek
1989-1990

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 49

sygn. 534/1/0/16.1/11

Dziennik katechizacji dla Witkowic
1989-1990

J. pol., księga, druk, rkps, 20 × 28 cm, opr. miękka, ss. 64

sygn. 534/1/0/16.1/12

16.2. Zeszyty katechizacji parafialnej

Zeszyt katechizacji, nr I
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 117

sygn. 534/1/0/16.2/1

Zeszyt katechizacji, nr II
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 75

sygn. 534/1/0/16.2/2

Zeszyt katechizacji, nr III
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 63

sygn. 534/1/0/16.2/3

Zeszyt katechizacji, nr IV
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 76

sygn. 534/1/0/16.2/4

Zeszyt katechizacji, nr V
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 63

sygn. 534/1/0/16.2/5

Zeszyt katechizacji, nr VI
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 63

sygn. 534/1/0/16.2/6

Zeszyt katechizacji, nr VII
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 78

sygn. 534/1/0/16.2/7

Zeszyt katechizacji, nr VIII
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 21 × 30 cm, opr. miękka, ss. 69

sygn. 534/1/0/16.2/8

Zeszyt katechizacji dla Pękowic oraz Zielonek, nr IX
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 17,5 × 25 cm, opr. miękka, ss. 240

sygn. 534/1/0/16.2/9

Zeszyt katechizacji dla Witkowic, nr X
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15,5 × 21 cm, opr. miękka, ss. 57

sygn. 534/1/0/16.2/10

Zeszyt katechizacji dla Zielonek, nr XI
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 21 cm, opr. miękka, ss. 137

sygn. 534/1/0/16.2/11

Zeszyt katechizacji, nr XII
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 21 cm, opr. miękka, ss. 60

sygn. 534/1/0/16.2/12

Zeszyt katechizacji, nr XIII
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 7

sygn. 534/1/0/16.2/13

Zeszyt katechizacji dla Zielonek, nr XIV
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 21 cm, opr. miękka, ss. 41

sygn. 534/1/0/16.2/14

Zeszyt katechizacji dla Zielonek, nr XV
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 21 cm, opr. miękka, ss. 91

sygn. 534/1/0/16.2/15

Zeszyt katechizacji dla Zielonek, nr XVI
1990-1999

J. pol., zeszyt, druk, rkps, 15 × 20,5 cm, opr. miękka, ss. 109

sygn. 534/1/0/16.2/16

17. Fotografie

17.1. Albumy fotograficzne

Kościół, kaplice, figury, krzyże w parafii Zielonki
1975-1980

J. pol., album, fotografie, pozytywy, szt. 51, czarno-białe, 20 × 30cm, opr. sztuczna skóra, ss. 28

sygn. 534/1/0/17.1/1

Album parafialny z pobytu ks. kard. Karola Wojtyły – przyszłego Ojca Świętego
1978-1988

J. pol., album, fotografie, pozytywy, szt. 23, czarno-białe, 20 × 30cm, opr. sztuczna skóra, ss. 23

sygn. 534/1/0/17.1/2

18. Akta administracyjne parafii

sygn. 534/1/0/18.1/1

Spis protokołów z posiedzeń Komitetu Kościelnego parafii Zielonki
1867-1899

J. pol., księga, rkps, 20 × 30cm, opr. tektura, ss. 44

Uwagi: uszkodzony grzbiet księgi. Stan zachowania: dostateczny.

sygn. 534/1/0/18.1/2

Dokumentacja dotycząca cmentarza parafialnego w Zielonkach
1890-1986

J. pol., luzy, rkps, mps, 20 × 30 cm, ss. 21

sygn. 534/1/0/18.1/3

Instrukcje, rozporządzenia kurii metropolitalnej w Krakowie
1890-1995

J. pol., luzy, rkps, mps, druk, 20 × 30cm, opr. tektura, ss. 50

sygn. 534/1/0/18.1/4

Dekrety, pisma dotyczące zmian terytorium parafii w Zielonkach
1932-2009

J. pol., księga, rkps, mps, druk, 20 × 30cm, opr. tektura, ss. 17

sygn. 534/1/0/18.1/5

Dekrety kurii metropolitalnej w Krakowie w sprawie zmian osobowych księży
oraz katechetów
1947-2015

J. pol., luzy, mps., druk, 20 × 30cm, opr. tektura, ss. 99

sygn. 534/1/0/18.1/6

Umowy o pracę zawarte z parafią
1953-2012

J. pol., luzy, mps, druk, rkps, 20 × 30cm, opr. tektura, ss. 46

sygn. 534/1/0/18.1/7

Akty notarialne dotyczące parafii Zielonki
1957-2013

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30cm, opr. tektura, ss. 142

sygn. 534/1/0/18.1/8

Sprawa spadku po księdzu Adamie Ziębie
1979-1981

J. pol., luzy, mps, rkps, druk, 20 × 30cm, ss.30

sygn. 534/1/0/18.1/9

Akta darowizny strojów ludowych
1988-2015

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30cm, ss. 23

sygn. 534/1/0/18.1/10

Decyzje nadania numerów NIP i REGON dla parafii w Zielonkach
1997-2011

J. pol., luzy, druk, 20 × 30cm, ss. 8

sygn. 534/1/0/18.1/11

Certyfikaty, dyplomy, wyróżnienia dla parafii Zielonki
2001-2019

J. pol., luzy, mps, druk, 20 × 30cm, ss. 7

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ)

sygn. SI 259, Inwentarz kościoła parafialnego w Zielonkach z 1825 r.

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr)

sygn. 29/350/0/1,2,3, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Zielonkach.

Opracowania

Banaś Henryk, *Dzieje rodów we wsi. Skąd się Banaś wziął w Bibicach?*, Bibice 1997.

Bińczycycki Andrzej, *Moje życie* [kopia maszynopisu w zbiorach autora].

Bulak Jan, *Akta wizytacji podkrakowskiej parafii Zielonki z XVI-XVII wieku w zasobie Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 115 (2021) s. 7-31.

Bulak Jan, *Duchowieństwo parafii Zielonki (1797-1943). Kapłański awans czy zesłanie?*, w: *Wybrane zagadnienia z dziejów Zielonek i Bibic*, red. J. Bulak, M. Zieliński, Zielonki 2018, s. 74-101.

Bulak Jan, *Kapłaństwo, charyzma i jego Zielonki. Ksiądz Adam Zięba (1907-1979)*, Zielonki 2019.

Bulak Jan, *Kilka słów o historii*, w: *Przyszłość swoją przeszłością czytajcie*, red. M. Jedlińska, Bibice 2016, s. 7-9.

Bulak Jan, Makarczyk Anna, *Akta wizytacji podkrakowskiej parafii Zielonki z XVIII wieku w zasobie w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 111 (2019) s. 15-55.

Bulak Jan, Makarczyk Anna, *Obraz Matki Boskiej Zwycięskiej w Zielonkach. Ikonografia-dzieje-kult*, w: *Wybrane zagadnienia z dziejów Zielonek i Bibic*, red. J. Bulak, M. Zieliński, Zielonki 2018, s. 123-138.

Bulak Jan, *Między panem wójtem i plebanem... Konflikt wójtowsko-plebański w latach 60. i 70. XIX wieku w podkrakowskiej wsi*, „Folia Historica Cracoviensia”, 23 (2017) nr 2, s. 37-69.

Bulak Jan, *Odbicie wielkich wydarzeń w kronice proboszcza małej podkrakowskiej parafii (1881-1911)*, w: *Koła naukowe – szkołą twórczego działania. Nauki humanistyczne*, red. I. Szatrawska, K. Szatrawski, M. Gołębiowska, Olsztyn 2017, s. 67-80.

- Bulak Jan, *Parafia pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Bibicach*, w: *Przyszłość swoją przeszłością czytacie*, red. M. Jedlińska, Bibice 2016, s. 42-43.
- Bulak Jan, *Rękopisy z archiwum parafii Zielonki jako źródło do poznania jej relacji z Uniwersytetem Jagiellońskim w XIX i XX w.*, w: *Littera scripta manet. Zbiory rękopiśmienne w zasobach bibliotek, archiwów i muzeów*, red. E. Danowska, A. Fluda-Krokos, Kraków 2022, s. 275-292.
- Bulak Jan, *Słownik biograficzny kapłanów pracujących w parafii Zielonki (1797-1943)*, w: *Wybrane zagadnienia z dziejów Zielonek i Bibic*, red. J. Bulak, M. Zieliński, Zielonki 2018, s. 102-121.
- Bulak Jan, *Śmierć w podkrakowskiej wsi Bibice w XIX wieku (przyczynek do studiów statystyczno-obyczajowych)*, w: *Wybrane zagadnienia z dziejów Zielonek i Bibic*, red. J. Bulak, M. Zieliński, Zielonki 2018, s. 59-73.
- Bulak Jan, *Wpływ bractwa religijnego na życie parafii na przykładzie bractwa św. Anny w Zielonkach k. Krakowa w świetle dokumentu fundacyjnego z 1479 roku*, w: *Wybrane zagadnienia z dziejów Zielonek i Bibic*, red. J. Bulak, M. Zieliński, Zielonki 2018, s. 1-14.
- Bulak Jan, Zieliński Mariusz, *Historia kultu fatimskiego i figury Matki Boskiej Fatimskiej w parafii Zielonki*, w: *Wybrane zagadnienia z dziejów Zielonek i Bibic*, red. J. Bulak, M. Zieliński, Zielonki 2018, s. 139-150.
- Gwizdała Władysław, *Nad Białuchą. O życiu rodzinnej wsi w okresie drugiej połowy XIX i pierwszej XX wieku – na podstawie dokumentów, kronik, zapisów oraz relacji mieszkańców Zielonek i własnych wspomnień – napisał Władysław Gwizdała*, Zielonki 1983 [mps].
- Kroniki parafii Zielonki i księga rzeczy sprawionych (1844-1932)*, oprac. J. Bulak, A. Kędzierski, Zielonki 2020.
- Małecki Jan Maria, *Dzieje Witkowic i Górki Narodowej dawnych wsi kapituły krakowskiej. Ze studiów nad przedmieściami Krakowa*, Kraków 2010.
- Urban Wacław, *Wieś podkrakowska w dobie nowożytnej (dzieje Bibic w latach 1475-1918)*, Kielce-Kraków 1976.
- Urbański Jan, *Parafia św. Stanisława B.M. w Krakowie-Toniach*, Kraków 2012.
- Wyżga Mateusz, *W tej pięknej ziemi. Gmina Zielonki od średniowiecza aż do czasów współczesnych*, Zielonki 2009.
- Zięba Adam, *700-lecie parafii Zielonki koło Krakowa 1260-1960*, w: J. Bulak, *Kapłaństwo, charyzma i jego Zielonki. Ks. Adam Zięba (1907-1979)*, Zielonki 2019, s. 115-135.

ARCHIWUM PARAFII W ZIELONKACH. DZIEJE I ZASÓB

Streszczenie

Artykuł prezentuje dzieje archiwum podkrakowskiej parafii Zielonki pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i szczegółowo omawia zgromadzony w nim zasób. W 2022 roku zakończono proces porządkowania i opracowywania zbiorów, w wyniku czego powstał niniejszy artykuł. Bazujące dotychczas na dokumentach tej proveniencji publikacje wydawano rzadko, w ostatnich latach nieco częściej, dzięki czemu coraz szersza jest znajomość zawartości archiwum.

Parafia w Zielonkach powstała w XIII wieku, jednak dokumenty dotyczące jej najdawniejszych dziejów znajdują się w aktach krakowskiej kapituły katedralnej i Uniwersytetu Krakowskiego. Obecny zasób archiwalny obejmuje dokumenty od XVIII wieku dotyczące parafii, na którą składały się wsie: Zielonki, Bibice, Witkowice, Tonie, Garlica, Górka Narodowa, Wola Zachariaszowska i część Pękowic. Starsze archiwalia zaginęły podczas I wojny światowej. Najpokaźniejszy zbiór stanowią księgi metrykalne, niemal kompletne od 1797 roku. Zachowały się także, bardzo cenne, kroniki z lat 1878-1932, księga Bractwa św. Anny prowadzona od końca XVIII wieku, pokaźny zbiór wizytacji i inwentarzy oraz dokumenty gospodarcze z XIX i XX wieku. Ogółem archiwum obejmuje 389 jednostek archiwalnych wytworzonych w latach 1709-2019. Dokumenty te są cenne także z powodu bliskich relacji, które do początków XX wieku łączyły parafię Zielonki z Uniwersytetem Krakowskim (Jagiellońskim) i krakowską kolegiatą św. Anny. Oprócz wyżej wymienionych, w artykule pokrótce opisano dzieje zieloneckiej kancelarii parafialnej. W aneksie dołączonym do artykułu zaprezentowano inwentarz archiwalny.

Słowa kluczowe: archiwum parafialne; Zielonki; kolegiata św. Anny; księgi metrykalne

MAŁGORZATA PRZENIOSŁO* – KIELCE
MAREK PRZENIOSŁO** – KIELCE

AKTA PERSONALNE PROFESORÓW WYDZIAŁÓW TEOLOGICZNYCH UNIWERSYTETÓW II RZECZYPOSPOLITEJ

PERSONAL FILES OF THE THEOLOGICAL FACULTY PROFESSORS OF UNIVERSITIES OF THE SECOND REPUBLIC OF POLAND

Abstract

Six universities were operating in the Second Republic; theological faculties were established at five of them: Jagiellonian University, Jan Kazimierz University in Lviv, Stefan Batory University in Vilnius, Warsaw University and Catholic University of Lublin. The theological faculties employed a total of 80 professors in the interwar period. The source base we have at our disposal while researching the professorial staff of theological faculties is remarkably rich. Personal files in particular are of great importance. Such materials are to be found in the Archive of New Files in the fond Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment. Such records are also kept in: Lithuanian Central State Archive in Vilnius, Lviv State Regional Archive, Jagiellonian University Archive and University Archive of the Catholic University of Lublin. The documents that can be found in the personal file most often relate to: matters of employment of professors, scientific activity, performance of teaching

* Małgorzata Przeniosło – prof. dr hab., Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: malgorzata.przenioslo@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-7487-9976>

** Marek Przeniosło – prof. dr hab., Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: marek.przenioslo@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7387-8530>

duties, social issues. Almost every file contains the professor's curriculum vitae and a list of his scientific achievements.

Keywords: history of science; professors; biographies; personal records; inter-war Poland; theological faculties

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wprowadzenie

W II Rzeczypospolitej funkcjonowało sześć uniwersytetów. Pięć z nich było uczelniami państwowymi: Uniwersytet Jagielloński (UJ), Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie (UJK), Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie (USB), Uniwersytet Warszawski (UW) i Uniwersytet Poznański (UP), jeden działał jako struktura prywatna: Katolicki Uniwersytet Lubelski (KUL). Na stanowiskach profesorów – kierowników katedr (zwykłych lub nadzwyczajnych) było w sumie zatrudnionych 841 osób. Niektórzy zmienili miejsce pracy i powierzono im katedrę na kolejnym uniwersytecie¹, po zsumowaniu kierujących katedrami na wszystkich uniwersytetach otrzymamy liczbę 953². Wydziały teologiczne w okresie międzywojennym istniały na pięciu z wymienionych wyżej uniwersytetów, takiej struktury nie uruchomiono tylko na UP³. W sumie na wydziałach teologicznych w okresie międzywojennym zatrudnionych było 80 profesorów, na UJ było ich 17, UJK – 22, USB – 11, UW – 18⁴, KUL – 12⁵. Liczby te nie w pełni oddają wielkość wydziałów (można ją mierzyć np. liczbą funkcjonujących w ramach wydziału katedr), zdarzało się bowiem, że jedna katedra w okresie międzywojennym miała kolejno kilku kierowników, niektóre tylko jednego. Nazwiska profesorów wydziałów teologicznych na poszczególnych uniwersytetach zamieszczono w aneksie⁶.

¹ Nie można było równocześnie kierować katedrą na dwóch uniwersytetach państwowych, możliwe było natomiast łączenie kierownictwa na uniwersytecie państwowym i na prywatnym KUL.

² Zob. M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Jagielloński*, Kielce 2021; ciż, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Katolicki Uniwersytet Lubelski*, Kielce 2022; ciż, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Kielce 2022; ciż, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Warszawski*, Kielce 2022; ciż, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Poznański*, Kielce 2022; ciż, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie*, Kielce 2022.

³ Plan utworzenia Wydziału Teologicznego na tej uczelni pojawił się już w początkowym okresie funkcjonowania uniwersytetu w 1919 roku. Główną przyczyną niemożności zrealizowania zamierzeń były kłopoty ze skompletowaniem kadry profesorskiej.

⁴ Chodzi tylko o Wydział Teologii Katolickiej, zob. przypis nr 10.

⁵ Wszyscy byli duchownymi katolickimi z wyjątkiem dwóch kapłanów grekokatolickich – profesorów UJK.

⁶ W przypadku części profesorów wydziałów teologicznych posiadamy stosunkowo skromną wiedzę na ich temat, o niektórych nie powstał nawet nieco większy niż tylko przyczynkowski tekst biograficzny przedstawiający całokształt ich życiorysu (mający charakter naukowy). Posiłkować

Baza źródłowa, którą dysponujemy badając uniwersytecką kadre profesorską jest bogata i różnorodna, choć mocno rozproszona. Materiały znajdujemy szczególnie w placówkach archiwalnych, zarówno krajowych jak i zagranicznych. Wśród archiwów krajowych niewątpliwie na czoło wysuwa się Archiwum Akt Nowych (AAN) z przechowywanym w nim zespołem Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP). Liczne materiały na temat kadry akademickiej są przechowywane w Archiwum PAN w Warszawie, także jego oddziałach w Krakowie (Archiwum Nauki PAN i PAU) i Poznaniu. W tych placówkach szczególnie cenne są spuścizny naukowców⁷. Zwykle jeszcze bogatsze są archiwa uczelni wyższych. Chodzi zarówno o archiwa działające w ramach tych uczelni, które funkcjonowały w okresie międzywojennym, jak i o archiwa szkół wyższych utworzonych po II wojnie światowej. Część przedwojennej uniwersyteckiej kadry profesorskiej po 1945 roku zasilila bowiem i te jednostki. Spośród nowych uniwersytetów w największym stopniu dotyczyło to Uniwersytetu Wrocławskiego (jego tradycje były oczywiście dużo wcześniejsze), Uniwersytetu Łódzkiego i Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu⁸. W pewnym zakresie przydatne są zbiory i innych placówek archiwalnych, trzeba tu wymienić przede wszystkim Centralne Archiwum Wojskowe (akta personalne i odznaczeniowe), archiwa kościelne (akta personalne księży), Archiwum Główne Akt Dawnych (zespół austriackiego Ministerstwa Wyznań i Oświaty zawierający materiały do 1918 roku) i Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej.

Bogate materiały dotyczące profesorów polskich uniwersytetów przechowują także archiwa zagraniczne, chodzi przede wszystkim o placówki funkcjonujące na terenach wchodzących wcześniej w skład II Rzeczypospolitej, a obecnie należące do Litwy i Ukrainy. Szczególne znaczenie mają dwa z nich: Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie (LCAP) / Lietuvos centrinis valstybės archyvas i Lwowskie Państwowe Archiwum Obwodowe (LPAO) / Державний

możemy się jednak opracowaniami na temat historii poszczególnych wydziałów. Informacje biograficzne dotyczące profesorów Wydziału Teologicznego UJ i UJK znajdujemy w monografiach tych struktur: S. Piech, *Dzieje Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1880-1939*, Kraków 1995; J. Wołczański, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1939*, Kraków 2002; zob. także: *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1933*, Lwów 1934. W przypadku Wydziału Teologicznego USB dysponujemy – przedwojenną pracą: B. Żongołłowicza, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego w okresie 1919-1929 r.*, Wilno 1931; artykułem: M. Przeniosło, *The Faculty of Theology of the Stefan Batory University in Vilnius 1919-1939*, „The Person and the Challenges: The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies”, (2015) nr 2, s. 225-248; także tekstem: W. Pietkun, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego*, w: *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996, s. 90-93. Bogate informacje dotyczące kadry profesorskiej KUL zawiera *Encyklopedia 100-lecia KUL*, t. 1-2, red. E. Gigilewicz, Lublin 2018.

⁷ Spuścizny profesorów silnie reprezentowane są także w zbiorach niektórych archiwów uczelnianych (liczne znajdują się np. w Archiwum UJ) oraz w zbiorach specjalnych niektórych bibliotek i towarzystw naukowych.

⁸ Uniwersytet Łódzki i Uniwersytet Mikołaja Kopernika wyjątkowo znacząco wzmocnili przedwojenni profesorowie USB w Wilnie. W każdym z nich pracę znalazło 14 takich osób.

архів Львівської області. Materiały na interesujący nas temat znajdujemy także w Archiwum Uniwersytetu im. Iwana Franki we Lwowie / Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Mniejsze znaczenie mają zbiory archiwów uczelni zagranicznych, na których międzywojenni profesorowie studiowali, zdobywali stopnie naukowe, a w przypadku niektórych również pracowali. W nieco szerszej skali dotyczy to uniwersytetów w Wiedniu, Berlinie, Rzymie, Innsbrucku i szwajcarskim Fryburgu.

Badacz zainteresowany materiałami biograficznymi dotyczącymi międzywojennych profesorów w pewnym zakresie może liczyć na odnalezienie przydatnych materiałów także w zbiorach specjalnych bibliotek. Wśród nich szczególnie Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, bibliotek polskich uczelni wyższych (np. w większym stopniu Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego), Lwowskiej Biblioteki Naukowej im. W. Stefanyka we Lwowie (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника), Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka).

Przedstawione wcześniej informacje na temat źródeł dotyczą ogółu międzywojennych profesorów. W przypadku kadry wydziałów teologicznych zbiory niektórych wymienionych placówek są mniej zasobne w takie materiały. Chodzi szczególnie o Archiwum PAN i archiwa większości uczelni, które powstały po II wojnie światowej, w przypadku archiwów zagranicznych o Archiwum Uniwersytetu im. Iwana Franki we Lwowie.

W tekście autorzy skoncentrują się na przedstawieniu informacji na temat teczek personalnych profesorów wydziałów teologicznych. Rozważania będą dotyczyły materiałów o takim charakterze zgromadzonych w AAN oraz w archiwach przechowywujących pozostałość aktową uniwersytetów funkcjonujących w II Rzeczypospolitej (w przypadku Polski zdeponowanych w archiwach uczelnianych, w przypadku UJK we Lwowie i USB w Wilnie w ukraińskich i litewskich archiwach państwowych). Te materiały są jednym z podstawowych (w większości wypadków najważniejszym) źródeł przy badaniu drogi życiowej i naukowej profesorów uniwersyteckich. Akta personalne profesorów, w tym profesorów wydziałów teologicznych, są materiałem, do którego sięgają badacze, ale dotyczy to albo pojedynczych opisywanych osób, albo grup reprezentujących na wybranym uniwersytecie określoną dyscyplinę naukową. W skali szerszej (wszystkie uniwersytety i wszyscy profesorowie) akta te w pełnym zakresie zostały wykorzystane przez autorów niniejszego tekstu⁹.

Miejsce przechowywania akt personalnych, kompletność i wielkość zasobu

Przedmiotem analizy będąteczki personalne profesorów uniwersyteckich wydziałów teologicznych przechowywane w AAN i archiwach, które posiadają w swych zasobach pozostałość aktową międzywojennych uniwersytetów. W tym drugim przypadku są to: Archiwum UJ, Archiwum Uniwersyteckie KUL oraz dwa archiwa zagraniczne: LCAP w Wilnie i ukraińskie LPAO. Akta międzywojennego

⁹ Efektem są publikacje wymienione w przypisie nr 2 (sześć tomów *Słownika* powstało w ramach realizacji grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki – projekt zakończony w 2022 roku).

Wydziału Teologii Katolickiej UW¹⁰ i jego profesorów nie zachowały się (uległy zniszczeniu w czasie II wojny światowej). Dysponujemy jedynie aktami tych profesorów, którzy po 1945 roku kontynuowali pracę na UW, niektórzy następnie na Akademii Teologii Katolickiej (akta dotyczą okresu powojennego, ale znaleźć w nich można również liczne informacje odnoszące się do lat wcześniejszych)¹¹.

Przechowywany w AAN zespół MWRiOP liczy ponad 7100 sygnatur. Akta personalne (oczywiście nie tylko profesorów) to sygnatury od 1518 do 6986. W przypadku teczek wszystkich profesorów uniwersyteckich zachowało się w ramach tego zespołu ponad 60% z nich. Teczki profesorów wydziałów teologicznych w tym zasobie jest proporcjonalnie mniej. Przykładowo na 18 profesorów Wydziału Teologicznego UW dysponujemy 8 teczkami, w przypadku UJ na 17 profesorów – 10 teczkami. Podkreślić trzeba, że MWRiOP nie zakładało teczek profesorom prywatnego uniwersytetu, jakim był KUL. Takie materiały o niektórych profesorach tej uczelni jednak w AAN znajdujemy, w przypadku Wydziału Teologicznego dotyczy to dwóch osób: Mariana Józefa Morawskiego i Józefa Umińskiego. Obaj poza zatrudnieniem na KUL w okresie międzywojennym związani byli z inną uczelnią państwową (pierwszy z nich z UJ, drugi z UJK).

Akta personalne profesorów są także częścią międzywojennej pozostałości aktowej poszczególnych uniwersytetów. Materiały te zgromadzone zostały w czterech archiwach:

1. Akta UJ – Archiwum UJ;
2. Akta KUL – Archiwum Uniwersyteckie KUL;
3. Akta UJK we Lwowie – LPAO;
4. Akta USB w Wilnie – LCAP.

Wcześniej wspomniano, że nie zachowały sięteczki personalne profesorów Wydziału Teologii Katolickiej UW, dotyczy to akt osobowych pracowników wszystkich wydziałów. Bogate akta UP przechowywane są w Archiwum Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, ale na tej uczelni, o czym też już była mowa, Wydziału Teologicznego nie udało się założyć. W przypadku Archiwów UJ i KUL dysponujemy zdecydowaną większością profesorskich akt personalnych (w przypadku Archiwum UJ brakuje tylkoteczki Aleksandra Wóycickiego¹²). Akta UJK i USB przechowywane są w miejscu ich funkcjonowania, czyli we Lwowie i Wilnie. Zarówno LPAO jak i LCAP nie są archiwami uczelnianymi, pierwsze ma charakter głównej państwowej placówki archiwalnej działającej na szczeblu obwodu lwowskiego (obwód jest odpowiednikiem polskiego województwa), drugie to jedno z centralnych archiwów litewskich (jest odpowiednikiem polskiego AAN). Podobnie jak w przypadku dwóch wcześniej wymienionych polskich archiwów uczelnianych, stopień zachowania teczek personalnych profesorów w LPAO i LCAP jest bardzo

¹⁰ Na UW funkcjonował także (od 1922 roku) Wydział Teologii Ewangelickiej i (od 1924 roku) Studium Teologii Prawosławnej.

¹¹ Akta te przechowywane są w Archiwum UW lub (w przypadku profesorów, którzy kontynuowali zatrudnienie w Akademii Teologii Katolickiej) w Archiwum Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

¹² Brak ten wynika z pewnością z faktu, że jego angaż na UJ był bardzo krótki i faktycznie nie prowadził on tu zajęć dydaktycznych – wcześniej i później był profesorem USB w Wilnie.

duży, w pierwszym (zespół: Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, fond 26, podzespół 5) w skali całej uczelni brakuje jedynie nielicznych akt, jeszcze lepsza sytuacja istnieje w archiwum wileńskim, tu w przypadku niektórych profesorów dysponujemy nawet więcej niż jedną teczką (gromadzono je na szczeblu rektoratu i poszczególnych wydziałów). W przypadku rektoratu znajdujemy je w dwóch podzespółach w ramach zespołu Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie (fond 175): 1 IBb i 14. Pierwszy z podzespółów zawiera niemal komplet akt profesorskich, braki w drugim wynoszą około 30%. W przypadku LCAP badacz może sięgnąć także do teczek personalnych gromadzonych na szczeblu niektórych wydziałów, nie zachowały się one jednak (lub ich nie gromadzono) w przypadku Wydziału Teologicznego (także Lekarskiego i Sztuk Pięknych).

Trzeba zaznaczyć, że teczek personalne niektórych interesujących nas osób można odnaleźć często również w pozostałości aktowej tych szkół wyższych, w których nie byli profesorami. Chodzi o przypadki wcześniejszego zatrudnienia na danej uczelni np. w charakterze pomocniczego pracownika naukowego, docenta czy zastępcy profesora. W przypadku pozostałości aktowej poszczególnych uniwersytetów często zachowała się także dokumentacja doktorska i/lub habilitacyjna niektórych przyszłych profesorów (dotyczy to także uczelni zagranicznych). Materiały te zwykle też mają charakter specyficznych akt personalnych, poza dokumentacją bezpośrednio związaną z daną procedurą można w nich znaleźć chociażby własnoręcznie przygotowane życiorysy.

Zawartość teczek personalnych

Akta personalne wchodzące w skład zespołu MWRiOP w AAN w porównaniu z tymi z poszczególnych międzywojennych uniwersytetów (Archiwum UJ, Archiwum Uniwersyteckie KUL, LPAO i LCAP) mają wprawdzie podobny charakter, jednak wykazują pewne różnice. Wynika to z częściowo odmiennych zainteresowań instytucji je gromadzących. Materiały ministerialne zwykle są bardziej ogólne, związane z najważniejszymi sprawami personalnymi. Jednak i tu nie brakuje również dokumentacji szczegółowej, która trafiała do MWRiOP. Podkreślić trzeba, że zgodnie z ówczesnymi uregulowaniami i praktyką Ministerstwo uczestniczyło jako strona nawet w sprawach drobnych związanych z codziennym funkcjonowaniem podległych mu uczelni. W niektórych wypadkach dotyczące danej osoby materiały z AAN w porównaniu z aktami uczelni odnoszą się do tych samych kwestii, nieraz są to nawet kopie poszczególnych dokumentów. Materiały uniwersyteckie są zwykle bardziej szczegółowe i urozmaicone, poza tym w pewnej części podejmują wątki nieobecne w teczkach ministerialnych.

Charakterystykę teczek personalnych profesorów wydziałów teologicznych z każdego z interesujących nas archiwów przechowujących materiały pojedynczych uniwersytetów (a więc bez AAN), mimo ich pewnej specyfiki, można przedstawić łącznie. Akta są dość obszerne, liczą zwykle od kilkudziesięciu do kilkuset kart (przeważnie jednak nie więcej niż 400, w przypadku AAN jest to zwykle nie więcej niż 300 stron). Mimo, że zawartość poszczególnych jednostek jest podobna, nawet w ramach tych samych placówek archiwalnych widoczne są pewne różnice. Wśród

najbardziej typowych dokumentów w ramach poszczególnych teczek uczelnianych można wyróżnić kilka bloków tematycznych:

1. Dokumentacja zatrudnieniowa:
 - materiały związane z decyzjami zatrudnieniowymi i awansowymi na uczelni przed otrzymaniem stanowiska profesora (np. umowy dotyczące angażu na stanowisku pomocniczego pracownika naukowego, przedłużenia zatrudnienia);
 - materiały dotyczące obsady danej katedry¹³, ewentualnie awansu ze stanowiska profesora nadzwyczajnego na zwyczajnego;
 - dokumentacja zbierana przy okazji zatrudniania i awansowania potwierdzająca uzyskanie stopnia doktora i habilitacji (dokumentacja dotycząca przebiegu samej procedury doktorskiej i habilitacyjnej zwykle zamieszczana była w oddzielnych aktach);
 - odbitki wybranych pozycji dorobku naukowego (zbierane przy okazji procedury zatrudnieniowej bądź awansowej; większość teczek tego typu materiałów nie zawiera).
2. Materiały dotyczące aktywności naukowej (były zbierane przy okazji procedur awansowych, nieraz jednak ich obecność w aktach wynikała z bieżącej sprawozdawczości poszczególnych profesorów i kierowanych przez nich zakładów).
3. Materiały dotyczące realizacji obowiązków dydaktycznych (tu także m.in. starania o urlopy i zniżki godzinowe, sprawa nieodbywania zajęć w związku z problemami zdrowotnymi lub wyjazdami służbowymi).
4. Korespondencja w sprawach służbowych (czasem również prywatnych) między danym profesorem a władzami wydziału i uczelni.
5. Życiorysy, ankiety personalne, wykazy publikacji i innych osiągnięć (tego typu materiały często towarzyszyły dokumentacji zatrudnieniowej i awansowej, nieraz wynikały jednak także z gromadzenia przez uczelnię innego rodzaju dokumentacji; w przypadku ankiet zdarzały się dołączone do nich fotografie legitymacyjne).
6. Korespondencja dotycząca wyjazdów zagranicznych (sprawa ich finansowania, uzyskiwania paszportów, sprawozdania z odbytych podróży naukowych).
7. Sprawy socjalne (sprawy mieszkań służbowych, starania o poprawę warunków mieszkaniowych, pożyczki udzielane przez uczelnię).
8. Dokumentacja potwierdzająca posiadane wykształcenie także zatrudnienie przed objęciem pracy na uniwersytecie (dokumentacja zatrudnieniowa zwykle była gromadzona w związku z koniecznością udokumentowania odpowiedniej wysługi lat w celu uzyskania praw emerytalnych).
9. Materiały związane z przyznanymi odznaczeniami i wyróżnieniami, także dotyczące różnego rodzaju konfliktów i spraw dyscyplinarnych (w przypadku spraw dyscyplinarnych zwykle zakładano w tym celu oddzielną dokumenta-

¹³ Wątek ten współautorka artykułu szerzej podejmuje w tekście: M. Przeniosło, *Obsada katedr profesorskich na uczelniach akademickich w II Rzeczypospolitej*, „Czaszy Nowożytne”, 22 (2009) s. 199-214.

cję – niemniej jednak w teczkach personalnych również pojawiają się tego typu informacje).

10. Innego rodzaju dokumenty (m.in. sprawa zezwoleń na podjęcie dodatkowej pracy; kwestie związane ze zmianą miejsca pracy; sprawa przedłużenia zatrudnienia mimo osiągnięcia wieku emerytalnego; materiały wytworzone po śmierci danej osoby – klepsydry, kondolencje, korespondencja z rodziną).

Jak już wcześniej wspomniano, tematyka materiałów zgromadzonych w ANN w ministerialnych teczkach personalnych jest w dużym stopniu zbieżna z tą obecną w aktach uczelnianych. Nieco uboższy był zakres gromadzenia materiałów zatrudnieniowych. Jest on najbardziej obszerny w przypadku procedury związanej z obsadą katedry, bowiem to na tym szczeblu podejmowano ostateczną decyzję dotyczącą nominacji (formalnie podpisywał ją jeszcze prezydent, a w początkach niepodległości naczelnik państwa). W zespole MWRiOP zwykle odnajdujemy także dość bogatą dokumentację dotyczącą starań uczelni o awans danej osoby ze stanowiska profesora nadzwyczajnego na stanowisko profesora zwyczajnego (nie zawsze te zabiegi kończyły się powodzeniem¹⁴), podobnie było w przypadku wniosków uniwersytetów o mianowanie danej osoby (po jej przejściu na emeryturę) profesorem honorowym. Ministerstwo zatwierdzało również habilitacje, ale faktycznie było to jedynie potwierdzenie decyzji, która wcześniej zapadała na poziomie uczelni. W teczkach ministerialnych uboższe są materiały odnoszące się do aktywności dydaktycznej profesorów, decyzje w tym obszarze zapadały głównie na poziomie uczelni (choć nie wszystkie). Wątki dotyczące spraw zatrudnieniowych i awansowych są przeważnie bogate w dokumentację, zawierają informacje o dorobku naukowym (m.in. wykaz publikacji, ocena dorobku), zwykle dysponujemy także życiorysem danej osoby. W niektórych teczkach dość obszerna jest korespondencja z Ministerstwem w sprawie jego zgody na przedłużenie zatrudnienia danego profesora mimo osiągnięcia przez niego wieku emerytalnego (65 lat). Obszerność tego materiału często wynikała z faktu, że o taką zgodę występowano ponownie po upływie okresu, na który go wcześniej uzyskano (niektórzy profesorowie otrzymywali zgodę na przedłużenie pracy łącznie nawet na więcej niż pięć lat). Do Ministerstwa docierała także dokumentacja dotycząca różnego rodzaju spraw kontrowersyjnych, nieprawidłowości w zarządzaniu finansami podległego danej osobie zakładu, konfliktów personalnych w danym środowisku, nieprawidłowości związanych z odbywanymi zajęciami dydaktycznymi. Tego typu spraw, biorąc pod uwagę całe uniwersyteckie środowisko profesorskie, w aktach ministerialnych jest jednak stosunkowo niewiele.

Zarówno w przypadku akt ministerialnych jak i uczelnianych stan występowania poszczególnych bloków problemowych w każdej z teczek może być różny. Tym niemniej w zdecydowanej większości możemy się spodziewać dokumentacji na temat przynajmniej niektórych z nich, zwykle tych najważniejszych (np. dotyczących nominacji profesorskich). Część zawiera też materiały bardzo specyficzne,

¹⁴ Często przyczyną była nie tyle zbyt mała aktywność naukowa, ale względy finansowe, przeseregowanie powodowało bowiem konieczność przeznaczenia przez Ministerstwo dodatkowych środków finansowych przypisanych do danej katedry (każda katedra miała określony status, była katedrą nadzwyczajną lub zwyczajną).

nieobecne w innych aktach, dotyczące indywidualnej (nieraz nietypowej), osobistej sytuacji danego profesora.

Już we wprowadzeniu wymieniono inne placówki archiwalne, w których zasobach również można poszukiwać materiałów dotyczących profesorów międzywojennych polskich uniwersytetów. Znajdują się wśród nich m.in. Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Archiwum Wojskowe, archiwa kościelne, archiwa uczelni utworzonych w Polsce po 1945 r, archiwa uczelni zagranicznych, z którymi na różnych etapach drogi życiowej mieli kontakt przyszli profesorowie. Trzeba wspomnieć o możliwości wykorzystania informacji także z innego rodzaju akt z archiwów uczelnianych (Archiwum UJ i Archiwum Uniwersyteckie KUL) i zagranicznych archiwów państwowych przechowujących akta uczelniane (LPAO i LCAP). Badacz znajdzie w tym zasobie również obszerną dokumentację związaną z funkcjonowaniem poszczególnych uniwersytetów, a w ich ramach wydziałów – w tym i wydziałów teologicznych. Cenne są szczególnie stenogramy z posiedzeń senatów i rad wydziałów; liczne informacje znajdziemy także w materiałach dotyczących funkcjonowania poszczególnych katedr i zakładów (nieraz materiały gromadzono łącznie dla grupy katedr i zakładów). Liczne oddzielne teczki, choć są one już mniej przydatne w badaniach biograficznych, tworzone dla poszczególnych obszarów funkcjonowania uczelni (sprawy naukowe, dydaktyczne, finansowe).

Podsumowanie

Teczki personalne są podstawowym materiałem źródłowym przy prowadzeniu prac nad biografiami profesorów uniwersyteckich, w tym także profesorów wydziałów teologicznych. Mowa tu o badaniach dotyczących pojedynczych profesorów, jak i większych grup o takim statusie (np. w ramach konkretnych dyscyplin czy całych uczelni). Atrakcyjność tego materiału źródłowego jest znacząca ze względu na wielowątkowość dokumentacji, często także jej dużą szczegółowość. Poza tym materiały te mają zwykle charakter dokumentów „z pierwszej ręki”, duża część z nich nie jest źródłem, które podlegało przetworzeniu. W zawartości poszczególnych akt znajdujemy liczne oryginalne materiały, których twórcą był sam bohater danej teczki. Szczególnie cenne są własnoręcznie sporządzane życiorysy, osobiście pisemnie przekazywane informacje (często udokumentowane) na temat wykształcenia i wcześniejszego zatrudnienia, dorobku naukowego, ewentualnie sytuacji rodzinnej czy zdrowotnej. Materiały te zawierają też często opinie specjalistów (danej uczelni i zewnętrznych) na temat wartości i znaczenia dorobku naukowego. W tym przypadku przygotowywano je chociażby w związku z pracami dotyczącymi obsady danej katedry.

Badacze chcący skorzystać z międzywojennych teczek personalnych profesorów wydziałów teologicznych z pewnością będą zainteresowani informacjami na temat zasad ich udostępniania. Pod tym względem w żadnej z omawianych placówek nie natrafiają na przeszkody formalne, choć szybkie zapoznanie się z aktami nie zawsze jest możliwe. Niewątpliwie najbardziej dogodne pod tym względem warunki stwarza Archiwum UJ i Archiwum Uniwersyteckie KUL, tu materiały otrzymamy „niemal od ręki”. W przypadku AAN przechowywany tam zespół MWRiOP został niedawno w zdecydowanej części zeskanowany i udostępniony

wszystkim chętnym za pośrednictwem internetu. W przypadku wileńskiego LCAP ułatwienia dla badaczy są duże i zamawiane materiały z zespołu USB można uzyskać zwykle już po kilku godzinach (najpóźniej kolejnego dnia). Największe trudności badacz napotka w przypadku ukraińskiego LPAO. Obecnie z powodu agresji rosyjskiej na Ukrainę korzystanie ze zbiorów tej placówki oczywiście nie jest możliwe, wcześniej (przed wybuchem wojny) trzeba się było liczyć z pewnymi ograniczeniami (wynikającymi szczególnie z czasu realizacji zamówień).

ANEKS

Profesorowie wydziałów teologicznych na uniwersytetach II Rzeczypospolitej¹⁵

UJ: Józef Archutowski, Antoni Bystrzonowski, Jan Fijałek, Tadeusz Glemma, Michał Godlewski, Tadeusz Gromnicki, Władysław Grzelak, Józef Kaczmarczyk, Jan Korzonkiewicz, Jan Krzemieniecki, Konstanty Michalski, Jan Salamucha, Maciej Sieniatycki, Władysław Wicher, Aleksander Wóycicki, Stanisław Zegarliński, Kazimierz Zimmermann

UJK: Jan Bartoszewski, Zygmunt Bielawski, Stanisław Frankl, Adam Gerstmann, Błażej Jaszowski, Aleksy Klawek, Józef Komarnicki, Franciszek Lisowski, Tytus Myszkowski, Andrzej Mytkowicz, Stanisław Narajewski, Stefan Leon Skibniewski, Piotr Stach, Jan Stepa, Stanisław Szurek, Szczepan Szydelski, Mieczysław Tarnawski, Józef Umiński, Kazimierz Wais, Michał Wyszyński, Stanisław Żukowski, Władysław Żyła

USB: Czesław Falkowski, Michał Klepacz, Walerian Meysztowicz, Paweł Nowicki, Antoni Pawłowski, Leon Puciata, Ignacy Świrski, Bolesław Wilanowski, Aleksander Wóycicki, Kazimierz Zimmermann, Bronisław Żongołłowicz

UW: Antoni Borowski, Józef Bromski, Alojzy Bukowski, Piotr Chojnacki, Jan Czuj, Ignacy Grabowski, Franciszek Jehliczka, Stanisław Kobyłecki, Zygmund Kozubski, Wincenty Kwiatkowski, Henryk Likowski, Wilhelm Michalski, Zdzisław Obertyński, Franciszek Rosłaniec, Jan Stawarczyk, Władysław Szczepański, Władysław Szcześniak, Antoni Szlagowski.

KUL¹⁶: Błażej Czesnys, Jan Czuj, Czesław Falkowski, Józef Maria Hoemaker, Piotr Antoni Kremer, Józef Kruszyński, Ludwik Maria Lacrampe, Marian Józef Morawski, Antoni Słomkowski, Czesław Sokołowski, Józef Umiński, Adam Marian [Jacek] Woroniecki

¹⁵ Listę (to pierwsze tego typu publikowane zestawienie) opracowano głównie na podstawie materiałów źródłowych, których dotyczy tekst.

¹⁶ Zestawienie obejmuje tylko profesorów Wydziału Teologicznego, nie uwzględnia tych profesorów innych wydziałów KUL, których np. z racji wykształcenia lub dorobku można uznać za teologów (lub zajmujących się przynajmniej w pewnym zakresie teologią).

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Akt Nowych (AAN)

sygn. 1518 – 6986, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (teczki personalne).

Archiwum Uniwersyteckie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II (AKUL)
sygn. A-30, A-45, A-61, A-62, A-66, A-69, A-71, A-308, A-486, Referat Personalny (teczki personalne).

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

sygn. S II 619, Senat Akademicki II (teczki personalne).

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie (LCAP)

fond 175, ap. 1 IBb; ap. 14, Uniwersytet Stefana Batorego (teczki personalne).

Lwowskie Państwowe Archiwum Obwodowe (LPAO)

fond 26, op. 5, Uniwersytet Jana Kazimierza (teczki personalne).

Opracowania

Encyklopedia 100-lecia KUL, t. 1-2, red. E. Gigilewicz, Lublin 2018.

Piech Stanisław, *Dzieje Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1880-1939*, Kraków 1995.

Pietkun Witold, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego*, w: *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996, s. 90-93.

Przeniosło Małgorzata, *Obsada katedr profesorskich na uczelniach akademickich w II Rzeczypospolitej*, „Czasy Nowożytnie”, 22 (2009) s. 199-214.

Przeniosło Małgorzata, Przeniosło Marek, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Jagielloński*, Kielce 2021.

Przeniosło Małgorzata, Przeniosło Marek, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Katolicki Uniwersytet Lubelski*, Kielce 2022.

Przeniosło Małgorzata, Przeniosło Marek, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Kielce 2022.

Przeniosło Małgorzata, Przeniosło Marek, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Warszawski*, Kielce 2022.

Przeniosło Małgorzata, Przeniosło Marek, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Poznański*, Kielce 2022.

Przeniosło Małgorzata, Przeniosło Marek, *Słownik biograficzny profesorów uniwersytetów Drugiej Rzeczypospolitej. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie*, Kielce 2022.

Przeniosło Małgorzata, *The Faculty of Theology of the Stefan Batory University in Vilnius 1919-1939*, „The Person and the Challenges: The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies”, (2015) nr 2, s. 225-248.

Wółczański Józef, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1939*, Kraków 2002.

Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1933, Lwów 1934. Żongołłowicz Bronisław, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego w okresie 1919-1929 r., Wilno 1931.

AKTA PERSONALNE PROFESORÓW WYDZIAŁÓW TEOLOGICZNYCH UNIwersYTETÓW II Rzeczypospolitej

Streszczenie

W II Rzeczypospolitej funkcjonowało sześć uniwersytetów, wydziały teologiczne utworzono na pięciu z nich: Uniwersytecie Jagiellońskim, Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, Uniwersytecie Warszawskim i Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Na wydziałach teologicznych w okresie międzywojennym zatrudnionych było w sumie 80 profesorów. Baza źródłowa, którą dysponujemy, badając kadrę profesorską wydziałów teologicznych, jest bogata. Duże znaczenie mają szczególnie akta personalne. Materiały takie znajdujemy w Archiwum Akt Nowych w zespole Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Taką dokumentację przechowują także: Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie, Lwowskie Państwowe Archiwum Obwodowe, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego i Archiwum Uniwersyteckie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Dokumenty, które można znaleźć w aktach personalnych najczęściej dotyczą: spraw zatrudnienia profesorów, aktywności naukowej, realizacji obowiązków dydaktycznych, spraw socjalnych. Prawie w każdej teczce znajduje się życiorys profesora i wykaz jego dorobku naukowego.

Słowa kluczowe: historia nauki; profesorowie; biografie; akta osobowe; Polska międzywojenna; wydziały teologiczne

LUCYNA SADZIKOWSKA* – KATOWICE

SERIA WYDAWNICZA ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA ŚLĄSKU. PROLEGOMENA

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA ŚLĄSKU PUBLISHING SERIES. PROLEGOMENA

Abstract

The purpose of this article is to present the publishing series titled *Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku*, which appeared on the publishing market in late 2013 and early 2014 on the initiative of Rev. Prof. Jerzy Myszor of the Faculty of Theology at the University of Silesia in Katowice. To date, 30 items have been published under the series.

By design, the series under discussion refers to and continues the series of source publications initiated in the interwar period called *Fontes*. While analysing and interpreting the individual titles of the series and characterizing the layout, the author of the article divided the published sources into four thematic blocks: martyrdom of priests; pilgrimage ministry; priestly service, i.e. church hierarchs in the service of the homeland; editorial development of archival materials. The separate thematic groups are united by the concern of the authors and editors for historical memory, the development of Silesian studies and humanistic research, for which the published materials can provide a reliable basis.

Keywords: publishing series; *Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku*; Jerzy Myszor

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Lucyna Sadzikowska – dr hab., prof. Uniwersytetu Śląskiego, Instytut Literaturoznawstwa, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Śląski w Katowicach,
e-mail: lucyna.sadzikowska@us.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-5509-4513>

Charakterystyka ogólna serii

Zasadnicza typologia wydawanych na polskim rynku tytułów zakłada podział na czasopisma, publikacje zwarte, cykle i serie wydawnicze¹. Według Barbary Kalisz seria to: „ciąg samoistnych publikacji o nieokreślonym terminie zakończenia edycji, związany wspólną problematyką, wspólnym tytułem i (lub) znakiem uwidocznionym na okładce i karcie tytułowej, jednolitym formatem oraz szatą graficzną”². Definicję tę należałoby jeszcze uzupełnić informacją, że dopełnieniem serii jest wariant wystąpienia podtytułu, numeracji lub datowania³. Elementem decydującym o tym, że dany typ publikacji należy uznać za serię, są ISSN⁴ i intencja wydawcy.

Seria będąca przedmiotem analizy w niniejszym artykule – Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku – zaczęła ukazywać się na przełomie 2013 i 2014 roku pod redakcją ks. prof. dr. hab. Jerzego Myszora, wykładowcy Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach⁵. Do tej pory w jej ramach wydano 30 opracowań (zob. Aneks).

Nazwa analizowanej serii wskazuje zakres tematyczny tekstów, które stały się przedmiotem poszczególnych opracowań. Sygnalizuje, że w serii pomieszczono materiały interesujące, poznawczo ambitne, choć dotychczas nieznane. Ponadto pozwala przypuszczać czytelnikowi, że w ramach serii będzie mieć do czynienia z pozycjami istotnymi dla badań nad przeszłością regionu śląskiego, jego życia religijnego i kulturowego, oraz tożsamością mieszkańców. Warto odnotować, że wszystkie książki wydane w ramach Źródeł do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku zawierają elementy identyfikujące je z serią. Są nimi jednolite opracowanie graficzne i spójny pomysł edytorski. Cechy te przejawiają się we wspólnym formacie publikacji – 24 × 16,5 cm (wyjątek stanowi nr 12 serii – 15,5 × 22,5 cm) oraz w zbliżonym projekcie szaty graficznej. Na okładkach wszystkich książek z serii zachowano podział na dwie części oraz tę samą kolorystykę. Ponadto publikacje są opatrzone logotypem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego (swoisty znak wodny stempla lub pieczętki zawierającej logotyp WT – umieszczony na czarnym tle w części górnej okładki) oraz znakiem graficznym usytuowanym w części środkowej okładki, łączącym dwie jej części – na żółtym tle litery: WTL UŚ. W części górnej okładki znajduje się zwykle imię i nazwisko autora oraz tytuł wydawanego dzieła. Część dolną okładki wypełnia fotografia – element graficzny związany z treścią poszczególniej pozycji lub charakteryzujący

¹ M.M. Śliwińska, *Seryjność i nieseryjność serii wydawniczych*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne”, (2009) nr 2 (3), s. 96.

² *Słownik wydawcy*, oprac. B. Kalisz, Warszawa 1997, s. 176.

³ Śliwińska, *Seryjność i nieseryjność*, s. 95-107.

⁴ Zgodnie z Instrukcją Międzynarodowego Znormalizowanego Numeru Książki ISBN nie jest nadawany zasobom ciągłym. Serie bez określonego zakończenia oznacza się numerami ISSN.

⁵ H. Olszar, *Nowa seria wydawnicza Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach pod tytułem „Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 47 (2014) nr 2, s. 447-465. Omówienie ks. prof. Henryka Olszara dotyczyło 7 tytułów.

działo. Przykładowo, na okładce *Wspomnień* Józefa Gawliny (nr 23 serii) znalazło się zdjęcie uwieczniające piątą rocznicę powstania kasyna podoficerskiego w Warszawie. Na fotografii widoczni są – poza bp. Józefem Gawliną – gen. dyw. Daniel Konarzewski oraz Franciszek Krysztofek, prezes Podoficerskiego Kasyna Garnizonowego w Warszawie; z kolei na oprawie *Clerus decanatus plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1756* Haliny Dudały przedstawiono zdjęcie Friedricha Bernharda Wernhera, pochodzące z Biblioteki Cyfrowej Uniwersytetu Wrocławskiego. Na okładce nr 3 umieszczono kopię pierwszej strony księgi metrykalnej z parafii w Pszczynie z 1686 roku (Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach), a strona przedtytułowa zawiera kopię pierwszej strony księgi metrykalnej z parafii w Łące z 1664 roku (Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach).

Nazwę wydawnictwa, kod kreskowy i ISBN wraz z logotypami patronów medialnych („Gość Niedzielny”, Radio eM, Polskie Radio Katowice, Fundacja Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora⁶) zamieszczono na czwartej stronie okładowej. Również w tym miejscu opublikowano fragmenty recenzji wydawniczych lub fragmenty przekazów historycznych, których dana książka dotyczy. Na grzbietach książek wymieniono tytuł i autora dzieła. Strona redakcyjna mieści także noty copyrightowe, informacje dotyczące imienia, nazwiska i stopnia lub tytułu naukowego recenzenta książki oraz nazwiska osób zaangażowanych w proces wydawniczy (korektor, osoba łamiąca tekst), także dane o ISBN i kontaktowe wydawcy.

Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku są serią naukową⁷, pozycje w niej wydawane zaopatrzone więc w pełen aparat krytyczny, typowy dla tego rodzaju publikacji: spis treści, czasami słowo wstępne (np. nr 17, nr 20 otwiera słowo wstępne Wiktora Skworca, Arcybiskupa Metropolity Katowickiego, z 4 grudnia 2017 roku – wspomnienia św. Barbary), wykazy skrótów i zdjęć, indeksy: rzeczowy, nazwisk i geograficzny czy miejscowości, bibliografię lub wykaz wykorzystanych źródeł i literatury, noty edytorskie, kalendarium życia, drzewo genealogiczne, streszczenia w języku angielskim, niemieckim i francuskim czy aneksy. Każda publikacja zaopatrzona jest w przypisy. Niektóre tomy zawierają wykaz pozycji, które ukazały się już w ramach omawianej serii.

Na podstawie informacji podanych na stronach redakcyjnych w kolejnych pozycjach serii można prześledzić zmiany wydawcy poszczególnych książek. Omawiane publikacje nie mają bowiem jednego wydawcy, lecz ukazały się nakładem różnych oficyn: Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego, Księgarni św. Jacka, Wydawnictwa Emmanuel, Wydawnictwa Inforteditions (Infort Editions), Wydawnictwa Edycja – Książki Naukowe i Specjalistyczne, Wydawnictwa DiG,

⁶ Celem Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora jest kontynuacja i rozpowszechnienie szeroko pojętych badań nad historią starożytnego Kościoła w tym gnostycyzmu i dziedzinami pokrewnymi, przekład i opracowanie kodeksów z Nag Hammadi, tłumaczenia na język angielski publikacji autorstwa Wincentego Myszora, organizacja konferencji, seminariów, wykładów, działalność wydawnicza. Fundacja Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, <https://centrum.silesia.edu.pl/index.php/pl-pl/> (dostęp: 12.10.2020).

⁷ C. Dejnarowicz, *Literatura naukowa – uczeni – wydawcy*, Warszawa 1980, s. 224-230.

Wydawnictwa „Wokół nas”, a także Fundacji Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. Wincentego Myszora oraz WueM. Księgarnia św. Jacka⁸, pozostająca w koedycji z Fundacją Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. Wincentego Myszora opublikowała 11 pozycji serii.

Na słowa uznania zasługuje zachowanie konsekwencji pod względem formalnym oraz w identyfikacji wizualnej uzyskanej dzięki utrzymaniu tej samej kolorystyki na okładkach poszczególnych książek serii: czarne tło z żółtymi elementami. Jedyne zmiany w szacie graficznej ograniczają się do niesystematycznego umieszczenia na żółtym małym prostokącie skrótu – WTL (dotyczy nr 27 serii), zastosowaniu lakierowanej okładki w publikacji nr 15: „*Powiedz im, że o nich nie zapomniałem...*”. *Błogosławiony Józef Czempiel (1883-1942). Wybór źródeł*, a także przygotowania dwóch książek w twardej oprawie (nr 10 serii: Halina Dudała, *Clerus decanatus plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1756. Edycja źródłowa* oraz nr 25: Józef Gawlina, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939-1945*). Należy przypuszczać, że decyzja o twardej okładce wynikała z dużej objętości książek: pierwsza z wymienionych liczy 604 strony, zaś druga – 728.

Jedynym odstępstwem od przyjętego dla serii formatu książek stała się pozycja nr 12 autorstwa Anny Gudzik: *Obiekty małej architektury sakralnej w Rybniku. Kapliczki, figury i krzyże przydrożne*. W istocie publikacja stanowi katalog czarno-białych zdjęć Anny Gudzik, Łukasza Kosiela i Aleksandra Żukowskiego. Odnotować należy, że autorem fotografii zamieszczonej na okładce jest ks. Bartłomiej Bober.

W niektórych publikacjach z serii zasygnalizowano na stronach tytułowych bądź redakcyjnych ważne jubileusze i rocznice, np. 90. rocznicę ustanowienia diecezji katowickiej (nr 10, 12, 15), lub dedykacje, np. „pamięci brata Wincentego”⁹

⁸ Księgarnia św. Jacka, <https://ksj.pl/zrodla-do-dziejow-kosciola-katolickiego-na-gornym-slasku/> (dostęp: 14.10.2020).

⁹ Ks. prof. Wincenty Myszor (ur. 22 maja 1941 roku w Chełmie Śląskim, zm. 19 lutego 2017 roku w Katowicach), starszy brat ks. prof. Jerzego Myszora, prowadził badania dotyczące głównie historii chrześcijaństwa w II i III wieku, w tym historii społecznej. W tej dziedzinie opracował obszerny wybór źródeł. Pracował nad źródłami gnostycznymi II i III wieku, badał koptyjskie teksty z Nag Hammadi. Opublikował szereg tłumaczeń gnostycznych utworów z czasów wczesnochrześcijańskich, a także tekstów chrześcijańskiej literatury polemicznej. Jego autorstwa są przekłady pism Ireneusza z Lyonu (z II wieku). W ramach pracy dydaktycznej prowadził nauczanie języka koptyjskiego. Opracował pierwszy polski podręcznik do nauki tego języka: *Język koptyjski – kurs podstawowy dialektu saidzkiego*, Warszawa 1998. Opublikował polski przekład *Ewangelii Judasza*, Katowice 2006. Jego dorobek naukowy obejmuje ponad 300 publikacji, w tym: 10 prac zwartych, 4 skrypty, 19 redakcji dzieł zbiorowych, 121 artykułów, 6 tłumaczeń z języków nowożytnych, 48 recenzji i omówień, 90 haseł w słownikach i encyklopediach, 10 bibliografii i sprawozdań naukowych. Wypromował kilku doktorów, a także recenzował liczne prace naukowe, w tym dysertacje doktorskie i rozprawy habilitacyjne. W 1998 roku abp Damian Zimoń zlecił mu przygotowanie i organizację Wydziału Teologicznego na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Zatrudniony na Uniwersytecie w Katowicach (w 2001 roku) na stanowisku profesora nadzwyczajnego, w roku akademickim 2000/2001 był dziekanem-organizatorem, a w latach 2001-2008 dziekanem Wydziału

dedykowana jest pozycja Jerzego Myszora *Pielgrzymki śląskie do Ziemi Świętej w latach 1840-1914. Studia i materiały*.

Warto podkreślić, że na spójność koncepcji typograficznej serii nie wpływa fakt, że publikacje te nie mają wspólnego źródła finansowania. Wydanie poszczególnych tomów finansowano ze źródeł prywatnych (np. nr 12, 13 czy 15 serii), z dotacji Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej (nr 7), funduszu badań statutowych Wydziału Teologicznego UŚ (nr 16), dofinansowania przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (nr 2), inne wydane zostały dzięki współpracy dwóch wydawców (np. nr 20 serii – współwydawcą jest Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrze; nr 14 współfinansowany przez Urząd Gminy Mszana, książka była rozprowadzana z płytą, która stała się integralną częścią publikacji).

Redaktorem naukowym serii i jednocześnie przewodniczącym Rady Naukowej¹⁰, zatwierdzającej kandydaturę redaktora prowadzącego każdej publikacji w serii, został ks. prof. Jerzy Myszor z Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego, znawca zagadnień związanych ze stosunkami Kościół–państwo w wiekach od XVIII do XX na styku polsko-niemieckim w regionie śląskim. Przedmiotem naukowych dociekań ks. prof. Jerzego Myszora jest także przenikanie się wpływów polskich i niemieckich na polu narodowościowym, etnicznym i religijnym oraz relacje Kościół–państwo na Górnym Śląsku w okresie Polski Ludowej. Jest on ponadto autorem licznych prac naukowych i opracowań¹¹ oraz edytorem tekstów źródłowych upowszechniających materiały, dokumenty, egodokumenty, świadectwa z życia wybitnych synów śląskiej ziemi: ks. Jana Machy¹², bł. ks. Emila Szramka¹³, bp. Józefa Gawliny¹⁴ czy bp. Augusta Hlonda¹⁵.

Teologicznego UŚ. Zob. *Omnia tempus habent. Miscellanea theologica Vincentio Myszor...*, red. nauk. A. Reginek, G. Strzelczyk, A. Żądło, Katowice 2009.

¹⁰ Rada Naukowa składa się z ks. prof. Jerzego Myszora (przewodniczącego), dr. hab. Adama Dziuroka (wiceprzewodniczącego), dr. Haliny Dudały, dr. Jacka Żurka, ks. dr. hab. Damiana Bednarskiego (sekretarz).

¹¹ By wymienić tylko niektóre: J. Myszor, *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999; tenże, *Duchowieństwo katolickie na Śląsku 1742-1914. Z dziejów duszpasterstwa w diecezji wrocławskiej*, Katowice 2011; *Biskup August Hlond i jego diecezja*, red. J. Myszor, Katowice 2013; J. Myszor, *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, Warszawa 2013; *Śługa Boży ks. Józef Czempiel (1883-1942)*, w: *Męczennicy za wiarę 1939-1945. Duchowni i świeccy z ziem polskich, którzy prześladowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarę życia świadectwo miłości*, red. W. Moroz, A. Datko, Warszawa 1996, s. 89-95.

¹² D. Bednarski, *Ks. Jan Macha (1914-1942). Życie z sercem na dłoni*, Katowice-Chorzów 2015.

¹³ J. Myszor, *Śługa Boży ks. Emil Szramek – proces beatyfikacyjny męczenników II wojny światowej. Nowe pytania i odpowiedzi. Edycja tekstów źródłowych*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 30 (1997) s. 249-271. Seria Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku zainaugurowana została tomem zatytułowanym *Błogosławiony Emil Szramek. Męczennik*, wprowadzenie i edycja dokumentów J. Myszor (Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2013, ss. 213).

¹⁴ J. Bańka, *Arcybiskup Józef Gawlina (1892-1964)*, Katowice 1992.

¹⁵ Na temat osoby i działalności kard. Augusta Hlonda powstało już wiele prac. Należy wspomnieć chociażby opracowania: W. Malej, *Kardynał August Hlond, prymas Polski*, Rzym 1965; S. Kosiński, *August Hlond 1926-1948*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań

Jak zasygnalizował ks. prof. Jerzy Myszor¹⁶ w słowie wprowadzającym do nr. 1 serii, środowisko historyków funkcjonujące przy Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego, Archiwum Archidiecezjalnym oraz Oddziale Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach postawiło sobie za cel podjęcie próby kontynuowania zainicjowanej w okresie międzywojennym serii wydawniczej pod nazwą *Fontes*¹⁷.

W 1920 roku na Górnym Śląsku powstało „Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku”, którego korzeni należy szukać w różnych inicjatywach oświatowych i naukowych końca XIX wieku. Wśród członków założycieli znajdziemy kilka zasłużonych dla rozwoju oświaty na Śląsku osób: ks. Julian Antoni Łukaszkiewicz, Eckert, adwokat Brunon Kudera, dr Bogusław Parczewski, dr Paweł Kempka, ks. Teodor Kubina, Konstanty Prus i ks. Emil Szramek. (...) Z chwilą, gdy w 1927 roku prezesem został ksiądz Emil Szramek, nastąpiło ożywienie działalności wydawniczej towarzystwa. Do wybuchu wojny ukazało się w nieregularnym rytmie sześć tomów „Roczników Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” oraz pięć tomów wydawnictw źródłowych w serii pod nazwą „*Fontes*”¹⁸.

Zakres tematyczny serii

Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku niewątpliwie są ważną inicjatywą wspierającą „upamiętnianie i rozwój myśli teologicznej na Śląsku, a także inspiracją do dalszych pogłębionych badań”¹⁹. Publikacje z serii zawierają

1982, s. 316-369; T. Serwatka, *Koncepcje społeczno-polityczne Prymasa Polski Augusta Hlonda (1926-1948)*, Poznań 2006; Ł. Krucki, *Prymas August Hlond w obliczu śmierci. Nieznane źródła narracyjne o ostatnich dniach jego życia i śmierci (18/19 października 1948 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2020) nr 1 (35), s. 543-554.

¹⁶ Ks. Franciszka Maronia, który w latach 1972-1977 regularnie zamieszczał na łamach „Śląskich Studiów Historyczno-Teologicznych” (ks. prof. Jerzy Myszor, redaktor omawianej serii edycję źródeł rozpoczął na łamach tego periodyku naukowego) materiały źródłowe poświęcone dziejom lokalnego Kościoła, również można nazwać kontynuatorem przedwojennych tradycji *Fontes*. Zob. D. Bednarski, *Geneza i historia czasopisma „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 50 (2017) nr 2, s. 229-249.

¹⁷ J. Myszor, *Źródła do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku*, w: *Błogosławiony Emil Szramek. Męczennik*, wprowadzenie i edycja dokumentów J. Myszor, Katowice 2013, s. 9. Warto odnotować, że 5 tomów wydawnictw źródłowych w serii pod nazwą *Fontes* to: t. I: *Historia residentiae et templi Societatis Jesu Piekarii (1678-1716)*, oprac. E. Szramek, Katowice 1932; t. II: *Staropolskie teksty miasta Woźniki w województwie śląskim (1521-1750)*, oprac. L. Musioł, Katowice 1936; t. III: *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego (z 2 reprodukcjami tekstów z oryginału)*, oprac. M. Wojtas, Katowice 1938; t. IV: *Księga protokołów konwentów pastorskich ziemi pszczyńskiej (1588-1628)*, oprac. J. Bańka, Katowice 1938; t. V: *Wędrzyna. Jedna ze wsi beskidzkich w pow. cieszyńskim, jej dzieje i źródła historyczne z archiwum zamkowego w Cieszyźnie (ze szkicem sytuacyjnym i 6 ilustracjami)*, oprac. F. Popiołek, Katowice 1938.

¹⁸ Myszor, *Źródła do dziejów Kościoła katolickiego*, s. 9.

¹⁹ B. Warząchowska, *Prezentacja i promocja serii wydawniczej Źródła do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 25 (2019) nr 2 (49), s. 307. Promocja serii, w której uczestniczyli historycy, filozofowie, przedstawiciele mediów oraz środowisk

cenne, nieopracowane wcześniej zbiory „materiałów źródłowych i dokumentacyjnych przechowywanych w archiwach, bibliotekach i zasobach prywatnych”²⁰.

Na potrzeby artykułu materiały opublikowane dotychczas w serii podzieliłam na cztery kategorie tematyczne, które określać mogą główne źródła wiedzy o dziejach Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku. Wyróżniłam następujące kategorie: męczeństwo kapłanów; duszpasterstwo pielgrzymkowe; służebność kapłańska, czyli hierarchowie kościelni w służbie ojczyzny; edytorskie opracowanie archiwaliów.

W gronie 108 błogosławionych męczenników

Zamieszczone w publikacjach poświęconych kapłanom: ks. Emilowi Szramkowi – prezesowi Towarzystwa Przyjaciół Nauk, proboszczowi parafii Mariackiej w Katowicach, męczennikowi w Dachau; ks. Józefowi Czempielowi – proboszczowi parafii Wniebowzięcia NMP w Chorzowie, działaczowi społeczno-kulturowemu, więźniowi obozów koncentracyjnych, zamordowanemu w Mauthausen, i ks. Janowi Masze – zgilotynowanemu w 1942 roku w katowickim więzieniu za działalność charytatywną i pomoc represjonowanym, dokumenty, wspomnienia, listy z obozów i więzienia stanowią przejmujące świadectwo heroizmu księży, a zarazem źródło informacji o tragicznych czasach, w których żyli.

Z tematyką męczeństwa kapłanów wiąże się pierwsza publikacja serii poświęcona osobie ks. Emila Szramka. Zasadniczą część dzieła stanowią materiały źródłowe znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach oraz w Archiwum Parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, które w książce podzielono na kilka części (I. Źródła różne: 1940-1942; II. Korespondencja obozowa: 1940-1942; III. Relacje, wspomnienia, opracowania, 1945-1999). Źródła opatrzone zostały rzetelnym wprowadzeniem i notą edytorską. W pierwszej części opracowania autorstwa Jerzego Myszora, z wyraźnie zarysowanym podziałem na treści ukazujące Emila Szramka jako skromnego i niezwykle człowieka oraz męczennika, czytelnik otrzymuje komplet informacji na temat bogatej literatury dotyczącej życia i działalności ks. Emila Szramka. Następnie przedstawiono zaangażowanie polityczne proboszcza mariackiego, okoliczności jego aresztowania przez gestapowców, uwięzienie i podjęte przez wiele osób (m.in. burmistrza Tworkowa, kościelnego Josefa Steindora, parafian, kilku księży katowickich, siostrę Augustę Hanus) starania o uwolnienie go, a także losy biblioteki Szramka po jego aresztowaniu. Autor wskazuje na rozbieżności w informacjach dotyczących pobytu Szramka w obozach (Mauthausen, Dachau). Część dotyczącą męczeństwa duchownego rozpoczynają informacje o procesie beatyfikacyjnym 108 męczenników II wojny światowej oraz procesie beatyfikacyjnym ks. Emila Szramka w Polsce, zakończonym uroczystościami beatyfikacyjnymi w Warszawie w czasie pielgrzymki św. Jana Pawła II do Polski w 1999 roku.

bibliotek kościelnych, miłośnicy historii regionalnej, archiwiści, muzealnicy, księgarze i wydawcy, odbyła się 14 listopada 2018 roku w Centrum Informacji Naukowej i Bibliotece Akademickiej. Dyskusję moderował dr Andrzej Grajewski, redaktor „Gościa Niedzielnego”.

²⁰ B. Warząchowska, *Tematyka religijna górnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych XIX i XX wieku*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 25 (2019) nr 1 (48), s. 223.

Prawie 400-stronnicowe opracowanie (nr 6 w serii) przybliży z kolei biografię innego syna śląskiej ziemi – ks. Jana Machy. Kapłan ten w czasie okupacji hitlerowskiej zaangażował się w działalność studentów i harcerzy w organizacji podziemnej. W wyniku denuncjacji został aresztowany 5 września 1941 roku i osadzony w więzieniu w Mysłowicach. Podczas licznych przesłuchań był torturowany, oskarżono go o wspieranie polskich rodzin i zdradę stanu. 17 lipca 1942 roku został skazany na śmierć, wyrok wykonano 3 grudnia 1942 roku. Ksiądz Jan Macha, podobnie jak inni skazani, w formie życzenia w liście²¹ określił miejsce swojego pochówku. Miał bowiem świadomość, że rodzina nie otrzyma jego ciała. Pisał: „(...) pogrzebu mieć nie mogę, ale urządźcie mi na cmentarzu cichy zakątek, żeby od czasu ktoś o mnie wspomniał i zmówił za mnie «Ojcie nasz»»²². Najprawdopodobniej ciało ks. Jana Machy zostało spalone w KL Auschwitz, natomiast symboliczny grób księdza znajduje się na starym cmentarzu parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie Starym. Proces beatyfikacyjny tego kapłana rozpoczął się 24 listopada 2013 roku. Oprócz obszernego życiorysu ks. Jana Machy w publikacji zawarto podzielone na pięć części materiały źródłowe, na które składają się jego kazania, listy i dokumenty archiwalne ukazujące życie i działalność duchownego.

Kolejnej ważnej postaci poświęcona została książka *Powiedz im, że o nich nie zapomniałem. Błogosławiony Józef Czempiel (1883-1942). Wybór źródeł* (nr 15 w serii). Wprowadzenie napisali i edycji dokumentów dokonali Zbigniew Hojka, Jacek Kurek, Anna Piontek. Pierwsza część opracowania zawiera informacje, opis działalności i szczegółowy biogram bł. Józefa Czempieła, jednego z pierwszych duszpasterzy zwracających uwagę na konieczność tworzenia poradni dla alkoholików i ich rodzin. W książce znaleźć można spis dokumentów świadczących o drodze ks. Czempieła do kapłaństwa, jego pierwszych latach w duszpasterstwie, działaniach jako proboszcza w parafii w Wielkich Hajdukach (Chorzowie Batorym), listy z obozu, a także wspomnienia pośmiertne, m.in. autorstwa bp. ks. Ignacego Jeża, bp. ks. Henryka Grządziela czy ks. Konrada Lubosa. Hajducki proboszcz²³ został wyniesiony na ołtarze wraz z ks. Emilem Szramkiem.

Pielgrzymowanie jako religijny imperatyw

Źródła do *Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku* dostarczają także materiałów do badań nad religijnością Ślązaków podejmujących pielgrzymki do Ziemi Świętej. Istota pielgrzymowania, stanowiącego ważny element w europejskiej tradycji podróżowania, jest złożona²⁴ i wiąże się z duchowym odrodze-

²¹ O listach z więzień i łagrów szerzej w: L. Sadzikowska, *Listy z łagrów i więzień 1939-1945. Wybrane zagadnienia*, Katowice 2019.

²² Fragment listu ks. Jana Machy z 2 grudnia 1942 roku. Zob. *Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Ks. Jan Macha (1914-1942)*, wprowadzenie i ed. dokumentów D. Bednarski, Katowice 2014, s. 266.

²³ Wyniesiony na ołtarze jako błogosławiony przez Ojca Świętego Jana Pawła II w Warszawie 13 czerwca 1999 roku pośród 108 męczenników II wojny światowej.

²⁴ Norman Davies stwierdził, że „motywacja pielgrzymów nie była prosta. Niektórzy wyrusza- li w drogę, wierząc, że potęgą uznanych świętych zapewni ich duszom wstawiennictwo u Boga. Inni szukali uzdrowienia. Wielu podejmowało pielgrzymkę, szukając radości towarzystwa innych,

niem, z wewnętrzną potrzebą *homo viatora* poszukiwania świętości, oczyszczenia w miejscach historycznie związanych z chrześcijaństwem. Tematykę pielgrzymek śląskich do Ziemi Świętej w latach 1890-1914 podjęto w książce Jerzego Myszora (nr 16 serii²⁵), który przedmiotem zainteresowania badawczego uczynił przeciętnego śląskiego katolika – mieszkańca Śląska historycznego w granicach sprzed 1914 roku. Czytelnik otrzymuje kompletną wiedzę na temat pielgrzymki jako fenomenu społecznego i religijnego, a także katolików w Ziemi Świętej (m.in. Palestyna i Jerozolima – mozaika ras, religii i wyznań; odrodzenia patriarchatu; sióstr zakonnych, pomocy pieniężnej), pielgrzymów i ich dróg (np. towarzystwa pielgrzymkowe, koszty podróży, przewodniki, wyposażenie, program podróży, hospicja, statystyki ruchu pielgrzymkowego itp.), Ślązaków w Ziemi Świętej oraz wpływu pielgrzymek na pobożność wiernych XIX i XX wieku.

Na społeczny charakter przemówień biskupów katowickich wygłaszanych podczas stanowych pielgrzymek mężczyzn i młodzieńców do sanktuarium w Piekarach Śląskich²⁶ zwrócono uwagę w następnej książce serii (nr 17). Zasadą stało się, że kolejni biskupi katowiccy podnoszą w wystąpieniach aktualne problemy gospodarcze i społeczne nurtujące mieszkańców Śląska, dostrzegając znaczenie tradycji²⁷ w formowaniu współczesnych ludzi pracy. Interesujący w publikacji jest aneks, w którym zamieszczono materiały mające przybliżyć kontekst i poszerzyć odbiór przesłań społecznych kierowanych z piekarskiego wzgórza przez śląskich biskupów.

Przemówienia biskupów katowickich wygłoszone w latach 1966-2016 podczas dorocznych pielgrzymek kobiet do sanktuarium Matki Bożej Piekarskiej uczyniono przedmiotem następnej publikacji serii (nr 18). Tom ten stanowi niejako kontynuację i uzupełnienie tomu *Caritas et...* Zebrany materiał, podkreślający w szczególności treści społeczne, podzielony został na trzy części, które wyznaczają kolejni ordynariusze diecezji katowickiej (I – słowa powitania bp. Herberta Bednorza wygłoszone jeszcze podczas posługi bp. Stanisława Adamskiego i w latach samodzielnej posługi w diecezji; II – wystąpienia abp. Damiana Zimonia z lat 1985-2011; III – przemówienia abp. Wiktora Skworca z lat 2012-2016). Na podkreślenie zasługuje fakt, że książka stanowi pierwsze opracowanie zbierające przemówienia pielgrzymkowe w jednym tomie.

okazji do hulaszczej przygody albo z niższych pobudek – z pożądania, chęci zysku lub pragnienia ucieczki”. Zob. N. Davies, *Europa – rozprawa historyka z historią*, przeł. E. Tabakowska, Kraków 1998, s. 311.

²⁵ Recenzja książki autorstwa Mieczysława C. Paczkowskiego OFM zamieszczona została na łamach „Teologia i Człowiek”. Zob. M.C. Paczkowski, *Jerzy Myszor, „Pielgrzymki śląskie do Ziemi Świętej w latach 1840-1914. Studia i materiały” (Źródła do dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku nr 16), Katowice 2017, 368 s., „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK”, 39 (2017) nr 3, s. 255-259.*

²⁶ J. Wycisło, *Kronika dziejów sanktuarium maryjnego i Piekara na Śląsku do 1945 roku*, Katowice 2015.

²⁷ W. Świątkiewicz, *Tradycja i wybór. Socjologiczne studium religijności na Górnym Śląsku*, Katowice-Wrocław 1997; M. Łuczak, *Teologia społeczna w Kościele katowickim w latach 1925-2010*, Częstochowa 2013.

Lux ex Silesia, czyli o hierarchach kościelnych w służbie ojczyzny

Tematykę służebności kapłańskiej – poprzez przybliżenie sylwetek hierarchów kościelnych ofiarne służących Polsce na obczyźnie – podejmują cztery pozycje z serii, które przedstawiają sylwetkę i działalność wywodzącego się ze Śląska bp. Józefa Gawliny, nieuznającego kompromisu w sprawach wiary. Duchowny za swój obowiązek uważał utworzenie duszpasterstwa polowego powstającego Wojska Polskiego w Związku Sowieckim, jako pierwszy biskup katolicki oficjalnie uzyskał w 1942 roku zgodę, by udać się z misją duszpasterską do państwa komunistycznego. Rozproszone dokumenty, fragmenty korespondencji dyplomatycznej oraz wspomnienia towarzyszących biskupowi polowemu osób, świadków i ludzi postronnych umożliwiają odtworzenie przebiegu jego wizyty w Związku Sowieckim. Edycja tych źródeł, zdeponowanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach (zespół Zbiorów Specjalnych, fascykuł Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim i na Bliskim Wschodzie (1942-1943). Dokumenty i materiały ze zbiorów abpa S. Wesołego i ks. J. Myszora) oraz w archiwum polskiego Kościoła i Hospicjum św. Stanisława w Rzymie (*Chiesa e Ospizio di San Stanislao a Roma*), przedstawiona została w opracowaniu *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim* (nr 2 w serii)²⁸.

Osoby bp. Gawliny dotyczy także monografia zbiorowa (nr 9 w serii), która jest pokłosiem debaty historycznej zorganizowanej przez Wydział Teologiczny Uniwersytetu Śląskiego w listopadzie 2014 roku, w 50. rocznicę śmierci ordynariusza Polaków w Niemczech i protektora wychodźstwa, przebywającego na przymusowej emigracji. Jak zauważył w *Słowie wstępnym* abp Szczepan Wesoły, „Autorzy artykułów koncentrując swoją uwagę na osobie arcybiskupa, przy okazji rzucają światło na nowe szczegóły relacji Kościół – Państwo w Polsce oraz spraw polskich w Watykanie i wśród Polonii (Anglia, Francja, Włochy, Niemcy, Afryka)”²⁹.

Z kolei *Wspomnienia* (nr 23 w serii) ks. Józefa Gawliny, 14 lutego 1933 roku mianowanego na biskupa polowego Wojska Polskiego przez papieża Piusa XI to źródła historyczne o subiektywnym charakterze. Stanowią interesujący zapis faktów i ocen dotyczących najważniejszych wydarzeń z najnowszej historii Polski, są przy tym autobiografią wybitnego człowieka Kościoła, który w 1949 roku został mianowany duchowym opiekunem polskiej emigracji na całym świecie, mającym swą siedzibę w Rzymie.

Zainteresowanie czytelnicze wzbudza również *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939-1945* (nr 25 w serii) z czasu drugiej wojny światowej. Opracowanie to obejmuje okres od 1 września 1939 roku do 8 maja 1945 roku. Książka jest cennym uzupełnieniem źródeł tradycyjnych, gdyż biskup pisał swój dziennik na bieżąco, zatem przedstawione w nim fakty nie zostały zmodyfikowane przez dystans czasowy czy zawodną pamięć.

²⁸ J. Myszor, *Biskup Polowy Wojska Polskiego Józef Gawlina – niedoszły biskup katowicki*, „*Studia Pastoralne*”, 8 (2012) s. 273-280.

²⁹ S. Wesoły, *Słowo wstępne*, w: *Nieznane karty z życia biskupa Józefa Gawliny w świetle dokumentów*, red. nauk. ks. J. Myszor, przy współudziale D. Bednarskiego, Katowice 2015, s.11.

Docierając do unikatowych dokumentów...

Edytorskie opracowanie archiwaliów, kolejnych źródeł sprzyja badaniom poświęconym m.in. sprawom obyczajowości, codzienności czy religijności.

Seria Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku przykuwa uwagę różnorodnością prezentowanej problematyki, wysiłkiem badaczy podejmowanym, by dotrzeć do interesujących i wzruszających dokumentów (także prywatnych), a także skrupulatnością ich analiz. Prezentowane w serii źródła odsyłają do kategorii literatury dokumentu osobistego. To teksty wciąż żywe, budzące wielkie emocje. Odwołują się do pojęcia pamięci prywatnej, nie zawsze tożsamej z oficjalnymi danymi i obrazem historycznym.

Oczekiwania użytkowników zasobów Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach zainteresowanych tworzonymi przez kancelarie parafialne księgami metrykalnymi, szerzej – genealogią, skłoniły Halinę Dudałę i Wojciecha Schäffera do przygotowania publikacji mającej charakter informatora (nr 3 w serii). Zawarto w niej wykaz ksiąg metrykalnych parafii, wezwania parafii, nazwy miejscowości diecezji katowickiej w jej granicach z 1992 roku, słownik niemiecko-polskich nazw miejscowych. W publikacji zamieszczono ponadto wykaz miejscowości, dzielnic miast oraz osiedli będących siedzibą parafii należących do diecezji katowickiej oraz ich aktualną przynależność administracyjną (stan na rok 2013), a także mapę dekanatów i parafii archidiecezji katowickiej (stan na rok 2013), indeks miejscowości. Rzeczowo opisano archiwalne księgi metrykalne, przedstawiając charakterystykę techniczną materiału aktowego, wartość źródłoznawczą, a także opis zastosowanej metody historycznej i zasady opracowania informatora (układ alfabetyczny; opis każdej jednostki archiwalnej składa się z sześciu elementów: tytuł jednostki archiwalnej; miejscowość oraz wezwanie parafii; daty ramowe; sygnatura archiwalna; sygnatura wersji cyfrowej; opis techniczny: języki, liczba stron lub kart; uwagi: np. zapisy kronikarskie).

Listy pasterskie, odezwy, słowa w dyskusji i przemówienia kojarzącego się z koronacją obrazu Matki Bożej Piekarskiej ks. Augusta Hlonda – „postaci zasłużonej dla rozwoju ziemi śląskiej”³⁰, pierwszego biskupa katowickiego, który dał podwaliny pod prawną organizację diecezji na Górnym Śląsku, tworząc wszystkie konieczne instytucje wchodzące w jej skład (m.in. kurię, sąd biskupi, kapitułę i ciała doradcze biskupa) – są przedmiotem edycji przygotowanej przez Jerzego Myszora (nr 4 w serii).

Z pamiętnika Westfaloka (nr 5 w serii) to przygotowana przez Henryka Olszara edycja memuaru Ludwika Hurskiego zatytułowanego *Z pamiętnika Westfaloka. Od kolebki aż do grobu, czyli moje pamiętniki z całego życia Hurskiego*. Autor wspomnień to były emigrant do Westfalii, pionier tworzenia wśród licznej Polonii westfalskiej polskiego życia narodowego. Z jednej strony pamiętnik jest wyrazem chęci ocalenia od zapomnienia rodzinnych dziejów przodków: Hurskich, Hoszków, Dudów, Hałaczów i Macurów, z drugiej – stanowi przykład mieszanego kodu ję-

³⁰ G. Łacka, „Źródła do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku”, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 21 (2015) nr 2 (41), s. 141.

zykowego (informacji z zakresu botaniki i zoologii, gwary oraz złożonej historii regionu Górnego Śląska), w którym prowadzona jest narracja.

Analizie listów żołnierzy, w przeważającej większości szeregowców i podoficerów, z Górnego Śląska (rejencja opolska pruskiej prowincji Śląsk) Jerzy Myszor poświęcił książkę *Pobożny Ślązak idzie na wojnę z Francuzami 1870-1871* (nr 7 w serii). Jej lektura uświadamia, że dokumenty osobiste potrafią uchwycić fundamentalną w humanistyce perspektywę indywidualną. Opublikowaną w ówczesnej prasie (zwłaszcza w górnośląskim „Katoliku”) korespondencję z frontu niewątpliwie można zaliczyć do unikatowych zasobów źródłowych – świadectw zwykłych ludzi z frontu wojny francusko-pruskiej. Materiały te są pomocne w badaniach nad dziedzictwem kulturowym, pokazują bowiem różne – naznaczone dylematami religijnymi i etyczno-moralnymi – postawy ludzi prostych przyjmowane w sytuacji granicznej, jaką jest wojna. Dodatkowo charakteryzują się dużym realizmem, opisują rzeczywistość wojenną oczami osoby, wychowanej najczęściej w przeciętnej, katolickiej i śląskiej rodzinie.

Wojciech Schäffer przygotował opracowanie (nr 8 w serii) dotyczące 38 dokumentów spisanych na pergaminie, znajdujących się w zbiorach katowickiego Archiwum Archidiecezjalnego. W większości dokumenty te to nominacje dla duchownych. Najstarszy z nich, zachowany w bardzo dobrym stanie, został napisany rok po bitwie pod Grunwaldem. Wisi przy nim pieczęć starosty wrocławskiego i namysłowskiego Janka z Chotěmic, wykonana z pszczelego wosku i zawieszona na czerwono-zielonym sznurze. W publikacji zamieszczono teksty tych dokumentów w oryginalnych językach, m.in. po łacinie, czesku lub niemiecku, a także regesty (krótkie streszczenia) w języku polskim. Ostatnie dwie reprodukcje pergaminów opublikowane w książce pochodzą z grudnia roku 2014. Są to nominacje papieża Franciszka dla biskupów pomocniczych archidiecezji katowickiej: Marka Szkudły³¹ i Adama Wodarczyka³².

Clerus decanatus plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1756. Edycja źródłowa (nr 10 w serii) autorstwa Haliny Dudały to edycja księgi protokołów pszczyńskich kongregacji dekanalnych z lat 1691-1756 (przechowywanej w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach) wraz z rozbudowanym wstępem do niej. Publikacja ma szczególną wartość, ponieważ ten rodzaj źródeł rzadko spotyka się w polskich archiwach.

³¹ Dnia 13 grudnia 2014 roku Ojciec Święty Franciszek mianował go biskupem pomocniczym katowickim ze stolicą tytularną Wigry. Świecenia biskupie przyjął 6 stycznia 2015 roku w katedrze Chrystusa Króla w Katowicach. Na dewizę biskupią wybrał słowa: „In te Domine speravi” (W Tobie, Panie, zaufałem). Jest wikariuszem generalnym i moderatorem Kurii Metropolitalnej w Katowicach. Archidiecezja katowicka, <https://archidiecezjakatowicka.pl/biskupi/bp-marek-szkudlo> (dostęp: 10.10.2020).

³² Również 13 grudnia 2014 roku został przez Ojca Świętego Franciszka mianowany biskupem pomocniczym katowickim ze stolicą tytularną w Pomezanii. Świecenia biskupie przyjął 6 stycznia 2015 roku w katedrze Chrystusa Króla w Katowicach. Na dewizę biskupią wybrał słowa: „Lux-Vita” (Światło-Życie). W archidiecezji pełni urząd wikariusza generalnego. Archidiecezja katowicka, <https://archidiecezjakatowicka.pl/biskupi/bp-adam-wodarczyk> (dostęp: 10.10.2020).

Krytyczną analizę *Czyśćca* ks. Rudolfa Adamczyka przynosi kolejna publikacja (nr 11) wydana w ramach Źródeł do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku. Cytując Danielę Dylus i Helenę Synowiec, warto odnotować, że

(...) poruszające i sugestywne są wspomnienia zatytułowane „Czyścić” ks. Rudolfa Adamczyka, byłego proboszcza katowickiej katedry, z okresu jego pobytu z stalinowskim więzieniu na warszawskim Mokotowie – po raz pierwszy opublikowane ponad 30 lat temu w Paryżu, a potem dwukrotnie wznawiane przez wydawnictwa podziemne³³.

O małych obiektach architektury sakralnej w Rybniku – krzyżach, figurach i kapliczkach przydrożnych pisze Anna Gudzik (nr 12 w serii). Najstarsze zabytki tego typu, które są charakterystycznym elementem polskiego krajobrazu, pochodzą z okresu późnego średniowiecza. Autorka zwróciła uwagę na różne motywacje stawiania kapliczek i krzyży przydrożnych, m.in. religijną, wierzeniowo-demonologiczną, wierzeniowo-magiczną; innymi powodami były chęć upamiętnienia czyjejś śmierci, określenia miejsca zbiorowych pochówków, względy ekspiacyjne, dziękczynne, fundacyjne, pamiątkowe (w aspekcie religijno-kościelnym, historyczno-narodowym, prywatno-rodzinnym), a także potrzeba oznaczenia miejsc granicznych – osad, parafii, poszczególnych dominiów.

Kontynuację tematyki związanej ze świętymi znakami stawianymi w publicznej przestrzeni zawiera opracowanie nr 30 w serii zatytułowane *Małe formy architektury sakralnej na terenie powiatu rybnickiego*. Książka Anny Gudzik została klarownie skomponowana. Rozdziały rozpoczynają wstępne informacje dotyczące historii parafii posadowionych na terenach poszczególnych miejscowości powiatu rybnickiego. Rzetelne opracowanie opisów elementów małej architektury sakralnej zlokalizowanych w omawianych miejscach ułatwia czytelnikowi nieznającemu dokładnie tego zagadnienia jego poznanie.

Podstawę źródłową opracowania *Działalność społeczno-kulturalna książąt pszczyńskich von Hochberg na Górnym Śląsku w XIX wieku* (nr 13 w serii) stanowią dokumenty, niemal wyłącznie niemieckojęzyczne, wchodzące w skład zespołu Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, przechowywanego w pszczyńskim oddziale Archiwum Państwowego w Katowicach. Publikację podzielono na sześć rozdziałów (I. Książęta pszczyńscy von Hochberg; II. Hochbergowie i ich górnośląskie dobra; III. Pomoc socjalna dla pracowników dóbr książęcych; IV. Opieka społeczna; V. Polityka wyznaniowa i oświatowa książąt pszczyńskich; VI. Mecenat kulturalny). Materiał archiwalny, o charakterze podworsko-przemysłowym³⁴, stanowi spuściznę po kolejnych panach pszczyńskich, w tym po książętach von Hochberg.

Pokłosiem interdyscyplinarnej konferencji naukowej, która odbyła się w 2016 roku pod honorowym patronatem Arcybiskupa Metropolity Katowickiego Wiktora Skworca, jest publikacja *Tajemnice kompartmentów. Księga metrykalna z Mszany (1638-1775)* (nr 14 w serii). Zebrano w niej spostrzeżenia badaczy na temat Mszany, niewielkiej gminy na pograniczu Polski, Czech i Moraw. Jak stwierdził

³³ D. Dylus, H. Synowiec, *Ocalanie od niepamięci*, „Gazeta Uniwersytecka Uniwersytetu Śląskiego”, (2019) nr 8 (268), s. 18-19.

³⁴ Definicja zaczerpnięta z opracowania B. Spyra, *Specyfika śląskich archiwów podworsko-przemysłowych*, „Archeion”, 62 (1975) s. 105-112.

Jerzy Myszor w *Przedmowie*: „Fascynująca podróż w głąb oprawy księgi metrykalnej odsłoniła przed badaczami nowożytnych dziejów Śląska, ale także przed muzykologami oraz językoznawcami dotychczas nieznane – i dodajmy – rzadko występujące w zasobach archiwalnych dokumenty”³⁵.

Duszpasterstwo polskie we Francji w świetle korespondencji arcybiskupa Józefa Gawliny i księdza Kazimierza Kwaśnego w latach 1949-1963 (nr 19 w serii), jak można wnioskować po tytule, dotyczy zagadnień emigracji polskiej we Francji. W publikacji zaprezentowano dokumenty z tym związane, w szczególności zaś korespondencję abp. Józefa Feliksa Gawliny i rektora Polskiej Misji Katolickiej we Francji ks. Kazimierza Kwaśnego. Składa się na nią 146 listów wysyłanych w latach 1949-1963, prezentowanych w układzie chronologicznym, opublikowanych *in extenso*. Część materiałową uzupełniają: wstęp, krótka nota edytorska, wykaz skrótów, bibliografia z podziałem na źródła i opracowania oraz spis zamieszczonych dokumentów. W publikacji

(...) zastosowano (...) uzupełnienia tekstów listów wyjaśniającymi przypisami m.in. tekstowymi, osobowymi i rzeczowymi. Zamieszczone w nich różnorodne informacje to przede wszystkim syntetyczne biogramy osób wymienianych w poszczególnych dokumentach, czy też szersze wyjaśnienia dotyczące stowarzyszeń, towarzystw, organizacji. Te uzupełnienia są dla czytelnika szczególnie przydatne, ponieważ pozwalają na szersze zapoznanie się z omawianym zagadnieniem. W przypisach można także odnaleźć przetłumaczone z języka łacińskiego oraz z języka francuskiego na język polski słowa, czy też całe zdania³⁶.

Modlitwa z retabulum ołtarzowego kościoła pw. św. Barbary we Wrocławiu stanowi swoiste motto do kolejnej publikacji (nr 20) wydanej w ramach omawianej serii. Składają się na nią *Słowo wstępne* Arcybiskupa Metropolity Katowickiego, wykaz skrótów, trzy artykuły naukowe (ks. Arkadiusz Wuwer: *Wprowadzenie. Społeczno-medialny kontekst przesłań biskupów katowickich z okazji uroczystości ku czci św. Barbary w latach 1983-2016*; Zygmunt Łukaszczyk: *Szkic o dziejach górnictwa węgla kamiennego na Górnym Śląsku (1983-2016). Zmieniamy górnictwo w sercu Śląska*; Beata Piecha-van Schagen: *Kult św. Barbary w przestrzeni zindustrializowanego Górnego Śląska*), wykaz diecezjalnych celebracji liturgicznych ku czci św. Barbary (1983-2016), charakterystyka kościołów, w których zostały wygłoszone homilie na uroczystość św. Barbary (1983-2016), dokumenty, aneks, bibliografia i streszczenia w językach angielskim oraz niemieckim. Zebrane w tomie homilie i inne mowy wygłaszane przez biskupów katowickich z okazji wspomnienia św. Barbary, które transmitowane były w polskim radiu i telewizji, podkreślają misję społeczną Kościoła katolickiego.

³⁵ J. Myszor, *Przedmowa*, w: *Tajemnice kompaturek. Księga metrykalna z Mszany (1638-1775)*, red. nauk. H. Dudała, Katowice 2016, s. 9.

³⁶ A. Pachowicz, „*Duszpasterstwo polskie we Francji w świetle korespondencji arcybiskupa Józefa Gawliny i księdza Kazimierza Kwaśnego w latach 1949-1963*”, *Edycja dokumentów, wstęp i opracowanie* Michał Klakus, [Seria: „*Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku*”, nr 19], Katowice – Trans en Provence: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Śląskiego 2017, ss. 273 [recenzja], „*Łódzkie Studia Teologiczne*”, 27 (2018) nr 3, s. 275-277.

Ruch „księży patriotów” w województwie katowickim w latach 1949-1956 (nr 21 w serii) autorstwa Jacka Żurka³⁷ stanowi wydanie drugiej publikacji, które zostało wzbogacone edycją materiałów źródłowych. Autor, analizując genezę i funkcjonowanie ruchu wzorowanego na tradycji europejskiej sięgającej czasów rewolucji francuskiej końca z XVIII wieku, skupił się na badaniu problemów, jakie wiązały się z działaniem całego ruchu.

Kolejną pozycją, jaka ukazała się w serii (nr 22), jest monografia zbiorowa poświęcona drukom ulotnym. Jak stwierdziła Wanda Musialik,

Dowodem na to, że druki ulotne mają znaczenie nie tylko w chwili ich wytworzenia, jest gromadzenie ich przykładów w bibliotekach i archiwach, jak również podjęcie starań, by odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu ich treść odzwierciedlała losy ziemi czy wyrażała tożsamość bohaterów wydarzeń³⁸.

W *Materiałach źródłowych do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora...* (nr 24 w serii) podjęto działania, by na podstawie korespondencji uczonego poznać jego warsztat pracy badawczej, codzienność i wyselekcjonowane obszary aktywności naukowej³⁹. Opracowane materiały źródłowe, poprzedzone rzetelnym wstępem autorstwa Katarzyny Tałuć, dostarczają informacji na temat warsztatu badawczego i aparatu naukowego ks. prof. W. Myszora, wybitnego patrysty, znawcy antyku chrześcijańskiego i tłumacza piśmiennictwa starożytnego.

Pogłębionym studium myśli społecznej biskupa katowickiego Stanisława Adamskiego (posługę biskupią w diecezji katowickiej rozpoczął w 1930 roku) zawartej w jego publicznych wystąpieniach, a przejawiającej się w szeroko rozumianej jego aktywności społecznej, politycznej i narodowej, jest książka *Nauczanie społeczne biskupa Stanisława Adamskiego 1930-1956. Wybór źródeł* (nr 27 w serii). Bazę źródłową stanowią tu przede wszystkim listy pasterskie, orędzia, odezwy, okólniki, memoriały, wypowiedzi do prasy z okazji różnych istotnych wydarzeń kościelnych.

Kolejna publikacja z serii (nr 28) holistycznie ukazuje rozwój myśli przeciwalkoholowej oraz prezentuje genezę i rozwój polskiego ruchu trzeźwościowego na pruskim Górnym Śląsku i w środowiskach emigracyjnych, zrzeszających Ślązaków w Westfalii i Nadrenii. Ruch ten od lat czterdziestych XIX wieku był inspirowany i kierowany przez polskie duchowieństwo katolickie na czele z księżmi Alojzym Fickiem i Janem Kapicą. W *Aneksie* umieszczono wybór źródeł związanych z tematyką wstrzemięźliwości, szczególnie z działalnością antyalkoholową instytucji i osób, które przyczyniły się do powstania i działania przykościelnych towarzystw trzeźwości oraz świeckich organizacji, odwołujących się do katolicyzmu.

Zbliżające się 100-lecie włączenia części Górnego Śląska do II Rzeczypospolitej, przypadające w 2022 roku, stało się asumptem do refleksji nad patriotyzmem

³⁷ Wydawcą pierwszego wydania książki Jacka Żurka był Instytut pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa-Katowice 2009. ISBN 978-83-60464-96-0.

³⁸ Fragment recenzji wydawniczej prof. Wandy Musialik dotyczącej książki *Tematyka religijna górnos Śląskich druków ulotnych i okolicznościowych XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. nauk. J. Myszor, Katowice 2018.

³⁹ L. Sadzikowska, *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (wybór korespondencji)* [recenzja], „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 26 (2020) nr 1, s. 139.

jako wartością wspólnototwórczą w przepowiadaniu i praktyce, jako wartością głoszoną, relacyjną i praktykowaną. Refleksję tę podjęto w *Deo et Patriae. Patriotyzm w przepowiadaniu homilijnym biskupów katowickich (1989-2016)* (nr 29). Podstawą źródłową tej publikacji stały się wybrane homilie biskupów katowickich wygłaszane w latach 1989-2019, ułożone tematycznie, a w obrębie poszczególnych tematów – chronologicznie. Są to: homilie na uroczystość NMP Królowej Polski (Święta Narodowego Trzeciego Maja); Narodowe Święto Niepodległości (11 listopada); homilie wygłaszane z okazji rocznic wydarzeń historycznych (powstań śląskich, podpisania porozumień jastrzębskich, tragedii na kopalni „Wujek”) oraz homilie okolicznościowe. Zbiór otwiera homilia bp. Herberta Bednorza z 11 listopada 1979 roku, a zamyka słowo wstępne wygłoszone przez abp. Wiktora Skworca podczas konferencji *Myśląc ojczyzna... Obywatelskość i patriotyzm w 100. rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę* 14 maja 2018 roku.

Podsumowanie

W krótkim opracowaniu nie sposób szczegółowo opisać zawartości całej serii. Nie ulega wątpliwości, że autorzy i redaktorzy poszczególnych publikacji przygotowali je rzetelnie i z naukowym zacięciem. Pozycje wydawane w ramach Źródeł do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku adresowane są nie tylko do specjalistów, lecz mogą zainteresować także szerszy krąg odbiorców. Dokonany przegląd treści uświadamia, że czytelnik otrzymuje serię różnorodną gatunkowo (np. biografie, listy, teksty wspomnieniowe i homiletyczne), a w jej ramach – książki poruszające i sugestywne, eksponujące niezbywalne wartości – patriotyzm, wolność, odwagę. Dodać należy, że w serii zaplanowanej jako Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku pojawiają się publikacje dotyczące problemów świeckich (np. Zygmunta Łukaszczyka *Szkic o dziejach górnictwa węgla kamiennego na Górnym Śląsku (1983-2016)*. *Zmieniamy górnictwo w sercu Śląska* czy też nr 13 w serii – *Działalność społeczno-kulturalna księży pszczyńskich von Hochberg na Górnym Śląsku w XIX wieku* albo nr 5 w serii – *Z pamiętnika Westfaloka*).

ANEKS

1. *Błogosławiony Emil Szramek. Męczennik*, wprowadzenie i edycja dokumentów Jerzy Myszor, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2013. ISBN 978-83-63757-29-8.
2. *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie Jerzy Myszor, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2013. ISBN 978-83-7181-820-2.
3. *Księgi metrykalne w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach. Przewodnik po zespole*, wprowadzenie Halina Dudała, opracowanie Halina Dudała, Wojciech Schäffer, tabele i słownik nazw miejscowych Wojciech Schäffer, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2013. ISBN 978-83-63757-32-8.
4. *Ks. August Hlond na Górnym Śląsku 1922-1926. Listy pasterskie – odezwy – przemówienia*, wprowadzenie i edycja dokumentów Jerzy Myszor, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2013. ISBN 978-83-63757-34-2.

5. Ludwik Hurski, *Z pamiętnika Westfaloka*, wprowadzenie i edycja dokumentu Henryk Olszar, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2014. ISBN 978-83-63757-42-7.
6. *Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Ks. Jan Macha (1914-1942)*, opracowanie Damian Bednarski, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2014. ISBN 978-83-63757-47-2.
7. Jerzy Myszor, *Pobożny Ślązak idzie na wojnę z Francuzami 1870-1871*, Wydawnictwo Infortedititions, Katowice 2014. ISBN 978-83-64023-37-8.
8. *Dokumenty pergaminowe w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach*, wprowadzenie i opracowanie Wojciech Schäffer, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2015. ISBN 978-83-70309-66-4.
9. *Nieznane karty z życia biskupa Józefa Gawliny w świetle dokumentów*, redakcja naukowa ks. Jerzy Myszor, przy współudziale Damiana Bednarskiego, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2015. ISBN 978-83-63757-96-0 (wydanie drugie – niezmienione ukazało się w 2020 roku w WueMr 978-83-955178-3-9).
10. Halina Dudała, *Clerus decanatus plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1756. Edycja źródłowa*, Wydawnictwo Infortedititions, Katowice 2015. ISBN 978-83-64023-60-6.
11. *CZYŚCIEC księdza Rudolfa Adamczyka. Krytyczna edycja źródeł*, opracowanie ks. Henryk Olszar, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2015. ISBN 978-83-63757-96-0.
12. Anna Gudzik, *Mała architektura sakralna w Rybniku. Kapliczki, figury i krzyże przydrożne. Katalog*, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice-Rybnik 2015. ISBN 978-83-65375-00-1.
13. Marta Sala, *Działalność społeczno-kulturalna księży pszczyńskich von Hochberg na Górnym Śląsku w XIX wieku*, Wydawnictwo Emmanuel, Katowice 2015. ISBN 978-83-65375-02-5.
14. *Tajemnice komputerek. Księga metrykalna z Mszany (1638-1775)*, redakcja naukowa Halina Dudała, Wydawnictwo Edycja – Książki Naukowe i Specjalistyczne, Katowice 2016. ISBN 978-83-64534-09-6.
15. „Powiedz im, że o nich nie zapomniałem...”. *Błogosławiony Józef Czempiel (1883-1942). Wybór źródeł*, wprowadzenie i edycja dokumentów Zbigniew Hojka, Jacek Kurek, Anna Piontek, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2017. ISBN 978-83-8099-003-6.
16. Jerzy Myszor, *Pielgrzymki śląskie do Ziemi Świętej w latach 1840-1914. Studia i materiały*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2017. ISBN 978-83-8099-013-5.
17. Arkadiusz Wuwer, Daniel Szlachta, *Caritas et Iustitia in re sociali. Przesłanie społeczne biskupów katowickich podczas stanowych pielgrzymek mężczyzn do Piekar Śląskich (1966-2016). Edycja źródeł z komentarzem*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2017. ISBN 978-83-8099-015-9.
18. Arkadiusz Wuwer, Daniel Szlachta, *Mater et Familiae Advocata. Przesłanie społeczne biskupów katowickich podczas stanowych pielgrzymek kobiet do Piekar Śląskich (1966-2016). Edycja źródeł z komentarzem*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2017. ISBN 978-83-8099-026-5.

19. *Duszpasterstwo polskie we Francji w świetle korespondencji arcybiskupa Józefa Gawliny i księdza Kazimierza Kwaśnego w latach 1949-1963*, edycja dokumentów, wstęp i opracowanie Michał Kłakus, Wydawca – Fundacja Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. Wincentego Myszora, współwydawca Drukarnia Archidiecezjalna, Katowice-Trans en Provence 2017. ISBN 978-83-7593-335-2.
20. *DE PROFUNDIS AD TE CLAMAMUS. Świat górników w radiowych i telewizyjnych homiliach biskupów katowickich na uroczystość św. Barbary (1983-2016)*. Edycja źródeł z komentarzem, Arkadiusz Wuwer, Daniel Szlachta, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2017. ISBN 978-83-8099-033-3 (Księgarnia św. Jacka); ISBN 978-83-9497-800-6 (Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu).
21. Jacek Żurek, *Ruch „księży patriotów” w województwie katowickim w latach 1949-1956*, Katowice-Warszawa 2018, wyd. II, uzupełnione, Fundacja Centrum Badań nad Historią Kościoła. ISBN 978-83-9499-361-0.
22. *Tematyka religijna górnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych XIX i XX wieku. Studia i materiały*, redakcja naukowa Jerzy Myszor, WueM, Katowice 2018. ISBN 978-83-9499-362-7.
23. Józef Gawlina, *Wspomnienia*, opracowanie i przypisy Jerzy Myszor, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2018. Wydanie trzecie. ISBN 978-83-8099-049-4.
24. *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (wybór korespondencji)*, opracowanie Katarzyna Tałuć, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019. ISBN 978-83-8099-073-9; ISBN 978-83-9499-369-6.
25. Józef Gawlina, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939-1945*, wstęp i opracowanie Jerzy Myszor, WueM, Katowice 2019. ISBN 978-83-955178-0-8; ISBN 978-83-8099-075-3.
26. Agnieszka Gołda, Katarzyna Tałuć, *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (katalog z opracowaniem)*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2020. ISBN 978-83-8099-083-8.
27. *Nauczanie społeczne biskupa Stanisława Adamskiego 1930-1956. Wybór źródeł*, wstęp i opracowanie Jerzy Myszor, WueM, Katowice 2020. ISBN 978-83-955178-5-3.
28. Zbigniew Hojka, *Polski katolicki ruch trzeźwościowy na pruskim Górnym Śląsku oraz w ośrodkach wychodźstwa ze Śląska na terenie Westfalii i Nadrenii do wybuchu I wojny światowej*, WueM, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2020. ISBN 978-83-9585-220-6; ISBN 978-83-8099-106-4.
29. Arkadiusz Wuwer, *Deo et Patriae. Patriotyzm w przepowiadaniu homilijnym biskupów katowickich (1989-2016)*, WueM, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2020. ISBN 978-83-9585-222-0; ISBN 978-83-8099-120-0.
30. Anna Gudzik, *Małe formy architektury sakralnej na terenie powiatu rybnickiego*, Wydawnictwo „Wokół nas”, Gliwice-Rybnik 2021. ISBN: 978-83-6093-415-9.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego (z 2 reprodukcjami tekstów z oryginału)*, oprac. M. Wojtas, Katowice 1938.
- Bańka Józef, *Arcybiskup Józef Gawlina (1892-1964)*, Katowice 1992.
- Bednarski Damian, *Geneza i historia czasopisma „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 50 (2017) nr 2, s. 229-249.
- Bednarski Damian, Ks. Jan Macha (1914-1942). *Życie z sercem na dłoni*, Katowice-Chorzów 2015.
- Biskup August Hlond i jego diecezja*, red. J. Myszor, Katowice 2013.
- Błogosławiony Emil Szramek. Męczennik*, wprowadzenie i edycja dokumentów J. Myszor, Katowice 2013.
- Davies Norman, *Europa – rozprawa historyka z historią*, przeł. E. Tabakowska, Kraków 1998.
- Dejnarowicz Czesław, *Literatura naukowa – uczeni – wydawcy*, Warszawa 1980.
- Dylus Daniela, Synowiec Helena, *Ocalanie od niepamięci*, „Gazeta Uniwersytecka Uniwersytetu Śląskiego”, (2019) nr 8 (268), s. 18-19.
- Ewangelia Judasza*, wstęp, tłumaczenie z koptyjskiego i komentarz W. Myszor, Katowice 2006.
- Historia residentiae et templi Societatis Jesu Piekarii (1678-1716)*, oprac. E. Szramek, Katowice 1932.
- Kosiński Stanisław, *August Hlond 1926-1948*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 319-370.
- Krucki Łukasz, *Prymas August Hlond w obliczu śmierci. Nieznane źródła narracyjne o ostatnich dniach jego życia i śmierci (18/19 października 1948 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, (2020) nr 1 (35), s. 543-554.
- Księga protokołów konwentów pastorskich ziemi pszczyńskiej (1588-1628)*, oprac. J. Bańka, Katowice 1938.
- Łącka Gabriela, „Źródła do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku”, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 21 (2015) nr 2 (41), s. 135-148.
- Łuczak Marek, *Teologia społeczna w Kościele katowickim w latach 1925-2010*, Częstochowa 2013.
- Malej Witold, *Kardynał August Hlond, prymas Polski*, Rzym 1965.
- Myszor Jerzy, *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, Warszawa 2013.
- Myszor Jerzy, *Biskup Polowy Wojska Polskiego Józef Gawlina – niedoszły biskup katowicki*, „Studia Pastoralne”, 8 (2012) s. 273-280.
- Myszor Jerzy, *Duchowieństwo katolickie na Śląsku 1742-1914. Z dziejów duszpasterstwa w diecezji wrocławskiej*, Katowice 2011.
- Myszor Jerzy, *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999.
- Myszor Jerzy, *Przedmowa*, w: *Tajemnice kompaturek. Księga metrykalna z Mszany (1638-1775)*, red. nauk. H. Dudała, Katowice 2016, s. 3-10.
- Myszor Jerzy, *Śługa Boży ks. Emil Szramek – proces beatyfikacyjny męczenników II wojny światowej. Nowe pytania i odpowiedzi. Edycja tekstów źródłowych*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 30 (1997) s. 249-271.

- Myszor Jerzy, *Źródła do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku*, w: *Błogosławiony Emil Szramek. Męczennik*, wprowadzenie i edycja dokumentów J. Myszor, Katowice 2013.
- Myszor Wincenty, *Język koptyjski – kurs podstawowy dialektu saidzkiego*, Warszawa 1998.
- Olszar Henryk, *Nowa seria wydawnicza Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach pod tytułem „Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 47 (2014) nr 2, s. 447-465.
- Omnia tempus habent. Miscellanea theologica Vincentio Myszor...*, red. nauk. A. Reginek, G. Strzelczyk, A. Żądło, Katowice 2009.
- Pachowicz Anna, „*Duszpasterstwo polskie we Francji w świetle korespondencji arcybiskupa Józefa Gawliny i księdza Kazimierza Kwaśnego w latach 1949-1963*”, *Edycja dokumentów, wstęp i opracowanie Michał Klakus*, [Seria: „Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku”, nr 19], Katowice – Trans en Provence: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Śląskiego 2017, ss. 273 [recenzja], „Łódzkie Studia Teologiczne”, 27 (2018) nr 3, s. 275-277.
- Paczkowski Mieczysław Celestyn, Jerzy Myszor, „*Pielgrzymki śląskie do Ziemi Świętej w latach 1840-1914. Studia i materiały*” (*Źródła do dziejów Kościoła Katolickiego na Górnym Śląsku* nr 16), Katowice 2017, 368 s., „Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK”, 39 (2017) nr 3, s. 255-259.
- Sadzikowska Lucyna, *Listy z lagrów i więzień 1939-1945. Wybrane zagadnienia*, Katowice 2019.
- Sadzikowska Lucyna, *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszcza (wybór korespondencji)* [recenzja], „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 26 (2020) nr 1, s. 139-141.
- Serwatka Tomasz, *Koncepcje społeczno-polityczne Prymasa Polski Augusta Hlonda (1926-1948)*, Poznań 2006.
- Słownik wydawcy*, oprac. B. Kalisz, Warszawa 1997.
- Śługa Boży ks. Józef Czempiel (1883-1942)*, w: *Męczennicy za wiarę 1939-1945. Duchowni i świeccy z ziem polskich, którzy prześladowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarę życia świadectwo miłości*, red. W. Moroz, A. Datko, Warszawa 1996, s. 89-95.
- Spyra Bronisława, *Specyfika śląskich archiwów podworsko-przemysłowych*, „Archeion”, 62 (1975) s. 105-112.
- Staropolskie teksty miasta Woźniki w województwie śląskim (1521-1750)*, oprac. L. Musioł, Katowice 1936.
- Śliwińska Milena M., *Seryjność i nieseryjność serii wydawniczych*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne”, (2009) nr 2 (3), s. 95-107.
- Świątkiewicz Wojciech, *Tradycja i wybór. Socjologiczne studium religijności na Górnym Śląsku*, Katowice-Wrocław 1997.
- Tematyka religijna górnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. nauk. J. Myszor, Katowice 2018.
- Warząchowska Bogumiła, *Prezentacja i promocja serii wydawniczej Źródła do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 25 (2019) nr 2 (49), s. 305-308.
- Warząchowska Bogumiła, *Tematyka religijna górnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych XIX i XX wieku*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 25 (2019) nr 1 (48), s. 223-227.

- Wesoły Szczepan, *Słowo wstępne*, w: *Nieznane karty z życia biskupa Józefa Gawliny w świetle dokumentów*, red. nauk. ks. J. Myszor, przy współudziale D. Bednarskiego, Katowice 2015, s. 11.
- Wędrzyna. *Jedna ze wsi beskidzkich w pow. cieszyńskim, jej dzieje i źródła historyczne z archiwum zamkowego w Cieszynie (ze szkicem sytuacyjnym i 6 ilustracjami)*, oprac. F. Popiołek, Katowice 1938.
- Wycisło Janusz, *Kronika dziejów sanktuarium maryjnego i Piekar na Śląsku do 1945 roku*, Katowice 2015.
- Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Ks. Jan Macha (1914-1942), wprowadzenie i ed. dokumentów D. Bednarski, Katowice 2014.

Netografia

- Archidiecezja katowicka, <https://archidiecezjakatowicka.pl/biskupi/bp-marek-szkudlo> (dostęp: 10.10.2020).
- Archidiecezja katowicka, <https://archidiecezjakatowicka.pl/biskupi/bp-adam-wodarczyk> (dostęp: 10.10.2020).
- Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, <https://centrum.silesia.edu.pl/index.php/pl-pl/> (dostęp: 12.10.2020).
- Księgarnia św. Jacka, <https://ksj.pl/zrodla-do-dziejow-kosciola-katolickiego-na-gornym-slasku/> (dostęp: 14.10.2020).

SERIA WYDAWNICZA ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA ŚLĄSKU. PROLEGOMENA

Streszczenie

Celem artykułu jest zaprezentowanie serii wydawniczej Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku, która pojawiła się na rynku wydawniczym na przełomie 2013 i 2014 roku z inicjatywy ks. prof. Jerzego Myszora z Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Dotychczas w jej ramach ukazało się 30 pozycji.

Z założenia omawiana seria nawiązuje do zainicjowanej w okresie międzywojennym serii wydawnictw źródłowych pod nazwą Fontes i ją kontynuuje. Autorka artykułu, poddając analizie i interpretacji poszczególne tytuły serii oraz charakteryzując szatę graficzną, dokonała podziału opublikowanych źródeł na cztery bloki tematyczne: męczeństwo kapłanów; duszpasterstwo pielgrzymkowe; służebność kapłańska, czyli hierarchowie kościelni w służbie ojczyzny; edytorskie opracowanie archiwaliów. Wyodrębnione grupy tematyczne łączy troska autorów, redaktorów i edytorów o pamięć historyczną, rozwój zagadnień śląskoznawczych oraz badań humanistycznych, dla których wydawane materiały stanowić mogą rzetelną bazę.

Słowa kluczowe: seria wydawnicza; Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku; Jerzy Myszor

KS. JAN SZCZEPANIAK* – KRAKÓW

**NIEKANONICZNA DIECEZJA PIŃSKA (1795-1798).
POWSTANIE, TERYTORIUM
I WEWNĘTRZNY PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY¹**

**NON-CANONICAL DIOCESE OF PINSK (1795–1798).
FORMATION, TERRITORY
AND INTERNAL ADMINISTRATIVE DIVISION**

Abstract

Even before the signing of the treaties finally dissolving the Polish-Lithuanian Commonwealth, Empress Catherine II made a new administrative division of the Catholic Church in Russia on 6–17 September, 1795, treating the acquired lands as the property of Russia. She did not consult the Holy See on her decisions, thereby disregarding the generally accepted principle that the creation and abolition of dioceses and the appointment of ordinaries is a papal prerogative. One of the dioceses she created was the Diocese of Pinsk, whose Ordinary by her appointment was the former Bishop of Kyiv, Kasper Kazimierz Cieciżowski, residing in Zhytomyr. She subordinated parishes and monasteries

* Ks. Jan Szczepaniak – prof. historii, Instytut Historii, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: jan.szczepaniak@upjp2.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5365-8146>

¹ Dziesięć lat minęło do opublikowania przez p. Marię Dębowską „szkicu”, jak sama nazwała swój tekst, o niekanonicznej diecezji pińskiej. M. Dębowska, *Rządy biskupa Kaspra Kazimierza Cieciżowskiego w niekanonicznej diecezji pińskiej (1795-1798)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 100 (2013) s. 181-203. We wstępie do niego napisała: „Krótki, bo zaledwie trzyletni, okres istnienia bytów, jakimi były utworzone w 1795 r. przez cesarzową Rosji Katarzynę II diecezje łacińskie na zabranych ziemiach polskich, nie doczekał się szerszych opracowań. Mamy o tym jedynie wzmianki w pracach B. Kumora, który uważał te zagadnienia za niewarte większego zainteresowania ze względu na niekanoniczność diecezji i tymczasowość ich trwania. Zajmował się nimi niejako przy okazji badań nad innymi zagadnieniami. Przeszkodą do pełniejszego poznania historii niekanonicznych biskupstw był także brak materiałów archiwalnych lub brak dostępu do nich.

in the Minsk and Volhynian governorates to him. The bishop exercised authority over the area in accordance with ecclesiastical law, as he had obtained from the Warsaw-based papal delegate Wawrzyniec Litta the powers of administrator over the area incorporated into the diocese of Pinsk and exceeding the boundaries of the formally existing diocese of Kyiv, of which he was the legal ordinary. For a reason that is difficult to hypothesise, he did not establish the diocesan capital in Pinsk, despite the express wish of Catherine II. He did not designate any church in Pinsk as a cathedral, did not move the chapter and bishop's residence there, and did not open a consistory there. He did, however, leave Zhytomyr for Berdychiv. He also renamed the consistory general of the Kyiv Diocese as the consistory general of the Pinsk Diocese. After receiving ecclesiastical authority to administer the diocese, most likely in June or July 1796, he divided the diocese into 4 district officialities (Zhytomyr, Lutsk, Minsk and Nyasvizh) and 19 deaneries. After the territorial and administrative reform of Russia announced by Emperor Paul I in December 1797 and implemented in January and February 1798, he re-divided the Pinsk diocese into deaneries, bringing them as close as possible to the state administrative division. The Diocese of Pinsk ceased to exist as a result of an agreement between the Holy See and the royal court in St Petersburg on a new administrative division of the Catholic Church in Russia (Paul I's ukase of 28 April / 9 May 1798; W. Litta's decrees of 7, 8 and 9 August 1798).

Keywords: Diocese of Pinsk; Mogilev Metropolis; Catholic Church in Russia; Kasper Kazimierz Cieciszowski; Minsk Governorate; Volhynian Governorate

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Od samego początku aneksji ziem polskich i litewskich Rosjanom zależało na szybkim scaleniu nowych nabytków z resztą państwa, a to polegało nie tylko na ujednoliceniu prawa i sądownictwa, podziału administracyjnego i procedur

Archiwalia dotyczące tego tematu są nieliczne i rozproszone. Niniejszy szkic nie powinien być traktowany jako wyczerpująca prezentacja problematyki wiążącej się z istnieniem niekanonicznej diecezji pińskiej. Ma on na celu zwrócenie uwagi na nowe wątki badawcze i materiały archiwalne". Zaprezentowany przez nią tekst okazał się jak dotąd jedynym na ten temat, a przytoczone słowa wstępu nic nie straciły na aktualności. W związku z powyższym zwalnia to nas od omówienia literatury, a nawet od szerszej prezentacji źródeł, bo te nadal, mimo poszukiwań w archiwa białoruskich, rosyjskich i ukraińskich, okazują się zdumiewająco nieliczne. Najważniejszym źródłem wykorzystanym w tej pracy jest sprawozdanie bp. K.K. Cieciszowskiego o stanie diecezji sporządzone w styczniu 1798 roku. Zachowała się tylko jego pierwsza część dotycząca guberni wołyńskiej oraz sumaryczne podsumowanie stanu całej diecezji. Brak części sprawozdania, dotyczący parafii w guberni mińskiej, nie jest dotkliwy, ponieważ można go odtworzyć na podstawie raportów plebanów oraz przełożonych zakonnych, dołączonych do tekstu przesłanego do Petersburga. W jakim momencie dziejów Kościoła w Rosji powstały owe dokumenty i czym one są zostało wyjaśnione w przypisie nr 98. Pozostałe źródła wykorzystane w pracy mają charakter pomocniczy. Na koniec wspomnę, że niniejszy tekst do wstępu do przedstawienia stanu diecezji pińskiej na przełomie 1797 i 1798 roku, który zostanie opublikowany w kolejnych artykułach.

urzędniczych, struktury stanowej, systemu oświatowego, ale także na usunięciu ich polskiego charakteru. Nie było to zadanie łatwe, gdyż poza zmianą prawa i reformami administracyjnymi, o których będzie jeszcze mowa², trzeba było stworzyć nowe elity, marginalizując przy tym te osoby i środowiska, które nie chciały zerwać z polską tradycją narodową i państwową, tak silnie związaną z duchem republikańskim i tradycjami wolnościowymi, a całkowicie sprzeczną z ideami, które uformowały rosyjskie samodzierżawie³.

Ponieważ w społeczeństwach zamieszkujących dotychczasowe ziemie koronne i litewskie spoiwem tradycji narodowych i państwowych był katolicyzm, nie można było skutecznie przeprowadzić scalenia przejętych ziem z resztą państwa, bez przejęcia kontroli na zarządem i działalnością Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego i grecko-unickiego (po II rozbiorze także ormiańsko-katolickiego), usunięcia polskich wpływów w Cerkwii grecko-unickiej, a także oderwania systemu szkolnego, szczególnie na poziomie kształcenia średniego i wyższego, od wpływów duchowieństwa katolickiego⁴. Zmierzające do tego działania rozpoczęto jeszcze przed podpisaniem traktatu rozbiorowego (5 sierpnia 1772 roku), ratyfikowania go przez polski sejm (30 września 1773 roku) i formalnego ustanowienia nowej granicy państwowej na Dnieprze, Druci i Dźwinie⁵.

² W Rosji reformę sądownictwa i administracji planowano jeszcze przez rozbiorami Polski. Konieczność wprowadzenia zmian prawnych na zagarniętych ziemiach zdecydowała o zastosowaniu przygotowanych reforma w byłych polskich prowincjach i o przyspieszeniu ich wdrożenia w Rosji. Dotyczyło to reformy administracyjnej państwa (Ustawa o guberniach z 1775 roku) oraz reformy socjalnej (hramoty dla szlachty i miast z 1785 roku). L. Żytkowicz, *Rządy Repina na Litwie w latach 1794-7*, Wilno 1938, s. 156-158; A.B. Кири́н, *Государственные реформы в России. От Петра до Путина*, Москва 2021, s. 31-44; A.B. Магомедова, *Реформы государственного управления при Екатерине II. Историко-правовой аспект*, „Международный научный журнал «Вестник науки»”, 3 (2019) nr 11, s. 83-88.

³ В. Левицький, Б. Сидяга, *Інкорпорація Правобережної України до Російської імперії та її вплив на розвиток церковного землеволодіння*, „Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія”, 2 (2014) nr 1, s. 26-30; Н.О. Щербак, *Правобережна Україна в державно-правовій системі Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.*, „Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ”, 22 (2017), t. 103, nr 2, s. 290.

⁴ С. Вех, *Западный край («захваченные земли») во внутренней политике Российской империи*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 18 (2021) nr 2, s. 97-123; Ю.В. Хитровська, *Організаційно-правове становище римо-католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.*, „Сторінки історії. Збірник наукових праць”, 22 (2010) t. 30, s. 32-34.

⁵ Prawie natychmiast odcięto mieszkających w Rosji katolików od bieżących i niekontrolowanych przez państwo kontaktów z władzami kościelnymi rezydującymi poza granicami kraju. Najwyższym prawodawcą w kwestiach kościelnych stawała się cesarzowa, a obowiązywalność uniwersalnego prawa kościelnego w Rosji zależała od jej zgody. Niewątpliwie najważniejszą kwestią zarówno dla władz rosyjskich, jak i kościelnych było ustanowienie zarządu kościelnego nad parafiami i klasztorami w Rosji, w tym czasie bowiem żaden biskup katolicki nie rezydował na terytorium włączonym do Imperium. W efekcie działań podejmowanych przez nuncjaturę i dwór petersburski pieczę na katolikami w Rosji objął w 1773 roku bp Stanisław Bohusz Sierstrzeńcewicz, samowolnie mianowany przez Katarzynę „biskupem białoruskim”, z obowiązkiem rezydencji w Mohylowie,

Podobnie postąpiła Katarzyna II po ostatecznym upadku Rzeczypospolitej. Rozpoczęła „porządkowanie spraw kościelnych” na zajętych ziemiach zaraz po klęsce insurekcji kościuszkowskiej (16 listopada 1794 roku) i po podpisaniu w Petersburgu wstępnego układu z Habsburgami o nowym podziale ziem polskich (3 stycznia 1795 roku), jeszcze przed formalnym sygnowaniem aktów rozbiorowych pomiędzy Prusami a Rosją i Prusami a Austrią (13/24 października 1795 roku), abdykacją króla Stanisława Poniatowskiego (25 listopada 1795 roku) oraz podpisaniem w Petersburgu konwencji o ostatecznym zatwierdzeniu podziału Polski (15/25 stycznia 1797 roku). Dla carycy żadnym ograniczeniem w układaniu „stosunków kościelnych”, jak wówczas mówiono, nie był brak formalnych dokumentów potwierdzających upadek polskiej państwowości. Wystarczyło jej zajęcie przez wojska rosyjskie do września 1794 roku należących jeszcze do Rzeczypospolitej ziem litewskich i ruskich (do linii rzek Niemen i Bug)⁶. Traktowała te ziemie nie jako terytoria okupowane, ale prowincje mające być w niedalekiej przyszłości inkorporowane do Rosji. Podobnie postępowała z obszarami przejętymi w poprzednich rozbiorach⁷. Szybkość i gruntowność zmian przeprowadzonych szczególnie po 1772 roku pokazywała, że władczyni Imperium Rosyjskiego traktowała zabrane

a następnie 17/28 stycznia 1782 roku arcybiskupem metropolitą mohylowskim. Zdając sobie sprawę z nieodwołalności powyższych decyzji, Pius VI zdecydował uznać ową nominację w bulli wydanej 15 kwietnia 1783 roku, powierzając S.B. Siostrzeńciewiczowi zwyczajną jurysdykcję nad katolikami mieszkającymi w Rosji. Szerzej na ten temat: S. Szantyr, *Zbiór wiadomości o kościele i religii katolickiej w Cesarstwie Rosyjskiem a szczególnie w prowincjach od Polski przyłączonych od czasu pierwszego rozbioru Polski aż do końca panowania cesarza Alexandra I. i początków panowania Mikołaja I*, Poznań 1843, s. 7-9; A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 1, 1814-1847, Kraków 1928, s. 20-23; T. Kasabuła, *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. Rocznice powstania archidiecezji i metropolii mohylowskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 7 (2008) s. 263-267; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 17-18, 192-193; M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II, 1772-1784*, Kraków-Warszawa 1910, s. 6-55; Я. Войда, *Буллы Онероса папы Пия VI, и начало ее истории в Российской Империи на рубеже XVIII-XIX веков: некоторые церковно-политические аспекты*, w: *Могилевская римско-католическая архиепархия: свидетельства живой памяти. 1783-1939*, Санкт Петербургъ 2019, s. 60-88; М.А. Попов, А.И. Ганчар *Митрополит С. Богущ-Сестренцевич: формирование правительственной политики по отношению к Римско-католической церкви на белорусских землях (конец XVIII – первая четверть XIX века)*. Монография, Гродно 2012, s. 45-46, 62-64.

⁶ K. Bartoszewicz, *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej*, Wiedeń [1913], s. 309-315.

⁷ Czego wyrazem był ukaz z 30 października / 10 listopada 1794 roku skierowany do mianowanego wówczas generał-gubernatorem ziem litewskich Nikołaja Repina. Katarzyna II traktowała w nim mieszkańców zajętych ziem jako podanych rosyjskich i poleciła im złożyć przysięgę wierności i posłuszeństwa. *О раздѣленіи Великаго Княжества Литовскаго на три части и о образѣ управления оными*, 30 X 1794 (nr 17264), w: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 23, *Съ 1789 по 6 ноября 1796*, Санкт Петербургъ 1830, s. 572-58; H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. 1, 1772-1800, Wilno 1910, s. 275-281. Powszechny upadek ducha mieszkańców zajętych ziem sprzyjał Rosjanom w szybkim wyegzekwowaniu nakazu złożenia przysięgi, na który dali mieszkańcom, szlachcie, duchowieństwu i mieszczaństwu 4 tygodnie (okres ten został później przedłużony); Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 64-66.

polskie ziemie jako integralną część swojego państwa i zamierzała sprawować nad nimi suwerenną i absolutną władzę⁸. Przejęcie w 1795 roku kontroli nad resztą ziem litewsko-ruskich Rzeczypospolitej otworzyło również cesarzowej możliwość jednolitego ułożenia zagadnień związanych z istnieniem i funkcjonowaniem Kościoła katolickiego na całym terytorium państwa⁹.

Sprawa była pilna, ponieważ z powodu szybkiego biegu wydarzeń cesarzowa nie poczyniła istotnych zmian w kwestiach kościelnych na terenach przejętych po II rozbiorze Polski (prusko-rosyjski traktat rozbiorowy 23 stycznia 1793 roku, uznany przez sejm grodzieński 22 lipca i 22/23 września tegoż roku), szczególnie w kwestii obsady stolic biskupich. Tylko jeden ordynariusz z przejętych wówczas przez Rosję ziem został rosyjskim poddanym, nie tracąc władzy pasterskiej w swojej diecezji. Był nim biskup kijowski K.K. Cieciszowski¹⁰. W lipcu 1792 roku

⁸ M. Hałaburda, W. Kęder, *Sytuacja polityczna i społeczne na kresach wschodnich w dobie pierwszego rozbioru w świetle sprawozdań dyplomatów papieskich*, „Studia Historyczne”, 58 (2015) z. 1 (229), s. 31-32, 34-37; F. Sznarbachowski, *Początek i dzieje Rzymsko-katolickiej Diecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej w zarysie*, Warszawa 1926, s. 116.

⁹ Warto zaznaczyć, że owo „porządkowanie spraw kościelnych” było istotnym elementem wewnętrznej polityki prowadzonej pod dyktando Katarzyny II przez dwór petersburski w stosunku do wszystkich wyznań. Władczyni, afiszując się wobec elit europejskich swoimi oświeconymi poglądami, wydała ukaz o tolerancji wszystkich wyznań w Rosji (22 lipca 1763 roku), ale w stosunku do prawosławia prowadziła politykę bezwzględного podporządkowania Cerkwii państwu. Taką samą politykę prowadziła wobec Kościoła katolickiego na Ziemiach Zabrzanych. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II*, s. 6-9; A.A. Завьялов, *Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II*, Санкт Петербург 1900, s. 341-344; A.I. Комиссаренко, *Разработка законодательных актов секуляризационной реформы 1764 г.*, w: *Проблемы истории России*, t. 2, *Опыт государственного строительства XV-XX вв.*, Екатеринбург 1998, s. 34-47; A.A. Назаров, *Религиозная политика Екатерины II как фактор формирования первого в Европе толерантного многоконфессионального общества*, „Выстник РМАТ [Российская международная академия туризма]”, (2020) nr 3, s. 13-19.

¹⁰ Pozostali ordynariusze rezydowali w granicach Rzeczypospolitej lub nie złożąwszy przysięgi na wierność carycy opuścili granice Rosji. Biskup wileński I.J. Massalski rezydował w granicach formalnie niepodległej Rzeczypospolitej, przebywając w Warszawie lub Wilnie. Utracił on dobra stołowe znajdujące się w zajętej przez Rosję części diecezji, a także, jako „obcy poddany” nie mógł wykonywać nad tą częścią diecezji władzy biskupiej. Biskup kamieniecki Adam Stanisław Krasinśki, po odmowie złożenia przysięgi wiernopoddańczej wyjechał z Kamieńca, krótko przebywał w galicyjskie części diecezji (Husiatyniu) i we Lwowie, a następnie zamieszkał w rodzinnej rezydencji w Krasnem na Mazowszu. Rychło także złożył rezygnację z biskupstwa. Starał się osadzić na katedrze kamienieckiej bp. Jana Józefa Dembowskiego, swojego koadiutora, ale władze rosyjskie nie wyraziły na to zgody, najprawdopodobniej także z powodu odmowy złożenia przysięgi. Biskup łucki Adam Naruszewicz po przystąpieniu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do targowicy w 1792 roku osiadł na stałe w swojej rezydencji w Janowie Podlaskim. Na decyzję tę wpłynęła również jego choroba, choć zasadniczym powodem odsunięcia się od spraw politycznych były wyrzuty sumienia z powodu złożenia przez niego, za przykładem króla, przysięgi na wierność konfederacji targowickiej. Ponieważ pozostał polskim poddanym i nie złożył nakazanej przysięgi, także on praktycznie utracił władzę nad tą częścią diecezji, która znalazła się w Rosji. Z tych powodów władze nad parafiami z diecezji wileńskiej i łuckiej przejął metropolita mohylewski. Uczynił to samowolnie, bez porozumienia z właściwymi ordynariuszami. Szantyr, *Zbiór wiadomości*

opuścił on wraz z rodziną Warszawę, udając się na teren zaboru austriackiego, gdzie zamieszkał w Szumlańszczyźnie k. Stryja, majątku swojego krewnego Józefa Deszerta. Jesienią 1793 roku wrócił jednak do swojej diecezji i złożył przepisana prawem przysięgę na wierność cesarzowej¹¹.

Utworzenie diecezji pińskiej (1795)

Zachodnia granica Rosji wyznaczona w trzecim traktacie rozbiorowym pozostawiała po stronie Imperium znaczną część diecezji żmudzkiej, wileńskiej i łuckiej z kościołami katedralnymi i rezydencjami biskupów, a także kurlandzką część diecezji inflanckiej i wołyńską część diecezji chełmskiej.

W diecezji inflanckiej (ograniczonej od 1783 roku do Kurlandii)¹², po tragicznej śmierci bp. Józefa Kazimierza Kossakowskiego (9 maja 1794 roku), rządy objął koadiutor bp Jan Nepomucen Kossakowski. Od stycznia 1795 roku nie sprawował ich osobiście, ale przez oficjała Franciszka Ksawerego Goldbergera¹³. Ordynariusz żmudzki J.S. Giedroyc w trakcie insurekcji przebywał w Warszawie. Poinformowany przez swojego koadiutora bp. Józefa Arnolfa Giedroycia o planach konfiskaty dóbr biskupich z powodu niezłożenia przysięgi wierności tronowi rosyjskiemu, wrócił do diecezji i zamieszkał w rezydencji biskupów w Olsiadach. Złożył przysięgę i nadto wykazywał się daleko posuniętą lojalnością wobec zaborców¹⁴. W diecezji wileńskiej władzę sprawował Dawid Plichowski, nominowany na wileńskiego biskupa pomocniczego (1 czerwca 1795 roku). Kapituła wybrała go 1 grudnia 1794 roku na urząd wikariusza kapitulnego (wybór zatwierdził 14 stycznia 1795 roku nuncjusz Wawrzyniec Litta), po śmierci bp. I.J. Massalskiego (28 czerwca 1794 roku)¹⁵. Biskup łucki A. Naruszewicz podjął próbę utrzymania

o kościele, s. 100-104; W.J. Górczyk, *Biskup kamieniecki Adam Stanisław Krasiński (1714-1800) i generał Wincenty hrabia Krasiński (1782-1858). Wzorce mężczyzny w rodzie Krasińskich*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 8, „O mężczyźnie (nie)zwykłym”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2019, s. 40; tenże, *Diecezja kamieniecka w drugiej połowie XVIII w. Czasy pontyfikatu biskupa Adama Stanisława Krasińskiego*, „Nasza Przyszłość”, 130 (2018) s. 85-86; Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 243-245; W. Jurkiewicz, *Adam Naruszewicz w otoczeniu króla Stanisława Augusta* Poniatowskiego, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Historyczne”, (1993) z. 3, s. 82; Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 158; W. Szczypiński, *Krasiński Adam Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. 15, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 165.

¹¹ M. Dębowska, *Spadek i spadkobiercy metropolity Kacpra Kazimierza Cieciszowskiego*, Kraków 2023, s. 27-28.

¹² J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki w Inflantach pod władztwem polskim (1582-1772/95)*, „Kwartalnik Teologiczny Wileński”, 1 (1923) z. 2, s. 195-196.

¹³ Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 247.

¹⁴ LVIA, f. 3002, ap. 13, nr. 41, s. 15-21; LVIA, f. 3003, ap. 12, nr. 104, k. 25v-28; M. Wołoncewski, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898, s. 109; Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 245.

¹⁵ Po wyborze na wikariusza kapitulnego D. Plichowskiego utracił władzę niekanoniczą, 6-osobowa Administracja Generalna Rządu Duchownego Diecezji Wileńskiej wybrana przez kapitułę, jeszcze za życia bp. I.J. Massalskiego, na polecenie Rady Najwyższej Wielkiego Księstwa Litewskiego (9 czerwca 1794 roku). J. Fijałek, *X. Dawid Plichowski... Szkic bio-bibliograficzny*, „Kwartalnik Teologiczny Wileński”, 1 (1923) z. 1, s. 3-4; Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 248-250.

swojej władzy w całej diecezji, której większość znalazła się za kordonem. Mimo złożenia przysięgi w Brześciu i Grodnie zachował faktyczną władzę tylko w litewskiej części diecezji (w sensie kościelnym posiadał ją nadal na całym terytorium diecezji łucko-brzeskiej). Utracił władzę w części wołyńskiej być może z powodu niezłożenia przysięgi w Łucku, w wyznaczonym przez gubernatora terminie¹⁶.

Zarówno stronie kościelnej, jak i dworowi petersburskiemu zależało na rychłej obsadzie katedry wileńskiej, zapewnieniu akceptowanego zarządu rosyjskiej części diecezji łuckiej i kamienieckiej, a także zapewnieniu warunków do egzystencji ordynariuszowi kadłubowej diecezji inflanckiej. O ile sekretarz stanu Francesco Saverio de Zelada i nuncjusz warszawski W. Litta liczyli na negocjacje w tych kwestiach, o tyle Katarzynie II zależało na szybkim uregulowaniu sytuacji prawnej Kościoła oraz mianowaniu biskupów ordynariuszy na własnych warunkach, niezależnie od zdania i zgody Stolicy Apostolskiej¹⁷.

Po raz kolejny, w tak zasadniczych kwestiach jak utworzenie diecezji, określenie ich granic oraz mianowanie ordynariuszy, Katarzyna II samowolnie podjęła decyzję, nie uprzedzając, a nawet nie informując o tym strony kościelnej. Zostawiła jednak sobie i dyplomacji rzymskiej możliwość prowadzenia negocjacji w tych kwestiach, określając podjęte postanowienia jako „tymczasowe”¹⁸. Dnia 6/17 września 1795 roku wydała dwa ukazy: pierwszy – „o ustanowieniu dla wyznania rzymskiego w guberniach mińskiej, wołyńskiej, podolskiej, braclawskiej i wozniesieńskiej dwóch diecezji pod nazwami pińskiej i latyczowskiej”¹⁹, drugi – „o udoskonalaniu [sytuacji] kościołów wyznania rzymskokatolickiego w Wielkim

¹⁶ J. Platt, *Naruszewicz Adam Tadeusz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 22, red. E. Rostkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 560; K.R. Prokop, *Sylwetki biskupów łuckich*, Biały Dunajec-Ostróg 2001, s. 167-168; J.K. P[ruszkowski] „Podlasiak”, *Janów biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 89-100; J. Skorodiuk, *Janów Podlaski – rezydencja biskupów*, „Szkice Podlaskie”, 13 (2005) s. 20-21; W. Zarzycki, *Biskup Adam Naruszewicz luminarz polskiego Oświecenia*, Lublin 1999, s. 102-103; Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 246-247.

¹⁷ M. Godlewski, *O Kardynalacie Stanisława Sierżeniewicza-Bohusza*, „Kwartalnik Litewski”, 1 (1910) t. 2, s. 24; Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 250-251, 254-257.

¹⁸ Już po wydaniu ukazu Stolica Apostolska zabiegała o zgodę Katarzyny II na przyjazd nuncjusza W. Lity do Petersburga, w celu prowadzenia rozmów dyplomatycznych o statusie Kościoła katolickiego w Rosji. Władczyni uzależniała zgodę na podróż nuncjusza i rozpoczęcie negocjacji od mianowania abp. S. Sierżeniewicza kardynałem. Była to już trzecia próba skłonienia papieża do takiego kroku. Początkowe rozmowy nie przyniosły żadnego rezultatu. W maju 1796 roku Pius VI jednak ustąpił. W liście datowanym na 30 czerwca tegoż roku obiecał cesarzowej nominację kardynalską dla metropolity mohylewskiego. Śmierć Katarzyny II (18 listopada 1796 roku) przerwała negocjacje. Godlewski, *O Kardynalacie Stanisława Sierżeniewicza-Bohusza*, t. 2, s. 21-22; Żytkowicz, *Rządy Repina*, s. 254.

¹⁹ *Объ учрежденіи для Римскаго исповѣданія въ Губерніяхъ Минской, Волынской, Подольской, Брацлавской и Вознесенской двухъ Епархій, подъ наименованіемъ Пинской и Летичевской, 6 IX 1795 г. (nr 17 379)*, w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 23, Съ 1798 по 6 ноября 1795, Санкт Петербургъ 1830, s. 761-762.

Księstwie Litewskim”, czyli o włączeniu do diecezji inflanckiej terytorium diecezji wileńskiej, leżącego w guberni litewskiej²⁰.

Pierwszy dokument powoływał do istnienia diecezję pińską i określił najistotniejsze zasady funkcjonowania diecezji i uprawnienia biskupa. Cesarzowa ustanowiła diecezję w granicach guberni mińskiej i wołyńskiej (pkt 3). Jej ordynariuszem mianowała dotychczasowego biskupa kijowskiego K.K. Cieciszowskiego (pkt 1). Jako podstawę do utrzymania zezwoliła mu zachować dobra stołowe biskupów kijowskich, klucz fastowski (pkt 2). Dla wykonywania jurysdykcji biskupiej poleciła utworzyć konsystorz przy siedzibie biskupa w Pińsku, złożony z 3 urzędników mianowanych spośród poddanych rosyjskich. Apelacje od wyroków konsystorza mogły być wnoszone do senatu (pkt 4). Biskup otrzymał prawo wyznaczania przełożonych i innych zwierzchników klasztorów oraz prawo rozdzielania beneficjów parafialnych, czyli wolnego mianowania plebanów i proboszczów (pkt 5). W diecezji duchowny „zagraniczny” nie mógł otrzymać zezwolenia na pobyt i pracę duszpasterską (pkt 6). Ukaz podkreślał zakaz sprawowania jurysdykcji w państwie rosyjskim przez duchownych „zagranicznych”, a także pełnienia poza granicami Imperium władzy przez rosyjskich poddanych. Przypomniano także wcześniejszy zakazy komunikowania się z władzami kościelnymi, mającymi siedzibę poza granicami Rosji, przesyłania dochodów poza granicę Rosji oraz ogłaszania dokumentów papieskich bez pozwolenia władz. Przyznano także biskupowi pińskiemu władzę nad klasztorami (pkt 7). Kategorycznie zakazano duchowieństwu nawracać prawosławnych i wiernych innych wyznań chrześcijańskich na katolicyzm (pkt 8). Polecono również bp. K.K. Cieciszowskiemu zebrać i przekazać władzom państwowym informacje o klasztorach, z wyszczególnieniem tych, które zajmowały się wychowaniem i nauczaniem lub pełniły inną publiczną posługę (pkt 9).

Ukazy ustanawiające nowy podział administracyjny Kościoła łacińskiego w Rosji były równocześnie aktami nominacyjnymi rządców nowych diecezji, a także przekazaniem władzy biskupom zachowanych diecezji nad obszarami włączonymi do nich. W chwili podejmowania decyzji o nowym podziale administracyjnym Kościoła łacińskiego w Rosji przebywało 10 biskupów tegoż obrządku. Uprawnienia biskupa rezydencjalnego, uznane przez Stolicę Apostolską, posiadali: arcybiskup mohylewski S. Siestrzeńcewicz, biskup żmudzki J.S. Giedroyć, biskup inflancki J. N. Kossakowski i biskup kijowski K.K. Cieciszowski. Status biskupów pomocniczych mieli wówczas: J.A. Giedroyć, od 1790 roku koadiutor biskupa żmudzkiego²¹; Jan Chryzostom Kaczkowski, od 1781 roku biskup pomocniczy diecezji łucko-brzeskiej, pełniący obowiązki delegata biskupa łuckiego na okręg podlaski, leżący w granicach Rosji (rezydował w Dubnie, gdzie od 1770 roku był

²⁰ *О приведении въ благоустройство церквей Римско-Католическаго исповѣданія въ Великоѣ Княжествѣ Литовскомъ, 6 IX 1795 г.* (nr 17 380), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, т. 23, Съ 1798 по 6 ноября 1795*, Санкт Петербургъ 1830, s. 763-764.

²¹ M. Godlewski, *Giedroyć Józef Arnolf*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, red. W. Konopczyński, Kraków 1948-1958, s. 428.

plebanem)²² oraz Michał Józef Pałucki, od 1791 roku biskup pomocniczy diecezji kijowskiej, przebywający wówczas na zesłaniu za czynny udział w powstaniu kościuszkowskim²³. Ponadto w Łucku mieszkał L.K. Sosnowski, w latach 1767-1780 biskup pomocniczy diecezji inflanckiej, po rezygnacji z urzędu mianowany prepozytem łuckim²⁴, a w Bobrujsku Jan Mikołaj Bykowski. Ów nie pełnił wówczas obowiązków biskupa pomocniczego diecezji wileńskiej, którym został mianowany w 1786 roku, a był plebanem w Kopylu i Starosielu (od 1782 roku) oraz prepozytem słuckim (od 1785 roku); mieszkał wówczas w Bobrujsku, kierując duszpasterstwem w parafii, której formalnym plebanem był abp. S. Sistrzeńcewicz²⁵. Każdy z tych hierarchów ze względu na swoje obowiązki związany był z diecezjami lub parafiami znajdującymi się w granicach Rosji.

Na terenach kontrolowanych przez Rosjan przebywał jeszcze jeden biskup, który z dworem petersburskim związany był wyłącznie swoimi prywatnymi interesami. Był nim targowiczanie, dawny przemyski biskup pomocniczy Michał Roman Sierakowski. Po zniesieniu przez Józefa II w 1786 roku sufragani przemyskiej formalnie osiadł w Humaniu, gdzie został mianowany proboszczem. Oddał on znaczne usługi stronnictwu rosyjskiemu w przejęciu władzy w Polsce przez przeciwników konstytucji majowej. W czasie dokonywania ostatecznego rozbioru Rzeczypospolitej należał do protegowanych abp. S. Sistrzeńcewicza. M.R. Sierakowski od dłuższego czasu, bez oglądania się na prawodawstwo kościelne, zwyczaje i przyzwoitość, szukał dla siebie biskupstwa. Starał się je wyjednać u zaborców, najpierw u Austriaków, a później u Rosjan. Będąc jeszcze poddanym habsburskim, zabiegał o sufraganię krakowską lub, w razie powstania, o biskupstwo tarnowskie. W 1783 roku aż czterokrotnie w cesarskiej kancelarii nadwornej w Wiedniu składał stosowne prośby²⁶.

²² DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 4, k. 22-22v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 11, k. 15v; M. Dębowska, *Diecezja łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014, s. 40, 53, 69, 92, 99, 135, 152, 153.

²³ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 9, k. 16v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 266, k. 1; W.W. Wielądka, *Heraldyka czyli opisanie herbów, w jakim który jest kształcie oraz Familie rodowitey Szlachty Polskiej i W. X. Litewskiego z ich herbami...*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1792, s. 35; Dębowska, *Diecezje łucka i żytomierska*, s. 34, 39, 89, 107, 150, 155; T. Długosz, *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Collectanea Theologica”, 13 (1932) z. 1-2, s. 78; W. Rosowski, *Pałucki Michał Józef*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, kol. 1189-1190.

²⁴ M. Dębowska, *Kapituła katedralna w Łucku w dokumentach z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 98 (2012) s. 72.

²⁵ DAŻO, f. 178, op. 4, sp. 1, k. 91v-91v; RGIA f. 822, op. 12, sp. 1, k. 437v-438; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2588, k. 91-91v; RGIA f. 822, op. 12, sp. 2590, k. 12v-13, 109, 114; J. B[łeszczyński], *Biskupstwo mińskie*, w: *Encyklopedia powszechna*, wyd. S. Orgelbranda, t. 3, Warszawa 1860, s. 655; K.R. Prokop, *Wiadomości do biografii biskupów oraz opatów i księń z ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów z osiemnastowiecznej prasy warszawskiej doby saskiej i stanisławowskiej (1729-1795)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 86 (2006) s. 297; Szantyr, *Zbiór wiadomości o kościele*, s. 139, 430.

²⁶ Tamże, s. 104-105; B. Kumor, *Obsada biskupstwa tarnowskiego w latach 1883-1807*, „Analecta Cracoviensia”, 13 (1981) s. 432-433.

Poza nim oraz arcybiskupem mohylewskim całkowicie spolegliwi władzom rosyjskim byli ordynariusze – żmudzki J.S. Giedroyć i inflancki J.N. Kossakowski, zaliczeni przez ambasadora rosyjskiego Jakowa Bułhakowa do biskupów „zupełnie pewnych”²⁷. Wszyscy czterej należeli do „pożądanych” przez Katarzynę II zarządców diecezji ze względu na swoje oddanie i wierność tronowi rosyjskiemu. Wydaje się także, że ważnym dla cesarzowej było to, iż trzech z nich posiadało za aprobatą papieską jurysdykcję przynajmniej nad częścią uznanych lub ustanowionych przez nią diecezji: arcybiskup mohylewski w archidiecezji mohylewskiej w granicach z 1783 roku, biskup inflancki nad częścią diecezji inflanckiej, niewłączoną w 1783 roku do archidiecezji mohylewskiej i biskup żmudzki nad diecezją żmudzką. Biskup M.R. Sierakowski nie miał jurysdykcji nad żadną częścią obszaru wcielonego do Rosji. Był jednak zbyt cenny dla władzy, by nie obdarzyć go żadną diecezją. Został więc mianowany przez Katarzynę II ordynariuszem diecezji łatychozskiej, powstałej na miejscu zniesionej diecezji kamienieckiej, z pominięciem praw koadiutora kamienieckiego J.J. Dembowskiego, który w 1793 roku odmówił złożenia przysięgi na wierność tronowi rosyjskiemu.

Do obsadzenia pozostała diecezja pińska. Wydaje się, że naturalnym kandydatem do jej objęcia był K.K. Cieciszowski. Choć znane było jego zaangażowanie w reformy Sejmu Wielkiego, to złożył przysięgę wierności, nie angażował się w politykę w okresie wojny polsko-rosyjskiej i insurekcji kościuszkowskiej, a ponadto był uznanym przez Stolicę Apostolską ordynariuszem diecezji kijowskiej, której część znalazła się w granicach diecezji pińskiej.

Wśród współczesnych mu Polaków K.K. Cieciszowski uchodził za patriotę. Pamiętano jego udział w reformach kraju w czasie Sejmu Wielkiego, odmowę przystąpienia do konfederacji targowickiej, a także godną postawę wobec zaborcy²⁸. Chwalono również jego działalność kościelną, oświatową i charytatywną w diecezji kijowskiej, a później łucko-żytomierskiej²⁹.

²⁷ T. Turkowski, *Giedroyć Jan Stefan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, red. W. Konopczyński, Kraków 1948-1958, s. 427.

²⁸ K.S. Bodzantowicz [K. Suffczyński], *Kasper Cieciszowski, arcybiskup mohylewski, metropolita całej Rosyi*, „Biblioteka Ossolińskich. Poczut nowy”, 6 (1865) s. 110-118; R. Butterwick, *Polska ewolucja a Kościół katolicki, 1788-1792*, Kraków 2012, s. 353-357, 448-449, 650-652, 703-704, 856-857; I. Chrzanowski, *W obronie sponiewieranej czci metropolity Kaspra Cieciszowskiego*, „Gregoriana”, 2 (1936) z. 3-4, s. 104-109; M. Godlewski, *Cieciszowski Kasper Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 38-39; Sznarbachowski, *Początek i dzieje*, s. 107-108.

²⁹ Od 1791 roku był on członkiem Komisji Edukacji Narodowej. Po przegranej wojnie w obronie konstytucji złożył ze wszystkimi komisarzami przebywającymi w kraju przysięgę na wierność konfederacji targowickiej (takiej przysięgi nie złożył tylko przewodniczący KEN prymas Michał Poniatowski), początkowo zachowując stanowisko komisarza. Najprawdopodobniej nie brał czynnego udziału w pracach zmieniających charakter komisji, ponieważ nie figurował już w spisie członków komisji wiosną 1792 roku podzielonej na litewską i koronną. A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794). Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, tłum. M. Chramcówna, przedm. H. Barycz, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 277; B. Michalik, T. Mizia, *Stosunek konfederacji targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 9 (1966) s. 68-80; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 12, Poznań 1890, s. 156.

Diecezja pińska została ustanowiona w granicach guberni (namiestnictwa) mińskiej i wołyńskiej. Dostosowanie granic kościelnych z granicami państwowymi było zasadą zastosowaną po raz pierwszy przez władze rosyjskie w stosunku do diecezji prawosławnych ukazem z 6/17 maja 1788 roku³⁰, potwierdzonym 4/15 sierpnia 1799 roku³¹. Praktykę tę stosowano także w stosunku do diecezji katolickich.

Gubernię mińską utworzono po II rozbiórce, a wołyńską po III. Prawie natychmiast po podpisaniu traktatów sankcjonujących poszczególne rozbiory Polski cesarzowa Katarzyna II inicjowała reformy administracyjne tak, by przebieg granic wewnętrznych (guberni/namiestnictw i okręgów/powiatów) zerwał z wielowiekowym dziedzictwem przeszłości i nie kojarzył się z niepodległą Polską³². Gubernię mińską utworzono 23 kwietnia / 4 maja 1793 roku³³ (przemianowano na namiestnictwo mińskie 3/14 maja 1795 roku³⁴). Gubernię wołyńską powołano do istnienia ukazem z 1/12 maja 1795 roku³⁵. Z woli cesarzowej w jednej diecezji znalazły się zupełnie różne terytoria. Mińszczyzna należała do Wielkiego Księstwa, a Wołyń od unii lubelskiej do Królestwa Polskiego. W okresie staropolskim ziemie te znacznie różniły się pod względem prawnym, gospodarczym i kościelnym. Do tego obydwie gubernie dzieliło Polesie, trudno dostępna oraz słabo zagospodarowana kraina geograficzna i historyczna, leżąca w dorzeczu Prypeci i Bugu. Obszar ten był naturalną granicą pomiędzy Białą i Czarną Rusią a Wołyniem.

Tożsamość granic diecezji pińskiej z granicami guberni mińskiej i wołyńskiej trwała od powstania diecezji 6/17 września 1795 roku do ogłoszenia przez Pawła

³⁰ *О раздѣленіи Епархій сообразно с раздѣленіемъ Губерній, 6 V 1788* (nr 16658), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 22, 1784-1788, Санкт Петербургъ 1830, s. 1073-1064; О.А. Балабейкина, *Историко-географические аспекты территориальной организации православной Церкви в России* „Псковский регионологический журнал”, 10 (2014) nr 19, s. 66.

³¹ *Объ учрежденіи Соборныхъ церквей въ нѣкоторыхъ городахъ денежномъ окладѣ; объ ассигнованіи суммы на жалованье Священн и церковнослужителямъ оныхъ церквей и о перемѣнѣ названій Епархій для единообразія по званію тѣхъ Губерній, въ коихъ каведы ихъ состоятъ, 4 VIII 1799* (nr 19070), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 25, 1798-1799, Санкт Петербургъ 1830, s. 750-754.

³² Mościcki, *Dzieje porozbiorowe*, s. 285; В.А. Смолій, *Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави*, „Український історичний журнал”, 18 (1974) nr 8, s. 56-65.

³³ *О присоединеніи къ Россіи отъ Польши нѣкоторыхъ Областей, и объ учрежденіи изъ оныхъ Губерній: Минской, Изяславской и Брацлавской, 23 IV 1793 г.* (nr 17112), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 23, Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 417-419.

³⁴ *О составленіи Минскаго Намѣстничества изъ тринадцати округовъ, 3 V 1795 г.* (nr 17325), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 23, Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. s. 693.

³⁵ *О принятіи присяги отъ жителей вновь присоединенныхъ къ Россіи отъ Польши, при послѣднемъ ея раздѣленіи, областей; объ устройствѣ оныхъ на основаніи Учрежденія о Губерніяхъ о объ установленіи Таможенъ, также пограничной цѣпи и стражи на новой границѣ, 1 V 1795 г.* (nr 17323), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 23, Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 691-692.

I reformy administracyjno-terytorialnej 12/23 grudnia 1796 roku³⁶. Dołączono wówczas do guberni wołyńskiej 5 powiatów z guberni podolskiej: bazalski, dubieński, krzemieniecki, starokonstantynowski i jampolski, a odłączono do guberni kijowskiej powiat radomyślański. Powiaty te, mimo tej zmiany nadal pozostały w dawnych diecezjach – latyczowskiej i pińskiej³⁷. Sytuacja zmieniła się dopiero po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego Kościoła katolickiego (28 kwietnia / 9 maja 1798 roku)³⁸.

Decyzja cesarzowej o powołaniu diecezji pińskiej i latyczowskiej oraz o zmianie granic pozostałych diecezji przyniosła nowe problemy prawne. Delegat Stolicy Apostolskiej W. Litta udzielił tymczasowych uprawnień do wykonywania władzy biskupiej ordynariuszom: inflanckiemu, pińskiemu i latyczowskiemu, uznając, że w dobrej wierze przejęli zarząd w samowolnie utworzonych przez carycę diecezjach. Dla K.K. Cieciszowskiego taki dokument wystawił w Warszawie 10 marca 1796 roku, nadając mu prawo administrowania częściami diecezji łuckiej i wileńskiej, leżącymi w guberniach mińskiej i wołyńskiej³⁹. Ze znajdującej się w guberni wołyńskiej części diecezji chełmskiej (dekanat lubomelski) bp Wojciech Leszczyc Skarszewski utworzył oficjalat w Ratnie, w którym delegował władze bp. K.K. Cieciszowskiemu (11 maja 1796 roku)⁴⁰. W parafiach niekanonicznej diecezji pińskiej, należących do diecezji kijowskiej, bp. K.K. Cieciszowski posiadał władzę jako ordynariusz diecezji uznawany przez Stolicę Apostolską.

Rezydencja biskupa, siedziba kancelarii zadwornej i konsystorza generalnego

Cesarzowa wyznaczyła na siedzibę diecezji Pińsk. Nie było to największe miasto w diecezji, ale leżało w jej centrum. Biskup nigdy w nim nie zamieszkał. W całym okresie funkcjonowania diecezji przebywał w Berdyczowie⁴¹, w wyzna-

³⁶ *О новомъ раздѣленіи Государства на Губерніи*, 12 XII 1796 (nr 17634), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 24, *Съ 6 ноября 1796 по 1798*, Санкт Петербургъ 1830, s. 229-230.

³⁷ Świadczą o tym protokoły wizytacji parafii dekanatu dubieńskiego przeprowadzonej od 23 grudnia 1797 roku do 20 lutego 1798 roku. Dekanat ten wchodził wówczas w skład diecezji latyczowskiej, mimo że znajdował się już w guberni wołyńskiej. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2587, k. 1-25.

³⁸ *О бутіи въ Россіи для исповѣдующихъ Римскую вѣру шести Діоцезіямъ; о содержаніи Архіепископа, Епископовъ и при нихъ Суффрагановъ и Оффиціаловъ Генеральныхъ; о переносъ на апелласію дѣлъ изъ Конисторіи; о зависимости чиновъ и должностей церковныхъ, ам также Семинарій и школь от Архіереевъ; о запрещеніи принимать или помѣщать Иностранныхъ Духовныхъ; о именованіи Архіепископа Могилевскаго митрополитомъ; и пребываніи его и неимѣніи ему сношеній съ Иностранными землями, без дозволенія Верхной власти*, 28 IV 1798 г. (nr 18 504), w: *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи с 1649 года*, t. 25, 1798-1799, Санкт Петербургъ 1830, s. 223.

³⁹ Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 183, 194-195.

⁴⁰ Tamże, s. 183-184, 195-196; *Kościół parafialny w Lubomlu. Wizytacje generalne z lat 1796-1839*, wprowadz. i oprac. M. Dębowska, Lublin 2012, s. 6.

⁴¹ Obecnie znamy 12 listów i okólników opublikowanych przez bp. K.K. Cieciszowskiego, biskupa pińskiego. Wszystkie one były sporządzone w Berdyczowie od 13 grudnia 1795 roku do 21 czerwca 1798 roku. AKKK, Sp.S.Ł.Ż.3, s. 167; K. Estreicher, *Bibliografia Polska*. 140.000

jętym przez siebie prywatnym domu, jak pisał Kamil Suffczyński⁴² lub klasztorze Karmelitów Bosych, jak napisał biskup w liście pasterskim do duchowieństwa i wiernych⁴³. Maria Dębowska sądzi, że powodem przeniesienia się z Żytomierza do Berdyczowa „była chęć zademonstrowania, iż nie czuł się on już biskupem diecezji kijowskiej, której stolicą był Żytomierz”⁴⁴. Natomiast Jurii Biłousow, a z nim Inna Szostak sądzą, że powodem tego było rozpoczęcie w maju 1795 roku gruntownej restauracji katedry pw. św. Zofii⁴⁵. Powstaje jednak pytanie, dlaczego zgodnie w wolą imperatorowej nie podjęto działań, by Pińsk stał się siedzibę biskupa. K.K. Cieciszowski mógł wyjechać do Pińska, bez oglądania się na prace budowlane w Żytomierzu. Zapewne powodem pozostawienia katedr w Żytomierzu i Łucku, a konsystorza generalnego w Żytomierzu nie był to, że Żytomierz był większym i gubernialnym miastem, a Pińsk zaniedbanym i biednym miasteczkiem powiatowym⁴⁶.

Pińsk, jako ośrodek katolicyzmu, nie ustępował wiele Żytomierzowi. W obydwu miastach w czasach Rzeczypospolitej rezydowali biskupi katoliccy: w Żytomierzu – łaciński biskup kijowski, w Pińsku – unicki biskup pińsko-turowski. W obu miastach była porównywalna liczba katolików obrządku łacińskiego⁴⁷, choć w powiecie żytomierskim było znacznie więcej katolików niż w powiecie pińskim⁴⁸. W Żytomierzu było mniej świątyń i kaplic. Poza murowaną katedrą istniał tylko drewniany kościół i klasztor Bernardynów, drewniany szpital z kaplicą Szarytek oraz dwie murowane kaplice cmentarne. Przy katedrze mieszkało 15 duchownych: 3 członków kapituły, 3 profesorów seminarium duchownego, 5 wikariuszy katedralnych i 4 mianjonarzy⁴⁹, a klasztorze Bernardynów 9 zakonników – 7 ojców

druków, cz. 3, t. 3 (ogólnego zbioru t. 14), *Stólecie XV-XVIII w układzie abecadlowym*, Kraków 1896, s. 275-276; Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 191-192.

⁴² Bodzantowicz [Suffczyński], *Kasper Cieciszowski*, s. 118. Być może biskup mieszkał w prywatnym domu, a kancelaria zadworna, do której miano kierować korespondencję mieściła się w klasztorze należącym do karmelitów bosych.

⁴³ Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 192.

⁴⁴ Tamże, s. 184.

⁴⁵ Ю. Білоусов, *Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис*. Житомир 2000, s. 50; І. Шостак, *Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть*, Білий-Дунаєць-Острів 2005, s. 108.

⁴⁶ A. Moszyński, A. Jelski, *Pińsk*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 8, red. B. Chlebowski i W. Walewski, Warszawa 1887, s. 170; J.U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811-1828 odbyte*, Paryż-Petersburg 1858, s. 411-413.

⁴⁷ W parafii żytomierskiej w 1797 roku do Komunii św. wielkanocnej przystąpiło 2231 osób, a w parafii pińskiej 2509. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 228, 484.

⁴⁸ W 1798 roku w 10 parafiach powiatu żytomierskiego było 21168 wiernych, a w 4 parafiach powiatu pińskiego 4653. DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 7, k. 22v, 108-111, 40-41, 58v, 76-78v, 124, 177-178, 217, 230, 246v-247v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 60-60v; 186; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 9, k. 6; RGIA f. 822, op. 12, sp. 1, k. 482, 434, 488v, 492; RGIA f. 822, op. 12, sp. 2587, k. 249.

⁴⁹ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 9, k. 11v-12; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 224-228v.

i 2 braci⁵⁰. W Pińsku i w pobliskim Karolinie (w 1799 roku włączonym do miasta) było wówczas 6 klasztorów i świątyń łacińskich należących do: bernardynów (Karolin), dominikanów, franciszkanów konwentualnych, karmelitów bosych, księży komunistów (Karolin) i mariawitek. Murowane kościoły Dominikanów i Karmelitów Bosych były jeszcze w budowie. W mieście przebywało 67 zakonników i nowicjuszy oraz 5 siostr zakonnych⁵¹. Gdyby więc rezydencja biskupa i katedra miała być w Pińsku, znalezienie odpowiednich budynków do ich pomieszczenia nie nastręczałoby żadnych trudności, tym bardziej, że władze rosyjskie w takich okolicznościach nie miały oporów przed pozbawieniem własności dotychczasowych posiadaczy.

Ponadto w stolicy Polesia był dawny kościół i kolegium jezuickie. Od 1786 roku świątynia była katedrą unicką, a w kolegium znajdowała się siedziba biskupa i szkoła prowadzona przez bazylianów⁵². W chwili powstania łacińskiej diecezji pińskiej cały kompleks był w dyspozycji państwa, ze względu na likwidację unickiej diecezji. Kościół i kolegium były w dobrym stanie, ponieważ w latach 1789-1790 ukończono trwające dwie dekady prace remontowe⁵³. Po zniesieniu w 1795 roku diecezji unickiej katedrę i zabudowania pojezuickie przejęli prawosławni⁵⁴. Usu-

⁵⁰ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 13.

⁵¹ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 480-480v, 484-485v, 493-493v, 495-495v, 497, 499-499v; D. Piramidowicz, *Nieistniejące kościoły Pińska*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 8, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 279-298.

⁵² Z. Michalczyk, *Kościół p.w. Św. Stanisława Biskupa Męczennika i kolegium Jezuitów w Pińsku*, w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3, cz. 5, *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, red. D. Piramidowicz, Kraków 2016, s. 39-40, 109-111.

⁵³ Jeszcze przed kasatą jezuitów kościół zniszczył pożar. Nabożeństwa odprawiano wówczas w drewnianej kaplicy dobudowanej do fasady kościoła. J. Paszenda, *Kościół i kolegium jezuitów w Pińsku*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 5, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2003, s. 29-30.

⁵⁴ Unicka diecezja turowsko-pińska funkcjonowała od przyjęcia unii przez jej bp. Jonasza Hohoła-Boguszewicza (1596) do 1795 roku. Przed kierowaną przez Rosjan akcją powrotu do prawosławia dotychczasowych unitów, diecezja liczyła 13-14 dekanatów i ok. 250 parafii. Tego samego dnia, w którym ogłoszono powstanie diecezji latyczowskiej i pińskiej (6/17 września 1795 roku) Katarzyna II nakazała arcybiskupowi połockiemu Herakliuszowi Lisowskiemu (konsekwentnie przez nią nazywanym „biskupem białoruskim”) przejąć jurysdykcję na klasztorami, parafiami i duchowieństwem unickim w guberniach: mińskiej, wołyńskiej, podolskiej, braclawskiej i wozniesieńskiej. Było to równoznaczne z likwidacją unickiego arcybiskupstwa kijowskiego oraz diecezji włodzimiersko-brzeskiej, łucko-ostrogskiej i pińsko-turowskiej. Mimo że diecezja turowsko-pińska od unii brzeskiej pozostawała w łączności ze Stolicą Apostolską, to ludność, szczególnie turowskiej części diecezji, przyjęła unię formalnie, często zmieniając wyznanie (ok. 30% wiernych pozostało prawosławnymi). Po II rozbiorze większość tej diecezji znalazła się w granicach Rosji. Rządzący diecezją od 1784 roku bp Joachim Horbacki zrezygnował z kierowania nią i za przyzwoleniem Piusa VI powrócił na obrządek łaciński (29 listopada 1793 roku). Rządy w diecezji objął, jako administrator, jego koadiutor biskup turowski Jozafat Bułhak. *О приписаніи остающихся по симъ Губерніямъ въ Унію монастырей и церквей къ Епархіи Бѣлорусской*, 6 IX 1795 г. (17384), w: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 23, *Съ 1789 по 6 ноября 1796*, Санкт Петербургъ 1830, s. 772-773; D. Blaziejowskyj, *Hierarchy of the Kyivan Church (861-1990)*, Romae 1990, s. 279-280; W. Walczak, *Unicka diecezja turowsko-pińska w strukturze Kościoła unickiego w XVIII*

nięcie unitów z pojezuickiego kompleksu stwarzało okazję do przeznaczenia go na siedzibę nowej łacińskiej diecezji. Skoro tak się nie stało, to Katarzyna II z jakiegoś powodu nie chciała wprowadzić do dotychczasowej katedry i rezydencji unickiego biskupa pińskiego, posiadającego taki sam tytuł ordynariusza łacińskiego⁵⁵.

Zastanawia, że brak działań organizacyjnych związanych z ustanowieniem stolicy nowej diecezji w Pińsku był tolerowany przez Rosjan. Być może na tym etapie podporządkowania Kościoła władzy państwowej wystarczyło rosyjskim decydom, że biskup nominat piński uznał władzę Rosjan nad przejętymi ziemiami i w czasie upadku Rzeczypospolitej nie angażował się w bieżącą politykę, a także posiadał nadaną przez Stolicę Apostolską zwyczajną jurysdykcję biskupią nad częścią diecezji pińskiej. Jakies argumenty musiały przekonać Katarzynę II do tolerowania obecności biskupa w Berdyczowie oraz funkcjonowania dwóch katedr i dwóch kapituł, w Łucku i Żytomierzu. Cesarzowa bowiem nie zwykła tolerować braku posłuszeństwa ze strony swoich poddanych, czego przykładem jest sytuacja w sąsiedniej diecezji łatyczowskiej, w której kościół pw. św. Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim natychmiast stracił status katedry, a kapitułę katedralną ustanowiono przy nowej katedrze w Łatyczowie. Biskup M.R. Sierakowski przeniósł, zgodnie z zaleceniem cesarzowej, siedzibę diecezji do niewielkiego Łatyczowa, opuszczając przygotowane do pełnienia takiej roli miasto gubernialne Kamieniec Podolski.

Niewątpliwie biskup nominat piński wykazywał się postawą lojalności wobec nowej władzy, zgodną i powszechnie przyjmowaną wówczas zasadą posłuszeństwa władzy państwowej, o ile ta nie naruszała zasadniczych praw Kościoła, szczególnie w sprawach wiary i moralności⁵⁶. Wykazywał się jednak pragmatyzmem w postępowaniu z Rosjanami, znając ich sposób sprawowania władzy oraz zasady, którymi w tym się kierowali. Nie miał więc problemu w przyjęciu od Katarzyny II władzy w niekanonicznej diecezji pińskiej, informując o tym duchowieństwo i wiernych w liście pasterskim z 13/24 grudnia 1795 roku. Pisał w nim: „Posłuszny z głębokim uszanowaniem najwyższemu Najjaśniejszej Imperatorowej Jejmości, Pani naszej Najmiłościwszej ukazowi, z uwielbieniem jej macierzyńskiej opieki nad wszystkimi berłu swemu poddanymi i protekcji dla wyznających religię rzymską katolicką, ogłaszam Wam najmilsi w Chrystusie bracia i wierni Chrystusowi ten naj-

wieku, „*Studia Podlaskie*”, 20 (2012) s. 182-186, 188-191; Д. Лісейчыкаў, *Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай епархіі» ў 1596-1795 гг.*, w: *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010, s. 93-94, 105.

⁵⁵ Dnia 29 maja 1800 roku z polecenia Synodu kompleks pojezuicki przejęli prawosławni mnisi z mińskiego klasztoru pw. św. Piotra i Pawła, który został przemianowany na sobór, po przeniesieniu siedziby diecezji ze Słucka do Mińska. Wówczas na pojezuicki kościół przeniesiono tytuł ze spalonego w 1799 roku pińskiego monasteru Objawienia Pańskiego. Т.П. Савчук, *Православные обители Беларуси: пинский мужской Богоявленский монастырь в конце XVI – начале XX вв.*, w: *Христианские ценности и межкультурное взаимодействие. Сборник научных статей международной научно-практической конференции, Брест, 29-30 октября 2020 г.*, red. Т.В. Лисовская, Брест 2020, s. 127-129.

⁵⁶ Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 20, *Cnoty społeczne pokrewne sprawiedliwości*, tłum. i oprac. F. Bednarski, Londyn 1972, s. 30-31.

wyższy ukaz...⁵⁷. Wypełniając nakaz rządowy, niejednokrotnie wzywał katolików z podległej mu diecezji do modlitwy za Katarzynę II⁵⁸ i Pawła I, za „najlepszego Pana Ojca, i Opiekuna Kościoła naszego, za drogie Jego zdrowie, długie życie, szczęśliwe panowanie, i za całą Jego Najjaśniejszą Familiją”⁵⁹. Z drugiej strony, świadom braku zgody Stolicy Apostolskiej na erygowanie diecezji i powierzenie mu w niej misji pasterskiej nie podpisywał się „biskup piński”, ale konsekwentnie używał tytułu „biskup kościołów katolickich w guberni mińskiej i wołyńskiej, nominowany piński”. Tak samo postępował po powołaniu go w kwietniu 1798 roku na biskupa diecezji łuckiej i żytomierskiej. Po opublikowaniu aktu carskiego, a przed dekretem delegata papieskiego i bullą papieską zatwierdzającą zmiany, podpisywał się jako „z Bożej i Stolicy Apostolskiej łaski biskup rzymsko-katolickich kościołów w guberni wołyńskiej, nominowany łucki”⁶⁰. Nie zmienił tego do końca istnienia diecezji pińskiej. Zupełnie inaczej podszedł do kwestii tytułatury biskupa sąsiedniej diecezji łyczowskiej. Biskup M.R. Sierakowski używał tytułu: z Bożej i Stolicy Apostolskiej łaski rzymskich katolickich kościołów biskup łyczowski”⁶¹.

Taką motywację jego postępowania potwierdza także to, że rozesłał do parafii i klasztorów kopię pisma delegata apostolskiego W. Litty z 10 marca 1796 roku, przekazującą mu nadzwyczajne uprawnienia do administrowania częściami diecezji łuckiej i wileńskiej, leżącymi w guberni mińskiej i wołyńskiej, tym samym informując duchowieństwo, że posiada jurysdykcję udzieloną przez władze kościelne⁶². Po uzyskaniu tych uprawnień rozpoczął reformy organizacyjne w powierzonej mu przez cesarzową diecezji.

Posłuszeństwo prawu kościelnemu szczególnie uwidoczniło się w braku ustanowienia katedry diecezji pińskiej oraz kapituły katedralnej. Korzystając z kościelnych uprawnień do administrowania powierzonym mu terytorium, mógł ustanowić podział administracyjny i powołać urzędy wspomagające w zarządzie parafiami. Nie mógł jednak wyznaczyć kościoła na katedrę oraz erygować przy niej kapituły. Dlatego w sprawozdaniu o stanie diecezji podpisanym przez biskupa w styczniu 1798 roku oraz w raportach o stanie parafii katedralnej w Żytomierzu z 28 listopada 1797 roku, napisanym przez archidiakona Tadeusza Czaykowskiego i stanie katedry w Łucku z 7 grudnia 1797 roku, sygnowanym przez dziekana i oficjała łuckiego Jana Kantego Podohorodeńskiego, konsekwentnie użyto nazw katedr i kapituł z czasów przedrozbiorowych – „katedra łucka”, „katedra kijowska”, „kapituła łucka” i „kapituła kijowska”⁶³.

Wydaje się również, że niektóre fakty związane z przyznaniem 11/22 maja 1797 roku nominatowi pińskiemu orderu św. Aleksandra Newskiego może bardziej świadczyć o pragmatyzmie cesarza Pawła I, niż o zaufaniu i uznaniu zasług ze strony dworu petersburskiego. Tego samego dnia bowiem przyznano taki sam order

⁵⁷ Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 191.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ AKKK, Sp.S.Ł.Ż.3, s. 167.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże, s. 137-138, 208-209.

⁶² Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 194-195.

⁶³ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 1, 11, 21-41, 224-225v.

prawosławnemu biskupowi mińsko-wołyńskiemu Hiobowi (Jakowowi) Potiomkinowi⁶⁴. Do tego propaństwowi biskupi katoliccy J.S. Giedroyć i J.N. Kossakowski zostali odznaczeni znacznie wcześniej, w grudniu poprzedniego roku⁶⁵.

Bezpośrednio w zarządzaniu diecezją pomagali biskupowi urzędnicy pińskiego konsystorza generalnego oraz kancelarii zadwornej. K.K. Cieciszowski nie powołał nowego konsystorza, ale kijowski konsystorz generalny, mający siedzibę w Żytomierzu, przekształcił w konsystorz generalny diecezji pińskiej. Inauguracja pracy tegoż konsystorza miała miejsce 23 września 1796 roku w katedrze św. Zofii w Żytomierzu⁶⁶. Oficjałem generalnym został bp Michał Pałucki, dotychczasowy oficjał generalny i wikariusz *in spiritualibus* diecezji kijowskiej. Nominację na asesorów otrzymali kanonicy kapituły kijowskiej: Jan Odyniec, Tadeusz Czajkowski i Józef Reddig. Kancelarią zarządzał sekretarz Tomasz Suszycki⁶⁷.

W skład kancelarii zadwornej, funkcjonującej zawsze w miejscu przebywania biskupa, wchodził księża – audytor (*auditor curiae*) Michał Skirniwski i sekretarz Michał Piwnicki⁶⁸.

Podział administracyjny diecezji – oficjalaty i dekanaty

Ze sprawozdania o stanie diecezji sporządzonego w styczniu 1798 roku dowiadujemy się, że diecezja pińska była wówczas podzielona na 4 oficjalaty okręgowe i 19 dekanatów. Niestety nie wiemy, kiedy taki podział został wprowadzony. Z odnalezionej przez ks. Bolesława Kumora w spuściźnie po abp. Albinie Symonie, przechowywanej w części w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie na Wawelu, instrukcji dla dziekanów diecezji pińskiej, dostępnych autorowi protokołów wizytacyjnych i korespondencji kierowanej do bp. K.K. Cieciszowskiego⁶⁹ wynika, że podział na oficjalaty i dekanaty wprowadzono w tym samym

⁶⁴ Bodzantowicz [Suffczyński], *Kasper Cieciszowski*, s. 118-121, 123; С.Г. Рункевич, *Иов (Яковъ Петровичъ Потѣмкинъ)*, w: *Русскій біографическій словарь*, t. 8, red. А.А. Половцов, Санкт Петербургъ 1897, s. 301-303; Б. Савинков, *Цецишовскій (или Цецишевскій) Каспаръ-Казимиръ*, w: *Русскій біографическій словарь*, t. 21, red. А.А. Половцов, Санкт Петербургъ 1901, s. 517-520.

⁶⁵ Katarzyna II nie przyznała orderu żadnemu biskupowi katolickiemu, będącemu jej poddanym. Uczynił to dopiero Paweł I. Stosunkowo późno przyznano rosyjskie odznaczenia abp. S. Siostrzeńcowi (order św. Aleksandra Newskiego 17 stycznia 1798 roku, a św. Andrzeja 2 maja 1798 roku), mimo jego usłużności i częstej obecności przy boku Pawła I. Można domniemywać, że przyznane tymże hierarchom odznaczenia miały związek z toczącymi się negocjacjami ze Stolicą Apostolską w sprawie statusu Kościoła, a także elementem obłaskawienia biskupów. Warto wspomnieć, że żadnemu z hierarchów unickich nie przyznano takiego wyróżnienia. Н.Н. Бантыш-Каменскій, *Списки кавалерамъ российскихъ императорскихъ орденовъ Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учрежденія до установленія в 1797 году орденовскаго капитула*, red. П.А. Дружинин, Москва 2006, s. 167; *Списокъ Кавалерамъ Россійскаго Императорскаго Ордена по вѣсѣмъ наименованіямъ*, w: [Санкт Петербургъ 1806], s. 109, 110; Godlewski, *O Kardynalacie Stanisława Siostrzeńcewicza-Bohusza*, t. 3, s. 51-52.

⁶⁶ Білоусов, *Київсько-Житомирська*, s. 50; Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 185.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże, s. 184.

⁶⁹ Relacje plebanów, które posłużyły do sporządzenia wspomnianego na wstępie sprawozdania były gromadzone w konsystorzu żytomierskim w listopadzie i grudniu 1797 roku, protokoły wizy-

czasie, najprawdopodobniej w czerwcu 1796 roku. Źródła te potwierdzają istnienie w połowie 1796 roku oficjالات okręgowych (foralnych) w Łucku i Żytomierzu⁷⁰, Mińsku⁷¹ i Nieświeżu⁷². Nie wiadomo jednak, które dekanaty podporządkowano do poszczególnych oficjالات, ale zapewne podział ów nie odbiegał znacznie od stanu z początku 1798 roku.

W przesłanym w styczniu 1798 roku do Petersburga dokumencie biskup informował urzędników Departamentu Rzymskokatolickiego Kolegium Sprawiedliwości, że diecezja podzielona była na 4 oficjالاتy w: Żytomierzu i Łucku (gubernia wołyńska) oraz Mińsku i Nieświeżu (gubernia mińska), z tym że oficjالات żytomierski nie miał własnej kancelarii. Taką rolę dla dekanatów wchodzących w jego skład pełniła kancelaria konsystorza generalnego diecezji pińskiej⁷³.

Kancelarie oficjالات w Łucku i Mińsku składały się z 3 urzędników: oficjالاتa, surogata i sekretarza. Urząd nieświecki, zapewne z powodu podporządkowaniu mu parafii na trudno dostępnym Polesiu miał 2 surogatów. Oficjالاتem łuckim był Jan Kanty Podhorodeński, dziekan kapituły łuckiej; jego zastępcą (suroгатem) Marcin Olszewski, kanonik łucki i pleban w Skurczach; obowiązki sekretarza pełnił Michał Augustynowicz⁷⁴. Oficjالاتem mińskim biskup piński mianował Antoniego Bukatę, kanclerza wileńskiego i plebana w Radoszkowicach; surogatem – Teodora Wańkowicza, kanonika smoleńskiego, koadiutora archidiacona białoruskiego, koadiutora prepozyta mińskiego i plebana w Ilii, a sekretarzem – Tomasza Żołędzia⁷⁵. W oficjالاتie nieświeckim urząd oficjالاتa powierzono Józefowi Katenbringowi, kustoszowi smoleńskiemu i proboszczowi w Nieświeżu. Jego zastępcami (suroгатami) zostali – Alfons Orański OSB, opat w Horodyszczu oraz Antoni Grądzki, kanonik smoleński, dziekan i proboszcz w Mozyrzu. Sekretarzem był ks. Józef Nowicki⁷⁶. Oficjالات łucki obejmował 6 dekanatów: łucki, kowelski, włodzimierski, rówieński, ostrogski i zasławski⁷⁷; żytomierski dzielił się na 4 dekanaty: żytomierski,

tacji generalnej od czerwca 1796 roku, a korespondencja pochodzi z 1796 roku. DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 200, k. 1-19; DAŻO, f. 178, op. 4, sp. 1, k. 59-71; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 238, k. 24-26; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 240, k. 4-9. Pismo do plebanów polecające sporządzenie i przesłanie raportu (nr 755) wystawiono 16 listopada 1797 roku w kancelarii zadwornej bp. K.K. Cieciszowskiego w Berdyczowie. Było ono wypełnieniem polecenia Departamentu Rzymskokatolickiego Kolegium Sprawiedliwości (Justitiae Collegii) z 10 października 1797 roku (nr 310). RGIA f. 822, op. 12, sp. 1, k. 345. Podobne polecenia zostały skierowane do wszystkich rządców diecezji. Było to związane z przygotowaniem materiałów do prowadzenia negocjacji z delegatem Stolicy Apostolskiej na temat nowego podziału administracyjnego Kościoła katolickiego w Rosji oraz papieskich nominacji ordynariuszy planowanych diecezji.

⁷⁰ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 515.

⁷¹ DAŻO, f. 178, op. 4, sp. 1, k. 61-61v, 63-63v, 65-71; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 238, k. 11v, 12v, 26v. Oficjالات miński napisał w swoim życiorysie, że został mianowany na to stanowisko w 1796 roku. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 399v.

⁷² DAŻO, f. 178, op. 4, sp. 1, k. 59.

⁷³ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 222.

⁷⁴ Tamże, k. 19; Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 185.

⁷⁵ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 291.

⁷⁶ Tamże, k. 450.

⁷⁷ Tamże, k. 19.

nowogródwołyński, owrucki i radomyślański⁷⁸; miński złożony był z 6 dekanatów: mińskiego, borysowskiego, ihumeńskiego, dziśnieńskiego, wilejskiego i bobrujskiego⁷⁹, a najmniejszy – nieświeski liczył 3 dekanaty: słucki, piński i mozyrski⁸⁰.

Oficjałów okręgowych (foralnych, terenowych) mianowali biskupi, powierzając im część posiadanej przez nich władzy, zwłaszcza sądowniczej, na określonym terytorium. Biskup „nominat piński”, pochodzący z pogranicza diecezji poznańskiej (archidiakonat warszawski), krakowskiej i łuckiej, pleban w Zbuczynie na Podlasiu, parafii należącej do diecezji krakowskiej (oficjałat łukowski), a później biskup sufragan i ordynariusz kijowski obeznany był z funkcjonowaniem takiego urzędu, do czasu rozbiorów bowiem diecezja krakowska liczyła 12 oficjałatów, a w diecezji łuckiej od XVII wieku istniały oficjałaty okręgowe w Janowie Podlaskim i Braclawiu⁸¹. W części mińskiej diecezji pińskiej, w czasie jej przynależności do diecezji wileńskiej, przez jakiś czas funkcjonował powołany przez bp. I.J. Massalskiego w 1771 roku oficjałat w Słucku⁸². Za Ziemiami Zabranymi, poza oficjałatami w diecezji pińskiej, istniały jeszcze oficjałaty okręgowe w Leplu i Ołyce. Pierwszy z nich, pod nazwą „oficjałatu białoruskiego”, utworzony przez bp. I.J. Massalskiego funkcjonował do 1783 roku w Leplu, a drugi powołał M.R. Sierakowski w Ołyce na Wołyniu (do 1798 roku)⁸³.

Oficjał generalny, jak pisze Piotr Hemperek, „zgodnie z praktyką i prawem powszechnym posiadał jurysdykcję w całej diecezji i w odniesieniu do wszystkich spraw z wyjątkiem tych, które biskup wyraźnie sobie zastrzegł lub przyjął już do rozstrzygnięcia. Władzę, jaka przysługiwała temu oficjałowi, uznano za jurysdykcję zwyczajną”⁸⁴. Natomiast władza oficjała okręgowego była delegowana i dotyczyła wyznaczonego przez biskupa terytorium i zakresu. Biskup mógł powierzyć takiemu oficjałowi prawo rozstrzygnięcia wszystkich kwestii na określonym terytorium. Zwykle jednak uprawnienia oficjała foralnego były ograniczone rzeczowo, do spraw mniejszej wagi lub takich, których przedmiotem sporu były te mające niewielką wartość, nieprzekraczające określonej sumy. Zazwyczaj także nie powierzano im spraw karnych i małżeńskich⁸⁵.

Jeżeli chodzi o podział dekanalny diecezji pińskiej, to do czasu jej ustanowienia struktura dekanalna przyznanego terytorium sięgała okresu przedrozbiorowego. W guberni mińskiej było wówczas 77 parafii, 74 pochodziło z diecezji wileńskiej,

⁷⁸ Tamże, k. 222.

⁷⁹ Tamże, k. 291.

⁸⁰ DAŻO, f. 178, op. 4, sp. 1, k. 61-61v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 450.

⁸¹ L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, oprac. M. Dębowska, Białe Dunajce-Ostróg 2017, s. 125-127.

⁸² J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912, s. 56, 379; Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 514-515.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ P. Hemperek, *Oficjałaty okręgowe w Polsce*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 18 (1971) z. 5, s. 67.

⁸⁵ Tamże, s. 67-68.

a 3 z diecezji łucko-brzeskiej. Parafie z diecezji wileńskiej należały do dekanatów: bobrujskiego – 12 parafii, brasławskiego – 4, mińskiego – 13, nowogródzkiego – 6, połockiego – 15, radoszkowickiego – 14, różańskiego – 2, świrskiego – 6 i witebskiego – 2. Parafie z diecezji łuckiej były w dekanacie szereszowskim – 3. W guberni wołyńskiej istniało 89 parafii, z których 59 pochodziło z diecezji łuckiej, 22 z kijowskiej, a 8 z chełmskiej. Parafie należące przed rozbiorami do diecezji łuckiej wchodziły w skład dekanatów: dubieńskiego – 18 parafii, włodzimierskiego – 26 i zasławskiego – 15. Parafie z diecezji kijowskiej należały do dekanatów: owruckiego – 7 parafii i żytomierskiego – 15. Pozostałych 8 parafii pochodziło z dekanatu rateńskiego z diecezji chełmskiej.

Wszystko na to wskazuje, że reorganizacja sieci dekanalnej dokonała się, jak wyżej wspomniano, w czerwcu 1796 roku, po uzyskaniu przez bp. K.K. Cieciszowskiego uprawnień kościelnych do zarządzania parafiami wchodzącymi w skład istniejących kanonicznie diecezji łucko-brzeskiej i wileńskiej (10 marca 1796 roku) oraz chełmskiej (11 maja 1796 roku). Biskup poinformował o tym duchowieństwo 12 czerwca 1796 roku w instrukcji skierowanej do dziekanów.

Tworzenie i znoszenie dekanatów było wyłączną kompetencją rządców diecezji, ale musieli oni w swoich decyzjach brać pod uwagę rozporządzenie rządowe o konieczności dostosowania granic dekanatów do granic powiatów (ujezdów), celem „tym łatwiejszej komunikacyjnej z miejscowymi magistraturami cywilnymi”. Jak słusznie zauważyła M. Dębowska: „Tymczasowość wprowadzonych rozwiązań wiązała się z koniecznością zmian nie tylko granic dekanatów, ale i parafii – nawet z koniecznością tworzenia nowych parafii”⁸⁶.

Obydwie gubernie (namiestnictwa) wchodzące do diecezji pińskiej były podzielone na powiaty od połowy 1795 roku. Ukaz o podziale namiestnictwa mińskiego na 13 powiatów został podpisany 3/14 maja 1795 roku. Status stolic powiatów otrzymały następujące miasta lub miasteczka: Mińsk, Bobrujsk, Borysów, Dawidgródek, Dokszyce, Dzisna, Ihumeń, Mozyrz, Nieśwież, Pińsk, Postawy, Słuck i Wilejka⁸⁷. Namiestnictwo wołyńskie podzielono 5/16 lipca 1795 roku także na 13 powiatów, których centrami zostały miasta lub miasteczka: Żytomierz, Łuck, Cudnów, Dąbrowica, Kowel, Łabuń, Nowogród Wołyński (Zwiahel), Ostróg,

⁸⁶ Dębowska, *Rządy biskupa*, s. 188; Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 549. Przykładowo: po ustaleniu nowych granic administracyjnych do guberni mińskiej (powiat borysowski) przyłączono dwory należące do parafii w Bobrze i Białynicach, pozostałych w guberni (archidiecezji) mohylewskiej. Wizytator dekanatu borysowskiego Michał Cidzik, kanonik kijowski i smoleński, proboszcz w Hajnie, zabiegał u Bielikowskiego, sędziego brasławskiego, właściciela Białowicz o fundację w tej miejscowości nowej parafii lub filii dla przejętych terenów. Ponieważ trudności finansowe uniemożliwiły fundację nowej parafii, wizytator zaproponował, by obszar ten został włączony do parafii berezyńskiej. NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 239, k. 77v-78v. Ostatecznie przyłączono go do parafii w Chłopieniczach i Borysowie. NIAB, f. 1781 op. 27, sp. 240, k. 70.

⁸⁷ *О составлении Минскаго Намѣстничества изъ тринадцати округовъ, 3 V 1795 г.* (nr 17325), w: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, т. 23, Съ 1789 по 6 ноября 1796*, Санкт Петербургъ 1830, s. 693.

Owruć, Radomyśl, Równe, Włodzimierz i Zasław⁸⁸. Nazwy powiatów pochodziły od nazw miast i miasteczek powiatowych. Kierując państwowym podziałem administracyjno-terytorialnym, bp K.K. Cieciszowski powinien podzielić diecezję na 26 dekanatów, odpowiadających powiatom. Czy tak się stało niestety nie wiemy. Zachowane źródła wytworzone w 1796 roku potwierdzają erygowanie niektórych dekanatów, szczególnie wchodzących w skład guberni mińskiej, o istnieniu innych możemy snuć domysły.

Z tych i innych protokołów wizytacji z 1796 roku przechowanych przez Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku wynika, że w lipcu 1796 roku gubernia mińska została podzielona na 11 dekanatów: bobrujski, borysowski, dokszycki, dziśnieński, ihumeński, miński, mozyrski, piński (powiaty dawidgródecki i piński), postawski, słucki (powiaty nieświeski i słucki) i wilejski⁸⁹. Z terenu guberni wołyńskiej z tego czasu zachowała się tylko wizytacja dekanatu łuckiego, o której jeszcze będzie mowa⁹⁰. Co do dalszego podziału niewiele wiemy. Możemy jedynie postawić pytanie: czy bp K.K. Cieciszowski zdecydował się erygować dekanaty w Cudnowie, Łabuniu i Zasławiu? W granicach każdego z tych powiatów były po 3 łacińskie parafie, w powiecie cudnowskim w Berdyczowie, Cudnowie i Krasnopolu, w powiecie łabuńskim w Lubarze, Łabuniu i Połonnem, a w powiecie zasławskim w Horodyszczach i Zasławiu (parafie pw. św. Jana i pw. św. Józefa). W analogicznej sytuacji w guberni mińskiej utworzono dekanat bobrujski (parafie Bobrujsk, Hłusk i Serafin).

Znany ze sprawozdania styczniowego z 1798 roku podział dekanalny diecezji pińskiej uwzględnił już zmiany państwowego podziału administracyjnego dokonane ukazem z 12/23 grudnia 1796 roku, a wprowadzone w guberniach wołyńskiej i mińskiej pismem z 29 sierpnia / 9 września 1797 roku⁹¹. A to oznacza, że diecezja pińska była dwa razy w swojej krótkiej historii dzielona na dekanaty. Pierwszy raz, jak już wspomniano wyżej, w czerwcu 1796 roku i drugi raz pomiędzy wrześniem a listopadem 1797 roku. Biskup musiał dokonać korekty podziału dekanalnego ze względu na likwidację kilku powiatów. W guberni mińskiej zniesiono 4 powiaty: dawidgródecki, dokszycki, nieświeski i postawski, zaś w guberni wołyńskiej 3: cudnowski, dąbrowski i łabuński.

Z dostępnych nam wizytacji wiemy, że w czerwcu 1796 roku powstały dekanaty dokszycki i postawski, które po zniesieniu tożsamyh z nimi powiatów również uległy likwidacji. Od lipca do listopada 1796 roku obydwie wspomniane dekanaty wizytował Bazyli Fiedorowicz, kanonik smoleński, dziekan postawski i pleban w Zadorożu. W dekanacie postawskim było wówczas 12 parafii w: Budzławiu,

⁸⁸ *О учреждений Волынской и Подольской Губерний первой изъ 13, а послѣдней изъ 12 уѣздовъ, 5 VII 1796 г.* (nr 17352), w: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, t. 23, Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 727-728.

⁸⁹ NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 238-249, 251-252.

⁹⁰ DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 200.

⁹¹ *О назначеніи границъ Губерніямъ: Новороссійской, Кіевской, Минской, Подольской и Малороссійской и о раздѣленіи ихъ на уезды, 29 VIII 1797* (nr 18117), w: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи с 1649 года*, t. 24, Съ 6 Ноября 1796 по 1798, Санкт Петербургъ 1830, s. 706-710.

Duniłowiczach, Kościeniewiczach, Krzywiczach, Łuczaju, Mosarzu, Nowym Miadziole, Postawach, Starym Miadziole, Udziale, Wołkołacie i Zadrożu⁹², a w dekanacie dokszyckim 7 parafii w: Berezynie, Chotajewiczach, Głębokim, Hajnie, Korzeniu, Olkowiczach i Parafianowie⁹³. Po zmianach dekanalnych w styczniu 1798 roku parafie te znalazły się w dekanatach: borysowskim (Berezyna, Chotajewicze, Hajna, Korzeń), dziśnieńskim (Głębokie, Mosarz, Postawy, Udział, Zadroże) oraz wilejskim (Budslaw, Duniłowicze, Kościeniewiczze, Krzywicze, Łuczaj, Nowy Miadzioł, Olkowicze, Parafianów, Stary Miadzioł i Wołkołata). Po reorganizacji granic pozostałych powiatów dokonano również takich zmian, by siedziby parafii znajdujące się w danym dekanacie odpowiadały także przynależności powiatowej.

Trudno przypuścić, że granice dekanatów zawsze pokrywały się z granicami guberni i powiatów. Urzędnicy ustalający podział gubernialny i powiatowy, dokonując rozgraniczenia pomiędzy poszczególnymi jednostkami administracyjno-terytorialnymi, nie brali pod uwagę przebiegu przedrozbiorowych granic państwowych i kościelnych. Nowe granice guberni i powiatów musiały więc dzielić dotychczasowe okręgi parafialne. Przykładem tego był dekanat wilejski w diecezji pińskiej. Na podstawie szczegółowych protokołów wizytacji przeprowadzonej latem 1796 roku przez Antoniego Szulca, kanonika smoleńskiego i proboszcza postawskiego wiemy, że na 13 parafii należących do tego dekanatu państwowe granice administracyjne przecinały teren 7 parafii. Obszar 4 parafii dzieliła granica pomiędzy gubernią mińską i wileńską. Parafia w Chołchle znajdowała się w guberni wileńskiej w powiecie oszmiańskim i guberni mińskiej w powiecie wilejskim⁹⁴. Podobnie było z parafiami w Kamieniu (powiaty wilejski, miński i oszmiański)⁹⁵, Pierszajach (powiaty wilejski i oszmiański)⁹⁶ oraz Lebedziowie (powiaty wilejski i oszmiański)⁹⁷. Terytoria 3 parafii należały do guberni mińskiej, ale w różnych powiatach. Miejscowości i dwory parafii w Iwieńcu leżały w powiatach wilejskim i mińskim⁹⁸, parafii w Radoszkowiczach – wilejskim i dokszyckim⁹⁹, a parafii w Zasławiu – wilejskim i mińskim¹⁰⁰. W przypadku parafii pierszajskiej sytuacja była jeszcze bardziej skomplikowana. Większość parafii znajdowała się w guberni mińskiej, ale kościół parafialny sytuowany na granicy obu guberni uznano za należący do guberni wileńskiej. Latem 1796 roku parafię przyporządkowano do diecezji pińskiej, a w styczniu 1798 roku do diecezji wileńskiej¹⁰¹.

⁹² NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 242, k. 1-22v.

⁹³ Tamże, k. 24-43v.

⁹⁴ Tamże, k. 41-42v.

⁹⁵ Tamże, k. 36v-37.

⁹⁶ Tamże, k. 39-39v.

⁹⁷ Tamże, k. 57v-58.

⁹⁸ Tamże, k. 29v-31.

⁹⁹ NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 241, k. 12v-14v.

¹⁰⁰ Tamże, k. 18v-19v.

¹⁰¹ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2943, k. 106-160v. Ostatecznie po nowej regulacji diecezji, przeprowadzonej w kwietniu 1798 roku, znalazła się w granicach diecezji mińskiej. I.B. Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 1, *Struktury parafialne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998, s. 56-58, 210-211. Podobna sytuacja zachodziła w przypadku parafii w Białogrodce, Według relacji plebana

Bywało tak, że siedziby parafii należących do danego dekanatu nie znajdowały się w granicach odpowiadającego im powiatu. Taka sytuacja zaszła w „okręgu łuckim”, w którym wizytację przeprowadził ks. Józef Umiński, kanonik łucki i proboszcz w Ostrogu. Od 28 czerwca do 14 sierpnia 1796 roku zwizytował 14 parafii: Hołoby, Horochów, Hulewicz, Kisielin, Koniuchy, Łokacze, Mielnica, Nieświcz, Skurcze, Sokul, Torczyn, Wiszenki, Zaturce¹⁰². Dopisany później drugi tytuł księgi protokołów wyjaśnia, że „okręg łucki” był tożsamy z „powiatem łuckim”. Ponieważ w tym czasie w dokumentach kościelnych zamiennie używano pojęć: „okręg”, „powiat”, „ujezd” i „dekanat” nie bardzo wiadomo, jak należy traktować wizytowany obszar. Czy był to powiat czy też dekanat łucki? Problem w odpowiedzi na tak postawione pytanie wynika z tego, że terytorium wyznaczone przez trasę tejże wizytacji nie pokrywało się ani z obszarem staropolskiego powiatu łuckiego, ani także nie było tożsame z powiatem łuckim, wchodzącym w skład namiestnictwa wołyńskiego¹⁰³ oraz powiatem łuckim, będącym częścią utworzonej w 1797 roku guberni wołyńskiej. Sześć parafii wizytowanych latem 1796 roku znajdowało się wówczas w powiecie łuckim (Nieświcz, Skurcze, Sokul, Torczyn, Wiszenki, Zaturce), cztery w powiecie włodzimierskim (Horochów, Kisielin, Koniuchy, Łokacze) i trzy w powiecie kowelskim (Hołoby, Hulewicz, Mielnica). Wydaje się więc, że wizytowany obszar to dekanat łucki, co oznacza, że przy erygowaniu sieci dekanalnej, w tym przypadku K.K. Cieciszowski nie wziął pod uwagę sugestii rządowych o przystosowaniu granic dekanatów do granic powiatów.

To, co dzisiaj wiemy o dostosowaniu w Rosji granic kościelnych do granic państwowych, wskazuje, że władze kościoła, generalnie respektując ukaz rządowy o takiej konieczności, nie zawsze starały się lub mogły dopasować granice kościelne do granic państwowych. O ile odstępstwa w dostosowaniu granic diecezji do granic guberni zdarzały się rzadko, o tyle w kształtowaniu wewnętrznych granic diecezji nie zawsze liczone było z przebiegiem granic powiatów¹⁰⁴.

Styczniowe sprawozdanie o stanie parafii zawiera nazwiska księży, którym biskup piński powierzył obowiązki dziekanów. W oficjalacie łuckim powinności dziekańskie powierzono: w dekanacie łuckim Michałowi Manieckiemu, kanonikowi

Jan Mieszkowski w styczniu 1798 roku parafia należała do diecezji latyczowskiej, ale była już w guberni wołyńskiej i powiecie zasławskim. Przed reformą administracyjną Pawła I znajdowała się w powiecie bazalskim, w namiestnictwie podolskim. Zanim dokonano nowego podziału diecezji w kwietniu 1798 roku włączono ją do dekanatu zasławskiego w diecezji pińskiej. DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 69v-70; RGIA, f. 822, op. 21, sp. 1, k. 213-214.

¹⁰² DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 200, *Wizyta Generalna Kościołów Okręgu łuckiego, Roku 1796*.

¹⁰³ *Атласъ Россійской Имперіи, состояцій изъ 52. картъ, изданный во градѣ С. Петра въ лѣто 1796 г. а Царствованія Екатерины II, XXXV. е., [Санкт Петербургъ 1796], тара 45, Карта Волинскаго Намѣстничества разделѣнная на 13 уѣдѣвъ.*

¹⁰⁴ J. Szczepaniak, *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850-1867)*, cz. 7, t. 2, z. C, *Diecezja łucka i żytomierska w świetle schematyzmów z lat 1850-1867*, Kraków 2022, s. 24, 29-38; tenże, *Diecezja kamieniecka około 1830 roku – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice*, „Analecta Cracoviensia”, 47 (2015) s. 155-156.

łuckiemu¹⁰⁵; kowelskim – Wincentemu Dobrowolskiemu, koadiutorowi proboszcza w Turzysku¹⁰⁶; włodziemskim – Dominikowi Wykowskiemu, plebanowi w Sielcu¹⁰⁷; rówieńskim – Walentemu Znamierowskiemu, kanonikowi łuckiemu, plebanowi w Kazimierce¹⁰⁸; ostrogskim – Józefowi Buchowieckiemu, kanonikowi łuckiemu i plebanowi w Tajkurach¹⁰⁹; zasławskim – Stanisławowi Bieńkowskiemu CM, superiorowi i plebanowi w Zasławiu¹¹⁰. W oficjalacie żytomierskim dziekanami byli: w dekanacie żytomierskim – Wincenty Janowski, kanclerz łucki i proboszcz żytomierski¹¹¹; nowogródwołyńskim – Grzegorz Hucewicz, proboszcz w Nowogrodzie Wołyńskim¹¹²; owruckim – Michał Sobolewski, emerytowany prefekt szkoły w Owruczu¹¹³; radomyślańskim – Józef Godlewski, proboszcz w Korosteszowie¹¹⁴. W oficjalacie mińskim nominację dziekańską otrzymali: w dekanacie mińskim Józef Kamiński, kanclerz smoleński i pleban w Iwieńcu¹¹⁵; borysowskim – Szymon Trącewski, pleban w Dokszycy¹¹⁶; ihumeńskim – Michał Grodzki CM, superior w Śmiłowiczach¹¹⁷; dziśieńskim – Zygmunt Zastawski, kanonik smoleński i pleban w Ikaźni¹¹⁸; wilejskim – Tomasz Lepieszyński, proboszcz w Dołhinowie¹¹⁹; bobrujskim – Ignacy Kondratowicz, pleban w Berezynie (dekanat Ihumeń)¹²⁰. W oficjalacie nieświeskim nominacje dziekańskie otrzymali: w dekanacie słuckim Mikołaj Brzozowski, kanonik smoleński i pleban w Mikołajowszyźnie oraz emerytowany nauczyciel w szkołach narodowych¹²¹; pińskim – Kasper Dąbrowski, proboszcz w Karolinie¹²²; mozyrskim – Antoni Grądzki, kanonik smoleński¹²³.

Powinności i prawa dziekańskie, które obowiązywały pod koniec XVIII wieku w diecezjach kresowych były tożsame z przepisami istniejącymi w pozostałych diecezjach funkcjonujących na ziemiach polskich. Lista obowiązków i uprawnień oparta była na prawie powszechnym, przyjętym na podstawie orzeczeń Soboru Trydenckiego i na decyzjach podejmowanych przez synody prowincjonalne

¹⁰⁵ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 20.

¹⁰⁶ Tamże, k. 91.

¹⁰⁷ Tamże, k. 115.

¹⁰⁸ Tamże, k. 147.

¹⁰⁹ Tamże, k. 178.

¹¹⁰ Tamże, k. 204.

¹¹¹ Tamże, k. 223.

¹¹² Tamże, k. 260.

¹¹³ Tamże, k. 270.

¹¹⁴ Tamże, k. 282.

¹¹⁵ Tamże, k. 282.

¹¹⁶ Tamże, k. 334.

¹¹⁷ Tamże, k. 352.

¹¹⁸ Tamże, k. 362.

¹¹⁹ Tamże, k. 393.

¹²⁰ Tamże, k. 436.

¹²¹ Tamże, k. 451.

¹²² Tamże, k. 479.

¹²³ Tamże, k. 502.

lub diecezjalne¹²⁴. Po pierwsze, dziekanom powierzono pieczę nad duchowieństwem dekanatu. „Dozór” dziekański – jak wówczas mówiono – dotyczył postawy i obyczajów księży, pracy duszpasterskiej (nauczania kościelnego, sprawowania sakramentów, dbałości o edukację w szkołach parafialnych i troski o dzieło miłosierdzia) oraz wykonywania poleceń władz państwowych i duchownych. Po wtóre, obarczono dziekanów potrzebą regularnego wizytowania parafii w swoim okręgu (zwykle raz w roku) i przesyłania ordynariuszowi sporządzonego w trakcie wizyty protokołu. Po trzecie, dziekani mieli prawo i obowiązek zwoływania raz lub dwa razy w ciągu roku „kapituł foralnych”, czyli kongregacji dziekańskich, o ile warunki na to pozwalały. Po czwarte, do zadań dziekańskich należało kanoniczne instalowanie rządców parafii (plebanów i prepozytów). Po piąte, powinni prowadzić księgę dziekańską, w której mieli odnotowywać wszelkie informacje o dekanacie, wizytacjach, kongregacjach i rozporządzeniach władz. Po szóste, mieli prawo do podejmowania tymczasowych decyzji w sprawach trudnych oraz zapewnienia ciągłości w pracy duszpasterskiej w przypadku wakatu na urządzie plebana, do czasu właściwej decyzji ordynariusza. Do ich powinności zaliczano także troskę o dystrybucję w parafiach olejów świętych oraz rubrycel¹²⁵. Niewiele się owe obowiązki zmieniły w czasach porozbiorowych, przynajmniej do represji po upadku powstania listopadowego. Taką hipotezę postawił ks. B. Kumor, na podstawie instrukcji bp. K.K. Cieciszowskiego skierowanej do dziekanów niekanonicznej diecezji pińskiej (12 lipca 1796 roku), zachowanej w dokumentach zgromadzonych przez abp. Albina Symona (przechowywanych w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie) oraz instrukcji dla dziekanów podpisanej przez bp. Franciszka Borgiasza Mackiewicza 19 lipca 1816 roku (obecnie znajduje się w aktach tegoż biskupa, w Bibliotece i Archiwum abp. E. Baziaka w Krakowie). We wspomnianej wyżej instrukcji dla dziekanów biskup piński do zasadniczych obowiązków dziekańskich zaliczył: informowanie biskupa o stanie kościołów i parafii (personalnym, majątkowym), wizytacje parafii prowadzonych przez duchowieństwo diecezjalne i zakonne, ze szczególnym uwzględnieniem kontroli inwentarzy parafialnych i sumariuszy dokumentów kościelnych. Powierzono mu również obowiązek czuwania nad stanem moralnym i gorliwością duszpasterską podległego mu duchowieństwa. Dziekani otrzymali także większe uprawnienia jurysdykcyjne *in foro interno*¹²⁶.

W chwili powtórnego podziału diecezji na dekanaty los diecezji był już przesądzony. Trwały bowiem negocjacje pomiędzy delegatem Stolicy Apostolskiej Wawrzyńcem Littą a władzami rosyjskimi na podstawie przedłożonego przez

¹²⁴ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny”, 5 (1962) nr 1-2, s. 109.

¹²⁵ Z. Ch[odźński], *Diekan wiejski*, w: *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wettera i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 4, Warszawa 1874, s. 457-460; *O początku władzy dziekanów foralnych*, „Archiwum Teologiczne. Pismo czasowe, poświęcone oświeceniu i zbudowaniu religijnemu”, 1 (1836) z. 2, s. 158-161; H. P[rzeździecki], *Dziekani w Polsce*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 9-10, Warszawa 1906, s. 265-267; Królik, *Organizacja dekanalna*, s. 47-61.

¹²⁶ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 557.

delegata projektu reorganizacji diecezji Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego i grecko-unickiego w Rosji, sporządzonego 22 czerwca 1797 roku. W ich efekcie diecezja pińska ukazem carskim została zniesiona (28 kwietnia / 9 maja 1798 roku), a w jej miejsce utworzono diecezję łucką i żytomierską (w granicach guberni wołyńskiej) oraz mińską (w granicach guberni mińskiej). Stosowne dekryty erygujące obydwie diecezje wystawił W. Litta 8 i 9 sierpnia 1798 roku¹²⁷.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu (AKKK)
sygn. Sp.S.Ł.Ż.3, [Liber processum parochiae Berestecensis], 1743-1803.

Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO)
sygn. f. 90, op. 1, sp. 200, Wizyta Generalna Kościołów Okręgu Łuckiego, Roku 1796.
sygn. f. 90, op. 1, sp. 266, Stan Kościoła Parafialnego i Plebanii Wielelnickiej... spisany
Dnia 30 septembra 1807 Roku.
sygn. f. 178, op. 4, sp. 1, [Kancelaria zadworna bp. K.W. Cieciszowskiego, 1793-1799].
sygn. f. 178, op. 51, sp. 3, Opisanie kościołów [diecezji latyczowskiej], 1797.
sygn. f. 178, op. 51, sp. 4, Acta Decanatus Dubnensis, Congreg[at]ion]um dec[a]n[a]l[iu]
m ab 1796 ad [1798].
sygn. f. 178, op. 51, sp. 7, Wizyty Jeneralne Kościołów Świeckich Dekanatów: Żytomierskiego, Owruckiego, Nowogrodwołyńskiego i Rówieńskiego, od r. 1799 do 1809.
sygn. f. 178, op. 51, sp. 8, Wizyta Jeneralna Kościołów i Klasztorów Franciszkańskich, Augustyńskich, Trynitarских, Bernardyńskich i Kapucyńskich od 1799 do 1815 r.
sygn. f. 178, op. 51, sp. 9, Wizyta Generalna Kościoła Żytomierskiego 1799 r. czyniona.
sygn. f. 178, op. 51, sp. 11, Wizyty jeneralne Kościołów Świeckich w Dekanatach: Dubieńskim, Krzemienieckim, Ostrogskim, Zasławskim i Starokonstantynowskim w r. 1799^m.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (LVIA)
sygn. f. 3002, ap. 13, nr. 42, Księga procesowa krokowskiego parafialnego kościoła, od 1792 Roku do 1806 Roku doprowadzona.
sygn. f. 3003, ap. 12, nr. 104, Księga procesów kościoła krakinowskiego w R[oku] 1785 sporządzona.

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (NIAB)
sygn. 1781, op. 27, sp. 238, Wizyta Generalna Kościołów Parafialnych Świeckich i Zakonnych w Powiecie Bobruyskim leżących ekspedywana w Roku 1796...
sygn. 1781, op. 27, sp. 239, Wizyta Dziekańska Kościoła Parafialnego Borysowskiego ekspediowana... dnia 29° Nowembra 1796 Roku.
sygn. 1781, op. 27, sp. 240, Wizyty Generalne Kościołów Parafialnych Świeckich i zakonnych w Powiatach Mińskim i Borysowskim sytuowanych odprawione w Roku 1796...

¹²⁷ Tamże, s. 194-195.

- sygn. 1781, op. 27, sp. 241, Wizyta Generalna Kościołów świeckich i zakonnych w Powiecie Wilejskim leżących w Roku 1796... odprawiona.
- sygn. 1781, op. 27, sp. 242, Wizyta Dekanatu Postawskiego R[ok]u 1796 Miesiąca 9bra... odbyta i sporządzona.
- sygn. 1781, op. 27, sp. 244, [Dopełnienie wizytacji dekanatów wilejskiego, ihumeńskiego i mozyrskiego].
- sygn. 1781, op. 27, sp. 245, [Wizytacja kościołów powiatu dawidgródzkiego].
- sygn. 1781, op. 27, sp. 246, [Wizytacje kościołów i klasztorów powiatu dokszyckiego].
- sygn. 1781, op. 27, sp. 247, [Wizytacje kościołów diecezjalnych i zakonnych powiatu ihumeńskiego].
- sygn. 1781, op. 27, sp. 248, [Wizytacja kościoła w Kopatkiewiczach].
- sygn. 1781, op. 27, sp. 249, [Wizytacje kościołów mozyrskiego i petrykowskiego].
- sygn. 1781, op. 27, sp. 251, [Wizytacja kościołów powiatu słuckiego].
- sygn. 1781, op. 27, sp. 252, [Wizytacje kościołów: kleckiego, lachowickiego, mikołajewskiego, niedźwiedzkiego i świerzeńskiego].

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (RGIA)

- sygn. f. 822, op. 12, sp. 1, [Spis kościołów parafialnych oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji pińskiej, 1798; Raporty plebanów diecezji pińskiej, 1797-1798].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2587, [Wizytacje parafii dekanatu dubieńskiego, 1797].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2588, [Wizytacje parafii archidiecezji mohylewskiej, 1797].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2590, Wiadomość o Duchowieństwie Świeckim i Zakonnych Zgromadzeń z Archidiecezji Mohilowskiej zebrana do Rzymsko Katolickiego Duchownego Kollegium za rok 1803 podana.
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2943, [Wizytacje parafii diecezji wileńskiej, 1798].

Źródła drukowane

- Atlas" Rossiyskoy Imperii, sostoyashchiy iz" 52. kart", izdannyy vo grade S. Petra v" leto 1796 g. a Tsarstovaniya Yekateriny II, XXXV. ye., [Sankt Peterburg" 1796], mapa 45, Karta Volynskago Namestnichestva razdelonnaya na 13 uezdov".*
- Bantysh-Kamenskiy Nikolay Nikolaevich, *Spiski kavaleram rossiyskikh imperatorskikh ordenov Sv. Andrey a Pervozvannogo, Sv. Yekateriny, Sv. Aleksandra Nevskogo i Sv. Anny s uchrezhdeniya do ustanovleniya v 1797 godu ordenskogo kapitula*, red. P.A. Druzhinin, Moskva 2006.
- Kościół parafialny w Lubomlu. Wizytacje generalne z lat 1796-1839*, wpraw. i oprac. M. Dębowska, Lublin 2012.
- Niemcewicz Julian Ursyn, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811-1828* odbyte, Paryż-Petersburg 1858.
- O butii v" Rossii dlya ispravnyyushchikh" Rimskuyu vñru shesti Diotseziyam"; o soderzhanii Arkhiepiskopa, Yepiskopov" i pri nikh" Suffraganov" i Offitsialov" General'nykh"; o perenosñ na apellasiyu dñl" iz" Konistorii; o zavisimosti chinov" i dolzhnostey tserkovnykh", am takzhe Seminarii i shkol" ot Arkhireyev"; o zapreshchenii prinimat" ili pomñshchat' Inostrannykh" Dukhovnykh"; o imenovanii Arkhiepiskopa Mogilevskogo mitropolitom"; shch prebyvanii yego i neimñnii yemu snosheniý s" Inostrannymi zemlyami, bez dozvoleniya Verkhnoy vlasti, 28 IV 1798 g. (nr 18 504), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c 1649 goda, t. 25, 1798-1799, Sankt Peterburg" 1830, s. 223.*

- O naznachenii granits" Guberniyam": Novorossiyskoy, Kievskoy, Minskoy, Podol'skoy i Malorossiyskoy i o razdelenii ikh" na uyezdy, 29 VIII 1797 (nr 18117), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 24, S" 6 Noyabrya 1796 po 1798, Sankt Peterburg" 1830, s. 706-710.*
- O novom" razdelenii Gosudarstva na Gubernii, 12 XII 1796 (nr 17634), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 24, S" 6 nayabrya 1796 po 1798, Sankt Peterburg" 1830, s. 229-230.*
- O prinyatii prisyagi ot" zhiteley vnov" prisoyedinennykh" k" Rossii ot" Pol'shi, pri poslednem" yeya razdelenii, oblastey; ob" ustroystve onykh" na osnovanii Uchrezhdeniya o Guberniyakh" o ob" ustanovlenii Tamozhen", takzhe pogranichnoy tsepi i strazhi na novoy granitse, 1 V 1795 g. (nr 17323), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, C" 1789 po 6 noyabrya 1796, Sankt Peterburg" 1830, s. 691-692.*
- O pripisanii ostayushchikhsya po sim" Guberniyam" v" Unii monastyrey i tserkvey k" Yeparkhii Belorusskoy, 6 IX 1795 g. (17384), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, S" 1789 po 6 nayabrya 1796, Sankt Peterburg" 1830, s. 772-773.*
- O prisoyedenii k" Rossii ot" Pol'shi nekotorykh" Oblastey, i ob" uchrezhdenii iz" onykh" Guberniy: Minskoy, Izyaslavskoy i Bratslavskoy, 23 IV 1793 g. (nr 17112), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, C" 1789 po 6 noyabrya 1796, Sankt Peterburg" 1830, s. 417-419.*
- O privedenii v" blagoustroystvo tserkvey Rimsko-Katolicheskago ispov'edaniya v" Velikom" Knyazhestve Litovskom", 6 IX 1795 g. (nr 17 380), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, C" 1798 po 6 noyabrya 1795, Sankt Peterburg" 1830, s. 763-764.*
- O razdelenii Velikago Knyazhestva Litovskago na tri chasti i o obraze upravleniya onymi, 30 X 1794 (nr 17264), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, C" 1789 po 6 noyabrya 1796, Sankt Peterburg" 1830, s. 572-584.*
- O razdelenii Eparkhiy soobrazno s razdeleniem Huberniy, 6 V 1788 (nr 16658), w: Polnoe sobranie zakonov" Rossiyskoy ymperii c" 1649 hoda, t. 22, 1784-1788, Sankt Peterburh" 1830, s. 1073-1064.*
- O sostvlenii Minskago Namestnichestva iz" trinadtsati okrugov", 3 V 1795 g. (nr 17325), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, C" 1789 po 6 noyabrya 1796, Sankt Peterburg" 1830, s. 693.*
- O uchrezhdenii Volynskoy i Podol'skoy Guberniy pervoy iz" 13, a posledney iz" 12 uездov", 5 VII 1796 g. (nr 17352), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, S" 1789 po 6 nayabrya 1796, Sankt Peterburg" 1830, s. 727-728.*
- Ob" uchrezhdenii dlya Rimskago ispov'edaniya v" Guberniyakh" Minskoy, Volynskoy, Podol'skoy, Bratslavskoy i Voznesenskoy dvukh" Yeparkhiy, pod" naimenovaniem" Pinskoy i Letichevskoy, 6 IX 1795 g. (nr 17 379), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 23, C" 1798 po 6 noyabrya 1795, Sankt Peterburg" 1830, s. 761-762.*
- Ob" uchrezhdenii Sobornyykh" tserkvey v" nekotorykh" gorodakh" denezhnom" oklade; ob" assignovani summy na zhalovan'ye Syashchenn i tserkovnosluzhitelyam" onykh" tserkvey i o peremene nazvaniy Yeparkhiy dlya yedinoobraziya po zvaniyu tekhn" Guberniy, v" koikh" kaphedy ikh" sostayat", 4 VIII 1799 g. (nr 19070), w: Polnoye sobranie zakonov" Rossiyskoy imperii c" 1649 goda, t. 25, 1798-1799, Sankt Peterburg" 1830, s. 750-754.*

Spiosok” Kavaleram” Rossiyskago Imperatorskago Ordena po vsëm” naimenovaniiam”, w: [Peterburgskiy kalendar’, Sankt Peterburg” 1806].

Szantyr Stanisław, *Zbiór wiadomości o kościele i religii katolickiej w Cesarstwie Rossyjskiem a szczególnie w prowincjach od Polski przyłączonych od czasu pierwszego rozbioru Polski aż do końca panowania cesarza Alexandra I. i początków panowania Mikołaja I*, Poznań 1843.

Wielądka Wojciech Wincenty, *Heraldyka czyli opisanie herbów, w iakim który iest kształcie oraz Familie rodowitey Szlachty Polskiej i W. X. Litewskiego z ich herbami...*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1792.

Opracowania

Balabeykina Olga Aleksandrowna, *Istoriko-geograficheskiye aspekty territorial’noy organizatsii pravoslavnoy Tserkvi v Rossii*, „Pskovskiy regionologicheskii zhurnal”, 10 (2014) nr 19, s. 64-72.

Bartoszewicz Kazimierz, *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej*, Wiedeń [1913].

Bilousov Yuriy Valeriyovych, *Kyyivs’ko-Zhytomyrs’ka ryms’ko-katolyts’ka yeparkhiya. Istorychnyy narys*, Zhytomyr 2000.

Blazejowskyj Dmytro, *Hierarchy of the Kyivan Church (861-1990)*, Romae 1990.

B[łeszczyński] Julian, *Biskupstwo mińskie*, w: *Encyklopedyja powszechna*, wyd. S. Orgelbranda, t. 3, Warszawa 1860, s. 655-656.

Bodzantowicz K.S. [Kajetan Suffczyński], *Kasper Cieciszowski, arcybiskup mohylewski, metropolita całej Rosyi*, „Biblioteka Ossolińskich. Poczet nowy”, 6 (1865) s. 91-148.

Boudou Adrien, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 1, 1814-1847, Kraków 1928.

Butterwick Richard, *Polska ewolucja a Kościół katolicki, 1788-1792*, Kraków 2012.

Ch[odyński] Zenon, *Dziekan wiejski*, w: *Encyklopedja kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzer’a i Weltego, z licznemi jej dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 4, Warszawa 1874, s. 452-464.

Chodźko Ignacy B., *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 1, *Struktury parafialne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998.

Chrzanowski Ignacy, *W obronie sponiewieranej czci metropolity Kaspra Cieciszowskiego*, „Gregoriana”, 2 (1936) z. 3-4, s. 104-109.

Dębowska Maria, *Diecezja łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014.

Dębowska Maria, *Kapituła katedralna w Łucku w dokumentach z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 98 (2012) s. 67-96.

Dębowska Maria, *Rządy biskupa Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego w niekanonicznej diecezji pińskiej (1795-1798)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 100 (2013) s. 181-203.

Dębowska Maria, *Spadek i spadkobiercy metropolity Kacpra Kazimierza Cieciszowskiego*, Kraków 2023, s. 27-28.

Długosz Teofil, *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Collectanea Theologica”, 13 (1932) z. 1-2, s. 70-89.

Estreicher Karol, *Bibliografia Polska. 140.000 druków*, cz. 3, t. 3 (ogólnego zbioru t. 14), *Stólecie XV-XVIII w układzie abecadlowym*, Kraków 1896.

Fijałek Jan, *Kościół rzymsko-katolicki w Inflantach pod władztwem polskim (1582-1772/95)*, „Kwartalnik Teologiczny Wileński”, 1 (1923) z. 2, s. 177-198.

- Fijałek Jan, *X. Dawid Plichowski... Szkic bio-bibliograficzny*, „Kwartalnik Teologiczny Wileński”, 1 (1923) z. 1, s. 1-13.
- Godlewski Michał, *O Kardynalacie Stanisława Sierżeniewicza-Bohusza*, „Kwartalnik Litewski”, 1 (1910) t. 2, s. 13-22; t. 3, s. 51-58; t. 4, s. 12-24.
- Godlewski Michał, *Cieciszowski Kasper Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 38-39.
- Górczyk Wojciech Jerzy, *Biskup kamieniecki Adam Stanisław Krasieński (1714-1800) i general Wincenty hrabia Krasieński (1782-1858). Wzorce mężczyzny w rodzie Krasieńskich*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 8, „O mężczyźnie (nie)zwykłym”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2019, s. 27-51.
- Górczyk Wojciech Jerzy, *Diecezja kamieniecka w drugiej połowie XVIII w. Czasy pontyfikatu biskupa Adama Stanisława Krasieńskiego*, „Nasza Przyszłość”, 130 (2018) s. 75-114.
- Hałaburda Marek, Kęder Wojciech, *Sytuacja polityczna i społeczna na kresach wschodnich w dobie pierwszego rozbioru w świetle sprawozdań dyplomatów papieskich*, „Studia Historyczne”, 58 (2015) z. 1 (229), s. 25-39.
- Hemperek Piotr, *Oficjalaty okręgowe w Polsce*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 18 (1971) z. 5, s. 51-73.
- Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794). Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, tłum. M. Chramcówna, przedm. H. Barycz, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.
- Jurkiewicz Wojciech, *Adam Naruszewicz w otoczeniu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Historyczne”, (1993) z. 3, s. 69-86.
- Kasabula Tadeusz, *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. Rocznice powstania archidiecezji i metropolii mohylewskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 7 (2008) s. 260-271.
- Khytrovs'ka Yuliya Valentynivna, *Orhanizatsiyno-pravove stanovyshche rymo-katolyts'koyi Tserkvy na Pravoberezhniy Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XX st.*, „Storinky istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats’”, 22 (2010) t. 30, s. 26-32.
- Kirin Anatolij Vadimovich, *Gosudarstvennyye reformy v Rossii. Ot Petra do Putina*, Moskwa 2021, s. 31-44.
- Komissarenko Arkadiy Ivanovich, *Razrabotka zakonodatel'nykh aktov sekulyarizatsionnoy reformy 1764 g.*, w: *Problemy istorii Rossii*, t. 2, *Opyt gosudarstvennogo stroitel'stva XV-XX vv.*, Yekaterinburg 1998, s. 34-47.
- Królik Ludwik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec-Ostróg 2017.
- Kumor Bolesław, *Obsada biskupstwa tarnowskiego w latach 1883-1807*, „Analecta Cracoviensia”, 13 (1981) s. 426-442.
- Kumor Bolesław, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.
- Kurczewski Jan, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912.
- Levyts'kyy Viktor, Sydyaha Bogdan, *Inkorporatsiya Pravoberezhnoyi Ukrainy do Rosyjs'koyi imperiyi ta yiyi vplyv na rozvytok tserkovnoho zemlevolodinnnya*, „Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya”, 2 (2014) nr 1, s. 26-30.

- Lisiejczykaŭ Dzianis, *Farmiravannie sietki unijackich parafij na terytoryi «Turaŭskaj je-parchii» ũ 1596-1795 hh.*, w: *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010, s. 93-112.
- Loret Maciej, *Kościół katolicki a Katarzyna II, 1772-1784*, Kraków-Warszawa 1910.
- Magomedova Aida Bek Akhmedovna, *Reformy gosudarstvennogo upravleniya pri Yekaterin'ye II. Istoriko-pravovoy aspekt*, „Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Vestnik nauki»”, 3 (2019) nr 11, s. 83-88.
- Michalczyk Zbigniew, *Kościół p.w. Św. Stanisława Biskupa Męczennika i kolegium Jezuitów w Pińsku*, w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3, cz. 5, *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskoliteńskiego*, red. D. Piramidowicz, Kraków 2016, s. 33-113.
- Michalik Bożena, Mizia Tadeusz, *Stosunek konfederacji targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 9 (1966) s. 66-84.
- Moszyński Antoni, Jelski Aleksander, *Pińsk*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 8, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1887, s. 167-183.
- Mościcki Henryk, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. 1, 1772-1800, Wilno 1910.
- Nazarov Andrey Aleksandrovich, *Religioznaya politika Yekateriny II kak faktor formirovaniya pervogo v Yevrope tolerantного mnogokonfessional'nogo obshchestva*, „Vystnik RMAT [Rossijskaya mezhdunarodnaya akademiya turizma]”, (2020) nr 3, s. 13-19.
- O początku władzy dziekanów foralnych*, „Archiwum Teologiczne. Pismo czasowe, poświęcone oświeceniu i zbudowaniu religijnemu”, 1 (1836) z. 2, s. 152-166.
- P[ruszkowski] Józef K. „Podlasiak”, *Janów biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897.
- P[rzędziecki] Henryk, *Dziekani w Polsce*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 9-10, Warszawa 1906, s. 265-267.
- Paszenda Jerzy, *Kościół i kolegium jezuitów w Pińsku*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 5, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2003, s. 27-51.
- Piramidowicz Dorota, *Nieistniejące kościoły Pińska*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 8, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 279-298.
- Platt Julian, *Naruszewicz Adam Tadeusz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 22, red. E. Ro-stworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 554-561.
- Popov Mikhail Aleksandrovich, Ganchar Andrey Ivanovich, *Mitropolit S. Bogush-Se-strentsevič: formirovaniye pravitel'svennoy politiki po otnosheniyu k Rimsko-katolicheskoy tserkvi na belorusskikh zemlyakh (konets XVIII – pervaya chetvert' XIX veka)*. Monografiya, Grodno 2012.
- Prokop Krzysztof Rafał, *Sylwetki biskupów łuckich*, Biały Dunajec-Ostróg 2001.
- Prokop Krzysztof Rafał, *Wiadomości do biografii biskupów oraz opatów i księ z ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów z osiemnastowiecznej prasy warszawskiej doby saskiej i stanisławowskiej (1729-1795)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 86 (2006) s. 287-329.
- Przybyłko Marian, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny”, 3 (1960) nr 3-4, s. 195-272; 5 (1962) nr 1-2, s. 77-148.
- Rosowski Witalij, *Pałucki Michał Józef*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, kol. 1189-1190.
- Runkevich Stepan Grigorevich, *Iov (Yakov" Petrovich" Potomkin)*, w: *Russkiy biograficheskiy slovar'*, t. 8, red. A.A. Polovtsov, Sankt Peterburg" 1897, s. 301-303.

- Savchuk Tat'yana Petrovna, *Pravoslavnyye obiteli Belarusi: pinskiy muzhskoy Bogoyavlenskiy monastyr' v kontse XVI – nachale XX vv.*, w: *Khristianskiye tsennosti i mezhkul'turnoye vzaimodeystviye. Sbornik nauchnykh statey mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, Brest, 29-30 oktyabrya 2020 g.*, red. T.V. Lisovskaya, Brest 2020, s. 127-29.
- Savinkov Boris, *Tsetsishevsky (lub Tsetsishevsky) Kaspar-Kazimir*, w: *Russkiy biograficheskiy slovar'*, t. 21, red. A.A. Polovtsov, Sankt Peterburg" 1901, s. 517-520.
- Shcherbak Nadiya Oleksandrivna, *Pravoberezhna Ukrayina v derzhavno-pravoviy systemi Rosiys'koy imperiyi kintsya XVIII – pershoyi polovyny XIX st.*, „Naukovyy visnyk Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav”, 22 (2017), t. 103, nr 2, s. 288-296.
- Shostak Inna, *Luts'ko-Zhytomyrs'ka diyetseziya naprykintsi XVIII – u pershiy polovyny XIX stolit'*, Bilyy-Dunayets'-Ostrih 2005.
- Skorodiuk Józef, *Janów Podlaski – rezydencja biskupów*, „Szkice Podlaskie”, 13 (2005) s. 11-28.
- Smoliiy Valeriy Andriyovych, *Vozz'yednannyya Pravoberezhnoyi Ukrayiny z ukrayins'kyy zemlyamy v skladi Rosiys'koy derzhavy*, „Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal”, 18 (1974) nr 8, s. 56-65.
- Szczepaniak Jan, *Diecezja kamieniecka około 1830 roku – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice*, „Analecta Cracoviensia”, 47 (2015) s. 151-180.
- Szczepaniak Jan, *Katalog kościołów oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego diecezji łuckiej i żytomierskiej (1850-1867)*, cz. 7, t. 2, z. C, *Diecezja łucka i żytomierska w świetle schematyzmów z lat 1850-1867*, Kraków 2022.
- Szczygielski Wacław, *Krasiński Adam Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. 15, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 160-166.
- Sznarbachowski Feliks, *Początek i dzieje Rzymsko-katolickiej Djecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej w zarysie*, Warszawa 1926.
- Turkowski Tadeusz, *Giedroyc Jan Stefan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, red. W. Kopczyński, Kraków 1948-1958, s. 427-428.
- Vekh Stanislav, *Zapadnyy kray («zakhvachennyye zemli») vo vnutrenney politike Rossiyskoy imperii*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 18 (2021) nr 2, s. 97-123.
- Voyda Yatsek, *Bulla Onerosa papy Piya VI, i nachalo yeye istorii v Rossiyskoy Imperii na rubezhe XVIII-XIX vekov: nekotoryye tserkovno-politicheskiye aspekty*, w: *Mogilevskaya rimsko-katolicheskaya arkhieparchiya: svidetel'stva zhivoy pamyati. 1783-1939*, Sankt-Peterburg 2019, s. 60-88.
- Walczak Wojciech, *Unicka diecezja turowsko-pińska w strukturze Kościoła unickiego w XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 20 (2012) s. 175-192.
- Wołonczewski Maciej, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898.
- Zarzycki Wacław, *Biskup Adam Naruszewicz luminarz polskiego Oświecenia*, Lublin 1999.
- Zav'yalov Aleksey Aleksandrovich, *Vopros o tserkovnykh imeniyakh pri imperatritsn Yekaterine II*, Sankt Peterburg" 1900, s. 341-344.
- Żychliński Teodor, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 12, Poznań 1890.
- Żytkowicz Leonid, *Rządy Repina na Litwie w latach 1794-7*, Wilno 1938.

NIEKANONICZNA DIECEZJA PIŃSKA (1795-1798). POWSTANIE, TERYTORIUM I WEWNĘTRZNY PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY

Streszczenie

Jeszcze przed podpisaniem traktatów ostatecznie likwidujących Rzeczpospolitą Obojga Narodów cesarzowa Katarzyna II dokonała 6/17 września 1795 roku nowego podziału administracyjnego Kościoła katolickiego w Rosji, traktując przejęte ziemie jako własność Rosji. Swoich decyzji nie konsultowała ze Stolicą Apostolską, tym samym lekceważąc powszechnie przyjmowaną zasadę, że tworzenie i znoszenie diecezji oraz mianowanie ordynariuszy należy do prerogatyw papieskich. Jedną z utworzonych przez nią diecezji była diecezja pińska, której ordynariuszem wyznaczyła dotychczasowego biskupa kijowskiego Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego, rezydującego w Żytomierzu. Podporządkowała mu parafie i klasztory w guberniach mińskiej i wołyńskiej. Ów biskup sprawował władzę na tym obszarze zgodnie z prawem kościelnym, ponieważ uzyskał od rezydującego w Warszawie delegata papieskiego Wawrzyńca Litty uprawnienia administratora na obszarze włączonym do diecezji pińskiej, a przekraczającym granice formalnie istniejącej diecezji kijowskiej, której był legalnym ordynariuszem. Z trudnego do odgadnięcia powodu nie ustanowił stolicy diecezji w Pińsku, mimo wyraźnego życzenia Katarzyny II. Nie wyznaczył żadnego kościoła w Pińsku na katedrę, nie przeniósł tam kapituły i rezydencji biskupiej oraz nie utworzył w nim konsystorza. Wyjechał jednak z Żytomierza do Berdyczowa. Przemianował tylko konsystorz generalny diecezji kijowskiej na konsystorz generalny diecezji pińskiej. Po otrzymaniu kościelnych uprawnień do zarządu diecezją, najprawdopodobniej w czerwcu lub lipcu 1796 roku, podzielił diecezję na 4 oficjalaty okręgowe (Żytomierz, Łuck, Mińsk i Nieśwież) oraz 19 dekanatów. Po reformie terytorialno-administracyjnej Rosji ogłoszonej przez cesarza Pawła I w grudniu 1797 roku oraz wdrożonej w styczniu i lutym 1798 roku dokonał powtórnego podziału diecezji pińskiej na dekanaty, dostosowując je w miarę możliwości do państwowego podziału administracyjnego. Diecezja pińska przestała istnieć w wyniku umowy pomiędzy Stolicą Apostolską a dworem petersburskim o nowym podziale administracyjnym Kościoła katolickiego w Rosji (ukaz Pawła I z 28 kwietnia / 9 maja 1798 roku; dekrety W. Litty z 7, 8 i 9 sierpnia 1798 roku).

Słowa kluczowe: diecezja pińska; metropolia mohylewska; Kościół katolicki w Rosji; Kasper Kazimierz Cieciszowski; gubernia mińska; gubernia wołyńska

KATARZYNA TAŁUĆ* – KATOWICE
AGNIESZKA GOŁDA** – KATOWICE

**ZAANGAŻOWANIE KS. PROF. WINCENTEGO MYSZORA
W ZAGRANICZNE ŻYCIE NAUKOWE W ŚWIELE
KORESPONDENCJI ZACHOWANEJ W ARCHIWUM
ARCHIDIECEZJALNYM W KATOWICACH**

**REV. PROF. WINCENTY MYSZOR'S
INVOLVEMENT IN FOREIGN SCIENTIFIC LIFE IN LIGHT
OF CORRESPONDENCE PRESERVED
IN THE ARCHDIOCESAN ARCHIVES IN KATOWICE**

Abstract

The purpose of this article is to present the results of an analysis of the correspondence of Rev. Prof. Wincenty Myszor with scientific foreign institutions and private individuals stored in the Archdiocesan Archives in Katowice. The research was historical and bibliological in nature and was carried out using primarily content analysis methods, as well as document examination. The materials came from 6 legacy units with references 169/1 to 169/6 from the years 1974–2008. The analysis of the content of the archival records made it possible to characterize Rev. W. Myszor's trips for scientific internships, library searches, congresses, conferences, international symposia, and guest lectures. International organizations and associations to which Rev. W. Myszor belonged are also listed. All these facts are described in factual and then chronological-topographical order.

* Katarzyna Tałuć – dr hab., prof. UŚ, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: katarzyna.taluc@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-8944-6209>

** Agnieszka Gołda – dr hab., prof. UŚ, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: agnieszka.golda@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6571-5304>

It has been established that Rev. W. Myszor went on internships, conducted queries, and gave lectures at Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik in Paderborn, Franz Joseph Dölger-Institut zur Erforschung der Spätantike der Universität Bonn, and Johannes Gutenberg Universität Mainz. As a well-known Coptologist, Rev. W. Myszor participated in the International Congress on Coptology (International Colloquium on the Future of Coptic Studies) held in Cairo in 1976. His travels enabled him to establish contacts with foreign scientists and allowed him to later organize conferences and lectures in Poland with the participation of researchers from Germany and France, among others.

Keywords: Wincenty Myszor (1941–2017); patrology; manuscript legacy; academic career

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wprowadzenie

Sylwetka naukowa ks. Wincentego Myszora (1941–2017), wieloletniego pracownika Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie oraz Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach¹, znana jest wśród historyków Kościoła i patrologów z Polski i zagranicy, o czym świadczą m.in. publikacje wydawane przez lata poza krajem², a dowiedzie tego również zanalizowana w artykule spuścizna archiwalna.

Dorobek naukowy ks. W. Myszora obejmował przede wszystkim historię społeczną chrześcijan i teksty gnostyczne II i III wieku. Był znawcą i tłumaczem piśmiennictwa koptyjskiego z Nag Hammadi³. Janusz Janeczek, rektor Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, stwierdził: „Podkreślić należy, iż polskie przekłady tekstów z Nag Hammadi autorstwa Księdza Profesora Wincentego Myszora dołączają

¹ W Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie pełnił następujące funkcje: 1984–1987 – prodziekan Wydziału Teologicznego; 1987–1988 – prodziekan, 1988–1993 – dziekan Wydziału Kościelnych Nauk Historycznych i Społecznych; 1993–1995 – prorektor. Na tej samej uczelni, w latach 1987–1996 był kierownikiem Katedry Historii Literatury i Teologii Kościoła Starożytnego, 1996–2001 Katedry Historii Kościoła Starożytnego (w latach 1986–1992 p.o. kierownika), a w latach 1999–2001 dyrektorem Instytutu Nauk Historycznych (już Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego po zmianie nazwy uczelni). W 1998 roku powierzono mu zadanie zorganizowania Wydziału Teologicznego w strukturze Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, którego dziekanem był w latach 1999–2008. S. Koczwara, T. Kołosowski, *Działalność katedr historii Kościoła starożytnego w Polsce*, „Vox Patrum”, 36–37 (1999) s. 64–65; S. Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor (22 V 1941–19 II 2017). Polski odkrywca gnozy wczesnochrześcijańskiej*, „Vox Patrum”, 68 (2017) s. 844.

² Bibliografia dorobku naukowego Księdza profesora dr. hab. Wincentego Myszora (stan z 1 stycznia 2009 roku), w: *Omnia tempus habent. Miscellanea theologica Vincentio Myszor quadragesimum annum laboris scientifici celebranti ab amicis, sodalibus discipulisque oblata*, red. nauk. A. Reginek, G. Strzelczyk, A. Żądło, Katowice 2009, s. 25–44; L. Lach-Bartlik, *Wykaz drukowanych prac ks. prof. hab. Wincentego Myszora*, „Vox Patrum”, 57 (2012) s. 21–34.

³ Por. np. W. Kamczyk, *Patrystyka w „Śląskich Studiach Historyczno-Teologicznych” (1968–2016)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 50 (2017) z. 2, s. 374–375, 377, 379–380.

do tłumaczeń amerykańskich, francuskich i niemieckich”⁴. Z kolei ks. Stanisław Longosz w obszernym artykule, który ukazał się po śmierci patrologa, napisał:

Jego osoba w historii polskiej patrystyki przełomu XX i XXI w., której bez wątpienia był ważnym i wybitnym filarem, zawsze będzie kojarzyć się potomnym z nieznaną przed nim tak dogłębnie naszej chrześcijańskiej kulturze, doskonałą znajomością wczesnochrześcijańskiej gnozy oraz licznymi pierwszymi na nasz ojczysty język przekładami jej literackich źródeł z mało znanego języka koptyjskiego i związanych z nimi dzieł św. Ireneusza z Lyonu⁵.

O randze dokonań ks. W. Myszora świadczyć mogą przyznane nagrody⁶, które otrzymał za „ogromne zasługi naukowe i dydaktyczne oraz najwyższe kompetencje badawcze i teologiczne. Doceniono także wybitną specjalizację w trudnym i elitarnym obszarze wiedzy oraz wartości intelektualne i etyczne duchownego” – jak podkreślił dziekan Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, ks. Antoni Bartoszek w 2017 roku, z okazji przyznania ks. W. Myszorowi nagrody „Lux ex Silesia”⁷. Innymi formami dostrzeżenia w środowisku naukowym osiągnięć patrologa były książki jubileuszowe powstałe na czterdziestolecie pracy naukowej w 2009 roku⁸. Katowiccy uczeni zorganizowali z tej okazji także konferencję

⁴ J. Janeczek, *Laudacja z okazji otrzymania przez księdza prof. zw. dr. hab. Wincentego Myszora nagrody „Lux ex Silesia”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 46 (2013) z. 2, s. 248-251.

⁵ Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor*, s. 846.

⁶ Były to: nagroda zespołowa II stopnia Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki za osiągnięcia w dziedzinie badań naukowych (1983), Medal Komisji Edukacji Narodowej (1990), Złoty Krzyż Zasługi przyznany przez Prezydenta Rzeczypospolitej (2001), Złota Odznaka za Zasługi dla Uniwersytetu Śląskiego przyznana przez Rektora Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (2005), Nagroda Zespołowa Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego za współautorstwo opracowania *Literatura Grecji starożytnej* (t. 1-2, Lublin 2005), Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski przyznany przez Prezydenta Rzeczypospolitej (2012), „Lux ex Silesia” (2013) i pośmiertnie Złoty FENIKS Stowarzyszenia Wydawców Katolickich za działalność translatorską (2017). Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor*, s. 847-848; A. Muc, *Nagroda Lux ex Silesia dla ks. Prof. Wincentego Myszora. Nauka – dydaktyka – organizacja. Wystawa przygotowana przez Bibliotekę Teologiczną Uniwersytetu Śląskiego i Księgarnię św. Jacka (Katowice, wrzesień-grudzień 2013 roku)*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, (2014) nr 1 (38), s. 251-256; B. Warząchowska, *Nagroda „Lux ex Silesia” dla ks. prof. Wincentego Myszora. Wystawa: Nauka – dydaktyka – organizacja. Ekspozycja przygotowana przez Bibliotekę Teologiczną Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach i Księgarnię Św. Jacka w Katowicach (Katowice 5.10.2013 r.-31.12.2013 r.)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 101 (2014) s. 413-416.

⁷ A. Bartoszek, *Słowo Dziekana Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach z okazji przyznania ks. prof. zw. dr. hab. Wincentemu Myszorowi nagrody „Lux ex Silesia”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 46 (2013) z. 2, s. 247.

⁸ Były to: *Omnia tempus habent. Miscellanea theologica Vincentio Myszor quadragessimus annus laboris scientifici celebranti ab amicis, sodalibus discipulisque oblata* pod redakcją księży Antoniego Reginka, Grzegorza Strzelczyka i Andrzeja Żądło (Katowice 2009) oraz zbiór artykułów w 57. tomie „Vox Patrum” z 2012 roku. Por. np. A.Z. Zmorzanka, *Jubileusz ks. prof. Wincentego Myszora (Katowice, UŚ, 21 V 2009)*, „Vox Patrum”, 56 (2011) s. 891-893.

naukową zatytułowaną *Natura i cechy zgromadzenia liturgicznego*, która odbyła się 21 maja 2009 roku⁹.

Już po śmierci ks. W. Myszora, 16 maja 2017 roku powołano na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach Pracownię Patrystyczną, na którą składają się unikatowe zbiory pochodzące z księgozbioru patrologa „pozwalające na rozwijanie szerokich badań, zwłaszcza nad gnostycyzmem, manicheizmem oraz hermetyzmem, nie tylko przez teologów, ale także filologów lub filozofów”¹⁰. Księgozbiór naukowy ks. W. Myszora narastał przez lata, był wynikiem podjętych badań, licznych kwerend i wyjazdów, w tym zagranicznych, udziału w sympozjach i konferencjach, jak również zajęć dydaktycznych z zakresu języka koptyjskiego, historii Kościoła starożytnego, literatury wczesnochrześcijańskiej i patrologii¹¹. Przy Pracowni Patrystycznej działa Centrum Badań nad Historią Kościoła. Celem Centrum, jak i powołanej Fundacji Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, jest między innymi „kontynuacja i rozpowszechnienie szeroko pojętych badań nad historią starożytnego Kościoła w tym gnostycyzmu i dziedzinami pokrewnymi; przekład i opracowanie kodeksów z Nag Hammadi; tłumaczenia na język angielski publikacji autorstwa Wincentego Myszora (...), organizacja konferencji, seminariów, wykładów, działalność wydawnicza”¹².

By uzupełnić wizerunek ks. W. Myszora jako badacza, postanowiono zbadać spuściznę patrologa przechowywaną w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowii-

⁹ Referaty wygłosili księża Józef Kozyra, Artur Malina, Jan Słomka i Andrzej Żądło z Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, ks. Helmut Jan Sobeczko z Uniwersytetu Opolskiego, ks. Jerzy Paliński z Wyższego Śląskiego Seminarium Duchownego w Katowicach oraz biskup Stefan Cichy z Legnicy. W spotkaniu wzięli udział przedstawiciele Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego oraz Wydziału Teologicznego Sekcja w Tarnowie. R. Buchta, *„Natura i cechy zgromadzenia liturgicznego chrześcijan”*. Konferencja naukowa połączona z ceremonią wręczenia Księgi Jubileuszowej ks. prof. dr. hab. Wincentemu Myszorowi (Katowice 21 maja 2009), „Studia Pastoralne”, (2009) nr 5, s. 402-407; Zmorzanka, *Jubileusz ks. prof. Wincentego Myszora*, s. 891.

¹⁰ A. Muc, *Otwarcie Pracowni Patrystycznej w Bibliotece Teologicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy”, (2017) nr 1, s. 158. Por. też Pracownia Patrystyczna. Zbiór ks. prof. Wincentego Myszora, https://www.myszor.pl/biblioteka/index.php/Strona_g%C5%82%C3%B3wna (dostęp: 22.09.2021); B. Warząchowska, *Księgozbiory śląskich kapłanów w Bibliotece Teologicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, w: *Z życia książki. Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych oraz konteksty. Prace dedykowane profesorowi Leonardowi Ogiermanowi*, red. A. Tokarska, Katowice 2015, s. 292-299.

¹¹ W latach 1969-2001 wykładał w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (m.in. historia starożytna Kościoła; wykłady monograficzne; seminaria magisterskie i doktorskie). Między 1972 a 2001 rokiem prowadził zajęcia w Wyższym Śląskim Seminarium Duchownym w Katowicach (np. historia literatury wczesnochrześcijańskiej), a między 1998 a 2000 rokiem na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Koczwarą, Kołosowski, *Działalność katedr*, s. 65-67; L. Lach-Bartlik, *Ksiądz Profesor Wincenty Wilhelm Myszor*, „Vox Patrum”, 57 (2012) s. 11-13; *Udział ks. Profesora dr. hab. Wincentego Myszora w kształceniu pracowników naukowych. Zestawienie w porządku chronologicznym (stan z 1 stycznia 2009 roku)*, w: *Omnia tempus habent*, s. 45-47.

¹² Centrum Badań nad Historią Kościoła, <https://centrum.silesia.edu.pl/fundacja-2> (dostęp: 19.12.2023).

cach. Została ona podarowana instytucji przez właściciela, przez niego wyselekcjonowana i uporządkowana. Należy też podkreślić, że kwerenda objęła jedynie dokumenty rękopiśmienne, a na odrębne analizy czekają materiały zapisane na dyskach komputerowych, które nie były dotychczas eksplorowane. Wspomniane rękopisy obejmują 25 jednostek archiwalnych z lat 1965-2012, a zbadane do artykułu pochodzą z 6 jednostek o sygnaturach od 169/1 do 169/6. Z uwagi na rozległość poszukiwań skupiono się na danych dotyczących zaangażowania badacza w międzynarodowy ruch naukowy¹³. Analizie krytycznej poddano 134 listy oficjalne, o charakterze prywatnym, notatki, zaproszenia i sprawozdania, programy wydarzeń, statuty z lat 1974-2008. Wspomniana spuścizna została przejrzana, by „wydobyć” informacje na temat relacji ks. W. Myszora ze światem nauki, tym mniej dostępnym w okresie PRL-u. Zaznajomiono się również z dokumentami z lat późniejszych, by obraz tych kontaktów był kompleksowy. Skupiono się na badaniu materiałów, na podstawie których możliwe było odtworzenie mało znanych lub nieznanych dotychczas faktów związanych z udziałem ks. W. Myszora w ruchu badawczym poza granicami kraju. Na podstawie archiwaliów scharakteryzowano wyjazdy ks. W. Myszora na staże naukowe, kwerendy biblioteczne, kongresy, sympozja i konferencje międzynarodowe, wykłady gościnne. Ponadto, wzmiankowano o przynależności polskiego patrologa do międzynarodowych organizacji i stowarzyszeń. Wszystkie te fakty opisano w porządku rzeczowym, a następnie chronologiczno-topograficznym.

Staże, wyjazdy naukowe, konsultacje, kwerendy biblioteczne

Niemcy¹⁴

Pierwszy długi – jak przyznał ks. W. Myszor – staż naukowy za granicą miał miejsce w Johann-Adam-Möhlner-Institut für Ökumenik w Paderborn¹⁵

¹³ O kontaktach ks. Myszora z instytucjami naukowymi oraz wydawnictwami, czego znakiem jest zachowana korespondencja, traktują publikacje: K. Tałuć, *Scholarly Correspondence of Fr. Prof. Wincenty Myszor with Polish Academic Institutions, Publishing Houses, and Bookshops Preserved in the Archdiocesan Archives in Katowice*, „Polish Libraries”, 9 (2021) s. 247-271; A. Gołda, K. Tałuć, *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (katalog z opracowaniem)*, Katowice 2020; *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (Wybór korespondencji)*, wstęp i edycja K. Tałuć, Katowice 2019.

¹⁴ Postanowiono w nazwie państwa nie wprowadzać rozróżnienia na dwa państwa niemieckie (Republika Federalna Niemiec i Niemiecka Republika Demokratyczna), jakie istniały w latach 1949-1990, co jednak nie oznacza, że fakt ten nie miał wpływu na organizację wyjazdów ks. Myszora, np. konieczność uzyskania wiz, o czym nadmieniono w tekście głównym.

¹⁵ Dzieje Institut sięgają 27 stycznia 1956 roku, kiedy to powołano Verein zur Förderung wissenschaftlicher Forschung auf dem Gebiet der Konfessions- und Diasporakunde (od 1969 roku Verein zur Pflege wissenschaftlicher Forschung auf dem Gebiet der Ökumenik), którego głównym celem było utworzenie organu rozwijającego badania w zakresie ekumenizmu. Rok później powstał Institut für Konfessions- und Diasporakunde (od 1966 roku Institut für Ökumenik), mocno związany z Theologische Fakultät w Paderborn. *Geschichte*, <https://de.moehlerinstitut.de/institut/geschichte> (dostęp: 30.09.2021).

w 1975 roku¹⁶. W Instytucie, który jest jednostką o charakterze dydaktyczno-badawczym, podejmuje się badania w zakresie dialogu ekumenicznego, zwłaszcza między Kościołem katolickim a wspólnotami reformowanymi. Zajmuje się również działalnością wydawniczą, organizuje sympozja, prowadzi bibliotekę gromadzącą dzieła istotne z punktu widzenia teologii ekumenicznej (obecnie ok. 150 000 woluminów), a pracownicy biorą udział w projektach naukowych. Ważną funkcją Instytutu są stypendia przyznawane badaczom. Współcześnie są one skierowane do tych, którzy zajmują się teologią prawosławną¹⁷.

W literaturze drukowanej dość ogólnie opisano fakty dotyczące wyjazdu polskiego badacza do Paderborn¹⁸. W spuściźnie archiwalnej można odnaleźć więcej informacji na temat przygotowań do podróży, które rozpoczęły się przed październikiem 1974 roku, kiedy to strona niemiecka została poinformowana o zgodzie biskupa diecezji katowickiej, Herberta Bednorza, na wyjazd ks. W. Myszora¹⁹. Patrolog otrzymał wówczas oficjalny urlop, mający trwać od 1 lutego 1975 do 1 lutego 1976 roku. Uczestnictwo w stypendium przesunęło się jednak w czasie, ponieważ stypendysta postanowił udać się do Paderborn dopiero po ważnych dla niego wydarzeniach (prymicia jednego z księży).

W sprawach organizacyjnych ks. W. Myszor korespondował z ks. prof. dr. Paulem Bormannem (1923-2006), który pomógł mu uzyskać roczne stypendium archidiecezji Paderborn. Niemiecki teolog, jego rodzice pochodzili z Prus Wschodnich, często odwiedzał Polskę, zwłaszcza Warmię i Mazury. Był znawcą egzegezy biblijnej, której poświęcił swój doktorat opublikowany w 1965 roku w Paderborn, a od 1 czerwca 1970 roku pracował jako profesor Theologische Fakultät i wykładał homiletykę oraz teologię pastoralną²⁰. Dnia 7 listopada 1974 roku ks. prof. dr P. Bormann poinformował polskiego badacza o wysłaniu pisemnego zaproszenia do rektora Akademii Teologii Katolickiej, ks. prof. dr. hab. Jana Sępnia, które pozwalało starać się o wizę. Dokument zapewne okazał się niewystarczający, bowiem 16 grudnia 1974 roku rektor Theologische Fakultät Paderborn,

¹⁶ Przyznane stypendium obejmowało zakwaterowanie i wyżywienie oraz gratyfikację finansową. Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach (dalej: AAKat.), sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 366. Współpraca naukowa między Republiką Federalną Niemiec a Polską przed 1970 rokiem miała charakter nieformalny i sporadyczny. Po tej dacie można zauważyć swego rodzaju ożywienie, wynikające choćby z kontaktów prywatnych, jak w przypadku ks. W. Myszora, które pomagały w nawiązywaniu formalnej współpracy. Wyjazdów polskich naukowców pod koniec lat siedemdziesiątych było już sporo, przykładowo w 1979 roku do Republiki Federalnej Niemiec wyjechało 2079 osób na studia, staże i praktyki, a 793 na kongresy i zjazdy. Równocześnie do Polski przyjechało w celach naukowych 1434 badacze niemieckich oraz 257 studentów. D. Pick, *Ponad żelazną kurtyną. Kontakty społeczne między PRL i RFN w okresie détente i stanu wojennego*, Warszawa 2016, s. 262-263.

¹⁷ Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik, Paderborn, <https://de.moehlerinstitut.de/> (dostęp: 30.09.2021).

¹⁸ Lach-Bartlik, *Ksiądz Profesor*, s. 18.

¹⁹ AAKat., sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 337.

²⁰ W. Myszor, *Ks. prof. dr Paul Bormann i jego biblioteka*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, (2004) z. 1, s. 174.

prof. dr Bernhard Fraling (1929-2013), podpisał oficjalne zaproszenie dla ks. W. Myszora²¹. Z początkiem marca 1975 roku polski patrolog zakomunikował, że wiza została mu przyznana²². Zamierzał wyjechać do Niemiec 7 kwietnia.

W Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik ks. W. Myszor zapoznał się z niemiecką literaturą teologiczną. Wyjazd poskutkował też przygotowaniem do napisania rozprawy habilitacyjnej, mimo że Paderborn nie dysponowało licznymi pracami z zakresu gnozy i języka koptyjskiego. Dlatego ks. dr Hans Quecke SJ (1928-1998), koptolog, egiptolog i orientalista, przebywający podczas niemieckiego stażu ks. W. Myszora w Rzymie²³, polecił mu udać się do innych bibliotek w poszukiwaniu materiałów. Zarekomendował księgozbiór w Münster, gdzie nie brakowało publikacji z zakresu gnozy, oraz Die Bibliothek des Orientalisten Heinrich Goussen w Bonn ze starymi tekstami dotyczącymi chrześcijańskiego orientu²⁴.

Podczas wyjazdu do Paderborn ks. W. Myszor nie tylko przeprowadzał kwerendy w bibliotekach, ale brał udział w życiu naukowym uczelni. Świadczy o tym, np. zaproszenie z 16 lipca 1975 roku, kiedy to miał okazję uczestniczyć w jubileuszu 65-lecia prof. dr. Petera Bläsera (zaplanowane na 28 lipca)²⁵.

Kontakty, jakie ks. W. Myszor nawiązał w 1975 roku podczas stażu naukowego w Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik w Paderborn, były podtrzymywane przez niego w późniejszych latach. Pracując nad kolejnymi projektami naukowymi czy tłumaczeniami, podróżował do Paderborn przede wszystkim po to, aby korzystać z biblioteki Instytutu. Dowodzą tego na przykład zachowane sprawozdania z pracy naukowej. W raporcie z wykorzystania środków finansowych na badania statutowe Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach za rok 2001 można przeczytać o 14-dniowym pobycie w Paderborn celem przygotowania tłumaczenia z języka koptyjskiego *Apokryfu Jana*²⁶. Przekład krytyczny tekstu ukazał się w „Śląskich Studiach Historyczno-Teologicznych” w tomie 35. z 2002 roku²⁷.

W analizowanych materiałach archiwalnych zachowały się także ślady świadczące o dobrych, długotrwałych kontaktach ks. W. Myszora z ks. prof. dr. P. Bormannem, który pomógł polskiemu księdzu w zorganizowaniu stażu w Paderborn w 1975 roku. Datę 30 października 2000 roku nosi pismo podpisane przez arcybiskupa

²¹ AAKat., sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 344.

²² AAKat., sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 366.

²³ Ks. W. Myszor utrzymywał również później kontakty z ks. dr. H. Quecke SJ, który w latach 1965-1995 pracował w Pontificio Istituto Biblico w Rzymie, korespondując w sprawie publikacji recenzji katowickiego kapłana na łamach czasopisma „Orientalia”. W „Orientalia”, w zeszycie 3. z 1996 roku, opublikowano recenzję książki *Die Bibliothek von Nag Hammadi, Einige Probleme des Christentums in Ägypten während der ersten Jahrhunderte* autorstwa Aleksandra Khosroyeva. AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 79, 86, 88, 97, 116.

²⁴ Późniejszy przewodniczący International Association for Coptic Studies zaprosił też ks. W. Myszora w sierpniu 1975 roku do odwiedzenia go w Heidelbergu. AAKat., sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 374; AAKat., sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 370; AAKat., sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 377.

²⁵ AAKat., sygn. 169/1, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 355.

²⁶ AAKat., sygn. 169/5, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 276.

²⁷ W. Myszor, *Apokryf Jana (wstęp i tłumaczenie z koptyjskiego wersji z NHC II, 1)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, (2002) z. 1, s. 73-89.

Damiana Zimonia, jakie zaadresowano do ks. prof. dr. P. Bormanna. W dokumencie tym hierarcha katowicki, powołując się na rozmowę z ks. W. Myszorem, dziękuje za przekazanie zbioru książek do biblioteki archidiecezjalnej²⁸. Księgozbiór ten, o charakterze specjalistycznym, miał w przyszłości stanowić ważną część zasobów biblioteki tworzonego na Uniwersytecie Śląskim Wydziału Teologicznego²⁹. Należy w tym miejscu przypomnieć, że pierwszym dziekanem powstałego Wydziału został ks. W. Myszor. On też wniósł wielki wkład w organizację struktury i funkcjonowanie nowej jednostki uczelni katowickiej.

O innym zrealizowanym wyjeździe ks. W. Myszora do Niemiec świadczy korespondencja z 1986 roku³⁰. Między 2 a 22 listopada patrolog przebywał w Bonn³¹. Plany tego wyjazdu były bogate. W pierwszej kolejności miał przeprowadzić kwerendy w poszukiwaniu literatury do tematu *Nag Hammadi Texte, Koptische Sprache*. Pragnął również odbyć konsultacje w sprawach języka koptyjskiego z prof. dr. Casparem Detlefem Gustavem Müllerem (1927-2003), koptologiem i historykiem religii, wykładowcą Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn³². Ks. W. Myszor chciał też spotkać się z prof. dr. Knutem Schäferdiekiem (1930-2010), protestanckim teologiem, pracującym w Kirchengeschichte an der Evangelisch-theologischen Fakultät der Universität Bonn, by omówić szczegóły dalszej współpracy przy współtworzeniu opracowania „Bibliographia Patristica. Internationale patristische Bibliographie”, które ukazywało się w latach 1959-1997 w oficynie Walter de Gruyter³³. Już w 1972 roku ks. W. Myszor, jako jedyny przedstawiciel z Polski, zaczął kooperować z Die Patristische Kommission der Akademien der Wissenschaften Arbeitsstelle w Bonn przygotowującą ową bibliografię. Z zachowanej korespondencji wiadomo, że współdziałanie trwało co najmniej do 1995 roku, kiedy poinformowano ks. W. Myszora o zaprzestaniu wydawania bibliografii. Patrolog przysyłał do Bonn znormalizowane opisy bibliograficzne wybranych publikacji polskich i rosyjskich³⁴.

Bonn to cel kwerend bibliotecznych ks. W. Myszora także w latach następnych, co związane było z opracowaniem nowych pomysłów grantowych i reali-

²⁸ AAKat., sygn. 169/5, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 232.

²⁹ Myszor, *Ks. prof. dr Paul Bormann*, s. 174, 176.

³⁰ Potwierdzeniem wyjazdu są list oraz certyfikat podpisany przez prof. dr. Gabriela Adriányi'ego (ur. 1935) z Institut für Kirchengeschichte der Universität Bonn. List datowany jest na 3 listopada. AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 175. Certyfikat: AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 187.

³¹ AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 161.

³² W 1978 roku Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie, zatrudniająca ks. W. Myszora, podpisała umowę o współpracy badawczej i wymianie kadry na wykłady gościnne z Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. J. Mandziuk, *Dzieje Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie 1954-1999*, Warszawa 1999, s. 32.

³³ Seria ta, dzięki staraniom ks. W. Myszora, w całości trafiła do zasobów Biblioteki Teologicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. A. Muc, *Dar księdza prof. dr. hab. Wincentego Myszora dla Biblioteki Teologicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, (2013) z. 1, s. 211.

³⁴ AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 98. AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 62, 67, 82.

zają już rozpoczętych projektów badawczych, przede wszystkim translacyjnych. W 1997 roku, od 20 do 31 października, ks. W. Myszor poszukiwał niezbędnych materiałów do przygotowania projektu pod tytułem *Szenute wobec gnostyków*³⁵. Publikacja na temat pism *Szenute z Atripty – archimandryty i świętego Kościoła koptyjskiego* – ukazała się dopiero w 2007 roku w opracowaniu *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi* w serii *Acta Universitatis Wratislaviensis*³⁶.

W 2006 roku Ministerstwo Edukacji i Nauki zaakceptowało projekt ks. W. Myszora zatytułowany *Biblioteka z Nag-Hammadi. Kodeks I i II, wstęp, tłumaczenie z koptyjskiego i komentarz*. Zgodnie z harmonogramem grant miał być zrealizowany w ciągu dwóch lat – od 12 kwietnia 2006 roku do 11 kwietnia 2008 roku³⁷. Już na początku projektu (od 3 do 14 września 2006 roku) ks. W. Myszor udał się do dobrze mu znanego Franz Joseph Dölger-Institut zur Erforschung der Spätantike der Universität Bonn, aby wykorzystać tamtejsze zbiory i wykonać zaplanowane prace nad tłumaczeniami kodeksów. Ostatecznym efektem wszystkich przedsięwzięć związanych z realizacją grantu była publikacja w języku polskim treści rękopisów z Nag Hammadi, która ukazała się w 2008 roku w serii *Studia Antiquitatis Christianae. Series Nova*³⁸.

Francja

Ks. W. Myszor w latach dziewięćdziesiątych XX wieku był już uznanym tłumaczem i specjalistą z zakresu antyku chrześcijańskiego. Kontakty z międzynarodowym środowiskiem badaczy kultury starożytnej, nawiązane w okresie przygotowywania rozprawy doktorskiej i dysertacji habilitacyjnej, skutkowały kolejnymi zaproszeniami na konferencje i wykłady gościnne. Osobno warto omówić pobyt ks. W. Myszora w 1995 roku w Paryżu, ponieważ łączył on w sobie zarówno rozmowy dotyczące dydaktyki, wykłady, jak i kwerendy biblioteczne. Do stolicy Francji został zaproszony przez ks. prof. Claude’a Bressolette’a (ur. 1934), dziekana Wydziału Teologicznego Institut Catholique w Paryżu³⁹, na miesiąc, i w tym czasie prowadził m.in. wykłady dla studentów uczelni. Dzięki zachowanym materiałom archiwalnym można dokładnie odtworzyć przebieg pobytu. Wizyta na katolickiej uczelni paryskiej była możliwa również dzięki podpisanej wcześniej oficjalnej umowie o współpracy między uczelnią francuską a Akademią Teologii Katolickiej w Warszawie. Wśród osób, które bezpośrednio były zaangażowane w organizację pobytu ks. W. Myszora w Paryżu i prowadziły z nim korespondencję, należy wymienić ks. prof. Józefa Wolińskiego (ur. 1933) i ks. Piotra Ratajczaka

³⁵ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 327.

³⁶ W. Myszor, *Szenute wobec pogan i heretyków*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, pod red. K. Nawotki i M. Pawlak, Wrocław 2007, s. 615-629.

³⁷ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 327.

³⁸ *Biblioteka z Nag Hammadi. Kodeks I i II, wstęp, przekład i komentarz* W. Myszor, Katowice 2008.

³⁹ Institut Catholique de Paris (Instytut Katolicki w Paryżu) to prywatna uczelnia chrześcijańska, działająca od 1875 roku w Paryżu. Współcześnie kształci na sześciu wydziałach, w tym na Wydziale Prawa Kanonicznego i Wydziale Teologii i Nauk Religijnych – Theologicum. Od początku istnienia uczelnia była otwarta na studentów przybywających spoza granic Francji. Institut Catholique de Paris, <https://www.icp.fr/> (dostęp: 15.10.2021).

(1922-2012). Pierwszy z nich w 1983 roku został mianowany profesorem pierwszej klasy Institut Catholique i to w dużej mierze dzięki niemu nawiązano współpracę między uczelniami z Francji i Polski⁴⁰. Kontakty te przełożyły się także na fundowanie stypendiów dla studentów polskich chcących podjąć studia teologiczne we Francji. Ks. P. Ratajczak był natomiast rektorem Séminaire Polonais w Paryżu w latach 1982-1998, instytucji od początku swego istnienia, czyli od 1945 roku, wspierającej kandydatów na kapłanów oraz księży, ale również osoby świeckie, w zdobywaniu wykształcenia⁴¹.

Zgodnie z opracowanym wcześniej programem ks. W. Myszor wziął aktywny udział w seminarium ks. prof. J. Wolińskiego, wygłosił publiczną prelekcję i brał udział w dyskusji podczas spotkania kierownictwa Instytutu z prymasem Polski ks. Józefem Glempem. Pozostały czas ks. W. Myszor poświęcił na przygotowanie wykładów do druku w czasopiśmie francuskiej uczelni oraz na przeprowadzenie kwerendy bibliotecznej w związku z badaniami nad gnozą oraz manicheizmem. Z zachowanych dokumentów wynika, że 31 stycznia na seminarium zapoznał studentów z tematem *Un texte d'Irénée sur les pratiques baptismales de certains gnostiques et le témoignage de Nag-Hammadi*⁴². Dwa dni później, 2 lutego, wygłosił natomiast wykład otwarty zatytułowany *Origène et les gnostiques. État de la question*. Na zaproszeniu przedstawiono ks. W. Myszora jako koptologa, znawcę tekstów gnostycznych odkrytych w Nag Hammadi⁴³.

Negocjacje Okrągłego Stołu, które zapoczątkowały gruntowne zmiany ustrojowe w Polsce, gwarantując swobodny rozwój m.in. gospodarki i kultury, objęły również obszar nauki. Władze uczelni w Polsce mogły podejmować rozmowy mające na celu nawiązywanie oficjalnych kontaktów z zagranicznymi instytucjami nauki. Kwestia ta dotyczyła nie tylko uczelni państwowych, lecz także powstających prywatnych i kościelnych. W trakcie miesięcznego pobytu w Paryżu, 6 lutego 1995 roku, ks. W. Myszor wziął udział w spotkaniu, którego głównym celem było omówienie ewentualnej oferty dydaktycznej Instytutu paryskiego dla kleryków i młodych księży z Polski. W dyskusji tej stronę polską reprezentował prymas J. Glemp, a także rektor Seminarium Polskiego ks. P. Ratajczak, uczelnię francuską – prof. Jacques Briend (1932-2017), prof. dr Jean Greisch (ur. 1942), ks. prof. dr Henri-Jérôme Gagey. Uczeni ci, prowadzący nie tylko badania naukowe, lecz również zaangażowani w organizację dydaktyki, mogli zaprezentować ofertę Instytutu i odpowiedzieć na wszystkie pytania nurtujące przedstawicieli strony polskiej. Prof. J. Briend był znawcą Pisma Świętego, który wykształcenie zdobywał m.in. w L'École Biblique et Archéologique Française, będącej najstarszą katolicką uczelnią w Jerozolimie, działającą od 1989 roku. Prof. J. Briend należał także do Papieskiej Komisji Biblijnej zajmującej się interpretacją tekstów biblijnych, doradzając w tym zakresie Kongregacji Nauki Wiary. Filozofię, jako znawca pism Martina Heideggera i Paula Ricoeura, wykładał prof. dr J. Greisch,

⁴⁰ P. Szczur, Ks. prof. Józef Woliński: *Curriculum Vitae*, „Vox Patrum”, 64 (2015) s. 14.

⁴¹ *Historia Seminarium Polskiego w Paryżu*, <https://seminariumpolskie.fr/pl/historia-seminarium> (dostęp: 15.10.2021).

⁴² AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 51.

⁴³ AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 52.

który do 1994 roku pełnił jednocześnie funkcję dziekana Wydziału Filozofii Instytutu paryskiego. Badania obejmujące zagadnienia antropologii chrześcijańskiej, teologii praktyk duszpasterskich prowadził natomiast ks. prof. dr H.-J. Gagey. Nieodzwonną pomocą podczas rozmów służył również ks. prof. J. Woliński jako etatowy pracownik Instytutu. W zachowanych dokumentach znajduje się, oprócz szczegółowego harmonogramu wizyty, opis przebiegu studiów w Instytucie Katolickim, przygotowany przez ks. prof. J. Wolińskiego. Ten krótki wyciąg, jak sam autor nadmieniał, mógłby stanowić przyczynek do dyskusji w trakcie spotkania uczonych francuskich z Prymasem Polski⁴⁴. Ks. prof. J. Woliński, prezentując zasady kształcenia i zdobywania stopni naukowych w Instytucie Katolickim, wskazał te kursy, które w obecnej sytuacji byłyby najodpowiedniejsze dla przyszłych studentów z Polski. Zwrócił szczególną uwagę na możliwość specjalizacji studentów z zakresu: egzegezy, liturgiki, nauk religijnych, nauk społecznych, muzyki liturgicznej. Przybywający z Polski księża mogliby, zdaniem ks. prof. J. Wolińskiego, uzyskać w Instytucie Katolickim również stopnie doktora, co z pewnością przyczyniłoby się do intensyfikacji współpracy naukowej między uczonymi polskimi i francuskimi. Swoje propozycje poddał namysłowi ks. W. Myszora, także jako materiał do ewentualnych pytań.

Turcja

W dokumentach archiwalnych po ks. W. Myszorze zachowały się ponadto pisma świadczące o udziale kapłana w podróży do Turcji zorganizowanej w 1997 roku przez Sekcję Bizantynologiczną Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk⁴⁵. Korespondencja kierowana do ks. W. Myszora zawierała informacje m.in. o planowanej trasie przejazdu w Turcji, kosztach udziału w tej wyprawie i trudnościach, jakie Małgorzata Dąbrowska (ur. 1956), sekretarz Komisji i odpowiedzialna za organizację podróży z ramienia Polskiej Akademii Nauk, musiała pokonać. Program wyjazdu 15-osobowej grupy, w skład której wchodził członkowie Sekcji, przedstawiał się bardzo bogato. Obejmował zwiedzanie najważniejszych zabytków w Stambule: Hagia Sophia, Pałac Topkapi, Błękitny Meczet, Hipodrom konstantynopolski, mury obronne i twierdze nad Bosforem. W kolejnych dniach zaplanowano wyjazdy do: Bursy, Efezu, Miletu, Didymy. Podczas tej wyprawy korzystano z opieki profesjonalnego pilota wycieczek zagranicznych, ale i sami uczestnicy – specjaliści z zakresu starożytności – podjęli się przygotowania wystąpień, które przybliżały historię poszczególnych miejsc i zabytków. Na przykład prof. dr hab. Maria Dzielska (1942-2018), historyk z Uniwersytetu Jagiellońskiego, znawczyni dziejów późno-antycznego Rzymu i wczesnego Bizancjum, zaoferowała wykład na temat Pergamonu i świątyni Asklepiosa⁴⁶. Prof. dr hab. M. Dąbrowska za pośrednictwem konsulatu polskiego w Turcji starała się również o zorganizowanie spotkania polskich uczonych ze „starożytnikami i średniowiecznikami” tureckimi, co w przyszłości mogłoby zaowocować trwałą współpracą naukową. Zachowana

⁴⁴ AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 50.

⁴⁵ AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 166-169, 188, 193, 196, 198-200, 204, 214, 245-246.

⁴⁶ AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 187.

korrespondencja dowodzi, że wyprawę naukową (przyjęty tytuł tego przedsięwzięcia brzmiał *Bizantyjskie źródła pisane i ich materialne odbicie w zabytkach Azji Mniejszej*), trwającą od 21 do 30 września 1997 roku, przygotowywano już od marca roku 1996, pokonując wiele trudności, przede wszystkim związanych z nadaniem temu wyjazdowi właściwej formy odpowiadającej oczekiwaniom samych uczestników⁴⁷. Efektem odbytej we wrześniu 1997 roku wyprawy do Turcji były m.in. filmy przygotowane przez ks. prof. dr. hab. Henryka Pietrasa SJ (ur. 1954) noszące kolejno tytuły: *Ruiny Cesarstwa Bizantyńskiego, Konstantynopol, Miasta soborowe*, opatrzone komentarzami podróżujących⁴⁸. Wyjazd musiał spełnić oczekiwania członków tej wycieczki naukowej, ponieważ w grudniu 1997 roku sekretarz Komisji zaproponowała kolejną podróż do Turcji. W 1999 roku planowano zwiedzić Kapadocję i Antiochię⁴⁹. W sierpniu 1998 roku ks. W. Myszor otrzymał informację o ramowym programie tej nowej wyprawy⁵⁰.

Kongresy, konferencje, sympozja i wykłady gościnne

Z odnalezionej w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach korespondencji można również dowiedzieć się o udziale ks. W. Myszora w kongresach koptologicznych, konferencjach, sympozjach oraz wykładach gościnnych. Te ostatnie wygłaszał przede wszystkim w ośrodkach niemieckich.

Kongresy koptologiczne

Jednym z donioślejszych wydarzeń tego typu było wystąpienie polskiego patrologa z odczytem o tytule *La coptologie en Pologne* podczas International Colloquium on the Future of Coptic Studies w Kairze między 8 a 18 grudnia 1976 roku⁵¹. Zbadana korespondencja rzuca nowe światło na zdarzenia towarzyszące temu wyjazdowi. Z 13 maja 1976 roku pochodzi bowiem list światowej sławy koptologa, dr. Wolfa-Petera Funka (1943-2021), współzałożyciela Mitbegründern des Berliner Arbeitskreises für koptisch-gnostische Schriften. Grupa ta zajmowała się ogłaszaniem niemieckich przekładów pism Nag Hammadi. Dr W.-P. Funk od 1986 roku był profesorem wizytującym Université Laval w Quebecu w związku z realizacją projektu *Bibliothèque copte de Nag Hammadi*. W Kanadzie wykładał koptologię do 2009 roku. W Berlinie z kolei publikował manuskrypty manichejskie. Poza wymianą doświadczeń w zakresie tłumaczeń z języka koptyjskiego w korespondencji z ks. W. Myszorem pojawiło się pytanie skierowane do polskiego badacza o możliwość jego udziału w kongresie⁵². Był to pierwszy ślad, w zanalizowanych papierach, na temat planów wyjazdu ks. W. Myszora do Kairu. Kolejny pojawił się 21 lipca w korespondencji z ks. dr. H. Quecke'em SJ⁵³. Korespondent ks. W. Myszora wyjaśnił, że przyjął od

⁴⁷ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 193.

⁴⁸ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 267.

⁴⁹ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 267, 311.

⁵⁰ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 279, 280.

⁵¹ Lach-Bartlik, *Ksiądz Profesor*, s. 18-19; Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor*, s. 844-845.

⁵² Dr W.-P. Funk spodziewał się problemów z otrzymaniem wizy w Niemieckiej Republice Demokratycznej. AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 16; *Wolf-Peter Funk (1943-2021)*, http://www.cmcl.it/~iacs/funk_obit.pdf (dostęp: 22.09.2021).

⁵³ AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 26.

organizatorów zaproszenie do wygłoszenia referatu na temat liturgii koptyjskiej i liczył na spotkanie z badaczami z Polski, w tym dr. Stefanem Jakobielskim i prof. dr. hab. Kazimierzem Michałowskim⁵⁴. Ks. W. Myszor potwierdził, że do Kairu miał zamiar wybrać się z dr. S. Jakobielskim, historykiem i archeologiem, oraz Tadeuszem Gołgowskim, znawcą liturgii nubijskiej.

Poza informacjami o planach wyjazdowych, w spuściznie pozostały ślady działań organizacyjnych. W październiku 1976 roku ks. W. Myszor korespondował w tych sprawach z prof. Jamesem McConkey'em Robinsonem (1924-2016) z Institute for Antiquity and Christianity w Claremont w Kalifornii⁵⁵. Jednocześnie podjął starania o uzyskanie zgody na wyjazd⁵⁶. Złożył (prawdopodobnie władzom Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie) objaśnienie dotyczące celu wyjazdu. W dokumencie opisał swoje zainteresowania naukowe związane z gnostycyzmem, a w szczególności tekstami koptyjskimi Nag Hammadi, które miały być przedmiotem obrad kairskich. Ks. W. Myszor omówił zresztą te pisma w doktoracie o tytule *Gnostycyzm w tekstach z Nag-Hammadi* (opublikowanym w „*Studia Antiquitatis Christianae*” w 1977 roku) i miały być one podstawą podjętej już wówczas rozprawy habilitacyjnej (planował oddać ją w 1977 roku, ale dokonał tego w 1982 roku). W dalszej części dowodzenia znalazły się informacje o zaangażowaniu patrologa od 1973 roku w prace Zakładu Egiptologii⁵⁷ Uniwersytetu Warszawskiego. Zamierzał ponadto przeprowadzić kwerendy w muzeum koptyjskim w Kairze oraz rozmowy z fachowcami, bo jak wspomniał w zakończeniu: „W badaniach nad gnostycyzmem jestem w Polsce osamotniony i dlatego konieczny jest dla mnie kontakt z innymi pracownikami tej dziedziny”⁵⁸.

International Colloquium on the Future of Coptic Studies w Kairze skupiło grono wielu badaczy z całego świata, którzy mieli okazję uczestniczyć w the International Committee for the Nag Hammadi Codices (9-10 grudnia), wysłuchać referatów (11-15 grudnia), wziąć udział w spotkaniu International Association for Coptic Studies (16 grudnia) oraz wycieczce do Wadi Nastrum (17 grudnia)⁵⁹. Ks. W. Myszor w trakcie kongresu przystąpił do International Association for Coptic Studies, ale z powodu trudności w opłacaniu składek członkowskich (transfer dewiz z Polski), został skreślony z listy⁶⁰.

⁵⁴ Prof. dr hab. K. Michałowski wystąpił 12 grudnia z referatem *A Dictionary of Nubian Iconography*. AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 28; AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 37.

⁵⁵ Korespondencja dotyczyła planowanych noclegów. Polski patrolog poinformował, że skorzysta z noclegów The Polish Center of Mediterranean Archeology in Cairo. AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 34.

⁵⁶ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 36.

⁵⁷ Po zmianie nazwy: Zakład Bliskiego Wschodu i Afryki.

⁵⁸ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 36.

⁵⁹ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 37.

⁶⁰ Informacja o skreśleniu pochodzi z 26 listopada 1984 roku. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 98.

Z korespondencji prowadzonej z ks. dr. Robertem McLachlanem Wilsonem (1916-2010), pastorem Kościoła Szkocji, profesorem Biblical Studies University of St. Andrews między lutym a wrześniem 1977 roku można poznać z kolei szczegóły opublikowania referatu pokonferencyjnego ks. W. Myszora poza materiałami konferencyjnymi⁶¹. Duża liczba przesłanych rękopisów spowodowała konieczność dokonania selekcji przez redaktorów. Dlatego też pastor zaproponował przekazanie tekstu do czasopisma „Enchoria. Zeitschrift für Demotistik und Koptologie”. Ostatecznie artykuł ukazał się jako *L'état actuel des études coptologiques en Pologne* we wskazanym periodyku w 1978 roku⁶².

Ks. W. Myszor wziął ponadto udział w the Third International Congress of Coptic Studies, który odbył się 20-25 sierpnia 1984 roku w Warszawie. Podczas obrad wygłosił referat zatytułowany *Die Taufe als Schweigen. Zur Theologie der Taufe im Tractatus Tripartitus*⁶³. Zachowana w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach spuścizna rzuca dodatkowe światło na to wydarzenie. Ks. W. Myszor brał udział nie tylko w części naukowej kongresu, ale z ramienia Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie należał do Komitetu Organizacyjnego⁶⁴. Był także odpowiedzialny za opiekę nad jednym z prelegentów – a wiele wskazuje na to, że sam zaproponował zaproszenie go na kongres warszawski⁶⁵. Od lutego 1984 roku rozpoczął starania o przyjazd ks. prof. dr. Paula van Moorsela, (1931-1999) z Der Rijksuniversiteit te Leiden⁶⁶, który zajmował się ikonografią chrześcijańską, w tym pochodzącą z Doliny Nilu w Egipcie i Nubii. Kierował poza tym misją Francuskiego Instytutu Archeologii Orientalnej w Kairze, prowadząc archiwizację i publikacje malowideł koptyjskich w egipskich monasterach. Kilkakrotnie był już wcześniej w Polsce, dając wykłady w Muzeum Narodowym w Warszawie, Polskiej Akademii Nauk i na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim⁶⁷.

Konferencje patrologiczne i sympozja

Poza tymi międzynarodowymi kongresami, trwającymi wiele dni i skupiającymi niemałe grono badaczy, ks. W. Myszor wziął udział w szeregu innych

⁶¹ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 60; AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 69; AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 78.

⁶² Pokłosiem spotkania kairskiego były też listy wymieniane z dr. Janem Helderem. W styczniu i lutym 1977 roku badacze podzielili się ogólnymi uwagami na temat kongresu. AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 47.

⁶³ Lach-Bartlik, *Ksiądz Profesor*, s. 18-19; Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor*, s. 844-845.

⁶⁴ AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 98.

⁶⁵ Świadczy o tym krótka maszynopisowa notatka, w której ks. W. Myszor opisał sylwetkę naukową gościa, dowodząc zasadności jego zaproszenia. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 60.

⁶⁶ AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 59; AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 61.

⁶⁷ Jak stwierdzono w notatce: „Wielki przyjaciel Polski”. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 60. W kolejnym liście (z 3 lipca 1984 roku) znalazło się podziękowanie ks. W. Myszora za przyjęcie zaproszenia oraz gotowość pomocy gościowi już na terenie Polski. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 82.

impres o charakterze naukowym. W 1979 roku otrzymał imienne zaproszenie od dr E.A. Livingstone na The Eighth International Conference on Patristic Studies, zorganizowaną przez St Giles Oxford między 3 a 8 września 1979 roku⁶⁸. Z krótkiego listu z 22 maja wiadomo, że przyjął zaproszenie, wysłał tytuł wystąpienia i poprosił o pomoc w zorganizowaniu zakwaterowania⁶⁹.

Uzyskanie tytułu profesora w 1990 roku spowodowało zwiększenie zakresu obowiązków ks. W. Myszora, co m.in. znalazło odzwierciedlenie w liczbie sporządzanych przez kapłana recenzji dorobków pracowników nauki starających się uzyskać kolejne stopnie czy tytuły naukowe. Z istniejącej literatury wynika, że oddał 13 recenzji doktoratów, w tym 11 po 1990 roku, 16 recenzji dorobków habilitantów, w tym 1 przed uzyskaniem tytułu profesora. Opiniował także dokumentację czterech osób ubiegających się o tytuł profesora⁷⁰. Ks. W. Myszor, oprócz obowiązków naukowych, był mocno zaangażowany w prace organizacyjne jako dziekan i prorektor Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, a od 2000 roku z kolei kierował Wydziałem Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku, mając zatem tak dużo obowiązków wykraczających poza pracę *stricte* naukową, aktywność badawczą skoncentrował przede wszystkim na przygotowywaniu tłumaczeń wybranych tekstów starochrześcijańskich oraz publikowaniu artykułów w czasopismach, głównie w „Śląskich Studiach Historyczno-Teologicznych”. Wyjazdy zagraniczne związane były natomiast z koniecznością przeprowadzenia kwerend niezbędnych w pracach translacyjnych i publikacyjnych. Warto jednak odnotować udział ks. W. Myszora w konferencjach międzynarodowych lub sympozjach z zaproszonymi wykładowcami z innych krajów, które odbywały się w Polsce.

Jako członek Sekcji Bizantynologicznej Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk regularnie otrzymywał zaproszenia nie tylko na zebrania Sekcji, lecz również na różnego rodzaju konferencje i sympozja organizowane przez Polską Akademię Nauk. W zachowanej spuściznie znajduje się zaproszenie na konferencję pod tytułem *Święci, święte miejsca i pielgrzymki w Bizancjum*, którą zaplanowano na 25-26 października 1997 roku. Wraz z informacją o tym, że na spotkaniu wygłosi referat m.in. prof. Michel Kaplan, wykładający historię Bizancjum na Uniwersytecie Paryż 1-Sorbona, wystosowano do ks. W. Myszora prośbę, aby ten także włączył się w obrady jako czynny prelegent⁷¹. Ostatecznie, co wynika z przesłanego później programu⁷², kapłan nie wygłosił na tej konferencji referatu.

Pozytywnie odpowiedział natomiast na zaproszenie do udziału w konferencji, jakie otrzymał w kwietniu 2002 roku z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Pracownicy trzech jednostek tej uczelni: Katedry Historii Filozofii Chrześcijańskiej i Średniowiecznej, Instytutu Badań nad Antykiem Chrześcijańskim, Instytutu Kultury

⁶⁸ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 175.

⁶⁹ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 181.

⁷⁰ *Udział ks. Profesora*, s. 45-47. Dane uzupełniono, korzystając z elektronicznej bazy Nauka Polska.

⁷¹ AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 248.

⁷² AAKat., sygn. 169/4, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 255.

Średniowiecznej, podjęli się zorganizowania konferencji międzynarodowej, na którą zaprosili wielu prelegentów z zagranicy. Obrady konferencji zatytułowanej *Byt czy dobro? Metamorfozy neoplatonizmu* zaplanowano na cztery dni (7-10 października 2003 roku), a z chwilą wystosowania zaproszenia do ks. W. Myszora przyjazd do Polski zadeklarowało już dziewięciu uczonych reprezentujących instytucje naukowe z: Francji, Niemiec, Stanów Zjednoczonych i Włoch. Interesujący dla dzisiejszego badacza, zwłaszcza biografa czy historyka nauki, jest dopisek odręczny widniejący na dokumencie sporządzony przez ks. Stanisława Longosza⁷³. Ks. S. Longosz kierował Instytutem Badań nad Antykiem Chrześcijańskim Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, z którym śląski kapłan regularnie współpracował, a do „Vox Patrum” – czasopisma założonego przez ks. S. Longosza – nadsyłał teksty⁷⁴. Autor krótkiej notatki, zwracając się po imieniu do ks. W. Myszora, prosił, aby ten wystąpił na konferencji, jeżeli nie z referatem, to przynajmniej z komunikatem i w ten sposób zaznaczył swoją obecność również jako reprezentant katowickiego ośrodka naukowego. Ostatecznie na konferencję lubelską przybyło wielu uczonych z całego świata. Listę prelegentów uzupełnili goście z: Wielkiej Brytanii, Grecji, Izraela, Kanady i Litwy. Referaty wygłoszono w językach angielskim, francuskim, niemieckim, włoskim oraz polskim. Zgodnie z zamierzeniami pomysłodawców tej konferencji przyjęcie szerokiego zakresu tematycznego umożliwiło wymianę doświadczeń i dyskusję naukowców „należących do różnych ośrodków badawczych zarówno w Ameryce i w Europie Zachodniej, jak i w Europie Środkowo-Wschodniej oraz prowadzących prace dotyczące różnych aspektów bogatej przeszłości myśli neoplatonistycznej”⁷⁵. Ks. W. Myszor zaprezentował odczyt pt. *Gnostische Begriff des Guten und des Bösen in der Plotin's Polemik* w drugim dniu obrad, kiedy przybliżano nieznane aspekty starożytnego neoplatonizmu i jego relacji do gnostycyzmu oraz chrześcijaństwa⁷⁶.

W spuście archiwalnej można też odnaleźć zaproszenia bądź informacje o konferencjach⁷⁷ pozostawione bez odpowiedzi ks. W. Myszora. Były to listy z Yale University⁷⁸, Faculty of Oriental Studies University of Cambridge⁷⁹, La Facoltà di Lettere Cristiane e Classiche Pontificium Institutum Altioris Latinitatis

⁷³ AAKat., sygn. 169/5, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 354.

⁷⁴ *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (wybór korespondencji)*, wstęp i edycja K. Tałuć, Katowice 2019, s. 51-52.

⁷⁵ R. Majeran, *Byt czy dobro? Metamorfozy neoplatonizmu* (Lublin, KUL, 7-10 X 2003), „Vox Patrum”, 44 (2003) s. 697.

⁷⁶ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 48.

⁷⁷ *Griechen und Kopten im byzantinischen Ägypten* wrzesień 1982 rok. Informacja od ks. dr. H. Quecke SJ. AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 314.

⁷⁸ International Conference on Gnosticism 28-31 marca 1978 roku. AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 140-142. Ks. W. Myszor nie wziął udziału w spotkaniu, ale dr J. Helderman przekazał mu w kwietniu 1978 roku fotokopie z wydarzenia. AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 127.

⁷⁹ The Symposium for Nubian Studies 3-8 lipca 1978 roku. AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 91.

w Rzymie⁸⁰, Theologische Fakultät Humboldt-Universität zu Berlin⁸¹ oraz Instytutu Filozofii Rosyjskiej Akademii Nauk⁸². Niestety, nie zachowały się żadne dopiski odręczne, które pozwoliłyby wnioskować o przyczynach, które nie pozwoliły badaczowi pojechać na te międzynarodowe spotkania.

Ks. W. Myszor odmawiał również udziału w konferencjach. Z 6 grudnia 1979 roku pochodzi zaproszenie ks. dr. Julienu Riesa (1920-2013), belgijskiego duchownego i historyka Kościoła, na Colloque sur le gnosticisme et le monde hellénistique w Institut Orientaliste Université Catholique de Louvain 11-13 marca 1980 roku. Ks. W. Myszor odmówił uczestnictwa w zjeździe, tłumacząc się koniecznością dokończenia rozprawy habilitacyjnej⁸³.

Wykłady gościnne

Jeśli idzie o wykłady gościnne, to z literatury znane są fakty dotyczące współpracy ks. W. Myszora ze wspomnianą już wcześniej Mitbegründern des Berliner Arbeitskreises für koptisch-gnostische Schriften, dzięki której miał możliwość wygłaszania referatów w latach 1980-1982⁸⁴. Z dokumentacji archiwalnej wiadomo natomiast o współpracy z ośrodkami naukowymi w Mainz, Bonn i Paderborn. W latach osiemdziesiątych przynajmniej dwukrotnie podjął wykłady w Mainz. Na początku dziesięciolecia współdziałał z Fachbereich Katholische Theologie und Studium generale przy Johannes Gutenberg Universität Mainz. Dnia 3 listopada 1982 roku uczelnia zorganizowała sympozjum polskich teologów. Ks. W. Myszor został na nie zaproszony 19 lutego przez prodziekana ks. prof. dr. Josefa Schmitza (1925-2013)⁸⁵, a imienne powitanie wystosował dziekan, ks. prof. dr. Josef Georg Ziegler (1918-2006), profesor teologii moralnej⁸⁶. Wśród występujących znaleźli się badacze reprezentujący ośrodki naukowe w Krakowie, Lublinie, Nysie, Poznaniu, Warszawie i Wrocławiu. Referaty wygłosili wówczas księża profesorowie Józef Majka, Marian Jaworski, Lech R. Stachowiak, Ryszard Kijowski i Bronisław Mierzwiński, a obradom przewodniczył ks. dr. prof. Theofried Baumeister (ur. 1941). Program wydarzenia został tak skonstruowany, by przedstawić różnorodne aspekty funkcjonowania Kościoła katolickiego w Polsce, dlatego rozważano jego rolę jako moralnej opozycji, zastanawiano się nad możliwością dialogu marksistowsko-chrześcijańskiego, związkami Kościoła z polską kulturą, pojawiły

⁸⁰ Convegno di Studi Patristici *Catechesi dei padri alla crescita dell' uomo (età postnicensa)* 20-21 marca 1987 roku. Na konferencję zaproszono i innych badaczy z Polski, księża: Jana Gliścińskiego, Stanisława Kalinowskiego, Kazimierza Obryckiego i Emila Stanulę. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 194.

⁸¹ List z 8 listopada 1993 roku zapraszający na konferencję koptologiczną połączoną z jubileuszem 65-lecia urodzin prof. dr. Hansa-Martina Schenke (1929-2002). AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 431.

⁸² Chodziło o wykłady w grudniu 1993 roku. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 432.

⁸³ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 103; AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 230.

⁸⁴ Lach-Bartlik, *Ksiądz Profesor*, s. 18-19; Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor*, s. 844.

⁸⁵ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 325.

⁸⁶ AAKat., sygn.169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 340.

się również zagadnienia związane z duszpasterstwem rodzinnym. Ks. W. Myszor wystąpił z referatem *Das Problem des Schweigens in der gnostischen Literatur*⁸⁷. Trwający 45 minut wykład został uzupełniony półgodziną dyskusją. Prelegent zaprezentował apofatyczne znaczenie milczenia w pismach chrześcijańskich teologów, ontologiczną wymowę milczenia oraz związek milczenia z gnozą⁸⁸. Ks. prof. dr T. Baumeister poprowadził także spotkanie, które odbyło się 19 czerwca 1990 roku⁸⁹, a ks. W. Myszor jako gość Johannes Gutenberg Universität Mainz wygłosił prelekcję na temat Nag Hammadi: Gnosis und Mönchtum. Gastvorlesung⁹⁰.

Na początku lat osiemdziesiątych polski patrolog dał wykłady gościnne w Paderborn, na które został zaproszony 24 lutego 1983 roku przez rektora Theologische Fakultät Paderborn, ks. prof. dr. P. Bormanna⁹¹. Rektor wysłał nawet propozycje tematów wystąpienia do wyboru: *Das Sakrament der Krankensalbung in der Geschichte der koptischen Liturgie* lub *Die Fragenachdem „Schweigen“ in der gnostischen Literatur*. Ks. W. Myszor przyjął ofertę i między 27 czerwca a 11 lipca przebywał w Paderborn⁹². Wygłosił wówczas referat o tytule *Das Schweigen in den gnostischen Texten*, który został zaopiniowany przez niemiecką radę wydziału do publikacji. Dla członków wspomnianej rady 4 i 8 lipca dał też odczyty, podczas których krótko przedstawił stan nauki teologicznej, a zwłaszcza patrologii, w programie nauczania Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Kolejne zaproszenie do Paderborn przyszło 9 stycznia 1985 roku, kiedy to rektor, ks. prof. dr Wendelin Knoch (ur. 1943), profesor dogmatyki i historii dogmatów⁹³,

⁸⁷ Artykuł ukazał się pod tytułem *Das Schweigen in den gnostischen Texten* w „Studia Antiquitatis Christianae” w 1986 roku, a treść prelekcji została też wykorzystana w rozprawie habilitacyjnej, w rozdziale piątym. AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 354, s. 3.

⁸⁸ Do zbudowania wypowiedzi wykorzystał przede wszystkim *Tractatus Tripartitus* z Nag Hammadi. AAKat., sygn. 169/2, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 346.

⁸⁹ Oficjalne zaproszenie: AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 354.

⁹⁰ Lach-Bartlik, *Ksiądz Profesor*, s. 18-19; Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor*, s. 844; *Udział w konferencjach naukowych z wygłoszeniem wykładu, przynależność do towarzystw naukowych (stan z 1 stycznia 2009 roku)*, w: *Omnia tempus habent*, s. 48. W tym ostatnim źródle wspomniano jedynie dwa referaty ks. W. Myszora. Drugim był: *L'Origene et les gnostiques*, wygłoszony w Institut Catholique de Paris 2-3 lutego 1995 roku.

⁹¹ AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 34.

⁹² Rektor złożył także polskiemu badaczowi propozycję prowadzenia seminarium w Paderborn i Bielefeld. Dnia 1 lipca ks. W. Myszor poprowadził w Bielefeld seminarium w dwóch grupach (dwie godziny lekcyjne, ok. 20-30 studentów). Wygłosił dla nich wykład *Kościół w Polsce wczoraj i dziś* (miał tym mocniejszą wymowę, że odbył się po wizycie papieża Jana Pawła II w Polsce). Dnia 7 lipca z kolei patrolog był współkierującym seminarium ks. prof. dr. P. Bormanna (2 godziny, 12 studentów). Tym razem przedstawił stan teologii w Polsce, a w szczególności patrologii, na tle nauki na Zachodzie. Studenci, choć zainteresowani tematem, krytycznie ocenili tradycyjny w ich przekonaniu kierunek teologii w Polsce. AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 45-46.

⁹³ W 2012 roku otrzymał doktorat honorowy Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.

zapropoŃował przyjazd w koŃcu stycznia lub w lutym na wykłady z zakresu kopologii, ewentualnie gnozy⁹⁴.

W koŃcówce lat osiemdziesiątych ks. W. Myszor gościł z kolei w Bonn. Dnia 24 czerwca 1988 roku wygłosił we Franz Joseph Dölger-Institut zur Erforschung der Spätantike der Universität Bonn referat *Antonius Briefe und Nag Hammadi Texte*⁹⁵. W sprawie szczegółów spotkania korespondował z ks. prof. dr. Ernstem Dassmannem (ur. 1931), historykiem Kościoła, patrologiem i archeologiem chrześcijańskim⁹⁶. W archiwalnej dokumentacji zachował się zakres jeszcze innego wystąpienia, które miało dotyczyć działalności w Warszawie gruzińskiego duchownego, mnicha i męczennika prawosławnego, Grzegorza Peradze⁹⁷. Po dwóch miesiącach od prelekcji, ks. prof. dr E. Dassmann zaproponował, by pierwszy z zaprezentowanych referatów przeznaczyć do druku w „Jahrbuch für Antike und Christentum”⁹⁸.

W części niniejszego artykułu, dotyczącej staży naukowych, konsultacji i kwerend, w akapicie poświęconym wizycie ks. W. Myszora w Institut Catholique de Paris, przybliżono szczegóły pobytu, w tym jego wykład dotyczący źródeł gnozy i stanu badań na ten temat, ponieważ prelekcja ta stanowiła integralny element miesięcznej bytności ks. W. Myszora w stolicy Francji.

Wykłady gościnne badaczy z zagranicy w Polsce

Warto opisać jeszcze inny rodzaj kontaktów naukowych ks. W. Myszora ze środowiskiem badaczy z zagranicy. W czasie pełnienia przez niego funkcji dziekana Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach zajęcia dydaktyczne w tej jednostce prowadzili wykładowcy zagraniczni, na przykład ks. prof. dr Lothar Ullrich (1932-2013) i ks. prof. dr Lothar Roos (ur. 1935)⁹⁹. Im też dedykowano konferencje, które organizowano na uczelni śląskiej, kiedy badacze ci wyjeżdżali już z Polski po zakończeniu okresu zatrudnienia. Konferencje te, dzięki zagranicznym gościom, przybrały charakter spotkań międzynarodowych. Taką formę miało np. sympozjum *Kościół ponad granicami* (10 maja 1999 roku), na którym odczyt zatytułowany *Zagadnienie urzędu kościelnego w dialogu katolicko-luterańskim* miał ks. prof. dr Josef Freitag (ur. 1950) – wykładowca dogmatyki

⁹⁴ AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 45-46.

⁹⁵ Lach-Bartlik, *Ksiądz Profesor*, s. 18-19; Longosz, *Ks. prof. Wincenty Myszor*, s. 844.

⁹⁶ AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 278; AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 279.

⁹⁷ W kolejnym liście od ks. prof. dr E. Dassmanna ustalono szczegóły pobytu i noclegu ks. W. Myszora. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 279; AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 280.

⁹⁸ Artykuł ogłoszono w „Jahrbuch für Antike und Christentum” jako *Antonius-Briefe und Nag Hammadi – Texte* w tomie 39. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 303. Plany wydawnicze pojawiły się w liście ks. prof. dr E. Dassmanna w grudniu 1988 roku. AAKat., sygn.169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 291.

⁹⁹ W spuściźnie po ks. W. Myszorze zachowały się dokumenty dotyczące zatrudnienia ks. prof. dr. L. Roosa na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, m.in. korespondencja między ks. prof. dr. L. Roosem a arcybiskupem D. Zimoniem. AAKat., sygn. 169/5, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 250, 251.

i teologii ekumenicznej z Albert-Ludwigs-Universität Freiburg. Nad przebiegiem konferencji, rozpoczynając obrady, sprawował pieczę ks. W. Myszor¹⁰⁰.

Taką samą funkcję kapłan pełnił w trakcie sympozjum pt. *Hoffnung und Angst der Menschen in Europa als Herausforderung für die Soziallehre der Kirche*, które odbyło się w maju 2005 roku jako podziękowanie dla ks. prof. dr. L. Roosa¹⁰¹. W spotkaniu tym wzięło udział trzech gości zagranicznych. Byli to: prof. dr Manfred Spieker (ur. 1943) – wykładowca chrześcijańskich nauk społecznych w Institut für Katholische Theologie Universität Osnabrück, prof. dr h.c. Anton Rauscher SJ (1928-2020) – etyk, pracujący przed pójściem w 1996 roku na emeryturę w Universität Augsburg oraz dr Andreas Püttmann (ur. 1964), dziennikarz i publicysta z Bonn.

Zakończenie

Poza opisaną w artykule bogatą współpracą międzynarodową, którą ks. W. Myszor prowadził dzięki wyjazdom na staże, konsultacje, kwerendy, kongresy, sympozja i konferencje, był członkiem kilkunastu krajowych i międzynarodowych organizacji, w tym tak prestiżowych, jak Association Internationale d'Études Patristiques (od 1984 roku)¹⁰² oraz International Association of Byzantine Studies (od 1996 roku)¹⁰³. Pewne światło na datę przystąpienia do tej pierwszej rzuca zachowany w zbędnych archiwaliach statut (z 1965 roku, a zmodyfikowany w 1979 roku), na którym ks. W. Myszor dopisał ołówkiem: „Deklaracja podpisana 29 XII 1986”¹⁰⁴. Patrolog otrzymywał ponadto regularnie informacje dotyczące wyboru władz stowarzyszeń, do których należał, oraz biuletyny wydawane przez te instytucje¹⁰⁵.

Zanalizowana w artykule dokumentacja, w postaci listów prywatnych i oficjalnych, zapisków, inwencji, raportów, sprawozdań, programów imprez, jest różnorodna tematycznie i językowo (przeważają listy w języku niemieckim, ale pojawiały się też w angielskim, francuskim, włoskim i rosyjskim). Pozwoliła ona ukazać, a w zasadzie znacznie wzbogacić informacyjnie znane dotychczas jedynie pobieżnie fakty dotyczące międzynarodowej współpracy ks. W. Myszora, zapoczątkowanej jeszcze w okresie PRL-u, a kontynuowanej po 1989 roku. Dzięki analizie krytycznej materiałów z Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach udało się przedstawić ks. W. Myszora jako naukowca z łatwością nawiązującego i podtrzymującego przez wiele lat kontakty zagraniczne, zwłaszcza w okresie przedhabilitacyjnym.

Wyjazdy naukowe, staże czy kwerendy biblioteczne wykonywane w Niemczech i Francji, w mniejszym stopniu w Turcji, z uwagi na odmienny charakter wyprawy, skutkowały powrotami do ośrodków badawczych, a także możliwościami publikacji artykułów poza granicami kraju. Tym ostatnim służyły również podróże na międzynarodowe kongresy koptologiczne, konferencje i sympozja, z których część odbywała się na terenach Rzeczypospolitej, już po przemianach

¹⁰⁰ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 76.

¹⁰¹ AAKat., sygn. 169/6, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 140.

¹⁰² *Udział w konferencjach*, s. 49.

¹⁰³ Lach-Bartlik, *Wykaz drukowanych*, s. 891.

¹⁰⁴ AAKat., sygn. 169/3, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 192.

¹⁰⁵ AAKat., sygn. 169/5, Spuścizna ks. Wincentego Myszora, k. 26-27, 180, 249.

społeczno-politycznych. To dzięki tego typu zdarzeniom ks. W. Myszor włączał się w ogólnoswiatowy nurt badań naukowych, pozostawał w kontakcie z wybitnymi przedstawicielami nauki, reprezentującymi przede wszystkim patrologię, oraz instytucjami, odpowiedzialnymi za transmisję nauki w skali międzynarodowej.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach
sygn. 169/1, sygn. 169/2, sygn. 169/3, sygn. 169/4, sygn. 169/5, sygn. 169/6, Spuścizna
ks. Wincentego Myszora.

Opracowania

- Bartoszek Antoni, *Słowo Dziękana Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach z okazji przyznania ks. prof. zw. dr. hab. Wincentemu Myszorowi nagrody „Lux ex Silesia”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 46 (2013) z. 2, s. 247.
- Bibliografia dorobku naukowego Księdza profesora dr. hab. Wincentego Myszora (stan z 1 stycznia 2009 roku)*, w: *Omnia tempus habent. Miscellanea theologica Vincentio Myszor quadragesimum annum laboris scientifici celebranti ab amicis, sodalibus discipulisque oblata*, red. nauk. A. Reginek, G. Strzelczyk, A. Żądło, Katowice 2009, s. 25-44.
- Biblioteka z Nag Hammadi. Kodeks I i II*, wstęp, przekład i komentarz W. Myszor, Katowice 2008.
- Buchta Roman, „*Natura i cechy zgromadzenia liturgicznego chrześcijan*”. Konferencja naukowa połączona z ceremonią wręczenia Księgi Jubileuszowej ks. prof. dr. hab. Wincentemu Myszorowi (Katowice 21 maja 2009), „*Studia Pastoralne*”, (2009) nr 5, s. 402-407.
- Gołda Agnieszka, Tałuc Katarzyna, *Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (katalog z opracowaniem)*, Katowice 2020.
- Janeczek Janusz, *Laudacja z okazji otrzymania przez księdza prof. zw. dr. hab. Wincentego Myszora nagrody „Lux ex Silesia”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 46 (2013) z. 2, s. 248-251.
- Kamczyk Wojciech, *Patrystyka w „Śląskich Studiach Historyczno-Teologicznych” (1968-2016)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 50 (2017) z. 2, s. 374-383.
- Koczwarą Stanisław, Kołosowski Tadeusz, *Działalność katedr historii Kościoła starożytnego w Polsce*, „*Vox Patrum*”, 36-37 (1999) s. 61-69.
- Lach-Bartlik Ludmiła, *Ksiądz Profesor Wincenty Wilhelm Myszor*, „*Vox Patrum*”, 57 (2012) s. 11-20.
- Lach-Bartlik Ludmiła, *Wykaz drukowanych prac ks. prof. hab. Wincentego Myszora*, „*Vox Patrum*”, 57 (2012) s. 21-34.
- Longosz Stanisław, *Ks. prof. Wincenty Myszor (22 V 1941-19 II 2017). Polski odkrywca gnozy wczesnochrześcijańskiej*, „*Vox Patrum*”, 68 (2017) s. 843-856.
- Majeran Roman, *Był czy dobro? Metamorfozy neoplatonizmu (Lublin, KUL, 7-10 X 2003)*, „*Vox Patrum*”, 44 (2003) s. 697-703.

- Mandziuk Józef, *Dzieje Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie 1954-1999*, Warszawa 1999.
- Materiały źródłowe do biografii naukowej ks. prof. Wincentego Myszora (wybór korespondencji), wstęp i edycja K. Tałuż, Katowice 2019.
- Muc Agata, *Dar księdza prof. dr. hab. Wincentego Myszora dla Biblioteki Teologicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, (2013) z. 1, s. 208-215.
- Muc Agata, *Nagroda Lux ex Silesia dla ks. Prof. Wincentego Myszora. Nauka – dydaktyka – organizacja. Wystawa przygotowana przez Bibliotekę Teologiczną Uniwersytetu Śląskiego i Księgarnię św. Jacka (Katowice, wrzesień-grudzień 2013 roku)*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, (2014) nr 1 (38), s. 251-256.
- Muc Agata, *Otwarcie Pracowni Patrystycznej w Bibliotece Teologicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy”, (2017) nr 1, s. 158-162.
- Myszor Wincenty, (rec.) Aleksander Khosroyev, *Die Bibliothek von Nag Hammadi, Einige Probleme des Christentums in Ägypten während der ersten Jahrhunderte*, Atenberge 1995, „Orientalia”, 65 (1996) nr 3, s. 370-374.
- Myszor Wincenty, *Apokryf Jana (wstęp i tłumaczenie z koptyjskiego wersji z NHC II, 1)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, (2002) z. 1, s. 73-89.
- Myszor Wincenty, *Ks. prof. dr Paul Bormann i jego biblioteka*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, (2004) z. 1, s. 174-176.
- Myszor Wincenty, *Szenute wobec pogan i heretyków*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, pod red. K. Nawotki i M. Pawlak, Wrocław 2007, s. 615-629.
- Pick Dominik, *Ponad żelazną kurtyną. Kontakty społeczne między PRL i RFN w okresie détente i stanu wojennego*, Warszawa 2016.
- Szczur Piotr, *Ks. prof. Józef Woliński: Curriculum Vitae*, „Vox Patrum”, 64 (2015) s. 13-15.
- Tałuż Katarzyna, *Scholarly Correspondence of Fr. Prof. Wincenty Myszor with Polish Academic Institutions, Publishing Houses, and Bookshops Preserved in the Archdiocesan Archives in Katowice*, „Polish Libraries”, 9 (2021) s. 247-271.
- Udział ks. Profesora dr. hab. Wincentego Myszora w kształceniu pracowników naukowych. Zestawienie w porządku chronologicznym (stan z 1 stycznia 2009 roku), w: *Omnia tempus habent. Miscellanea theologica Vincentio Myszor quadragesimum annum laboris scientifici celebranti ab amicis, sodalibus discipulisque oblata*, red. nauk. A. Reginek, G. Strzelczyk, A. Żądło, Katowice 2009, s. 45-47.
- Udział w konferencjach naukowych z wygłoszeniem wykładu, przynależność do towarzystw naukowych (stan z 1 stycznia 2009 roku), w: *Omnia tempus habent. Miscellanea theologica Vincentio Myszor quadragesimum annum laboris scientifici celebranti ab amicis, sodalibus discipulisque oblata*, red. nauk. A. Reginek, G. Strzelczyk, A. Żądło, Katowice 2009, s. 48-49.
- Warząchowska Bogumiła, *Księgozbiory śląskich kapłanów w Bibliotece Teologicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, w: *Z życia książki. Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych oraz konteksty. Prace dedykowane profesorowi Leonardowi Ogiermanowi*, red. A. Tokarska, Katowice 2015, s. 280-301.
- Warząchowska Bogumiła, *Nagroda „Lux ex Silesia” dla ks. prof. Wincentego Myszora. Wystawa: Nauka – dydaktyka – organizacja. Ekspozycja przygotowana przez Bibliotekę Teologiczną Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach i Księgarnię Św. Jacka w Katowicach (Katowice 5.10.2013 r.-31.12.2013 r.)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 101 (2014) s. 413-416.

Zmorzanka Anna Z., *Jubileusz ks. prof. Wincentego Myszora (Katowice, UŚ, 21 V 2009)*, „Vox Patrum”, 56 (2011) s. 891-893.

Netografia

Centrum Badań nad Historią Kościoła, <https://centrum.silesia.edu.pl/fundacja-2> (dostęp: 19.12.2023)

Geschichte, <https://de.moehlerinstitut.de/institut/geschichte> (dostęp: 30.09.2021).

Historia Seminarium Polskiego w Paryżu, <https://seminariumpolskie.fr/pl/historia-seminarium> (dostęp: 15.10.2021).

Institut Catholique de Paris, <https://www.icp.fr/> (dostęp: 15.10.2021).

Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik, Paderborn, <https://de.moehlerinstitut.de/> (dostęp: 30.09.2021).

Pracownia Patrystyczna. Zbiór ks. prof. Wincentego Myszora, https://www.myszor.pl/biblioteka/index.php/Strona_g%C5%82%C3%B3wna (dostęp: 22.09.2021).

Wolf-Peter Funk (1943-2021), http://www.cmcl.it/~iacs/funk_obit.pdf (dostęp: 22.09.2021).

ZAANGAŻOWANIE KS. PROF. WINCENTEGO MYSZORA W ZAGRANICZNE ŻYCIE NAUKOWE W ŚWIELE KORESPONDENCJI ZACHOWANEJ W ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNYM W KATOWICACH

Streszczenie

Celem artykułu jest zaprezentowanie wyników analizy korespondencji ks. prof. Wincentego Myszora z naukowymi instytucjami zagranicznymi i osobami prywatnymi przechowywanej w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach. Badania miały charakter historyczny oraz bibliologiczny i przeprowadzono je przy użyciu przede wszystkim metod analizy zawartości, a także badania dokumentów. Materiały pochodziły z 6 jednostek spuścizny o sygnaturach od 169/6 do 169/1 do lat 1974-2008. Analiza zawartości treści archiwaliów pozwoliła scharakteryzować wyjazdy ks. W. Myszora na staże naukowe, kwerendy biblioteczne, kongresy, konferencje, sympozja międzynarodowe, wykłady gościnne. Wymieniono też międzynarodowe organizacje i stowarzyszenia, do których należał ks. W. Myszor. Wszystkie te fakty opisano w porządku rzeczowym, a następnie chronologiczno-topograficznym.

Ustalono, że ks. W. Myszor wyjeżdżał na staże, prowadził kwerendy, wygłaszał wykłady w Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik w Paderborn, Franz Joseph Dölger-Institut zur Erforschung der Spätantike der Universität Bonn, Johannes Gutenberg Universität Mainz. Ksiądz W. Myszor jako znany koptolog wziął udział w Międzynarodowym Kongresie Koptologicznym (International Colloquium on the Future of Coptic Studies), który odbył się w Kairze w 1976 roku. Wyjazdy umożliwiły mu nawiązanie kontaktów z naukowcami zagranicznymi oraz pozwoliły na późniejszą organizację konferencji, odczytów w Polsce z udziałem badaczy m.in. z Niemiec i Francji.

Słowa kluczowe: Wincenty Myszor (1941-2017); patrologia; spuścizna rękopiśmienna; kariera naukowa

ALEKSANDRA WAJNERT* – POZNAŃ

**PRÓBA ATRYBUCJI OPRAW Z KSIĘGOZBIORU
BENEDYKTA HERBESTA (ZM. 1598)
Z ZASOBU ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE**

**ATTEMPT TO ATTRIBUTE BINDINGS FROM THE BOOK COLLECTION
OF BENEDYKT HERBEST (D. 1598)
FROM THE COLLECTION
OF THE ARCHDIOCESAN ARCHIVES IN GNIEZNO**

Abstract

The resources of the Gniezno Archdiocesan Archive include a sizeable collection of old prints that once belonged to representatives of the higher and lower clergy. In the context of researching the broader history of the Church, the sources, which are old prints and especially bindings, may seem like an ill-advised direction. However, bibliological analysis of the surviving book collections may prove to be a valuable addition to research on the history of the Church and the clergy.

The Cathedral Library complex still contains a dozen or so volumes that once made up the book collection of Benedykt Herbest (d. 1598), a theologian, educator and polemicist. Volumes belonging to the Poznań canon were almost every time marked with a supralibros inscription, which was placed on the lower lining of the binding. This collection is characterized by uniform book-binding material (dark leather) and their German-style roll-based frame decoration. This paper focuses on the analysis and characterization of the bindings. By using a comparative analysis of the materials used to create the bindings (boards, leather) and the tools used for decoration, it will be possible to identify the bookbinding centre and even the craftsman responsible for making the said bindings.

* Aleksandra Wajnert – magister historii, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: aleksandra.wajnert@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6788-761X>

The main purpose of the article is to distinguish and identify the bookbinding workshops whose services were utilised by B. Herbest. An attempt has also been made to identify specific bookbinders and to characterize those hitherto unrecognised by old book scholars in the literature.

Keywords: Benedykt Herbest; Gniezno; Cathedral Library; old prints; bindings; tegumentology; supralibros

Translated by Marek Robak-Sobolewski

W zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie¹ znajdują się woluminy, które niegdyś tworzyły prywatne biblioteki różnych duchownych czy hierarchów kościelnych. Ich przebadanie nie byłoby możliwe, gdyby nie prowadzone w ramach grantów prace inwentaryzacyjne, trwające od 2013 roku. Wstępne rozpoznanie zasobu, zawartości treściowej druków, proveniencji oraz opraw stało się idealną podwaliną do prowadzenia obszernych badań bibliologicznych, w tym oprowoznawczych.

Analiza dawnych księgozbiorów może wiele powiedzieć o ich właścicielach. Jaka tematyka dzieł ich interesowała, gdzie zaopatrywali się w książki, czy u kogo je oprawiali. Z punktu widzenia szeroko pojętej historii Kościoła są to mało wartościowe informacje, dające jedynie znikomy procent wiedzy na temat samego duchownego. Natomiast z perspektywy bibliologa jest to wiedza bezcenna. Użyty materiał, dekoracje czy znaki wodne pozwalają datować taką oprawę. Atrybucja opraw, wskazanie ich wykonawcy w dużej mierze przyczynia się do uzupełnienia badań nad polskim introligatorstwem. Tak też jest w przypadku pozostałości po bibliotece Benedykta Herbesta (zm. 1598) teologa, polemisty, pedagoga². Karierę duchowną B. Herbest rozpoczął od nauczania w szkole parafialnej we Lwowie, gdzie później został rektorem. Następnie po uzyskaniu stopnia magistra sztuk wyzwolonych wykładał na Uniwersytecie Krakowskim. W 1563 roku przeniósł się do Poznania, by ponownie objąć funkcję rektora, tym razem na Akademii Lubrańskiego. Tam też otrzymał kanonię. W 1569 roku, będąc w Braniewie, zapragnął wstąpić do zakonu jezuitów, co mimo przeszkód zrealizował. Na początku lat 70. XVI wieku Herbest przebywał w Rzymie, gdzie studiował teologię. Szybko jednak wrócił do kraju, by dalej rozwijać karierę pedagoga. W następnych latach rozpoczął swoją działalność kontreformacyjną m.in. na Wołyniu i Podolu. W 1594 roku powrócił

¹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie, nr 11H 12 0179 81 oraz Inwentaryzacja zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie: starodruki z Kolekcji Seminaryjnej Biblioteki Katedralnej i nowo odnalezione dokumenty papierowe konsystorza gnieźnieńskiego z XV i pocz. XVI w., nr 11H6 0124 84, kierowanych przez prof. UAM dr. hab. Piotra Pokorę, finansowanych z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW.

² S. Rabiej, *Herbest Benedykt*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, kol. 741; I. Zarębski, *Herbest, Benedykt*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław 1960, s. 434-436; M. Kosman, *Benedykt Herbest*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 251.

do kolegium w Jarosławiu, gdzie zmarł cztery lata później. Był autorem wielu dzieł pedagogicznych, polemicznych oraz kontrreformacyjnych.

Pod kątem tegumentologicznym zbiór Herbesta od razu wydaje się interesujący, gdyż właściciel szczególnie dbał o jednolity wygląd opraw, które ówczesnie musiały cieszyć jego oko. Przypisanie niniejszych druków do biblioteki duchownego było możliwe głównie dzięki odręcznym wpisom oraz superekslibrisom napisowym³, umieszczonym na dolnych okładzinach opraw.

Zatem głównym celem niniejszej pracy będzie analiza zgromadzonych opraw pod kątem dekoracji i użytych narzędzi oraz próba ich atrybucji do poszczególnych warsztatów introligatorskich. Rzeczone badania wykażą czy wszystkie poddane analizie oprawy wykonał jeden introligator czy może było ich kilku, jakie materiały oraz narzędzia zostały użyte do dekoracji, a także w jakim stylu oraz kompozycji zostały ozdobione.

Oprawy jako źródło

Na podstawie przeprowadzonych przez piszącą te słowa kwerend, w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (AAG) można stwierdzić, że w zespołach Biblioteki Katedralnej oraz Biblioteki Seminarnej znajduje się szesnaście woluminów, które niegdyś stanowiły część księgozbioru Herbesta. Należy jednak zaznaczyć, że nie ich zawartość treściowa będzie tutaj kluczowa, a chroniące druki oprawy. Analiza materiałów, sposobu scalenia bloku książki z oprawą czy dekoracji może zdradzić szereg cennych informacji, m.in. na temat ówczesnie używanych surowców czy panujących trendów w zdobieniu opraw. Na szesnaście woluminów z dawnej biblioteki Herbesta analizie poddam dziesięć opraw, które będą tworzyć podstawę moich dalszych rozważań. Wybór ten determinowany jest to złym stanem zachowania pozostałych egzemplarzy. Być może z powodu złych warunków przechowywania lub na skutek dawanej konserwacji skóra, którą posłużył się introligator uległa znacznemu zniszczeniu, co skutecznie utrudnia analizę dekoracji. Ponadto niektóre woluminy zostały zaatakowane przez szkodniki, dodatkowo pogarszając stan opraw. Również stan zachowania przedstawionych poniżej woluminów nie można ocenić jako dobry, jednak w tych kilku przypadkach dekoracje są na tyle wyraźne i widoczne, by można było chociaż rozpoznać użyte narzędzia. Wyjątek stanowią jedynie dwie oprawy, których obleczenie zachowało się w całości do dziś w bardzo dobrym stanie. Oprawy, częściej niż jako osobne źródło, traktuje się jako dodatek do badań nad zawartością treściową druku lub znaków własnościowych. Choć w ostatnim czasie podejście to sukcesywnie się zmienia. Jak dotąd oprawy Herbesta zostały dwukrotnie przywołane i opisane w artykułach Michała Muraszki⁴. Wykonanie tych konkretnych opraw M. Muraszko przypisał poznańskiemu introligatorowi Melchiorowi Neringowi.

³ *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, kol. 2249; zob. także: A. Wagner, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 37.

⁴ M. Muraszko, *Neringowskie oprawy trzech druków z księgozbioru opata trzemeszeńskiego Wojciecha Mielińskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 67 (2017) s. 211-220; tenże, *Oprawy trzech ksiąg opata trzemeszeńskiego Aleksandra Mielińskiego*, w: *Introligatorzy i ich klienci*, red.

Analiza opraw

Oprawy chroniące druki zakupione przez Herbesta zostały wykonane oraz oprawione według jednego wzoru. Jako okładziny użyto fazowanych desek, których krawędzie ścinano w szczególny sposób, tak by nadać im odpowiedni kształt i lekkość. Natomiast do obleczenia zastosowano brązową bydlęcą skórę. Ponadto każda z opraw zaopatrywana była w mosiężno-skórzane zapięcia, jednak większość z nich nie zachowała się do dziś. Dekoracje wykonano przy pomocy różnych narzędzi introligatorskich. Mimo powtarzających się motywów, analiza i porównanie dekoracji pozwala wyłonić kilka warsztatów, w których prawdopodobnie powstały omawiane oprawy. Każdorazowo warto także zwrócić uwagę na występujące na wyklejkach filigrany, czyli znaki wodne⁵. Ich poprawna identyfikacja pozwala wskazać młyn, z którego rzemieślnik pozyskiwał papier. Na tej podstawie można wskazać również przypuszczalny ośrodek introligatorski, w którym działał dany rzemieślnik.

Wyszczególnione warsztaty introligatorskie

1. Pierwszy wyszczególniony przeze mnie warsztat należał do tzw. monogramisty MC⁶, działającego w Poznaniu najprawdopodobniej w latach 1543-1564. Ten nieznanym z imienia i nazwiska introligator mógł pracować samodzielnie lub w kręgu znaczącego poznańskiego księgarza i nakładcy Jana Patruusa młodszego⁷. W swoim zasobie introligatorskim niezidentyfikowany rzemieślnik posiadał trzy narzędzia sygnowane właśnie monogramem „MC”. Przy obecnym rozpoznaniu zbioru Herbesta z zasobu AAG, stwierdzić można, że znajduje się tam tylko jedna oprawa wykonana przez tego rzemieślnika. Chroni ona teologiczne dzieło autorstwa Konrada Klinge (zm. 1556), wydrukowane w Kolonii w 1559 roku⁸. Jak zostało wspomniane powyżej, okładziny oprawy wykonano z fazowanych desek oblezonych brązową skórą. Na górnej okładzinie (il. 1) zachowały się zaczepy

A. Wagner, Toruń 2017, s. 109-123; tenże, *Wybrane oprawy starodruków ze zbiorów dawnej biblioteki klasztornej cystersów w Wągrowcu* (w druku).

⁵ *Papiernie w Polsce XVI wieku. Prace Franciszka Piekosińskiego, Jana Ptaśnika, Kazimierza Piekarskiego. Powtórnie wydał i uzupełnił Włodzimierz Budka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971; zob. także: J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969.

⁶ Zob. M. Krynicka, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, 12 (1980) s. 39 (przypis nr 70); A. Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław 1988, s. 96.; *Encyklopedia wiedzy o książce*, kol. 1021; M. Czapnik, *Oprawy poznańskiego monogramisty MC*, w: *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2016, s. 133-152.

⁷ A. Głowacka, *Patruus Jan*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Lódź 1972, s. 662-663; J. Sójka, *Patruus Jan (syn)*, w: PSB, t. 25, red. E. Rostworowski, Wrocław 1980, s. 339-340.

⁸ K. Klinge, *Loci Communes Theologici Pro Ecclesia Catholica*, Coloniae 1559, AAG, sygn. BK 1244.

sztyftowe w typie widelkowym⁹. Do dekoracji oprawy zostały użyte dwa tłoki oraz wyciśnięte na ślepo dwa radełka. Całość rozmieszczono według kompozycji ramowej. Zewnętrzną ramę górnej okładziny tworzy wycisk medalionowego radełka. Przedstawia ono popiersia (tzw. wizerunki *all'antica*) antycznych wojowników w okrągłych wieńcach laurowych. Poszczególne medaliony oddzielone są ornamentem kandelabrowym oraz motywem putti. Druga rama to wycisk czteropoleowego radełka z całopostaciowym przedstawieniem Chrystusa: Zbawiciela (SALVATOR), Dobrego Pasterza (EGO SVM PAS), uzdrawiającego (CAP CRU S) oraz błogosławiącego (SVR ET VADE)¹⁰. Jest to jedno z sygnowanych narzędzi. W tym przypadku monogram „MC” znajduje się nad przedstawieniem Chrystusa Dobrego Pasterza. Wewnętrzną ramę, wyznaczającą zwierciadło tworzą cztery listwy, które ozdobiono wyciskami tłoków z motywami rozetki oraz żółędzia. W prostokątnym zwierciadle, znajdują się dwa pionowe wyciski wcześniej już użytego radełka medalionowego. W górnej strefie okładziny, w poziomej listwie wyciśnięto na złoto skrócony tytuł dzieła: „LOCI COMMVNES”. Dolna okładzina prezentuje się analogicznie. Warto zaznaczyć, że opisana wyżej oprawa nie posiada superekslibrisu napisowego Herbesta. Zamiast tego na karcie tytułowej znajduje się odręczny wpis duchownego: „B. Herbesti Neapolitani, Lovicii feriis S. Mathaei, anno 1560, g[rossi]s 70 empt[us]”. Pozwala to wysunąć zatem wniosek, że egzemplarz ten mógł zostać zakupiony w Łowiczu już z gotową oprawą w 1560 roku.

2. Dwie kolejne oprawy wyszły najprawdopodobniej z warsztatu M. Neringa (zm. 1587)¹¹, intrologatora, księgarza i drukarza. W Poznaniu działał on prawdopodobnie od 1559 do 1579 roku. Następnie w konsekwencji wydania heretyckiego dzieła autorstwa Jakuba Niemojowskiego oraz konfliktu z biskupem poznańskim Łukaszem Kościeleckim¹² przeniósł się do Grodziska, gdzie przebywał krótko, bo do 1581 roku. Stamtąd udał się do Torunia, gdzie nadal działał jako intrologator, lecz głównie parał się tam drukarstwem. Wśród klientów Neringa znalazł się m.in. przywódca wielkopolskich luteranów Erazm Gliczner (zm. 1603)¹³, nieznany bliżej szlachcic Mikołaj Pogorzelski¹⁴ czy opat trzemeszeński Aleksander Mieleński (zm. 1584)¹⁵.

⁹ *Oprawy książkowe XIV-XVIII wieku w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Część I Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk*, red. A. Wagner, Toruń 2018, kat. 20.

¹⁰ Tamże, kat. 20.

¹¹ Więcej na temat życia oraz działalności Melchiora Neringa zob. np. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, Pomorze, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 272-291; J. Sójka, *Melchior Nering*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 509; M. Krupa, *Nering Melchior*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz, Lublin 2009, kol. 930-931.

¹² J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, Poznań 1838, s. 36 (przypis nr 1), zob. także: *Drukarze dawnej Polski*, s. 277-278.

¹³ H. Barycz, *Gliczner, Erazm*, w: PSB, t. 8, red. K. Lepszy, Wrocław-Kraków-Warszawa 1959-1960, s. 50-52.

¹⁴ Zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. I.26, Akta Miasta Poznania, Księgi kancelaryjne (Acta coram consulatu civitatis Posnaniensis), k. 132, 261, 319, 351, 363; AAG, sygn. BK 248, BK 1358, BK 306.

¹⁵ W. Dworzaczek, *Mieleński (Mieleński) h. Wczele Aleksander*, w: PSB, t. 20, red. E. Rostowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 774-775.

Pierwszy wolumin zawiera druk wydany przez Sebalda Mayera w Dillingen w 1564 roku¹⁶. Oprawę introligator wykonał z fazowanych desek oraz brązowej skóry a także wyposażył w zapięcia mosiężno-skórzane, po których pozostały zaczepy sztyftowe w typie lancetowym¹⁷. Dekoracje rozmieścił według kompozycji ramowej przy użyciu dwóch radełek, strychulca, tłoków oraz plakiety. Zewnętrzną ramę górnej okładziny tworzy ślepy wycisk radełka z przedstawieniem scen biblijnych z ramkami identyfikacyjnymi: Zwiastowaniem (VIRGO MARI// DEI MATER), Chrztem w Jordanie (HIC EST FILII// VS MEVS DI), Zmartwychwstaniem (MORS ERO// MORS TVA O), Ukrzyżowaniem (ECCE AGNVS// DEI QVI TOL)¹⁸. To narzędzie w literaturze przedmiotu łączy się właśnie z warsztatem Neringa¹⁹. Następnie przy pomocy złożonych wycisków strychulca powstały dwie poziome i dwie pionowe listwy. Trzy z nich wyzbyte są dekoracji. W zewnętrznych narożnikach utworzonego zwierciadła zostały wyciśnięte, również na złoto, arabeskowe ćwierć-medaliony. Centrum zdobi prostokątna plakieta z wyobrażeniem Zmartwychwstałego Chrystusa pod łukiem arkady (napis pod wizerunkiem oraz całość przedstawienia jest bardzo słabo widoczna z powodu znacznego uszkodzenia okładziny). Dodatkowo w górnej strefie oprawy wyciśnięto na złoto tłoki liternicze ze skróconym tytułem dzieła oraz nazwiskiem autora „COMENTA INGE (...)” (wytłoczone w czwartej, poziomej listwie) „GVLIELMO HAMER” (w zwierciadle). Natomiast poniżej umieszczono, dziś prawie niewidoczną, datę „1564”(?). Dolną okładzinę (il. 2) zapełniono w całości ramowymi wyciskami radełek, od zewnątrz wspomnianym narzędziem ze scenami biblijnymi, którym wypełniono również zwierciadło. Natomiast wewnętrzną ramę tworzy radełko z przedstawieniem Zmartwychwstałego Chrystusa i św. Jana Ewangelisty z czterema ramkami, w których umieszczono napisy identyfikacyjne (SALVA, IOHA oraz biblijne cytaty: DATA E//ST MIC, ECCE AG//NVS DE). W wyzbytych dekoracji listwach znajduje się złożony superekslibris napisowy „BENEDICTVS HERBESTVS”. Warto również wspomnieć, że na górnej okładzinie w późniejszym czasie nadbito superekslibris z herbem Gozdawa²⁰, kolejnego właściciela, opata wągrowieckiego Andrzeja Dzierżanowskiego²¹, który dbając o bibliotekę klasztorną, nabył od Herbesta część jego zbiorów.

Powyżej użyto sformułowanie „prawdopodobnie” gdyż atrybucja drugiej oprawy jest nieco problematyczna (il. 3). Chroni ona paryski druk autorstwa Clauda Guil-

¹⁶ W. Hammer, *Commentationes In Genesim Doctae*, Dillingae 1564, AAG, sygn. BK 1599.

¹⁷ Por. *Oprawy książkowe*, kat. 27.

¹⁸ Muraszko, *Neringowskie oprawy*, s. 214; G. Jurkowlaniec, M. Herman, *Szesnastowieczny królewiecki druk w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel: ilustracje, oprawa i właściciele*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 83 (2021) nr 2, s. 308.

¹⁹ Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, Toruń 1934, s. 36 (przypis nr 167).

²⁰ P. Pokora, *Superekslibrisy na oprawach ksiąg dawnej biblioteki cystersów w Wągrowcu* (w druku).

²¹ R. Franczak, *Katalog proveniencji starodruków z dawnej biblioteki klasztoru cystersów w Wągrowcu* (w druku).

liauda (zm. 1551) wydany w 1562 roku²². Jej wykonanie i kompozycja są niemal identyczne jak w przywołanym powyżej woluminie: fazowane deski, brązowa skóra, zaczepy sztyftowe w typie lancetowym, kompozycja ramowa. Zewnętrzną ramę tworzy wspomniany wycisk narzędzia z przedstawieniem Zmartwychwstałego Chrystusa i św. Jana Ewangelisty. W centrum obszernego zwierciadła, które wyznaczyły cztery listwy, znajduje się identyczna prostokątna plakietka, przedstawiająca Zmartwychwstałego Chrystusa. Analogicznie jak w przywołanej powyżej oprawie, w narożnikach wyciśnięto na złoto arabeskowe ćwierć-medaliony, a w górnej strefie widnieje skrócony tytuł dzieła: „(...) IESV CHRISTI (...) AN SEC(...)M”. W tym miejscu należy nadmienić, że zły stan zachowania tegoż egzemplarza skutecznie utrudnia odczytanie wycisków literniczych czy dokładniejsze opisanie wycisku użytej prostokątnej plakietki. Ponadto grzbiet woluminu zabezpieczono dodatkowo sporym kawałkiem pergaminu. Jest to prawdopodobnie ślad po dawnej konserwacji woluminu, co niestety wpływa na odczytanie całości dekoracji. Dolną okładzinę zdobią dwa radełka. Zewnętrzną ramę tworzy wycisk z przedstawieniem dwóch medalionowych popiersi Owidiusza (OVIDIVS) i Cyserona (M T CICERO), oddzielonych ornamentem arabeskowym, przeplatanych tarczami herbowymi z orłem i skrzyżowanymi kluczami (tzw. mały herb Poznania). To radełko zostało także wykorzystane do udekorowania powierzchni zwierciadła. Drugą, wewnętrzną ramę stanowi wycisk narzędzia, którym ozdobiono górną okładzinę. W wyzbytych dekoracji poziomych listwach umieszczono złożony superekslibris napisowy w brzmieniu: „BE[...]T[...] HERBESTVS”. Pojawiające się wątpliwości atrybucyjne dotyczą medalionowego radełka z popiersiami Owidiusza i Cyserona. Narzędzie to z Neringiem łączy Michał Muraszko²³ w artykule poświęconym oprawom opata trzemeszeńskiego Wojciecha Mielińskiego²⁴. Dekoracje wskazanej tam oprawy wykonane zostały przy pomocy tych samych narzędzi. Właśnie przez to podobieństwo oraz znak wodny z przedstawieniem skrzyżowanych kluczy w kartuszu, oprawę należącą do Mielińskiego połączono z warsztatem Neringa. Jednak warto zanotować fakt, że wspomniane narzędzie występuje również na innej oprawie²⁵ w obecności radełka, które jak dotąd nie było przypisywane do zasobu tegoż introligatora. Na tej podstawie pojawiły się pytania dotyczące atrybucji tychże narzędzi. Czy obydwa radełka należały do Neringa, czy też jedno z nich, z przedstawieniem Owidiusza i Cyserona należało w podobnym czasie do innego introligatora?²⁶ Jest to z pewnością kwestia, którą warto zagłębić. Mimo występujących wątpliwości, powyżej przywołaną oprawę z dużym prawdopodobieństwem można przypisać Neringowi.

²² C. Guillaud, *In sacrosanctum Iesv Christi Evangelium secundum Matthaeum Commentarij*, Parisiis 1562, AAG, sygn. BK 1547.

²³ Muraszko, *Oprawy trzech ksiąg opata trzemeszeńskiego Aleksandra Mielińskiego*, s. 109-123.

²⁴ W. Dworaczek, *Mieliński Wojciech*, w: PSB, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław 1975, s. 778.

²⁵ Por. AAG, sygn. BK 901.

²⁶ A. Wajnert, *Tegumentologiczne aspekty działalności Melchiora Neringa w okresie poznańskim (1559-1579)* (niepublikowana praca magisterska, obroniona w 2020 roku w Instytucie Historii UAM).

3. Wykonanie opraw kolejnych pięciu egzemplarzy na tym etapie badań można połączyć z anonimowym warsztatem działającym w Poznaniu. Przypuszczenie to wynika z analizy wyklejek, na większości których umieszczono znak wodny z przedstawieniem skrzyżowanych kluczy²⁷. Na jeden warsztat wskazują głównie użyte materiały (deski, skóra, zaczepty sztyftowe w typie lancetowym oraz klinowym²⁸) oraz narzędzia, m.in. radełko medalionowe z niezidentyfikowanymi popiersiami w wieńcach, radełko z przedstawieniem półpostaci Mojżesza i Dawida (inne wizerunki niewidoczne), cnót z atrybutami (wiary, cierpliwości miłości, nadziei). Niestety stan zachowania obleczenia każdej z opraw nie pozwala na dokładną analizę dekoracji oraz poszczególnych narzędzi. Jednak przerysy ołówkowe oraz wymiary wycisków pozwalają sądzić, bez potrzeby analizy pełnego wycisku, iż do dekoracji różnych opraw posłużono się tym samym radełkiem. Choć poszczególne egzemplarze różnią się między sobą formatem, a co za tym idzie, różna jest wielkość ich opraw, rzemieślnik konsekwentnie posługuje się wypracowanym schematem kompozycyjnym. Dekoracja górnej okładziny posiada więcej tzw. „światła”, oznacza to, że nie jest ona w pełni wypełniona radełkowaniami. Następnie przy pomocy wycisków strychulca wyznaczona została granica prostokątnego zwierciadła, w którym znajduje się odcisnięta na złoto prostokątna plakietka. Opcjonalnie pojawiają się pojedyncze wyciski tłoków, np. rozetek czy kwiatonów. W górnej oraz dolnej okładzinie umieszczone zostały skrócone tytuły dzieł oraz data wskazująca czas powstania oprawy. Dolne okładziny, w przeciwieństwie do górnych wypełnione zostały w całości radełkowaniami. Jeden wycisk tworzący zewnętrzną ramę oraz dwa lub trzy pionowe wyciski w zwierciadle.

Pierwsza oprawa chroni antwerpski druk autorstwa Francisco Foreiro (zm. 1581) wytłoczony u Phillipe Nuyts²⁹ w 1566 roku. Ze względu na mały format druku górną okładzinę ozdobiono tylko ramami strychulcowymi, prawdopodobnie połączanymi. W górnej strefie okładziny można dojrzeć, zatarte już wyciski tłoków literniczych. W centrum zwierciadła wyciśnięto złożoną plakietę z przedstawieniem Chrystusa pod łukiem renesansowej arkady. Narożniki wewnętrznej ramy zdobią złożone wyciski rozet (kwiatonów?). Niestety obleczenie nie jest w najlepszym stanie zachowania. Dolną okładzinę intrologator wypełnił radełkowaniami z przedstawieniem półpostaci cnót na trójbocznych parapetach z tabliczkami identyfikacyjnymi. W zwierciadle wyciśnięto radełko z przedstawieniem, dzisiaj już ledwo widocznych sylwetek. W górnej oraz dolnej strefie umieszczony został superekslibris napisowy, wyciśnięty na złoto: „BENEDICTI HERBESTI”.

Kolejne cztery woluminy są tego samego formatu, stąd ich identyczne dekoracje. Zewnętrzne ramy tworzą wyciski radełek z przedstawieniem półpostaci (np. wspomnianych cnót) lub medalionowe z popiersiami. Kolejne ramy, złożone, wykonane zostały przy pomocy strychulca. W powstałych listwach, wyciśnięto na złoto tłoki liternicze ze skróconym tytułem dzieł oraz datą wykonania oprawy:

²⁷ *Papiernie w Polsce XVI wieku*, nr 249; zob. także: Siniarska-Czaplicka, *Filigrańy papierni*, s. 17-18, nr 875.

²⁸ Por. *Oprawy książkowe*, kat. 39.

²⁹ F. Foreiro, *Iesaiæ Prophetæ vetus [et] noua ex hebraico versio*, Antverpiæ 1566, AAG, sygn. BK 322.

„ODOERT//(...) OMNES PSL 1566”³⁰, „DIVI PRO SPERI// OPERA 1566”³¹, „ANTHYPERA SPI// STES 1568”³², „(...)// DE// CONSCIENCI(...)”³³. Narożniki ram, które tworzą granice zwierciadła zdobią wyciski tłoków: listków aldyńskich lub rozetek. W centrum górnej okładziny każdego z woluminów znajduje się prostokątna złożona plakietka. Na oprawie z 1566 roku znajduje się wycisk plakietki, który ukazuje króla Dawida z lirą z podpisem „TV ES SASER DOSIN” (sic!) (il. 4). Natomiast na kolejnych dwóch woluminach³⁴ umieszczone zostały dwa różne ujęcia chrztu Jezusa w Jordanie, lecz podpisane w podobny sposób „HIC EST FILIVS MEVS(...)” oraz „HIC EST MEV”. Wycisk plakietki umieszczony na ostatnim egzemplarzu³⁵ jest niemalże niewidoczna, jednak dostrzec można podpis „HIC EST(...)”. Zachodzi więc prawdopodobieństwo, że została użyta, któraś z plaket przedstawiająca scenę chrztu Jezusa.

Każdą dolną okładzinę wypełniono wyciskami radełek, a w wyzbytch dekoracji listwach umieszczano zazwyczaj superekslibris Herbesta, tym razem w brzmieniu: „BENEDICTVS HERBESTVS”.

Nieznane warsztaty

1. Antwerpski druk z 1555 roku wydany przez Jana Bellera³⁶ oprawiono w fażowane deski i brązową skórę. Po zapięciach mosiężno-skórzanych zachowały się jedynie zaczepy sztyftowe w typie widelkowym. Niestety na wyklejkach nie występują znaki wodne, co utrudnia chociażby wskazanie ośrodka, z którego intro-ligator czerpał papier. Jedynym tropem może być wpis Herbesta umieszczony na wyklejce, mówiący że egzemplarz ten zakupiony został w Poznaniu. W dekoracji zastosowano kompozycję ramową (il. 5), gdzie zewnętrzną ramę tworzy wycisk radełka z przedstawieniem scen biblijnych: wywyższenie węża miedzianego, kuszenie Adama i Ewy, zmartwychwstanie i ukrzyżowanie (sic!). Następnie przy pomocy strychulca wydzielono cztery listwy. Dwie pionowe i poziomą dolną pozostawiono puste, natomiast poziomą górną wypełniono wyciskami literniczymi, tworzącymi skrócony tytuł dzieła „EXPLICACIONIS * X // ARTICVLORVM TO//MVS PRIM * ET * SECV*”. Wewnętrzną ramę tworzy wycisk radełka z przedstawieniem półpostaci³⁷ w oknach wykończonych łukiem z podpisami umieszczonymi poniżej w ramach identyfikacyjnych: Chrystusa (SALVATVR), króla Dawida (DAVIT),

³⁰ H. Helm, *Homiliae in Euangelia Dominicalia Ab Adventu Domini usq[ue] ad Festum SS. Trinitatis*, Kolonia 1550, AAG, sygn. BK 699.

³¹ Św. Prosper, *Divi Prosperi Aqvitanici*, Lovanii 1566, AAG, sygn. BK 851.

³² M. Bredenbach, *Anthyperaspistes Pro Vera Componendorvm Ecclesiae Dissidiorm Ratione D. Matthiae Bredenbachij Kyrspesis*, Coloniae 1568, AAG, sygn. BK 1020.

³³ A.C. de Chivasso, G. Ungarelli, *Svmma Angelica De Casibvs*, Venetiis 1569, AAG, sygn. BK 1652.

³⁴ Zob. sygn. BK 851, BK 1020.

³⁵ Zob. sygn. BK 1652.

³⁶ R. Tapper, *Explicationis Articvlorm Venerandae Facvltatis Sacrae Theologiae Generalis Stvdii Lovaniensis circa dogmata Ecclesiastica*, Antverpiae 1555, AAG, sygn. BK 1562.

³⁷ W tegumentologii poprzez „półpostacie” należy rozumieć przedstawienie wizerunku postaci w ujęciu do pasa.

św. Piotra (PETRVS) oraz św. Pawła (PAVLVS). W prostokątnym zwierciadle, między dwoma wyzbytymi dekoracji listwami, umieszczono dwa pionowe wyciski radełka ze scenami biblijnymi. Kompozycja dolnej okładziny jest analogiczna, z tymże w zwierciadle oprócz scen biblijnych, na środku umieszczono dodatkowy pionowy wycisk radełka z półpostaciami w arkadach.

2. Ostatnia oprawa³⁸ (il. 6), chroni koloński druk wytłoczony w 1549 roku przez Jaspara von Gennepa. Choć początkowo egzemplarz ten łączyłam z nieznanym warsztatem introligatorskim, warto zwrócić uwagę, że medalionowe radełko użyte do dekoracji tejże oprawy jest niemal identyczne z narzędziem z zasobu królewskiego introligatora Dawida³⁹. Po dokładnej analizie można wskazać podobieństwa między wyciskami, jednakże trzeba wziąć pod uwagę, że badana w ramach tego artykułu oprawa, a w szczególności obleczenie zachowało się w złym stanie. Wspomniane narzędzie introligator wykorzystał do ozdobienia górnej okładziny, tworząc zewnętrzną ramę oraz dolnej okładziny, wypełniając ją niemal w całości. Mimo licznych pęknięć skóry, w górnej strefie górnej okładziny widoczne są złote wyciski liternicze: „DE DIVINIS”, umieszczone w listwach powstałych przy pomocy złotych wycisków strychulca. W zwierciadle wyciśnięta została prostokątna plakietka przedstawiająca Hioba wraz z żoną w obecności szatana. W tym przypadku zamiast superekslibrisu Herbesta na wyklejce znajduje się wpis empyjny duchownego, wskazujący, że zakupił on ten egzemplarz za 46 groszy w 1552 roku.

Wnioski

W przypadku opraw z biblioteki Herbesta w obecnym stanie badań możemy wyróżnić trzy warsztaty poznańskie: pierwszy należący do tzw. introligatora „MC”, drugi do Neringa oraz trzeci do nieznanego z imienia i nazwiska rzemieślnika. Choć ostatni z wymienionych introligatorów pozostaje niezidentyfikowany szereg cech badanych opraw, znaki wodne, kompozycja oraz użyte narzędzia wskazują na jednego rzemieślnika. Pozostałe dwie oprawy trudno połączyć z konkretnym introligatorem, choć na ostatnim przywołanym woluminie znajduje się wycisk identycznego radełka do tego jakim posługiwał się królewski introligator Dawid. Nie ma jednak pewności, że jest to oprawa wykonana właśnie przez niego. To zagadnienie z pewnością wymagałoby pogłębionych badań. Charakterystyczne dla księgozbioru Herbesta są niemal identycznie prezentujące się oprawy. Pozwala to sądzić, że właściciel ów biblioteki miał bibliofilskie zacięcie i staranie dobierał je w taki sposób by miały jednolity wygląd. Bowiem każdy wolumin obleczono brązową skórą, a dekoracje rozmieszczono według kompozycji ramowej, charakterystycznej dla XVI-wiecznych opraw. Na tych, które zostały wykonane na zlecenie Herbesta pojawia się złożony superekslibris napisowy oraz data wykonania oprawy. Natomiast te woluminy, które kupowane były z gotową oprawą właściciel umieszczał odręczny wpis na wyklejce lub karcie tytułowej. Niewykluczone jednak, że kanonik, jeśli była taka możliwość, zlecał umieszczenie swojego superekslibrisu na woluminach zakupionych już z gotową oprawą.

³⁸ M. Pérez de Ayala, *De Divinis, Apostolicis Atque Ecclesiasticis Traditionibus*, Coloniae 1549, AAG, sygn. BK 1297.

³⁹ Krynicka, *Oprawy książkowe*, s. 35, il. 20d.

Il. 1. Górna okładzina oprawy z warsztatu Monogramisty „MC”, fot. M. Muraszko

Il. 2. Górna okładzina oprawy z nieznanego warsztatu, fot. M. Muraszko

Il. 3. Dolna okładzina neringowskiej oprawy z supereklibrisem Herbasta, fot. M. Muraszko

Il. 4. Dolna okładzina oprawy prawdopodobnie z warsztatu Neringa, fot. M. Muraszko

Il. 5. Górna okładzina z poznańskiego
warsztatu introligatorskiego,
fot. M. Muraszko

Il. 6. Dolna okładzina oprawy
prawdopodobnie z warsztatu introligatora
Dawida, fot. M. Muraszko

Dzięki rozwijającym się badaniom nad dawną książką, a w szczególności nad oprawami, coraz więcej wiemy na temat rozwoju introligatorstwa, panujących trendów w zdobnictwie czy wpływów zagranicznych. Mimo to, badacze nadal borykają się z problemem atrybucji, dlatego prowadzenie tego typu badań jest istotne. Ważnym jest, by w obliczu nieznajomości introligatora z imienia i nazwiska czy jego inicjałów, móc przedstawić zasób jego warsztatu. Poglębione analizy dekoracji opraw, ich wykonania czy znaków wodnych mogą w przyszłości okazać się bardzo pomocne. Świetnym przykładem jest praca Marianny Czapnik⁴⁰ poświęcona „monogramiście MC”. Na podstawie kilkunastu woluminów, badaczka przedstawiła zasób narzędzi introligatorskich, jakimi posługiwał się ów introligator, wskazała miejsce oraz ramy chronologiczne jego działalności. Istnieje zatem możliwość, że dalsze badania nad introligatorstwem, szczególnie wielkopolskim, odkryją nieznane karty historiografii związanej z tymże rzemiosłem, jednocześnie ujawniając niezidentyfikowanych dotąd introligatorów, których oprawy do dziś chronią druki z biblioteki Herbesta.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Poznaniu

sygn. I.26, Akta Miasta Poznania, Księgi kancelaryjne (Acta coram consulatu civitatis Posnaniensis).

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

sygn. BK 244, BK 248, BK 1358, BK 306, BK 1599, BK 1547, BK 901, BK 322, BK 699, BK 851, BK 1020, BK 1652, BK 1562, BK 1297, Biblioteka Katedralna.

Opracowania

Czapnik Marianna, *Oprawy poznańskiego monogramisty MC*, w: *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2015, s. 133-164.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, t. 4, Pomorze, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.

Dworzaczek Włodzimierz, *Mieliński Wojciech*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław 1975, s. 778.

Encyklopedia wiedzy o książce, red. A. Birkenmajer, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971.

Franczak Radosław, *Katalog proveniencji starodruków z dawnej biblioteki klasztoru cystersów w Wągrowcu* (w druku).

Głowacka Apolonia, *Patrius Jan*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Łódź 1972, s. 662-663.

Kawecka-Gryczowa Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław 1988.

⁴⁰ Czapnik, *Oprawy poznańskiego monogramisty*, s. 133-152.

- Kosman Marcelli, *Benedykt Herbest*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 251.
- Krupa Marzena, *Nering Melchior*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz, Lublin 2009, kol. 930-931.
- Krynica Maria, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, 12 (1980) s. 23-46.
- Łukasiewicz Józef, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, Poznań 1838.
- Mocarski Zygmunt, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, Toruń 1934.
- Muraszko Michał, *Neringowskie oprawy trzech druków z księgozbioru opata trzemeszkiego Wojciecha Mielńskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 67 (2017) s. 211-220.
- Muraszko Michał, *Wybrane oprawy starodruków ze zbiorów dawnej biblioteki klasztornej cystersów w Wągrowcu* (w druku).
- Oprawy książkowe XIV-XVIII wieku w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Część I Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk*, red. A. Wagner, Toruń 2018.
- Papiernie w Polsce XVI wieku. Prace Franciszka Piekosińskiego, Jana Ptaśnika, Kazimierza Piekraskiego. Powtórnie wydał i uzupełnił Włodzimierz Budka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.
- Pokora Piotr, *Supereklibrisy na oprawach ksiąg dawnej biblioteki cystersów w Wągrowcu* (w druku).
- Rabiej Stanisław, *Herbest Benedykt*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, kol. 741.
- Siniarska-Czaplicka Jadwiga, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969.
- Sójka Jan, *Melchior Nering*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 509.
- Sójka Jan, *Patruus Jan (syn)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, red. E. Rostworowski, Wrocław 1980, s. 339-340.
- Świeżawska Maria, *Introligatorzy poznańscy w wieku XVI*, „Ekslibris”, 7 (1925) z. 1, s. 71-89.
- Wagner Arkadiusz, *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna „terra incognita”*, w: *Sztuka w Wielkopolsce*, red. M. Błaszczyński et al., Poznań 2013, s. 68-86.
- Wagner Arkadiusz, *Oprawy ksiąg Andrzeja Opalińskiego*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540-1593)*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 143-195.
- Wagner Arkadiusz, *Supereklibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.
- Wajnert Aleksandra, *Tegumentologiczne aspekty działalności Melchiora Neringa w okresie poznańskim (1559-1579)* (niepublikowana praca magisterska, obroniona w 2020 roku w Instytucie Historii UAM).
- Zarębski Ignacy, *Herbest, Benedykt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław 1960, s. 434-436.

**PRÓBA ATRYBUCJI OPRAW Z KSIĘGOZBIORU
BENEDYKTA HERBESTA (ZM. 1598)
Z ZASOBU ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE**

Streszczenie

W zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie znajduje się pokaźny zbiór starych druków, należących niegdyś do przedstawicieli wyższego oraz niższego duchowieństwa. W kontekście badań nad szeroko pojętą historią Kościoła źródła, którymi są stare druki, a w szczególności oprawy, mogą wydawać się nietrafionym kierunkiem. Jednak analiza bibliologiczna zachowanych księgozbiorów może okazać się wartościowym uzupełnieniem do badań nad dziejami Kościoła oraz duchowieństwa.

W zespole Biblioteki Katedralnej do dziś zachowało się kilkanaście woluminów, które niegdyś tworzyły księgozbiór Benedykta Herbesta (zm. 1598), teologa, pedagoga i polemisty. Woluminy należące do poznańskiego kanonika, niemalże każdorazowo, zostały oznaczone superekslibrisem napisowym, który umieszczono na dolnej okładzinie oprawy. Zbiór ten charakteryzuje się jednolitym obleczeniem (ciemną skórą) oraz ich radełkową dekoracją ramową w stylu niemieckim. Niniejsza praca koncentruje się na analizie i charakterystyce opraw. Dzięki zastosowaniu analizy porównawczej wykorzystanych do powstania oprawy materiałów (desek, skóry) oraz użytych do dekoracji narzędzi możliwe będzie wskazanie ośrodka introligatorskiego, a nawet rzemieślnika odpowiedzialnego za wykonanie wspomnianych opraw.

Głównym celem artykułu jest wyodrębnienie i wskazanie warsztatów introligatorskich, z których usług korzystał B. Herbest. Podjęto również próbę zidentyfikowania konkretnych introligatorów oraz scharakteryzowania tych dotąd nierozpoznanych przez badaczy dawnej książki w literaturze przedmiotu.

Słowa kluczowe: Benedykt Herbest; Gniezno; Biblioteka Katedralna; starodruki; oprawy; tegumentologia; superekslibris

AGNIESZKA WYSOCKA* – BYDGOSZCZ

**SZLACHETNA OPRAWA BIBLIOTEKI BERNARDYNÓW
I SALI KRÓLEWSKIEJ.
PRZEBUDOWA I NOWY WYSTRÓJ CZĘŚCI POMIESZCZEŃ
BIBLIOTEKI MIEJSKIEJ W BYDGOSZCZY Z LAT 1934-1937¹**

**THE RICH ORNAMENTATION OF THE BERNARDINE LIBRARY
AND THE ROYAL HALL.
RECONSTRUCTION AND NEW DECORATION OF PART OF THE ROOMS
OF THE BYDGOSZCZ CITY LIBRARY FROM 1934-1937**

Abstract

The collection of the Bydgoszcz City Library has, since 1907, included books from the Bernardine Monastery. In the 1930s, the director Witold Bełza decided to create a room inside the library reminiscent of a medieval scriptorium, where priceless works were supposed to be stored. The project involved: Jerzy Rupniewski, a painter, Wiktor Zabielski, an architect, Edward Kwiatkowski, a stained glass artist, Anastazy Czarnecki, a carpenter, as well as local craft guilds and private funders. The work lasted from 1934 to 1936. At the same time, lawyer and collector Kazimierz Kierski donated a collection of documents and manuscripts to the resources of the Bydgoszcz City Library. With these in mind, the so-called 'Royal Hall' was created adjacent to the Bernardine Library, with the same team of designers working on its decoration. It was opened to readers and visitors in 1937. The two interiors, which fortunately survived World

* Agnieszka Wysocka – dr historii sztuki, Wydział Historyczny, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

e-mail: agawys@ukw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9795-952X>

¹ Pamięci Krzysztofa Goni (1972-2022) – dyrektora Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy, związanego z bydgoską książnicą od 1995 roku. Bardzo dziękuję pani Lucynie Gęsikowskiej z Czytelni Zbiorów Specjalnych WiMBP w Bydgoszczy za okazaną życzliwość podczas przygotowywania artykułu.

War II, remain original reminders of a time when the city sought its pre-partition history, inscribing its own identity in the history of the Second Republic.

Keywords: Bydgoszcz; Bernardine Library; Royal Hall; Bydgoszcz City Library; Witold Bełza; Jerzy Rupniewski; interwar period

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wojewódzka i Miejskiej Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy im. dr. Witolda Bełzy, zajmuje kompleks budynków usytuowanych w samym sercu miasta, na Starym Rynku i przy ulicach Długiej, Jana Kazimierza i Zaułek. Obiekty wchodzące w jego skład, zanim stały się biblioteką, pełniły różne funkcje². Klasycystyczny gmach na Starym Rynku przekazano Bibliotece Miejskiej (Stadtbibliothek) w 1908 roku. Kiedy Bydgoszcz wróciła w styczniu 1920 roku do Polski, księgozbiór uzupełniano o rodzime wydawnictwa, powiększając też o kolejne budynki siedzibę biblioteki. Sukcesywnie je rozbudowywano i remontowano. Nad ul. Zaułek w 1920 roku rozpięto łącznik, w pomieszczeniach od ul. Długiej urządzono czytelnice, pracownię (w tym pracownię introligatorską) i magazyny³. Po połowie lat 30. XX wieku podjęto kolejne prace, w tym postanowiono stworzyć szlachetną oprawę dla tak zwanej Biblioteki Bernardynów (Bibliotheca Bernardina) i dla zbiorów przekazanych księżnicy bydgoskiej przez kolekcjonera Kazimierza Kierskiego.

Zgromadzonej przez bydgoskich bernardynów bibliotece poświęcono wiele uwagi⁴, natomiast historia aranżacji pomieszczeń, w których do dzisiaj księgozbiór jest przechowywany – nie doczekała się szczegółowego omówienia. Celem

² Kompleks WiMBPB znajduje się przy Starym Rynku 22/24 i ul. Długiej 39/41, zajmuje również budynki usytuowane w zachodniej pierzei ul. Jana Kazimierza. Gmach przy Starym Rynku wzniesiono w latach 1774-1778 jako siedzibę Deputacji Kamery Wojenno-Domenalnej, zob.: *Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, Stary Rynek 24*, Karta Ewidencyjna Zabytku Architektury i Budownictwa (dalej: KEZAiB), oprac. E. Sekuła-Tauer, 1995, w zbiorach Wojewódzkiego Kujawsko-Pomorskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu/delegatura w Bydgoszczy; budynek z 1798 roku przy ul. Długiej 39-41 był pierwotnie Sądem Nadwornym, zob.: *Budynek Sądu, ob. biblioteka, ul. Długa 41*, KEZAiB, oprac. A. Klugowska, 2001, w zbiorach Wojewódzkiego Kujawsko-Pomorskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu/delegatura w Bydgoszczy. Zespół budynków jest wpisany do Rejestru Zabytków od 1953 roku (nr rej. 283 z 3.09.1953 r.).

³ K. Zimna-Kawecka, *Działalność konserwatorska na terenie Bydgoszczy w latach 1920-1939*, „Kronika Bydgoska”, 28 (2006) [druk 2007] s. 178-179.

⁴ Zabytkowy księgozbiór obejmuje obecnie 1375 woluminów. Najcenniejsze są inkunabuły (w zbiorze pobernardyńskim jest ich 97). W zbiorze przeważają dzieła teologiczne (w tym 25 wydań Biblii, księgi liturgiczne, zbiory kazań). Pochodzą one m.in. z oficyn krakowskich, antwerpskich i weneckich. O zbiorach Biblioteki Bernardynów m.in.: Z. Malewski, *Bibliotheca Bernardina*, „Przegląd Bydgoski”, (1936) z. 3-4, s. 53-66; K. Sarnowska, *Bibliotheca Bernardina*, w: *Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903-1963*, red. J. Wiśniowski, Bydgoszcz 1965, s. 69-80; E. Szymańska, *Rozwój i stan bydgoskiej Biblioteki Bernardynskiej*, „Kronika Bydgoska”, 6 (1974-1975) [druk 1982] s. 211-224; J. Rył, *Losy Biblioteki Bernardynów w Bydgoszczy po kasacie klasztoru w świetle odnalezionych dokumentów*, „Studia Gneśnensia”, 7 (1982-1983) [druk 1983] s. 337-348; F. Mincer, *Biblioteka bernardynów bydgoskich i jej*

Il. 1. Wnętrze Biblioteki Bernardynów, widok w kierunku północnym, fotografia z drugiej połowy lat 30. XX wieku, autor P. Wiszniewski, ze zbiorów WiMBPB

Il. 2. Wnętrze Biblioteki Bernardynów, widok w kierunku południowym, fotografia z drugiej połowy lat 30. XX wieku, autor P. Wiszniewski, ze zbiorów WiMBPB

artykułu jest wpisanie projektu zrealizowanego w bydgoskiej Bibliotece Miejskiej w dzieje polskiej architektury wnętrz czasów międzywojennych oraz analiza programu symboliczno-ikonograficznego, wyróżniającego wnętrza, którym nadano „historyczny” klimat. Podstawą dla powstania artykułu była przede wszystkim dokumentacja archiwalna (w tym korespondencja między dyrektorem Biblioteki Miejskiej doktorem Witoldem Bełzą a artystą Jerzym Rupniewskim) oraz zbiór ikonograficzny (projekty wystroju wnętrz i fotografie) ze zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy.

Klasztorna biblioteka należała do bydgoskich bernardynów, sprowadzonych do miasta w 1480 roku przez biskupa kujawskiego, sekretarza koronnego i od 1481 roku prymasa Polski Zbigniewa Oleśnickiego (1430-1493). Bernardyni zgromadzili w miejscowym klasztorze księgozbiór, który w 1810 roku liczył około 2,5 tysiąca dzieł. Po kasacie zakonu przez władze pruskie w 1829 roku książki uległy rozproszению, przechowywane w niewłaściwy sposób niszczały.

ofiarodawcy, „Kronika Bydgoska”, 11 (1989) [druk 1991] s. 221-236; J. Ociepa, Katalog inkunabulów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999.

Il. 3. Wnętrze Biblioteki Bernardynów, widok w kierunku południowym, stan obecny, fot. A. Wysocka, 2022

Od 1907 roku do 1920 roku, kiedy Bydgoszcz wróciła w granice państwa polskiego, księgozbiór przechowywany był w Bibliotece Miejskiej (Stadtbibliothek), w pomieszczeniach gospodarczych kościoła pw. Świętej Trójcy i nad zakrystią w kościele farnym pw. Świętych Mikołaja i Marcina⁵. W 1922 roku Dozór Kościelny archidiecezji gnieźnieńskiej „zdecydował pozostawić Bibliotekę Bernardyńską w Bydgoszczy i przekazać jako wieczysty depozyt Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy”⁶.

W introligatorni bibliotecznej Natalia Malinowska i Piotr Karowski sukcesywnie doprowadzali księgi do zadowalającego stanu⁷. Należało znaleźć dla nich odpowiednie miejsce.

Pomysłodawcą wyodrębnienia zespołu Bibliotheca Bernardina w osobnych pomieszczeniach biblioteki był Witold Belza⁸, dyrektor Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. Pieniądze na ten cel wyłożył Urząd Miasta Bydgoszczy oraz prywatni mecenas, między innymi kupiec Roman Stobiecki⁹. Prace nad wystrojem prowadzone były w dwóch etapach. W pierwszym (1934-1936) zrealizowano projekt swobodnej rekonstrukcji bernardyńskiej biblioteki połączonej ze skryptorium, w dru-

⁵ Szmańda, *Rozwój i stan*, s. 211, 216-217, 219.

⁶ Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy (dalej: WiMBPB), Akta Zarządu Miejskiego w Bydgoszczy (dalej: AZMB) Sprawozdania Roczne, 1920-1925, Pismo W. Belzy do Biura Prezydialnego Urzędu Miejskiego w Bydgoszczy z 29 listopada 1922 roku.

⁷ O działalności introligatorni Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy zob.: E. Pokorzyńska, *Z dziejów introligatorni Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. W. Belzy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2013.

⁸ Belza Witold Stanisław, w: *Bydgoski słownik biograficzny*, red. J. Kutta, t. II, Bydgoszcz 1995, s. 28-31. Witold Belza (1886-1955), bibliotekarz, literat, publicysta, działacz kultury, pracownik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie (1910-1920), dyrektor Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1920-1939, 1945-1952.

⁹ D. Sójkowska, *Roman Stobiecki – bydgoski kolekcjoner*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, (2000) z. 5, s. 48-59. Roman Stobiecki (1877-1961), współwłaściciel domu towarowego „Siuchniński & Stobiecki”, kolekcjoner, część swoich zbiorów przekazał Muzeum Miastu w Bydgoszczy, działacz społeczny.

Il. 4. Inicjał, proj. J. Rupniewski,
1934, ze zbiorów WiMBPB

Il. 5. Projekt dekoracji nad wejściem
do Biblioteki Bernardynów, proj.
J. Rupniewski (niezrealizowany),
1935, ze zbiorów WiMBPB

gim (1936-1937) zaaranżowano wewnątrz dla ekspozycji najcenniejszych zbiorów z kolekcji Kazimierza Kierskiego, w tym dokumentów podpisywanych przez polskich królów. To pomieszczenie otrzymało nazwę Sali Królewskiej. Obie przestrzenie przylegały do siebie w symboliczny sposób, łącząc sferę *sacrum* reprezentowaną przez bernardyński księgozbiór ze sferą *regnum*. Projekt przygotowali architekt miejski Wiktor Zabielski¹⁰ i malarz Jerzy Rupniewski¹¹. Meble według rysunków

¹⁰ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Kartoteka Meldunkowa Miasta Bydgoszczy: Zabielski Wiktor (1887-1942) architekt, od początku lat 20. XX wieku do 1939 roku zatrudniony w Wydziale Budowlanym Urzędu Miasta w Bydgoszczy.

¹¹ Rupniewski Jerzy Mieczysław, oprac. E. Szymańska, *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIII, red. H. Markiewicz, Wrocław-Kraków 1991-1992, s. 109-111. Jerzy Rupniewski (1888-1950), malarz czynny w Bydgoszczy w latach międzywojennych, ze względu na twórczość, w której dominowały pejzaże i widoki miast nazywany „bydgoskim Canalettem”.

J. Rupniewskiego wykonał stolarz Anastazy Czarnecki¹². Za witraże odpowiadał Edward Kwiatkowski¹³. Nadzór nad pracami z ramienia Magistratu sprawował inspektor budowlany inż. arch. Kazimierz Orlicz¹⁴.

Decyzją Janusza Jędrzejewicza, Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w 1932 roku zbiory biblioteki Gimnazjum Klasycznego w Bydgoszczy miały zostać przekazane do biblioteki uniwersyteckiej w Poznaniu. W tym szkolnym księgozborze znajdowały się księgi z biblioteki dawnego klasztoru Bernardynów. Biblioteka Miejska, która wówczas przejęła większość księgozbioru zabiegała też o książki rozproszone, w tym też o te z Gimnazjum Klasycznego w Bydgoszczy. Zamierzone uszczuplenie zbiorów uznano za uszczerbek na bydgoskiej kulturze i podjęto kroki dla stworzenia w pomieszczeniach biblioteki odpowiedniego miejsca. Dyrektor W. Bełza starał się zainteresować tematem jak najszerze kręgi odbiorców, pisząc o problemach pobernardyńskiego zbioru w stołecznej prasie¹⁵.

Mając nadzieję, że wcześniej czy później Urząd Miasta przeznaczy pieniądze na generalny remont biblioteki, dyrektor W. Bełza przygotowywał się do realizacji projektu, o którym myślał od czasów, kiedy bezcenne zbiory biblioteki pobernardyńskiej trafiły do zasobów ksiąźnicy miejskiej. Miały się znaleźć we wnętrzach stylizowanych na średniowieczne skryptorium. Miejsce wybrano na I piętrze budynku biblioteki od strony ul. Długiej 39, u zbiegu z ul. Jana Kazimierza. Według pierwotnych zamierzeń dyrektora W. Bełzy dekorację wnętrza miały stanowić portrety zakonników i darczyńców związanych z historią Biblioteki Bernardynów. Jerzy Rupniewski miałby je wykonać na podstawie istniejących, historycznych wizerunków. Niestety, przeprowadzona przez W. Bełzę kwerenda nie przyniosła oczekiwanych rezultatów¹⁶.

¹² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Kartoteka Meldunkowa Miasta Bydgoszczy: Czarnecki Anastazy (1874-1939), stolarz, w latach 30. XX wieku właściciel zakładu przy ul. Śniadeckich 2, następnie przy ul. Chocimskiej 20.

¹³ J. Frycz, *Wspomnienie pośmiertne: Edward Kwiatkowski (1904-1971)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 6 (1977) z. 77, s. 11-13 (tam życiorys E. Kwiatkowskiego); A. Wysocka, *Z dziejów bydgoskich witraży – realizacje Edwarda Kwiatkowskiego*, „Kronika Bydgoska”, 38 (2017) s. 263-273. Edward Kwiatkowski (1904-1971), witrażysta i konserwator witraży, po II wojnie światowej kierownik Pracowni Witrażowniczej UMK w Toruniu.

¹⁴ T. Brandowski, *Wskreszone dzieło Bernardynów bydgoskich. Dzieje i losy cennego księgozbioru z XVI wieku t.zw. „Bibliotheca Bernardina”*, „Dziennik Bydgoski”, nr 81, 5 kwietnia 1936, s. 15.

¹⁵ W. Bełza, *Kroniki bydgoskie. O bydgoskiej bibliotece pobernardyńskiej*, „Kurjer Warszawski”, nr 11, 11 stycznia 1932, s. 7-8: „(...) Władze miejskie w żywej trosce o kulturę miasta czynią gorące zabiegi, aby najcenniejsze bodaj druki bernardyńskie bydgoskiej biblioteki gimnazjalnej przejęła biblioteka miejska (...) a przez pozostawienie ich w Bydgoszczy i kultura Kazimierzowego grądu nie dozna uszczerbku”.

¹⁶ WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, Pisma W. Bełzy datowane od października do grudnia 1935 roku do: ks. Stanisława Wierzbickiego, proboszcza kościoła w Kościelcu (k. Inowrocławia), do ks. dr. Kamila Kantaka, rektora Seminarium Duchownego w Pińsku, do Karii Biskupiej we Włocławku, do ks. Jana Kleina, proboszcza kościoła w Chomętowie, do Zakonu oo. Bernardynów w Krakowie, do Zakonu oo. Bernardynów w Wieluniu.

Wąskie i długie pomieszczenie (w osi północ-południe, o powierzchni 27,55 m²) z niewielkim, wielobocznym aneksem w skraju południowo-zachodnim, wymagało przemyślanego projektu. Wnętrze podzielono w układzie poprzecznym dwiema ścianami działowymi, rozbijając monotonię i uzyskując pola w nadłęczach dla napisów złożonych ze stylizowanych liter, którym najbliższej do kroju *italiki* (il. 1,2,3). Napisy, rozpoczynające się dekoracyjnymi inicjałami zaprojektowane przez J. Rupniewskiego, upamiętniają zakonników związanych z bydgoskim konwentem i darczyńców wywodzących się z kręgu kościelnego i świeckiego¹⁷ (il. 4). Umieszczone zostały na ścianach południowej, zachodniej i północnej oraz na ścianach działowych (po obu stronach):

(ściana płd.) „Bartholomeus de Bidgostia/Vocabularium latino-polonum/in Bibliotheca Bernardinorum/scriptsit 1532”, inskrypcja upamiętniająca zakonnika Bartłomieja z Bydgoszczy, leksykografa, kaznodzieję, wykładowcę miejscowego studium filozoficznego oraz autora słownika łacińsko-polskiego z 1532 roku¹⁸.

(ściana płn.) „In memoriam fratris Alexii/scriptoris scriptoris Bernardinorum 1505”, inskrypcja upamiętniająca kopistę i iluminatora zakonnego, zmarłego w czasie zarazy w 1505 roku¹⁹.

(ściana zach.) „Ut bibliothecam locupletiozem instruant.../(ex lagato Joannis Kościelecki 1574)”, inskrypcja upamiętniająca starostę bydgoskiego Jana Kościeleckiego, który w 1574 roku przeznaczył ze swoich corocznych dochodów stałą sumę na potrzeby zakonu (100 florenów) z zaznaczeniem, że część daru ma być przeznaczona na systematyczne uzupełnianie biblioteki²⁰.

(ściany działowe) „Joanni Sindonio Pacostensi/testatori librorum 1630”, inskrypcja upamiętniająca Jana Synodoniusza z Pakości, prepozyta kościoła pw. Świętego Krzyża w Bydgoszczy. Przekazał on w 1630 roku własny księgozbiór bibliotece²¹. „Andreas Rozrażow Rozrażewski/libros ad bibliothecam Bernardinorum donavit/1631”, upamiętniająca Andrzeja Rozrażewskiego ze Słupi, kolekcjonera książek przekazanych testamentem zakonnej bibliotece w 1631 roku²². „Antonius Grasiński/bibliothecam conventui inscribit 1741”, upamiętniająca dzierżawcę starostwa soleckiego, który za cenę 200 florenów i za obietnicę odprawienia 500 mszy za jego duszę oddał do klasztorowego księgozbioru odziedziczone wcześniej przez niego dzieła po krewnym Janie Kazimierzu Grasińskim, kanoniku katedralnym z Gniezna²³. „Pater Laurentius Bocheński/bibliothecam ex fundamentis/eduxit 1758”,

¹⁷ WiMBPB, Zbiory Specjalne, *Bernardyna. Projekty dekoracyjne do Sali Bernardyńskiej*, sygn. 982(2) 1937. Wykonane czarnym tuszem napisy (skala 1:1) mają nakłucia, dzięki którym przeniesiono je na ściany tak zwaną metodą „przepróchy”. J. Rupniewski zaprojektował też barwne inicjały dodatkowo dekorowane złotą farbą.

¹⁸ E. Szymańska, *Nowe badania nad Bartłojem z Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, 7 (1976-1979) [druk 1986] s. 268-284.

¹⁹ *Kronika Bernardynów Bydgoskich*, wyd. ks. K. Kantak, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 33 (1907), s. 43.

²⁰ Mincer, *Biblioteka Bernardynów*, s. 230.

²¹ Tamże, s. 229.

²² Tamże, s. 230-231.

²³ Tamże, s. 231.

upamiętniająca gwardiana bernardyńskiego Wawrzyńca Bocheńskiego, dzięki któremu w czasie przebudowy skrzydła klasztornego, w połowie XVIII wieku biblioteka znalazła się w wyremontowanym pomieszczeniu²⁴.

Elementami stałymi, które uzupełniły wystrój były drewniane okładziny. Najbardziej dekoracyjną oprawę zyskało wejście do pomieszczenia. Otrzymało formę neogotyckiego portalu. W szerokich ościeżach osadzono dwuskrzydłowe, płycinowo-ramowe drzwi. Nad nimi (od strony wejścia i od strony Biblioteki Bernardynów) umieszczono prostokątne supraporty zamknięte profilowanymi belkowaniami. Pole supraporty zdobią delikatne, profilowane w łuki ostre listwy. W dolnej części widnieje napis: „BIBLIOTHECA BERNARDINA”. Środkowe pole supraporty od strony wejścia wypełnia zamknięty łukiem, malowany na sklejce obraz z wizerunkiem skupionego na lekturze bernardyna²⁵ (il. 5). Ostatecznie otrzymał on rysy ks. Jana Kleina, historyka, archiwisty i bibliotekarza²⁶ (il. 6). Na drugim planie J. Rupniewski namalował sylwety dwóch bydgoskich świątyń – z prawej strony kościoła pobernardyńskiego (gdzie księgozbiór powstał), z lewej kościoła farnego (gdzie był przechowywany na przełomie XIX i XX wieku). Uhonorowanie ks. J. Kleina nie było przypadkowe. Jako młody wikary przeglądał przechowywane w kościele farnym pozostałości po bernardyńskim księgozbiórze i na polecenie dyrektora W. Belzy, jako kustosz biblioteki, je porządkował²⁷. Sugestywny opis tego, co ks. J. Klein zobaczył otwierając: „drzwiczki w pilastrze łuku triumfalnego”²⁸, mogły zainspirować W. Zabielskiego i J. Rupniewskiego do aranżacji pomieszczenia znajdującego się w skraju południowo-zachodnim Biblioteki Bernardynów (il. 7). Wejście do niego ujęto w drewniane ościeża, w których wycięto

²⁴ Tamże, s. 223.

²⁵ Zachowane szkice projektowe pokazują, że pierwotnie J. Rupniewski planował w dekoracyjną supraportę dekorowaną łukami ostrymi wpisać napis: „BIBLIOTHECA BERNARDINA”, pojawia się też wizerunek zakonnika o młodzieńczych rysach, zob.: WiMBPB, Zbiory Specjalne, *Bernardyna. Projekty dekoracyjne do Sali Bernardyńskiej*, sygn. 982(2) 1937.

²⁶ Jan Klein, ks., w: *Bydgoski słownik biograficzny*, red. J. Kutta, t. I, Bydgoszcz 1994, s. 65. Ksiądz Jan Klein (1885-1940) od 1920 roku oprócz posługi duchownego, pełnił stanowisko archiwariusza miejskiego, od 1921 roku był zastępcą dyrektora Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy W. Belzy, a w 1923 roku został pierwszym dyrektorem bydgoskiego Muzeum Miejskiego. W 1925 roku zrezygnował z funkcji urzędniczych i zajął się pracą duszpasterską, jako proboszcz. Najpierw w Czeszewie, a od 1926 roku do wybuchu II wojny światowej w Chomętowie.

²⁷ Ks. J. Klein, *Biblioteka Bernardynów w Bydgoszczy*, w: *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, red. W. Belza i T. Brandowski, Bydgoszcz 1931, s. 66-74. Zob. tamże: s. 66-67: „Fara udzielała mi pierwszych wiadomości z zakresu sztuk pięknych, paleografii... (...) Były jeszcze inne rzeczy, które mnie intrygowały: oto drzwiczki w pilastrze łuku triumfalnego. (...) Ale wreszcie nadeszła ta chwila, kiedy kościelny zaszczycił mnie pełnią zaufania – pozwolił mi wejść temi drzwiami do jego sanktuarium. (...) Rozejrzawszy się lepiej zauważyłem jakieś księgi porzucane po ziemi... Zaciekały mnie bardzo folianty, oprawne w deski, piękne, brązowe okucia. (...)”; s. 73: „Jakżeż rozkoszą było dla mnie, gdy po wielu latach jako kustosz bydgoskiej Biblioteki Miejskiej otrzymałem zlecenie od dyrektora Belzy skatalogowania Biblioteki Bernardynów! Starych przecież znajomych spotkałem i mogłem te szacowne księgi wydobyć z kurzu, brudu, zapomnienia i dać im należne pomieszczenie”.

²⁸ Tamże, s. 66.

Il. 6. Wejście do Biblioteki Bernardynów.
Nad wejściem wizerunek ks. Jana Kleina
(autor J. Rupniewski), na ścianie z prawej strony
portret Tomasza Ujejskiego,
stan obecny, fot. A. Wysocka, 2022

Il. 7. Pomieszczenie w skraju południowo-zachodnim
Biblioteki Bernardynów, stan obecny,
fot. A. Wysocka, 2022

rozglifiony otwór zamknięty łukiem ostrym²⁹. We wnętrzu umieszczono na konsoli późnogotycką rzeźbę Niezidentyfikowanej Świętej³⁰ i XVII- wieczną skrzynię pochodzącą ze zbiorów bydgoskiego kolekcjonera Romana Stobieckiego³¹. Po obu

²⁹ Malewski, *Bibliotheca Bernardina*, s. 55: „ (...) ostrołukowe przejście do zacisznego krużganka z misterną kratą”. Obecnie krata nie istnieje. Pierwotnie do pomieszczenia prowadziła osobna klatka schodowa, komunikująca pomieszczenie z parterem, dziś nieistniejąca.

³⁰ Pierwotne pochodzenie rzeźby nie jest znane, prawdopodobnie jest rzeźbą ołtarzową, być może pochodzi dawnego wyposażenia kościoła farnego?

³¹ Skrzynia obecnie stoi po prawej stronie wejścia do Biblioteki Bernardynów. Wnętrze pomieszczenia w 1946 roku wzbogacono witrażem autorstwa Edwarda Kwiatkowskiego, przedstawia-

stronach głównego pomieszczenia Biblioteki Bernardynów ustawiono drewniane regały z wolnym dostępem do książek. Jeden z nich, ustawiony na osi wejścia, został dodatkowo ozdobiony herbem Bydgoszczy i herbem rodu Kościeleckich, umieszczonymi we wspólnej, drewnianej ramie³². Cenne dokumenty eksponowane były w przeszklonych gablotach ustawionych w skraju północnym (pod zegarem i obrazem z wizerunkiem św. Antoniego, o których poniżej) i w skraju południowym (pod barokową rzeźbą Niezidentyfikowanego Świętego, ustawionego na konsoli)³³. Dwa duże okna, doświetlające Bibliotekę Bernardynów, otrzymały drewniane oprawy z dekoracją wykorzystującą elementy ażurowe i łuki ostre. Pod jednym z nich ustawiono drewniany, stylizowany na średniowieczny pulpit wykorzystujący w dekoracji motyw pinakli i prosty taboret. Nad nim, między oknem a ścianą powieszono lampę witrażową zamkniętą od góry dekoracyjnymi wimpergami. Na ścianie północnej, zamykającej pomieszczenie, powieszono zegar z wahadłem:

Angelus nuntiavit Mariae... wydzwania siedemnastowieczny staruszek bernardyński – zawieszony od perpetuum memoriam w tej sali. Tu do tych książek należał. Artysta [J. Rupniewski] wyszukał ten zegar gdzieś u antykwarza – i zawiesił w tej sali. A pod zegarem wymalował św. Antoniego. (...) Oto penduł zegara przesuwają się wzdłuż serca Świętego, które bijąc rytmem życia ożywia te omszałe foljanty na półkach porozmieszczane (...)³⁴.

Wnętrze uzupełnił jeszcze jeden zegar z globusem zaprojektowany przez J. Rupniewskiego. Ściany ozdobiono rysunkami i grafikami³⁵, oraz późnobarokowym obrazem z wizerunkiem św. Antoniego³⁶. Oryginalnym elementem wystroju jest model statku pływającego w XVIII wieku po Wiśle i Brdzie, ufundowany przez miejscowy Cech Malarski. To kopia szyldu kupca kolonialnego z Piotrkowa, który znajdował się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie³⁷. Ustawienie go we wnętrzu

jącem siedzącego przed pulpitem bernardyna, którego od pracy nad księgą oderwała wizja Ukrzyżowanego, pokazana na drugim planie. W dolnej części kompozycji umieszczono napis: „IN NOMINE TUO DULCIS JESU”.

³² WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, Pismo W. Belży do J. Rupniewskiego z 7 grudnia 1935 roku, w nim prośba o projekt herbów rodu Kościeleckich i miasta Bydgoszczy.

³³ Rzeźba według tradycji pochodzi z pierwszego kościoła pw. Świętej Trójcy (XVI-XIX wiek), na którego miejscu wzniesiono na początku XX wieku świątynię pod tym samym wezwaniem.

³⁴ W. Belża, *Kroniki Bydgoskie. Pomnik przeszłości Bydgoszczy. Biblioteka Bernardyńska*, „Kurjer Warszawski”, nr 110, 22 kwietnia 1936, s. 8. Zegar z malowaną tarczą, z wizerunkiem Chronosa, w górnej części jest zamknięty łukiem pełnym, w polu którego znajduje się namalowany herb franciszkański. Przyjęto, że pochodzi z dawnego klasztoru Bernardynów. Wskazane byłyby szczegółowe badania, które określiłyby wiek i ewentualną proveniencję zegara. Obecnie zegar i obraz z wizerunkiem św. Antoniego prezentowane są oddzielnie. O zegarze zob.: Z. Kowalkowski, *Sanktuarium wiedzy Bernardynów bydgoskich. Wśród białych kruków nowootwartej biblioteki*, „Express Poranny”, nr 95, 4 kwietnia 1936, s. 5.

³⁵ Widoczne są na fotografiach archiwalnych, zob.: WiMBPB, Zbiory Specjalne, Biblioteka Bernardynów, sygn. DżS XVI, 1.20. Niestety ich jakość nie pozwala na identyfikację.

³⁶ Obraz obecnie znajduje się w Sali Królewskiej.

³⁷ WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, List W. Belży do Stanisława Lorenca, wicedyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie z 3 kwietnia 1936 roku: „(...) prosimy o wypożyczenie naszej bibliotece dwóch fotografii statków gdańskich. (...) Chciałbym mieć model ta-

Biblioteki Bernardyńskiej tak tłumaczył prezydent Bydgoszczy Leon Barciszewski, dziękując Cechowi Malarskiemu za ich dar: „To pamiątka mająca symbolizować odwieczne dążenia Bydgoszczy do morza – w tej Sali bernardyńskiej – pomniku przesławnej historii miasta – będzie miała specjalne, wymowne znaczenie”³⁸.

Z nowych wnętrz dla księgozbioru Biblioteka Miejska była bardzo dumna – odwiedzających Bydgoszcz gości oprowadzano po pomieszczeniu stylizowanym na średniowieczne skryptorium. Zainteresowanie Biblioteką Bernardynów miało znaczenie dla kolejnych projektów, czyli dla zaaranżowania sali z cennymi rękopisami i dokumentami znajdującymi się w bibliotecznych zbiorach. W lutym 1936 roku wnętrza obejrzał wojewoda pomorski Stefan Kiriklis³⁹, natomiast w lipcu, w towarzystwie prezydenta miasta Leona Barciszewskiego i dyrektora W. Bełzy Bibliotekę Bernardynów zobaczył kard. August Hlond⁴⁰.

Prace koncepcyjne dotyczące pomieszczenia przylegającego do Biblioteki Bernardynów rozpoczęły się pod koniec 1936 roku. J. Rupniewski tak pisał w liście do dyrektora W. Bełzy:

(...) ja już ją widzę...wczoraj byłem w Oliwie w kościele gdzie masę rzeczy da się zaadaptować tylko, żeby nam zrobili takie sklepienie (...) a zamiast dwóch znajdujących się takie jedno okno...choć jak się ustawi gablotę i pokaże prezydentowi to on to każe zrobić⁴¹.

W pomieszczeniu o powierzchni 20,8 m², miały być eksponowane najcenniejsze zbiory Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy – przede wszystkim rękopisy i historyczne dokumenty. Dla ich właściwego przechowywania J. Rupniewski zamierzał zaprojektować gablotę w wąskich szufladach, ozdobioną w górnej części nadstawką z wizerunkami królów polskich (od lewej: Kazimierza Wielkiego, Stefana Batorego i Stanisława Augusta Poniatowskiego). Jedno z okien w sali miało zostać zabudowane oprawą drewnianą w formie baldachimu (nazywanego przez J. Rupniewskiego „cyborium”), pod którym planowano umieścić pulpit, służący prezentacji Biblii, nad nim w glorii miał być umieszczony „autograf św. Andrzeja Boboli, a na zapleczu rękopis Roty”⁴².

Najcenniejsze rękopisy, którymi mogła poszczycić się bydgoska Biblioteka Miejska pochodziły z daru przekazanego w 1934 roku przez poznańskiego praw-

kiego statku do wiernego odtworzenia”; List Stanisława Gebethnera, kustosa Muzeum Narodowego w Warszawie do W. Bełzy z 4 sierpnia 1936 roku: „(...) okręt / nr inw. 17869, to zabytek z XVII wieku, jest wywieszką kupca kolonialnego z Piotrkowa”.

³⁸ Tamże, List L. Barciszewskiego, prezydenta Bydgoszczy do Jana Kaźmierczyka, cechmistrza Cechu Malarskiego w Bydgoszczy z 24 czerwca 1936 roku.

³⁹ *W piątek przybył do Bydgoszczy pan wojewoda pomorski*, „Dziennik Bydgoski”, nr 46, 25 lutego 1936, s. 8.

⁴⁰ *Wizyta J. E. Kardynała Hlonda w celi bernardyńskiej*, „Dziennik Bydgoski”, nr 154, 5 lipca 1936, s. 11.

⁴¹ WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, List J. Rupniewskiego do W. Bełzy z 26 grudnia 1936. W liście J. Rupniewski naszkicował swoją wizję wnętrza Sali Królewskiej zainspirowany wizytą w opactwie Cystersów w Oliwie.

⁴² WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, List J. Rupniewskiego do W. Bełzy z 3 sierpnia 1937 roku. W liście J. Rupniewski naszkicował projekt baldachimu i pulpitu z rozmieszczeniem obiektów ze zbiorów Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy.

nika Kazimierza Kierskiego. Kolekcja zawierała około 2662 dokumenty, w tym 15 pergaminowych. W jej skład wchodziło archiwum rodziny Kierskich (XVIII-XX wiek), dokumenty, listy i autografy postaci ze świata polityki i kultury (XVI-XX wiek), listy i dokumenty królów polskich i członków ich rodzin (XIV-XIX wiek)⁴³. Ofiarodawca tak tłumaczył swoją decyzję:

Po zagarnięciu Bydgoszczy, zaborca chciał uczynić z niej główny bastion niemieczyny na całe Pomorze. (...) Obecnie, kiedy Bydgoszcz znowu odzyskała polski charakter, powinna stać się ośrodkiem kultury polskiej na całą Polskę Zachodnią. W tym stanie rzeczy, pragnąłbym, aby mój zbiór, zawierający między innymi, tyle zabytków pomorskich, świadczył właśnie tutaj, w Bydgoszczy, przed swoimi i obcymi (szczególnie może przed obcymi) nie tylko o minionej chwale i potędze Rzeczypospolitej, lecz także o odwiecznej przynależności Ziemi Pomorskiej do Polski⁴⁴.

W symboliczny sposób J. Rupniewski „utrwalił” moment przekazania kolekcji do zbiorów Biblioteki Miejskiej. Nad wejściem do gabinetu dyrektora W. Bełzy, od strony Sali Królewskiej, w zamkniętym łukiem ostrym portalu umieścił malowany na sklepcie podwójny portret. W ujęciach popiersiowych zostali pokazani Witold Bełza (po lewej), trzymający w prawej dłoni oprawną księgę i Kazimierz Kierski (po prawej) rozkładający rękopis z pieczęcią (il. 8). Obaj panowie, ubrani

Il. 8. Wizerunek W. Bełzy (po lewej stronie) i K. Kierskiego (po prawej stronie) (autor J. Rupniewski), stan obecny, fot. A. Wysocka, 2022

⁴³ J. Eis, *Kazimierz Kierski i jego kolekcja*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski”, (1996) nr 1, s. 45.

⁴⁴ K. Kierski, *Autografy i pieczęcie królewskie*, „Przegląd Bydgoski”, (1937) z. 3/4, s. 137-138.

w historyczne stroje, z uwagą studiują cenny pergamin. Nie udało się przykryć pomieszczenia sklepieniem. Zastąpił je belkowy strop, pośrodku którego zawieszono mosiężny, wieloramienny żyrandol wykonany w miejscowej pracowni odlewniczej Józefa Zawitaja, który ufundowali pracownicy biblioteki⁴⁵. A. Czarnecki wykonał według projektów J. Rupniewskiego gablotę z wizerunkami władców Polski⁴⁶, baldachim, pulpit i siedzisko oraz oprawę drugiego okna (w stylu dekoracji okiennych w Bibliotece Bernardynów) (il. 9,10). Wystrój uzupełnił XVII- wieczny portret z wizerunkiem biskupa kijowskiego Tomasza Ujejskiego, pochodzący ze zbiorów prywatnych J. Rupniewskiego⁴⁷.

Il. 9. Gablota z wizerunkami władców Polski, fotografia z drugiej połowy lat 30. XX wieku, autor P. Wiszniewski, ze zbiorów WiMBPB

⁴⁵ WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, Pismo z 12 lutego 1936 roku. Pracownicy Biblioteki Miejskiej z comiesięcznych pensji przeznaczali kwotę na zakup żyrandola.

⁴⁶ Na pulpicie gabloty umieszczono płaskorzeźbione godło Polski i herb Bydgoszczy oraz napis: „Bidgostia nobis sincere dilecta”.

⁴⁷ WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, Spis rzeczy darowanych przez Jerzego Rupniewskiego Bibliotece Bernardyńskiej (Sala Bernardyńska) z 1 grudnia 1936 roku. Obraz z wizerunkiem biskupa był depozytem: „Portret biskupa z Rupniewa Ujejskiego wyłączam, gdyż stanowi część innych pamiątek rodzinnych, ale pozostawiam go w depozycie tymczasowym z przeznaczeniem do Sali monarszej w Bibliotece Miejskiej”.

Do obu wnętrz wpada przytłumione światło, które z jednej strony ma chronić cenne książki i rękopisy, z drugiej wprowadza kameralny klimat (il. 11). To zasługa witraży:

(...) w okna wprawiono piękne witraże. Robił je młody, lecz wielce utalentowany witrażysta bydgoski p. Kwiatkowski. Sprowadza szkło z zagranicy na miejscu wykonuje witraże sam w myśl własnych projektów⁴⁸.

Il. 10. Fragment Sali Królewskiej, stan obecny, fot. A. Wysocka, 2022

Il. 11. Projekt witraża z wizerunkami królów Bolesława Chrobrego i Kazimierza Wielkiego, autor E. Kwiatkowski, 1936, ze zbiorów WiMBPB

⁴⁸ *Biblioteka sprzed 400 lat. Wznowienie księgozbioru Bernardynów Bydgoskich w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy*, „Kurier Bydgoski”, nr 149, 28 czerwca 1936, s. 11, fotografia ilustrująca artykuł prezentuje witraż, którego obecnie nie ma w wystroju Biblioteki Bernardynów, prawdopodobnie znajdował się w pomieszczeniu w skraju południowo-zachodnim, został zniszczony w czasie II wojny światowej i zastąpiony w 1946 roku przez przedstawienie zakonnika pracującego nad księgą autorstwa E. Kwiatkowskiego.

W zamyśle witrażysty sceny nawiązywały do treści zawartych w księgach z zakonnej biblioteki i do rękopisów z kolekcji K. Kierskiego:

Na małych prostokątnych szybach namalowałem wizerunki królów związanych z historią miasta, oraz czołowych przedstawicieli nauki i literatury polskiej z Rejem i Kopernikiem na czele. Do tego samego wnętrza wkomponowałem dwie niewielkich wymiarów religijne sceny nawiązujące obrazową treścią do tematyki licznych ksiąg i inkunabułów stojących poniżej na półkach⁴⁹.

Witraże doświetlające Bibliotekę Bernardynów dzielą się na dwie grupy tematyczne, różni je technika wykonania. Pierwsza, to dwie kwatery o tematyce religijnej: Boże Narodzenie i Złożenie do grobu. Postaci na witrażach mocno obrysowuje ołowiany kontur, kolory są bardzo intensywne, co upodabnia je do gotyckich realizacji. Prostokątne kwatery umieszczono centralnie w szybach okiennych podzielonych ołowianą siatką na prostokątne pola. Górna część okien zamknięta została łukami ostrymi⁵⁰. Kolejne witraże, o większej przezroczystości to malowane na szkłe portrety: królów – Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, poety Mikołaja Reja, astronoma Mikołaja Kopernika. W Sali Królewskiej okna ozdobiły witrażowe portrety władców: Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, oraz bohaterów: Tadeusza Kościuszki i Henryka Dąbrowskiego. Prostokątne kwatery z portretami popiersiowymi umieszczone są w dolnych częściach skrzydeł okiennych i ujęte w geometryczne podziały. Okna wypełniono szybkami o kolorze bursztynu, zamykając kompozycje łukami ostrymi⁵¹.

Późnym latem 1937 roku Sala Królewska była ukończona. Dyrektor W. Bełza, nieobecny podczas ostatnich dni aranżacji tego pomieszczenia, tak pisał do J. Rupniewskiego, kiedy zobaczył efekt końcowy:

Przyjechałem – zobaczyłem – i jestem olśniony. Ślicznie wypadło to wszystko (mamy to panu do zawdzięczenia) – jestem dumny, że udało się stworzyć taką piękną atmosferę „starości”. (...) Pozostawimy po sobie piękną pamiątkę Bydgoszczy⁵².

W uznaniu zasług prezydent miasta Leon Barciszewski przeznaczył jedno z bibliotecznych pomieszczeń na pracownię artystyczną Jerzego Rupniewskiego⁵³. W takim stanie Biblioteka Bernardynów i Sala Królewska przetrwała do wybuchu II wojny światowej.

⁴⁹ E. Kwiatkowski, *Droga do sztuki pomorskiego witrażysty* (rękopis), Toruń 1955, Biblioteka Główna UMK, Rękopisy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, sygn. 1267/1/III, s. 33.

⁵⁰ Do nich nawiązuje opisany wyżej witraż z zakonnikiem pracującym nad księgą z 1946 roku, również autorstwa E. Kwiatkowskiego (zob. przypis nr 30).

⁵¹ Kwiatkowski, *Droga do sztuki*, s. 33. Witraże powstały w pracowni Michała Brzezińskiego w Szamotułach, wg proj. E. Kwiatkowskiego.

⁵² WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, List W. Bełzy do J. Rupniewskiego z 13 sierpnia 1937 roku. W liście W. Bełza wyraża też nadzieję, że w najbliższej przyszłości wystrój Sali Królewskiej zostanie uzupełniony o malowidła ściennie autorstwa J. Rupniewskiego. Do realizacji nie doszło.

⁵³ WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, List J. Rupniewskiego z 1 grudnia 1936 roku do prezydenta L. Barciszewskiego.

Post scriptum...

Lata niemieckiej okupacji znacznie zubożyły księgozbiór bydgoskiej księżnicy⁵⁴. Wystrój obu pomieszczeń ucierpiał w niewielkim stopniu. Kapitałnego remontu, przeprowadzonego pod nadzorem konserwatorskim Biblioteka Bernardynów i Sala Królewska doczekały się w latach 80. i 90. XX wieku⁵⁵. Elementy historyczne zachowano, niektóre obiekty zmieniły miejsce eksponowania. Otwarte regały zastąpiono zamykanymi szafami chroniącymi zbiory przed zniszczeniem i kradzieżą. Wystrój Sali Królewskiej uzupełniono o obraz autorstwa J. Rupniewskiego *Wnętrze Biblioteki Bernardynów* z końca lat 30. XX wieku i o fotel, na którym zasiadał prezydent Ignacy Mościcki podczas uroczystego odsłonięcia pomnika Henryka Sienkiewicza w Bydgoszczy. Mimo zmian aranżacyjnych, dotyczących przede wszystkim zabytków ruchomych, oba wnętrza są wierne pierwotnym założeniom pomysłodawców i twórców z drugiej połowy lat 30. XX wieku.

Biblioteka Bernardynów i Sala Królewska pozostają jedną z najoryginalniejszych pamiątek po latach międzywojennych w Bydgoszczy. Oprócz funkcji podstawowych, do których pomieszczenia zostały przeznaczone – efektownej oprawy dla bezcennych dzieł pochodzących ze zbiorów dawnej biblioteki zakonnej i z prywatnej kolekcji Kazimierza Kierskiego – wpisano w nie treści symboliczne. Bydgoszcz, silnie zgermanizowana⁵⁶, odbudowywała swoje poczucie przynależności do Polski, w czym przypomnienie o bezcennej bibliotece zakonnej było bardzo pomocne. Propagandowa rola tego przedsięwzięcia dotyczyła nie tylko zbiorów Biblioteki Miejskiej i podniesienia jej prestiżu wśród innych polskich księżnic. „Historyczna” aranżacja wnętrz nawiązywać miała do przeszłości sprzed zaborów. Oryginalnych przestrzeni historycznych było w mieście niewiele⁵⁷. Polskim mieszkańcom, którzy przybywali do Bydgoszczy po 1920 roku, brakowało obiektów sprzed panowania pruskiego. Nie istniały rozebrane pod koniec XIX wieku zabudowania klasztoru Karmelitów ani średniowieczny zamek. Kostium stylowy miasto zawdzięczało intensywnej rozbudowie w XIX i na początku XX wieku, czym zasłużyło sobie na miano „klein Berlin”. Ciężąca przez cały okres międzywojenny ku Pomorzu Bydgoszcz doczekała się zmiany granic administracyjnych dopiero w 1938 roku⁵⁸ – stąd obecność w Bibliotece Bernardynów modelu łodzi

⁵⁴ Eis, *Kazimierz Kierski*, s. 46. Z kolekcji K. Kierskiego zachowało się ok. 25% pierwotnego zasobu; Mincer, *Biblioteka Bernardynów*, s. 225. Podczas okupacji Niemcy wywieźli 89 inkunabułów i druków do Dębowa (powiat wyrzyski), gdzie w lutym 1945 roku spłonęły podczas działań wojennych.

⁵⁵ WiMBPB, Materiały z Archiwum WiMBPB, Biblioteka Bernardyńska. Demontaż i zabezpieczenie, 1984; WiMBPB, Materiały Działu Administracji, Renowacja wystroju wnętrz i wyposażenia Sali Królewskiej i Bernardyńskiej, 1993.

⁵⁶ J. Kutta, *Spółeczeństwo Bydgoszczy w latach 1920-1939*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 1 (1920-1939), red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 177.

⁵⁷ Zimna-Kawecka, *Działalność konserwatorska*, s. 151-201.

⁵⁸ R. Sudziński, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju Bydgoszczy w II Rzeczypospolitej (1920-1939)*, w: *Historia Bydgoszczy*, s. 41. Zmiana granic województw, w wyniku których Bydgoszcz weszła w skład województwa pomorskiego nastąpiła na podstawie uchwały z 12 czerwca 1937 roku – o zmianie granic województw pomorskiego, poznańskiego, warszawskiego i łódzkiego (DzURP 1937, nr 46, poz. 360) z mocą obowiązującą od 1 kwietnia 1938 roku.

ufundowanej przez Cech Malarzy. Tradycję historyczną i kulturową Bydgoszczy pomagały odbudowywać takie przedsięwzięcia, jak kreacja Biblioteki Bernardynów i Sali Królewskiej w Bibliotece Miejskiej.

Historia powstania i aranżacji tych dwóch pomieszczeń pozwala na odczytanie treści – dzisiaj zatartych, a bardzo ważnych w kontekście tożsamości miasta, które po okresie zaborów konsekwentnie odkrywało swoją przeszłość i co może najważniejsze, budowało poczucie przynależności do odrodzonej Rzeczypospolitej. To również pamięć o ludziach, bez których te procesy nie byłyby możliwe. Szlachetny gest kard. Augusta Hlonda, który wizytą latem 1936 roku w bydgoskiej Bibliotece Miejskiej potwierdził akceptację dla miejsca przechowywania bezcennego pobernardyńskiego zbioru oraz szlachetny dar Kazimierza Kierskiego zostały docenione i stworzono dla nich w Bydgoszczy godną oprawę.

Witold Bełza wpisał takie słowa do *Księgi Pamiątkowej Jerzego Rupniewskiego*:

„In magnis voluisse sat est”. ...Może kiedyś – gdy nas już na świecie nie będzie – przyznają potomkowie tych, którzy byli świadkami narodzin tej Sali Bernardyńskiej i związanej z nią genetycznie pracowni jej twórcy – że w ukochaniu przeszłości Bydgoszczy nie dali się wyprzedzić ci, którzy acz nie bydgoszczanie z urodzenia, mogli przywiązać się do miasta, z którym ich losy wiązały – mogli je pokochać (...) wychodząc z założenia, że obowiązkiem prawdziwego obywatela i wiernego syna Ojczyzny polskiej jest pracować z całym poświęceniem dla Polski, niepokrwawionej już – na szczęście – zaborczymi granicami. (...) Sala Bernardyńska wraz z jej sławnym księgozbiorem – wskrzeszony (miłującymi rękami) pomnik wielkiej przeszłości Kazimierzowego Grodu⁵⁹.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Biblioteka Główna UMK w Toruniu

sygn. 1267/1/III, s. 33, Rękopisy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Edward Kwiatkowski, *Droga do sztuki pomorskiego witrażysty* (rękopis), Toruń 1955.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy

Akta Zarządu Miejskiego w Bydgoszczy, Sprawozdania Roczne, 1920-1925.

Akta Zarządu Miejskiego w Bydgoszczy, Sprawozdania Roczne, 1935-1939.

Archiwum WiMBPB, Biblioteka Bernardyńska. Demontaż i zabezpieczenie, 1984.

Materiały Działu Administracji, Renowacja wystroju wnętrz i wyposażenia Sali Królewskiej i Bernardyńskiej, 1993.

Zbiory Specjalne, *Bernardyna. Projekty dekoracyjne do Sali Bernardyńskiej*, sygn. 982(2), 1937.

Zbiory Specjalne, Biblioteka Bernardynów, sygn. DżS XVI, 1.20.

⁵⁹ WiMBPB, AZMB, Sprawozdania Roczne, 1935-1939, Wpis dyrektora W. Bełzy do Księgi Pamiątkowej Jerzego Rupniewskiego z 10 listopada 1936 roku.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Kartoteka Meldunkowa Miasta Bydgoszczy: Czarnecki Anastazy.

Kartoteka Meldunkowa Miasta Bydgoszczy: Zabielski Wiktor.

Dokumentacja konserwatorska

Kujawsko-Pomorski Konserwator Zabytków w Toruniu/delegatura w Bydgoszczy

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, Stary Rynek 24, Karta Ewidencyjna Zabytku Architektury i Budownictwa, oprac. E. Sekuła-Tauer, 1995.

Budynek Sądu, ob. biblioteka, ul. Długa 41, Karta Ewidencyjna Zabytku Architektury i Budownictwa, oprac. A. Klugowska, 2001.

Prasa

Bełza Witold, *Kroniki bydgoskie. O bydgoskiej bibliotece pobernardyńskiej*, „Kurjer Warszawski”, nr 11, 11 stycznia 1932, s. 7-8.

Bełza Witold, *Kroniki Bydgoskie. Pomnik przeszłości Bydgoszczy. Biblioteka Bernardyńska*, „Kurjer Warszawski”, nr 110, 22 kwietnia 1936, s. 8.

Brandowski Teodor, *Wskrzeszone dzieło Bernardynów bydgoskich. Dzieje i losy cennego księgozbioru z XVI wieku t.zw. „Bibliotheca Bernardina”*, „Dziennik Bydgoski”, nr 81, 5 kwietnia 1936, s. 15.

Kowalkowski Zygfryd, *Sanktuarium wiedzy Bernardynów bydgoskich. Wśród białych kruków nowootwartej biblioteki*, „Express Poranny”, nr 95, 4 kwietnia 1938, s. 5.

Biblioteka sprzed 400 lat. Wznowienie księgozbioru Bernardynów Bydgoskich w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy, „Kurier Bydgoski”, nr 149, 28 czerwca 1936, s. 11.

W piątek przybył do Bydgoszczy pan wojewoda pomorski, „Dziennik Bydgoski”, nr 46, 25 lutego 1936, s. 8.

Wizyta J. E. Kardynała Hlonda w celi bernardyńskiej, „Dziennik Bydgoski”, nr 154, 5 lipca 1936, s. 11.

Opracowania

Bydgoski słownik biograficzny, red. J. Kutta, t. I-II, Bydgoszcz 1994-1995.

Eis Justyna, *Kazimierz Kierski i jego kolekcja*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski”, (1996) nr 1, s. 44-55.

Frycz Jerzy, *Wspomnienie pośmiertne: Edward Kwiatkowski (1904-1971)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 6 (1977) z. 77, s. 11-13.

Kierski Kazimierz, *Autografy i pieczęcie królewskie*, „Przegląd Bydgoski”, (1937) z. 3/4, s. 137-138.

Klein Jan, ks., *Biblioteka Bernardynów w Bydgoszczy*, w: *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, red. W. Bełza i T. Brandowski, Bydgoszcz 1931, s. 66-74.

Kronika Bernardynów Bydgoskich, wyd. ks. K. Kantak, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 33 (1907) s. 1-333.

Kutta Janusz, *Spółeczeństwo Bydgoszczy w latach 1920-1939*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 1 (1920-1939), red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 177-231.

Malewski Zygmunt, *Bibliotheca Bernardina*, „Przegląd Bydgoski”, (1936) z. 3-4, s. 53-66.

Mincer Franciszek, *Biblioteka bernardynów bydgoskich i jej ofiarodawcy*, „Kronika Bydgoska”, 11 (1989) [druk 1991] s. 221-236.

- Ociepa Jolanta, *Katalog inkunabułów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1999.
- Pokorzyńska Elżbieta, *Z dziejów introligatorni Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. W. Belzy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2013.
- Polski słownik biograficzny*, t. XXXIII, red. H. Markiewicz, Wrocław-Kraków 1991-1992.
- Rył Jadwiga, *Losy Biblioteki Bernardynów w Bydgoszczy po kasacie klasztoru w świetle odnalezionych dokumentów*, „Studia Gnesnensia”, 7 (1982-1983) [druk 1983] s. 337-348.
- Sarnowska Klara, *Bibliotheca Bernardina*, w: *Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903-1963*, red. J. Wiśniowski, Bydgoszcz 1965, s. 69-80.
- Sójkowska Danuta, *Roman Stobiecki – bydgoski kolekcjoner*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, (2000) z. 5, s. 48-59.
- Sudziński Ryszard, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju Bydgoszczy w II Rzeczypospolitej (1920-1939)*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 1 (1920-1939), red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 25-46.
- Szmańda Edward, *Rozwój i stan bydgoskiej Biblioteki Bernardyńskiej*, „Kronika Bydgoska”, 6 (1974-1975) [druk 1982] s. 211-224.
- Szmańda Edward, *Nowe badania nad Bartłomiejem z Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, 7 (1976-1979) [druk 1986] s. 268-284.
- Wysocka Agnieszka, *Z dziejów bydgoskich witraży – realizacje Edwarda Kwiatkowskiego*, „Kronika Bydgoska”, 38 (2017) s. 263-273.
- Zimna-Kawecka Karolina, *Działalność konserwatorska na terenie Bydgoszczy w latach 1920-1939*, „Kronika Bydgoska”, 28 (2006) [druk 2007] s. 151-201.

**SZLACHETNA OPRAWA BIBLIOTEKI BERNARDYNÓW
I SALI KRÓLEWSKIEJ. PRZEBUDOWA I NOWY WYSTRÓJ CZĘŚCI
POMIESZCZEŃ BIBLIOTEKI MIEJSKIEJ W BYDGOSZCZY
Z LAT 1934-1937**

Streszczenie

W zbiorach Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy znajduje się od 1907 roku księgozbiór pochodzący z klasztoru Bernardynów. W latach 30. XX wieku dyrektor Witold Belza postanowił stworzyć we wnętrzach księżnicy pomieszczenie przypominające średniowieczne skryptorium, w którym bezcenne dzieła miały być przechowywane. W realizację projektu zaangażowani byli: Jerzy Rupniewski, malarz, Wiktor Zabielski, architekt, Edward Kwiatkowski, witrażysta, Anastazy Czarnecki, stolarz oraz miejscowe cechy rzemieślnicze i prywatni fundatorzy. Prace trwały od 1934 do 1936 roku. W tym samym czasie prawnik i kolekcjoner Kazimierz Kierski przekazał do zbiorów Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy kolekcję dokumentów i rękopisów. Dla nich w sąsiedztwie Biblioteki Bernardynów powstała tzw. Sala Królewska, nad wystrojem której pracował ten sam zespół projektantów. Została ona otwarta dla czytelników i zwiedzających w 1937 roku. Oba wnętrza, które szczęśliwie

przetrwały II wojnę światową, pozostają oryginalną pamiątką po czasach, kiedy miasto szukało swojej przedrozbiorowej historii, wpisując własną tożsamość w dzieje II Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: Bydgoszcz; Biblioteka Bernardynów; Sala Królewska; Biblioteka Miejska w Bydgoszczy; Witold Bełza; Jerzy Rupniewski; lata międzywojenne

EVA VESELOVSKÁ* – BRATISLAVA (SLOWAKEI)

HEILIGE FRAUEN IN DER MITTELALTERLICHEN MUSIKKULTUR AUS DEN QUELLEN VOM GEBIET DER SLOWAKEI¹

HOLY WOMEN IN THE MEDIEVAL MUSIC CULTURE FROM THE SOURCES FROM THE AREA OF SLOVAKIA

Abstract

Medieval chants celebrating the feasts of female saints can be divided into two major groups. The first group includes the repertoire of the mass liturgy, which, as a rule, is located in the *proprium de sanctis* part of the missals or graduals (or the so called *sequentiale*). The second, much more varied group consists of a repertoire of chants that are part of the liturgy of the hours (breviaries, antiphonaries, psalters). Ritus of Esztergom is documented by manuscripts from the late Middle Ages, especially from the 15th century, a smaller part from the 12th–14th century. The codices we have in Slovakia from the Middle Ages contain more or less Esztergom liturgical tradition, some of them show foreign influences. The central liturgy of the Esztergom rite is preserved in an extremely precise form especially in the notated manuscripts from Bratislava (Bratislava Missal I EC Lad. 3, the State Archive in Bratislava, Bratislava Antiphonaries I–IV). The Spiš codices show the Esztergom rite in a specific, regional

* Eva Veselovská – PhDr. Musikgeschichte, Institut Für Musikwissenschaft Der Slowakischen Akademie Der Wissenschaften

e-mail: eva.veselovska@savba.sk

<https://orcid.org/0000-0003-0027-9892>

¹ Die vorliegende Studie wurde im Rahmen der Projekte APVV-19 CANTUS PLANUS in der Slowakei: lokale Elemente – transregionale Verhältnisse [Cantus Planus in Slovakia: Local Elements – Transregional Connections], Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2020 – 2024 und VEGA 2/0006/21 Transregionale Verhältnisse der musikalischen Quellen aus dem Gebiet der Slowakei aus dem 12. – 17. Jahrhundert [Transregional Relations of musical Sources of sacred and secular Character from the territory of Slovakia dating back to 12th – 17th century], Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2021–2024.

version (Spiš Antiphonary Mss. No. 2, Spiš Graduale Mss. No. 1, Spišská Kapitula). Other Spiš manuscripts, preserved now in Budapest and Alba Julia, contain a number of specific features typical of Spiš (the library Batthyaneum Alba Julia: Breviary R. II. 46, Breviary R. III. 94, Breviary R. II. 102, Diurnale R. II. 125; Budapest: Breviary 63. 74. I. C Hungarian National Museum, Breviary 63. 84. C Hungarian National Museum). Among the feasts of medieval female saints, the most prominent was the liturgical celebration of the various feasts of the Virgin Mary. Among those feasts, then, the most important feasts were Purificatio BMV (2. 2.), Annuntiatio BMV (25. 3.), Visitatio BMV (usually 2. 7.), BMV de Nive (5. 8.), Assumptio BMV (15. 8.), Nativitas BMV (8. 9.), Praesentatio BMV (21. 11.) and Conceptio BMV (8. 12). Besides them, within the Esztergom *proprium de sanctis* the most important are those female saints, to whom a mass form accompanied by music notation is dedicated, or those for whom a specific liturgy of the hours have been created. In the extant manuscripts from Slovakia, the most distinguished are the following female saints: St. Agnes, St. Agatha, St. Cecilia, St. Lucia, St. Margaret, St. Mary Magdalene, St. Ursula, St. Catherine, St. Dorothea, St. Anne and St. Elizabeth.

Keywords: Middle Ages; music; female Saints; liturgy; Slovakia

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Die Grundlagen der mittelalterlichen Kirchenmusik in der Slowakei

Die mittelalterliche christliche Spiritualität und die ersten Heiligenkulte fußten auf den Grundlagen der jüdischen Religion, der römischen Kultur und später auch im Hinblick auf die historischen und politischen Voraussetzungen und Forderungen der ersten mittelalterlichen christlichen Staatsgebilde. Der westliche Strom der Christianisierung gelangte im 9. Jahrhundert in eine enge Beziehung zu dem neuen politischen Gebilde der Donauslawen – Großmähren. Der Hauptstrom der Christianisierung aus dem Westen (Metz – Aachen, Salzburg – Passau), repräsentiert durch fränkisch-germanische Priester, war zu jener Zeit konfrontiert mit den Interessen der zweiten Richtung der Ausbreitung des Christentums auf unserem Gebiet aus dem Osten (Konstantinopel, Thessaloniki). Während des gesamten 9. Jahrhunderts verzeichnen wir einen gewaltigen kulturellen, religiösen und politischen Aufschwung des Lebens der Bewohner Großmährens. Die politischen Pläne der ersten bedeutenden Persönlichkeiten der Slawen (Pribina, Kocel', Rastislav, Svätopluk) waren parallel begleitet von der Konstituierung der ersten kirchlichen Institutionen auf dem Gebiet der Slowakei. Das offizielle Recht, das Christentum zu verbreiten, erlangten zusammen mit dem fränkischen politischen Einfluss in unserem geografischen Raum um die Wende des 8. und 9. Jahrhunderts die Bistümer Passau und Salzburg (in Transdanubien bildete die Raab die Grenze, Diözesangrenzen an der Donau waren nicht festgelegt). Im 10. und 11. Kapitel der Schrift über die Bekehrung der Bayern und Karantanen (*De Conversione Bagaoriorum*

et Carantanorum)² wird der slawische Fürst Pribina erwähnt, der zu Ratbod und König Ludwig kam, wo er im Glauben unterrichtet wurde und sich taufen ließ. Im Zusammenhang mit seiner Herrschaft in Nitra (*Nitrava*) wird die Weihung der Kirche durch den Salzburger Erzbischof Adalram erwähnt (um das Jahr 829). Diese schriftliche Nachricht gilt als die erste schriftliche Erwähnung eines konkreten Kirchenbaues auf dem Gebiet der Slowakei (Nitra). Das erste weibliche, konkret das marianische Patrozinium wird gerade im Zusammenhang mit Fürst Pribina erwähnt. Nachdem ihn Mojmir aus der Herrschaft in Nitra verjagt hatte, weihte der Salzburger Bischof Liupram ihm an seiner neuen Wirkungsstätte am Plattensee die Kirche zu Ehren der heiligen Gottesmutter Maria. Berichte über die ersten Patrozinien auf Kocels Territorium (in der Umgebung von Mosaburg / Blatnohrad) haben wir im 13. Kapitel von *De Conversione Bagaoriorum et Carantanorum*. Danach weihte der Salzburger Erzbischof Adalwin im Jahr 865 die Kirchen des hl. Stephan (2), des ersten Märtyrers, des Erzengels Michael, des Evangelisten Johannes, der hl. Margaretha, des hl. Lorenz (Laurentius), des hl. Petrus und des Evangelisten Johannes. Die heilige Margaretha war somit die zweite bekannte weibliche Heilige, die im Rahmen der ältesten weiblichen Patrozinien der Zeit Großmährens auftauchte.³

Die mittelalterliche Liturgie auf dem Gebiet der Slowakei

Der genaue Ursprung und die Struktur der Liturgie aus der ältesten Zeit (9. – 11. Jahrhundert) können wegen der fehlenden Primärquellen nicht genau ermittelt, sondern teilweise nur vermutet werden. In den Hauptkultur- und Machtzentren Großmährens fanden Gottesdienste je nach der Beziehung des örtlichen weltlichen Vertreters zum Fränkischen bzw. Römischen oder Byzantinischen Reich statt. Den Dualismus der Verwendung der lateinischen und altslawischen Liturgie beeinflusste die Orientierung der kirchlichen Institutionen sowie konkreter Persönlichkeiten der kirchlichen oder weltlichen Macht. Die Position der lateinischen Kultur in Pannonien bei Pribina lässt sich anhand der Erwähnungen aus der zitierten Schrift *De Conversione Bagaoriorum et Carantanorum* verfolgen. Im Zusammenhang mit der erwähnten Marienkirche konstatiert die Schrift, dass der Salzburger Erzbischof Pribinas Priester Dominik erlaubt haben soll, in seiner Diözese die Messe „*litentiam concessid in sua diecesi missam canendi*“ zu singen.⁴

Nach dem Zerfall des Großmährischen Reiches zu Beginn des 10. Jahrhunderts gelangten die Kirchenverhältnisse und das Christentum in eine Übergangsperiode. Nach der Ankunft heidnischer magyarischer Stämme in unseren geographischen Raum beruhigte sich die Lage erst Ende des 10. Jahrhunderts. Der Haupt- und dominante Strom des kulturell-kirchlichen Einflusses führte in die neu entstehenden

² P. Ratkoš, *Pramene k dejinám Veľkej Moravy* [Quellen zur Geschichte Großmährens]. Bratislava 1968, Kap. 3–14.

³ E. Veselovská, *Pramene stredovekej hudobnej kultúry z Nitry* [Quellen zur mittelalterlichen Musikkultur in Nitra]. In: M. Kohútová, E. Frimmová (Hrsg.), *Ideové prvky národného príbehu v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2014, S. 153–163.

⁴ R. Rybáříč, *Hudobnokultúrna problematika Veľkej Moravy* [Musikkulturelle Problematik Großmährens]. *Hudobný archív* 4, 1981, S. 17.

Kircheninstitutionen auf dem Gebiet der Slowakei (Benediktinerklöster, Städte: Bratislava, Nitra) zu jener Zeit vor allem aus dem österreichisch-deutschen Milieu (aus Salzburg, Regensburg und Passau).

Ungarn als neues mittelalterliches Staatsgebilde formte und konsolidierte sich Ende des 10. Jahrhunderts⁵ Die Slowakei bildete den nördlichen Teil des von den Arpaden regierten Ungarn seit Beginn der Konstituierung dieses mitteleuropäischen Staatsgebildes im 10. Jahrhundert. Unter König Stephan I. begann der Prozess der Errichtung der ungarischen Kirchenhierarchie. Während seiner Herrschaft unterstützte Stephan die Gründung von Klöstern, Pfarreien, Schulen, ernannte Bischöfe, gab ein Gesetzbuch heraus, das die Grundlage der staatlichen Verwaltung bildete und Freiheit für die Kirche garantierte⁶ Seit der Zeit König Stephans (997–1038) befand sich das mittelalterliche Ungarn unter dem Patronatsschutz der Jungfrau Maria.

Der erzbischöfliche Sitz in Ostrihom [deut. Gran, ung. Esztergom] besaß die Autorität einer Institution mit dem Attribut *primatus*. Von den 13 Diözesen des mittelalterlichen Ungarn gehörten 6 zu Gran: Nitra [Neutra], Jäger [Erlau], Ráb [Raab], Péč [Fünfkirchen], Vác [Waitzen], Veszprém [Weißbrunn]. Die liturgischen Gebräuche Grans als der „*mater et caput omnium ecclesiarum Hungariae*“ wurden auch von den Kollegiatkapiteln eingehalten. Auf dem Gebiet der Slowakei, Bratislava [Preßburg] und Spišská Kapitula [Zipser Kapitel], beide dem hl. Martin geweiht.⁷ Die jüngere ungarische Kirchenprovinz des Erzbistums in Kaloča [Kollotschau, lat. *ecclesia Colocensis*] war nicht vollständig in Gran integriert, weder im Falle des Gebrauchs des liturgischen noch des musikalischen Materials.

Die liturgische Tradition Grans war auf dem starken Fundament der westlichen Liturgie aufgebaut⁸ doch trotz dieser Tatsache tauchte in vielen Feiern des liturgischen Jahres eine Vielzahl spezifischer Elemente auf.⁹ Vor allem die Stundenliturgie bot enorm viele Möglichkeiten varianter Versionen des grundlegenden und breiteren Repertoires der mittelalterlichen Gesänge an.¹⁰

⁵ R. Marsina, Kristianizácia Maďarov a Uhorska medzi Východom a Západom [Die Christianisierung der Magyaren und Ungarns zwischen Ost und West]. *Historický časopis* 40/4, 1992, S. 409–421. R. Marsina, Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovica 13. storočia [Das Bistum Nitra und seine Bischöfe vom 9. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts]. *Historický časopis* 41/5–6, 1993, S. 529–542.

⁶ J. Špirko, *Cirkevné dejiny I.* [Kirchengeschichte I.] Turčiansky sv. Martin 1943, S. 236–237.

⁷ L. Dobszay, Introduction. In: L. Dobszay, J. Szendrei (Hrsg.), *Monumenta Monodica Medii Aevii Vol. 5/ 1–3. Antiphonen*. Kasel–Basel 1999, S. 13–34.

⁸ G. Györfly, *König Stephan der heilige*. Budapest 1988, S. 130–131; K. Szántó, *A katolikus egyház története I.* Budapest 1983.

⁹ V. Múcska, Osobitosti uhorského liturgického kalendára v 11. storočí [Besonderheiten des ungarischen liturgischen Kalenders im 11. Jahrhundert]. In: R. Marsina (Hrsg.), *Nitra slovenských dejínách*. Martin 2002, S. 181–189.

¹⁰ *Corpus Antiphonalium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae V/A Strigonium (Temporale)*, L. Dobszay, A. Kovács (Hrsg.). Budapest 2004.

Die Graner liturgische Tradition

Die Formung der Grundlagen der Graner liturgischen Tradition lässt sich anhand einer Analyse liturgischer Handschriften unterschiedlichen Charakters vom Ende des 11. Jahrhunderts rekonstruieren. Zu den ältesten Handschriften des frühmittelalterlichen Ungarn gehören der *Hahóter Kodex* (*Sakramentar der hl. Margaretha*, das letzte Viertel des 11. Jahrhunderts, bestimmt für die Benediktinerabtei Hahót in der Veszpremer Diözese),¹¹ das *Graner Benediktionale* (Benediktionale und Pontifikale, Ende des 11. Jahrhunderts),¹² die *Hartvik-Agenda – Agenda pontificalis* (ein für den Raaber Bischof Hartvik angefertigtes Rituale, Ende des 11. des Jahrhunderts)¹³ sowie der *Kodex von Neutra* (Benediktiner Lektionar dreißiger Jahre des 12. Jahrhunderts, Benediktinerabtei des hl. Johannes des Täufers im deutschen Burtscheid).¹⁴ Außer den erwähnten Denkmälern steht auch ein erhaltenes Verzeichnis der Festtage zur Verfügung, das von der Synode von Szabolcs im Jahr 1092 gebilligt wurde.¹⁵ Von den Festen der Jungfrau Maria wurden in Ungarn in der ältesten Zeit, also im 11. Jahrhundert, 3 Feste gefeiert: das Fest Mariä Reinigung/ Purificatio (2. 2.), Mariä Himmelfahrt/ Assumptio (15. 8.) und Mariä Geburt/ Nativitas (8. 9.).¹⁶

Aufgrund einer Analyse der Liturgie dieser ältesten Handschriften gehörte zu den grundlegenden und charakteristischen Merkmalen der ungarischen Liturgie

¹¹ Handschrift MR 126, Universitätsbibliothek Zagreb. K. Kniewald, *Hahóti kódex. Magyar Könyvszemle*, 62, 1938, S. 97–112.

¹² Handschrift MR 89, Universitätsbibliothek Zagreb. K. Kniewald, *Esztergomi benedictionale. Magyar Könyvszemle*, 65, 1941, S. 213–231.

¹³ Handschrift MR 165, Universitätsbibliothek Zagreb. K. Kniewald, *Hartwich györi püspök Agenda pontificalis. Magyar Könyvszemle*, 65, 1941, S. 103.

¹⁴ *Nitriansky kódex*, J. Sopko, J. Valach (Hrsg.). Martin 1987; J. Nemeš, *Nitriansky kódex a jeho posolstvo. Aachen. Óbuda. Nitra. Prešov* 2006; J. Nemeš, *Kodex von Neutra, Geistige Erbschaft der italienisch-griechischen Mönche und ihrer Nachfolger von Aachen*. Győr 2007.

¹⁵ V. Múcska, *Osobitosti uhorského liturgického kalendára v 11. storočí* [Besonderheiten des ungarischen liturgischen Kalenders im 11. Jahrhundert]. In: R. Marsina (Hrsg.), *Nitra slovenských dejínach*. Martin 2002, S. 183, Anm. 10.

¹⁶ Kanon XXXVIII. *De sanctorum veneracione festivitatum*.

Iste vero festivitates feriande sunt per annum: Nativitas domini, sancti Stephani prothomartiris, sancti Johannis evangeliste, sanctorum Innocentium, Circumcisio domini, Epiphania cum vigilia, Purificacio, sancte Marie, in Pascha quatuor dies, sancti Georgii martiris, Philippi et Jacobi cum vigilia, Invencio sancte crucis, Ascensio domini, in Penthecosten IIII dies, sancti Johannis Baptiste, Petri et Pauli una die, sancti Jacobi apostoli, sancti Laurencii martiris, Assumptio sancte Marie, sancti Stephani regis, Bartholomei apostoli, Nativitas sancte Marie, Exaltacio sancte crucis, sancti Mathei apostoli, sancti Gerardi episcopi, sancti Michaelis archangeli, Symonis et Jude apostolorum, Omnium Sanctorum, sancti Henrici ducis, sancti Martini episcopi, sancti Andree apostoli, sancti Nicolai episcopi, sancti Thome apostoli et unaqueque parochia suum patronum et dedicacionem ecclesie celebret. De festivitibus anni. Natalis domini, sancti Stephani, sancti Johannis evangelistae Innocentium, Octava domini, Theophania, Purificatio sanctae Mariae, sanctum Pascha, Ascensio domini...Pentecostes, sancti Johannis Baptistae, duodecim Apostolorum, maxime tamen Petri et Pauli, Assumptio sanctae Mariae, dedicatio basilicae sancti Michaelis archangeli, dedicatio cuiusque oratorii seu cuiuslibet sancti in cuius honore eadem ecclesia fundata est, ... sancti Martini. <http://jmvk.compunet.hu/szoveg/kiadvany_new/szentistvan.htm> (Stand: 7.9.2018).

das Feiern der Feste der ersten einheimischen ungarischen Heiligen, deren Kanonisierung im Jahr 1083 unter der Regierung von König Ladislaus I. erfolgte – der hl. Svorad-Ondrej [Zoerad-Andreas] und Benedikt, der hl. Gerard, der hl. Stephan und der hl. Emmerich. Ferner wird hierher eine Gruppe von Heiligen geordnet, denen im frühmittelalterlichen Ungarn eine außergewöhnliche Verehrung entgegengebracht wurde – der hl. Adalbert, hl. Alexius, hl. Wenzel, die hl. Margaretha, der hl. Demetrius und der hl. Nikolaus sowie später auch weitere, dynastische Heilige – der hl. König Ladislaus und die hl. Elisabeth von Ungarn.

Heilige Frauen der Graner liturgischen Tradition

Die konkreten Gesänge zu den Feiern der Feste weiblicher Heiliger können in zwei große inhaltliche Gruppen geteilt werden. Die erste Gruppe umfasst das Repertoire der Gesänge der Messliturgie, das sich im Sanctoral Teil von Missalien oder Gradualien (bzw. Sequentiaren) befindet. Die zweite, weitaus reichere Gruppe bildet das Repertoire der Offiziengesänge, die ein Bestandteil der Stundenliturgie (Breviere, Antiphonare, Psalter) sind.

Von den handschriftlichen Quellen, die auf dem Gebiet der Slowakei erhalten geblieben sind oder aus kirchlichen Gemeinschaften auf dem Gebiet der Slowakei stammen und Mess- und Offiziengesänge zu Marienfesten erfassen, werden wir im Rahmen der Repertoireanalyse die wichtigsten, kompletten Handschriften¹⁷ näher betrachten – das notierte Missale *Bratislavský misál I* [Pressburger Missale I]¹⁸ *Špišský graduál Juraja z Kežmarku* [Zipser Graduale des Georgius von Kásmark aus dem Jahr 1426],¹⁹ *Nitriansky graduál* [Graduale von Neutra],²⁰ *Bratislavský antifonár I* [Pressburger Antiphonar I]²¹ *Bratislavský antifonár II* [Pressburger Antiphonar II],²² [Pressburger Antiphonar III],²³ *Bratislavský antifonár IV* [Pressburger Antiphonar IV]²⁴ und *Špišský antifonár* [Zipser Antiphonar].²⁵

¹⁷ Online Handschriften aus dem Gebiet der Slowakei: die Database Cantus Planus in Slovacia / Slovak Early Music Database: <<http://cantus.sk>>.

¹⁸ Handschrift *Missale Notatum ante 1341*, EC Lad. 3, EL 18, Staatsarchiv Bratislava, SK-Bra BMI EC Lad.3 EL18. <<http://cantus.sk/source/16685>> E. Veselovská, R. Adamko, J. Bednáriková, *Stredoveké pramene cirkevnej hudby na Slovensku*. Bratislava 2017, S. 100–109.

¹⁹ Handschrift *Graduale Scepusiense Mss. Nr. 1* (1426) Zipser Kapitel, SK-Sk Graduale Scepusiense Nr.1. <<http://cantus.sk/source/6778>> Ebenda, S. 166–172.

²⁰ Handschrift *Graduale* von Neutra (1500–1520) Slowakisches Nationalarchiv SNA 67, SK-BRsa SNA 67. <<http://cantus.sk/source/6776>> Ebenda, S. 140–148.

²¹ Handschrift *Antiphonarium Strigoniense* (1425–1450) EC Lad. 3, Staatsarchiv Bratislava, SK-Bra BAI EC Lad. 3. <<http://cantus.sk/source/14828>> Ebenda, S. 61–64.

²² Handschrift *Antiphonarium Strigoniense* (1487–1488) IIa EC Lad. 4, Staatsarchiv Bratislava, SK-Bra IIa EC Lad. 4, <<http://cantus.sk/source/12363>>; IIb SNA 4 Slowakisches Nationalarchiv, SK-BRsa SNA 4 <<http://cantus.sk/source/3192>> EC Lad. 4 Staatsarchiv Bratislava, SK-Bra IIb EC Lad.4, <<http://cantus.sk/source/13551>>Ebenda, S. 65–67.

²³ Handschrift *Antiphonarium Strigoniense* (1475–1495) EC Lad. 6, Staatsarchiv Bratislava, SK-Bra BAIII EC Lad. 6. <<http://cantus.sk/source/14018>> Ebenda, S. 68–83.

²⁴ Handschrift *Antiphonarium Strigoniense* (1420–1450) Slowakisches Nationalarchiv SNA 2, SK-BRsa SNA 2 <<http://cantus.sk/source/2284>> Ebenda, S. 85–91.

Die wichtigste Stellung und die bedeutendsten liturgischen Feiern im mittelalterlichen Musikrepertoire haben die Feste der Jungfrau Maria. Die Marienverehrung wurde während des Mittelalters zum Prototyp und Grundpfeiler der Verehrung einer weiblichen Heiligen. Viele marianische Gesänge wurden häufig zur Inspiration oder direkt zu einem Bestandteil des Repertoires der liturgischen Feiern anderer weiblicher Heiliger.²⁵ Der Marienkult entwickelte sich zuerst im byzantinischen Umfeld (nach dem Konzil von Ephesos im Jahr 431). Eine starke Unterstützung im Westen verzeichnen wir unter den Karolingern (8. – 9. Jahrhundert). Eine außergewöhnliche Entfaltung der Marienverehrung trat vor allem im 11. – 13. Jahrhundert ein. Die Marienverehrung selbst hatte bis zum Ende des 7. Jahrhunderts einen starken christologischen Charakter. Maria, die Mutter Jesu Christi, wurde von den frühchristlichen Kirchenvätern vor allem im Zusammenhang mit Christus dargestellt. Später begann sie auch im Zusammenhang mit der Tätigkeit der Apostel und Märtyrer zu erscheinen. Maria war das Symbol des vorbildlichen, tugendhaften Lebens einer Frau im Mittelalter. In der Liturgie und im normalen Leben aller Gesellschaftsschichten nahm sie einen besonderen Platz ein und bei den mittelalterlichen Christen genoss sie eine persönliche (Individuum) und eine politische Verehrung (Kirche, Königreiche, einzelne Pfarren). Für den spezifischen Typ einer weiblichen Heiligen des Mittelalters, wie Jungfrauen und Märtyrerinnen, wurde Maria zum Leitbild ihres Lebens.

Die Marienverehrung und die liturgischen Feiern aller Marienfeste nehmen in beiden Bereichen des mittelalterlichen musikalischen Repertoires des Gregorianischen Chorals (Mess- und Offizienliturgie) eine besondere Stellung ein. Die einzelnen der Mutter Gottes geweihten Feste durchliefen seit dem Beginn der Herausbildung der christlichen Tradition, der Liturgie und der einzelnen Feiern des liturgischen Jahres einen Prozess, der die Praxis und die Entwicklung der theologischen Reflexion dieser spezifischen weiblichen Heiligen, Jungfrau und Schutzpatronin, widerspiegelte. Zu den wichtigsten Marienfesten gehörten Purificatio BMV (2. 2., Lichtmess – Jesu Opferung, ein Fest, das seit dem 4. Jahrhundert gefeiert wird); Annuntiatio BMV (25. 3., das Fest entstand in England um das Jahr 1060), Visitatio BMV (mehrheitlich 2. 7., dieses Fest führte der hl. Bonaventura im Jahr 1263 bei den Franziskanern ein. Später wurde es als Fest der ganzen römischen Kirche angenommen), BMV de Nive/ Sancta Maria ad Nives (5. 8., Erinnerung an die Weihung der römischen Basilica Sancta Maria Maggiore im Jahr 432), Assumptio BMV (15. 8., das Fest wird mindestens seit dem 5. Jahrhundert gefeiert), Nativitas BMV (8. 9., das Fest wird seit dem 5. Jahrhundert gefeiert), Praesentatio BMV (21. 11., seit 1371 ein gebotenes Fest), Conceptio BMV (8. 12., seit dem 9. Jahrhundert belegt).

²⁵ Handschrift *Antiphonarium Scepusiense Mss. Nr. 2* (1425-1450) Zipser Kapitel, SK-Sk 2, <<http://cantus.sk/source/6777>> Ebenda, S. 162–166.

²⁶ Die Gesänge der Marienfeste allen mittelalterlichen Musikfragmenten bearbeitete Janka Bednáriková. J. Bednáriková, *Mariánske spevy na fragmentoch gregoriánskeho chorálu z územia Slovenska* [Die Mariengesänge der Fragmenten des gregorianischen Chorals aus dem Gebiet der Slowakei]. In: R. Adamko (Hrsg.), *O, Maria, laude digna*. Ružomberok 2011, S. 45–66.

Das erste Patrozinium der Maria taucht in unserem Raum erstmals im Zusammenhang mit der erwähnten Bemerkung über die Tätigkeit des Salzburger Bischofs Liupram auf, der für Pribina die Kirche an dessen Wirkungsstätte am Plattensee zu Ehren der heiligen Gottesmutter Maria weihte.²⁷

Außer den Marienfesten enthält das Graner Sanctorale auch einige Feste heiliger Frauen, deren überwiegende Mehrheit Jungfrauen und Märtyrerinnen aus dem 2. – 5. Jahrhundert repräsentieren. Eine außergewöhnliche Stellung nehmen zwei heilige Frauen aus der Lebenszeit Jesu Christi ein – die hl. Anna (Mutter der Jungfrau Maria) und die hl. Maria Magdalena (Zeitgenössin Jesu Christi).²⁸ Eine bedeutende Stellung hatte die hl. Margaretha von Antiochien inne, deren Kult im Mittelalter außerordentlich beliebt war (die hl. Margaretha wurde mit einem Drachen dargestellt, sie war die Schutzpatronin zum Beispiel der Schwangeren). Königliche und dynastische Heilige repräsentieren die hl. Helena, die hl. Hedwig und die hl. Elisabeth von Ungarn.

Bei einer Gesamtbewertung des Graner Sanctorale und der eigentlichen Stellung und Bedeutung der Feste weiblicher Heiliger sind am wichtigsten vor allem jene Feste, die eigene Messformulare mit notierten Gesängen haben bzw. wo zu den Festen der betreffenden heiligen Frauen eigene Offizienzyklen geschaffen wurden. Aus den älteren Zeiten der Heiligen sind dies vor allem – die hl. Agnes, die hl. Agathe, die hl. Cäcilia, die hl. Lucia, die hl. Margaretha, die hl. Maria Magdalena, die hl. Ursula, die hl. Katharina, die hl. Dorothea, die hl. Anna und die hl. Elisabeth. Zu einer besonderen Gruppe gehören die Feste der hl. Barbara, der hl. Helena und von den Marienfesten Maria de Nive. Als Rarität können jene Gesänge von Festen gelten, die nur in einigen Zipser Handschriften vorkommen, wie etwa die Offiziengesänge der hl. Martha, der hl. Sophia, der hl. Klara und der hl. Hedwig. Die Feste dieser heiligen Frauen wurden im Graner Sanctorale gewöhnlich nicht genannt.

Messgesänge der heiligen Frauen der Graner liturgischen Tradition

Die bedeutendste und älteste, nahezu vollständige Quelle der mittelalterlichen Messliturgie des Graner Ritus ist das *Pressburger Missale I*.²⁹ Für die Erforschung des Repertoires der Messgesänge der mittelalterlichen heiligen Frauen hat es

²⁷ Unter Pribina und Kocel' wurden noch weitere 16 Kirchen durch Salzburger Erzpriester geweiht. Darunter wird auch die Einweihung einer Kirche auf Pribinas Wunsch erwähnt, für die der Salzburger Erzbischof Liupram aus Salzburg Maurer- und Malermeister, Schmiede und Zimmerleute entsandt hatte, die unterhalb Pribinas Burg eine respektable Kirche errichteten. Liupram selbst legte fest, dass darin kirchliche Offizien abgehalten werden sollten. Die Fundamente dieser Kirche wurden in den Jahren 1947–1948 von ungarischen Archäologen freigelegt. Vgl. D. Dercényi, *L'égglise de Pribina a Zalavár*. In: *Études slaves et roumaines I*. Budapest 1948, S. 195.

²⁸ I. M. Lindboe, *Women in the New Testament*. Oslo 1990.

²⁹ *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. J. Szendrei, R. Rybář (Hrsg.), *Musicalia Danubiana I*. Budapest 1982. Dieser ganz notierte Kodex aus der ehemaligen Kapitelbibliothek in Bratislava wird in der slowakischen musikwissenschaftlichen Literatur auch als *Pressburger notierte Missale* [*Bratislavský notovaný misál*] bezeichnet. Im mitteleuropäischen Raum ist es auch als *Missale Notatum Strigoniense* bekannt.

daher eine außerordentliche Bedeutung. Bis heute zählt es zu den bedeutendsten mittelalterlichen Musikdenkmälern vom Gebiet der Slowakei. Zusammen mit weiteren Handschriften gehörte es zum Bestand der Bibliothek des Kollegiatkapitels beim St. Martinsdom in Bratislava. Die Zusammenstellung des *Sanctorale* und das Auftreten spezifischer liturgischer Besonderheiten beweisen, dass der Kodex in der Region Mittelungarn für eine größere und wahrscheinlich wichtige Kircheninstitution geschrieben wurde. Einen besonderen Platz in der Geschichte der Messliturgie nimmt das *Pressburger Missale I* ein vor allem deshalb, weil es das älteste, nahezu vollständig erhaltene Denkmal der Einstimmigkeit der Messen aus Ungarn darstellt. Der liturgische Grundinhalt und das Repertoire des Kodexes gehen auf die fränkisch-römische Tradition zurück. Trotz der Tatsache, dass die meisten liturgischen und musikalischen Elemente der westlichen Tradition des *Graduale Romanum* folgen,³⁰ tauchen in der Handschrift auch einige spezifische Passagen auf, die für die Graner Liturgie typisch sind.

Die Grundanalyse der Feste der weiblichen Heiligen dieses Kodexes ergänzen wir mit einer komparativen Bewertung mit weiteren zwei ganz notierten Quellen vom Gebiet der Slowakei – dem *Zipser Graduale des Georgius von Käsmark*³¹ und dem *Graduale von Neutra*³² sowie mit dem ältesten liturgischen Buch von unserem Gebiet, dem *Kodex von Neutra*.³³

Tabelle 1. Feste der weiblichen Heiligen in den messliturgischen Büchern
(*Pressburger Missale I*, *Zipser Graduale*, *Graduale von Neutra*, *Liber Ordinarius Agriensis*, *Kodex von Neutra*)

	Fest	Datum	notiert ³⁴	SK–Bra BMI EC Lad. 3 EL 18	SK–Sk Nr. 1	SK– BRsa 67	LOA ³⁵	SK– NrK
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	hl. Kolumba	31. 12.	–	+	–	–	–	–
2	hl. Genoveva	3. 1.	–	+	–	–	–	–
3	hl. Priska	18. 1.	+	+	+	–	–	+
4	hl. Martha ³⁶	19. 1.	–	+	–	–	–	+
5	hl. Agnes	21. 1.	+	+	+	–	+	+
6	hl. Emerentiana	23. 1.	–	+	–	–	+	–
7	hl. Aldegunda	30. 1.	–	–	+	–	+	–

³⁰ *Graduale sacrosanctae Romanae ecclesiae de tempore et de sanctis*. Parisii–Romae 1938.

³¹ *Spišský graduál Juraja z Kežmarku (1426)*, A. Akimjak, R. Adamko, J. Bednáriková (Hrsg.). Ružomberok 2006.

³² R. Adamko, et aliae, *Graduale Nitriense* (s. XVI). Ružomberok 2016.

³³ *Nitriansky kódex*, J. Sopko, J. Valach (Hrsg.). Martin 1987.

³⁴ Mindestens ein notierter Gesang (nur die Handschriften aus dem Gebiet der heutigen Slowakei).

³⁵ *Liber Ordinarius Agriensis* (1509).

³⁶ Fest des hl. Marius und seiner Gattin Marta, Märtyrer. *De sanctis martyribus Marii, Marte, Audifacis et Abachum*.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8	hl. Brigitta	1. 2.	–	+	–	–		+
9	Purificatio	2. 2.	+	+	+	+	+	+
10	hl. Agatha	5. 2.	+	+	+	–	+	+
11	hl. Dorothea	6. 2.	+	+	+	+	+	–
12	hl. Apollonia	9. 2.	–	hinzugefügt	+	–	+	–
13	hl. Scholastika	10. 2.	–	+	+	–	+	+
14	hl. Juliana	22. 2.	–	–	+	–	+	+
15	hl. Walburga	25. 2.	–	+	–	–	–	–
16	hl. Kunhuta / Kunigunde	3. 3.	–	–	+	–	–	–
17	hl. Perpetua und Felicitas	7. 3.	–	+	–	–	+	
18	Annuntiatio	25. 3.	+	+	+	+	+	+
19	hl. Euphemia	20. 3.	–	+ /16. 9 ³⁷	+ ³⁸	–	–	+ /16. 9.
20	hl. Sophia	15. 5.	–	–	+	–	–	–
21	hl. Pudenciana	19. 5.	–	–	+	–	–	+
22	hl. Helena	22. 5.	–	18. 8 ³⁹	+	–	+	–
23	hl. Theodosia	29. 5.	–	+	–	–	–	–
24	hl. Petronella	31. 5.	–	+	–	–	+	+
25	hl. Julita ⁴⁰	16. 6.	–	+	–	–	–	+
26	Visitatio	2. 7.	+	hinzugefügt	+	+	+	–
27	hl. Margaretha	20. 7.	+	+	+	+	+	+
28	hl. Praxedas	21. 7.	–	+	+	–	+	–
29	hl. Maria Magdalena	22. 7.	+	+	+	+	+	+
30	hl. Christina	24. 7.	–	+	–	–	–	–
31	hl. Anna	26. 7.	+	+	+	+	+	–
32	hl. Martha hospita	29. 7.	–	–	+	–	–	–
33	Maria de Nive	6. 8.	+	+	+	+	+	–
34	hl. Afra	7. 8.	–	+	–	–	–	+
35	hl. Klara	11. 8.	–	hinzugefügt	–	–	–	–
36	Assumptio	15. 8.	+	+	+	+	+	+
37	hl. Sabina	29. 8.	+	+	+	–	–	–
38	Nativitas BMV	5. 9.	+	+	+	+	+	+
39	hl. Thekla	23. 9.	–	+	–	–	–	–

³⁷ *Pressburger Missale I* und der *Kodex von Neutra* enthalten zwei Feste dieser heiligen Frau.

³⁸ 16. 9.

³⁹ Das Fest der hl. Helena ist im *Pressburger Missale I* auch im Februar (f. 227v).

⁴⁰ Fest des hl. Cyricius und der hl. Julita, Märtyrer.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
40	hl. K/Cleopha	25. 9.	–	+	–	–	–	–
41	hl. Hedwig	15. 10.	–	–	–	–	+	–
42	hl. Ursula / XI milia virgum	21. 10.	–	+	–	–	+	+
43	hl. Elisabeth	17. 11.	+	+	+	+	+	–
44	hl. Cäcilia	22. 11.	+	+	+	–	+	+
45	hl. Katharina	25. 11.	+	+	+	+	+	–
46	hl. Barbara	4. 12.	–	+	+	–	+	–
47	Conceptio	8. 12.	+	+	+	+	+	–
48	hl. Lucia	13. 12.	+	+	+	–	+	+

Das Sanctorale des *Pressburger Missale I* beginnt mit dem Fest des hl. Silvester (f. 203v).

Außer den Festen der Jungfrau Maria tauchen in dem Kalender oder dem Sanctorale dieser Handschrift insgesamt 35 Heilige auf (einige auch 2x).

Im Vergleich mit unserem ältesten liturgischen Buch – dem Kodex von Neutra vom Beginn des 12. Jahrhunderts – finden wir eine deutliche Übereinstimmung in der Anführung der ältesten Feste. In diesem Kodex befinden sich die Feste der hl. Prisca (auch Priscilla), des hl. Marius und der hl. Martha,⁴¹ der hl. Agnes (auch mit der Oktav), der hl. Brigitta, Purificatio BMV, der hl. Agatha, der hl. Scholastika, der hl. Juliana (Jungfrau und Märtyrerin, 16. 2., 3./4. Jahrhundert),⁴² Annuntiatio BMV, der hl. Euphemia, der hl. Potentiana (auch hl. Pudenciana genannt, Jungfrau und Märtyrerin, 19. 5., 1. Jahrhundert),⁴³ der hl. Petronella, des hl. Quiricus und der hl. Julita (de sancto Quirico et Julita ejus matre), der hl. Margaretha, der hl. Maria Magdalena, der hl. Afra, Assumptio BMV (auch Vigilie und Oktava), Nativitas BMV, der hl. Euphemia, Undecim milia virgum, der hl. Cäcilia und der hl. Lucia. Außer den Festen der Jungfrau Maria erscheinen somit im *Kodex von Neutra* insgesamt 18 heilige Frauen.

Nicht alle Feste der heiligen Frauen des *Pressburger Missale I* haben eigene Gesänge. Im Rahmen der Messformulare kommen Feste vor, für die nur Tagesgebete angeführt sind (Orationen oder Kollekten), wie z. B. bei dem Fest der hl. Kolumba, der hl. Genoveva (f. 205r), der hl. Walburga (f. 223v), der hll. Perpetua und Felicitas (f. 223v), der hl. Euphemia (f. 226v), der hl. Helena (f. 227v), der hl. Walburga (f. 231r), Maria ad Martyres (f. 235v), der hl. Petronella (f. 238r), das Fest Visitatio BMV (am Rand hinzugefügt, f. 252v), der hl. Praxedas (f. 256v), der hl. Theodosia (f. 257r, Jungfrau und Märtyrerin, 4. Jahrhundert, 29. 5.), der hl. Christina (f. 257v), Maria ad Nivem (f. 259r), der hl. Afra (f. 262r), der hl. Klara (f. 264v, am unteren Rand hinzugefügt), der hl. Thekla (f. 279v), der hl. Kleopha (f. 280r), eventuell sind nur nicht notierte Incipitgesänge ausgeschrieben – der hl. Helena – Kaiserin (f. 219v), der hl. Scholastika (f. 219v), der hl. Margaretha

⁴¹ Umgekehrte Reihenfolge als im *Pressburger Missale I*.

⁴² Das *Pressburger Missale I* führt dieses Fest nicht an.

⁴³ Das *Pressburger Missale I* führt dieses Fest nicht an.

(f. 255v), der hl. Anna (f. 259v), der hl. Euphemia (f. 277r), Undecim milia virginum (f. 286r), der hl. Elisabeth (f. 292r), der hl. Cäcilia (f. 292v), der hl. Katharina (f. 294r), der hl. Barbara (f. 296r), Conceptio BMV (ff. 297r-v). Mehrere liturgische Texte sind im Rahmen der Randbemerkungen hinzugefügt (hl. Dorothea, hl. Apollonia, hl. Klara, Praesentatio BMV, hl. Ottilia).

Vollständig oder teilweise notierte Gesänge haben zum Beispiel Messformulare zu den Festen: der hl. Priska (f. 208r: 4 notierte und ein nicht notierter Gesang), der hl. Agnes (f. 210v: 2 notierte, 2 nicht notierte Gesänge und 213v: 1 notierter und 3 nicht notierte Gesänge), der hl. Agatha (f. 218r: 4 notierte und ein nicht notierter Gesang), der hl. Maria Magdalena (f. 256v: 1 notierter, 4 nicht notierte), der hl. Sabina (f. 271v: 2 notierte, 3 nicht notierte, 3 nicht notierte), der Geburt der Jungfrau Maria (f. 273v: 2 notierte und 3 nicht notierte Gesänge), der hl. Cäcilia (f. 292v: 4 nicht notierte und 1 notierter Gesang), der hl. Lucia (f. 297v: 4 notierte und 1 nicht notierter Gesang).

Tabelle 2. Messformulare der Feste weiblicher Heiliger des *Pressburger Missale I* (not. = notiert, nn. = nicht notiert)

Gesang/ Fest	hl. Priska	hl. Agnes (1)	hl. Agnes (2)	hl. Agatha	hl. Maria Magdalena
In. ⁴⁴	<i>Loquebantur de testimonis (not.)</i> ⁴⁵	<i>Me expectaverunt peccatores (not.)</i>	<i>Vultum tuum (nn.)</i>	<i>Gaudeamus omnes (not.)</i>	<i>Gaudeamus omnes (nn.)</i>
Gr. ⁴⁶	<i>Specie tua et pulchritudine (not.)</i>	<i>Specie tua (nn.)</i>	<i>Specie tua (nn.)</i>	<i>Adjuvabit eam (not.)</i>	<i>Adjuvabit eam (nn.)</i>
AlV. ⁴⁷	<i>Audi filia (nn.)</i> ⁴⁸				<i>Maria haec est illa (not.)</i>
Tc. ⁴⁹	<i>Audi filia (nn.)</i>			<i>Qui feminant (not.)</i>	
Of. ⁵⁰	<i>Filiae regum in honore (not.)</i>	<i>Offerentur (nn.)</i>	<i>Diffusa est gratia (not.)</i>	<i>Offerentur (nn.)</i>	<i>Angelus Deum descendit (nn.)</i>
Cm. ⁵¹	<i>Feci iudicium (not.)</i>	<i>Quinque prudenteris virgines (not.)</i>	<i>Simile est regnum (nn.)</i>	<i>Qui me dignatus est (not.)</i>	<i>Diffusa est gratia (nn.)</i>

⁴⁴ In. = Introitus.

⁴⁵ (not.) = Der Gesang ist notiert.

⁴⁶ Gr. = Graduale.

⁴⁷ AlV. = Alleluia.

⁴⁸ (nn.) = Der Gesang ist nicht notiert.

⁴⁹ Tc. = Tractus.

⁵⁰ Of. = Offertorium.

⁵¹ Cm. = Communio.

Gesang/Fest	hl. Sabina	hl. Cäcilia	hl. Lucia
In.	<i>Cognovi Domine quia</i> (not.)	<i>Loquebar de testimonis</i> (nn.)	<i>Dilexisti justitiam</i> (not.)
Gr.	<i>Dilexisti justitiam</i> (nn.)	<i>Dilexisti justitiam</i> (nn.)	<i>Dilexisti justitiam</i> (not.)
AlV.	<i>Specie tua</i> (nn.)	<i>Specie tua</i> (nn.)	<i>Diffusa est gratia</i> (nn.)
Of.	<i>Offerentur</i> (nn.)	<i>Offerentur</i> (nn.)	<i>Offerentur regi</i> (not.)
Cm.	<i>Principes persecuti</i> (not.)	<i>Confundantur superbi</i> (not.)	<i>Diffusa est gratia</i> (not.)

Im Frühjahrsteil des Sanctorales ist für das mittelalterliche Ungarn typisch eine spezifische liturgische Ordnung für das Fest der Reinigung der Jungfrau Maria (Purificatio BMV). Vor der eigentlichen Messe zu diesem Fest sind Prozessionsgesänge angeführt mit folgenden notierten und nicht notierten Gesängen: das Responsorium *Postquam impleti* (nicht notiert), die Antiphonen *Ave gracia plena* (notiert),⁵² *Adorna thalamum* (notiert), *Responsum accepit Symeon a spiritum* (notiert), A. *Lumen ad relevationem* (nicht notiert), A. *Senex puerum* (nicht not.), H. *Quod chorus natum* (nicht notiert), W. *Responsum accepit* (nicht notiert), A. *Cum inducerunt* (nicht notiert).⁵³ Die Prozession und die gesamte liturgische Feier dieses Festes beschreibt außer dem *Pressburger Missale I* (ff. 214r-217v) auch das Erlauer Ordinarium [*Jágerský ordinár, Liber Ordinarius Agriensis*] aus dem Jahr 1509.⁵⁴

Tabelle 3a. Die Antiphon *Adorna thalamum* (g00068)⁵⁵ der notierten Handschriften vom Gebiet der Slowakei⁵⁶

Hss.	Folio
SK-BRsa 67	103r
SK-Bra EC Lad. 3	214vb
SK-Sk Nr. 1	182v

⁵² R. = Responsorium, A. = Antiphon, H. = Hymnus, W. = Versiculus.

⁵³ Letzte drei Antiphonen singt man bei dem Eintritt in die Kirche.

⁵⁴ *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*, L. Dobszay (Hrsg.), *Musicalia Danubiana Subsidia 1*. Budapest 2000.

⁵⁵ <http://cantusindex.org/id/g00068>.

⁵⁶ *Nitrianský graduál* (Slovenský národný archív SNA 67), <http://cantus.sk/source/6776>; *Bratislavský misál I* (Štátny archív v Bratislave, EC Lad. 3, EL 18), <http://www.cantus.sk/source/16685>; *Spišský graduál Juraja z Kežmarku* (Spišská Kapitula Mss. No. 1), <http://cantus.sk/source/6778>.

Tabelle 3b. Gesänge des Festes Purificatio BMV

Gesang	SK-Bra EC Lad. 3 EL 18 <i>Ad Missam f. 216r</i>	SK-BRsa 67 f. 104r	SK-Sk Nr. 1 f. 100r
In.	<i>Suscepimus Deus misericordiam</i> (not.)	Suscepimus (nn.)	?
Gr.	<i>Suscepimus Deus</i> (not.)	Suscepimus Deus (not.)	?
AlV.	<i>Adorabo ad templum</i> (not.)	<i>Post partum</i> (not.) ⁵⁷	<i>Post partum</i> (not.)
Tc.	<i>Gaude Maria virgo</i> (das Linienensystem ist ohne Notation)	<i>Audi filia</i> (not.)	<i>Audi filia</i> (not.)
Tc.	<i>Audi filia et in de</i> (not.)	<i>Gaude Maria virgo</i> (not.)	<i>Gaude Maria virgo</i> (not.)
Of.	<i>Diffusa est</i> (nn.)	<i>Diffusa est</i> (nn.)	<i>Diffusa est</i> (nn.)
Cm.	<i>Responsum accepit</i> (not.)	<i>Responsum accepit</i> (not.)	<i>Responsum accepit</i> (not.)

Die Mariengesänge vom Fest Annuntiatio BMV sind auf ff. 225r-v in Form von nicht notierten Incipits angeführt (In. *Rorate caeli*, Gr. *Tollite portas*, Of. *Ave Maria*, Cm. *Ecce virgo*), wobei bei den einzelnen Gesängen Follierungsverweise auf den notierten Gesang im Rahmen des Kodex selbst stehen. Notiert ist lediglich der Tractus *Ave Maria gratia plena* (g00119) mit den Versen *Quomodo inquit* (g00119c), *Spiritus sanctus superveniet* (g00119d), *Ideoque quod nascetur* (g00119e) und am unteren Rand ist der Vers *Ecce concipies et paries filium* (g00119b) hinzugefügt, der einen von den traditionellen Schlüssen unterschiedlichen Schluss aufweist (statt *nomen ejus Emmanuel* führt er *nomen ejus Jhesum an*).

Tabelle 4. Gesänge des Festes Annuntiatio BMV

spev	SK-Bra EC Lad. 3 EL 18 f. 225r-v	SK-BRsa 67 f. 107v	SK-Sk Nr. 1 f. 190v
In.	<i>Rorate caeli</i> (nn.)	<i>Rorate caeli</i> (nn.)	<i>Rorate caeli</i> (nn.)
Gr.	<i>Tollite portas</i> (nn.)	<i>Tollite portas</i> (nn.)	<i>Tollite portas</i> (nn.)
Tc.	<i>Ave Maria gratia</i> (not.)	<i>Ave Maria gratia</i> (not.)	<i>Ave Maria gratia</i> (not.)
TcV.	<i>Quomodo inquit</i> (not.)	<i>Benedicta tu</i> (not.)	<i>Benedicta tu</i> (not.)
TcV.	<i>Spiritus sanctus</i> (not.)	<i>Ecce concipies</i> (not.)	<i>Ecce concipies</i> (not.)
TcV.	<i>Ideoque quod</i> (not.)	–	<i>Quomodo inquit</i> (not.)
TcV.	<i>Ecce concipies</i> (in margine, nn.)	–	<i>Spiritus sanctus</i> (not.)
TcV.	–	–	<i>Ideoque quod</i> (not.)
Of.	<i>Ave Maria</i> (nn.)	<i>Ave Maria</i> (nn.)	<i>Ave Maria</i> (nn.)
Cm.	<i>Ecce virgo</i> (nn.)	<i>Ecce virgo</i> (nn.)	<i>Ecce virgo</i> (nn.)

⁵⁷ V Nitrianskom graduáli je uvedený najskôr traktus *Audi filia* a až potom nasleduje alelujový spev *Post partum*.

Das Fest Visitatio BMV ist im *Pressburger Missale I* nur als Randbemerkung angeführt (f. 252v). Ein Formular mit einem notierten Gesang befindet sich im *Gradual von Neutra*.

Tabelle 5. Gesänge zum Fest Visitatio BMV

Gesang	SK-BRsa 67 f. cix/ 225
In.	<i>Gaudeamus omnes</i> (nn.)
Gr.	<i>Audi filia</i> (not.)
AIV.	<i>Ave stillans melle</i> (not.)
Of.	<i>Ave Maria</i> (nn.)
Cm.	<i>Dilexisti justitiam</i> (nn.)

Notierte Messgesänge hat auch eines der wichtigsten Marienfeste – das Fest der Mariä Himmelfahrt/ Assumptio (15. August), das gewöhnlich mit drei Messen gefeiert wurde (Vigilie, In die sancto und Octava).

Tabelle 6a. Gesänge zum Fest Assumptio BMV (Vigilia)

Gesang	SK-Bra EC Lad. 3 <i>Vigilia f. 265v</i>	SK-Sk Nr. 1 <i>Vigilia f. 203r</i>
In.	<i>Salve sancta parens</i> (not.)	<i>Salve sancta parens</i> (not.)
Gr.	<i>Benedicta et venerabilis</i> (not.)	<i>Benedicta et venerabilis</i> (not.)
Tc.	<i>Benedicta et venerabilis</i> (not.)	<i>Laus tibi Christe</i> (not.)
AIV.		<i>Stirps Jesse</i> (not.) <i>Virga Jesse</i> <i>Felix es sacra</i> <i>O Maria rubens rosa</i> <i>O consolatrix pauperum</i> <i>Ave benedicta Maria</i>
Of.	<i>Felix namque es sacra</i> (not.)	<i>Felix namque es sacra</i> (not.)
Cm.	<i>Regina mundi et Domina</i> (not.)	? ⁵⁸

Tabelle 6b. Gesänge zum Fest Assumptio BMV (In die sancto)

Gesang	<i>In die sancto f. 266v</i>	SK-Sk Nr. 1 <i>In die sancto f. 207r</i>
1	2	3
In.	<i>Gaudeamus omnes</i> (nn.)	? ⁵⁹
Gr.	<i>Propter veritatem</i> (not.)	? ⁶⁰

⁵⁸ Lacuna f. 207.

⁵⁹ Lacuna f. 207.

⁶⁰ Lacuna f. 207.

1	2	3
AlV.	<i>Assumpta est Maria</i> (not.)	<i>Transit ad aethera</i> (not.) <i>Assumpta est Maria</i> (not.)
Of	<i>Offerentur</i> (nn.)	<i>Recordare virgo mater</i> (not.) Trop. Ab hac familia
Cm.	<i>Dilexisti justitiam</i> (not.)	<i>Dilexisti justitiam</i> (nn.)

Mariengesänge zum Fest Nativitate BMV sind auf ff. 273v-274r in Form von nicht notierten Incipits und des notierten Alleluja-Verses *Nativitas gloriose virginis* angeführt.

Tabelle 7. Gesänge zum Fest Nativitas BMV

Gesang	SK-Bra EC Lad. 3 f. 273v	SK-BRsa 67 f. cxii/ 231	SK-Sk Nr. 1 f. 219r
In.	<i>Gaudeamus omnes</i> (nn.)	+	+
Gr.	<i>Audi filia</i> (not.)	+	+
AlV.	<i>Nativitas gloriose virginis</i> (not.)	<i>Nativitas gloriose virginis</i> (not.)	<i>Nativitas gloriose virginis</i> (not.) <i>Nativitas gloriose virginis</i> (not.)
Of.	<i>Filiae regum</i> (nn.)	+	<i>Diffusa est</i> (nn.)
Cm.	<i>Diffusa est</i> (nn.)	+	+

Das einzige Marienfest, das im *Pressburger Missale I* keine notierten Gesänge, sondern nur Incipit-Hinweise hat, ist das Fest Conceptio BMV (ff. 287r-v). Das komplette notierte Formular dieses Festes dokumentiert das *Graduale von Neutra*.⁶¹

Tabelle 8. Gesänge zum Fest Conceptio BMV

Gesang	SK-Bra EC Lad. 3 f. 287r-v	SK-BRsa 67 f. iiiic/ 199
In.	<i>Gaudeamus omnes</i> (nn.)	<i>Gaudeamus omnes</i> (not.)
Gr.	<i>Audi filia</i> (nn.)	<i>Audi filia</i> (not.)
AlV.	<i>Conceptio gloriose virginis</i> (nn.)	<i>Conceptio gloriose virginis</i> (not.)
Of.	<i>Filiae regum</i> (nn.)	<i>Filiae regum</i> (not.)
Cm.	<i>Dilexisti justitiam</i> (nn.)	<i>Dilexisti justitiam</i> (not.)

Zu den wertvollen musikalischen Gesängen des *Pressburger Missale I* zählen einige Alleluja-Verse, z.B. zum Fest der hl. Katharina (f. 294ra *Aemulor enim*). Der traditionelle Alleluja-Vers *Qui creavit* erscheint in der Handschrift nur in Form einer Anmerkung (f. 294ra). Am Schluss der Handschrift sind bei varianten Gesängen zu den Marienfesten die Alleluja-Verse *Post partum virgo* (f. 320r), *Salve dulcis o Maria* (f. 320r), *O consolatrix pauperum* (f. 320r), *Virga Jesse* (f. 320v), *Recole*

⁶¹ R. Adamko, et aliae, *Graduale Nitriense* (s. XVI). Ružomberok 2016, S. 82–83.

virgo Maria (f. 320v), *Nativitas gloriosae* (f. 320v) und der Alleluja-Vers zum Fest der hl. Margaretha *Inventa una pretiosa Margarita* (f. 320v) angeführt.

Das Sequentiar (*Sequentionale/ Prosarium*) des *Pressburger Missales* I enthält insgesamt 75 Einheiten.⁶² Benjámín Rajeczky bezeichnete dieses Repertoire als typisches mittelalterliches ungarisches Material.⁶³ Zu den Sequenzen, die für die Feste weiblicher Heiliger bestimmt sind, gehören 21 Gesänge (vor allem Mariensequenzen, Sequenzen der heiligen Frauen: hl. Margaretha, hl. Maria Magdalena, hl. Elisabeth und der hl. Katharina sowie die Sequenz aus dem *Commune Sanctorum* zu den Festen der Jungfrauen „*de virginibus*“).⁶⁴

Tabelle 9a. Sequenzen der weiblichen Heiligen des Pressburger Missale I

SK-Bra EL 18	Incipit	Fest	AH ⁶⁵	Cantus ID ⁶⁶	SK- BRsa ⁶⁷	SK-Sk Nr. 1	Modus
1	2	3	4	5	6	7	8
f. 332v	<i>Concentu parili</i>	Purificatio BMV	53:99	ah53099	S. 281	–	IV
f. 333v	<i>Salve porta perpetuae lucis</i>	BMV	53:108	ah53108	–	Bucheinband	II
f. 344v	<i>Laus tibi sit Christe fili dei</i>	s. Margaretha	10:325	ah10325	–	–	I
f. 346r	<i>Laus tibi Christe qui es creator</i>	s. Maria Magdalena	50:268	ah50268	–	176v	III
f. 347v	<i>Congaudent angelorum chori</i>	Assumptio BMV	53:104	ah53104	S. 317	180v	IV
f. 348r	<i>Ave maria gratia plena</i>	BMV	54:216	ah54216	–	–	III
f. 348v	<i>Hodiernae lux diei celebris</i>	BMV	54:219	ah54219	–	214v	I
f. 348v	<i>Laetabundus exsultat fidelis</i>	BMV	54:2	ah54002	–	141v	IV

⁶² Z. Zahradníková, Uhorské sekvencie o Panne Márii v kontexte stredovekej mariánskej úcty. In: *Roczniki Teologiczne*. Tom LXV. Zeszyt 13/ 2018, S. 81–94.

⁶³ *Melodiarum Hungariae Medii Aevi I. Hymny et sequentiae*, B. Rajeczky (Hrsg.). Budapest 1956.

⁶⁴ A. Kovács, *Monuments of Medieval Liturgical Poetry in Hungary. Sequences – Critical Edition of Melodies*. Musica Sacra Hungarica. Budapest 2017.

⁶⁵ *Analecta Hymnica Medii Aevi* (weiter AH). Vol. I–LV. Eds. Guido Maria dreves, Henry Marriot bannister, Clemens Blume. Leipzig 1886–1922.

⁶⁶ <http://cantusindex.org/>.

1	2	3	4	5	6	7	8
f. 349r	<i>Imperatrix gloriosa potens</i>	BMV	54:221	ah54221	–	215v	II
f. 349v	<i>Ave sidus lux dierum</i>	BMV	54:247	ah54247	–	–	IV
f. 349v	<i>Gaude mater luminis</i>	BMV	54:225	ah54225	–	214r	II
f. 350r	<i>Ave praeclara maris stella</i>	BMV	50:241	ah50241	–	212r	III
f. 350v	<i>Mittit ad virginem</i>	BMV	54:191	ah54191	S. 273	217v	III
f. 351r	<i>Missus Gabriel de caelis</i>	BMV	54:192	ah54192	–	–	I
f. 351v	<i>Gaude virgo mater Christi</i>	BMV	24:68	ah15068	–	–	III
f. 353v	<i>Stirpe Maria regia</i>	Nativitas BMV	53:95	ah53095	–	186v	II
f. 356v	<i>Gaude Sion quod egressus</i> ⁶⁷	s. Elisabeth vidua	55:120	ah55120	–	195v	III
f. 367r	<i>Nato patris sine matre</i> ⁶⁸	s. Catharina	9:260	ah09260	–	–	IV
f. 359r	<i>Potestate non natura</i> ⁶⁹	BMV	54:96	ah54096	–	–	IV
f. 361r	<i>Virginis venerandae</i>	Commune virginis	53:246	ah53246	S. 344	–	IV
f. 361v	<i>Supernae matris</i>	Commune virginis	55:37	ah55037	–	–	IV

⁶⁷ Diese Sequenz enthält auch das *Missale des Ostslowakischen Museums Kaschau* (Východoslovenské múzeum Košice inv. z. Zb. 87) aus dem Jahr 1379 und auch das *Notierte Missale Rkp. 387* der Zentralbibliothek der Slowakischen Akademie der Wissenschaften (Ústredná knižnica Slovenskej akadémie vied).

⁶⁸ Im *Missale des Ostslowakischen Museums Kaschau* ist die Sequenz *Sanctissimae virginis votiva festa* (AH 55:203), wie im *Zipser Graduale*.

⁶⁹ Das *Missale des Ostslowakischen Museums Kaschau* enthält 7 Mariensequenzen: *Stirpe Maria Regia*, *Mittit ad virginem*, *Ave praeclara maris*, *Hodierna lux diei*, *Gaude Maria templum summe*, *Gaude mater luminis*, *Uterus virgineus thronus*, 3 von diesen gibt es nicht weder im *Pressburger Missale I* noch im *Zipser Graduale* (*Stirpe Maria Regia* (AH 53:95), *Gaude Maria templum summe* (AH 54:213), *Uterus virgineus thronus* (AH 54:248)).

1	2	3	4	5	6	7	8
f. 367v	<i>Jubilemus in hac die</i> ⁷⁰	Commune virginis	54:284	ah53284	–	–	I
f. 368r	<i>Nativitas Mariae virginis</i> ⁷¹	Nativitas BMV	54:288	ah54288	S. 320	–	I

Tabelle 9b. Weitere Sequenzen der weiblichen Heiligen des Zipser Graduale

SK-Sk Nr. 1	Incipit	Fest	AH	Cantus ID	Kassa Graduale Clmae 172	SK-BRsa 67	Modus
f. 148r	<i>Virgini Mariae laudes</i>	BMV	54:21	ah54021	I/374v	–	I
f. 165r	<i>Veni praecelsa domina</i>	Visitatio BMV	54:193	ah54193	II/292r	–	I
f. 171r	<i>Margaritam pretiosam</i>	s. Margaretha	55:233	ah55233	II/294v	–	II
f. 172r	<i>Gratuletur orbis totus</i>	s. Margaretha	55:232	ah55232	–	–	III
f. 190v	<i>Virginalis turma sextus</i> ⁷²	XI milium Virginum/ s. Ursula	55:333	ah55333	II/329r	–	IV
f. 197r	<i>Sanctissimae virginis</i> ⁷³	s. Catharina	55:203	ah55203	II/341r	S. 334	III
f. 207r	<i>Exsultent filiae Sion</i>	De Virginibus	50:271	ah50271	II/358r	–	II
f. 217r	<i>Verbum bonum et suave</i>	BMV	54:218	ah54218	II/354r	–	III
f. 219r	<i>O Maria virgo dia</i>	BMV	34:149	ah54149	I/418	–	II

Das *Graduale Cassoviense* (*Košický graduál*, Ungarische Szechenyi-Nationalbibliothek in Budapest, OSzK Clmae 172a-b) enthält noch drei weitere Sequenzen weiblicher Heiliger.⁷⁴

⁷⁰ Das *Missale des Ostslowakischen Museums Kaschau* enthält die Sequenz *Exsultent filiae Sion in rege suo* (AH 50:271).

⁷¹ Das *Missale des Ostslowakischen Museums Kaschau* enthält die Sequenz *Stirpe Maria Regia* (AH 53:95).

⁷² Die Sequenz hat auch das Kaschauer Graduale und das *Missale des Ostslowakischen Museums Kaschau*.

⁷³ Dieselbe Sequenz hat auch das *Missale des Ostslowakischen Museums Kaschau*.

⁷⁴ R. Adamko, E. Veselovská, *Graduale Cassoviense* (s. XVI in.): *Liturgicko-muzikologická štúdia*. Ružomberok 2016.

Die für das Fest der hl. Anna bestimmte Sequenz *Omnis mundus decantat* (II/305v, AH⁷⁵ 34:157) ist unbekannten Ursprungs mit der Melodie der Sequenz *Laetabundus exsultet* (AH 54:5). In Polen ist sie mit 6 Handschriften belegt. Von den ungarischen Handschriften führt sie nur das *Graduale des Königs Wladislaw II* (Erzbischöfliche Bibliothek in Esztergom, Mss. I. 3) an.

Die Sequenz *Vale solidum mundi sidus lucidum* ist vom Fest der hl. Barbara (I/ 424r, II/346v; AH 44:72). Diese Sequenz nähert sich leicht der Sequenz *Ave praeclara maris stella* (AH 50:241). Im AH ist nur eine einzige ursprüngliche Quelle angeführt – das *Košický graduál* (*Graduale Cassoviense*).

Außerst selten ist auch die Sequenz zum Fest der hl. Sophia *Salve praeclara martyr Christi Zophia* (I/424v), welche die Melodie der Sequenz *Laus tibi Christe qui es* (AH 50:346) benutzt.

Offiziengesänge der weiblichen Heiligen der Graner liturgischen Tradition

Die mittelalterlichen Offiziengesänge repräsentieren ein reiches und mannigfaltiges Repertoire der Feste weiblicher Heiliger. Die zentralen Graner Quellen,⁷⁶ zu denen auch die *Pressburger Antiphonare I – IV* zählen, unterscheiden sich mitunter sehr stark von den peripheren, regionalen liturgischen Traditionen (wie etwa das *Zipser Antiphonar*, die *Zipser Breviere*).⁷⁷ Die einzelnen Offizien beinhalten entweder das komplette Repertoire, bestehend aus den Gesängen für die ersten Vespren, die Matutin mit drei Nocturnen, das Morgenlob, die kleinen Horen, die zweiten Vespren. Mitunter werden die Gesänge zu den einzelnen Festen in Kurzform angeführt (z. B. die Matutin enthält nur eine Nocturn) bzw. werden für die einzelnen Feiern nur ein oder zwei Gesänge (gewöhnlich Antiphonen für das Magnificat und das Benedictus zu den Vespren oder Morgenlaudes) oder sieben Gesänge (Antiphonen für die Morgenlaudes) angeführt. Häufig wurden für ein bestimmtes Fest im Rahmen des mittelalterlichen Ungarn verschiedene Offizien verwendet (so ist z. B. das Fest der hl. Anna mit 4 verschiedenen Offizien belegt).

Innerhalb des Graner Sanctoriales tauchen in der ältesten Schicht Offizienzyklen weiblicher Heiliger auf – der hl. Agnes, Purificatio Mariae, der hl. Agatha, Geburt der Jungfrau Maria und der hl. Cäcilia. Von den kurzen Offizien (mit Antiphonen für die Morgenlaudes) bzw. mit drei Matutin-Responsorien) gehören hierzu die Feste der hl. Lucia und Assumptio BMV. Offizien in Prosa oder in Versen aus dem 11. – 12. Jahrhundert werden durch Offizien zu den Festen Annuntiatio BMV, der hl. Margaretha, der hl. Maria Magdalena, Assumptio BMV, der hl. Ursula, der hl. Katharina und der hl. Dorothea repräsentiert. Die jüngste Offiziengruppe bilden Gesänge aus dem 12. – 15. Jahrhundert zu den Festen Conceptio BMV, der hl. Dorothea, Visitatio BMV, der hl. Anna und der hl. Elisabeth. In eine Sondergruppe

⁷⁵ *Analecta Hymnica Medii Aevi* (weiter AH). Vol. I–LV. Eds. Guido Maria Dreves, Henry Marriot Bannister, Clemens Blume. Leipzig 1886–1922.

⁷⁶ Die älteste Musikhandschrift mit dem Graner Offizium, die komplett erhalten ist, ist das *Graner Antiphonar vom Istanbul*. *The Istanbul Antiphonal (about 1360)*, J. Szendrei (Hrsg.). *Musicalia Danubiana* 18. Budapest 2002.

⁷⁷ A. Kovács, *Corpus Antiphonalium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae V/B Strigonium* (Sanctorale). Budapest 2006.

von Offizien, die aus mehreren Traditionen stammen, gehören die Offizien zu den Festen der hll. Barbara, Helena und Maria de Nive (8 Offizien).⁷⁸ Von den spezifischen Offizien, die nur in einigen Zipser Handschriften zu finden sind, sind das z. B. die Offizien der hl. Brigitta und der hl. Martha.⁷⁹ Eine Sonderstellung unter diesen Materialien vertritt das *Brevier R. I. 110*, das ein Offizium zum Fest der hl. Sophia enthält. Dieser spezifische Kodex führt auch weitere Feste an, die eher für andere mitteleuropäische liturgische Traditionen typisch sind. Von den weiblichen Festen sind das die Feste der hl. Klara und der hl. Hedwig, die im Graner Sanctorale meist nicht genannt sind.

In der Graner liturgischen Tradition des Mittelalters erscheinen in drei Zeitschichten insgesamt 8 Feste der Jungfrau Maria. Zu den ältesten mittelalterlichen Offizien gehört das Offizium zum Fest Purificatio BMV, Nativitas BMV und Assumptio BMV (Mariä Himmelfahrt), die in Westeuropa vor dem 10. Jahrhundert entstanden sind und als Feste der Graner Liturgie in dem bereits erwähnten 38. Kanon der Synode zu Szabolc von 1092 vorgeschrieben wurden. Die Offizien zu diesen drei Marienfesten dokumentiert die größte Anzahl mittelalterlicher Handschriften (das Fest Purificatio und das Fest Nativitas – 24 Handschriften, das Fest Assumptio – 22 Handschriften). Aus der jüngeren Zeit (10. – 11. Jahrhundert) stammen die Prosa- und die gereimten Offizien Annuntiatio BMV und Assumptio BMV (ergänzt Offizium). Zu den jüngsten Offizien, die erst im Zeitraum des 12. – 14. Jahrhunderts entstanden sind, gehören die Offizien Conceptio BMV und Visitatio BMV.⁸⁰

Die Zipser Handschriften verwendeten einige vom Graner Ritus abweichende Elemente. Im Falle der Marienoffizien unterscheiden sie sich im Gebrauch des Offiziums zum Fest der Mariä Heimsuchung (Visitatio). Die Zipser Handschriften führen bei der Feier dieses Festes das Offizium *Accedunt laudes virginis* an. Zwei Typen des Offiziums (*Ave decus virgineum* und *Sicut lilium inter spinas*) erscheinen in den Graner Handschriften auch zum Fest der Mariä Empfängnis (Conceptio BMV). Beide Offizien zu diesem Fest führt das *Brevier von Juraj Szathmáry* (Str-8879)⁸¹ an.⁸²

⁷⁸ A. Kovács, *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae V/B Strigonium* (Sanctorale). Budapest 2006, S. 26–27; Z. Czagány, *Mitteleuropäische Offizien zum Fest Beatae Mariae Virginis de Nive. De musica disserenda*, 2013/ IX, Nr. 1–2, S. 223–240.

⁷⁹ Z. Czagány, *Historia de Sancta Martha Hospita Christi redactio Bohemica. Musicological Studies Vol. LXV/9. Historiae*. Ottawa 2004.

⁸⁰ E. Veselovská, *Stredoveké mariánske oficiá bratislavských antifonárov* [Mittelalterliche Marienoffizien der Pressburger Antiphonarien]. In: R. Adamko (Hrsg.), *O Maria, laude digna*. Ružomberok 2011, S. 67–89.

⁸¹ Handschrift *Breviarium Mss. Lat. 8879* (1480), Bibliothèque Nationale Paris.

⁸² In der Rubrik dieses Festes folgendes angeführt wird: „*Incipit officium conceptionis virginis Mariae editum per Dominicum Leonardum prothonotarium apostolicum.*“

Tabelle 10. Marienfeste der ungarischen mittelalterlichen Handschriften (Hss.)

Datum	Fest	Offizium	Hss.	Anzahl d. Hss.
1	2	3	4	5
2.2.	<i>Purificatio BMV</i>	<i>Senex puerum portabat</i> ⁸³	Str-2, Str-4, Str-MAG-7, Str-1484, Str-8879, Str-11, Str-1481, Str-Ist, Str-1829, Str-1812, Str-110, Str-67, Paul-8, Paul-399, Paul-439, Paul-28, Paul-93, Paul-1540, Paul-812a, Sc-94, Sc-102, Sc-125, Sc-6374, Sc-6384	24
25.3.	<i>Annuntiatio BMV</i>	<i>Ingressus angelus</i> ⁸⁴	Str-2, Str-MAG-7, Str-1484, Str-8879, Str-11, Str-Ist, Str-1829, Str-1812, Str-110, Str-67, Paul-8, Paul-399, Paul-439, Paul-28, Paul-93, Paul-1540, Paul-812a, Sc-94, Sc-102, Sc-125, Sc-6374, Sc-6384	22
2.7.	<i>Visitatio BMV</i>	<i>Exurgens autem Maria</i> ⁸⁵	Str-3, Str-MAG-7, Str-1484, Str-8879, Str-11, Str-1481, Str-Ist, Str-1829, Str-110, Sc-6384	10
2.7.	<i>Visitatio BMV</i>	<i>Accedunt laudes virginis</i> ⁸⁶	Paul-8, Paul-439, Paul-93, Paul-1540, Paul-812a, Sc-2, Sc-46, Sc-125, Sc-6374, Sc-6384	10
5.8.	<i>BMV de Nive</i>	<i>Ab aeterno ordinata</i> ⁸⁷	Str-1484, Str-8879, Str-1829, Str-Ist, Str-110, Paul-93, Sc-46, Sc-6374, Sc-6384	9
15.8.	<i>Assumptio BMV</i>	<i>Exaltata es</i> ⁸⁸	Str-3, Str-MAG-7, Str-1484, Str-8879, Str-11, Str-Ist, Str-1829, Str-1812, Str-110, Str-67, Paul-8, Paul-439, Paul-28, Paul-93, Paul-1540, Paul-812a, Sc-2, Sc-46, Sc-94, Sc-125, Sc-6374, Sc-6384	22

⁸³ *Corpus Antiphonarium Officii I-II* (1971, weiter *Cao I – II*). J. R. Hesbert (Hrsg.). Berne: Herbert Lang: C, G, B, E, M, V, H, R, D, F, S, L.

⁸⁴ *Cao I-II*: G, M, V, H, R, D, F, S, L.

⁸⁵ AH 48:39. A. Hughes (weiter LMLO), *Late Medieval Liturgical Offices. Resources for Electronic Research. Vol. 1. Text. Subsidia Mediaevalia* 23. Toronto–Ontario 1994. LMLO: YV55.

⁸⁶ AH 24:29. LMLO: YV42.

⁸⁷ AH 5:15. LMLO: YC54.

⁸⁸ Cao I: C, B, E, M, V. Cao II: H, R, D, F, S, L.

1	2	3	4	5
8.9.	<i>Nativitas BMV</i>	<i>Nativitas tuas</i> ⁸⁹	Str-3, Str-5(!) ⁹⁰ Str-MAG-7, Str-I/3/2, Str-8879, Str-11, Str-1481, Str-Ist, Str-1829, Str-1812, Str-110, Str-67, Paul-8, Paul-439, Paul-28, Paul-93, Paul-1540, Paul-812a, Sc-2, Sc-46, Sc-94, Sc-125, Sc-6374, Sc-6384	25
21.11.	<i>Praesentatio BMV</i>	<i>Fons hortorum</i> ⁹¹	Paul-1540	1
8.12.	<i>Conceptio BMV</i>	<i>Ave decus virgineum</i> ⁹²	Str-1484, Str-8879, Str-1481, Str-Ist, Str-1829, Str-1812, Str-110, Paul-399, Paul-93, Paul-1540, Sc-94, Sc-102, Sc-125, Sc-6374, Sc-6384	15
8.12.	<i>Conceptio BMV</i>	<i>Sicut lilium inter spinas</i>	Str-8879	1

Außer der großen Variabilität der Gesänge im Rahmen der Marienfeste erscheinen in der Graner liturgischen Tradition interessante Varianten auch im Falle der Gesänge weiterer weiblicher Heiliger des Mittelalters.⁹³ In den Handschriften des mittelalterlichen Ungarn erscheinen insgesamt 29 Offizien heiliger Frauen, die für 20 liturgische Feiern bestimmt sind. Die größte Anzahl varianter Lösungen dokumentieren das Fest der hl. Anna (4 Offizien), ferner zwei Feste der hl. Helena (3 Offizien). Je zwei Gesänge belegen die Feste der hl. Margaretha, der hl. Maria Magdalena, der hl. Martha (zwei Feste), der hl. Hedwig und der hl. Ursula.

Tabelle 11. Mittelalterliche Offizien heiliger Frauen in der Graner liturgischen Tradition (außer den Marienfesten)

Fest	Offizium	CAO I-II	AH	LMLO	Hss.
1	2	3	4	5	6
hl. Barbara	<i>Gratuletur regi digna</i>	–	AH 25:42	BA40	SK-BRsa SNA 2, SK-BRsa SNA 4
hl. Lucia	<i>In tua patientia</i>	C, G, B, E, M, V, H, R, D, S, L	–	–	SK-BRsa SNA 2, SK-BRsa SNA 4

⁸⁹ Cao I: C, G, B, E, M, V. Cao II: H, R, D, F, S, L.

⁹⁰ CAO–ECE, V/B Strigonium (Sanctorale), S. 20.

⁹¹ AH 24:25. LMLO: YP55.

⁹² AH 5:12. LMLO YC51.

⁹³ Z. Czagány, *Historiae in the Central European area: repertorial layers and transmission in Bohemia and Hungary*. In: *Historiae. Liturgical Chant for Offices of the Saints in the Middle Ages*. Venezia 2021, S. 273–296.

1	2	3	4	5	6
hl. Agnes	<i>Discede a me pabulum</i>	G, B, E, M, V, H, R, D, F, S, L	–	–	SK-BRsa SNA 2, SK-BRsa SNA 4
hl. Brigitta	<i>In unum convertit aquam</i>	–	–	–	–
hl. Agatha	<i>Mentem sanctam</i>	G, B, E, M, V, H, R, D, F, S, L	–	–	SK-BRsa SNA 2
hl. Dorothea	<i>Ave gemma virtuosa</i>	–	AH 5:56	DO81	SK-BRsa SNA 2
hl. Helena	<i>Annua beatae Helenae</i>	–	–	–	–
hl. Sophia	<i>Sancta praeconia recolentes</i>	–	–	–	–
hl. Helena	<i>Lignum verum Dominicum</i>	–	AH 5:66	HE11	–
hl. Helena	<i>Helena sanctissima mater</i>	–	–	–	–
hl. Margaretha	<i>O Margaretha caelorum</i>	–	AH 28:3	MD33	SK-Bra BA I EC Lad. 3, SK-Sk 2
hl. Margaretha	<i>Sancta Margaretha virgo</i>	–	–	–	–
hl. Maria Magdalena	<i>Dum redemptoris nostri</i>	–	–	–	SK-Bra BA I EC Lad. 3, SK-Sk 2
hl. Maria Magdalena	<i>Cum discubisset in domo</i>	B, R, D, S, L	–	–	–
hl. Anna	<i>Caeleste beneficium</i>	–	AH 25:18	AN28	SK-Bra BA I EC Lad. 3
hl. Anna	<i>O praeclarum germinum</i>	–	–	–	–
hl. Anna	<i>Quasi stella matutina</i>	–	AH 5:38	AN25	-
hl. Anna	<i>Terra pontus astra mundus</i>	–	–	–	–
hl. Martha	<i>Jocundare mente pia virgo</i>	–	–	–	–
hl. Afra	<i>Gloriosa et beatissima</i>	R	–	–	–

1	2	3	4	5	6
hl. Klara	<i>Jam sanctae Clara claritas</i>	–	AH 5:54	CL11	–
hl. Hedwig	<i>O decus Trebniciae</i>	–	AH 26:28	HE01	–
hl. Hedwig	<i>Gaude solum Vratislaviae</i>	–	AH 26:28	HE01	–
hl. Martha	<i>En illuxit lux celebris</i>	–	AH 28:15	MF14	–
hl. Ursula und Gespielinnen	<i>Laetis canamus</i>	–	AH 28:93	UR14	SK-Bra BA I EC Lad. 3
hl. Ursula und Gespielinnen	<i>Gloriosus Deus in sanctis</i>	–	AH 5:87	UR71	–
hl. Elisabeth	<i>Laetare Germania</i>	–	AH 25:90	EL61	SK-Bra BA I EC Lad. 3, SK-Sk 2
hl. Cäcilia	<i>Virgo gloriosa</i>	C, B, E, M, V, H, R, D, F, S, L	–	–	SK-Bra BA I EC Lad. 3, SK-Sk 2
hl. Katharina	<i>Ave gemma claritatis</i>	–	AH 26:69	CB24	SK-Bra BA I EC Lad. 3, SK-Sk 2

Zu den am wenigsten vertretenen Festen weiblicher Heiliger (1 Gesang ohne komplettes Offizium) gehört zum Beispiel das Fest der hl. Scholastika (Am. *San-cimonialis autem feminum: Pressburger Antiphonar IV*). Eine häufig spezifische Auswahl von Offizien, die in der Graner Liturgie untraditionell sind, dokumentieren die Zipser Handschriften (Zipser Antiphonar, Zipser Breviere in ausländischen Archiven – Alba Julia, Budapest).

Resumé (slowakisch)

Stredoveká kresťanská spiritualita a kultú prvých svätcov sa budovali na základoch židovského náboženstva, rímskej kultúry a neskôr i so zreteľom na historické a politické predpoklady a požiadavky prvých stredovekých kresťanských štátnych útvarov.

Konkrétne spevy k sláveniam sviatkov ženských svätíc je možné rozdeliť do dvoch veľkých obsahových skupín. Prvá skupina spevov zahŕňa repertoár spevov omšovej liturgie, ktorý sa nachádza v sanktorálovej časti misálov alebo graduálov (resp. sekvenciárov). Druhú, oveľa bohatšiu skupinu, tvorí repertoár officiových spevov, ktoré sú súčasťou liturgie hodín (breviáre, antifonáre, žaltáre).

Z rukopisných prameňov, ktoré sa zachovali na území Slovenska alebo pochádzajú z cirkevných komunít na území Slovenska a zachytávajú omšové alebo officiové spevy, si v rámci analýzy repertoáru budeme bližšie všimnúť najmä najvýznamnejšie, kompletne rukopisy – celonotovaný misál *Bratislavský misál I* (Štátny archív v Bratislave EC Lad. 3 a i.), *Spišský graduál Juraja z Kežmarku z roku 1426* (Spišská Kapitula, Mss. No. 1), *Nitriansky graduál* (Slovenský národný

archív SNA 67), *Bratislavský antifonár I* (Štátny archív v Bratislave EC Lad. 3), *Bratislavský antifonár II* (Štátny archív v Bratislave EC Lad. 4, Slovenský národný archív SNA 4 a i.), *Bratislavský antifonár III* (Štátny archív v Bratislave EC Lad. 6, Rakúska národná knižnica vo Viedni a i.), *Bratislavský antifonár IV* (Slovenský národný archív SNA 2), *Spišský antifonár* (Spišská Kapitula, Mss. No. 2).

Najdôležitejšie postavenie a najvýznamnejšie liturgické slávenia v stredovekom hudobnom repertoári zastávajú sviatky Panny Márie. Mariánska úcta sa počas stredoveku stala základným prototypom a pilierom úcty k ženskej svätici. Mnohé mariánske spevy sa často stávali inšpiráciou alebo priamo repertoárovou časťou liturgických slávení iných ženských svätíc. Medzi najdôležitejšie mariánske sviatky patrili Purificatio BMV (2. 2.; Hromnice – sviatok Obetovania Pána, sviatok slávený od 4. storočia); Annuntiatio BMV (25. 3., sviatok vznikol v Anglicku okolo roku 1060), Visitatio BMV (väčšinou 2. 7., sviatok zaviedol sv. Bonaventúra v roku 1263 u františkánov a neskôr ho prijali za sviatok celej rímskej cirkvi), BMV de Nive/ Sancta Maria ad Nives (5. 8., spomienka na posvätenie rímskeho chrámu Sancta Maria Maggiore v roku 432), Assumptio BMV (15. 8., sviatok slávený minimálne od 5. storočia), Nativitas BMV (8. 9., sviatok slávený od 5. storočia), Praesentatio BMV (21. 11., sviatok predpísaný od roku 1371), Conceptio BMV (8. 12., sviatok doložený od 9. storočia).

Okrem mariánskych sviatkov obsahuje ostrihomský sanktorál aj niekoľko sviatkov svätíc, z ktorých prevažná väčšina reprezentuje panny a mučeníčky z 2. – 5. storočia. Mimoriadne postavenie zastávajú dve svätice z čias života Ježiša Krista – sv. Anna (matka Panny Márie) a sv. Mária Magdaléna (súčasníčka Ježiša Krista). Významné postavenie mala i sv. Margita Antiochijská, ktorej kult bol v stredoveku mimoriadne obľúbený. Kráľovné a dynastické svätice reprezentujú sv. Helena, sv. Hedviga a sv. Alžbeta Uhorská.

Pri celkovom hodnotení ostrihomskeho sanktorálu a samotného postavenia a významu sviatkov ženských svätíc sú najdôležitejšie najmä tie sviatky, ktoré majú vlastné omšové formuláre s notovanými spevmi, prípadne boli na sviatky príslušných svätíc vytvorené vlastné oficiové cykly. Zo starších svätíc sú to najmä – sv. Agnes, sv. Agáta, sv. Cecília, sv. Lucia, sv. Margita, sv. Mária Magdaléna, sv. Uršula, sv. Katarína, sv. Dorota, sv. Anna a sv. Alžbeta. Do zvláštnej skupiny patria sviatky sv. Barbory, sv. Heleny a z mariánskych sviatkov Maria de Nive. Za raritné možno považovať spevy zo sviatkov, ktoré sa vyskytujú len v niektorých spišských rukopisoch, ako napríklad spevy oficií sv. Brigity, sv. Marty, sv. Sofie, sv. Kláry a sv. Hedvigy. Sviatky týchto svätíc sa v ostrihomskom sanktoráli obyčajne neuvádzali.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Literatur

- Adamko R., et aliae, *Graduale Nitriense* (s. XVI). Ružomberok 2016.
- Adamko R., Veselovská E., *Graduale Cassoviense* (s. XVI in.): Liturgicko-muzikologická štúdia. Ružomberok 2016.
- Analecta Hymnica Medii Aevi Vol. I–LV*. Eds. Guido Maria Dreves, Henry Marriot Bannister, Clemens Blume. Leipzig 1886–1922.
- Bednáriková J., Mariánske spevy na fragmentoch gregoriánskeho chorálu z územia Slovenska [Die Mariengesänge der Fragmenten des gregorianischen Chorals aus dem Gebiet der Slowakei]. In: R. Adamko (Hrsg.), *O, Maria, laude digna*. Ružomberok 2011, S. 45–66.
- Corpus Antiphonarium Officii I–II* (1971). J. R. Hesbert (Hrsg.). Berne 1971.
- Czagány Z., *Historia de Sancta Martha Hospita Christi redactio Bohemica. Musicological Studies Vol. LXV/9. Historiae*. Ottawa 2004.
- Czagány Z., *Historiae in the Central European area: repertorial layers and transmission in Bohemia and Hungary*. In: *Historiae. Liturgical Chant for Offices of the Saints in the Middle Ages*. Venezia 2021, S. 273–296.
- Czagány Z., *Mitteuropäische Offizien zum Fest Beatae Mariae Virginis de Nive. De musica disserenda*, 2013/ IX, Nr. 1–2, S. 223–240.
- Dercényi D., *L'église de Pribina a Zalavár*. In: *Études slaves et roumaines I*. Budapest 1948, S. 195.
- Dobszay L., Introduction. In: L. Dobszay, J. Szendrei (Hrsg.), *Monumenta Monodica Medii Aevi Vol. 5/ 1–3. Antiphonen*. Kasel–Basel 1999, S. 13–34.
- Graduale sacrosanctae Romanae ecclesiae de tempore et de sanctis*. Parisii–Romae 1938.
- Györffy G., *König Stephan der heilige*. Budapest 1988.
- Hughes A., *Late Medieval Liturgical Offices. Resources for Electronic Research. Vol. 1. Text. Subsidia Mediaevalia 23*. Toronto–Ontario 1994.
- Kniewald K., Hahóti kódex. *Magyar Könyvszemle*, 62, 1938, S. 97–112.
- Kniewald K., Hartwich győri püspök Agenda pontificalis. *Magyar Könyvszemle*, 65, 1941, S. 103.
- Kniewald, K., *Esztergomi benedictionale*. *Magyar Könyvszemle*, 65, 1941, S. 213–231.
- Kovács A., *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae V/B Strigonium (Sanctorale)*. Budapest 2006.
- Kovács A., *Monuments of Medieval Liturgical Poetry in Hungary. Sequences – Critical Edition of Melodies. Musica Sacra Hungarica*. Budapest 2017.
- Kovács, A., *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae V/A Strigonium (Temporale)*. Budapest 2004.
- Liber Ordinarius Agriensis (1509)*, L. Dobszay (Hrsg.), *Musicalia Danubiana Subsidia 1*. Budapest 2000.
- Lindboe I. M., *Women in the New Testament*. Oslo 1990.
- Marsina R., *Kristianizácia Maďarov a Uhorska medzi Východom a Západom* [Die Christianisierung der Magyaren und Ungarns zwischen Ost und West]. *Historický časopis* 40/4, 1992, S. 409–421.
- Marsina R., *Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovice 13. storočia* [Das Bistum Nitra und seine Bischöfe vom 9. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts]. *Historický časopis* 41/5–6, 1993, S. 529–542.

- Melodiarum Hungariae Medii Aevi I. Hymny et sequentiae*, B. Rajeczky (Hrsg.). Budapest 1956.
- Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. J. Szendrei, R. Rybář (Hrsg.), *Musicalia Danubiana I*. Budapest 1982.
- Monumenta Monodica Medii Aevii Vol. 5/ 1–3. Antiphonen*. L. Dobszay, J. Szendrei (Hrsg.). Kasel–Basel 1999.
- Múcska V., Osobitosti uhorského liturgického kalendára v 11. storočí [Besonderheiten des ungarischen liturgischen Kalenders im 11. Jahrhundert]. In: R. Marsina (Hrsg.), *Nitra slovenských dejínach*. Martin 2002, S. 181–189.
- Nemeš J., *Kodex von Neutra, Geistige Erbschaft der italienisch-griechischen Mönche und ihrer Nachfolger von Aachen*. Győr 2007.
- Nemeš J., *Nitriansky kódex a jeho posolstvo. Aachen. Óbuda. Nitra* [Kodex von Neutra, Geistige Erbschaft. Aachen, Óbuda, Neutra]. Prešov 2006.
- Nitriansky kódex*, J. Sopko, J. Valach (Hrsg.). Martin 1987.
- Ratkoš P., *Pramene k dejinám Veľkej Moravy* [Quellen zur Geschichte Großmährens]. Bratislava 1968.
- Rybář R., Hudobnokultúrna problematika Veľkej Moravy [Musikkulturelle Problematik Großmährens]. *Hudobný archív* 4, 1981, S. 9–50.
- Špirko J., *Cirkevné dejiny I.* [Kirchengeschichte I.] Turčiansky sv. Martin 1943.
- Spišský graduál Juraja z Kežmarku (1426)*, A. Akimjak, R. Adamko, J. Bednáríková (Hrsg.). Ružomberok 2006.
- Szántó K., *A katolikus egyház története I*. Budapest 1983.
- The Istanbul Antiphonal (about 1360)*, J. Szendrei (Hrsg.). *Musicalia Danubiana 18*. Budapest 2002.
- Veselovská E., *Pramene stredovekej hudobnej kultúry z Nitry* [Quellen zur mittelalterlichen Musikkultur in Nitra]. In: M. Kohútová, E. Frimmová (Hrsg.), *Ideové prvky národného príbehu v dlhom 19. Storočí*, Bratislava 2014, S. 153–163.
- Veselovská E., Adamko R., Bednáríková J., *Stredoveké pramene cirkevnej hudby na Slovensku*. Bratislava 2017.
- Veselovská E., *Stredoveké mariánske oficiá bratislavských antifonárov* [Mittelalterliche Marienoffizien der Pressburger Antiphonarien]. In: R. Adamko (Hrsg.), *O Maria, laude digna*. Ružomberok 2011, S. 67–89.
- Veselovská E., *Sväťce v stredovekej hudobnej kultúre z prameňov z územia Slovenska*. In: H. Urbancová (Hrsg.), *Žena v tradičnej hudobnej kultúre. Studia Ethnomusicologica V*. Bratislava 2019, S. 103–156.
- Zahradníková Z., *Uhorské sekvencie o Panne Márii v kontexte stredovekej mariánskej úcty*. *Roczniki Teologiczne*. Tom LXV. Zeszyt 13/ 2018, S. 81–94.

Corpus Antiphonarium Officii – Konkordanzen

- C** Paris Bibliothèque nationale de France lat. 17436 (Compiègne – 9. Jh.)
- G** Durham Cathedral Library B. III. 11 (Frankreich – 11. Jh.)
- B** Bamberg Staatsbibliothek lit. 23 (Bamberg – 11./12. Jh.)
- E** Ivrea Biblioteca Capitolare 106 (Ivrea – 11. Jh.)
- M** Monza Basilica di S. Giovanni Battista – Biblioteca Capitolare e Tesoro C. 12/75 (Monza – 11. Jh.)
- V** Verona Biblioteca Capitolare XCVIII (Verona – 11. Jh.)
- H** St. Gallen Stiftsbibliothek 390 – 391 (Hartker Antiphonarium, um 1000)
- R** Zürich Zentralbibliothek Rh 28 (Rheinau – 13. Jh.)

- D** Paris Bibliothèque nationale de France lat. 17296 (St-Denis – 12. Jh.)
F Paris Bibliothèque nationale de France lat. 12584
 (St-Maur-les-Fossés – 12. Jh.)
S London The British Library Add. 30850 (San Domingo de Silos – 11. Jh.)
L Benevento Biblioteca Capitolare V. 21 (San Lupo Benevento – 12. Jh.)

Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae – Konkordanzen

- Str-2** *Bratislavský antifonár IV* / Antiphonarium 15/1, Bratislava, Slovenský národný archív SNA 2.
Str-3 *Bratislavský antifonár I* / Antiphonarium 15/in, Bratislava, Štátny archív Bratislava EC Lad. 3.
Str-4 *Bratislavský antifonár IIb* / Antiphonarium 15/2, Bratislava, Slovenský národný archív, Sign. SNA 4.
Str-5 *Bratislavský antifonár IIa* / Antiphonarium 1487, Bratislava, Štátny archív Bratislava EC Lad. 4.
Str-7 Breviarium Notatum 13/ex, Praha, Knihovna Strahovského kláštara, Bibliotheca Strahoviensis, DE. I. 7.
Str-11 Breviarium 15, Salzburg, Bundesstaatliche Studienbibliothek, M.11.II.V.1.E.60.
Str-67 Breviarium 13, Záhreb, Metropolitanska Knjiznica (Bibl. Univ.), MR 67.
Str-110 Breviarium 15, Alba Julia, Bibliotheca Batthyáneum, R. I. 110.
Str-132 Breviarium 15, Budapest, OSzK National Széchényi Library, Clmae 132.
Str-1481 Breviarium 15, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Vindob. Palat. 1481. 40420, 41470–41700, 41870–42030, 42140–42340, 42370–42630, 42780–42810.
Str-1812 Breviarium 15, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Vindob. Palat. 1812.
Str-1829 Breviarium 15, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Vindob. Palat. 1829
Str-8879 Breviarium 1480, Paris, BN Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 8879.
Str-I3-1 Antiphonarium 15, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 3.
Str-I3-2 Antiphonarium 15, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 3.
Str-Ist Antiphonarium cca 1360, Istanbul, Topkap Seray, Deismann 42.
Str-MAG Breviarium 15, New York, Pierpont Morgan Library, M.A.G.7.
Paul-28 Breviarium 15, Güssing, Franciscan Library, 1/28.
Paul-439 Diurnale 15, Göttweig, Stiftsbibliothek, Cod. 439 (229).
Paul-8 Antiphonarium 15/ex, Záhreb, Metropolitanska Knjiznica (Bibl. Univ.), MR 8.
Paul-93 Vesperale 16, Sopron, Municipal Archives, s.n.
CzęstPaul 578 Breviarium eremitarum s. Pauli, 1450. Biblioteka Klasztoru Jasnogórsiego Częstochowa.
CzęstPaul 617 Breviarium eremitarum s. Pauli, 1428. Biblioteka Klasztoru Jasnogórsiego Częstochowa.
Sc-2 Antiphonarium 15, Spišská Kapitula, Ms. Mus. 2.
Sc-46 Breviarium 14, Alba Julia, Bibliotheca Batthyáneum, R. II. 46.
Sc-94 Breviarium 14-15, Alba Julia, Bibliotheca Batthyáneum, R. III. 94.
Sc-102 Breviarium 15, Alba Julia, Bibliotheca Batthyáneum, R. II. 102.
Sc-125 Diurnale 15/2, Alba Julia, Bibliotheca Batthyáneum, R. II. 125.
Sc-6374 Breviarium 15, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 63. 74. 1. C.
Sc-6384 Breviarium 15, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 63. 84. C.
Str-1484 Breviarium Strigoniense (impressum), Nürnberg, 1484. Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band V. Leipzig, 1932: Nr. 5469.

Paul-812a Breviarium Ordinis Fratrum Heremitarum Sancti Pauli primi heremitaе (impressum), Basel, 1475–1491. Lacunae: 360–750, 41450–41660, 41680–41700, 41870–42030, 42140–42160.

Paul-812a Breviarium Ordinis Fratrum Heremitarum Sancti Pauli primi heremitaе. (impressum), Basel, 1486–1491.

Paul-1540 Breviarium Ordinis Fratrum Heremitarum Sancti Pauli primi heremitaе. (impressum), Venetiis, 1540.

Links

<http://cantus.sk>

<http://cantusdatabase.org>

<http://cantusindex.org>

<http://manuscripta.at>

<http://www.cantusplanus.at/de-at>

ŚWIĘTE KOBIETY W ŚREDNIOWIECZNEJ KULTURZE MUZYCZNEJ W ŹRÓDŁACH SŁOWACKICH

Streszczenie

Średniowieczne pieśni upamiętniające uroczystość świętych kobiet można podzielić na dwie główne grupy. Do pierwszej należy repertuar liturgii mszalnej, który z reguły mieści się w części *proprium de sanctis* mszałów lub graduałów (lub tzw. *sequentiale*). Drugą, znacznie bardziej zróżnicowaną grupę stanowi repertuar śpiewów wchodzących w skład liturgii godzin (breviarze, antyfonarze, psalterze). Obrzęd ostrzyhomski dokumentują rękopisy z późnego średniowiecza, zwłaszcza z XV wieku, mniejsza część z XII–XIV wieku. Kodeksy, które mamy na Słowacji od średniowiecza, zawierają pewne elementy ostrzyhomskiej tradycji liturgicznej, a niektóre z nich wykazują wpływy obce. Centralna liturgia obrządku ostrzyhomskiego zachowała się w niezwykle dokładnej formie, zwłaszcza w zanotowanych rękopisach z Bratysławy (Mszał Bratysławski I EC Lad. 3, Archiwum Państwowe w Bratysławie, Antyfonarze Bratysławskie I–IV). Kodeksy spiskie przedstawiają obrządek ostrzyhomski w specyficznej, regionalnej wersji (Antyfonarz Spiski nr 2, Graduał Spiski nr 1, Kapituła Spiska). Inne rękopisy spiskie, zachowane obecnie w Budapeszcie i Alba Julia, zawierają szereg charakterystycznych cech spiskich (Biblioteka Batthyaneum Alba Julia: Breviary R. II. 46, Breviary R. III. 94, Breviary R II. 102, Diurnale R II 125; Budapeszt: Breviarz 63. 74. I. C Węgierskie Muzeum Narodowe, Breviarz 63. 84. C Węgierskie Muzeum Narodowe). Wśród uroczystości poświęconych średniowiecznym świętym kobietom wyróżniające się były liturgiczne obchody różnych świąt dedykowanych Najświętszej Maryi Pannie. Wśród nich najważniejszymi były święta: Purificatio BMV (2 lutego), Annuntiatio BMV (25 marca), Visitatio BMV (zwykle 2 lipca), BMV de Nive (5 sierpnia), Assumptio BMV (15 sierpnia), Nativitas BMV (8 września), Praesentatio BMV (21 listopada) i Conceptio BMV (8 grudnia). Poza nimi w ostrzyhomskim *proprium de sanctis* najważniejsze są te święte niewiasty, którym dedykowana

jest forma mszalna z towarzyszeniem zapisu nutowego lub takie, dla których stworzono specyficzną liturgię godzin. W zachowanych rękopisach słowackich najwybitniejszymi świętymi są: św. Agnieszka, św. Agata, św. Cecylia, św. Łucja, św. Małgorzata, św. Maria Magdalena, św. Urszula, św. Katarzyna, św. Dorota, św. Anna i św. Elżbieta.

Słowa kluczowe: średniowiecze; muzyka; święte kobiety; liturgia; Słowacja

HEILIGE FRAUEN IN DER MITTELALTERLICHEN MUSIKKULTUR AUS DEN QUELLEN VOM GEBIET DER SLOWAKEI

Zusammenfassung

Die konkreten Gesänge zu den Feiern der Feste weiblicher Heiliger können in zwei große inhaltliche Gruppen geteilt werden. Die erste Gruppe umfasst das Repertoire der Gesänge der Messliturgie, das sich im Sanctoral Teil von Missalien oder Gradualien (bzw. Sequentiaren) befindet. Die zweite, weitaus reichere Gruppe bildet das Repertoire der Offiziengesänge, die ein Bestandteil der Stundenliturgie (Breviere, Antiphonare, Psalter) sind.

Von den handschriftlichen Quellen, die auf dem Gebiet der Slowakei erhalten geblieben sind oder aus kirchlichen Gemeinschaften auf dem Gebiet der Slowakei stammen und Mess- und Offiziengesänge zu Marienfesten erfassen, werden wir im Rahmen der Repertoireanalyse die wichtigsten, kompletten Handschriften näher betrachten – *Pressburger Missale I* (EC Lad. 3, EL 18, Staatsarchiv Bratislava), *Zipser Graduale des Georgius von Käsmark* (Mss. Nr. 1, 1426, Zipser Kapitel), *Graduale von Neutra* (Slowakisches Nationalarchiv SNA 67), *Pressburger Antiphonar I* (EC Lad. 3, Staatsarchiv Bratislava), *Pressburger Antiphonar II* (EC Lad. 4, Staatsarchiv Bratislava, Slowakisches Nationalarchiv SNA 4), *Pressburger Antiphonar III* (EC Lad. 6, EL 18, Staatsarchiv Bratislava), *Pressburger Antiphonar IV* (Slowakisches Nationalarchiv 2) und *Zipser Antiphonar* (Mss. Nr. 2, Zipser Kapitel).

Zu den wichtigsten Marienfesten gehörten Purificatio BMV (2. Februar, Lichtmess – Jesu Opferung); Annuntiatio BMV (25. März), Visitatio BMV (mehrerheitlich 2. Juli), BMV de Nive/ Sancta Maria ad Nives (5. August), Assumptio BMV (15. August), Nativitas BMV (8. September), Praesentatio BMV (21. November), Conceptio BMV (8. Dezember).

Bei einer Gesamtbewertung des Graner Sanctorale und der eigentlichen Stellung und Bedeutung der Feste weiblicher Heiliger sind am wichtigsten vor allem jene Feste, die eigene Messformulare mit notierten Gesängen haben bzw. wo zu den Festen der betreffenden heiligen Frauen eigene Offizienzyklen geschaffen wurden. Aus den älteren Zeiten der Heiligen sind dies vor allem – die hl. Agnes, die hl. Agathe, die hl. Cäcilia, die hl. Lucia, die hl. Margaretha, die hl. Maria Magdalena, die hl. Ursula, die hl. Katharina, die hl. Dorothea, die hl. Anna und die hl. Elisabeth.

Schlüsselwörter: Mittelalter; Musik; heilige Frauen; Liturgie; Slowakei

EWA M. ZIÓŁEK* – LUBLIN¹

**ZAPOMNIANE ŹRÓDŁA O ZDOBYCIU ZAMOŚCIA W 1809 ROKU
(WSPOMNIENIA O. HERMANA ŁABOWSKIEGO, ZAMOJSKIEGO
BAZYLIANINA I KAZANIE DZIĘKCZYNNE KS. ONUFREGO
SKOTNICKIEGO, INFUŁATA ZAMOJSKIEGO)**

**FORGOTTEN SOURCES ON THE CAPTURE OF ZAMOŚĆ IN 1809
(MEMOIRS OF FR HERMAN ŁABOWSKI, A BASILIAN MONK FROM
ZAMOŚĆ, AND A THANKSGIVING SERMON
BY REV. ONUFRYSKOTNICKI, THE PRELATE OF ZAMOŚĆ)**

Abstract

The article presents two little-known sources relating to the history of Zamość and the Polish-Austrian war. The main one is the memoir of Basilian Father Herman Łabowski, superior of the Basilian monastery in Zamość. It essentially covers less than three months of 1809, from May to July. The only capture of the fortress in its history by the Polish army took place at that time, followed by the constitution of the provisional authorities of Western Galicia and two celebrations – thanksgiving for the victory and the oaths of the Polish authorities. In his memoirs, Fr H. Łabowski included the content of a sermon by the prelate of Zamość, Rev. Onufry Skotnicki, delivered at a thanksgiving celebration on 28 May 1809. That content remained unknown, although there are indications that it may have been printed. Consequently, the edited source actually consists of two texts by two authors. With this edition they are restored to historiography.

Keywords: Basilian monks in Zamość; Polish-Austrian war in 1809; capture of Zamość in 1809

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Ewa M. Ziółek – dr hab. historii, Instytut Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

e-mail: ewamargo@kul.lublin.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0167-5491>

Wojna Napoleona Bonaparte z IV koalicją, zakończona w 1807 roku, doprowadziła finalnie do utworzenia namiastki państwa polskiego w postaci Księstwa Warszawskiego. Powstało ono na terytorium zagarniętym przez Prusy w II i III rozbiórze Polski. To niewielkie terytorialnie państwo, będące jednocześnie satelitą francuskim, przez społeczeństwo polskie było traktowane jako pierwszy krok na drodze do odzyskania niepodległości. Jego powstanie odbiło się szerokim echem w pozostałych zaborach, o czym świadczy znaczny napływ ochotników do polskiego wojska. Okazja do powiększenia terytorium pojawiła się dwa lata później, kiedy to Austria, widząc zaangażowanie Napoleona I w Hiszpanii, zdołała doprowadzić do powstania następnej koalicji antyfrancuskiej, do której weszły obok monarchii habsburskiej, Wielka Brytania, Hiszpania i Portugalia. W planach austriackich zasadniczy teatr wojny miał obejmować Bawarię i inne kraje niemieckie, ewentualnie Królestwo Italii i Dalmację. Księstwo Warszawskie było całkowicie pobocznym teatrem wojny, także z perspektywy francuskiej. Dla Austrii jego zdobycie miało jednak walor dyplomatyczny, jako karta przetargowa w rokowaniach o zmianę sojuszu z Prusami lub Rosją, którym zamierzano zaproponować Księstwo jako ekwiwalent za dołączenie do V koalicji. Zadanie to wydawało się niezwykle proste do wykonania. Księstwo było cały czas na etapie organizacji, ze słabą, dopiero formowaną armią, niewielkim budżetem obciążonym ogromnymi zobowiązaniami finansowymi, niewydolną administracją i nie mogło liczyć na pomoc francuską po wycofaniu korpusu marszałka Ludwika Davout, który miał dołączyć do głównych sił cesarza na terenie Niemiec. Już wkrótce miało się okazać, że te rachuby były zbudowane na fałszywych przesłankach, pomimo faktu, że Austriacy dysponowali dobrymi danymi wywiadowczymi. Nie uwzględnili jednak przesłanek poza militarnych.

Wojna polsko-austriacka toczona w 1809 roku w Galicji jest szczególnym wydarzeniem w polskich dziejach okresu porozbiorowego. Przede wszystkim dlatego, że to pierwsza wojna od odsieczy wiedeńskiej wygrana samodzielnie przez polskie wojsko. Ponadto przyniosła wymierny skutek w postaci powiększenia terytorialnego Księstwa Warszawskiego. Niezwykłość tej kampanii podnosi olbrzymia dysproporcja sił na korzyść Austrii – w pierwszym etapie wojny trzydziestu tysiącom korpusu austriackiego, którym dowodził arcyksiążę Ferdynand d'Este, naczelny wódz wojska polskiego, książę Józef Poniatowski mógł przeciwstawić maksymalnie około czternaście tysięcy żołnierzy, w dodatku wojska będącego w trakcie organizacji¹. Ale mógł on też liczyć na niezwykłą mobilizację polskiego społeczeństwa, m.in. Galicji, znękanego arogancją zaborczej administracji, germanizacją i prześladowaniem². Kampania obfitowała w wiele niemal epickich

¹ Od strony militarnej całość wydarzeń omawia Bronisław Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka 1809 r.*, Warszawa 1999. Kwestie polityczne w większym zakresie podniósł Kazimierz Krzoz, *Z księciem Józefem w Galicji w 1809 r. Rząd Centralny Obojga Galicji*, Warszawa 1967. Zob. też: J. Czubyński, *Księstwo Warszawskie (1807-1815)*, Warszawa 2011 (wydarzenia stanowiące tło historyczne dla niniejszego artykułu autor ten omówił syntetycznie w rozdziale czwartym, s. 198-234).

² O polityce austriackiej wobec ziem polskich zagarniętych podczas rozbiorów, zwłaszcza trzeciego, zob. T. Mencel, *Galicja Zachodnia 1795-1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiórze*, Lublin 1976.

wydarzeń, spektakularnych zwrotów. Jednym z pamiętnych było jedyne w całej historii twierdzy – zdobycie szturmem Zamościa, co było możliwe dzięki wsparciu zarówno mieszkańców miasta, jak i ordynacji zamojskiej. Wydarzenia te były już omawiane w historiografii wielokrotnie³. Najczęściej jednak od strony wojskowej. Również znane źródła odnoszą się w dużej mierze do tego aspektu, ewentualnie do kwestii politycznych. Na tym tle wyjątkowym wydaje się być wspomnienie przełożonego klasztoru Bazylianów w Zamościu, o. Hermana (Germana) Łabowskiego, nakreślone z perspektywy zwykłego mieszkańca miasta – twierdzy i obserwatora toczącej się na jego oczach wielkiej historii. Trudno powiedzieć, dlaczego wspomnienia te były tak mało rozpoznane przez badaczy, skoro pozostają w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej⁴, więc nie są całkiem nieznane.

Niewiele posiadamy wiadomości biograficznych o autorze tego wspomnienia. Najwięcej informacji zawarto w dwóch publikacjach dotyczących historii bazylianów w XVIII wieku⁵. Wiadomo, że o. H. Łabowski był bazylianinem, ostatnie lata życia spędził w klasztorze w Chełmie, jako jego superior. Urodził się prawdopodobnie w 1753 roku w mieście Szator Alla Wigel (być może chodzi o Sátoraljaújhely, czyli Nowe Mesto?), w komitacie Zemplén, na terenie Królestwa Węgier. Był synem Michała i Anny, otrzymał imię Gabriel. Jednak Witold Kołbuk rok urodzenia tego zakonnika przesunął o sześć lat wstecz⁶. Być może wynika to z przyjęcia przez tego badacza wieku Łabowskiego podanego w spisie zakonników bazyliańskich z 1817 roku znajdującego się w aktach Chełmskiego Konsystorza Grekokatolickiego. Według tego spisu Łabowski miał mieć w 1817 roku 64 lata,

³ Omówienie zarówno podstawy źródłowej, jak też literatury przedmiotu znajduje się w artykule Jacka Feduszki, *Twierdza zamojska w Księstwie Warszawskim (1809-1813)*, „Roczniki Humanistyczne”, 55 (2007) z. 2, s. 207-211. Zob. też: J. Feduszka, *Przylącznie Zamościa do Księstwa Warszawskiego w 1809 r. Wybór tekstów źródłowych i opracowań z XIX i początków XX wieku*, Zamość 2009; S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich*, w: *Zamość. Z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Koprukowniak, A.A. Witusik, Lublin 1980, s. 109-163.

⁴ Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), rkps 6835 II, *Zdobycie Zamościa w 1809 r. opisane przez ks. Łabowskiego*. Rękopis ten jest odpisem z oryginału znajdującego się jeszcze w połowie XIX wieku w klasztorze bazyliańskim w Zamościu, a wykonany przez niejakiego Łaszczowskiego. Należy przypuszczać, że nie jest to nazwisko, tylko pseudonim przyjęty przez nieznanego mieszkańca Łaszczowa, który tego odpisu dokonał, celem opublikowania rękopisu. Do takiej publikacji nie doszło. Rękopis został oprawiony i znajdował się w bibliotece Kajetana Kraszewskiego w Romanowie. Stamtąd trafił do zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej. Od niedawna jest też dostępny w wersji elektronicznej na stronie Biblioteki zob. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=565292> (dostęp: 22.02.2023). Dla porządku należy powiedzieć, że tekst rękopisu został częściowo przepisany i zamieszczony na portalu Przewodnicy zamojscy przez Ewę Lisiecką, jednak zawiera on dużo pomyłek jeśli chodzi o odczytanie tekstu (prawdą jest, że pismo Łaszczowskiego nie jest zbyt czytelne), ale też pominięto pewien ważny fragment rękopisu, zawierający kazanie ks. Skotnickiego. Zob. <http://przewodnicyzamosc.pl/archiwa/14990> (dostęp: 22.02.2023).

⁵ B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014, s. 460; Ю. Стецик, *Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм*, Жовква 2015, s. 130.

⁶ W. Kołbuk, *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817-1872*, „Roczniki Humanistyczne”, 31 (1983) z. 2, s. 178.

więc urodziłby się w 1747 roku⁷. Można jednak przyjąć, że w wymienionym spisie wiek zakonników potraktowano niezbyt ściśle. Według pozostałych badaczy Łabowski 16 października 1774 roku wstąpił do zakonu w klasztorze w Dobran-cit, gdzie odbył nowicjat. W zakonie przyjął też imię Herman (German). Śluby zakonne złożył 26 października 1775 roku, a następnie skierowano go na studia zakonne do Spasa (retoryka), potem do Uniowa (retoryka i filozofia) oraz Ławrowa (teologia dogmatyczna i moralna)⁸. Biskup Maksymilian Ryłło wyświęcił go na diakona w Ławrowie w 1780 roku, a następnie w Walawie udzielił mu święceń prezbiteratu 15 sierpnia 1781 roku. Po święceniach skierowany został na dalsze studia teologiczne do Lwowa. Tu w zasadzie bardziej szczegółowe informacje o Łabowskim się kończą⁹. W końcu XVIII lub na początku XIX wieku znalazł się w klasztorze bazylińskim w Zamościu. Tam pełnił funkcję przełożonego klasztoru, co jest raczej domniemaniem opartym na fakcie autorstwa dziennika, w którym opisał szereg wydarzeń, których musiał być świadkiem lub uczestnikiem, zaznaczając w nich swoją rolę przełożonego. Nie ulega też wątpliwości, że na skutek wojny w 1809 roku i przyłączenia w jej wyniku ordynacji zamojskiej do Księstwa Warszawskiego, wraz ze swoimi współbraćmi wszedł pod jurysdykcję biskupa unickiego chełmskiego. Następne pewne wiadomości o Łabowskim pochodzą z lat 1817-1818, kiedy to pełnił funkcję superiora klasztoru w Chełmie¹⁰. Przyjmuje się, że Łabowski zmarł około 1818 roku, ponieważ później już nie występuje w spisach zakonników¹¹. Nie można powiedzieć nic więcej o rodzinie Łabowskiego, wobec tego nie da się go powiązać z dwoma innymi zakonnikami – o pokolenie młodszymi braćmi Łabowskimi: Jakubem Stefanem, benedyktynem i Bazylim, paulinem, choć wiadomo, że ci dwaj zostali ochrzczeni w rycie grekokatolickim, a dopiero w dorosłym życiu przyjęli ryt łaciński¹².

Autor *Zdobycia Zamościa* był człowiekiem wykształconym, posługiwał się słowem (nawet zwrotami łacińskimi) z dużą swobodą i swadą. Jego wspomnienia są niepozbawione pewnej dozy humoru, co powoduje, że czyta się je lekko i z dużą przyjemnością. Nie zachowały się one w oryginale, znamy jedynie odpis, jak było wspomniane. Łaszczowski, w swoim komentarzu stwierdził, że jest to tekst

⁷ Zob. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Grekokatolicki (dalej: CKGK), sygn. 683, k. 6-7.

⁸ Kołbuk (*Bazylianie w Królestwie Polskim*, s. 178) twierdzi, że Łabowski wstąpił do zakonu w 1768 roku, a w 1775 roku został wyświęcony na kapłana. Natomiast wszyscy autorzy zgadzają się co do faktu, że studia odbył on we Lwowie.

⁹ Cytowane publikacje B. Lorens i J. Stetsyka (zob. przypis nr 5) oparte zostały na badaniach w archiwach ukraińskich, obecnie niedostępnych z powodu trwającej wojny. Niestety badania te dotyczą XVIII wieku, wobec tego trudno jest ustalić cokolwiek więcej bez możliwości dalszej kwerendy.

¹⁰ APL, CKGK, sygn. 683, k. 6v.

¹¹ Kołbuk, *Bazylianie w Królestwie Polskim*, s. 178; APL, Klasztory grekokatolickie województwa lubelskiego, Klasztor Bazylianów w Chełmie, sygn. 35/111/2/9, lista z 24 II 1818.

¹² Również o tych dwóch zakonnikach istnieją tylko skąpe wzmianki, zob. <https://tmzl.labowa.edu.pl/aktualnosci/2021/11/23/benedyktyn-brat-jakub-stefan-labowski-1778-1833/> (dostęp: 22.02.2023) oraz <https://tmzl.labowa.edu.pl/aktualnosci/2021/11/10/brat-paulin-bazyli-labowski-1793-1866/> (dostęp: 22.02.2023).

odnaleziony przez niego w Zamościu, w klasztorze bazylińskim, a powstały pod wpływem wydarzeń z maja-lipca 1809 roku¹³. W kontekście losów unitów w Królestwie Polskim, nie powinno dziwić zaginięcie oryginału. Natomiast nie należy deprecjonować tego tekstu jako źródła historycznego¹⁴. Jest wręcz przeciwnie – autor starał się uczestniczyć w wielu wydarzeniach i wiedzieć dokładnie, co się dzieje w mieście. Chyba bardziej go to zajmowało niż życie jego klasztoru. Przede wszystkim trzeba stwierdzić, że o. Łabowski prowadził coś w rodzaju dziennika, umieszczał kolejne wpisy z datami dziennymi, niekiedy są to zapisy codziennych wydarzeń, notowanych na gorąco. Ale też, kiedy nie wydarzyło się nic znaczącego, pod datą dzienną podawał taką właśnie informację.

Rodzi się w tym momencie zasadne pytanie, czy nie mamy do czynienia nie tyle z pamiętnikiem, co raczej z fragmentem kroniki klasztornej? Znajdujemy bowiem w tekście także odniesienia do losów klasztoru bazylińskiego w Zamościu w czasie opisywanych wypadków. Niemniej wydaje się, że autora pochłaniały dużo bardziej dziejące się na jego oczach zdarzenia polityczne zwłaszcza, że miały one wpływ na losy zakonu i zakonników. Wiemy, że kroniki klasztorne nie są dziełami jednorodnymi. Ich zawartość, ale też sposób narracji zależały od zdolności, a także od zainteresowania kronikarza. Niektórzy pomijali to, co działo się poza murami klasztoru, inni uważali przeciwnie – że należy dać świadectwo rozgrywającej się na ich oczach historii. Ojca Łabowskiego należałoby zakwalifikować do tej drugiej grupy. W każdym razie jego tekst oddaje na żywo notowany zapis wydarzeń towarzyszących szturmowi wojsk polskich na Zamość w maju 1809 roku, ale widzianych od wewnątrz twierdzy, z perspektywy zwykłego mieszkańca. Jego wiedza o zdarzeniach poza Zamościem jest dość ogólna, niekiedy niewielka. Zamieszcza wiadomości zasłyszane, ale niekoniecznie szczegółowe. Ponieważ jego zapiski prowadzone były w formie dziennika, to nie dowiemy się szczegółów o wybuchu wojny, bitwie pod Raszynem itd., ponieważ takie wiadomości do mieszkańców Zamościa nie docierały, ewentualnie docierały w formie szczątkowej. Wspominał natomiast o bitwie pod Kockiem, ale nazwisko Berka Joselewicza było mu znane, skoro nazwał go „sławnym pułkownikiem”. Opisał też narastającą w szeregach austriackiej administracji panikę. Jest to potwierdzenie innych ustaleń historyków, którzy zauważali, że dla władz zaborczych było dużą niespodzianką dość powszechne poparcie wkraczających wojsk polskich przez społeczeństwo Galicji¹⁵. Wartością wspomnień o. Łabowskiego jest niewątpliwie to, że nie snuje domysłów. Natomiast to, co działo się na jego oczach w Zamościu opisywał z dużą swadą. Potwierdza też, że wielu mieszkańców miasta współdziałało z wojskiem polskim, co ułatwiło zdobycie twierdzy. Pokazywał nastroje w mieście i własną ocenę tych zdarzeń zawierającą pełną aprobatę dla odbudowy państwa polskiego i jednocześnie dużą niechęć do rządów austriackich. Ta niechęć była tak duża, że nawet zrabowanie miasta zaraz po jego zdobyciu potraktował jako coś naturalnego na wojnie, co nie ostudziło jego zapału patriotycznego. Wręcz przeciwnie – uważał,

¹³ BJ, rkps 6835 II, k. 3.

¹⁴ W końcowym komentarzu Łaszczowski stwierdza, że praca pisana przez zakonnika w zaciszu klasztoru nie ma wartości historycznej (tamże, k. 13).

¹⁵ Zob. Mencil, *Galicja Zachodnia*, s. 447 i nn.

że od tego momentu sprawy polskie będą szły w dobrym kierunku. Przy okazji przyznał się, że osobiście strzelał na wiwat po zdobyciu twierdzy przez polskich żołnierzy.

Wartość prezentowanych wspomnień podnosi fakt, że zawierają one w sobie jeszcze jeden nieznaną dokument z epoki. To treść kazania ks. Onufrego Skotnickiego, infułata zamojskiego, wygłoszonego 28 maja, podczas uroczystego dziękczynienia za zwycięstwo wojska polskiego. Jak sam Łabowski zaznaczył – otrzymał tekst tej przemowy do przepisania od jej autora, zatem musiał znać i być w dobrych relacjach z zamojskim proboszczem i dziekanem kapituły, a niedługo – infułatem, po przywróceniu tego tytułu przez księcia Józefa Poniatowskiego. Kazanie ks. O. Skotnickiego zostało prawdopodobnie wydrukowane, lecz obecnie jest całkowicie zapomniane¹⁶. Jest to ciekawe wystąpienie, w którym z jednej strony jego autor dziękuje Opatrzności za wyzwolenie Zamościa, a jednocześnie dość łatwo wchodzi w wymogi ówczesnej poprawności politycznej. Wysławia Opatrzność Bożą bowiem za to, że powołała Napoleona, jako mściciela i wyzwoliczyciela uciśnionych narodów, co było zgodne z ówczesną propagandą. Z drugiej strony Skotnicki zwracał uwagę, że nie z powodu samej zewnętrznej siły upadła Rzeczpospolita, ale też skutek zdrady niektórych jej obywateli. Jednocześnie podkreślał wagę kształtowania patriotycznych postaw młodzieży, co powinno stanowić zabezpieczenie na przyszłość narodu. To odniesienie wydaje się oczywiste z uwagi na tradycje Akademii Zamojskiej. Pewną bolączką, na którą przy tej okazji zwracał ks. Skotnicki uwagę była austriacka polityka germanizacyjna, do której rękę przykładali niektórzy Polacy. Germanizacja administracji i szkolnictwa była zresztą ogromną uciążliwością, nie tylko dla kaznodziei. Ojciec Łabowski również daje wyraz takiego stanowiska i to wielokrotnie na przestrzeni całego swojego tekstu. Wydaje się zatem, że nasz bazylianin jest kronikarzem zdarzeń, w których dane mu było uczestniczyć. Pomiął jednak pewne sprawy, jak np. przywrócenie tytułu infułata zamojskiego, który został zniesiony przez Austriaków i przywrócony na wyraźne polecenie księcia Józefa Poniatowskiego. Być może nie wiele wiedział o kwestiach, które zapadały w gremiach dla niego niedostępnych. Stosunkowo niewiele napisał o drugiej uroczystości zamojskiej, wiążącej się z zaprzysiężeniem rządu tymczasowego Galicji 9 lipca oraz złożeniem przysięgi na wierność Napoleonowi. To jest trochę zastanawiające, bo część tych uroczystości odbyła się także w świątyni bazylikańskiej. Całe duchowieństwo Zamościa było poinformowane o planowanych wydarzeniach wcześniej. Ksiądz Skotnicki otrzymał oficjalne pismo od stojącego na czele Komisji Okręgu Zamojskiego Wincentego Grzymały, z wezwaniem, aby przygotował on uroczystość religijną i na czele duchowieństwa obu obrządków (łacińskiego i greckiego) złożył przysięgę¹⁷. Natomiast Łabowski wspominał, że już wówczas ks. Skotnicki wystąpił

¹⁶ Informację o druku mowy ks. Skotnickiego zamieścił Łaszczyński w przypisie do tego tekstu, zob. BJ, rkps 6835 II, k. 10. Jednak obecnie treść tego kazania nie jest znana. Jedyne szerzej znane teksty infułata zamojskiego to *Wezwanie do litości Polek*, proszący o pomoc dla ludności przedmieść spalonych w czasie szturm Zamościa.

¹⁷ Zob. APL, Kolegiata Zamojska, *Wezwanie kapituły zamojskiej do przysięgi na wierność Napoleonowi*, sygn. 35/105/0/2/439.

pontyficaliter, zatem jako infulat zamojski. Można żałować, że autor nie przytoczył zaginionego dziś słynnego kazania ks. Józefa Koźmiana wygłoszonego na tej uroczystości. Mimo to należy podkreślić, że postawa bazylianina jest intrygująca. Cechował go wielki patriotyzm, zapewne wyniesiony z domu rodzinnego i pielęgnowany w klasztorach, bo pamiętajmy, że całe dorosłe jego życie ubiegało już pod rządami Habsburgów po I rozbiórze Polski w 1772 roku. W swoim wspomnieniu wyraźnie utożsamiał wojsko Księstwa Warszawskiego z wojskiem polskim, pisze o zdobywcach Zamościa – Polacy i wyraźnie podkreśla, że wyzwolili oni z niewoli Galicję. Okres od maja do lipca, który obejmuje niniejszy tekst, o. Łabowski, można powiedzieć, celebrytuje jako okres nagle i niespodziewanie odzyskanej niepodległości, wobec której wszelkie niedogodności są dla niego mało istotne. Warto dodać, że przez pierwsze miesiące w trakcie kampanii i po zakończeniu działań wojennych miał on możliwość przeniesienia się do Austrii. Przemieszczanie się zakonników między konwentami w 1809 roku, a nawet w 1810 roku nie należało do rzadkości¹⁸. Pozostanie Łabowskiego w Księstwie Warszawskim było jego wyborem, co trzeba podkreślić i co wynika z jego własnych słów, kiedy uznaje to państwo za substytut niepodległej Polski. Wręcz nie mówi o Księstwie, tylko o Polsce. A jednocześnie daje wyraz swojej niechęci do Niemców – Austriaków i całej austriackiej biurokracji i ich rządów¹⁹.

W niniejszej edycji usunięto początkowy i końcowy komentarz Łaszczowskiego, jak też jego przypisy (zresztą niezwykle uproszczone i nie dodające nic nowego), pozostawiając wyłącznie tekst o. Łabowskiego. Ponieważ na chwilę obecną musimy uznać oryginał jego dzieła za zaginiony, trudno jest powiedzieć, czy Łaszczowski przepisał całość odnalezionych wspomnień, czy nie dokonał w nich skrótów. Tekst w pewnych miejscach wydaje się jakby zbyt skrótowy, jednak mogło to też wynikać z decyzji samego autora. W kilku miejscach, z uwagi na brak pewności co do poprawnego odczytania rękopisu, pozostawiono słowo nieodczytane lub postawiono pytańnik. W edycji uwspółcześniono zapis słów dużą literą, pisownię „i”, „j”, „y” oraz „x” i interpunkcję. Nie wprowadzono jednak żadnych zmian w ortografii, składni i stylistyce tekstu. Został on napisany językiem zbliżonym do współczesnej polszczyzny i nie wymaga korekty, ani jakiegokolwiek ingerencji wydawniczej. Nie można wykluczyć, że to „uwspółcześnione” brzmienie tekstu jest wynikiem niejakiej ingerencji Łaszczowskiego, czego, z uwagi na brak dostępu do tekstu oryginalnego, nie da się jednak potwierdzić. Tekst nie zawiera specjalnie dużo skrótów, a te, które są, nie wymagają rozwiązania. Są to powszechne skróty: p. – pan czy j. ks. – jegomość ksiądz.

¹⁸ E.M. Ziółek, *Mędzy tronem i ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*, Lublin 2012, s. 411-412.

¹⁹ Taka postawa patriotyczna wcale nie była rzadkością wśród bazylianów. Po 1807 roku notujemy kilka przypadków przenoszenia się z Rosji, ale też z Galicji do Księstwa właśnie reprezentantów tego zgromadzenia, aby uwolnić się od panowania odpowiednio – carskiego lub habsburskiego. Za przykład może posłużyć o. Jozafat Żypowski, który w 1808 roku prosił Hugona Kołłątaja o pomoc w przeniesieniu się do wolnej ojczyzny (czyli Księstwa), choć w Austrii mógł kandydować na biskupa, tamże, s. 694.

W niniejszej edycji zmieniony został nagłówek na oddający bardziej treść źródła. W rękopisie znajduje się jedynie tytuł na pierwszej stronie tekstu – *Zdobycie Zamościa w 1809 r.*²⁰, natomiast w inwentarzu rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej został wprowadzony następujący tytuł: *Zdobycie Zamościa w 1809 r. opisanie przez ks. Łabowskiego*. Widać zatem, że był on nadany wtórnie, nie przez autora dzieła. Wprowadzony w obecnej edycji, jak się wydaje, jest bardziej adekwatny; odnosi się zarówno do autora, jak i jego utworu, przy założeniu, że żaden z tytułów dotąd używanych nie był oryginalnie nadany przez o. Łabowskiego.

O. Herman Łabowski bazylianin, *Zdobycie Zamościa w 1809 r.*

Dnia 15 marca 1809 r. przybył ze Lwowa p. Pulski, pułkownik od inżynierów²¹ na oglądanie i rozpoznanie fortecy zamojskiej, o której dał zdanie do rządu, że dobra forteca, ale zdezelowana, a zatem rząd nakazał, aby skoro odebrał rozkaz, jak najprędzej reperował fortecę. Rozpoczęto więc robotę koło fortecy ostatniego marca i co dnia nie darując niedzieli i święta, po 300 z początku, potem po półtora tysiąca i więcej ludzi robiło. Oprócz tego czyniono różne do wojny przygotowania: jako to różne magazyny zboża, mąki, amunicji sprowadzano, rekrutów spędzano z różnych cyrkulów – tych od rana do wieczora musztry uczono.

Gdy tedy armia cesarska pod Kraków zbierała się, garnizon przez zimę w Zamościu zostający, wymaszerował z Zamościa około 10 kwietnia i pułkownik komendę trzymający, a komendantem fortecy został p. Pulski pułkownik od inżynierów. Tymczasem cesarskie wojsko spod Krakowa, ruszyło ku Warszawie i Warszawę odebrało. Polacy zaś cofnęli się do Pragi, skąd dowiedziawszy się, iż tak w nowej, jako i starej Galicji wojska cesarskiego mało jest, zaczęło tedy wojsko polskie wycieczki czynić do nowej Galicji i nasamprzód uderzyło na miasteczko Kock²², gdzie potyczka była między cesarskimi i polskimi huzarami: tam kilkunastu z obu stron padło i ów sławny pułkownik Berko²³, Żyd od Polaków. Stamtąd poszli do Siedlec i tam jakąś część przedmieścia spalili. O czym dowiedziawszy się cyrkule radomski, bialski i lubelski z kasami pozmykali i 30 kwietnia do Zamościa przywieźli one. Z Zamościa 9 maja 70 fur z kasami do Lwowa transportowano.

²⁰ Zob. BJ, rkps 6835 II, k. 2.

²¹ Pulszky Ferdinand von Csefalva (ok. 1759 – po 1810), baron, pułkownik armii austriackiej, ukończył Cesarską Akademię Inżynierii w Wiedniu, był weteranem wojen z Turcją (1788-1792) oraz Francją (1792, 1800-1801). W 1809 roku został komendantem twierdzy w Zamościu, a wcześniej był szefem inżynierii obu Galicji. Uchodził za zdolnego i niezwykle odważnego oficera, zob. Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 211. O. Łabowski zapisał nazwisko komendanta fonetycznie.

²² Utarczka pod Kockiem nie była pierwszą, jakby to wynikało z zapisu Łabowskiego. Miała miejsce 7 maja. Starli się tu huzarzy mjr. Hoditza mający zatrzymać marsz polskich wojsk na Lublin i szwadron 5. pułku strzelców konnych (nie huzarów, jak mylnie podał Łabowski) dowodzonych przez ppłk. Berka Joselewicza, zob. Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka*, s. 242.

²³ Berek Joselewicz (1765-1809), kupiec i faktor bp. Massalskiego, w 1794 roku przystąpił do insurekcji kościuszkowskiej, tworzył pułk jazdy żydowskiej. Po upadku powstania przedostał się do Lwowa, a w 1798 roku, jako Józef Berko zaciągnął się do Legionów Polskich, od 1807 roku w wojsku polskim Księstwa Warszawskiego, szef szwadronu w 5. psk, poległ w bitwie pod Kockiem, zob. J. Pachonński, *Oficerowie Legionów Polskich*, t. II, *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich 1796-1807*, Kraków 2003, s. 12-13.

Cyrkuł z rozkazu Gubernium do Tomaszowa o mil 3 od Zamościa przeniesiono, kryminał także tegoż dnia tj. dnia 9 maja o godzinie 10 wieczorem wyjechał do Bełża, ze wszystkimi aktami potrzebnymi. Polskie wojsko zaś odebrawszy Lublin, przyszło z Lublina, prosto mając do Zamościa, uwiadamiając, że odebrawszy trzy cyrkule spodziewa się, że i cyrkuł zamojski poddać się zechce. Wojsko polskie nie widząc żadnej przeszkody od Zamościa i za sobą krążyło około Biłgoraja, Krasnegostawu, Szczepieszyna, postępując powoli pod Zamość. Około forticy jednak bez przerwania robili.

Dnia 15 maja pokazywała się o milę, o pół mili od Zamościa na trakcie lubelskim konnica polska²⁴. Trwoga niezmierna stała się w mieście Zamościu i po przedmieściach i jedni do wsi pobliskich, drudzy majątki swoje w ziemi i po lochach zakopywali; porzucając grunta i chałupy puste. Z miasta i kamienic mający wywozili się gdzie kto mógł do przyjaciół i krewnych. Klasztor ks. ks. bazylianów 5 kleryków do warchrackiego²⁵ klasztoru odesłał. Oficjaliści cesarscy na złamanie karku niezmiennie zmykali ku Lwowu.

Dnia 16 maja o godzinie 3 z rana pikiety polskie od Sitańca i Wysokiego z pikietami cesarskimi już się ucierać poczęły: już było słyhać to tu, to ówdzie strzelania: z forticy do pikiet polskich dano trzy razy ognia, a wtenczas większy strach padł na nas. O godzinie 8 rano ustało strzelanie.

Dnia 17 maja od godz. 10 rano do południa znowu ucierały się forpoczty od Łapiguza i tegoż dnia około godziny 3 po południu od Szczepieszyna jazdy i piechoty polskiej przyciągnęło około 6 kompanii i ulokowało się obozem na polach pod pagórkem za Mokrem, pół mili od miasta. Strzelanie na pikietach, na których garstka huzarów cesarskich i szeklerów²⁶ czyli strzelców od piechoty węgierskiej

²⁴ Były to oddziały 6. pułku ułanów i szwadron 3. pułku ppłk. Strzyżowskiego, zob. Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka*, s. 257. Przebieg wydarzeń militarnych tego i następnych dni, zob. tamże, s. 257-261; Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 213-218.

²⁵ Chodzi o klasztor bazylikański w nieodległej Werchracie. Klasztor ten był już w zasadzie przez Austriaków objęty procedurą kasacyjną (zob. M. Ujma, *Monaster bazylianów w Werchracie w świetle dokumentów sporządzonych przed jego kasatą w 1808 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 18 (2019) nr 2, s. 152-173), natomiast w połowie maja był też jedynym, do którego można było przenieść się jeszcze pod jurysdykcją austriacką, a opuszczenie twierdzy wymagało zgody austriackiego dowództwa. Dlatego nie było możliwe wysłanie kleryków do klasztoru w Chełmie, który w zasadzie już znajdował się na terenie opanowanym przez wojsko polskie. Z kolei decyzja o odesłaniu nowicjuszy mogła być podyktowana ich „zapalem patriotycznym”. Był to problem wielu ówczesnych zgromadzeń, z których młodzi zakonnicy czy kandydaci opuszczali klasztory, żeby wziąć udział w walkach o niepodległość, potem wracali, ale już trudno było im się ponownie wdrożyć do wymogów zakonnej reguły. Dotykało to w dużym stopniu bazylianów, zob. Ziółek, *Miedzy tronem i oltarzem*, s. 408; J. Kładoczny, *Dzieje prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskim 1810-1864*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 16 (1936) s. 304.

²⁶ Załogę twierdzy stanowiły pułki 23. i 55. piechoty, które rekrutowały żołnierzy głównie z Galicji, natomiast wzmocniono je w 1809 roku m.in. o trzy kompanie piechoty wołoskiej ze Lwowa i szwadron huzarów (Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 211). Trudno powiedzieć, dlaczego akurat ci szczególnie zostali przez ks. Łabowskiego zapamiętani. Być może wiązało się to z pewną egzotyką nowych, niespotykanych dotąd w Zamościu formacji, podczas gdy pozostałe zdążyły spowszednieć.

do 50 ludzi było, nie ustawało. Z ogrodu ordynackiego rżęsisło z armat dawano ognia. Miasto zaś zamknięte było od 15 maja, nikomu wchodu i wychodu z miasta, chyba za paletem²⁷ samego komendanta, nie pozwolono. O godzinie 9 wieczorem tegoż dnia cesarscy zapalili przedmieście szczebrzeskie z granatów umyślnie, żeby się pomiędzy domy nie chowali Polacy.

Dnia 18 maja o godzinie 3 rano cesarscy zapalili przedmieście lubelskie. Polskie wojsko tego dnia w południe nic nie zaczynało, ale czyniąc obserwację, część jedna wojska z dwoma armatami postąpiła ku cegielni p. ordynata²⁸ od Szchebrzeszyna; część druga stanęła na kępie, czyli pod pagórką niedaleko Żdanowa, wprost naprzeciw klasztoru ks. ks. bazylianów i franciszkanów²⁹, także z dwoma armatami; trzecia część stała w obozie. O godzinie tedy 1 po południu tegoż dnia 18, to jest we czwartek na ruskie Wniebowstąpienie straszna poszła się z obydwóch stron kanonada. Za pierwszym od Polaków wystrzałem od Szchebrzeszyna zapaliła się od bomby stajnia w zamku ordynackim, pełna siana, niedaleko od arsenału, gdzie cesarska złożona była amunicja. Może by się były prochy zapaliły, gdyby natychmiast nie wychwycono siana. Za drugim wystrzałem zapalili Polacy magazyn z mąką i zbożem i cyrkuł przed pałacem ordynackim zostający. Dopiero w mieście płacz; szukając obywateli miejsca, gdzieby się schować, bojąc się każdy, że się całe miasto zapali, a wyjść z miasta żadnym sposobem nie można; niejeden spuściłby się z wału choćby i z kalectwem, ale niepodobna, bo wokoło jeden przy drugim stoi żołnierz cesarski z karabinem nabitym. Armat wielkich i małych było około 30.

Takowa kanonada trwała aż do w pół do siódmej wieczorem z obydwu stron. Klasztorów bazylikańskiego, franciszkańskiego, panieńskiego³⁰ i niektórych obywateli kamienic mury i dachy podziurawione. Od w pół do siódmej kanonada trochę się uciszyła. Pikiety jednak z obydwóch stron od ogrodu ordynackiego strzelać nie ustawały i armatnie wystrzały tamże czasem słyhać było do godziny blisko 10 w noc. Przez ten czas kanonady, jak wyżej nadmieniałem zapalili Polacy magazyn, stajnię i niektóre zabudowania w zamku ordynackim, pałac, gdzie cyrkuł urzędował i starosta mieszkał. Tego dnia kula armatnia zabiła konia i żrebień chłopskie, który na stójkę przypędzony był i Żydka jednego. Przypomnieć należy,

²⁷ Rozkaz pisemny.

²⁸ Stanisława Kostki Zamoyskiego.

²⁹ Łabowski posługuje się tu zwyczajowymi nazwami zabudowań klasztornych w Zamościu. Z trzech klasztorów, które wymienia tylko bazylianowie pozostawali w swoim. Klasztor franciszkański jeszcze za czasów panowania Józefa II został przeznaczony na potrzeby garnizonu, a konwent do kasaty. Franciszkanie długo walczyli o utrzymanie go w Zamościu, ostateczna decyzja o ich usunięciu z twierdzy zapadła w 1809 roku na krótko przed wybuchem wojny i wojsko austriackie zajęło kościół oraz klasztor na swoje potrzeby, zob. Ziółek, *Między tronem i ołtarzem*, s. 477, przypis nr 315.

³⁰ Chodzi o były klasztor ss. klarysek. To zgromadzenie zostało skasowane przez Józefa II. W 1809 roku klasztor klarysek zajmowały szarytki, zob. E.M. Ziółek, *Przeniesienie Sióstr Miłosierdzia z Zamościa do Szchebrzeszyna w 1812 roku (czyli o potrzebie studiowania źródeł)*, w: *Narrata de fontibus hausta. Studia nad problematyką kościelną, polityczną i archiwistyczną ofiarowane Janowi Skarbkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin 2010, s. 319-320.

że pewna panna miłosierdzia, gdy dnia wczorajszego przedmieście szczebrzeskie zapalono, strachem przerażona pobiegła na strychy, stamtąd z impetem powracając po schodach, minęła, zstępując schód jeden i upadłszy, o mur głowę na drobne kawałki rozbiła, a tam na miejscu życie zakończyła; o czym dowiedziawszy się przeorysza³¹ zemdląła od strachu i tę ledwie otrzęźwili³². Tegoż dnia samego to jest 18 maja o godzinie 8 wieczorem kanonada z pół godziny trwała w fortecy. Forpocztę zaś nie przestawały jeden do drugiego strzelać. O godzinie wpół do dziewiątej tegoż dnia wieczorem komendant fortecy, p. Pulski kazał domy od fortecy na hrubieszowskim i lwowskim przedmieściach pozapalać: co widząc, Polacy nuż i oni od przychodu wszystkie przedmieścia prócz lubelskiego pozapalali – a tu już Sodoma i Gomora stała się z Zamościa; nikt nie mógł swego własnego domu ratować, bo strzelano i całą noc paliło się gdzie niegdzie, tylko chałupa na lwowskim przedmieściu i szczebrzeskim została³³.

Dnia 19 maja o godzinie 3 rano częste z armat wystrzały z fortecy słyhać, forpocztę tuż tuż przyskakują polskie, a cesarskie za nimi uganiają się. Widząc wszyscy mieszczanie, że się na złe zanosi, zebrawszy się idą – całe prawie miasto do komendanta fortecy, Pulskiego, prosząc (choć go i pierwiej kilka razy prosili), aby kapitulował miasto i nie dał im zginać, kiedy już przedmieścia wypalone. Ofuknął się na nich i karą śmierci pogroził na to. „Dopóty bronić się będę” rzekł „dopóki chustka na szyi palić mi się nie będzie – nie poddam się”. Po wtóre i po trzecie podali mieszczanie na piśmie prośbę; obiecał im kuriera do obozu polskiego posłać z prośbą na dni 4 o zawieszenie broni prosząc; i posłał o godzinie w pół do 8 wieczorem, przez ten czas cicho się zrobiło, ale Polacy, którzy wprzód kuriera trzy razy przysłali³⁴, aby zreflektować dumnego komendanta, prośby nie przyjęli i na pikietach strzelali do Niemców, a przygotowania w obozie do szturm czynili, to jest drabiny robili tak szerokie, aby na jednym szczeblu 4 ludzi wygodnie stanęło i te drabiny nim kurier cesarski z obozu powrócił już były pod murami fortecy.

Skoro tedy kurier do fortecy powrócił Polacy szturm przypuścili ze wszystkich stron. Ten szturm zaczął się o godzinie wpół do 12 w nocy dnia 19 maja. Z początku

³¹ Łabowski używa tego tytułu zwyczajowo dla określenia przełożonej; w Zgromadzeniu Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo była to siostra służebna i funkcję tę pełniła od przybycia do Zamościa, czyli w latach 1784-1817 siostra Ludwika Zawadzka (tamże, s. 321). Zatem to ona musiała być tą zemdloną przeoryszą.

³² Zdarzenie to miało dalsze reperkusje, ponieważ siostry stanowczo zażądały od władz tak kościelnych, jak i państwowych przeniesienia ich zgromadzenia oraz szpitala i szkoły, które prowadziły, poza twierdzą, co spowodowało cały szereg perturbacji uderzających również we franciszkanów (tamże, s. 320-325). Przy czym informacje o Łabowskiego są jedynymi bliżej naświetlającymi te dramatyczne zdarzenia. W aktach zgromadzenia sióstr szarytek o sprawie mówi się dość ogólnie, wspominając jedynie dramatyczną śmierć jednej z zakonnic w czasie oblężenia, ale bez szczegółów. Zresztą te mogły być ówczesnie znane zainteresowanym, zob. Archiwum SS. Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo w Warszawie, Kroniczka Zgromadzenia i Opis Domów Sióstr Miłosierdzia Prowincji Warszawskiej od 1651 roku, s. 345; tamże,teczka Zamość i Szczebrzeszyn, brulion listu z 26 sierpnia 1810 roku.

³³ Wielu mieszczan miało domy, składy czy warsztaty na przedpolu twierdzy i te spłonęły.

³⁴ Pierwsze wezwanie do poddania twierdzy skierował gen. Michał Kamieński już 16 maja, zob. Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka*, s. 257.

z armat z obydwóch stron nieustannie dawano ognia. Ludzie po dziurach i lochach pochowali się. Gdy Polacy drabiny do murów od ogrodu ordynackiego, gdzie mury najniższe poprzystawiali, którym obywatele sami i nieść i przystawiać pomagali, straszne rozpoczęło się z armat i z karabinów strzelanie. Wdarło się kilkunastu Polaków na wał, którzy od obywateli bardzo dobrze byli poinformowani, ponieważ ich pełno do obozu polskiego przyjeżdżało i całkiem rozpowiadzieli, gdzie co stoi i znajduje się³⁵. Więc polscy żołnierze wdrapawszy się na wały wykrzykując: „Hura wiara! hura Polacy!”, pobiegli do bramy szczebrzeskiej i otworzyli ją. Przybyło potem więcej piechoty i konnicy i porozbiegali się po wałach, a cesarskie wojsko, zwłaszcza rekruci, postrzegwszy Polaków na wałach, porzucali giwery, patronasy, torby, kaszkiety, kłobuki, biegli, uciekali, gdzie któren mógł³⁶. Na wałach za ogrodem ordynackim i wkoło bramy lubelskiej cesarscy tego się ucierali i koło odwachu, gdzie i komendant fortecy kilka razy plejzerowany³⁷, musiał z pałacu ustąpić. Cała batalia skończyła się o godzinie wpół do 3 po północy dnia 20 maja. Wtedy żołnierze rozbiegli się po kamienicach, po sklepach i lochach, rozbijając drzwi, okna i zamki. Zabierali ze sklepów, lochów wszystko, co tylko napotkali. Zrabowali ledwie nie do ostatniego; płacz, krzyk, hałas, strzelanie na wiwat niesłychane. Bazylianie naprzeciw nich wyszedłszy, zaprosili ich postawiwszy im gorzałki, chleba, masła, słoniny, dokąd jeden przyszedł, drugi odszedł przez dwie godziny: napiwszy się i najadłszy żadnej szkody nie uczynili. Giwerów, amunicji po wałach leżało do południa prawie jak drew; młodzież brała i wystrzeliwała z nich, kobiety nawet wypalały z karabinów leżących po wałach, wykrzykując „Vivat Polska!”. Ja sam z 10 razy z karabinów wypaliłem z radości niesłychanej, że już Niemcy nie śmierzdą w Zamościu.

Po południu furami wożono przed odwach rzeczy do wojska należące. Oficerowie cesarscy, któren gdzie mógł uciekali i chowali się po grubach, lochach; skąd tego dnia, to jest w sobotę i drugiego wyciągano i ich w areszt brano. Na odwachu komendant Pułski tego się bronił, ale widząc przemoc, uszedł plejzerowany do kamienicy, gdzie kwaterował. Za nim pobiegło kilku oficerów polskich z żołnierzami i przed oknami jego z [...] ognia dawszy, sami w kamienicę poszli, drzwi kolbami wybiwszy, samego haniebnie wyprowadzili i w areszt oddali. Rabunek żołnierzom pozwolony był w godzin dwie; ale oni ponapijawszy się, cały dzień rabowali i na drugi dzień niektórym się dostało, a najbardziej Niemcom, Żydom i tym wszystkim, którzy z Niemcami trzymali i bratali się. Na koniec polscy oficerowie po domach i kamienicach chodząc, żołnierzy wypędzali.

O godzinie 11 tego dnia rano część wojska do obozów poszła; część w mieście się płatała i trochę się uciszyło. Lecz obywatele poprzestraszani jedno od ognia, drugie od huków i kul armatnich, od rabowania i zuchwalstwa żołnierzy, którzy

³⁵ Od początku oblężenia Zamościa wojsko polskie korzystało z pomocy zarówno mieszkańców miasta, jak i oficjalistów ordynacji zamojskiej i właściwie dzięki temu było możliwe zdobycie twierdzy szturmem i szybko, Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka*, s. 257-258.

³⁶ Najszybciej poddali się żołnierze i rekruci polskiego pochodzenia, najzacieklej walczyły kompanie wołoskie i austriaccy artylerzyści w okolicach bramy szczebrzeskiej, Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 216-218.

³⁷ Ranny.

niejednemu bagniet do piersi prostowali, po kamienicach i ulicach strzelali; przez dni prawie trzy jak sami nie swoi chodzili, oglądając to na tę to na ową stronę, czy nie idzie za nimi wojak. Należy tu przypomnieć, iż pewny Romanowski, zamojskiego obywatela syn, mający lat blisko 34, kulawy na jedną nogę, lecz w drewnianej chodził, ten posłyszawszy o pikietach polskich koło Zamościa krążących poszedł na szcudle do nich mniej więcej o milę ku wiosce Wysokie, to się działo w dniu 14 maja. Co spostrzegłszy pikiety cesarskie dali znać komendantowi, który rozkazał czatować na niego i schwytać, i stało się i do aresztu na odwach wzięty. Komendant fortecy, będąc zatrudniony mocno, nie miał czasu dekret ferować na niego, nazajutrz byłby pewnie rozstrzelany na rynku, a tymczasem Polacy odebrali fortecę. Skoro tedy odwach objęli pytają go, co tu robi? Odpowiedział, że go Niemcy za to wzięli (jak wyżej nadmieniono). Uwolniono go i na odwachu był przez jakieś trzy dni, rządząc miastem; częstując oficerów, rozkazując trunki, wino, piwo, gorzałkę na odwach przynosić, na koniec uczyniono go trzecim komisarzem miasta, czyli sekretarzem policji oddziału zamojskiego.

Wracam się do batalii: z cesarskiego wojska padło jakich 30 ludzi, ranionych koło 12; z Polaków więcej padło jak słyhać; z ranionymi koło 200 ludzi³⁸. Oficerów cesarskich zagnano na ratusz i tam przez dni kilka siedzieli. Wielu ich do Polaków poprzystawało, a resztę na furach przez Lublin do Puław zawieźli. Komendant zaś został na kuracji, co się z nim stanie czas okaże. Po odebranej fortecy to jest w dniu z 19 na 20 maja słyhać było taką nowinę i niektórzy zacni za rzecz prawdziwą stwierdzili, iż przedsięwzięcie szalonego komendanta Pułskiego także miało i układ taki, że gdyby byli Polacy z piątku na sobotę Zamościa nie dobyli, toby w tę sobotę miał kazać przez szeklerów, to żołnierz z Transylwanii, same Wołochy, których było 500 w mieście, obywateli wyróżnąć, zrabować i miasto zapalić. Co łatwo można wierzyć ponieważ o porozumieniu postronnych obywateli z Polakami słyhał; że bywali w obozie i wszystkiego wojsku polskiemu zostawiali, lecz miłosierdzie Boskie tak szkaradny uczynek odwróciło.

Dnia 22 maja J.O. książę Józef Poniatowski przyjechał o godzinie 6 rano do Zamościa, stał w pałacu p. ordynatów, witał go p. Grzymała³⁹, tegoż dnia po południu wyjechał. O godzinie 10 rano tegoż dnia obóz wojsk polskich spod Mokrego

³⁸ Informacje o Łabowskiego były nieścisłe, choć może też Łaszcowski, przepisując tekst, coś przeinaczył. Badacze, opierając się na raportach po bitwie i wspomnieniach, podają odwrotne proporcje: ok. 300 zabitych i rannych po stronie austriackiej i 15 zabitych, 32 rannych Polaków, Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 218.

³⁹ Grzymała Wincenty h. Grzymała (1756-1824), prawnik, kasztelan Królestwa Polskiego. Po ukończeniu szkół pijarskich przez pewien czas przebywał na dworze bp. Ignacego Krasickiego. Doświadczenie prawnicze zdobywał w Trybunale Lubelskim. Po rozbiorach osiadł w ziemi chełmskiej, w dobrach żony, utrzymywał relacje towarzyskie zarówno z Adamem Kazimierzem Czartoryskim, jak i z Zamoyskimi. Związany z Centralizacją Lwowską. W 1809 roku został prezesem administracji powiatu zamojskiego, był przeciwnikiem separatyzmu galicyjskiego, w Księstwie Warszawskim zabiegał o pełną unifikację obu części państwa, czynnie uczestniczył w tworzeniu władz, w latach 1810-1816 prezes Rady Departamentu Lubelskiego, M. Manteufflowa, *Grzymała Wincenty*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1961, s. 118-119.

wyszedł ku Lwowu na różne trakty. O tejże godzinie tegoż dnia przemaszerowało od Lublina do Zamościa konnicy 300, za nią piechoty 200 ludzi – przenocowawszy poszła konnica ku Lwowu rano.

Dnia 23 z Tomaszowa oficjalistów wysłanych cyrkularnych pozawracano, aby swój odprawili urząd, do których poprzystawiano Polaków.

Dnia 24 jeńców cesarskich wozami poprowadzono do Lublina, w Lublinie do Puław, tych liczby wiedzieć nie mogę. Z Lublina Węgrów i Polaków do 300, którzy poprzystawali do wojska dnia 24 maja do Zamościa przyprowadzono. Stoją u ks. ks. franciszkanów⁴⁰.

Tegoż dnia o godzinie 5 wieczorem j. ks. prowincjał Julian Zdziuszyński⁴¹ z j. ks. Ferdynandem Ciechanowskim⁴², superiorem chełmskim przyjechali z Chełma wizytę kończyć i drugiego dnia wyjechali: ks. superior do siebie, prowincjał do Krystynopola. Tegoż dnia Polacy około rozpoczętej forticy od Niemców zaczęli robić spieszo: po półtora tysiąca robotnika kopią fosy nad wodą. Obywatelom nakazano w 8 dniach 6000 palików dębowych i gotowych przystawić.

W dniu 25 przed południem, przechodząc trzech Węgrów, co było wataszą⁴³ i nie chcąc się pokazywać w mieście, poza domami pogorzałymi, na przedmieście ku Szczembrzeszynowi przechodzili. Mielniczuk⁴⁴ niejaki zamojski pobiegłszy do Polaków na warcie stojących „Oto” – powiada „Węgrowie, wypada ich trzech” – jednego z nich przez płot przelażającego na płocie zabito; dwóch w areszt wzięto. Tegoż dnia Pota, profesora historii naturalnej, który to p. Pułskiemu, komendantowi wiele doradzał w łańcuskach zaprowadzono do Lublina.

Dnia 26 j. w. ordynat Stanisław [Zamoyski]⁴⁵ z Konstantym ks[ięciem] Czartoryskim⁴⁶ o godzinie 10 rano przyjechali do Zamościa; byli u niego oficerowie

⁴⁰ Jak było powiedziane, zabudowania franciszkańskie na potrzeby garnizonu przejęli jeszcze Austriacy. Wojsko polskie ulokowało się w tych samych obiektach po zajęciu twierdzy, zob. Ziółek, *Miedzy tronem i ołtarzem*, s. 477-478.

⁴¹ Zdziuszyński Julian (1743-1817), do zakonu bazylianów wstąpił w 1774 roku, śluby złożył w 1775 roku, zob. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej*, s. 479.

⁴² Ciechanowski Ferdynand (1759-1828), biskup chełmski i senator Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Po ukończeniu szkół wstąpił do zakonu bazylianów, był prefektem szkół w Żyrowicach i przez 14 lat przełożonym klasztoru w Chełmie. Po przyłączeniu Galicji Zachodniej do Księstwa został prowincjałem prowincji bazyliańskiej, a w 1810 roku biskupem chełmskim unickim, PSB, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 32-33.

⁴³ Przepędzają kradzione bydło.

⁴⁴ Młynarczyk.

⁴⁵ Zamoyski Stanisław Kostka (1775-1856), XII ordynat na Zamościu. Był synem kanclerza wielkiego koronnego Andrzeja Zamoyskiego i Konstancji z Czartoryskich. W 1809 roku stanął na czele Rządu Centralnego Obojga Galicji. Dzięki jego zabiegom ordynacja zamojska została włączona w granice Księstwa Warszawskiego, od 1810 roku był senatorem – wojewodą Księstwa, zob. K. Ajewski, *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856*, Warszawa 2010.

⁴⁶ Czartoryski Konstanty Adam (1773-1860), drugi syn księcia Adama Kazimierza i Izabeli z Flemingów, ordynat ordynacji międzyrzeckiej. W 1809 roku stanął na czele pułku własnej fundacji, jako pułkownik w 1812 roku został generalnym adiutantem Napoleona, w 1815 roku awansowany na stopień generała brygady. W 1828 roku osiadł w Weinhaus pod Wiedniem, zob. M. Kukiel, *Czartoryski Konstanty Adam*, w: PSB, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 285-287.

i obywatele i oświadczył, iż ile możności los nieszczęśliwych obywateli staraniem jego będzie polepszyć⁴⁷.

Dnia 27 nic ciekawego nie zaszło.

Dnia 28 była obywateli konwokacja⁴⁸ na *Te Deum Laudamus*, gdzie j. ks. Skotnicki⁴⁹ proboszcz i dziekan kolegiaty zamojskiej miał mowę; wojska w kościele było pełno. Mowa ta wszystkim niezmiernie się podobała i ta była w *tenoris regentis*⁵⁰. „Nadszedł dzień od dawna pożądany, dzień wybawienia ludu, któremu srogie niewoli okowy ciążyły tym nieznośniej im mniej przezorność ludzka przewidywać mogła, aby je kiedy potężna miała skruszyć ręka. Chciał jednak Wszechmocny założyć koniec cierpieniom mieszkańców tej ziemi ogołoconej z naturalnych środków obrony, a nieprzebrany w swym miłosierdziu, nie robiąc w porządku przyrodzonym odmian przez nadzwyczajność cudów, wystawił cud i dzieło swej doskonałości prawdziwe, w jednym Napoleonie Wielkim, Wskrzesicielu narodów, Pogromcy uzurpatorów, tyranii i niedołączonych rządów. Ojczyzna nasza wystawiona przez lat 37⁵¹ na cel prześladowania tych nawet, od których miała prawo ścisłej dopominać się wdzięczności⁵², już pogrzebana prawie w niepamięci, aż do zatruty własnego nazwiska, dziś jakby po ogromnym zalewie wód pokazuje się nagle. Geniusz dobroczynny wielkiego Napoleona daje jej nową postać, a cnotliwi współrodacy, kosztem krwi drogiej, trudów i hazardów nieporównanych dokończają wydobyć onej z przepaści nieszczęść, w których pograżoną była. Witam was zatem waleczni rycerze! Szanowni bracia moi! Którzy dobrodziejstwa swego odzyskanego bytu wkrótce udzielacie drugim współbraciom jęczącym pod jarzmem narzuconego pana.

Nie można bez rozrzewnienia aż do łez patrzeć na was przybywających na pomoc lub nie chcieć uznać w was opiekunów i dobrodziejów cierpiących roda-

⁴⁷ Należy pamiętać, że Zamość cały czas był miastem prywatnym i głównym ordynacji zamojskiej, co na Stanisława Zamojskiego nakładało zobowiązania wobec mieszkańców. To powodowało w późniejszym czasie niechęć ordynata do rozbudowy twierdzy, a w końcu skutkowało decyzją o jej przekazaniu państwu, zob. W. Ćwik, *Zmiana charakteru miasta w XIX wieku: Zamość miastem „narodowym”*, w: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969, s. 218-226.

⁴⁸ Zebranie, zgromadzenie.

⁴⁹ Skotnicki Onufry, kanonik krakowski, w 1807 roku został dziekanem kapituły zamojskiej, ale już bez prawa do tytułu infułata, z uwagi na działania władz austriackich idących w kierunku wygaszenia kapituły kolegiackiej w Zamościu, zob. Ziółek, *Między tronem i ołtarzem*, s.160; F. Stopniak, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962, s. 110, 194.

⁵⁰ Na modłę mającego władzę.

⁵¹ Autor liczył czas od I rozbioru w 1772 roku, kiedy to Zamość został zagarnięty przez Austrię.

⁵² Jest to czytelna aluzja kaznodziei do odsieczy Wiednia w 1683 roku, która uratowała Cesarstwo i za co Polska miała prawo oczekiwać wdzięczności Habsburgów, a doczekała się ich udziału w rozbiorach. Koncept ten wystąpił już w kazaniach politycznych wygłaszanych w 1807 roku w czasie wojny z IV koalicją, m.in. przez ks. Wojciecha Szweykowskiego czy Jana Pawła Woronicza. Zostały one opublikowane, natomiast nie możemy w pełni ustalić, czy ks. Skotnicki znał ich treść i się nimi sugerował, czy też przedstawił w kazaniu swoje własne przemyślenia, por.: E.M. Ziółek, *Historia Polski jako element propagandy politycznej w kazaniach okresu Księstwa Warszawskiego (wybrane przykłady)*, w: *Stientia et Fidelitate. Księga Pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów Profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. T. Panfil, Lublin 2013, s. 410 i nn.

ków. Jeżeliby jeszcze która na tej ziemi zrodzona dusza, podłym dawnej uzurpacji rażona podmuchem inaczej myślała, niechaj raczej spomiędzy nas uchodzi, niech daleko od świętego przed Bogiem zastępów stroni obrzędu. Znikać muszą przed wami nieprzyjaciele wspólni, obca przemoc i Polacy odrodni znikać, mówię, muszą, jak ciemnoty grube przed wschodzącą jutrenką, jak mgły przed łagodnym następując rankiem, jak ptactwo ponure nocy przed jasnością dzienną. Dobroci i niewinności sprawy, którą ratujecie, przewodniczyć będzie Pan zastępów i oświecać was, jak niegdyś obłokiem lśniącym przyświecał ludowi wybranemu. Odda wam resztę hufców pierzchliwych nieprzyjaciół, jak niegdyś Madianitów zuchwałych w potęgę Gedeona poddał⁵³. Zetrze dumę i wyniosłość tych, którzy lekceważąc waleczny oręż wasz i dzieła bohaterskie, śmieli najść spokojne ogniska wasze. Niebaczni! Nie pomyśleli nawet, że ścielą wam drogę do najchwalebniejszego czynu, jakim jest rozprzestrzenienie granic wspólnej ojczyzny. Już się teraz zdają postrzegać w swym błędzie, już spieszą, uchodząc, smutne tylko zostawując ślady barbarzyństwa sobie zwykłego. Sławni, jak Erostraty⁵⁴, że z ich zajadłości szalonej płoną pożarem miasta, podpadają ruinie domy Boże, schronienia chorych i inne użyteczne gmachy, że familie poranionych mieszkańców do nędzy i ostatniego przychodzą ubóstwa.

Zamość, nasz Zamość! Pośród zwalisk i popiołów, dziękując Najwyższemu Panu, że z murów jego nielitościwe ustąpiły rotty, późnym będzie przypominał potomkom, jakim na początku XIX wieku obsadzony był ludem. Niedawno, jak przez nieprzyjaciół naszych samo to słowo ojczyzna w naszym tu siedlisku szyderskim było wystawiane znaczeniem, gdy chciano wmówić w nację polską, aby zaniechawszy odzyskania egzystencji swojej, na ich nikczemne pisemka, w austriackim berle prawdziwy cel patriotyzmu uznała. Tak to nasz straszny, ostry zawsze, a kiedy niekiedy chytry – łagodny nieprzyjaciel, oprócz zgębienia własności i osób chciał zwodniczym sposobem potruć ducha narodowego; chciał zniweczyć i wstecz obrócić wszystkie wyobrażenia wielkiej społeczności ojczyzny naszej i chciał rozdzielić ciało od duszy, Polaka od Polaka. Na ten koniec edukację krajową nakręcił do swego systematu, nauczycieli wielu chciał mieć zwodzicieli, którzy nie wstydzili się kłaść swych ust podłymi i kłamliwymi słów przeszłego rządu pochlebstwy. Można ich uniewinniać pobudki? Nie będę sędzią! To wiem, że zawsze mowa pocziwych zgadza się z ich sercem, rozum zwłaszcza w uczeńszych z profesji nie mógł im nie wskazywać bez obrażenia roztropności do jakiego rządu i ojczyzny wdychać, komu życzyć i jak nauczać byli powinni. Bogu dzięki, ustąpił ten terrorizm opinii, kiedy odezwać się z prawym swym czuciem miano za zbrodnię, kiedy turmy Szpilbergu i Ołomuńca⁵⁵ stały otworem na połknięcie

⁵³ Kaznodzieja odniósł się do rozdziału siódmego z biblijnej Księgi Sędziów, mówiącego o zwycięstwie Izraelitów pod wodzą Gedeona nad Madianitami, celowo. Chciał w ten sposób podkreślić, że dysproporcja sił walczących w obecnej wojnie przypomina tę historię biblijną i wskazuje, że błogosławieństwo Boga jest po stronie Polaków walczących z niesprawiedliwością zaborców.

⁵⁴ Nawiązanie do Herostratesa, który spalił świątynię Artemidy w Efezie, aby się uwiecznić.

⁵⁵ Spielberg – średniowieczny zamek i twierdza na Morawach, od połowy XVIII wieku ciężkie więzienie austriackie, do którego trafiali w dużej mierze więźniowie polityczni z monarchii Habsburgów. Ołomuniec – miasto na Morawach z zamkiem, który w XVIII i XIX wieku pełnił podobną

cnotliwie myślącego obywatela, który gwałtu uzurpacji lub wymuszonej przysięgi nie uznawał nigdy za rzecz świętą⁵⁶, ale raczej za setne wiarołomstwo i zelżywość samemu wyrządzoną Bogu. Oddychajmyż więc swobodnie zacni rodacy i współobywatele bywszego cyrkułu zamojskiego, a w porządku odradzającego się kraju i my kolejną ożywieni, złożmy najprzód dziękczynienie przed Tronem tronów i nad wszystkimi panującymi Panem, że się jego wszechmocnej prawicy podobało podźwignąć nasz upadek, że ten nieporównany mąż, którego On sobie wybrał za wspaniały instrument swych niepojętych zamiarów, ten, mówię, odrodziciel świata, Napoleon wiekopomny spomiędzy wielu ludów, szczególnie dla nas udzielił opieki i z wspaniałomyślnym, a niezwykczonym narodem Francuzów połączył ogniem nieprzerwanego braterstwa. Dziękujmyż oraz temu zbawcy naszemu najpotężniejszemu Napoleonowi, a nie mając jeszcze szczęścia, przez oddalenie miejsc, stanąć u podnóża tronu jego, w czym tylko możemy, starajmy się zasłużyć i stać godnymi wielkich względów bohatera świata. Niech w nas panuje jedność, zgoda, łączenie się skwapliwie do ratowania naszego własnego losu. Niech to hasło: Ojczyzna potrzebuje, Ojczyzna wzywa, ciągle na naszych przebywa ustach, ale oprócz pięknych słów, niech sama rzecz pokazuje, czym jesteśmy i czym być pragniemy. Dokładajmy się do tego pięknego działania spracowaną siłą, życiem, zdrowiem i majątkiem, każdy podług możliwości własnej. Niestety! Opuszczeniem się przodków naszych, nieprzyjaciele wytracili nam broń z rąk, życie nasze *dependowało*⁵⁷ od ich kaprysu, zdrowie niszczało pod mnóstwem mokołów i nowości rządowych, majątek śliznął przez tylokrotne gatunki szykanów i formalności od podstawców przedajnych wynalezionych. A już komu udało się zażywać majątku nieco spokojniej, tedy był to stan jawnej niestałości, w której brudny egoizm zasypiał na pasmo nieszczęść w około go otaczających, w której nędza i prześladowanie współbraci nie dochodzi do serca bogacza martwego. Innej rozkoszy pewnie nikt czuć nie mógł, bo poczciwego człowieka, pomimo obfitości dóbr, przeszywa dzień na dzień duszę ucisk i dręczenie całego społeczeństwa. Myśl ta niechaj was zawsze pobudza, czcigodni obywatele, że przechodzimy ze stanu niewoli do swobody, podajmy sobie zatem ręce ku obronie, bez różnicy wieku i stanu, uznajmy w wojsku, które nadeszło zerwać pęta niewolnicze ludu, rzetelnych wybawicieli naszych, usługujmy im, w czym zdolność nasza pozwoli. Dziś się bowiem zaczyna odrodzenie nasze, dziś Opatrzność połyскуje promieniami łaskawymi i ogrzewa ciało z dawna obumarłe.

Szanowni rycerze nasi, uprzątnąwszy zawady przez obcych krajowi naszemu Teutonów⁵⁸ wprowadzone, wracają nam własnych, od nas kochanych i poważanych

funkcję. Przez mury tych więzień przewinęło się wielu powstańców kościuszkowskich oraz spiskowców m.in. Centralizacji Lwowskiej. Przez pewien czas w Ołomuńcu więziony był też Hugo Kołłątaj. Nawiązanie przez ks. Skotnickiego do tych dwóch więzień miało podobne znaczenie, jak wspomnienie o Sybirze w Rosji.

⁵⁶ Jest to nawiązanie do wymuszonej przez zaborców (także w Prusach i Rosji) przysięgi homagialnej na wierność nowym władcom w 1796 roku.

⁵⁷ Zależało.

⁵⁸ Niemców. W tym czasie zarówno Prusaków, jak i Austriaków na ziemiach polskich określano jako Niemców, co widać także w treści wspomnień o Łabowskiego.

urzędników. Na czele ich jesteście J.W. Wincenty Grzymała, prefekcie departamentu zamojskiego, mężu, którego tak domowe, jak i publiczne cnoty, ciąg przy tym życia nową coraz dla ojczyzny znaczoną usługą pewnie wnosić każe, iż teraźniejszej funkcji twojej sprawowanie będzie prawidłem, jak życzliwi dobrej stronie obywatele postępować powinni. Wszyscy zarówno zacni i dobrem publicznym tchnący urzędnicy, jesteście nam rękojmią, że krew i znoje wybawicieli naszych przelane, nie będą próżnymi, lecz dopełnią oczekiwanych z dawna nadziei swobody narodowej i odrodzenia się powszechnego.

Kończmy już, a w dniu na zawsze pamiętnym w dziejach narodu naszego, oddajmy się wylaniem radosnym serca obywatelskiego. Wnieśmy głos do Najwyższej Istności, mówiąc: Boże! Błogosław powstającej ojczyźnie naszej, błogosław Wielkiemu i nieporównanemu Napoleonowi, Wskreszycielowi naszemu, błogosław wojsku walecznemu, które nas uwalnia i wodzowi jego naczelnemu⁵⁹, błogosław na ostatek wszystkim cnotliwym ojczyzny synom". Mowę tę przepisałem z oryginału, którego udzielił mi j. w. ks. Infulat Skotnicki. Po nabożeństwie udali się wszyscy do j. w. Grzymały, nowo obranego prezesa cyrkułu i tam obiadowano w kamienicy p. Milczyńskiego.

Dnia 29 nic nowego nie zaszło.

Dnia 30 o godzinie 9 rano sprowadzono kilka skrzyń do Zamościa, które od cesarskich odbili Polacy koło Bełza; w tych skrzyniach ma być rabunek z kościołów i różne rzeczy obywateli. Tegoż dnia wywoływano w mieście, by się mieszczanie na ratusz zebrali, gdzie zapisywać się będą do municipalności.

Dnia 31 niejaki żołnierz cesarski Niemiec przystawszy do Polaków, gdy był z innymi w kamienicy, gdzie pierwaj był szpital cesarski zaprowadzony, o godzinie 9 rano poszedł na strych i zapalił dach; przecież postrzeżono dym, Niemca z strychu schodzącego schwytano, do aresztu wsadzono. Ogień ugaszono bez larum. Tenże uciekł w kilka dni.

Czerwiec

Dnia 1 nakazano od rządu polskiego⁶⁰, w którym prezesem jest j. w. Grzymała komisarzami w.w.p.p. Skotnicki, Ignacy Głogowski, baron Wyszyński rekrutowanie nowe z cyrkułu zamojskiego – to już 1700 ludzi, tych każde państwo *respective*⁶¹ swoich, ma w mundury, bieliznę, obuwie opatrzyć i monetę każdemu dać na rękę złp. 45. Oprócz tego dominiom nakazano *proporcjonaliter*⁶² dać siana, owsa, żyta, mąki, wołów na mięso, gorzałki po kilkadziesiąt garncy.

Dnia 2, 3, 4 nic nie zaszło.

Dnia 5 miała część jakowaś wojska moskiewskiego od Hrubieszowa przechodzić przez Zamość, ale ten marsz obrócono na inny trakt. Tegoż dnia porucznika Wolańskiego plejzerowanego mocno w ataku pod Zamościem, z których to plejzerów nie mógł być wykurowanym z paradą wielką chowano.

⁵⁹ Księciu Józefowi Poniatowskiemu.

⁶⁰ O. Łabowskiemu chodziło oczywiście o lokalne polskie władze ukonstytuowane w Zamościu, po jego zdobyciu przez wojsko polskie.

⁶¹ Odpowiednio.

⁶² Proporcjonalnie.

Dnia 7 sto osiemnaście fur różnych rzeczy wojskowych z Jarosławia do Zamościa przywieziono. Tegoż dnia w rynku przed każdą kamienicą słupy na latarnie pozakopywano⁶³.

Dnia 10 o godz. 9 wielka trwoga zrobiła się w mieście. Pozamykane były wszystkie bramy i z wielką trudnością z miasta i do miasta puszczano do godz. 12. Po południu już nie tak ściśle zachował się rozkaz, o tejsze godzinie, to jest o 9, wszystkie na wałach armaty wyręchtowano, amunicję opatrzone i ponabijano. Trwoga z tej przyczyny działa się. Żyd miejski przybył o godz. 7 rano do bramy szczebrzeskiej i na odwachu pytał się żołnierzy, „gdzie stoi plac komendant”⁶⁴, „zaprowadźcie mnie do niego”. Zaprowadzony Żyd mówi plac komendantowi – „Panie ja z cesarskiego wojska jako szpieg przysłany jestem, abym im doniósł, co się tu dzieje, a są ze 30 koni w tym a w tym lesie”. Żyd za taką nowinę przyjęty od komendanta po ludzku i przyobiecano mu w nagrodę; zaraz tedy kazano bramy pozamykać i przygotowania do ataku czynić. W tym momencie komendant wysłał 50 koni przeciwko nim.

Dnia 13 przyprowadzono do Zamościa oberleśniczego dóbr kameralnych z Waręża, który zabił w domu swoim grenadiera od Polaków i tegoż w Zamościu tegoż dnia o godzinie 5 po południu przed pałacem gdzie cyrkuł był, rozstrzelano.

Od dnia 6 b. m. dominia cyrkułu zamojskiego do fortecy zwożą siano, słomę, gdzie nie ma, że przez zimę słomę wydepensowano⁶⁵, na wielu miejscach szopy, stodoły obrywają i przystawiać muszą; tamże krupy, gorzałkę, owies, mąkę pszenną, woły lub krowy dostarczają. Co do rekruta, jeżeli we wsi nie ma zdatnego chłopaka, a posesorowie i dziedzice szukają po miastach służących zdatnych i płacą im po złp 200, aby do liczby rekrutów oddać. Niektóre dominia już po trzy i cztery razy rekrutów przywożą dla barku wielkiego; prócz tego niezmierna moc ochotników jest.

Dnia 16 przeprowadzono przez Zamość ze Lwowa aresztowanych panów Niemców konsyliarzów gubernialnych osób 14, między którymi znajdował się p. Kalmanhuber z żoną, do Modlina za Warszawą. Inni mówią, że tych radców w zastaw wzięto, gdyż cesarscy w Rzeszowie rządców nowo ustanowionych pozabierali; co tedy z tamtymi się stanie, to i z tymi.

Dnia 20 komendanta fortecy zamojskiej bywszego, Pułskiego, o godzinie 11 rano z wielką ludzkością powieziono ku Warszawie.

Dnia 20 o godz. 11 rano jazda moskiewska⁶⁶ przez fortecę zamojską maszerowała nic się nie zatrzymując, przez szczebrzeską bramę przejechała, dąży ku

⁶³ O. Łabowskiemu nie były zapewne znane wszystkie szczegóły, ale takie rozporządzenia porządkowe, jak obowiązek oświetlania ulic wynikały z przepisów napoleońskich, które były zaprowadzane na terenach zdobytych w trakcie kampanii.

⁶⁴ Komendant placu.

⁶⁵ Zużyto.

⁶⁶ W kampanii 1809 roku Rosja występowała jeszcze formalnie jako sojusznik Napoleona, co nie zmieniało faktu, że toczyły się zakulisowe rozmowy, a nawet rosyjsko-austriacka współpraca w pewnym zakresie (zob. Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka*, s. 345-349). Niemniej Rosja wprowadziła do Galicji swoje wojska pod pozorem działań sojuszniczych. O. Łabowski mógł zatem obserwować przemarsze oddziałów rosyjskich.

Józefowie. Jazdy tej plus minus było koło 3 tysięcy. Tegoż dnia o godzinie 2 po południu przechodziła kawaleria moskiewska blisko 4 tysiące; jedna połowa na Janowice, z Janowic na Płoskie; druga na Żdanów popod Mokre. Wszystko to wojsko na trakt józefowski ciągnie. Toż wojsko moskiewskie i wszystko od Jarosławca ciągnące zwróciło drogę ku Lwowu.

Dnia 23 kilku księży ruskiego obrządku o coś podejrzanych, policja kazała sprawdzić w fortecy, między którymi znajdowali się ks. Dziekan z Nabroza i jego zięć ks. Hryniewiecki⁶⁷. Ci księża w ten dzień uwolnieni zostali i w najmniejszej winie nie byli przeświadczeni.

Lipiec 1809 r.

Dnia 8 lipca w r. b. o godz. 2 po południu ogłoszono w twierdzy zamojskiej Wielkiego i Niezwyciężonego Napoleona Bonaparte Najjaśniejszego Cesarza Francuzów na Króla Polskiego, który mianował na Naczelnika J. O. księcia Józefa Poniatowskiego. Tegoż dnia wieczorem była iluminacja po wszystkich domach twierdzy i okrzyki głośne z powtarzaniem i śpiewaniem „Vivat Najjaśniejszy Król Polski!”⁶⁸.

Dnia 9 z rozkazu J.O. księcia Józefa Poniatowskiego przybijano orla francuskiego na ratuszu i przysięgę czyniono na wierność Wielkiemu Napoleonowi z następującą okazałością: wprzód dzień⁶⁹ rozdano *programma* drukowane, w których był opisany porządek. Nazajutrz o godz. 4 rano dano ognia z armat pojedynczo wkoło twierdzy; o godzinie 8 zebrał się duchowieństwo do kolegiaty, gdzie w pół godziny przyszedł i infułat j. w. ks. Onufry Skotnicki⁷⁰, dziekan i proboszcz zamojski, a tymczasem wojsko z j. w. generałem Hauke⁷¹ i j. w. plac komendan-

⁶⁷ Byli to duchowni grekokatolicki, dlatego mogli wstępować w związki małżeńskie.

⁶⁸ Dopiero 1 lipca Poniatowski otrzymał oficjalną instrukcję, w której Napoleon obejmował polskie zdobycze w wojnie z Austrią, jednocześnie powierzając księciu władzę nad Galicją w swoim imieniu, zob. Krzos, *Z księciem Józefem w Galicji*, s. 154 i nn. To spowodowało, że uzyskał on monarsze prerogatywy i korzystał z nich np. w odniesieniu do kapituły zamojskiej.

⁶⁹ Poprzedniego dnia, tj. 8 lipca.

⁷⁰ O. Łabowski tytułuje Onufrego Skotnickiego infułatem, dziekanem i proboszczem zamojskim, traktując to jako coś naturalnego, nie wyjaśniając, że tytuł ten oraz prawo do używania stroju infułackiego Skotnicki uzyskał całkiem niedawno. Na mocy otrzymanej od Napoleona władzy Poniatowski 7 lipca w Zamościu wydał dokument, którym wzywał Stanisława Zamoyskiego, jako kolarza kolegiaty, do przywrócenia tytułu i funduszu beneficjum infułackiego i obdarzenia nim dziekana kapituły kolegiackiej. Wydaje się jednak, że dokument ten powstał we współpracy z Zamoyskim i kanonikami kapitułnymi, ponieważ poprzedza go wywód historyczny, przytaczający wszystkie przywileje nadane kolegiacie oraz bulle papieskie, których nigdy nie anulowano. Stwierdzając to, Poniatowski uznał za niebyłe postanowienia władz austriackich i nakazał zarówno przywrócenie Skotnickiemu tytułu, jak i jemu samemu – wystąpienie w insygniach pontyfikalnych na uroczystościach 9 lipca. Zamoyski to polecenie wykonał jeszcze tego samego dnia, 7 lipca, Stopniak, *Dzieje kapituły*, s. 104; Ziółek, *Między tronem i ołtarzem*, s. 160-161. Warto nadmienić, że niezwykle uroczysty dyplom, nadający tytuł ks. Skotnickiemu znajduje się w aktach sprawy w Archiwum Zamoyskich, zob. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich, sygn. 82, s. 238-239 i nn.

⁷¹ Hauke Maurycy h. Bosak (1775-1830), hrabia, generał, syn Fryderyka Karola i Salomei Schweppenhäuser. Służył w armii polskiej od 1791 roku, w powstaniu kościuszkowskim awansował

tem, lud zgromadzało się na dziedzińcu zamku j. w. ordynata, dokąd przybyli wszyscy oficjaliaści rządu polskiego. O godz. 10 z dziedzińca ruszyła część wojska do kościoła z bębniami, reszta wojska około kościoła stanęła. Po uszykowaniu wojska wszedł j. w. ordynat jako Prezes Centralnej Komisji⁷² i inni oficjaliaści. We drzwiach kościoła z j. w. infułatem stanęło duchowieństwo. Ks. Infułat pokropiwszy magnatów wodą święconą wprowadził do kościoła. Duchowieństwo udało się do zakrystii i infułat ubierał się *pontyficaliter*⁷³ na mszę św. i inni asystenci. Zaczęła się msza święta, miał kazanie w. j. ks. Koźmian⁷⁴ kanonik katedry lubelskiej. Po kazaniu wszystko wojsko i cała świta ruszyła na ratusz miejski, gdzie j. w. Grzymała, prezes cyrkułu miał krótką mowę, potem porządnie nastąpiła przysięga, po przysiędze powieszono orła na ratuszu przy odgłosach armaty. Stąd cała świta z wojskiem udali się do cerkwi ks. ks. Bazyljanów i tam *Tobie Boha Chwalim* śpiewano po *Spasi Imperatora Napoleona*⁷⁵, odeszli do kolegiaty i tam także *Te Deum Laudamus* śpiewano, po trzecim *Salvum fac*⁷⁶, magnaci w górę kapelusze podnosząc, po trzy razy krzyknęli „Vivat Najjaśniejszy Król Polski”. Po zakończeniu tego wszystkiego wojsko udało się na dziedziniec ordynata, które wódką traktowano. Reszta gości o godzinie 3 na obiad do j. w. ordynata zaproszeni, na którym obiedzie było osób 96, przy spełnianiu kielichów był huk z armat. Tegoż wieczora iluminacja po wszystkich kamienicach i w pałacu j. w. ordynata⁷⁷.

na kapitana. W 1798 roku wstąpił do Legionów Polskich, służył w artylerii, m.in. w Mantui. Tam dostał się do austriackiej niewoli. Powrócił do służby w Legionach, a w 1806 roku do wojska polskiego w Księstwie Warszawskim, generał brygady od 1807 roku, od czerwca 1809 roku był komendantem twierdzy w Zamościu. Zasłynął w 1813 roku obroną Zamościa przed armią rosyjską. Zginął z rąk podchorążych 29 listopada 1830 roku, gdy nie poparł powstania, J. Pachowski, *Hauke Maurycy*, w: PSB, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1961, s. 307-309. Ks. Łabowski pominął fakt, że przed gen. Hauke, krótko (maj/czerwiec 1809 roku) funkcję komendanta pełnił płk Antoni Górski (Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 220).

⁷² Chodzi o Rząd Centralny Obojga Galicji, na którego czele sprawujący w imieniu Napoleona władzę nad Galicją książę Józef Poniatowski postawił ordynata, Stanisława Zamoyskiego.

⁷³ Pontyfikalnie, czyli w szatach przysługujących infułatowi i z uroczystą ceremonią biskupią.

⁷⁴ Ks. Józef Koźmian (1773-1831), biskup kujawsko-kaliski, syn Andrzeja i Anny z Kieleczewskich. Pobierał naukę w Lublinie, a w latach 1781-83 w gimnazjum austriackim w Zamościu. W 1794 roku studiował na uniwersytecie w Krakowie, a potem przeniósł się do Wilna. Prezentę na probostwo w Markuszowie otrzymał już w 1795 roku, ale został wyświęcony w 1797 roku i wówczas objął parafię. Utrzymywał relacje z I. Potockim, G. Piramowiczem, J.P. Woroniczem. Biskup lubelski Wojciech Skarszewski wystarał się dla niego o kanonię lubelską. Już w 1807 roku był w Warszawie. Od 1809 roku pełnił liczne funkcje w Izbie Edukacyjnej, był posłem na sejm Księstwa. W 1811 roku został na podstawie prezenty S. Zamoyskiego proboszczem i infułatem w Zamościu, w 1818 roku mianowany biskupem sufraganiem lubelskim, a 1822 roku – biskupem kujawskim, rok później – senatorem Królestwa Polskiego, M. Żywczyński, *Koźmian Józef Szczepan*, w: PSB, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 55-56.

⁷⁵ Odśpiewano po rusku *Ciebie Boga wychwalamy* oraz zwyczajową modlitwę za panującego *Boże, chroń cesarza*.

⁷⁶ Są to te same modlitwy po łacinie.

⁷⁷ Euforia po odebraniu Zamościa Austriakom była powszechna i dobrze to oddaje Łabowski. Natomiast opis uroczystości z 9 lipca potraktował dość skrótowo. Zostały one też opisane w prasie Księstwa – „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, nr 58 (1809). Z innych źródeł

Dnia 10 po południu przyprowadzono do Zamościa jeńców od Zaleszczyk kilkanaście osób, między którymi i dwóch księży ruskich, jeden dziekan tłustecki, drugi niewiadomy i oficjalistów dwóch, jeden ferfl ex [?] officer, drugi rewizor od tabaki.

Tegoż dnia w klasztorze był odpust⁷⁸. Jakem nadmieniał, po szturmie pozwo- lone było dwie godzin rabunku, sam tedy oficjalistom klasztornym poleciłem wynieść do jedzenia z wszystkiego, co klasztor miał. Więc po uspokojeniu się miałem pełno znajomości z panami oficerami polskimi. Przychodzili do mnie często odwiedzając, a podczas odpustu naraz wszyscy znajomi zebrali się, więc kazałem dać jeść, pić i gdy im się z czupryn zaczęło kurzyć jak z garnka, gdy woda paruje, dalejże śpiewać „Jeszcze Polska nie zginęła”; „śmierć Niemcom!” krzyknęli wszyscy razem, a jeden z nich, Litwin, bo był czmychnął przed tyranią moskiewską do Warszawy i zaciągnął się do polskiego wojska „a Moskałom nie?” zawołał „i Moskałom!” – krzyknęli wszyscy razem – „Niemcom i Moskałom śmierć, bo to wrogi nasze!” zawołali. „Hej, hej, polecą im łby, jak kapusta, za krzywdy nasze odemścimy się!” wykrzykiwali. Ja tedy widząc ich ferwor wielki, gdy zaczęli pokazywać, jak to oni niemieckie i moskiewskie łby będą ścinać, rzekłem: „Panowie oficerowie tu za ciasno, na podwórze, na pole, tam szerzej, tam się bić, tam rzecz, a nie w klasztorze” i takem ich wyprowadził z klasztoru, bo inaczej byłiby całą noc bajdurzyli.

Na drugi dzień przyszli znowuż do mnie wszyscy, śmiejąc się z moich aluzji i dziękując za naukę. J. w. Hauke ciągle przy robotach i robotnika moc⁷⁹. Pracują tedy ciągle, wojny się spodziewając; co dalej będzie *Deus scit*⁸⁰. Przy ciągłych transportach do magazynu, dostawianiu rekruta, przy biedzie, która niejednemu daje się we znaki, naród jakoś wesoły, hula i śpiewa „Jeszcze Polska nie zginęła”, bo jakoś mu lżej, gdy Niemca nie widać w kraju i tak czas szczęśliwie upływał do końca 1809 roku.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Zamoyskich, sygn. 82, Księstwo Warszawskie, ks.1.

wiemy, że przysięgę na wierność Napoleonowi złożyły nie tylko władze i duchowieństwo, ale także kahał zamojski, a stosowną mowę w jego imieniu wygłosił Abraham Stern z Hrubieszowa, zob. Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 222.

⁷⁸ Tj. u bazylianów.

⁷⁹ Od razu po zajęciu Zamościa przystąpiono do wzmacniania i unowocześniania twierdzy, ponieważ w planach strategicznych miała pełnić rolę najbardziej na wschód wysuniętej forpoczty i zabezpieczenia ziem Księstwa wobec zagrożenia rosyjskiego, Feduszka, *Twierdza zamojska*, s. 220, 223-224.

⁸⁰ Bóg wie.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Chełmski Konsystorz Grekokatolicki, sygn. 683.

Klasztory grekokatolickie województwa lubelskiego, Klasztor Bazylianów w Chełmie, sygn. 35/111/2/9.

Kolegiata Zamojska, Wezwanie kapituły zamojskiej do przysięgi na wierność Napoleonowi, sygn. 35/105/0/2/439.

Archiwum SS. Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo w Warszawie

Kroniczka Zgromadzenia i Opis Domów Sióstr Miłosierdzia Prowincji Warszawskiej od 1651 roku.

Teczka Zamość i Szczepieszyń.

Biblioteka Jagiellońska

rkps 6835 II, *Zdobycie Zamościa w 1809 r. opisane przez ks. Łabowskiego*.

Źródła drukowane

Feduszka Jacek, *Przylączenie Zamościa do Księstwa Warszawskiego w 1809 r. Wybór tekstów źródłowych i opracowań z XIX i początków XX wieku*, Zamość 2009.

„Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, nr 58 (1809).

Opracowania

Ajewski Konrad, *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856*, Warszawa 2010.

[red.] Ciechanowski Ferdynand, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 32-33.

Czubaty Jarosław, *Księstwo Warszawskie (1807-1815)*, Warszawa 2011.

Ćwik Władysław, *Zmiana charakteru miasta w XIX wieku: Zamość miastem „narodowym”*, w: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969, s. 218-226.

Feduszka Jacek, *Twierdza zamojska w Księstwie Warszawskim (1809-1813)*, „Roczniki Humanistyczne”, 55 (2007) z. 2, s. 207-243.

Kładochny Józef, *Dzieje prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskim 1810-1864*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 16 (1936) s. 301-308.

Kołbuk Witold, *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817-1872*, „Roczniki Humanistyczne”, 31 (1983) z. 2, s. 153-185.

Krzos Kazimierz, *Z księciem Józefem w Galicji w 1809 r. Rząd Centralny Obojga Galicji*, Warszawa 1967.

Kukiel Marian, *Czartoryski Konstanty Adam*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 285-287.

Lorens Beata, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014.

Manteufflowa Maria, *Grzymała Wincenty*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1961, s. 118-119.

Mencel Tadeusz, *Galicja Zachodnia 1795-1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiore*, Lublin 1976.

Pachoński Jan, *Hauke Maurycy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1961, s. 307-309.

Pachoński Jan, *Oficerowie Legionów Polskich*, t. II, *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich 1796-1807*, Kraków 2003.

- Pawłowski Bronisław, *Wojna polsko-austriacka 1809 r.*, Warszawa 1999.
- Stetsyk Yuriy, *Vasylians'ke chernetstvo Peremysl's'koyi yeparkhiyi (druga polovyna XVIII st.): slovnyk biohram*, Zhovkva 2015.
- Stopniak Franciszek, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962.
- Ujma Magdalena, *Monaster bazylianów w Werchracie w świetle dokumentów sporządzonych przed jego kasatą w 1808 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 18 (2019) nr 2, s. 152-173.
- Wiśniewski Stanisław, *W dobie wojen napoleońskich*, w: *Zamość. Z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Koprukowniak, A.A. Witusik, Lublin 1980, s. 109-163.
- Ziółek Ewa M., *Historia Polski jako element propagandy politycznej w kazaniach okresu Księstwa Warszawskiego (wybrane przykłady)*, w: *Stientia et Fidelitate. Księga Pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów Profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. T. Panfil, Lublin 2013, s. 403-428.
- Ziółek Ewa M., *Między tronem i ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*, Lublin 2012.
- Ziółek Ewa M., *Przeniesienie Sióstr Miłosierdzia z Zamościa do Szczepieszyna w 1812 roku (czyli o potrzebie studiowania źródeł)*, w: *Narrata de fontibus hausta. Studia nad problematyką kościelną, polityczną i archiwistyczną ofiarowane Janowi Skarbkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin 2010, s. 317-326.
- Żywczyński Mieczysław, *Koźmian Józef Szczepan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 55-56.

Netografia

- <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=565292> (dostęp: 22.02.2023).
- <https://tmzl.labowa.edu.pl/aktualnosci/2021/11/10/brat-paulin-bazyli-labowski-1793-1866/> (dostęp: 22.02.2023).
- <https://tmzl.labowa.edu.pl/aktualnosci/2021/11/23/benedyktyn-brat-jakub-stefan-labowski-1778-1833/> (dostęp: 22.02.2023).
- Zdobycie Zamościa w 1809 r.*, oprac. E. Lisiecka, <http://przewodniczymosc.pl/archiwa/14990> (dostęp: 22.02.2023).

ZAPOMNIANE ŹRÓDŁA O ZDOBYCIU ZAMOŚCIA W 1809 ROKU (WSPOMNIENIA O. HERMANA ŁABOWSKIEGO, ZAMOJSKIEGO BAZYLIANINA I KAZANIE DZIĘKCZYNNIE KS. ONUFREGO SKOTNICKIEGO, INFUŁATA ZAMOJSKIEGO)

Streszczenie

Artykuł prezentuje dwa mało znane źródła, odnoszące się do dziejów Zamościa i wojny polsko-austriackiej. Głównym jest wspomnienie bazylianina, o. Hermana Łabowskiego, przełożonego klasztoru bazylikańskiego w Zamościu. Obejmuje ono zasadniczo niecałe trzy miesiące 1809 roku – od maja do lipca. W tym czasie miało miejsce jedyne w dziejach twierdzy zdobycie jej szturmem przez wojsko polskie, następnie konstituowanie się władz tymczasowych Galicji Zachodniej i dwie uroczystości – dziękczynienie za zwycięstwo i zaprzysięże-

nie władz polskich. Do swoich wspomnień o. H. Łabowski włączył treść kazania infułata zamojskiego, ks. Onufrego Skotnickiego, wygłoszonego na uroczystościach dziękczynnych w dniu 28 maja 1809 roku. Treść tego kazania pozostawała nieznana, aczkolwiek istnieją przesłanki, że mogło być wydrukowane. Zatem edytowane źródło składa się właściwie z dwóch tekstów dwóch autorów. Niniejszą edycją zostają one przywrócone historiografii.

Słowa kluczowe: bazylianie w Zamościu; wojna polsko-austriacka w 1809 roku; zdobycie Zamościa w 1809 roku

LUBOW ŻWANKO* – CHARKÓW (UKRAINA)

**KOŚCIOŁY POLSKIE NA UKRAINIE LEWOBRZEŻNEJ:
OD ZAŁOŻENIA DO ZAGROŻENIA
W OKRESIE TOCZĄCEJ SIĘ WOJNY (XIX-XXI WIEK)**

**POLISH CHURCHES IN LEFT-BANK UKRAINE:
FROM FOUNDATION TO THREAT IN THE PERIOD
OF THE ONGOING WAR (19TH–21ST CENTURY)**

Abstract

The article attempts to look at the history of Polish churches that were established in Left-Bank Ukraine in the 19th century, through their tragic history in the 20th century and the current threat of destruction by Russian rocket fire during the ongoing war started in 2022. The study presents brief sketches of the history of each of the 12 churches built on the territory of Left-Bank Ukraine in the Yekaterinoslav, Poltava, Kharkiv and Chernihiv governorates. Owing to the efforts of local Poles, 12 churches were built in this area, namely in: Chernihiv, Nizhyn, Poltava, Romny, Kremenchuk, Yekaterinoslav (Dnipro), Kamianske, Yenakiieve, Mariupol, Bakhmut, Kharkiv and Sumy.

The tables included in this publication allow to better show the chronology of the establishment of Polish churches in the area and to present their dramatic fate in a synthetic form. It is worth mentioning that the temples, which are relics of sacred architecture that adorn the central parts of Ukrainian cities, remain vibrant centres of religious and cultural life despite the ongoing war.

Keywords: church; Left-Bank Ukraine; war; sacral architecture; Polish churches

Translated by Marek Robak-Sobolewski

* Lubow Żwanko – prof. historii, Centrum Muzealne, Państwowy Uniwersytet Biotechnologiczny w Charkowie (Ukraina), stypendystka programu Polonista (NAWA) realizowanego na UMK w Toruniu (2023-2024)

e-mail: zhvan2012@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1107-449X>

Każda budowla sakralna jest narażona na zniszczenie w sytuacji, gdy władza państwowa jest negatywnie nastawiona do wyznawców religii lub kiedy nastaje ustrój totalitarny, który nie toleruje żadnej religii, czy też w czasie trwającej wojny. W XX wieku polskie kościoły, wybudowane w czasach Imperium Rosyjskiego na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej, stały się „ofiarami” bolszewickiej kampanii anty-religijnej lat 20., stalinowskiego terroru lat 30. i zostały zdewastowane w czasie II wojny światowej. Jednak także w XXI wieku wspomniane świątynie zostały narażone na zniszczenie w wyniku wojny. Od dnia 24 lutego 2022 roku, kiedy Rosja zbrojnie zaatakowała Ukrainę każdy z kościołów, który przetrwał tragiczny dla swojej historii XX wiek, jest narażony na niebezpieczeństwo unicestwienia w wyniku celowych nalotów lotniczych. W wyniku działań wojsk rosyjskich zniszczeniu ulegają nie tylko budynki mieszkalne i użyteczności publicznej, ale także zabytki architektury, w tym sakralne, stanowiące wspólne dziedzictwo kultury i historii ukraińskiej, jak i polskiej¹. Należy wspomnieć, że od początku wojny i do lutego 2023 roku według danych Institute for Religious Freedom

(...) at least 494 religious' buildings in Ukraine have been destroyed, damaged, or looted as a result of the Russian invasion – and seizure of religious buildings for use as Russian military bases increases the scale of destruction of religious sites in Ukraine. Most churches, mosques, and synagogues were destroyed in the occupied Donetsk (at least 120) and Luhansk (more than 70) regions of Ukraine. The scale of destruction is also high in the Kyiv region (70), where desperate battles were fought in defense of the capital, and in both the Kherson and Kharkiv regions, with more than 50 destroyed religious buildings in each².

The State Service of Ukraine for Ethnic Affairs and Freedom of Conscience, która stale monitoruje niszczenie obiektów sakralnych przez Rosjan, doszła do wniosku, że

5 of the 307 sites damaged by the Russian attack are Muslim, 5 Jewish, the other 297 Christian.

30 of the sites affected belong to various Protestant communities, 21 to the Orthodox Church of Ukraine (OCU), 5 to the Roman Catholic Church, 4 to the Greek Catholic Church and 95 to the Jehovah's Witnesses³.

Wśród pięciu uszkodzonych kościołów rzymskokatolickich jest katedra pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie:

1 marca w Charkowie rosyjski pocisk raketowy uderzył w budynek kurii diecezji charkowsko-zaporoskiej Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie;

2 marca 2022 roku w wyniku ostrzału zniszczone zostały okna i witraże w ka-

¹ L. Żwanko, J. Kucharzewska, *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie (1887-1891) w świetle wybranych źródeł archiwalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 487.

² 500 churches and religious sites destroyed in Ukraine during the war, <https://www.oikoumene.org/news/500-churches-and-religious-sites-destroyed-in-ukraine-during-the-war> (dostęp: 2.08.2023).

³ 11 months of Russia's full-scale attack: 307 religious sites ruined in Ukraine, <https://dess.gov.ua/ussia-ruined-at-least-307-religious-sites-eng/> (dostęp: 2.08.2023).

tolickiej katedrze Wniebowzięcia NMP w Charkowie, a także uszkodzone zostało wyposażenie kościoła; 2 marca w Charkowie ostrzał uszkodził cerkiew uniwersytecką św. Antoniego⁴.

Even if the most affected are the eastern regions of the country, damaged religious sites are spread across all of Ukraine, from Kherson in the south to Chernihiv in the north. Russian air strikes on civilian targets, including drone attacks, have affected almost all regions of Ukraine and continue to this day⁵.

Celem artykułu jest upowszechnienie wiedzy o kościołach na Lewobrzeżnej Ukrainie od czasu ich założenia do chwili obecnej, kiedy w wyniku trwającej wojny świątynie są nieustannie zagrożone zniszczeniem przez rosyjski ostrzał rakietowy. Dodatkowo ważne jest udokumentowanie losów polskich kościołów w tej części Ukrainy ze względu na dużą odległość geograficzną od Polski oraz niewielkiej ilości mieszkających na tych obszarach Polaków, ale też niewielu zachowanych źródeł historycznych do badań. W tym miejscu warto wspomnieć, że artykuł jest pewnym podsumowaniem kilkuletniej pracy naukowej autorki, której wyniki zostały opublikowane na łamach licznych polskich czasopism naukowych i monografiach.

Historiografia określonego w artykule tematu – polskie świątynie na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej – w odróżnieniu od historii kościoła na Wołyniu⁶ lub Podolu⁷ – nie posiada jeszcze swojej monografii naukowej, dlatego wykorzystano prace dotyczące historii Polaków na terenach Imperium Rosyjskiego oraz dziejów Kościoła katolickiego w okresie sowieckim⁸.

Zrozumienie mechanizmu założenia przez Polaków kościołów daje praca Zygmunta Łukawskiego *Ludność polska w Rosji 1863-1914*⁹. Znamienna jest sentencja autora o kościele jako miejscu łączenia miejscowej Polonii.

Był tu wysoki urzędnik i oficer, generał i żołnierz, dama z wysokiego świata i robotnik, policjant i więzień. Po skończeniu mszy ta jedność się skończyła i każdy szukał swojego towarzystwa, zgodnie ze swoim statusem¹⁰.

W książce Marka Mądzika, Mariusza Korzeniowskiego, Krzysztofa Latawca, Dariusza Tarasiuka *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921* podano również informacje o budowach świątyń, szczegóły o kontaktach Polaków z władzami w sprawie otrzymania zezwoleń na wzniesienie kościołów oraz wiadomości o parafiach rzymskokatolickich¹¹. W publikacji ukraińskiej badaczki Olgi Bako-

⁴ Rosyjskie wojska zniszczyły na Ukrainie już co najmniej 28 obiektów sakralnych, <https://www.ekai.pl/rosyjskie-wojska-zniszczyly-na-ukrainie-juz-co-najmniej-28-obiektow-sakralnych/> (dostęp: 8.08.2023).

⁵ 500 churches and religious sites destroyed in Ukraine during the war, <https://www.oikoumene.org/news/500-churches-and-religious-sites-destroyed-in-ukraine-during-the-war> (dostęp: 2.08.2023).

⁶ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.

⁷ W. Rosowski, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941*, Lublin 2008.

⁸ R. Dzwonkowski, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991. Kronika*, Lublin 2010.

⁹ Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978.

¹⁰ Tamże, s. 52.

¹¹ M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, Lublin 2014.

wiekiej, poświęconej historii Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie w końcu XVIII-XIX wieku umieszczono kilka ciekawych przemyśleń na temat procesu formowania parafii katolickich¹².

W szeregu publikacji autorki, które ukazały się w Polsce, należy wymienić artykuły na temat historii Polaków na Ukrainie Lewobrzeżnej¹³, Polonii Charkowa¹⁴, działalności architektów polskiego pochodzenia¹⁵, wśród nich twórcy kościoła w Charkowie Bolesława Michałowskiego¹⁶. Autorka prowadziła również badania naukowe dotyczące historii kościołów na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej, co zaowocowało krótkim szkicem retrospektywnym historii świątyń katolickich¹⁷ czy historii kościoła w Charkowie¹⁸. Ukazały się również popularnonaukowe artykuły o losach kościołów Charkowa¹⁹ oraz Dniepra²⁰ na stronie internetowej Narodowego Instytutu Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA w Warszawie.

Analizując dostępną literaturę dotyczącą kościołów na Lewobrzeżnej Ukrainie, można zauważyć, że istnieją duże braki w materiałach źródłowych, co utrudnia przeprowadzenie badań naukowych: w niektórych przypadkach nie udało się określić dokładnej daty budowy kościoła, brakuje informacji o architekcie, a nawet o samej wspólnotce polskiej, która inicjowała budowę. W związku z tym w artykule wykorzystano szereg publikacji, głównie artykułów miejscowych badaczy-regionalistów, opublikowanych w większości na stronach internetowych. Jednak trudno aktualnie wyjaśnić losy kościoła w Jenakijewem, ponieważ miasto znajduje się pod rosyjską okupacją.

¹² O. Баковецька, *Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті*, Миколаїв 2015, c. 218.

¹³ L. Żwanko, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole tożsamości (XIX – początek XX w.)*, „Europa Orientalis”, 8 (2017) s. 21-46.

¹⁴ Taż, *Polonia Charkowa w XVIII-XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie”, 6 (2016) s. 26-29.

¹⁵ Л. Жванко, *Спу́щизна архіте́ктів По́ляків на ма́піє Чарко́ва*, w: *Польские и российские архитекторы в XIX и XX веках. Polish and-russian architects in 19-th And 20-th Centuries*, t. IV, red. J. Malinowski, I. Gawrasz, Warszawa-Toruń 2018, s. 181-196.

¹⁶ L. Żwanko, *Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański: szkic o życiu i twórczości*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 6 (2018) s. 47-69.

¹⁷ Taż, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 113 (2020) s. 485-510.

¹⁸ L. Żwanko, *Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Polonia w Charkowie: krótki szkic historyczny (XIX w.)*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 11 (2019) s. 113-139; taż, *Placówka dyplomatyczna Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie. Kościół i protokół przesłuchania w okresie „operacji polskiej” (1937)*, „Textus et Studia”, (2020) nr 22, s. 19-43; Żwanko, Kucharzewska, *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie*, s. 485-515.

¹⁹ L. Żwanko, *Katedra na Zadnieprzu: kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/katedra-wniebowziecia-najswietszej-maryi-panny> (dostęp: 11.07.2023).

²⁰ Taż, *Kościół św. Józefa w Dnieprze (Jekaterynosławiu)*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/kosciol-sw-jozefa-w-dnieprze> (dostęp: 11.07.2023).

Od XIX wieku do początku XX wieku dzięki staraniom Polaków z Ukrainy Lewobrzeżnej zamieszkających gubernie jekaterynosławską, połtawską, charkowską oraz czernihowską powstało 12 kościołów (tab. 1), m.in. w stolicy guberni – Czernihowie (1838/1858), Nieżynie (koniec XIX wieku), w stolicy guberni – Poławie (1859), Romnach (początek XX wieku), Krzemieńczuku (1910), Jekaterynosławiu (1877), Kamieńskiem (1897), Jenakijewem (1900), Mariupolu (1860), Bachmucie (1903), w mieście gubernialnym Charkowie (1891) i Sumach (1911).

Losy wybudowanych kościołów były podobne do tragicznych dziejów Polaków na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej. Dla powstałego na ruinach Imperium Rosyjskiego Związku Sowieckiego Kościół katolicki był uważany za najgroźniejszego przeciwnika i za główną przeszkodę na drodze do zbudowania ustroju komunistycznego.

Jakkolwiek w ZSRS zwalczane były, jak wspomniano, wszystkie religie i wyznania, głównym celem ataku stał się Kościół katolicki. Już po kilkunastu latach wszystkie jego ośrodki duszpasterskie, często istniejące od kilkuset lat, zostały zlikwidowane. Z około 600 kościołów pozostały tylko dwa, tzw. francuskie, w Moskwie i w Leningradzie, tolerowane ze względu na korzystające z nich placówki dyplomatyczne. Ani jeden z miejscowych księży katolickich nie pozostał na wolności. Ci, którzy nie opuścili granic ZSRS, zginęli w łagrach, zmarli na zesłaniu lub zostali rozstrzelani²¹.

Podobne losy, o czym świadczy informacja zamieszczona w tabeli 2., miały i świątynie wybudowane w XIX na początku XX wieku na Ukrainie Lewobrzeżnej. Ostatnim kapłanem rzymskokatolickim na Ukrainie Lewobrzeżnej był zamordowany ksiądz, siedemdziesięcioletni Leonard Gaszyński (1867-1937), pełniący funkcję administratora apostolskiego w tej części kraju i mieszkający w Charkowie. Tragiczna jego historia stanowi okrutny przykład tragicznej sytuacji Polaków podczas realizacji tzw. operacji polskiej²².

Ważne jest krótkie wyjaśnienie przyczyn osiedlania się Polaków na terenach czterech guberni ukraińskich oraz tworzenie przez nich wspólnoty tzw. Polonii²³. Istotnym czynnikiem powodującym zwiększanie się liczebności miejscowych Polaków był przyjazd absolwentów cesarskich uczelni, którzy otrzymywali pracę m.in. w miastach Ukrainy Lewobrzeżnej. Na przykład w Jekaterynosławiu mieszkały dwie rodziny architektów, którzy przyczynili się do budowy kościołów. Edward Charmański, po ukończeniu Szkoły Budownictwa w Petersburgu (1859), został zatrudniony jako pomocnik architekta w Jekaterynosławskiej Gubernialnej Komisji Drogowo-Budowlanej. Jego dwaj synowie – Stanisław Antoni i Zdysław Marian pracowali odpowiednio na stanowiskach Jekaterynosławskiego Inżyniera Gubernialnego i Ziemskiego Inżyniera Gubernialnego Charkowskiej Guberni oraz kierownika Wydziału Technicznego Urzędu Miejskiego Charkowa. Inna polska rodzina architektów to Albert Brodnicki i jego syn Leonid²⁴.

²¹ Dzwonkowski, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych*, s. 10.

²² Żwanko, *Placówka dyplomatyczna Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie*, s. 21.

²³ Taż, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej*, s. 22.

²⁴ Taż, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 488.

Tab. 1. Chronologia założenia kościołów na Ukrainie Lewobrzeżnej i ich losy w XX-XXI wieku

	Lata budowy	Gubernia	Miasto	Wzwanie	Architekt	Styl
1.	1838/1858	czernihowska	Chernihów	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela	nieznany	klasycyzm
2.	1852-1859	poławska	Połtawa	Chrestozdwyżeński	Łuka Semko-Sawojcki	późny klasycyzm
3.	1842-1860	jekaterynosławska	Mariupol	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	nieznany	
4.	1872-1877	jekaterynosławska	Jekaterynosław (Dniepr)	św. Józefa	Albert Brodnicki, Piotr Merkułow	gotycki
	1910				Stanisław Charmański	(przebudowa)
5.	1887-1891	charkowska	Charków	kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	Bolesław Michałowski	neogotycki
6.	1895-1897	jekaterynosławska	Kamieńskie	św. Mikołaja	Zdzisław Marian Charmański	gotycki
7.	koniec XIX wieku	czernihowska	Nieżyn	św. Piotra i św. Pawła	nieznany	gotycki
8.	1897-1900	jekaterynosławska	Jenakijewo	Podwyższenia Krzyża Świętego	nieznany	gotycki
9.	początek XX wieku	poławska	Romny	Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny	inż. Jasnowski	romański z elementami klasycyzmu
10.	1910	poławska	Kremieńczuk (Krzemieńczuk)	św. Józefa	nieznany	gotycki
11.	1902-1903	jekaterynosławska	Bachmut	Podwyższenia Krzyża Świętego	nieznany	gotycki
12.	1901-1911	charkowska	Sumy	Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	nieznany	połączenie elementów stylu romańskiego i gotyckiego

Źródło: opracowanie własne

Tab. 2. Losy kościołów na Ukrainie Lewobrzeżnej w XX-XXI wieku

	Miasto	Kościół	30. lata XX wieku	40.-80. lata XX wieku	90. lata XX wieku	XXI wiek (wojna)
1	2	3	4	5	6	7
1.	Czernihów	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela	zamknięty	zamknięty	jeden z gmachów archiwum obwodowego	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
2.	Połtawa	Chrestozdwyżeński	zamknięty (1936), zniszczony (1937)	-	-	-
3.	Mariupol	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (1933), eksploadowany	-	-	-
4.	Jekaterynosław (Dniepr)	św. Józefa	zamknięty (1928), hala wystawowa (od połowy 30. lat)	przebudowano na halę sportową	centrum informacyjne, zwrócony wiernym (2009)	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
5.	Charków	katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (od 1937)	przekazany obwodowej dyrekcji filmowej	zwrócony wiernym (1991)	ostrzelany przez wojska rosyjskie
6.	Kamieńskie	św. Mikołaja	zamknięty (1929)	wojskowe biuro rekrutacyjne, oddział Uniwersytetu Marksizmu- Leninizmu, planetarium, warsztaty artystyczne, magazyn firmy „Meble”	zwrócony wiernym (1991)	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
7.	Nieżyn	św. Piotra i św. Pawła	Zamknięty	Zniszczony (1943/1948)	-	-

1	2	3	4	5	6	7
8.	Jenakijewe	Podwyższenia Krzyża Świętego	zamknięty (1935)	klub sportowy (70.-90. lata)	zwrócony wiernym (2003)	pod okupacją rosyjską od 2014 roku, los nieznany
9.	Romny	Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (1932)	pracownia miejscowej szkoły politechnicznej	zwrócony wiernym (1999)	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
10.	Kremieńczuk (Krzemieńczuk)	św. Józefa	zamknięty	Dom Kultury Sanitarnej, kino, dziecięca szkoła sportowa	przekazany Ukrainskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
11.	Bachmut	Podwyższenia Krzyża Świętego	zamknięty	wykorzystany w celach świeckich	zwrócony wiernym (2005)	w grudniu 2022 roku zniszczony przez rosyjską artylerię
12.	Sumy	Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (od 1930)	muzeum krajoznawcze, hala sportowa, oddział obwodowego KGB	zwrócony wiernym (1994)	pod okupacją rosyjską i ostrzałami

Źródło: opracowanie własne

Ważnym czynnikiem, który wpływał na podjęcie przez Polaków decyzji o zamieszkanu na stałe, były funkcjonujące szkoły wyższe. W Charkowie w tym czasie istniał Cesarski Uniwersytet Charkowski (1805), Charkowska Szkoła Weterynaryjna (1851), później Instytut Weterynaryjny (1873), Instytut Technologiczny (1885). Wśród Polaków, którzy pozostali na Lewobrzeżu, byli również zdemobilizowani żołnierze armii carskiej²⁵.

Następną grupę stanowili Polacy, którzy trafili do wspomnianych guberni za swoją działalność patriotyczną, czego konsekwencją była katorga, a niejednokrotnie po jej odbyciu zakaz powrotu do Ojczyzny, połączony z nakazem przymusowego osiedlenia w wyznaczonym rejonie Imperium Rosyjskiego.

Podstawowym dowodem zwiększania się liczby ludności polskiej, a jednocześnie kształtowania jej samowystarczalności był fakt budowy kościoła. Świątynia była symbolem tego, że społeczność polska jest mocna ekonomicznie, gdyż może na własny koszt wybudować i wyposażać kościół oraz ma w swoim gronie własnego architekta.

Nie trzeba chyba wyjaśniać, że w trakcie budowy katolicy starali się maksymalnie wykorzystać własne siły fachowe. Najczęściej projekt kościoła opracował i nadzorował budowę miejscowy architekt – Polak. Władze udzielały zezwoleń na budowę kościołów i pomieszczeń. Z czasem, w miarę rozbudowy miast, kościoły te znalazły się w samym centrum²⁶.

Wybudowanie kościoła, a przede wszystkim uzyskanie na to oficjalnego zezwolenie od władz carskich, było dużym wyzwaniem dla Polaków. Polityka Imperium Rosyjskiego po rozbiorach Rzeczypospolitej i wcieleniu jej ziem do państwa rosyjskiego, zawierała w sobie radykalne metody rusyfikacyjne. Jej apogeum nastąpił po klęsce powstań listopadowego i styczniowego. W 1839 roku zlikwidowano kościół unicki, a księża i wierni zmuszeni zostali do przejścia na prawosławie²⁷. W 1864 roku wprowadzono zakaz budowy oraz remontu obiektów sakralnych bez zgody władz administracyjnych: na budowę nowego kościoła – przez ministra spraw wewnętrznych, na remont starego kościoła – przez miejscowego gubernatora. Jednak władze te z reguły bardzo rzadko wydawały pozytywne decyzje we wspomnianych sprawach²⁸.

Pierwsze kościoły na Ukrainie Lewobrzeżnej zostały zbudowane jeszcze przed wprowadzeniem zakazu. W Charkowie 1 listopada 1832 roku konsekrowano pierwszą świątynię katolicką, będącą protoplastą innych kościołów na tym

²⁵ Mądzik, Korzeniowski, Latawiec, Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, s. 16.

²⁶ Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, s. 53.

²⁷ Żwanko, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej*, s. 23.

²⁸ I. Лісевич, *Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.*, Київ 1997, s. 175.

terenie²⁹. Był to dwupiętrowy budynek mieszkalny, który po przebudowie został poświęcony jako kościół pw. Różańcowej Matki Bożej³⁰.

W 1886 roku charkowska parafia podjęła decyzję o budowie nowej świątyni. Architekt Bolesław Michałowski, biorący udział w posiedzeniu rady kościelnej, zadeklarował bezpłatne wykonanie projektu i kierownictwo nad pracami budowlanymi. Dopiero później, jako wyraz wdzięczności, otrzymał od parafian 500 rubli. Kościół został wzniesiony w latach 1887-1891 (ulica Gogoła 4)³¹. W jego wnętrzu umieszczono trzy ołtarze: główny – Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i dwa boczne – Pana Jezusa z obrazem pędzla Henryka Siemiradzkiego oraz św. Antoniego³². W maju 1901 roku w kościele założono oświetlenie elektryczne³³.

W 1937 roku ostatni proboszcz świątyni w Charkowie ks. L. Gaszyński, jak wspomniano wyżej, został rozstrzelany na mocy wyroku władz sowieckich, a kościół zamknięty³⁴. W latach 1941-1943 podczas niemieckiej okupacji świątynia została ponownie otwarta, a nabożeństwa odprawiali głównie kapelani włoscy. W 1947 roku władze miejskie przekazały obiekt obwodowej dyrekcji filmowej, w następstwie czego został gruntownie przebudowany.

W grudniu 1991 roku budynek został zwrócony parafii. Od 2002 roku kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny jest katedrą erygowanej wówczas diecezji charkowsko-zaporoskiej. Katedra w Charkowie jest również świadkiem najnowszych tragicznych wydarzeń związanych ze zbrojną agresją Rosji na Ukrainę. Dnia 1 marca 2022 roku rosyjska raketa uderzyła w dach kurii diecezjalnej, mieszczącej się obok katedry. Aktualnie jednak świątynia pozostaje nieuszkodzona, mimo działań wojennych w Charkowie³⁵.

Kolejny kościół (a raczej kaplica) na terenach guberni charkowskiej powstał w 1911 roku w mieście powiatowym Sumy. W latach 90. XIX wieku przemysłowiec i filantrop Paweł Charitonenko, którego matka Natalia z domu Leszczyńska była Polką, podarował część swojej ziemi Niemcom, Polakom i Czechom, pracownikom swojego przedsiębiorstwa w celu wybudowania kościoła katolickiego. Charitonenko udzielił także pomocy finansowej. Następnie 16 marca 1900 roku kurator kościoła w Charkowie ks. Piotr Kisarzewski otrzymał zezwolenie Departamentu

²⁹ М. Жур, *История римо-католической церкви в Харькове*, w: *Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність*, ред. І. Журавльова, Харків 2004, с. 9.

³⁰ Ф. Рейнгардт, *Римско-Католическая церковь в Харькове*, w: *Харьковский Сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому Календарю на 1887 г.*, Харьков 1887, с. 261.

³¹ L. Żwanko, *Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański: szkic o życiu i twórczości*, s. 50.

³² С. Зайонц, *Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові*, w: *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія* 2016, s. 318.

³³ T. Lipiński, *Polacy w Charkowie*, „Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny”, 1 (1905) s. 104.

³⁴ Н. Рубльова, *Передмова*, w: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2 (2003) nr 2, с. 46.

³⁵ L. Żwanko, *Katedra na Zadnieprzu: kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/katedra-wniebowziecia-najswietszej-maryi-panny> (dostęp: 11.07.2023).

Spraw Duchowych Wyznan Zagranicznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Imperium Rosyjskiego na wybudowanie w mieście Sumy kaplicy dla miejscowych rzymskokatolików³⁶. Prace budowlane rozpoczęły się w 1901 roku, a finansowane były z ofiar miejscowej wspólnoty polskiej. Na przykład w 1904 roku wpłynęło 500 rubli zgodnie z testamentem zmarłego Franca Junowicza, mieszkańca Sum. Kościół został konsekrowany przez biskupa mohylewskiego Jan Cieplaka jako świątynia filialna kościoła w Charkowie.

Wspomniany kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Sumach jest niewielką budowlą, wzniesioną z czerwonej cegły, z wysokim dachem. W jego architekturze zauważamy elementy stylu gotyckiego i romańskiego. Ściany boczne posiadają pilastry i strzeliste okna. Nad wejściem (centralny portal kościoła) znajduje się gotyckie okno – rozeta. Portal jest podobny do portali średniowiecznych kościołów. Na dziedzińcu świątyni umieszczona została niewielka rzeźba Matki Bożej³⁷.

W 1930 roku kościół został zamknięty przez władze państwowe. Budynek był wykorzystywany jako obwodowe muzeum krajoznawcze, hala sportowa Instytutu Pedagogicznego, a nawet jako oddział miejscowego KGB. W okresie niemieckiej okupacji w latach 1941-1943 kościół został otwarty, ponieważ odprawiano w nim nabożeństwa dla katolickich żołnierzy Wehrmachtu. Po wkroczeniu do miasta Armii Czerwonej został ponownie zamknięty. W maju 1994 roku świątynię zwrócono wiernym. Dzisiaj prowadzana jest w niej ożywiona działalność, z jednej strony religijna, związana z duszpasterstwem, z drugiej – z udziałem w życiu publicznym miasta³⁸. W podziemiach świątyni znajduje się galeria, w której odbywają się wystawy artystów i fotografów, konferencje prasowe i spotkania twórcze. Od początku wojny w lutym 2022 roku kościół, tak jak i miasto, był przejściowo pod okupacją rosyjską, natomiast aktualnie jest nadal zagrożone ostrzałami rakietowymi.

Na terenach guberni czernihowskiej zbudowano tylko dwa kościoły, ponieważ liczba zamieszkujących tu Polaków nie była duża. Pod koniec XIX wieku zgodnie ze spisem powszechnym Imperium Rosyjskiego (1897) w Czernihowie mieszkało 374 Polaków, a w miasteczku Nieżyn, było zarejestrowanych 238 Polaków. Według jednej wersji „Świątynia katolicka w Czernihowie została zbudowana w 1838 roku”³⁹. Na stronie internetowej Kościoły i kaplice Ukrainy podano, że „w 1838 r. na koszt parafian wybudowano kościół w Czernihowie”⁴⁰. Inne źródło natomiast wskazuje datę o 20 lat późniejszą.

³⁶ Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 11, arkusz 1.

³⁷ *Костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії*, https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/71473_kostel-blagovescheniya-presvyatoy-devy-marii.htm (dostęp: 11.07.2023).

³⁸ *Католицькому храму в Сумах більше ста років*, <http://www.websu.info/archives/3754> (dostęp: 1.08.2023).

³⁹ Mądzik, Korzeniowski, Latawiec, Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, s. 106.

⁴⁰ *Костели і каплиці України*, http://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzcg__&p=cg_cgud&l=u (dostęp: 1.08.2023).

W 1858 roku w Czernihowie (obecnie – na rogu ulic Piatnickiej i Czernyszewskiego), powstał kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i świętego Jana (Joanna) Chrzcziciela⁴¹.

W czasach sowieckich świątynia została zamknięta, a cmentarz katolicki w pobliżu, na którym w 1865 roku pochowano Ewelinę Korzeniowską, matkę pisarza Józefa Konrada Korzeniowskiego – zniszczony. Obecnie kościół jest wykorzystywany przez Państwowe Archiwum Obwodu Czernihowskiego. W latach 1992-1993 miejscowa wspólnota katolicka bezskutecznie podejmowała starania o powrót starej świątyni. Wobec niepowodzenia w 2002 roku rozpoczęto budowę nowego kościoła⁴², który w 2015 roku został poświęcony pw. Zesłania Ducha Świętego⁴³. W trakcie trwającej wojny jest on zagrożony przez ostrzały rosyjskie z terenu Białorusi.

W końcu XIX wieku w Nieżynie dzięki staraniom nielicznej, ale hojnej parafii został zbudowany kościół pw. św. Piotra i św. Pawła. Po przejęciu władzy przez bolszewików parafię zlikwidowano, księży zamordowano, a kościół uległ zniszczeniu w 1948 roku. Według innych źródeł obiekt został spalony w 1943 roku podczas wycofywania się wojsk niemieckich. W 2008 roku w Nieżynie wybudowano nową świątynię rzymskokatolicką⁴⁴.

W guberni połtawskiej zostały wybudowane trzy kościoły: w Połtawie, Romnach i Kremenczuku (Krzemieńczuku). W dniu 23 czerwca 1852 roku Połtawska Gubernialna Komisja Budownictwa i Dróg pozytywnie zatwierdziła projekt budowy rzymskokatolickiej kaplicy w Połtawie, sporządzony przez pomocnika architekta gubernialnego Łuki Semko-Sawojskiego⁴⁵. Projekt zakładał wzniesienie świątyni o architekturze jednonawowej rzymskiej bazyliki na wysokim cokole, ze spadzistym dachem w stylu późnego klasycyzmu⁴⁶. Zgodnie z parametrami zewnętrznymi kościół miał mieć około 24 metrów długości, 12 metrów szerokości i nieco ponad 14 metrów wysokości⁴⁷. Dnia 27 września 1852 roku wmurowano kamień węgielny i przystąpiono do prac budowlanych na działce przy rogu ulic Nowosadowej i Stritenskoj. Kościół został konsekrowany dopiero 12 czerwca 1859 roku. Podczas budowy projekt świątyni został poważnie skorygowany. Podniesiono wysokość ścian kościoła i zmniejszono szerokość budynku. Powiększenie portalu spowod-

⁴¹ О. Ясенчук, *Чернігів польський: штрихи до етнічного портрету міста*, <http://pivnich.info/chernihiv-polskyj-shtryhy-do-etnichnoho-portretu-mista/> (dostęp: 1.08.2023).

⁴² *Чернігів. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії та св. Йона Хрестителя*, http://rkc.in.ua/index.php?l=r&m=k&f=occg__&p=cg_cgud (dostęp: 1.08.2023).

⁴³ *Чернігів. Костел Зіслання Святого Духа*, http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzc-g__&p=cg_cgsd&l=u (dostęp: 1.08.2023).

⁴⁴ L. Żwanko, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 493.

⁴⁵ В. Трегубов, *Римо-католицький Христоздвиженський костіол в Полтаві*, <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/religioznye-sooruzheniya?id=7925> (dostęp: 1.08.2023).

⁴⁶ О. Белявська, *Архітектура полтавських храмів пореформеної доби*, <https://archcity.pro/2017/10/16/architektura-poltavskykh-hramiv-poreformenoyi-doby/> (dostęp: 1.08.2023).

⁴⁷ В. Трегубов, *Римо-католицький Христоздвиженський костіол в Полтаві*, <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/religioznye-sooruzheniya?id=7925> (dostęp: 1.08.2023).

wało usunięcie dwóch okien. W miejscu okna rozety w niewielkiej niszy ściany umieszczono łacińską inskrypcję: „GLORIA IN EXCELSIS DEO”. Zmieniła się także dekoracja fasad bocznych – podwójne okna zostały zastąpione pojedynczymi.

Kościół został ostatecznie zamknięty w 1936 roku, a w 1937 roku, podobnie jak większość świątyń chrześcijańskich w Poławie, uległ zniszczeniu. Budynek został rozebrany na cegłę⁴⁸.

Na początku XX wieku w miasteczku Romny został wybudowany kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny na podstawie projektu inżyniera Jasnowskiego⁴⁹. Pierwotnie został wzniesiony w stylu romańskim z elementami klasycyzmu i był majestatycznym symbolem architektury sakralnej. Dzięki swej konstrukcji wyróżniał się z otaczającej go przestrzeni miejskiej. Była to prostokątna kamienna budowla o czterech prostokątnych kolumnach, z boku drzwi wejściowych. Nad drzwiami było umieszczone okno z rozetą. Od strony dziedzińca budowla miała półkolisty kształt. Z prawej strony przylegała do kościoła wysoka kamienna dzwonnica. Ogrodzenie placu kościelnego stanowił metalowy płot połączony ceglanymi słupami. W 1910 roku świątynia została konsekrowana przez biskupa mohylewskiego Jana Cieplaka.

W 1932 roku kościół w Romnach został zamknięty przez władze bolszewickie⁵⁰. Zniszczono wówczas dzwonnice, o której aktualnie przypomina tylko wąski pasek zrujnowanej ściany kościoła⁵¹. Przez pewien czas w kościele były umieszczone warsztaty miejscowej szkoły politechnicznej. W 1999 roku, w przeddzień Bożego Narodzenia, drugie piętro budowli zostało przekazane katolikom. Później parafianie otrzymali pierwsze piętro świątyni, plebanie oraz budynki gospodarcze⁵². W 2002 roku wspólnocie religijnej miasteczka Romny został przekazany cały budynek byłego kościoła rzymskokatolickiego⁵³. Od tego czasu rozpoczęła się nowa historia świątyni i parafii katolickiej.

W 1910 roku w powiatowym mieście Kremieńczuk (Krzemieńczuk), w którym mieszkało około 1204 katolików, powstał „piękny kościół św. Józefa w stylu gotyckim z organami (...) na koszt dobroczyńcy pani Kotowicz z Poławy”⁵⁴ oraz dzięki hojności członków miejscowej polskiej kolonii.

⁴⁸ L. Żwanko, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 494.

⁴⁹ *Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (Ромни)*, <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁰ Н. Рубльова, *Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.)*, w: *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, (1996) nr 1, s. 399.

⁵¹ *Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (Ромни)*, <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 2.08.2023).

⁵² *Ромни. Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії*, <http://www.rkc.in.ua/index.php?m=k&f=ossuro&p=suroronz&l=u> (dostęp: 8.01.2019).

⁵³ *Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (Ромни)*, <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁴ *Римсько-католицька парафія у Кременчуці*, <https://www.05366.com.ua/news/674415/rimsko-katolicka-parafia-u-kremencuci> (dostęp: 2.08.2023).

W 1919 roku kościół został odebrany przez bolszewików miejscowej wspólnoty katolickiej i przekazany na rzecz lokalnej władzy⁵⁵. Od lat 20. do początku lat 90. XX wieku w budynku zamkniętego kościoła znajdowały się kolejno: Dom Kultury Sanitarnej, a później – kino i dziecięca szkoła sportowa. Następnie został on przekazany Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego jako cerkiew św. Mikołaja. Od 2008 roku rzymskokatolicy wierni Krzemieńczuka korzystają z nowo wybudowanego kościoła Franciszkanów pw. św. Józefa⁵⁶.

W guberni jekaterynosławskiej zbudowano pięć kościołów: w Jekaterynosławiu, Kamieńskiem, Mariupolu, Jenakijewem i Bachmucie. Pierwsza świątynia pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny powstała w miasteczku Mariupol w 1860 roku⁵⁷. Kościół zbudowano dzięki „najwyższej” aprobachie („после »высочайшего« утверждения”) cara Mikołaja I z 15 listopada 1853 roku. Odprawianie nabożeństwa w świątyni rozpoczęto z dniem 18 października 1860 roku. Kościół znajdował się na rogu ulic Targowej i Italijskiej (Włoskiej). Przy jego budowie wziął udział młody Archip Kuindży, w przyszłości znany rosyjski malarz i grafik⁵⁸. W 1933 roku kościół został zamknięty przez władze państwowe⁵⁹, a po jakimś czasie wysadzony w powietrze.

W 2016 roku w Mariupolu został konsekrowany nowy kościół, w którym duszpasterstwo prowadzili paulini. Od początku okupacji miasta przez Rosjan, w marcu 2022 roku świątynia wraz z przylegającym klasztorem została zajęta przez administrację tzw. Republiki Donieckiej. Na początku marca miejscowym paulinom – o. Pawłowi Tomaszewskiemu i o. Pawłowi Tkaczykowi udało się wraz z kilkoma parafianami wyjechać z zablokowanego przez Rosjan miasta. Obecnie przebywają oni w klasztorze przy parafii św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim⁶⁰.

W Jekaterynosławiu⁶¹, stolicy guberni, kościół katolicki został wybudowany w latach 1869-1877. Jednak starania o jego powstanie trwały dużo wcześniej. W dniu 4 września 1859 roku biskup tyraspolski Ferdynand Kana otrzymał pismo od jekaterynosławskiego generał-gubernatora z decyzją Departamentu Spraw Duchowych Wyznania Zagranicznego dotyczącą budowy kościoła rzymskokatolickiego w Jekaterynosławiu. Należy podkreślić, że pozwolenie na wzniesienie świątyni było wydane 11 maja 1844 roku, czyli dopiero po 15 latach władze carskie dostarczyły stosowny dokument⁶². Nabyta działka budowlana dla kościoła znajdowała się

⁵⁵ *Історія собору*, <http://cmcobor.in.ua/page/storja-soboru> (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁶ *Кременчук. Костел св. Йосифа*, http://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=ahzpo__&p=po__krks&l=u (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁷ *Маріуполь (Домаха, Павловськ, Жданов). Костел Успіння Пресвятої Діви Марії*, http://rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=osdo__&p=do__mpud (dostęp: 3.08.2023).

⁵⁸ *Утраченні храми Маріуполя*, <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 3.08.2023).

⁵⁹ *Рубльова, Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.)*, с. 399.

⁶⁰ *У католицькому монастирі у Маріуполі окупанти облаштували адміністрацію*, https://risu.ua/u-katolicкому-monastiri-u-mariupoli-okupanti-oblashtuvali-administraciju_n129267 (dostęp: 3.08.2023).

⁶¹ Aktualnie miasto nosi nazwę Dniepr (ukr. Dnipro).

⁶² О. Баковецька, *Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті*, с. 219.

wzdłuż prospektu jekaterinińskiego na terenach miejskiego (górnego) ogrodu⁶³. Projekt kościoła został wykonany przez dwóch architektów – Alberta Brodnickiego (Polaka), z późniejszymi zmianami Piotra Merkułowa. Niewielki kościół miał być wzniesiony w stylu neogotyckim. Główna fasada od strony prospektu była ozdobiona dwoma wysokimi dzwonniami, wspianym portalem wejściowym i figurą anioła z krzyżem nad nawą. Ponieważ miejscowa społeczność polska była nie zbyt duża, planowana świątynia miała posiadać tylko jedną nawę, oświetloną wysokimi strzelistymi oknami i zakończoną potężną absydą ołtarzową. Nad nią przewidywana była wysoka ażurowa wieża.

Pierwotny projekt kościoła autorstwa A. Brodnickiego po przedstawieniu go Komitetowi Techniczno-Budowlanemu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych nie został zatwierdzony. Oprócz wątpliwości dotyczących rozwiązań architektonicznych pojawiły się poważne zarzuty związane z wytrzymałością konstrukcji przyszłej świątyni. W rezultacie projekt został znacznie zmieniony przez członka wspomnianego komitetu, architekta Piotra Merkułowa. Nowy szkic został opracowany na podstawie planu A. Brodnickiego. Jednocześnie nieznacznie zwiększono szerokość budowli, a wysokość dzwonnicy zmniejszono (całkowita wysokość wraz z iglicami pozostała jednak niezmienną), wysokość nawy również zmniejszono. Dekoracja fasady kościoła także była zmieniona i znacznie uproszczona, w rezultacie czego zyskała cechy stylu romańskiego. Nowy projekt zatwierdziło 16 lipca 1869 Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Prace budowlane kościoła św. Józefa rozpoczęto 17 czerwca 1872 roku, a ukończono w 1877 roku. Konsekracja świątyni miała miejsce w 1878 roku⁶⁴.

Dla ówczesnej zabudowy prowincjonalnego Jekaterynosławia architektura kościoła była dość niezwykła. Wśród maksymalnie dwupiętrowych budynków wyrósł potężny obiekt, a jego dwie masywne i strzeliste wieże były widoczne z odległości kilku kilometrów. Kościół od razu stał się centrum życia wspólnoty polskiej, a także przyciągnął miejscowych katolików innych narodowości⁶⁵. Dnia 22 lutego 1900 roku architekt gubernialny Stanisław Charmański przygotował projekt rozbudowy kościoła, zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W ramach tego planu świątynia została poszerzona o nawy boczne. Przybudowano również część ołtarza głównego. Prace budowlane zakończono w 1910 roku.

Kościół został zamknięty przez władze komunistyczne w 1928 roku. W pierwszych latach po jego zamknięciu mieścił się w nim warsztat szklarski, a w połowie lat 30. XX wieku przekształcono go w halę wystawową, a później przebudowano na halę sportową. Należy zwrócić uwagę na fakt, że wprawdzie usunięto krzyże na kościele, ale na zewnątrz praktycznie nic nie zmieniono⁶⁶.

⁶³ В. Старостин, *Римско-католический костел в Екатеринославе. Храм Св. Йосифа*, <https://www.shukach.com/ru/node/889> (dostęp: 27.07.2023).

⁶⁴ L. Żwanko, *Kościół św. Józefa w Dnieprze (Jekaterynosławiu)*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/kosciol-sw-jozefa-w-dnieprze> (dostęp: 11.07.2023).

⁶⁵ К. Шруб, *Люди Днепра: архитекторы Бродницкие*, <https://gorod.dp.ua/news/168079> (dostęp: 3.08.2023).

⁶⁶ В. Старостин, *Римско-католический костел в Екатеринославе. Храм Св. Йосифа*, <https://www.shukach.com/ru/node/889> (dostęp: 3.08.2023).

Pierwsze kilkanaście lat po uzyskaniu przez Ukrainę niezależności nie przyniosło zmiany sytuacji kościoła. Pomimo rejestracji parafii (1991), historyczny budynek kościoła pw. św. Józefa pozostawał własnością komunalną. W drodze zagadkowych transakcji trafił następnie w ręce prywatnego przedsiębiorcy. Dopiero latem 2009 roku po długotrwałych procesach sądowych, parafia katolicka odzyskała na własność budynek kościoła. Dnia 11 października 2014 roku odbyła się rekonsekracja odrestaurowanej świątyni, której przywrócono pierwotną formę architektoniczną. W 2019 roku przed kościołem ustawiono pomnik papieża Jana Pawła II. Współcześnie świątynia jest ważnym miejscem na kulturalnej mapie miasta Dniepr (Jekaterynosławia), ponieważ odbywają się w niej różne wydarzenia kulturalne, zwłaszcza koncerty muzyki organowej i kameralnej⁶⁷. W czasie trwającej wojny miasto Dniepr często jest celem rosyjskich ataków rakietowym, w związku z tym cały czas istnieje niebezpieczeństwo uszkodzenia lub zniszczenia kościoła św. Józefa.

Do parafii św. Józefa w Jekaterynosławiu należeli też katolicy z miasteczka Pawłograd. W latach 1896-1899 wzniesiono dla nich kamienną kaplicę, sfinansowaną przez notariusza Karla Gebda. W wyniku decyzji lokalnej władzy bolszewickiej świątynia została zamknięta, a później używana jako magazyn i sklep. W 1998 roku dzięki staraniom miejscowej mieszkanki Pawłograda Niny Pobiedymskiej, kościół został zwrócony katolikom. W dniu 2 października 2010 roku bp Marian Buczek konsekrował odnowioną świątynię⁶⁸.

Dnia 17 września 1895 roku w miasteczku Kamienskoje w guberni jekaterynosławskiej poświęcono kamień węgielny pod budowę nowej świątyni, a w 1897 roku kościół św. Mikołaja został ukończony⁶⁹. Wzniesienie świątyni w tak krótkim czasie jest wymownym przykładem owocnej współpracy miejscowych Polaków, wsparcia ich przez kierownictwo zakładów przemysłowych oraz hojnego finansowania budowy obiektu. Inicjatorem powstania kościoła był Polak Ignacy Jasiukowicz (1847-1914), nazywany „ukraińskim Henry Fordem”. Był on przemysłowcem i dyrektorem największych zakładów metalurgicznych w Rosji. Projekt kościoła opracował i prace budowlane nadzorował architekt Zdzisław Marian Charmański, zaproszony do tej pracy przez I. Jasiukowicza⁷⁰.

Świątynia została zbudowana z żółtej cegły z Kijowa, na wzór gotyckiej katedry-twierdzy z kontroforsami bocznych fasad i lukami okiennymi.

Monumentalna budowla z dwiema 33-metrowymi wieżami wzdłuż wschodniej fasady z lotu ptaka podobna do krzyża łacińskiego leżącego na ziemi. Szczególną uwagę w architektonicznym rozwiązaniu kościoła udzielono portalowi głównemu z dwójgiem „gotyckich” drzwi. Nad głównym wejściem umiesz-

⁶⁷ L. Żwanko, *Kościół św. Józefa w Dnieprze (Jekaterynosławiu)*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/kosciol-sw-jozefa-w-dnieprze> (dostęp: 3.08.2023).

⁶⁸ Павлоград. Костел св. Архангела Михаїла, <http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=ahzdp-g&p=dppgpgmh&l=r> (dostęp: 3.08.2023).

⁶⁹ А. Слоневский, *Жизнь. Смерть. Воскресение*. Днепропетровск 2009, <https://sobitie.com.ua/istoriya/aleksandr-slonevskiy-kniga-zhizn-smert-voskresenie-chast-i-glavy-5-8> (dostęp: 3.08.2023).

⁷⁰ L. Żwanko, *Kościóły rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 499.

czono łukowe okno, które przewyższa podwójne drzwi wejściowe. Cztery strzeliste i trzy okrągłe okna są wpisane w kontury tego ogromnego okna. Dwie wieże były zdobione wysokimi krzyżami z czarnego żelaza, które jakby się unosiły w niebie nad kościołem⁷¹.

Konsekracja kościoła odbyła się 25 października 1905 roku. Chociaż kościół św. Mikołaja mógł pomieścić jednocześnie do 500 osób, często liczba wiernych była dużo wyższa, stąd też wielu słuchało Mszy św. na placu kościelnym. Przy kościele dla parafian zorganizowano bibliotekę⁷².

W dniu 12 grudnia 1929 roku na podstawie instrukcji NKWD kościół w Kamieńskim zabrano wiernym i zamknięto. Proboszcz parafii ks. Jakub Rosenbach został aresztowany i zesłany do łagru na Wyspach Sołowieckich, a następnie w 1938 roku rozstrzelany. Początkowo w budynku kościoła lokalne władze otworzyły klub polski, a później umieściły w nim kolejno: wojskowe biuro rekrutacyjne, oddział Uniwersytetu Marksizmu-Leninizmu, planetarium, warsztaty artystyczne, magazyn firmy „Meble”, spółdzielnie i itp.

Na początku lat 90. XX wieku w Dnieprodzierżyńsku (nazwa Kamieńskiego miasta w tych czasach) powstała grupa inicjatywna w sprawie odrodzenia kościoła, wśród której nie było jednak żadnego katolika. W rezultacie pracy grupy, kościół został przywrócony społeczności katolickiej miasta. W dniu 30 listopada 1991 roku pod murami świątyni została odprawiona pierwsza Msza⁷³.

W czasie trwającej wojny kościół jest zagrożony zniszczeniem. W dniu 19 marca 2023 roku Rosjanie ostrzelali miasto Kamieńskie rakietami „Grad”⁷⁴, a dodatkowo sukcesywnie jest ono atakowane przez drony bojowe, co stanowi duże niebezpieczeństwo dla świątyni.

W miasteczku Jenakijewie w 1897 roku kosztem parafian belgijskiego i polskiego pochodzenia rozpoczęto budowę kościoła. Przy aktywnym wsparciu finansowym dyrektora miejscowego zakładu przemysłowego Julia Potiera prace ukończono w 1900 roku, jednak wykańczanie wnętrza trwało do 1906 roku, kiedy konsekrowano świątynię pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Przed wybuchem rewolucji lutowej w 1917 roku parafia rzymskokatolicka liczyła ponad 2000 wiernych. Na początku lat 20. XX wieku władze bolszewickie przekształciły kościół w zamknięty klub dla pracowników politycznych. Jednak dzięki ks. Stanisławowi Wołskiemu, który wynajmował świątynię od władz lokalnych, nabożeństwa były odprawiane do 1935 roku. Od lat 70. do końca lat 90. XX wieku w budynku kościoła działał

⁷¹ А. Слоневский, *Историческая загадка: кто был архитектором костёла Святого Николая?*, <https://stsergiydnz.wixsite.com/library/slonevsky-istoricheskaya-zagak> (dostęp: 3.08.2023).

⁷² *Костел Святого Миколая у Дніпродзержинську*, <https://we.org.ua/malovnychi-kutochky-ukrayiny/dnipropetrovska-oblast/kostel-svyatogo-mykolaya-u-dniprodzerzhynsku/> (dostęp: 3.08.2023).

⁷³ О. Слоневський, *Коротка історія римо-католицької парафії м. Кам'янське (Дніпродзержинськ)*, <http://www.snicola.net/parafiya/istoriya-parafi%dl%97/> (dostęp: 3.08.2023).

⁷⁴ *Росіяни з Градів обстріляли житловий будинок у Кам'янському, три людини загинуло*, <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230319-rosiyan-z-gradiv-obstrilyaly-zhytlovyj-budynok-u-kam-yanskomu-try-lyudyny-zagynulo-ova/> (dostęp: 1.08.2023).

klub sportowy⁷⁵. Obecnie kościół, podobnie jak miasto Jenakijewe, znajduje się w strefie wojny rosyjsko-ukraińskiej i jego los nie jest znany.

W latach 1902-1903 w Bachmucie dzięki miejscowej parafii rzymskokatolickiej został zbudowany kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Następnie władze sowieckie zamknęły go i odtąd był wykorzystywany do celów świeckich. Dopiero w dniu 9 kwietnia 2005 roku budynek świątyni został oficjalnie przekazany katolikom. Jego rekonsekracji dokonał bp Stanisław Padewski, nadając wezwanie Matki Bożej Królowej Różańca⁷⁶. Bachmut na skutek długotrwałych walk pomiędzy wojskami ukraińskimi i rosyjskimi został niemal zrównany z ziemią. W grudniu 2022 roku wspomniany kościół został zniszczony w wyniku ostrzału rosyjskiej artylerii⁷⁷.

Podsumowanie

Reasumując, należy stwierdzić, że w ciągu XIX wieku w miastach Ukrainy Lewobrzeżnej trwał proces kształtowania wspólnot polskich i tworzenia parafii katolickich. Jednocześnie dzięki ich aktywnej działalności, wspieranej przez wpływowych mecenasów, na terenach czterech guberni ukraińskich zbudowano 12 kościołów rzymskokatolickich. Od momentu konsekracji kościół stawał się centrum życia nie tylko społeczności polskiej, ale także miejscem spotkań katolików różnych narodowości. Od 1919 roku, kiedy władzę objęli bolszewicy, świątynie były zamykane, a część z nich uległa zniszczeniu. Do dzisiaj funkcjonują kościoły w Charkowie, Sumach, Dnieprze, Kamieńskiem i Romnach. Budynki kościelne zachowały się również w Czernihowie i Kremeńczuku. W wyniku zbrojnej agresji Rosji na Ukrainę doszło do zniszczenia niektórych świątyń, a pozostałe ciągle są zagrożone wskutek działań wojennych.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego
fond 965, opis 1, sprawa 11.

Opracowania

Bakovec'ka Ol'ga, *Rimo-katolic'ka cerkva v Ukraïni v kînci XVIII – XIX stolittî*, Mikołajiv 2015.

Dębowska Maria, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.

⁷⁵ L. Żwanko, *Kościoly rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 500.

⁷⁶ Бахмут (Артемівськ). Костел Матері Божої Святого Розарію, <http://rk.in.ua/index.php?&m=k&f=ahz&p=doararmb&l=u> (dostęp: 3.08.2023).

⁷⁷ У Бахмуті російськими обстрілами зруйнований католицький храм, <https://suspilne.media/330384-u-bahmuti-rosijskimi-obstrilami-zrujnovanij-katolickij-hram/> (dostęp: 3.08.2023).

- Dzwonkowski Roman, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991. Kronika*, Lublin 2010.
- Lipiński Teodor, *Polacy w Charkowie*, „Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny”, 1 (1905) s. 71-139.
- Lisevič Ivan, *Duhovno spragli: Duhovne žittâ pol'skoï nacional'noï menšini na Nadd-niprâns'kij Ukraïni v 1864–1917 rr.*, Kiïv 1997.
- Łukawski Zygmunt, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978.
- Mądzik Marek, Korzeniowski Mariusz, Latawiec Krzysztof, Tarasiuk Dariusz, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, Lublin 2014.
- Rejngardt Fedor, *Rimsko-Katoličeskaâ cerkov' v Har'kove*, w: *Har'kovskij Sbornik. Literaturno-naučnoe priloženie k Har'kovskomu Kalendarû na 1887 g.*, Har'kov 1887, c. 260-261.
- Rosowski Witalij, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941*, Lublin 2008.
- Rubl'ova Nataliâ, *Antikost'ol'na kampaniâ v USRR: pričini, instrumentarij, perebiğ (kî-nec' 20-h – 30-ti pp.)*, w: *Z arhiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB*, (1996) nr 1, s. 399.
- Rubl'ova Nataliâ, *Peredmovâ*, w: *Z arhiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (2003) nr 2, c. 17-48.
- Zajonc Êži, *Nevidomi džerela istoriï peršoï pol'skoï rimo-katolic'koï parafii u Harkovi*, w: *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo uniwersitetu imeni V. N. Karazina. Seriâ Filologîâ* 2016, s. 314-321.
- Žur Mihail, *Istoriâ rimo-katoličeskoj cerkvi v Har'kove*, w: *Pol's'ka diaspora u Harkovi: istoriâ ta sučasništ'*, red. Ī. Žuravl'ova, Harkiv 2004, s. 8-20.
- Żwanko Lubow, *Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Polonia w Charkowie: krótki szkic historyczny (XIX w.)*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 11 (2019) s. 113-139.
- Żwanko Lubow, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 113 (2020) s. 485-510.
- Żwanko Lubow, Kucharzewska Joanna, *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie (1887-1891) w świetle wybranych źródeł archiwalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 485-515.
- Żwanko Lubow, *Placówka dyplomatyczna Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie. Kościół i protokół przesłuchania w okresie „operacji polskiej” (1937)*, „Textus et Studia”, (2020) nr 22, s. 19-43.
- Żwanko Lubow, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole tożsamości (XIX – początek XX w.)*, „Europa Orientalis”, 8 (2017) s. 21-46.
- Żwanko Lubow, *Polonia Charkowa w XVIII-XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie”, 6 (2016) s. 26-29.
- Żwanko Lubow, *Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdziśław Charmański: szkic o życiu i twórczości*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 6 (2018) s. 47-69.
- Żwanko Lubow, *Spuścizna architektów Polaków na mapie Charkowa*, w: *Pol'skie i rossijskie arhitektory v XIX i XX vekah. Polish and-russian architects in 19-th And 20-th Centuries*, t. IV, red. J. Malinowski, I. Gawrasz, Warszawa-Toruń 2018, s. 181-196.

KOŚCIOŁY POLSKIE NA UKRAINIE LEWOBRZEŻNEJ: OD ZAŁOŻENIA DO ZAGROŻENIA W OKRESIE TOCZĄCEJ SIĘ WOJNY (XIX-XXI WIEK)

Streszczenie

W artykule podjęta została próba spojrzenia na dzieje polskich kościołów, które powstały na Ukrainie Lewobrzeżnej w XIX wieku, poprzez ich tragiczną historię w XX wieku i aktualne zagrożenie zniszczenia przez rosyjskie ostrzały rakietowe podczas trwającej od 2022 roku wojny. W badaniu zaprezentowano krótkie szkice z historii każdego z 12 kościołów zbudowanych na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej w guberniach: jekaterynosławskiej, połtawskiej, charkowskiej oraz czernihowskiej. Dzięki staraniom miejscowych Polaków zbudowano 12 kościołów w: Czernihowie, Nieżynie, Połtawie, Romnach, Krzemieńczuku, Jekaterynosławiu (Dnieprze), Kamieńskiem, Jenakijewem, Mariupolu, Bachmucie, Charkowie i Sumach.

Umieszczone w niniejszej publikacji tabele pozwalają lepiej ukazać chronologię powstania polskich kościołów na tym obszarze oraz w syntetycznym wykładzie przedstawić ich dramatyczne losy. Warto wspomnieć, że świątynie będące pamiątkami architektury sakralnej, które zdobią centra ukraińskich miast, pomimo toczącej się wojny, są żywymi ośrodkami życia religijnego i kulturalnego.

Słowa kluczowe: kościół; Ukraina Lewobrzeżna; wojna; architektura sakralna; polskie kościoły

JERZY FLAGA* – LUBLIN

[Recenzja]: Stanisław Wilk SDB, *Nadzwyczajne uprawnienia Prymasa Polski Augusta kard. Hlonda w świetle dokumentów Stolicy Apostolskiej. Die Sondervollmachten des polnischen Primas August Hlond im Lichte der Dokumente des Heiligen Stuhls*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2020, ss. 289+5nlb, ISBN 978-83-7306-941-1

Publikacja składa się z trzech różnych tekstów. Oprócz podstawowego, polskiego, noszącego powyższy tytuł, zamieszczony jest (co uwidoczniło w tytule) identyczny treściowo tekst w języku niemieckim. Kolejną część stanowi wyjątkowo bogata dokumentacja źródłowa. Teksty poprzedzone są słowem od autora, wykazem ważniejszych skrótów oraz wstępem, zamknięte zaś obszernym podsumowaniem (8 stron).

Dla wprowadzenia do treści książki, a przede wszystkim dla jej ewentualnej oceny merytorycznej posłużę się zamieszczonymi na ostatniej stronie okładki słowami jej recenzenta ks. prof. dr. hab. Jana Walkusza:

W bogatym dorobku naukowym ks. prof. dr. hab. Stanisława Wilka, byłego rektora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II (...) bodaj wyjątkowe miejsce zajmuje dokumentacja i kontekstualna interpretacja życia i działalności kardynała Augusta Hlonda. To właśnie temu prymasowi Polski poświęcił ks. S. Wilk znaczną część swoich wnikliwych publikacji, a jako członek uczestniczący w pracach komisji biegłych w procesie beatyfikacyjnym pierwszego ordynariusza katowickiego, przeprowadził gruntowną kwerendę w Watykańskim Archiwum Kongregacji do Spraw Nadzwyczajnych Kościoła na temat jego nadzwyczajnych uprawnień nadanych mu przez Stolicę Apostolską 8 lipca 1945 r. Właśnie owocem tych poszukiwań jest opiniowana tu dwujęzyczna publikacja pt. „Nadzwyczajne uprawnienia prymasa Polski Augusta kardynała Hlonda w świetle dokumentów Stolicy Apostolskiej”. Na jej treść składa się kolekcja trzydziestu dokumentów, perfekcyjnie przygotowanych według prawideł edytorstwa źródeł, obszerny wstęp merytoryczno-metodolo-

* Jerzy Flaga – prof. historii, emerytowany pracownik Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

e-mail: jurek.flaga@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4817-677X>

giczny ukazujący niezwykle złożony kontekst udzielenia międzywojennemu prymasowi nadzwyczajnych uprawnień, sposób ich implantowania w trudnej rzeczywistości Kościoła i narodu powojennej Polski, tudzież niepomierne emocjonalną i propagandową akcją duchowieństwa niemieckiego przeciwko kard. A. Hlondowi jako konsekwencja jego przedsięwzięć organizacyjnych na tzw. Ziemiach Odzyskanych.

Moim zdaniem jest to wystarczająca recenzja, która daje właściwe i miarodajne wyobrażenie o wartości książki; na jej podstawie można ustawić miejsce publikacji w historiografii. Dla pokazania pełnego obrazu treści dzieła dopowiem, że we właściwym tekście podjęto i wyróżniono siedem szczegółowych, nader interesujących zagadnień o charakterze merytorycznym. Zanim poddam je pełniejszej analizie, wcześniej kilka zdań na temat dwu innych tekstów – [Słów] od autora i wspomnianego wstępu. W pierwszym z nich autor na początku opisuje okoliczności i swoje pierwsze zetknięcie z materiałami dotyczącymi kard. Augusta Hlonda. Píše tam w ten sposób:

Ponad 20 lat temu, uczestnicząc w pracach komisji biegłych w procesie beatyfikacyjnym prymasa Polski kard. Augusta Hlonda, przeprowadziłem kwerendę w watykański Archiwum Kongregacji do Spraw Nadzwyczajnych Kościoła dotyczącą jego nadzwyczajnych uprawnień, udzielonych mu przez Stolicę Apostolską 8 lipca 1945 r. (s. 7).

Następnie autor opisuje w wielkim skrócie dalsze działania, które podejmował dla zabezpieczenia i udostępnienia tych materiałów. Swoją relację kończy następującym zdaniem:

Z uwagi na trudno dostępną *Positio* i po oficjalnym udostępnieniu materiałów archiwalnych z okresu pontyfikatu Piusa XII chyba warto, pomimo upływu tak wielu lat, zrealizować postulat historyków z komisji polsko-niemieckiej, publikując to opracowanie, przygotowane w 1998 r., w obu językach (s. 7).

W bardzo krótkim wstępie są w pewnym stopniu kontynuowane myśli z omówionego wyżej tekstu poprzedniego. Czytamy tam m.in. następujące słowa:

W procesie organizacji i odbudowy polskiego życia kościelnego po zakończeniu II wojny światowej wyjątkowe znaczenie miało ustanowienie administratorów apostolskich na ziemiach zachodnich i północnych, które w myśl postanowień konferencji jałtańskiej (44–11 lutego 1945 r.) zatwierdzonych następnie na konferencji w Poczdamie (17 lipca – 2 sierpnia 1945 r.) zostały przyłączone do Polski. Administratorów apostolskich mianował prymas Polski kard. August Hlond. Jego decyzje budziły i budzą nadal wiele kontrowersji, głównie wśród duchownych i wiernych narodowości niemieckiej, którzy bezpośrednio po wojnie zostali wysiedleni z terytoriów przyznanych Polsce. (...) Konieczne jest więc wyjaśnienie, przynajmniej skrótowe, następujących kwestii: jak doszło do udzielenia kard. Hlondowi nadzwyczajnych uprawnień i czego one dotyczyły; w jaki sposób zostały wykonane oraz jakie było stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec decyzji kard. Hlonda. Przedstawiając tę ostatnią kwestię na podstawie watykańskich dokumentów i materiałów archiwalnych, świadomie ograniczam własny komentarz do niezbędnego minimum, ryzykując nawet powtórzenie lub inne usterki metodologiczne, starając się natomiast dokładnie relacjonować treść zachowanych materiałów, aby pozwolić czytelnikowi na

wyrobienie własnego sądu. Z tych racji rezygnuję także z częściowych polemik, zamieszczając w podsumowaniu krytyczne odniesienie do niektórych sądów i opinii publikowanych w Niemczech na interesujący nas temat. Dokumentacja zawiera materiały archiwalne ilustrujące omawiane zagadnienie (s. 11-12).

We właściwym tekście wyróżniono siedem zagadnień szczegółowo opisanych. Pierwsze z nich poświęcone jest początkom i kształtowaniu się nadzwyczajnych uprawnień (*Geneza nadzwyczajnych uprawnień*). Na początku przypomniane są losy kard. A. Hlonda w czasie II wojny światowej i aresztowanie przez gestapo. Następnie pobyt we Francji i w Rzymie, gdzie uzyskał – jak napisano – ogólne wiadomości na temat położenia Kościoła na ziemiach polskich. Na podstawie tych informacji zgromadził cały szereg propozycji w sprawie odbudowy życia religijnego w Polsce, które następnie przedłożył Stolicy Apostolskiej. W dalszej części tekstu wymienione są owe propozycje – odnośnie obsady poszczególnych diecezji, w tym na terytoriach położonych na wschód od linii Curzona. Przypomniano też inne ważne kwestie: pierwszą, że pod ocenę Stolicy Apostolskiej kard. Hlond poddał swoje przemyślenia, uwagi i wątpliwości dotyczące miejsca oraz roli Kościoła w nowej, powojennej rzeczywistości w Polsce, drugą, że owe propozycje i przemyślenia były przedmiotem jego rozmów w Sekretariacie Stanu z mons. Domenico Taardinim i następnie przekazane papieżowi Piusowi XII, który podjął decyzję o udzieleniu kardynałowi nadzwyczajnych pełnomocnictw. W ostatnim zdaniu dopowiedziano, że po decyzji papieskiej w Sekretariacie Stanu zredagowano projekt tych uprawnień, które Pius XII zatwierdził 8 lipca. Paragraf drugi poświęcony jest pełniejszej analizie owych nadzwyczajnych upoważnień (*Zakres i treść nadzwyczajnych pełnomocnictw*). Omówiono w nim kolejno: organizację i rodzaje relacji ze Stolicą Apostolską, kwestię wnoszonych poprawek i zasięg terytorialny uprawnień oraz udzielane odpowiedzi ze strony sekretarza z Sekretariatu Stanu mons. D. Tardiniego. Podkreślono ważny fakt, że według dokumentacji kard. Hlond miał prawo korzystać z nadzwyczajnych upoważnień również na terytorium obejmującym ziemie niemieckie przyłączone do Polski na mocy postanowień jałtańskich i poczdamskich. Przedmiotem trzeciego tekstu, równie krótkiego jak dwa poprzednie, jest zagadnienie powoływania administratorów apostolskich (*Mianowanie administratorów apostolskich*). W pierwszych wierszach opisany jest powrót kard. Hlonda do kraju, gdzie po rozpoznaniu sytuacji i przekazaniu jej opisu Stolicy Apostolskiej, podjął on odpowiednie działania regulujące funkcjonowanie struktur kościelnych, które zaprezentowano na dalszych stronach tekstu. Przedstawione są tam różne, dość liczne niepoprawne formy tego funkcjonowania oraz podejmowane przez kardynała próby i sposoby naprawienia dostrzeżonych złych przejawów działalności administracji kościelnej. Podsumowanie tych starań hierarchy zamieszczono w końcowych wierszach tekstu, w których napisano:

W ostatnich dniach sierpnia kard. Hlond przygotował sprawozdanie dotyczące m.in. 1) podróży z Rzymu do Poznania, 2) sytuacji politycznej i 3) religijnej w Polsce, 4) sytuacji religijnej na byłych terytoriach niemieckich które konferencja w Poczdamie przyłączyła do Polski. Do ostatniego sprawozdania dołączył oryginały czterech deklaracji o zrzeczeniu się jurysdykcji przez ordyna-

riuszy niemieckich, kopię swego listu do abpa Preysinga, kopie dekretów nominacyjnych administratorów apostolskich oraz mapę z zaznaczonymi granicami nowych administracji. Następnie z pismem przewodnim z 29 sierpnia 1945 r. wysłał je do Stolicy Apostolskiej. Przesłane informacje uzupełnił w następnej relacji, z 19 września 1945 r. (s. 26).

W kolejnym, czyli czwartym paragrafie podjęto i omówiono zagadnienie pierwszych kontaktów i korespondencji kard. Hlonda ze Stolicą Apostolską (*Stolica Apostolska wobec decyzji kard. Hlonda przed 16 października 1945 r.*). Podano w nim, że przedmiotem korespondencji były sprawozdania oraz to, co obejmowały i jakie towarzyszyły temu trudności. Zagadnienia te dotyczyły przede wszystkim ustanawianych wówczas administratorów apostolskich. Odnotowano tam m.in., że administratorzy apostolscy 1 września 1945 roku objęli rządy na powierzonych sobie terytoriach i zostali bardzo dobrze przyjęci przez wiernych, a ingres administratora ks. Bolesława Kominka w Opolu przekształcił się w wielką manifestację wiary i przywiązania do Kościoła. Kardynał stwierdził też, że centralne władze rządowe zarówno przed, jak i po zerwaniu konkordatu, okazywały rezerwę w stosunku do administratorów apostolskich, natomiast władze lokalne wspierały ich działalność. Podjęta problematyka jest kontynuowana w tekście piątym. Wyraża to nawet jego tytuł, który brzmi: *Zmiana stanowiska Stolicy Apostolskiej po 16 października 1945 r.* Prezentowany jest w nim dalszy ciąg korespondencji kard. Hlonda ze Stolicą Apostolską, prowadzonej, podobnie jak poprzednio, za pośrednictwem mons. Tardiniego. Przedmiotem tej korespondencji są: administracja apostolska i nominacje biskupów w Niemczech i Czechach. Czytamy tam m.in.:

W kwestii mianowania administratorów apostolskich *ad nutum Sanctae Sedis*, samej w sobie nadzwyczaj ważnej i delikatnej, która pociąga odpowiedzialność Stolicy Apostolskiej, a która ponadto może wywołać i wywołuje reperkusje poza Polską, mons. Tardini uważał za niezbędne przedłożyć kard. Hlondowi kilka punktów do refleksji (s. 40).

W innym miejscu napisano:

Oдноśnie do terytoriów czechosłowackich, których sytuacja polityczna była nadzwyczaj drażliwa, mons. Tardini był zdania, że kard. Hlond znajdzie satysfakcjonujące rozwiązanie, tym bardziej że nie mianował dla nich dwóch nowych administratorów, lecz powierzył je administratorom wcześniej powołanym. Mons. Tardini poinformował też kard. Hlonda, że Ojciec św. sanował wszystkie akty prawne administratorów apostolskich już dokonane i te, których dokonają w przyszłości aż do nowego uregulowania tych spraw. Kończąc omawianie kwestii terytoriów przyłączonych do Polski wyraził nadzieję, że we wszystkich diecezjach o ludności mieszanej zapewni się wiernym taką opiekę religijną i w takiej formie, do której mają prawo (s. 41).

Dla pełnej znajomości tekstu analizowanego paragrafu należy przytoczyć jeszcze jeden fragment. Brzmi on:

W pierwszych miesiącach 1946 r. stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec decyzji podjętych przez kard. Hlonda było już jednoznaczne. Nawet w notatkach mons. Tardiniego występują określenia, że kard. Hlond przekroczył udzielone mu uprawnienia. Nie ulega też wątpliwości, że to przekonanie było także sty-

mulowane przez wciąż napływające do Stolicy Apostolskiej skargi wiernych i duchowieństwa czeskiego i niemieckiego na działalność polskich władz cywilnych i kościelnych (s. 44).

W kolejnym, bardzo krótkim paragrafie szóstym odnajdujemy przeciwstawną treść do analizowanej w dwóch poprzednich tekstach. Jego przedmiotem jest zagadnienie odwoływania owych nadzwyczajnych uprawnień (*Odwołanie nadzwyczajnych uprawnień*). Opisane są tu sytuacja religijna oraz struktury kościelne w Polsce, jakie nastąpiły po 1945 roku, po nominacji metropolity krakowskiego abp. Adama Stefana Sapiehy na kardynała. W kontekście tych zmian przywoływane są rozważania na temat możliwych nominacji w administracji kościelnej i wzajemnych relacji między ludnością polską i niemiecką. Meandry powyższej sytuacji oddają częściowo następujące zdania:

W trakcie tych rozważań i dyskusji pytano także o zdanie Sapiehy, który 9 lutego 1946 r. przybył do Rzymu (...) Kilka miesięcy później mons. Tardini w formie bardzo stanowczej pisał do kard. Hlonda, że prośby i skargi z terenów przyłączonych do Polski nie ustają. Dotyczyły one głównie zaboru dóbr kościelnych i klasztorów; wysiedlania księży niemieckich; trudności w używaniu języka niemieckiego w liturgii i katechizacji; zbyt małego zainteresowania katolikami niemieckimi ze strony ks. Milika i polskich księży (s. 46-48).

W nieco dłuższym i zarazem ostatnim paragrafie siódmym przedstawiono postawę oraz opinię wyrażoną przez kard. Hlonda odnośnie jego własnej działalności (*Przyznanie się kard. Hlonda do popełnienia błędu*). Wstępną informację na ten temat zawarto już w pierwszym zdaniu. Dowiadujemy się, że:

Z wykorzystania łask i przywilejów objętych nadzwyczajnymi uprawnieniami Prymas Hlond był zobowiązany do złożenia Stolicy Apostolskiej, kiedy sytuacja na to pozwoli, dokładnego sprawozdania. Po ich odwołaniu przygotował więc odpowiednie sprawozdanie, w tym obszerną relację o ustanowieniu administratorów apostolskich. Wprawdzie pod koniec listopada 1946 r. przybył osobiście do Rzymu, ale relację *Le cinque Amministrazioni Apostoliche create in Polonia nell'agosto 1945* z 24 października 1946 r., z częścią innych dokumentów, przesłał do Sekretariatu Stanu pocztą dyplomatyczną za pośrednictwem ambasady włoskiej. (...) Jego sprawozdanie w dniu 2 grudnia na pewno mogło już być przedmiotem studiów w Sekretariacie Stanu (s. 48).

W następnych akapitach przywołany jest dokładny opis motywów, którymi kard. Hlond kierował się w swoim postępowaniu. Nakreślone są też trudności, na które duchowny napotykał w swojej działalności, efekty tej działalności, próby oceny jej rezultatów oraz stanowisko Stolicy Apostolskiej na poszczególnych jej etapach. Napisano tam m.in.:

Za życia kard. Hlonda, czyli do 22 października 1948 r., sytuacja prawna administracji apostolskich nie uległa zmianie. Trudno jednak powiedzieć, jaka ona była po śmierci kard. Hlonda, skoro w 1949 r. nawet Kongregacja Konsystorialna tego nie wiedziała. W tym roku bowiem administratorzy apostolscy z Gdańska i z Opola zwrócili się z prośbą do Kongregacji Konsystorialnej o odnowienie *facultates quinquennales*. Kongregacja zaś z kolei zapytała 14 lutego 1949 r. sekretarza Kongregacji do spraw Nadzwyczajnych Kościoła,

mons. Tardiniego, komu ma je wysłać, administratorom czy nowemu arcybiskupowi Gniezna i Warszawy z prawem subdelegowania (s. 59).

Wątek ten jest kontynuowany w następujący sposób:

Zapytanie Kongregacji Konsystorialnej ujawniło jeszcze jeden fakt, który trudno jednoznacznie wyjaśnić. Okazało się, że Kongregacja Konsystorialna nie została oficjalnie powiadomiona o nominacji ks. Wronki na administratora apostołskiego *ad natum Sanctae Sedis*, która nastąpiła 7 maja 1946 r., a o której Sekretariat Stanu poinformował kard. Hlonda pismem z 7 maja 1946 r. (s. 60).

Przytoczyłem kilka fragmentów tekstu w dosłownym brzmieniu, aby pokazać jak bardzo była złożona sytuacja kościelna na ziemiach polskich w tym czasie. Podobnie jak wszystkie omówione paragrafy merytoryczne, również *Podsumowanie* (potraktowane jako paragraf ósmy) posiada interesującą treść. Przytoczę na dowód tego jedno zdanie, które brzmi:

Wokół decyzji kard. Hlonda narosło wiele nieporozumień. Trzeba jednak przyznać, że dzięki zaangażowaniu Kardynała Prymasa, jego dalekowzroczności i stanowczości w podejmowaniu decyzji Kościół w Polsce mógł stosunkowo szybko podnieść się z ogromu cierpień i strat poniesionych podczas wojny oraz opanować wkradający się po zmianach terytorialnych chaos i dezorganizację w administracji kościelnej (s. 70).

Jak już zaakcentowałem dla oceny książki jako dzieła naukowego pierwszy wstępny etap stanowią przywołane wyżej słowa formalnego recenzenta ks. prof. J. Walkusza. Należy dodać, że dodatkową wartością pracy z punktu widzenia nauki jest jej dwujęzyczność, bardzo rzadko bowiem pojawiają się tego rodzaju książki. Myślę, że zgodzą się ze mną badacze i historycy, że życzylibyśmy sobie i oczekiwali jak najwięcej tego rodzaju publikacji, o tak znaczących walorach naukowych, które poszerzają naszą wiedzę historyczną.

Słowa kluczowe: August Hlond; kardynał; nadzwyczajne uprawnienia; prymas Polski; II wojna światowa; salezjanie; Stolica Apostolska

ŁUKASZ WŁODARSKI* – LUBLIN

[Recenzja]: Sławomir Józwiak, Adam Szweda, *Dwór wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w Malborku. Siedziba i świeckie otoczenie średniowiecznego władcy zakonnego*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2022, ss. 375, ISBN 978-83-231-4630-8

Autorzy recenzowanej pozycji od lat związani są z Instytutem Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Sławomir Józwiak w swojej bibliografii zgromadził dotychczas liczne publikacje traktujące o historii zakonu krzyżackiego w Prusach, ze szczególnym uwzględnieniem badań nad dziejami, organizacją i historią zamków krzyżackich. W swoich badaniach skupiał się również na dziejach lewantyńskich zakonów rycerskich i historii wypraw krzyżowych¹. Natomiast zainteresowania naukowe Adama Szwedę koncentrowały się jak dotąd na genealogii rycerstwa polskiego, średniowiecznej dyplomacji (ze szczególnym uwzględnieniem relacji polsko-krzyżackich) oraz edycji źródeł historycznych². Co

* Łukasz Włodarski – dr historii, Centrum Studiów Mediewistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: wlodarski24@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8615-1835>

¹ Zob. np.: S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997; tenże, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410*, Toruń 2001; tenże, *Na tropie średniowiecznych szpiegów. Wywiad i kontrwywiad w polsko-litewsko-krzyżackich stosunkach politycznych w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Inowrocław 2005; S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309-1457)*, Malbork 2019.

² Por. A. Szweda, *Ród Grzymałów w Wielkopolsce*, Toruń 2001; tenże, *Technika i organizacja dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach 1386-1454*, Toruń 2009; *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. Spory i sprawy pomiędzy Polską a Zakonem Krzyżackim. Akta postępowania przed wysłannikiem papieskim Antonim Zeno z Mediolanu w latach 1422-1423*, wyd. S. Józwiak, A. Szweda, S. Szybkowski, red. A. Szweda, Toruń 2015 (dalej: *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*); *Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a zakonem krzyżackim z 31 grudnia 1435 roku*, wyd. A. Szweda, M. Hlebione, S. Szybkowski, Toruń 2021.

istotne, monografia dworu wielkich mistrzów nie jest pierwszą publikacją, której (współ)autorami są toruńscy naukowcy. Warto podkreślić, iż wspomniani badacze niejednokrotnie współpracowali ze sobą przy różnego typu projektach dotyczących historii zakonu krzyżackiego w Prusach³.

Recenzowana praca składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów oraz zakończenia. Ponadto posiada ona spis treści, wykaz stosowanych skrótów, bibliografię oraz obszernie streszczenie w języku niemieckim. We wstępie (s. 11-40) omówione zostały niektóre definicje dworu zaczerpnięte przede wszystkim z literatury francusko- oraz niemieckojęzycznej. Przedstawiono także dwa najstarsze modele średniowiecznych dworów monarszych – francuski i angielski – uwzględniając przy tym transformacje urzędów dworskich, jakie zachodziły na przestrzeni wieków. Na uwagę zasługuje zwłaszcza model francuski, który według badań powielany był w ówczesnych państwach Europy (por. s. 23). Relatywnie niewiele miejsca zajęło autorom przybliżenie dworów papieskich i kardynalskich (s. 24-25, 45-47). Wspomniano także o specyfice dworu wielkiego mistrza, który wynikał z faktu, że był on zarazem księciem kraju i głową instytucji kościelnej – zakonu krzyżackiego. Warto również wskazać, że na potrzeby pracy autorzy definiowali otoczenie wielkich mistrzów głównie w nawiązaniu do prac Bożeny Czwojdrak i Marka Ferencza. Tradycyjnie, we wstępie nie zabrakło także omówienia stanu zachowania źródeł oraz zreferowania stanu badań.

Rozdział pierwszy zatytułowany *Ustrój państwa zakonu krzyżackiego w Prusach* (s. 41-77) został podzielony na sześć podrozdziałów. W pierwszym z nich (*Wielcy mistrzowie. Zakres władzy, tytułatura, reprezentacja, prestiż*, s. 42-60) przedstawiono zasady elekcji wielkich mistrzów oraz ich kompetencje. Nie zabrakło miejsca na omówienie herbu tychże dostojników, a także ich tytułatury (zwłaszcza w oparciu o instrumenty notarialne i numizmaty). W tym miejscu autorzy skupili się na próbie ukazania wielkich mistrzów jako władców terytorialnych oraz udowodnienia ich władzy książęcej nad zarządzanym obszarem. Poruszona została także kwestia wymiany prezentów pomiędzy dworami różnych władców. Z jednej strony stanowiło to wyznacznik pozycji wielkich mistrzów na „arenie

³ Por. S. Józwiak, A. Szweda, *List starosty bydgoskiego Janusza Brzozogłowego do wielkiego mistrza Michała Kuchmeistera z 27 maja 1418 roku. Przyczynek do przygranicznych stosunków polsko-krzyżackich w końcu drugiej dekady XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, 70 (2005) nr 2-3, s. 125-134; ciż, *Przed „wielką wojną”. Polsko-krzyżacka rozgrywka w czerwcu-wrześniu 1409 roku*, „Roczniki Historyczne”, 73 (2007) s. 139-164; ciż, *Dyplomatyczna aktywność rycerza Janusza Stembarskiego z Sokołowa w politycznych stosunkach polsko-krzyżacko-litewskich w pierwszej połowie XV wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, (2009) nr 1, s. 3-20; S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409-1411*, Malbork 2010; S. Józwiak, A. Szweda, *Dokument potwierdzający prawe pochodzenie mieszczanina chełmińskiego Mikołaja z 17 maja 1441 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, 19 (2011) s. 273-276; *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; S. Józwiak, A. Szweda, *Dossier niedosłego polsko-krzyżackiego zjazdu sądowego w Nieszawie w 1450 roku*, w: *Homini, qui in honore fuit*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020; S. Józwiak, A. Szweda, *Die weltlichen Hofbeamten der Hochmeister in Marienburg vom 14. bis zur ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Kämmerer und Unterkämmerer*, w: *Deutschordensgeschichte aus internationaler Perspektive. Festschrift für Udo Arnold zum 80. Geburtstag*, hrsg. R. Czaja, H. Houben, Weimar 2021, s. 137-150.

międzynarodowej”, z drugiej zaś luksus był przejawem szeroko rozumianej kultury dworskiej. Kolejne podrozdziały traktują o organizacji władztwa krzyżackiego. Opisane zostały m.in. kompetencje krzyżackich dygnitarzy: wielkiego komtura, marszałka, szpitalnika, szatnego oraz skarbnika, którzy początkowo rezydowali przy wielkim mistrzu (*Dostojnicy – dygnitarze krzyżaccy*, s. 61-63). Następnie omówiono rolę kapituły zakonnej oraz przedstawiono proces wykształcenia się tzw. rady wielkiego mistrza (*Kapituły*, s. 63-65). Ukazane zostały również materialne podstawy egzystencji władz krzyżackich, gdzie zwrócono szczególną uwagę na ich dochody (*Dochody krzyżackich władz centralnych*, s. 65-69), jak i wydatki (*Wydatki krzyżackich władz centralnych*, s. 70-73). Ostatni podrozdział poświęcony został udziałowi społeczeństwa w rządach nad władztwem krzyżackim. W tym miejscu warto podkreślić, że do początku XV wieku Krzyżacy posiadali prawną i ekonomiczną przewagę nad innymi grupami społecznymi i *de facto* nie dopuszczali mieszczaństwa i rycerstwa do władzy. Wyraźnie dostrzegalny był brak możliwości zrobienia realnej kariery przez przedstawicieli przywołanych wyżej grup (*Udział społeczeństwa w rządach*, s. 73-77).

W rozdziale drugim (*Powstanie, rozbudowa i układ przestrzenny rezydencji wielkich mistrzów na zamku malborskim*, s. 79-145) skupiono się na wątku rezydencjonalnym. W kolejnych podrozdziałach – na podstawie źródeł pisanych – doprecyzowana została datacja powstania pałacu wielkich mistrzów (przed 1332 rokiem) oraz pomieszczeń w nim się znajdujących (*Malborska siedziba wielkich mistrzów przed połową XIV w.*, s. 79-96; *Malborska siedziba wielkich mistrzów po połowie XIV w.*, s. 96-104). Autorzy próbowali również – tam gdzie to możliwe – podać lokalizacje tychże pomieszczeń, ich przeznaczenie oraz wyposażenie. I tak, przykładowo ustalono, iż Wielki Refektarz powstał przed 1337 rokiem (*Nazewnictwo i rozmieszczenie pomieszczeń mieszkalnych i użytkowych w układzie przestrzennym drugiego „pałacu”*, s. 104-140). Niewielki ustęp został poświęcony malarstwu ściennemu, w tym przedstawieniom heraldycznym, a także rzeźbie (*Malarsko-rzeźbiarski wystrój malborskiej siedziby wielkich mistrzów*, s. 140-145).

Kolejny rozdział, zatytułowany *Otoczenie, dwór i świeccy urzędnicy wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego* (s. 147-272), prezentuje sylwetki osób świeckich związanych z dworami wielkich mistrzów. Autorzy kolejno opisują dienerów (młódź szlachecką) pochodzących głównie z obszarów Rzeszy Niemieckiej, Prus, jak również ziemi dobrzyńskiej, którzy na wielkomistrzowskich dworach szukali ogłady, nauki dobrych manier, a w niektórych przypadkach także nauki języka niemieckiego (*Dienerzy w otoczeniu wielkich mistrzów*, s. 147-197). Ponadto poruszone zostały takie kwestie, jak uposażenie czy zakwaterowanie młodych szlachciców. Co istotne istniały również miejsca, w których przebywali dienerzy w podeszłym wieku lub ci, których zmogła choroba (*Zakwaterowanie i utrzymanie dienerów zwierzchników Zakonu*, s. 197-200). Osobny ustęp poświęcony został urzędowi komornika i podkomornika, którzy należeli do grona najbliższych współpracowników zwierzchników zakonu. Ich zadaniem było zarządzanie finansami wydzielonymi z kasy centralnej na prywatne potrzeby wielkich mistrzów. Ponadto sprawowali oni nadzór nad przedmiotami luksusowymi oraz bronią, a niekiedy mieli oni do spełnienia misje dyplomatyczne (*Świeccy urzędnicy dworscy wielkich*

mistrzów – komornicy, podkomornicy, s. 200-225). Natomiast pozostali urzędnicy dworscy, tzn. ochmistrz, podczasz, stolnik, krajczy i sędzia dworu, zostali potraktowani już zbiorczo. Wynikało to z faktu, że poświadczenia źródłowe dotyczące osób sprawujących wspomniane urzędy są bardzo ubogie, a co za tym idzie autorzy nie byli w stanie do końca rozpoznać ich kompetencji. (*Pozostali klasyczni urzędnicy dworscy w otoczeniu wielkich mistrzów*, s. 226-245). W otoczeniu wielkich mistrzów przebywali również heroldowie zarówno „krzyżaccy”, jak i ci przybyli z obcych dworów zachodnioeuropejskich (*Heroldowie*, s. 245-267), a także prywatni lekarze wielkich mistrzów (*Lekarze*, s. 267-272).

W kolejnych trzech rozdziałach – w stosunku do tych wcześniejszych nieporównywalnie szczuplejszych pod względem objętości – autorzy skupili się na kwestiach dworskich w nieco szerszej perspektywie. I tak w rozdziale czwartym toruńscy historycy dowiedli, że swoje rezydencje oraz świeckie otoczenie (w tym urzędników) posiadali także inni krzyżaccy dostojnicy. Chodzi tu o wielkich komturów i skarbników (*Dienerzy i świecki personel innych malborskich dostojników krzyżackich*, s. 273-282; podrozdziały – *Siedziba i świeckie otoczenie wielkich komturów*, s. 274-278 oraz *Siedziba skarbników malborskich i ich świeckie otoczenie*, s. 274-282). W następnym rozdziale skupiono się na artystach przebywających na dworach wielkich mistrzów. Do nich zaliczyć możemy muzykantów, kuglarzy, błaznów, mówców, pieśniarzy, aktorów i śpiewaków. Warto wspomnieć, że w źródłach notowana była również obecność karłów, którzy – przynajmniej częściowo – mogli odgrywać rolę błaznów (*Życie i obyczaje dworskie*, s. 283-312). Szeroko rozumianej kultury dworskiej dotyczył również ostatni rozdział, który traktował o przyjmowaniu na dworze wielkich mistrzów gości i poselstw z innych państw (*Goście*, s. 313-323). Monografię wieńczy *Zakończenie* (s. 325-334), gdzie zebrano najważniejsze tezy dotyczące omawianej problematyki.

Recenzowana praca wpisuje się w nurt badań nad dworami i rezydencjami możnowładczymi, które od wielu już lat prowadzone są w Europie Zachodniej. Przykładem takich inicjatyw są chociażby niemieckie projekty: „Hof und Residenz im spätmittelalterlichen Deutschen Reich (1200-1600)” i „Residenzstädte im Alten Reich (1300-1800)”⁴, a także wzorowany na pierwszym z nich czeski projekt „Dvory a rezidence ve středověku”⁵. Tematyka ta doczekała się również recepcji na gruncie nauki polskiej⁶. Do niewątpliwych mankamentów recenzowanej publikacji książkowej należy brak indeksu osobowo-geograficznego (a przynajmniej osobowego), który znacznie ułatwiłby wyszukiwanie żądanych treści. W tej sytuacji ewentualnym substytutem indeksu mogłoby być stworzenie spisu urzędników dworskich i dworzan, który powinien przyjąć charakter aneksu zamieszczonego na końcu

⁴ Szerzej na temat obu projektów zob. <https://adw-goe.de/forschung/abgeschlossene-forschungsprojekte/akademienprogramm/hof-und-residenz> (dostęp: 31.10.2022) oraz <https://adw-goe.de/forschung/abgeschlossene-forschungsprojekte/akademienprogramm/residenzstaedte> (dostęp: 31.10.2022).

⁵ Por. www.dvory-a-rezidence.cz (dostęp: 31.10.2022).

⁶ Relatywnie niedawno został utworzony Zespół do Badań nad Dworami i Elitami Władzy przy Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk. Por. <https://ihpan.edu.pl/struktura/zaklady-naukowe/zespoldo-badan-nad-dworami-i-elitami-wladzy/> (dostęp: 31.10.2022).

książki. Kolejną wadą publikacji jest brak jakichkolwiek ilustracji lub schematów. Jest to o tyle istotne, że autorzy w pierwszym i drugim rozdziale poruszają odpowiednio zagadnienia związane m.in. z przedstawieniem herbu wielkich mistrzów oraz topografią malborskiego zamku. W każdym z tych przypadków umieszczenie grafik znacznie ułatwiłoby percepcję treści. Pewien niedosyt wzbudza również ograniczenie się toruńskich historyków jedynie do opisu świeckiego otoczenia wielkich mistrzów, eliminując tym samym ze swych rozważań duchowieństwo. Niewątpliwie poszerzenie tematyki o aspekty związane z osobami duchownymi, które przebywały u boku zwierzchników zakonu krzyżackiego dopełniłyby obraz wielkomistrzowskiego dworu, co jednak musi pozostać postulatem na przyszłość. W mojej ocenie warto by było również podjąć się porównania dworów wielkich mistrzów z dworami biskupimi, zwłaszcza biskupów niemieckich. Wszak tamtejsi hierarchowie również byli władcami terytorialnymi (oczywiście w innej skali niż wielcy mistrzowie), a ponadto znaczna część zakonników wywodziła się z terenów Rzeszy. Niezależnie od powyższych zastrzeżeń monografia pióra S. Józwiak i A. Szwedy stanowi wypełnienie istotnej luki w historiografii polskiej. Publikacja ta stanowi także bardzo ważny punkt odniesienia dla badań nad dworami monarszymi i w pewnej mierze również nad dworami kościelnymi na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej.

Słowa kluczowe: dwór; rezydencja; Malbork; Prusy; zakon krzyżacki

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a zakonem krzyżackim z 31 grudnia 1435 roku*, wyd. A. Szweda, M. Hlebionek, S. Szybkowski, Toruń 2021.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. Spory i sprawy pomiędzy Polską a Zakonem Krzyżackim. Akta postępowania przed wysłannikiem papieskim Antonim Zeno z Mediolanu w latach 1422-1423*, wyd. S. Józwiak, A. Szweda, S. Szybkowski, red. A. Szweda, Toruń 2015.

Opracowania

- Józwiak Sławomir, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410*, Toruń 2001.
- Józwiak Sławomir, Kwiatkowski Krzysztof, Szweda Adam, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409-1411*, Malbork 2010.
- Józwiak Sławomir, *Na tropie średniowiecznych szpiegów. Wywiad i kontrwywiad w polsko-litewsko-krzyżackich stosunkach politycznych w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Inowrocław 2005.
- Józwiak Sławomir, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997.

- Jóźwiak Sławomir, Szweda Adam, *Die weltlichen Hofbeamten der Hochmeister in Marienburg vom 14. bis zur ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Kämmerer und Unterkämmerer*, w: *Deutschordensgeschichte aus internationaler Perspektive. Festschrift für Udo Arnold zum 80. Geburtstag*, hrsg. R. Czaja, H. Houben, Weimar 2021, s. 137-150.
- Jóźwiak Sławomir, Szweda Adam, *Dokument potwierdzający prawe pochodzenie mieszczanina chełmińskiego Mikołaja z 17 maja 1441 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, 19 (2011) s. 273-276.
- Jóźwiak Sławomir, Szweda Adam, *Dossier niedoszłego polsko-krzyżackiego zjazdu sądowego w Nieszawie w 1450 roku*, w: *Homini, qui in honore fuit*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020.
- Jóźwiak Sławomir, Szweda Adam, *Dyplomatyczna aktywność rycerza Janusza Stembarskiego z Sokolowa w politycznych stosunkach polsko-krzyżacko-litewskich w pierwszej połowie XV wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, (2009) nr 1, s. 3-20.
- Jóźwiak Sławomir, Szweda Adam, *List starosty bydgoskiego Janusza Brzozogłowego do wielkiego mistrza Michała Kuchmeistera z 27 maja 1418 roku. Przyczynek do przygranicznych stosunków polsko-krzyżackich w końcu drugiej dekady XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, 70 (2005) nr 2-3, s. 125-134.
- Jóźwiak Sławomir, Szweda Adam, *Przed „wielką wojną”. Polsko-krzyżacka rozgrywka w czerwcu-wrześniu 1409 roku*, „Roczniki Historyczne”, 73 (2007) s. 139-164.
- Jóźwiak Sławomir, Trupinda Janusz, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309-1457)*, Malbork 2019.
- Szweda Adam, *Technika i organizacja dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach 1386-1454*, Toruń 2009.
- Szweda Adam, *Ród Grzymałów w Wielkopolsce*, Toruń 2001.

Netografia

- <https://adw-goe.de/forschung/abgeschlossene-forschungsprojekte/akademienprogramm/hof-und-residenz> (dostęp: 31.10.2022).
- <https://adw-goe.de/forschung/abgeschlossene-forschungsprojekte/akademienprogramm/residenzstaedte> (dostęp: 31.10.2022).
- <https://ihpan.edu.pl/struktura/zaklady-naukowe/zespol-do-badan-nad-dworami-i-elitami-wladzy/> (dostęp: 31.10.2022).
- www.dvory-a-rezidence.cz (dostęp: 31.10.2022).

IRENA WODZIANOWSKA* – LUBLIN

[Recenzja]: Іван Альмес, *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.*, Львів: Український католицький університет, 2021, ss. 588 (Серія «Київське християнство», т. 26), ISBN: 978-617-7637-31-7 / Іван Al'mes, *Vid molitvi do osviti: Istoriâ čitannâ čenciv L'vivs'koï êparhii XVII–XVIII st.*, L'viv: Ukraïns'kij katolic'kij universitet, 2021, ss. 588 (Seriâ «Kiïvs'ke hristiânstvo», t. 26), ISBN: 978-617-7637-31-7

W serii wydawniczej Kijowskie chrześcijaństwo¹ ukazała się monografia dr. Iwana Almesa, badacza księgozbiorów bazyliańskich. W bogatym dorobku dr. I. Almesa znajduje się szereg publikacji dotyczących dziejów zbiorów bibliotecznych monasterów bazyliańskich, jak i poszczególnych zakonników². Monografia stanowi podsumowanie kilkuletnich badań nad klasztornymi księgozbiorami.

Książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz źródłowych aneksów. Indeksy nazwisk oraz miejscowości pozwalają na sprawne poruszanie się w prawie 600-stronnicowej publikacji. Celem autora jest przedstawienie osobliwości praktyk kulturowych bazylianów na przykładzie historii czytelnictwa zakonników lwowskiej eparchii „pomiędzy łacińskim Zachodem i Północą oraz prawosławnym

* Irena Wodzianowska – dr hab., Instytut Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
e-mail: irena.wodzianowska@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5058-8015>

¹ Wszystkie pozycje książkowe serii zob. <http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/books/> (dostęp: 20.10.2023).

² Spośród dorobku I. Almesa należy wymienić kilka pozycji z ostatnich lat: „*Ex libris Patrum Basilianorum*”: z historii prywatnych księgozbiorów bazylianów prowincji ruskiej w drugiej połowie XVIII w., w: *Książka dawna i jej właściciele*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegły, t. 2, Wrocław 2017, s. 63-80; *Spisy ksiąg prywatnych bibliotek mnichów prawosławnych i bazylianów eparchii lwowskiej od końca XVII do XVIII w.*, w: *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegły, t. 1, Wrocław 2020, s. 165-182; „*Lectio Orthodoxorum*”: *Книжкові зібрання православних монастирів Львівської єпархії наприкінці XVI – у XVII столітті*, „Київська академія”, вип. 14 (2017) s. 115-149; *Бібліотека Золочівського василіанського монастиря наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст.: реконструкція книжкового репертуару*, „Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів”, вип. 21 (2017) s. 143-169.

Wschodem i Południem” (s. 16). Obszerny wstęp (s. 15-39) stanowi wnikliwe studium historiograficzne dziejów badań nad bibliotekami ojców bazylianów na przestrzeni ostatnich dwóch wieków.

W pierwszym rozdziale (*Kulturowa historia klasztorów*) autor dokonał analizy rozważań nad historią religii, w tym klasztorów, i jej powiązaniach z historią kultury (m.in. R. Niebuhra, P. Tillicha czy J. Leclercq) oraz modeli rekonstrukcji historii czytelnictwa, przedstawiając różnice w podejściu badaczy szkoły brytyjskiej i francuskiej (R. Darnton, R. Chartier, M. Walsby). W dalszej części zaprezentowano instytucje, w których obecnie przechowywane są dokumentację bibliotek zakonnych. Wskutek reformy józefińskiej zamknięto 140 klasztorów, a ich księgozbiory rozproszono. Analizowane w dalszej części spisy, katalogi i inwentarze biblioteczne znajdują się aktualnie na terenie kilku państw. Baza źródłowa obejmuje zarówno ukraińskie biblioteczne, archiwalne i muzealne zbiory (archiwa państwowe we Lwowie, Kijowie, Tarnopolu, Instytut Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy in. W. Wernadskiego w Kijowie, Biblioteka Narodowa im. W. Stefanyka we Lwowie, Biblioteka Prowincji oo. Bazylianów we Lwowie, Państwowe Historyczne Muzeum w Kamieńcu Podolskim, Muzeum Historii Religii we Lwowie, Narodowe Muzeum im. A. Szeptyckiego we Lwowie), jak i polskie (Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Biblioteka i Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie, Biblioteka oo. Bazylianów w Warszawie), austriackie (Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu), litewskie (Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka), włoskie i watykańskie (Archivio Apostolico Vaticano, Archivio Storico „De Propaganda Fide”, Pontificio Collegio Greco di Sant'Atanasio, Bibliotheca Apostolica Vaticana).

Drugi rozdział (*Epoka monastycyzmu*) wprowadza czytelnika w okres rozwoju i reform życia zakonnego na terenie kijowskiej metropolii, zarówno wspólnot katolickich, jak i prawosławnych. W XVII wieku na terenie lwowskiej eparchii istniały klasztory prawosławne, które w następnym stuleciu dołączyły do Unii. Autor wykazuje dynamikę, którą przeżywały te wspólnoty w omawianym okresie. Prawosławne klasztory w XVII wieku cechowało milczenie (gr. *isychia*), a katolickie – nauczanie i kaznodziejstwo. Doktor Almes zauważa, że od połowy XVIII wieku katalogi biblioteczne już katolickich klasztorów bazylikańskich „przemawiają różnymi językami i na różne tematy” (s. 81). Wzrasta liczebność księgozbiorów oraz ich różnorodność. W granicach eparchii istniało 88 wspólnot zakonnych (w latach 1596-1739), które przeszły na Unię (poza Skitem Maniawskim) i utworzyły Ruską (Polską lub Koronną) Kongregację Opieki NMP. W 1743 roku nastąpiło połączenie obu kongregacji (roskiej i litewskiej). Na terenie eparchii lwowskiej w 1749 roku działało 49 klasztorów bazylikańskich. Zakonnicy stanowili elitę ówczesnej Cerkwi greckokatolickiej³. Jak zaznacza w podsumowaniu tego rozdziału autor – wraz z wdrożeniem bazylikańskiego scentralizowanego systemu zarządzania klasztorami wprowadzono też praktykę czytelnictwa oraz intensywną działalność oświatową (s. 96).

³ Por. B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014, s. 131-162.

Kolejne trzy rozdziały wprowadzają czytelnika w świat bibliotek zakonnych. Rozdział trzeci (*Księgozbiory klasztorne*) przedstawia analizę kultury książek w klasztorach prawosławnych i unickich. W prawosławnych wspólnotach aktywność czytelnicza nie była normowana przez ustawy klasztorne i bazowała na tradycji. W ciągu XVIII wieku w tychże wspólnotach zachodzą znaczące przemiany. Działalność oświatowa i kaznodziejska unickiego zakonu zakładała wykształcenie zakonników oraz prowadzenie szkół, stąd większego znaczenia nabywają biblioteki klasztorne, a gromadzenie ksiąg, korzystanie ze zbiorów i obowiązki bibliotekarzy regulowane są poprzez rozporządzenia hierarchów czy postanowienia kapituł zakonnych. Przedstawiono tu również organizację bibliotek (pomieszczenia, zakup książek), jak i zmiany zachodzące w tworzeniu katalogów. Podział tematyczny zbiorów istniał w niewielu klasztorach eparchii lwowskiej (wspólnoty lwowskie oraz Buczaczy)⁴, częściej stosowano klasyfikację publikacji ze względu na język (łacina, polski, ruski) czy format. Część wszystkich bibliotek klasztornych stanowiły rękopisy (około 10%), których odsetek małał w porównaniu do drukowanych książek w XVIII wieku. Wzrosła w tym okresie natomiast liczba pozycji łacińskich i polskich, nabywanych i drukowanych przez bazylianów. Trudniej przeanalizować natomiast kwoty przeznaczane przez poszczególne wspólnoty bazyliańskie na zakup książek, gdyż zachowało się niewiele informacji w dokumentacji samych klasztorów. Książnice klasztorne zasilają niewątpliwie dary zarówno osób duchownych, jak i świeckich (s. 146-152).

Rozdział czwarty (*Lectio orthodoxorum*) przedstawia praktyki czytelnicze klasztorów prawosławnych eparchii lwowskiej w XVII wieku. Autor zwraca uwagę na różnice w tym zakresie pomiędzy lwowskimi a kijowskimi ośrodkami prawosławnymi. Na omawianym obszarze brakowało centrów edukacyjnych, a klasztory były usytuowane w niewielkich miejscowościach lub na odludziu. Niewątpliwie zaważyła także większa popularność praktyk ascetycznych w życiu tychże wspólnot oraz tradycje przeniesione z góry Athos przez Hioba Kniahinickiego, twórcę Skitu Maniawskiego. Skit Maniawski stał się wzorem organizacji życia monastycznego dla innych klasztorów, stąd wyraźny wpływ „Południa”, czyli tradycji greckich i bałkańskich na terenie eparchii. Analizę ksiąg autor dokonał na podstawie zachowanych inwentarzy czterech klasztorów (Lwów, Krechów, Trembowla, Podhorce), wykazując komplet niezbędnych ksiąg liturgicznych oraz posiadaną w zbiorach hagiograficzną i ascetyczną literaturę.

W kolejnej części (*Lectio basilianorum*) dr Almes kontynuuje analizę praktyk czytelniczych tychże klasztorów już jako wspólnot katolickich, przedstawiając XVIII-wieczny „kanon” oraz popularne pozycje z zakresu Pisma Świętego, patrystyki, ascezy i kaznodziejstwa. Autor prezentuje również na wykresach zmianę upodobań czytelniczych zakonników w połowie XVIII wieku. Wiele miejsca poświęca też analizie księgozbiorów klasztornych w zależności od prowadzonych w nich studiów. Klasztor krechowiecki przykładowo, w którym odbywały się dwuletnie studia zakonne z retoryki, posiadał bogate zbiory literatury antycznej,

⁴ Podział tematyczny upowszechnił się w okresie późniejszym, por. I. Wodzianowska, *Stan bibliotek i zbiorów archiwalnych bazyliańskich klasztorów w świetle wizytacji (1799-1824)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 116 (2021) s. 469-475.

podręczników retoryki, poetyki oraz homiletyki. Autor zauważa, że obok zamiany ksiąg liturgicznych przez wydawnictwa bazyliańskie, wzrostu pozycji łacińskich i polskich, nadal pozostają popularne prace autorów ze środowiska kijowskiego, obecne sto lat wcześniej w tradycji czytelniczej klasztorów prawosławnych. Ta synteza, zdaniem dr. Almesa, obrazuje proces zachodzący na terenie całej metropolii kijowskiej, przetwarzania wzorców zachodnich do „własnego” kodu kulturowego.

Obszerny aneks (s. 275-522) stanowi właściwie osobny element publikacji, prezentując bazę źródłową rozważań w części pierwszej. W aneksach autor umieścił zestawienie liczby księgozbiorów klasztorów bazyliańskich w wiekach XVII-XVIII. W kilku tabelach znajdujemy informacje nie tylko o liczebności bibliotek, ale także proveniencji zbiorów (cerkiewne, klasztorne, prywatne), liczbie starodruków i rękopisów, formacie i języku wydania. Pomimo tytułu zapowiadającego ukazanie stanu zbiorów również w XVII wieku, zestawienia dotyczą lat 1705-1778. Należy więc zakładać, że najwcześniejsze katalogi z XVIII wieku rejestrują księgozbiór z poprzedniego stulecia. Aneks drugi prezentuje listę zakonników, których znaki własnościowe zostały odnalezione w polskich i ukraińskich bibliotekach oraz archiwach. Na wartość tego typu ustaleń, zwraca uwagę znana badaczka bibliotek zakonnych, prof. Maria Pidłypczak-Majerowicz, zdaniem której znaki własnościowe pozwalają na ustalenie różnorodnej działalności duchowieństwa, „indywidualne upodobania czytelnicze (...) sposób czytania i wykorzystywania treści książek w kazaniach, tekstach głoszonych i drukowanych. (...) także siłę oddziaływania książek na większość duchowieństwa oraz wartość treściową księgozbiorów, celowość bądź przypadkowość zgromadzonych dzieł”⁵. Cenne w tym zakresie jest odtworzenie na podstawie źródeł praktyk czytelniczych poszczególnych zakonników oraz ich zbiorów (w rozdziałach czwartym i piątym), zarówno reformatora życia zakonnego, wspomnianego już Hioba Kniahinickiego (s. 178-183), przełożonego o. Partenia Łomikowskiego (s. 184-191), jak i unickich mnichów – o. Jozafata Łozińskiego, przełożonego kilku klasztorów, Anastazego Piotrowskiego, protoihumena galicyjskiej prowincji i autora tekstów kazań oraz absolwenta Kolegium Greckiego Ignacego Filipowicza (s. 231-250).

Niezwykle cenny jest aneks trzeci, który zawiera 77 katalogów bibliotek klasztornych z XVII i XVIII wieku, zarówno prawosławnych, jak i katolickich (s. 297-522). Obejmują one 39 klasztorów (Bar, Buczacz, Czortków, Dobrzany, Gródek, Humieniec, Kamieniec Podolski, Kołomyja, Kosów, Krasnopuszcza, Krechów, Kryłos [wspólnoty św. Eliasza i Zaśnięcia], Litwinów, Lwów [wspólnoty św. Jana, św. Jura, św. Onufrego], Łuck, Łukwica, Piatniczany, Pitrycz, Podhorce, Podhorodyszczce, Pohonie, Rudniki, Satanów, Sokulec, Szarogród, Tłumaczyk, Trembowla, Uhorniki, Ułaskowce, Uniów, Wicyń, Zadarów, Zawałów, Zbaraż, Złoczów, Żółkiew). Są to katalogi biblioteczne oraz fragmenty protokołów wizytacyjnych czy inwentarzowych klasztorów, z zapisem listy ksiąg. Część zbiorów bazyliańskich bibliotek reprezentowana jest na przestrzeni wieków, jak Krechowa (inwentarze z połowy XVII wieku i lat 1739, 1748, 1755, 1766, 1777), lwowskich

⁵ M. Pidłypczak-Majerowicz, *Badania proveniencyjne w bibliotekach kościelnych*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 1 (2014) s. 8.

monasterów (wspólnoty św. Jura z lat 1708, 1748, 1754, 1765, 1773, św. Onufrego – z lat 1727, 1763, 1769, 1778), Podhorców (z lat 1699, 1705, 1714, 1731, 1751, 1764), Dobrzań (z lat 1720, 1740, 1748, 1774), Złoczowa (z lat 1737, 1767, 1773), Kryłosa (klasztor pw. Zaśnięcia NMP z lat 1740, 1763, 1774). Załączone katalogi pozwalają na analizę zarówno zawartości, jak i wzrostu liczebności czy prześledzenia pewnych tendencji w uzupełnianiu zbiorów bibliotecznych. Spisy księgozbiorów drukowane są z zachowaniem oryginalnej pisowni. Katalogi sporządzono w kilku językach: po łacinie, w języku polskim, ruskim i cerkiewnosłowiańskim. Zwraca uwagę przewaga publikacji w językach polskim i łacińskim w zbiorach XVIII-wiecznych w odróżnieniu od dominacji ksiąg ruskich i cerkiewnosłowiańskich sto lat wcześniej. Zakres językowy bibliotek zakonnych jest znacznie szerszy – obok wymienionych znajdują się tu pozycje w języku greckim, francuskim, niemieckim, włoskim czy serbskim.

Bibliografia (s. 529-564) zawiera ponad 500 pozycji obejmujących źródła drukowane oraz publikacje w kilku językach. Książka jest pięknie ilustrowana. Mapy, ryciny klasztorów, fragmenty spisów ksiąg czy katalogów z omawianego okresu, strony tytułowe wydań uzupełniają tekst.

Niewątpliwie monografia ukraińskiego historyka jest pozycją prezentującą nowe podejście w badaniu dziedzictwa kulturowego na rynku ukraińskim. Stawiane pytania o praktyki czytelnicze zakonów, „bazyliańskie Oświecenie”, wpływy łacińskie, bogata dokumentacja źródłowa rozproszonych księgozbiorów stanowi ciekawą lekturę zarówno dla historyków, jak i szerszego kręgu czytelników.

Słowa kluczowe: księgozbiór; biblioteka klasztorna; eparchia lwowska; bazylianie

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Almes Iwan, „*Lectio Orthodoxorum*”: *Knižkovì zibrannâ pravoslavnih monastiriv L'vivs'koï êparhii naprikinci XVI – u XVII stolitti*, „*Kiivs'ka akademiâ*”, vip. 14 (2017) s. 115-149.
- Almes Iwan, „*Ex libris Patrum Basilianorum*”: *z historii prywatnych księgozbiorów bazylianów prowincji ruskiej w drugiej połowie XVIII w.*, w: *Książka dawna i jej właściciele*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegły, t. 2, Wrocław 2017, s. 63-80.
- Almes Iwan, *Spisy ksiąg prywatnych bibliotek mnichów prawosławnych i bazylianów eparchii lwowskiej od końca XVII do XVIII w.*, w: *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegły, t. 1, Wrocław 2020, s. 165-182.
- Almes Iwan, *Biblioteka Zoločivs'kogo vasilians'kogo monastirâ naprikinci 60-h – počatku 70-h rr. XVIII st.: rekonstrukciâ knižkovogo repertuaru*, „*Rukopisna ta knižkova spadšina Ukraïni: arheografični doslidžennâ unikal'nih arhivnih ta bibliotecznych fondiv*”, vip. 21 (2017) s. 143-169.
- Lorens Beata, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014.

Pidłypczak-Majerowicz Maria, *Badania proveniencyjne w bibliotekach kościelnych*, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 1 (2014) s. 3-13.

Wodzianowska Irena, *Stan bibliotek i zbiorów archiwalnych bazylikańskich klasztorów w świetle wizytacji (1799-1824)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 116 (2021) s. 469-475.

Netografia

<http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/books/> (dostęp: 20.10.2023).

ALINA ZAVADZKA* – BIAŁYSTOK

[Recenzja]: Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, *Kražių skerdynės. 1893 m. lapkričio 10 d.*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2022, ss. 768, ISBN 978-609-8314-23-6

Książka *Kražių skerdynės. 1893 m. lapkričio 10 d.* (wydana przez Instytut Historii Litwy w Wilnie) jest pracą zbiorową przygotowaną przez dwóch autorów – Dangirasa Mačiulisa i Dariusza Staliūnasa. Skoncentrowali się oni na tragicznym wydarzeniu, które miało miejsce w 1893 roku w Krożach (lit. *Kražiai*), miejscowości na Litwie położonej w okręgu szawelskim. Skupili się na pokazaniu różnych, ale związanych ze sobą dwóch zjawisk: samym wydarzeniu (przyczynach, przebiegu, zetknięciu władzy carskiej z oporem wiernych w obronie wartości i swoich praw) oraz późniejszej interpretacji wydarzeń (kształtowaniu i pielęgnowaniu świadomości historycznej w pamięci narodowej oraz wykazaniu wydzźwięku, jaki miało to wydarzenie poza granicami kraju). Praca litewskich historyków podzielona jest na dwie części, na które składa się sześć obszernych rozdziałów wraz z podrozdziałami. Badania historyczne dotyczące carskiej polityki, rusyfikacji regionu, stosunków etnicznych, a także opis historyczny tragicznych wydarzeń w Krożach analizował D. Staliūnas, natomiast D. Mačiulis zajął się przede wszystkim problematyką kształtowania się w świadomości i pamięci ludzkiej obrazu wydarzeń krożańskich z 1893 roku. W Imperium Rosyjskim przeważnie posługiwano się datacją według kalendarza juliańskiego, stąd w tytule książki widnieje 10 listopada (według kalendarza gregoriańskiego kościół w Krożach zamknięto 22 listopada). Recenzowana publikacja liczy 768 stron, wzbogacona jest o liczne kopie fotografii, szkice i ilustracje. W końcowej części książki zamieszczono obszerną bibliografię oraz indeks osobowy.

W tym roku przypada 130. rocznica tragicznych zajść w Krożach. Dlatego warto przybliżyć w kilku zdaniach tę historię.

Wydarzenie z listopada 1893 roku znane jest jako „rzeź krożańska” czy „rzeź kroska” lub „pogrom krożański” (nie ma jednej ustalonej i powszechnie przyjętej

* Alina Zavadzka – dr historii, pracownik Archiwum Państwowego w Białymstoku
e-mail: aliunia@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0002-7915-8323>

formy przymiotnika pochodzącego od nazwy miasteczka). Po stłumieniu powstań w XIX wieku władze carskie prowadziły politykę rusyfikacji Litwy, zmniejszenia wpływów i znaczenia Kościoła katolickiego. Był to okres ograniczenia praw katolikom i wzmocnienia pozycji Cerkwi prawosławnej. Konflikt z władzą carską był związany z kościołem benedyktyńskim pw. Najświętszej Maryi Panny Niepokalanego Poczęcia w Krożach. Dokonano tu okrutnej zbrodni wobec ludności katolickiej, która broniła swojego kościoła przed zamknięciem. W grudniu 1891 roku został wydany nakaz carski, orzekający kasację klasztoru – siostry miały opuścić jego mury i przeprowadzić się do klasztoru w Kownie. Ludność katolicka przeciwstawiła się tej decyzji i czyniła starania o przekształcenie kościoła klasztornego w kościół parafialny, a kościoła parafialnego w kaplicę cmentarną. Parafianie oraz pełnomocnicy włościan złożyli stosowne prośby do urzędów administracyjnych. W oczekiwaniu na odpowiedź cara zaczęto pełnić dyżury. Ludzie z miasteczka i okolicznych wsi (szlachta, mieszczaństwo, włościanie) pilnowali kościoła, czuwając w nim. Dnia 10 czerwca (22 czerwca) 1893 roku car podjął decyzję o przekazaniu dóbr poklasztornych na rzecz skarbu państwa oraz na użytek duchowieństwa kowieńskiej prawosławnej cerkwi Zmartwychwstania. Gdy proboszcz i wikariusz zaczęli wynosić wyposażenie kościoła, mieszkańcy zgromadzeni przy kościele uniemożliwili prace. 9 listopada (21 listopada) do Kroż przybył gubernator kowieński, Mikołaj N. Klingenberg, w asyście kilkudziesięciu żandarmów i policji. Namawiał, aby ludzie dobrowolnie opuścili kościół. Już wcześniej gubernator wezwał na pomoc 3. Pułk Kozaków Dońskich, który miał stłumić broniących świątyni wiernych, gdyby zaistniała taka potrzeba. Dzień 10 listopada (22 listopada) 1893 roku zapisał się tragicznie w historii Litwy. Opór parafian ostatecznie został złamany. Kozacy przystąpili do ataku na obrońców kościoła. Rozpoczęły się rewizje, akty przemocy. Kres wyczynom gubernatora położył prokurator sądu, który przybył do miasteczka. Cała sprawa zakończona została procesem sądowym (w Wilnie) krożan, aresztowanych w trakcie walki o kościół.

Omawianą publikację rozpoczyna wstęp, w którym Autorzy odwołują się do wcześniejszych opracowań i stanu badań dotyczących tragicznego wydarzenia z 1893 roku w Krożach. Należy podkreślić dobrą orientację historyków w różnych źródłach. Zaznaczyli, iż pomimo już obszernej dotychczasowej historiografii, próbują w jeszcze szerszym kontekście, skupiając się na litewskiej i obcojęzycznej literaturze przedmiotu, pochodzącej z różnych zasobów (archiwalia, czasopisma, opracowania), odpowiedzieć na trudne nieraz postawione przez siebie pytania i zaprezentować swoje rozważania i osiągnięcia. Każdy rozdział zakończony jest krótkim streszczeniem, a całość pracy – podsumowaniem w postaci wniosków.

Pierwsza część pracy zatytułowana *Įvykis (Wydarzenie)* podzielona jest na cztery rozdziały. Pierwszy z nich nosi tytuł *Uždarymas (Zamknięcie)*. Poruszono w nim wiele wątków, a przede wszystkim działania władzy centralnej oraz lokalnej związane z zamknięciem klasztoru i kościoła Benedyktynek w Krożach. Te przemyślenia zawarte są w dziesięciu podrozdziałach. Początkowe podrozdziały są poświęcone analizie polityki wyznaniowej oraz narodowej Imperium Rosyjskiego, w kontekście ważnych centrów, jakimi były Petersburg, Wilno i Kowno. Druga połowa XIX wieku na Litwie to czas zakazu druku w języku litewskim.

Rusyfikacja dotknęła też kwestii religijnych: zwalczano katolicyzm i jednocześnie prowadzono działania wzmacniające pozycję prawosławia, czyli religii związanej z państwem. Ograniczono więc swobodę duszpasterską i rozpoczęto akcję zamykania klasztorów i świątyń. Środkowa część rozdziału traktuje o samej kwestii zamknięcia klasztoru i kościoła w Krożach. Znajdziemy tu obraz parafii w Krożach i jej wiernych, stanowisko władz lokalnych oraz generała-gubernatora i gubernatora w sprawie klasztoru. W następnych podrozdziałach możemy prześledzić wraz z autorami historię wydarzeń od momentu nakazu zamknięcia kościoła wraz z kasatą klasztoru Benedyktynów w roku 1891, poprzez zachowanie krożan i ich niegodzenie się z rozporządzeniem władz, opór trwający dwa lata i obronę świątyni, a także skutki sprzeciwienia się władzy. Historycy na podstawie wnikliwych badań analizują, czy tamtej nocy były ofiary śmiertelne, skłaniają się jednak ku temu, że osoby poszkodowane – wskutek odniesionych obrażeń – zmarły później. Niestety, jak zaznaczają sami autorzy, z braku źródeł, ostatecznie nie będziemy znali odpowiedzi na to pytanie.

Kolejny rozdział recenzowanej pracy *Pasipriešinimas (Opór)* poświęcony jest parafianom w Krożach i ich staraniom o zachowanie kościoła. W sześciu podrozdziałach autorzy omawiają również wcześniejsze przypadki i próby ratowania przed zamknięciem świątyń na Litwie i Królestwie Polskim, rolę duchowieństwa katolickiego oraz opór parafian przejawiający się w pisaniu petycji i prośb do władz, a także pilnowaniu kościoła i czuwaniu w nim. Równie interesujące są przemyślenia autorów na temat społeczności miasteczka Kroże. W tym fragmencie poruszają wątek wiernych zaangażowanych w walkę o kościół, będących zarówno narodowości litewskiej, jak i polskiej. „Rzeź krożańska” z 10 listopada 1893 roku przedstawiona została w oddzielnym podrozdziale. Historycy na początku zaznaczyli, że wydarzenie w Krożach opisano już w dziesiątkach, jeśli nie w setkach artykułów, protokołów, wspomnień czy świadectw. Można prześledzić krok po kroku incydent w Krożach. Dlatego autorzy odwołują się do źródeł i innych pozycji historiograficznych, porównując treść, która przez parafian była prezentowana inaczej niż przez przedstawicieli władzy. Szczególnie chodzi tu o moment, który nastąpił po złamaniu oporu obrońców. Historyków recenzowanej publikacji interesowało m.in. to, co skłoniło wiernych, aby stanąć do walki o kościół? Czy działali oni z pobudek religijnych (w obronie wiary i wartości chrześcijańskich) czy też patriotycznych?

W trzecim rozdziale, zatytułowanym *Teismas (Sąd)*, pokazany jest system wymiaru sprawiedliwości rządów carskich. Rozdział składa się z czterech podrozdziałów. Możemy poznać mechanizm działania Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Sprawiedliwości w Rosji carskiej. Po 10 listopada 1893 roku miał miejsce ciąg dalszy wydarzeń krożańskich, gdyż rozpoczęły się śledztwo i proces sądowy. Oskarżonymi byli obrońcy kościoła, którzy stawiali opór (usiłowano rozpoznać osoby, które brały udział w wydarzeniach tamtej nocy). Autorzy recenzowanej publikacji, opierając się na materiałach archiwalnych, szczegółowo omawiają organizację obrony krożan, miejsce procesu (odbył się on w Wilnie), a także jego przebieg.

Czwarty rozdział, zatytułowany *Grąžinimas (Zwrot/Przywrócenie)*, zawiera informacje o zwrocie świątyni po 14 latach (w 1908 roku). W centrum uwagi znajduje się opis działań urzędów wraz z ukazaniem zmian, które zaszły po rewolucji i ukazie tolerancyjnym z kwietnia 1905 roku, kiedy to car Rosji złagodził swoje stanowisko w kwestiach religijnych. Autorzy skupiają się na poszczególnych szczeblach władzy, a także postępowaniu urzędników, którzy w mniejszym lub większym stopniu działali na korzyść parafian starających się o zwrot świątyni (ostatecznie nie zamieniono kościoła na cerkiew). Jest to ostatni rozdział pierwszej części publikacji, złożony z trzech podrozdziałów, bogaty w szkice oraz fotografie.

Część druga recenzowanej pracy, zatytułowana *Vaizdinsys (Obraz/Wizerunek)*, składa się z dwóch rozdziałów (drugi we wstępie błędnie wspomniany jako rozdział II.6). Nie są one równomiernie rozbudowane. Pierwszy rozdział *Propaganda (Propaganda)* ma sześć podrozdziałów, a drugi *Atmintis (Pamięć)* dwadzieścia jeden. Rozbudowanie rozdziału drugiego można by wytłumaczyć kwestią poruszonych tu wielu wątków, dotyczących godnego upamiętnienia bohaterów „rzezi w Krożach”.

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Propaganda (Propaganda)*, jest mowa o wydawnictwach prasowych, które stanowiło podstawowe źródło informacji o wydarzeniach tamtej tragicznej nocy. Publikowane były one w językach litewskim i polskim poza granicami kraju. Zauważono więc, że pisma drukowane w tych językach miały oddźwięk w innych państwach Europy i w Stanach Zjednoczonych (uzupełnieniem recenzowanej książki jest aneks z wykazem publikowanych w końcu 1893 roku i w pierwszej połowie 1894 roku gazet i czasopism zagranicznych, które opisywały czy wspominały o wydarzeniu w Krożach). Autorzy zwracają uwagę na to, że pojęcie „propaganda” niekoniecznie musi mieć wydźwięk negatywny. Dzięki niej, w słusznym celu, można wpłynąć na odbiorców, rozgłaszając swoje poglądy i przemyślenia. Autorom zależy nie tylko na pokazaniu, czy faktycznie informacje w prasie i innych publikacjach na temat „rzezi krożańskiej” miały wpływ na powstanie ruchów narodowo-wyzwoleńczych, które tworzyły się na przełomie XIX i XX wieku, ale przede wszystkim, w jaki sposób i w jakim celu były one przekazywane, kto był ich popularyzatorem i odbiorcą, jaki miały oddźwięk wśród ludności litewskiej i polskiej, poza granicami kraju, a także wśród władzy rządowej.

Najbardziej rozbudowany rozdział tej publikacji nosi tytuł *Atmintis (Pamięć)*. Mówi on o długotrwałym procesie budowania pamięci o „rzezi krożańskiej” w kulturze Litwinów i Polaków na przestrzeni XX i XXI wieku. Początkowe podrozdziały omawiają termin pamięci zbiorowej, opartej na świadomości i wspólnej przeszłości (tożsamość religijna, narodowa, etniczna). Autorzy poruszają problem relacji duchowieństwa ze społecznością lokalną oraz historii obrony kościoła w Krożach. Zauważają też, że wydarzenia te wpłynęły na społeczność polską przynajmniej w pierwszej połowie XX wieku i opisują konkretne przykłady narracji wydarzeń w Krożach. W kolejnych podrozdziałach znajdziemy m.in. informacje o ożywieniu zainteresowania wydarzeniami w Krożach tamtej nocy wśród tutejszej społeczności (zbieranie pamiątek i wspomnień, organizacja muzeum, które niestety spaliło się w czasach II wojny światowej); opis obchodów rocznicowych „rzezi krożańskiej” w latach 1923, 1933, 1993; obraz „rzezi krożańskiej” w okresie sowieckim, kiedy to była ona przedstawiana jako epizod walki z caratem, z pominięciem aspektu

wiary i swobody religijnej; powstanie miejsc pamięci po odrodzeniu państwowości litewskiej. Świadek o odwadze oraz obronie wartości religijnych i patriotycznych Krożan żyje do dziś i funkcjonuje w pamięci kulturowej mieszkańców Litwy.

Recenzowana książka jest przygotowana w staranny sposób. Dodatkową wartością tej pracy jest bogaty materiał ilustracyjny (liczne reprodukcje fotograficzne). Publikacja ma piękną szatę graficzną, jest w twardej oprawie, a na okładce widnieją obrazy związane z wydarzeniami w Krożach. Na pierwszej stronie okładki znajduje się ilustracja G. Bogdanovičiusa pt. *Krože. Kościół benedyktyński* z 1930 roku, natomiast na ostatniej – fotokopie z fragmentami obcojęzycznych gazet, w których poruszano tematy „rzezi krożańskiej” oraz pytania zadane przez autorów, na które odpowiedzi znajdują się w treści recenzowanej publikacji.

Podsumowując, książka bez wątpienia ma dużą wartość naukową. Lektura może nie należy do najłatwiejszych, ale skłania do refleksji. Nie poprzestano na prostych odpowiedziach, lecz dążono do zgłębienia ich źródeł. Szukano odpowiedzi na pytania nie tylko, jak doszło do tego wydarzenia, ale też – dlaczego tak się stało, dlaczego tak, a nie inaczej zachowali się bohaterowie tej książki. „Rzeź krożańska” stała się jednym z symboli walki narodu o wolność. Odbiła się ona szerokim echem w innych państwach Europy i została potępiona jako nadużycie organów administracji, a Krože stały się znaczącym miejscem na Żmudzi.

Słowa kluczowe: „rzeź krożańska”; „rzeź kroska”; pogrom wiernych w Krożach; klasztor benedyktyński w Krożach; polityka rządów carskich na Litwie; Kościół katolicki na Litwie w końcu XIX wieku

KS. WALDEMAR WITOLD ŻUREK SDB* – LUBLIN

[Recenzja]: *Historia – Tożsamość – Kultura. 100-lecie salezjańskiej Parafii Świętego Józefa w Przemyślu*, red. Jerzy Gocko SDB, Marta Trojanowska, Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, ISBN 978-83-61451-29-7, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, ISBN 987-83-6684-35-5, Przemyśl 2023, ss. 278

Książka jest pokłosiem konferencji naukowej z okazji 100-lecia duszpasterstwa salezjanów w parafii św. Józefa w Przemyślu na Zasaniu pt. *Historia – Tożsamość – Kultura. 100-lecie Salezjańskiej Parafii Świętego Józefa w Przemyślu*. Konferencja odbyła się w dniach 3 i 4 czerwca 2023 roku w Przemyślu. Na całość składają się: *Słowo wstępne* redaktorów – ks. Jerzego Gocko i Marii Trojanowskiej oraz 11 referatów poświęconych parafii i świątyni salezjańskiej w Przemyślu, które ze względu na tematykę zostały podzielone na dwie części: pierwszą zatytułowaną *Śladami przeszłości...* i drugą – *Salezjańska tożsamość – kultura – sztuka*.

Salezjanie pod koniec zaborów mieli możliwość zakładania placówek i podejmowania w nich pracy na terenie zaboru austriackiego – w Galicji, toteż tam powstały pierwsze ich domy zakonne i parafie, m.in. w 1907 roku w Przemyślu w dzielnicy Zasanie. W owym czasie nie była to część miasta objęta wystarczającą opieką duszpasterską. Ówczesny bp Józef Sebastian Pelczar szukał sposobów, aby tym brakom zaradzić. Dzisiaj święty pasterz, był szczególnie zatroskany o życie religijne diecezjan, co w szczególny sposób było konieczne w miastach, gdzie wyraźniej wyróżniały się dzielnice bardziej zurbanizowane od przedmieść i siedlisk biedoty, do której duszpasterz diecezjalny niekiedy z trudem docierał. Salezjanie, działając nowymi metodami wychowawczymi, zwłaszcza w odniesieniu do uboższej młodzieży, znani byli z troski o dzieci i młodzież, przy czym wychowawcza metoda ks. Jana Bosko polegała, jak można by powiedzieć, na wyjściu w teren i wyszukiwaniu środowisk najbardziej zaniedbanych pod względem religijnym. Szło to w parze z tworzeniem szkolnictwa, które kształcąc w różnego rodzaju zawodach rzemieślniczych, dawało nie tylko strawę duchową, ale także szansę na

* Ks. Waldemar Witold Żurek – dr hab., prof. KUL, dyrektor Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: waldemar.zurek@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-5602-5077>

unormowanie życia osobistego i rodzinnego. Wymienione okoliczności i potrzeby środowiska lokalnego zdecydowały, że ordynariusz przemyski zaprosił salezjanów do stolicy swojej diecezji.

Wystąpienia sesyjne rozpoczął metropolita przemyski obrządku łacińskiego ks. abp Adam Szal, który zaprezentował referat pt. *Święty Biskup Józef Sebastian Pelczar a przemyscy salezjanie*. Przypomniwał ważne fakty z życiorysu biskupa. Omawiając jego posługę pasterską, przedstawił jego troskę o życie religijno-moralne w diecezji, o kształcenie duchowieństwa i uznanie roli zakonów w posłudze pastoralnej wiernych. Święty bp Pelczar wybrał salezjanów, zakupił dla nich posiadłość i dokonał fundacji nowej placówki. Bardzo wspierał budowę nowego zakładu dla dzieci i młodzieży. Popierał budowę kościoła, który poświęcił, a w 1923 roku i erygował nową parafię św. Józefa. Sprawozdania z przeprowadzanych wizytacji bardzo pozytywnie oceniały pracę salezjanów.

Kolejny referent Maciej Dolecki, pracownik Archiwum Państwowego w Przemyśle, ukazał *Sytuację społeczno-gospodarczą miasta Przemyśla w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku i na początku XX wieku*. Autor uznał, że ten okres był czasem dynamicznego rozwoju miasta pod względem demograficznym, przestrzennym, budowlanym, infrastrukturalnym. Sprzyjała temu magistrała kolejowa Galicji, powstanie urzędów cywilnych, wojskowych i kościelnych, rozwój szkół i miejsc pracy, budowa fortów. Zaprezentowane przez autora tabele ukazują wzrost liczby ludności w latach 1890-1910. W tamtych latach rozwijało się najbardziej rzemiosło i handel. W tym okresie liczba budynków wzrosła w Przemyśle z 1541 do 2447, a na Zasaniu z 512 do 1032. Powstawały także klasztory i domy zakonne (np. siostry karmelitanki, synagoga na Zasaniu), budowano wodociągi i fabryki. Działyły różne organizacje rzemieślnicze skupiające członków w swoich cechach. Opracowanie to uzupełnia 6 cennych fotografii, np. zabytkowy dworzec kolejowy czy most na Sanie z 1895 roku. Powyższe rozdziały zajmują się osobą bp. Pelczara i ukazują obraz ówczesnego Przemyśla, zatem stanowią jakby płaszczyznę, na której inicjatywa salezjańska na Zasaniu miała się rozwijać.

Ksiądz Marcin Kapłon z Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyśle opracował *Rozwój struktur duszpasterskich na terenie miasta Przemyśla w latach 1900-1939 i na początku XX wieku*. Przypomniwał, że o biskupstwie przemyskim jest już mowa w 1375 roku, za papieża Grzegorza XI. W tabelach ukazał liczbę wiernych należących do parafii obrządku łacińskiego i odległość od kościoła parafialnego. Podkreślił także, że powstawały nowe kościoły (na Błoniu, na Zasaniu), o co dbał bp Pelczar.

Ksiądz Jan Pietrzykowski, historyk salezjański z UKSW w Warszawie opisał *Początki działalności salezjanów w Przemyśle*. W swoim wystąpieniu podkreślił, że po konkordacie podpisanym przez cesarza Franciszka Józefa I ze Stolicą Apostolską w 1855 roku powstały dogodne warunki do rozwoju zakonów. Po założeniu pierwszego domu salezjanów na ziemiach polskich – w Oświęcimiu (1898), bp Sebastian Pelczar zaprosił ich w 1907 roku do podjęcia pracy w Przemyśle. Zgodnie ze swoim charyzmatem młodzieżowym, salezjanie w skromnych warunkach zorganizowali oratorium młodzieżowe i posługiwali duszpastersko. W 1916 roku zapoczątkowali prowadzenie szkoły organistowskiej wraz z internatem, a ta pla-

cówka dydaktyczna o profilu muzycznym była przez dziesiątki lat ewenementem w skali światowej. Równocześnie ze szkołą salezjanie od początku swej obecności w mieście prowadzili pracę duszpasterską. Następnie zbudowali kościół i powstała parafia pw. św. Józefa.

Zakończeniem części pierwszej dzieła jest obszerne kilkudziesięciu stronicowe studium ks. Stanisława Zimniaka, salezjanina z Salezjańskiego Instytutu w Rzymie, który dokonał przeglądu na temat: *Archiwalia przemyskie w Salezjańskim Archiwum Centralnym w Rzymie*. Wstępnie przypomniał, że najpierw były rękopisy, potem pisano na maszynie, a obecnie używane są nowe formy komunikacji pisemnej. Ważność zachowanej dokumentacji archiwalnej świadczy o tym, że nie jest ona imponująca. Stan ilościowy wskazuje na 50 archiwaliów w dobrym stanie i 11 kopii, które dotyczą domu zakonnego, szkoły i kościoła. Zakres czasowy dokumentacji obejmuje lata od 1907 do 1963 roku. Charakter pism jest zróżnicowany: dokumenty prawne, listy, pisma okazyjne. Są one zapisane w języku łacińskim (6) i włoskim (52). Tematyka tych dokumentów dotyczy: prawnych spraw placówki salezjańskiej, parafii, relacji dotyczących likwidacji szkoły organistowskiej w 1963 roku oraz kroniki (np. Domu Opieki św. Józefa, prowadzonego przez salezjanów). Listę archiwaliów przemyskich uzupełniają kopie autentycznych dokumentów. W archiwum generalnym w Rzymie są także nieliczne zdjęcia. Na koniec należy ocenić i stwierdzić, że jest to właściwie bardzo szczegółowa i dobrze udokumentowana oraz zilustrowana monografia podjętej tematyki.

Na tle sformułowanej w części pierwszej historii obecności salezjanów w Przemyśle, część druga prezentowanej książki poświęcona jest zagadnieniom kulturalnym, czyli szeroko rozumianej sztuce. W tej części prezentacji poważne miejsce zajmuje budownictwo sakralne, sprawy muzyczne oraz artystyczne, wyposażenie kościoła i konserwatorstwo.

Tomasz Ślusarczyk z Akademii Muzycznej w Krakowie przypomniał, kim byli *Salezjanie muzyki w Przemyśle (do 1975 roku)*. Twierdził, że przez cztery dekady istniała owocna symbioza parafii św. Józefa w Przemyśle z Salezjańską Szkołą Organistowską. Autor wyróżnił ks. Antoniego Chlondowskiego – nazywając go „fenomenem salezjańskiej placówki w Przemyśle” – który uważał za św. Janem Bosko, że „Muzyka jest najskuteczniejszym sposobem dyscyplinującym, wywierającym dobry wpływ na moralność i świętość” (s. 139). Przedstawił jego warsztat kompozytorski. Kolejny – ks. Augustyn Piechura pozostawił po sobie ponad 1500 utworów muzycznych, z których część zaginęła. Wreszcie – ks. Antoni Śródka, kształcony z inspiracji ks. A. Chlondowskiego w Regensburgu, późniejszy kierownik Szkoły Organistowskiej w Przemyśle. On zakupił dla parafii przemyskiej cenne organy (38 głosowe) firmy Otto Rieger. Opracowanie T. Ślusarczyka kończy lista 17 wykładowców Szkoły Organistowskiej w latach 1916-1963 (s. 147) oraz 3 zdjęcia.

Kolejny referent Daniel Prajzner z Akademii Muzycznej w Krakowie opracował temat: *Salezjańskie dziedzictwo muzyczne w Przemyśle: przeszłość i teraźniejszość*. Autor stwierdził, że na przestrzeni 100 lat, muzyczna twórczość i działalność salezjanów najbardziej uwidoczniła się podczas funkcjonowania Szkoły Organistowskiej. W tych latach ukształtowała się największa twórczość muzyczna, organizowane

były liczne koncerty i prowadzona była działalność dydaktyczno-wychowawcza w tej placówce salezjańskiej. Autor przedstawił instrumenty muzyczne, które z bogatej kolekcji szkoły przemyskiej zachowały się do dziś: dwoje organów, dwa fortepiany, pianino, dwie fisharmonie, skrzypce. Większość z instrumentów będących na wyposażeniu Szkoły Organistowskiej zostało skonfiskowanych przez komunistów w 1963 roku na skutek brutalnego zamknięcia i likwidacji prywatnej placówki dydaktycznej (s. 155). Poziom muzyczny w Przemyśle podtrzymywali dobrzy organiści (A. Wandzik, J. Piecuch) i zainspirowani muzyką kapłani.

Maria Trojanowska z Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej opracowała temat: *Architekt Mario Ceradini (1864-1941) i jego prace dla parafii salezjańskiej w Przemyśle do wybuchu I wojny światowej. Wstęp do badań*. Autorka wspomina o niewystarczającej ilości źródeł do pełnego opracowania tematu. Opisując działalność projektanta Ceradiniego poza granicami Italii na przełomie XIX i XX wieku, oparła się na monografii historyka architektury i profesora Uniwersytetu w Genui Marca Spessa (publikacja została wydana w Genui w 2021 roku) oraz na dostępnych archiwaliach i zdjęciach dotyczących prac w kościele św. Józefa u salezjanów na Zasaniu. Architekt Ceradini zmieniał plany dotyczące np. wieży, zakrystii i prezbiterium. Do projektów kościoła miał także dołączony zakład dla młodzieży i kaplicę. Cztery wersje planów fasady świątyni nie zyskały poparcia społeczeństwa, stąd przyjęto projekt autorstwa Stanisława Majerskiego z Przemyśla. Opracowanie uzupełnia korespondencja pomiędzy Ceradinim a ks. Walentym Kozakiem oraz piękne szkice i zdjęcia budowy kościoła.

Katarzyna Winiarska z Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej przedstawiła opracowanie: *Marian Stroński i jego prace dla kościoła salezjanów w Przemyśle*. Artysta (1892-1977) związał się z Przemyślem. Studiował w Krakowie i w Wiedniu. Był twórcą obrazów, rysunków, grafik i fotografii. W latach 1926-1927 tworzył polichromie w kościele św. Józefa według projektu Ceradiniego. Namalował dwa obrazy do ołtarza głównego – *Święta Rodzina* i *Śmierć Świętego Józefa*. Publikację K. Winarskiej uzupełniają kolorowe zdjęcia zamieszczone w książce.

Dorota Zahel, także z Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, interesująco opisała *Wyroby z metalu (złotnictwo i brązownictwo) na wyposażeniu kościoła pw. św. Józefa w Przemyśle. Wybrane przykłady*. Najstarsze z przedstawionych eksponatów pochodzą z przełomu XIX i XX wieku, a najmłodsze z około połowy XX wieku. Są to przykładowo: kielich ze srebrną czarą łączący elementy francuskie i austriackie, patena z austriackimi cechami państwowymi, kielich z pateną ofiarowany ks. Józefowi Hołyńskiemu w 1944 roku, dwie piękne monstrancje, lichtarze, krzyż z pracowni brązownika przemyskiego Władysława Stupnickiego. Opracowanie uzupełniają zdjęcia omawianych eksponatów.

Bożena Boba-Dyga z Ary Forun Kraków omówiła: *Odkrycie, konserwacja i rekonstrukcja zabytkowej polichromii Mario Ceradiniego i Mariana Strońskiego w kościele salezjanów pw. św. Józefa w Przemyśle*. Przypomniała, że polichromia z lat 20. XX wieku w ramach odnowienia kościoła i zmianie jego wystroju malarzkiego, zgodnie z ówczesnymi trendami w sztuce, została zamalowana w latach 60. XX wieku, pod kierunkiem Stanisława Jakubczyka, absolwenta krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. W 2006 roku odkryto oryginalne fragmenty. Mimo po-

siadania starych czarno-białych zdjęć dokumentacji dawnych malowideł, zdołano odtworzyć i odmalować scenę *Zesłania Ducha Świętego* i *Chrzest w Jordanie*. Efekty rekonstrukcji tych malowideł widać na załączonych zdjęciach.

Książkę kończą *Noty o autorach* oraz program konferencji na 100-lecie parafii salezjańskiej w Przemyślu.

Przedstawiona edycja nie ma charakteru klasycznej monografii parafii, na co wskazuje jej struktura i układ treści. Jest zbiorem samodzielnych monografii będących owocem szerzej zakrojonych studiów ich autorów. To sprawia, że całość odznacza się dojrzałością badawczą, bardzo wartościową dokumentacją, która w niektórych pracach przerasta ich treść zasadniczą. W tej cennej pod każdym względem publikacji chyba najbardziej na zastanowienie zasługuje sam tytuł. Jego elementy są wprawdzie dostrzegalne we wszystkich przyczynkach książki, ale wydaje się, że korzystniej byłoby na pierwszym miejscu dać podtytuł, a obecny tytuł jako dopowiedzenie. Dla czytelników i sięgających po tę pozycję specjalistów pomocne byłyby indeksy nazw geograficznych i osób, które ułatwiłyby korzystanie z tej książki do opracowań naukowych i cytowania. Istotnym byłby sporządzony spis zamieszczonych w publikacji fotografii i dokumentów archiwalnych, opatrzonych bieżącą numeracją całości.

Szczegółowa weryfikacja ustaleń zawartych w książce wymagałaby opinii specjalistów z każdej poruszonych tam dziedzin, ale staranna dokumentacja prac i jasny wykład sprawiają wrażenie solidnego studium. Jej wartość wzmacniają załączone kopie dokumentów oraz zdjęcia. Szkoda, że nie dołączono płytki DVD, gdyż całość wystąpień była filmowana, a wówczas pozycja książkowa nabrałaby pełnego splendoru. Jednak także w obecnej formie jest godna czytania i oglądania. W związku z tym warta jest szerszego kolportażu, gdyż daje obszerniejszy wgląd w dzieje Przemyśla i misję salezjańską, aniżeli wymagałyby tego same *ecclesiastica*.

Słowa kluczowe: parafia św. Józefa w Przemyślu; Przemyśl; salezianie; św. Józef Sebastian Pelczar; św. Jan Bosko

ARTUR HAMRYSZCZAK* – LUBLIN

S. MARIA LAURENCJA JĘDRZEJCZAK ZN (1933-2023)

Maria Jędrzejczak urodziła się 24 stycznia 1933 roku w Górkach, w powiecie gostynińskim. Pochodziła z wielodzietnej rodziny chłopskiej. Jej rodzicami byli Tadeusz i Marianna z Bojakowskich, którzy prowadzili gospodarstwo rolne. Z czasem cała rodzina przeprowadziła się do Białotarska. W czasie II wojny światowej, w lipcu 1940 roku, Niemcy wysiedlili rodzinę do Generalnego Gubernatorstwa do wsi Lipiny Dolne k. Biłgoraja. W miejscowości tej Marianna rozpoczęła swoją edukację, uczęszczając do szkoły podstawowej. W marcu 1945 roku rodzina powróciła do Białotarska, gdzie w 1947 roku Marianna ukończyła szkołę podstawową. Dalszą naukę kontynuowała dopiero od 1950 roku po kilkuletniej przerwie. Rozpoczęła wówczas edukację w ósmej klasie Liceum Ogólnokształcącego dla Pracujących we Włocławku, które ukończyła uzyskując świadectwo dojrzałości 23 czerwca 1954 roku.

Źródło: Archiwum Zgromadzenia
Sióstr Wspólnej Pracy od
Niepokalanej Maryi we Włocławku

W dniu 28 stycznia 1956 roku wstąpiła do Zgromadzenia Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi we Włocławku. Na jej decyzję o podjęciu życia zakonnego na pewno wpłynęły rodzona siostra Zofia (s. Sabina) i ciocia Helena (siostra mamy) – s. Hilaria Bojakowska. W zakonie przyjęła imię Laurencja. W dniu 16 lipca 1957 roku złożyła pierwszą profesję zakonną, a śluby wieczyste w dniu 2 lipca 1962 roku. W roku szkolnym 1957/1958 podjęła, po miesięcznym kursie katechetycznym, naukę religii w Szkole Podstawowej nr 2 w Łowiczu, na

* Artur Hamryszczak – dr historii, adiunkt, Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: artur.hamryszczak@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-2578-9971>

terenie parafii pw. Świętego Ducha. Jednak przed rozpoczęciem roku szkolnego 1958/1959 została zwolniona z pracy, z powodu likwidacji nauki religii przez władze państwowe. W związku z zaistniałą sytuacją władze zakonne skierowały w październiku 1958 roku s. Laurencję do Lublina na roczny kurs społeczno-prawny oraz studia w Instytucie Wyższej Kultury Religijnej przy KUL-u, który ukończyła w 1960 roku z wynikiem bardzo dobrym.

W tym samym roku została zatrudniona od 15 marca przez ks. prof. Stanisława Librowskiego w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. W celu nabycia specjalistycznego wykształcenia niezbędnego do pracy w archiwum, s. Laurencja uczestniczyła w kursach archiwalnych (1961, 1967, 1972) organizowanych przez Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w Lublinie (dalej: OABMK)¹. Od 1961 roku na podstawie umowy zlecenia pracowała w redakcji OABMK jako korektor artykułów, które miały ukazać się na łamach czasopisma². Pomagała również w dystrybucji półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, którego ks. S. Librowski był redaktorem naczelnym. Do jej obowiązków należało: pakowanie nowych tomów czasopisma i nadawanie przesyłek na pocztę oraz prowadzenie kartoteki prenumeratorów.

Siostra M.L. Jędrzejczak nie ograniczała się tylko do wykonywania zadań administracyjnych, ale realizowała również prace dokumentacyjno-naukowe, które publikowała w „Archiwach, Bibliotekach i Muzeach Kościelnych”. Były to opracowania dotyczące półrocznika³, diecezjalnego archiwum włocławskiego⁴ czy też bibliografii⁵. Istotne znaczenie dla archiwistyki zakonnej ma przygotowany przez nią pod kierunkiem ks. prof. S. Librowskiego plan akt w Archiwum Generalnym Zgromadzenia Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi we Włocławku⁶, stanowiący do dzisiaj wzór organizacyjny archiwum żeńskich zgromadzeń zakonnych.

W dniu 1 sierpnia 1973 roku s. M.L. Jędrzejczak rozpoczęła pracę w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy KUL-u w Lublinie na stanowisku

¹ M.L. Jędrzejczak, *Sprawozdanie z seminarium archiwistyki kościelnej, poświęconego aktualnym potrzebom archiwów zakonów i zgromadzeń żeńskich w Polsce, przeprowadzonego na KUL w Lublinie w dniach 27-29 VI 1972*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 28 (1974) s. 333-338.

² Pierwszym numerem półrocznika opracowanym przez s. M.L. Jędrzejczak był tom trzeci (1961).

³ M.L. Jędrzejczak, *Bibliografia zawartości pierwszych dziesięciu tomów czasopisma „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 10 (1965) s. 294-307; *taż*, *Wykaz instytucji naukowych, które weszły w posiadanie dzieła ks. prof. dra hab. Stanisława Librowskiego pt. Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski.: znajdujących się w księgozbiornie podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 29 (1974) s. 301-303.

⁴ *Taż*, *Z Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Pierwsza sesja naukowa poświęcona opracowaniu dziejów diecezji włocławskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 16 (1968) s. 282-284.

⁵ *Taż*, *Bibliografia prac drukowanych ks. Pawła Antoniego Czaplewskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 9 (1964) s. 84-92.

⁶ S. Librowski, M.L. Jędrzejczak, *Plan akt Archiwum Generalnego Zgromadzenia Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi we Włocławku: Pod kierunkiem ks. prof. Stanisława Librowskiego opracowała s. Maria Laurencja Jędrzejczak*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 37 (1978) s. 7-16.

sekretarza i administratora czasopisma „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”. Jednak już od 1 września 1973 roku została przekwalifikowana na stanowisko referenta.

Podczas pracy w OABMK s. M.L. Jędrzejczak odbyła latach 1975-1978 eksternistyczne studia magisterskie z teologii na KUL-u. Tytuł zawodowy magistra teologii uzyskała 17 maja 1978 roku na podstawie egzaminu i przedstawionej pracy dyplomowej *Medaliki Matki Boskiej Częstochowskiej (ze zbioru ks. S. Librowskiego)*, napisanej pod kierunkiem ks. prof. S. Librowskiego⁷. Dysertacja otrzymała ocenę bardzo dobrą oraz nagrodę Rady Wydziału Teologicznego KUL. W związku z uzyskanym magisterium s. M.L. Jędrzejczak została awansowana od 1 czerwca 1978 roku na stanowisko redaktora.

W dniu 12 czerwca 1980 roku s. M.L. Jędrzejczak otrzymała stopień licencjata historii Kościoła, po zdanych egzaminach i uznaniu przez władze wydziałowe pracy magisterskiej za spełniającą wymogi dysertacji licencjackiej. Po studiach doktoranckich w Instytucie Historii Kościoła KUL w dniu 11 czerwca 1982 roku po publicznej obronie pracy doktorskiej *Zgromadzenie Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi w latach wojny 1939-1945*⁸ uzyskała stopień naukowy doktora historii Kościoła. Promotorem dysertacji był ks. prof. Stanisław Librowski, a recenzentami bp prof. dr hab. Wincenty Urban i ks. doc. dr hab. Marek Zahajkiewicz. W tym samym roku s. M.L. Jędrzejczak została przyjęta do Towarzystwa Naukowego KUL jako członek-współpracownik.

Od dnia 1 października 1986 roku s. M.L. Jędrzejczak została przekwalifikowana na stanowisko asystenta naukowego, na którym pracowała aż do przejścia na emeryturę w dniu 1 lutego 1993 roku.

Na łamach półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” s. M.L. Jędrzejczak kontynuowała publikację kolejnych artykułów z historii swojego zgromadzenia zakonnego, opracowując życiorysy jego założycieli – Franciszki Rakowskiej⁹ i bp. Wojciecha Owczarka¹⁰. Przygotowała również kalendarium działalności bp. W. Owczarka w diecezji włocławskiej na podstawie akt parafialnych, który pozostał jednak w rękopisie. Jako jeden z najlepszych znawców życia i działalności

⁷ Praca ukazała się drukiem na łamach „Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych”. Zob. M.L. Jędrzejczak, *Medaliki Matki Boskiej Częstochowskiej: (ze zbioru ks. S. Librowskiego)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 36 (1978) s. 267-348.

⁸ Na łamach „Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych” ukazała się drukiem zarówno prezentacja pracy doktorskiej przedstawiona przez s. M.L. Jędrzejczak w dniu 11 czerwca 1982 roku przed obroną doktoratu, jak i dysertacja. Zob. M.L. Jędrzejczak, *Prezentacja pracy doktorskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 43 (1981) s. 241-245; też, *Zgromadzenie Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi w latach wojny 1939-1945*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 44 (1982) s. 85-340.

⁹ M.L. Jędrzejczak, *Orle gniazdo. Franciszka Rakowska założycielka Stowarzyszenia Wspólnej Pracy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 49 (1984) s. 261-352.

¹⁰ Taż, *Wojciech Stanisław Owczarek biskup tyt. askaloński, sufr. włocławski, założyciel Zgrom. Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi: w pięćdziesiątą rocznicę zgonu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 54 (1987) s. 153-297.

wspomnianego hierarchy, została we wrześniu 1988 roku wicepostulatorem jego procesu beatyfikacyjnego.

Oprócz wspomnianych publikacji, s. M.L. Jędrzejczak opracowała hasła do *Słownika biograficznego zmarłych sióstr w latach 1922-2002* oraz drobne teksty naukowe i popularnonaukowe wydawane w czasopismach, m.in. „Via Consecrata”, „Ład Boży” i w biuletynie Zgromadzenia „W Służbie Maryi”.

W 1991 roku ukończyła Studium Pedagogiczne KUL. W lipcu 1991 roku na Kapitulie Generalnej wybrano ją wikarią generalną na 6-letnią kadencję (do 1997 roku).

Dnia 18 września 1992 roku na mocy dekretu ordynariusza włocławskiego bp. Bronisława Dembowskiego została członkiem Diecezjalnej Komisji Synodalnej II Polskiego Synodu Plenarnego.

Po przejściu na emeryturę w dniu 1 lutego 1993 roku i powrocie do macierzystego domu zgromadzenia we Włocławku s. M.L. Jędrzejczak podjęła się organizacji i uporządkowania archiwum zgromadzenia we Włocławku. Pracowała w nim prawie do końca swojego życia, przysposabiając do pracy w archiwum swoją następczynię s. Bernadetę Zabierek. Publikowała również drobne prace w czasopismach katolickich i biuletynie zakonnych. W związku z zamknięciem procesu beatyfikacyjnego na szczeblu diecezjalnym bp. W. Owczarka w 1995 roku s. M.L. Jędrzejczak przygotowała monografię Sługi Bożego bp. W. Owczarka dla Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych.

Siostra M.L. Jędrzejczak zmarła 18 czerwca 2023 roku, w 90. roku życia i 67. życia zakonnego. Uroczystości żałobne odbyły się w środę 21 czerwca 2023 roku. Po Mszy św. o godz. 11.00 w kaplicy domu generalnego, nastąpiło złożenie ciała zmarłej w kwaterze sióstr na cmentarzu przy ul. Chopina we Włocławku.

Słowa kluczowe: s. Maria Laurencja Jędrzejczak; ks. Stanisław Librowski; Siostry Wspólnej Pracy; Włocławek; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Archiwum Uniwersyteckie KUL

sygn. T 25380, Akta osobowe Jędrzejczak Maria Laurencja s.

sygn. A-2044, Jędrzejczak Maria (pracownik).

Błaszczuk Agata m., *Śp. siostra Laurencja Jędrzejczak (1933-2023)*, <https://siostrywspolnejpracy.pl/o-nas/odeszly-do-pana/sp-siostra-laurencja-jedrzejczak-1933-2023> (dostęp: 10.10.2023).

Dębowska Maria, *Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 1956-2006*, Lublin 2006.

Hamryszczak Artur, *Półrocznik „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”. Przeszłość-teraźniejszość-przyszłość*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 100 (2013) s. 5-16.

Jędrzejczak Laurencja, *O księdzu profesorze Stanisławie Librowskim*, w: *Ksiądz Stanisław Librowski archiwista, historyk Kościoła i dydaktyk*, red. W. Żurek, D. Kiper, Lublin 2015, s. 65-67.

ARTUR HAMRYSZCZAK* – LUBLIN

S. MAŁGORZATA KRUPECKA USJK (1962-2023)

Małgorzata Barbara Krupecka urodziła się 3 listopada 1962 roku w Bogdańcu koło Gorzowa Wielkopolskiego, w rodzinie robotniczej. Jej rodzicami byli Władysław i Helena z domu Dyczek.

W latach 1969-1977 uczęszczała do Szkoły Podstawowej nr 4 w Gorzowie Wielkopolskim. Po jej ukończeniu w latach 1977-1981 kontynuowała edukację w II Liceum Ogólnokształcącym im. Marii Skłodowskiej-Curie w Gorzowie Wielkopolskim, gdzie uczęszczała do klasy o profilu biologiczno-chemicznym. W trakcie nauki licealnej brała udział w konkursach przedmiotowych. W III klasie uczestniczyła w olimpiadzie z języka francuskiego, a w IV klasie zdobyła II miejsce w olimpiadzie z literatury i języka polskiego.

Źródło: urszulanki.pl

Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości w 1981 roku M. Krupecka rozpoczęła studia polonistyczne w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W czasie nauki angażowała się w działalność studenckiego koła naukowego polonistów, gdzie pełniła funkcję m.in. sekretarza.

W dniu 28 czerwca 1986 roku uzyskała z wynikiem bardzo dobrym dyplom magistra filologii polskiej ze specjalizacją nauczycielską. Pracę magisterską *Dobroć jako siła w poezji Mickiewicza* napisała pod kierunkiem doc. dr hab. Danuty Paluchowskiej. Dysertacja uzyskała ocenę bardzo dobrą, a komisja egzaminacyjna rekomendowała ją do druku i zgłosiła do Nagrody Rektora.

Tego samego dnia M. Krupecka złożyła podanie o przyjęcie na studia doktorskie z literatury nowożytnej, prowadzone przez doc. Mariana Maciejewskiego przy współpracy z doc. Danutą Paluchowską. Stosowną opinię do Rady Wydziału

* Artur Hamryszczak – dr historii, adiunkt, Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: artur.hamryszczak@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-2578-9971>

Nauk Humanistycznych wystosowała również promotorka pracy D. Paluchowska. Ja można przeczytać:

W osobie p. Małgorzaty Krupeckiej zyskały połączenie wyraźne zdolności naukowe, talent pisarski, zalety moralne – pracowitość, odpowiedzialność, samodzielność. W ciągu trzech lat współpracy (...) mogłam obserwować stały rozwój tych wyposażań. Studia doktoranckie temu rozwojowi pięknie zapowiadającej się polonistki (...) oby dopomogły¹.

Po przyjęciu na studia doktoranckie M. Krupecka poprosiła o udzielenie urlopu dziekańskiego w terminie od 1 września 1986 roku do 1 października 1987 roku w celu realizacji kwerend naukowych poza Polską i lepszego opanowania języka niemieckiego. Wydaje się jednak, że nie kontynuowała studiów doktorskich, a na pewno nie wyjechała na kwerendy zagraniczne, gdyż po uzyskaniu magisterium podjęła pracę w roku szkolnym 1986/1987 jako katechetka w parafii Świętego Krzyża w Gorzowie Wielkopolskim.

W 1987 roku wstąpiła do Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego (urszulanek szarych) w Pniewach i przyjęła imię zakonne Maria Małgorzata od Matki Bożej Rokitniańskiej Cierpliwie Słuchającej. Po złożeniu ślubów zakonnych przez rok była nauczycielką języka polskiego w miejscowej szkole. Po zakończeniu pracy pedagogicznej władze zakonne zleciły jej pomoc w przygotowaniu do druku tekstów bł. Urszuli Ledóchowskiej oraz w propagowaniu kultu założycielki zgromadzenia. Ponieważ s. M. Krupecka posiadała bardzo dobrą znajomość języka francuskiego, została wydelegowana przez władze zakonne w 1994 roku do klasztoru w Taizé, aby współpracując z braćmi wspólnoty ekumenicznej, pomagać im w organizacji spotkań dla młodzieży i opiekować się dziewczętami przybywającymi na spotkania. Od 1998 roku s. M. Krupecka pełniła funkcję przełożonej urszulanek w Taizé.

Po powrocie do Polski w 2001 roku s. M. Krupecka zamieszkała w warszawskim klasztorze przy ul. Wiślniej. Została zaangażowana przez władze zakonne do prac przygotowujących kanonizację bł. Urszuli Ledóchowskiej, a następnie w działalność Centrum Duchowości Świętej. Prowadziła wówczas studia nad duchowością i charyzmatem zgromadzenia oraz jego założycielki św. Urszuli Ledóchowskiej. Została również mianowana rzecznikiem prasowym urszulanek.

Swoje obowiązki zakonne s. M. Krupecka łączyła z pracą naukową. W 2001 roku rozpoczęła współpracę z prof. Janem Żarynem, pod którego kierunkiem przygotowywała rozprawę *Władze komunistyczne wobec zakonów żeńskich w Polsce na przykładzie Urszulanek Serca Jezusa Konającego w latach 1945-1989*. Dysertację złożyła władzom Instytutu Historii UKSW kilka tygodni przed śmiercią.

Od 2001 roku brała także udział w pracach międzyzakonnej grupy historyczek, działającej przy Konferencji Wyższych Przełożonych Żeńskich Zgromadzeń Zakonnych w Polsce, afiliowanej do Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL.

¹ AKUL, sygn. H 285889, Akta osobowe Małgorzata Barbara Krupecka; Pismo doc. dr hab. Danuty Paluchowskiej do Rady Wydziału Nauk Humanistycznych z dnia 28 czerwca 1986 roku.

Od 2007 roku nawiązała współpracę z poznańskim Oddziałem Instytutu Pamięci Narodowej, biorąc udział w konferencjach – „Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce 1945-1989” oraz „Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych na Środkowym Nadodrzu” i publikując swoje artykuły w kolejnych tomach zbiorowych opracowań pokonferencyjnych.

Była autorką licznych opracowań na temat św. Urszuli Ledóchowskiej, założycielki zgromadzenia, w tym nie tylko edycji źródłowej jej pism, ale również duchowości i charyzmatu zakonu. Publikowała również artykuły z historii zgromadzenia i Kościoła w Polsce po II wojnie światowej w różnych w czasopismach naukowych. Była także autorką haseł biograficznych do kolejnych tomów *Słownika biograficznego polskiego katolicyzmu społecznego*, wydawanego przez Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej im. R. Dmowskiego i I.J. Paderewskiego czy *Wielkiej księgi patriotów polskich* wydawnictwa Biały Kruk. Należy wymienić też opracowanie tomu piątego (1958 rok) *Pro memoria* prymasa Stefana kardynała Wyszyńskiego. Współpracowała również z kilkoma czasopismami, publikując na łamach: „Przewodnika Katolickiego”, „W Sieci Historii”, „Biuletynie IPN” czy w „Biuletynie ŚZZAK”. Była członkiem redakcji „Biuletynu IPN” i „Biuletynu ŚZZAK”, a także współautorką scenariusza filmu *Nic większego jak świętość*.

W 2021 roku s. M. Krupecka została przyjęta do Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych, aktywnie uczestnicząc w jego pracach. W następnym roku władze zakonne skierowały ją do domu macierzystego w Pniewach, gdzie rozpoczęła pracę w Archiwum Głównym Zgromadzenia, porządkując i opracowując dokumentację zakonną.

Profesor Jan Żaryn, scharakteryzował s. M. Krupecką następująco:

Ten dorobek na miarę profesora świadczy o Jej niezwyklej pracowitości, rozległych horyzontach i talentach, ale przede wszystkim o zaangażowaniu na rzecz pamięci o świętej założycielce Zgromadzenia Urszulanek oraz na rzecz środowiska historycznego, w tym moich uczniów – dziś doktorantów i doktorów. Jestem wdzięczny Panu Bogu za Jej życie, za obecność wśród nas – także w mojej rodzinie, za dobro wszelkie, które dzięki Niej powstawało w kręgu moich uczniów. Trudno przyjąć do wiadomości, że nagle wszystko się skończyło².

Siostra M. Krupecka zmarła 14 czerwca 2023 roku w Warszawie, w 61. roku życia i 36. życia zakonnego. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w Domu Macierzystym Urszulanek w Pniewach 20 czerwca 2023 roku, gdzie po Mszy św. ciało zmarłej spoczęło na cmentarzu klasztornym.

Słowa kluczowe: Małgorzata Krupecka; urszulanki szare; św. Urszula Ledóchowska; Pniewy; polonistyka KUL

² <https://polskieradio24.pl/130/8645/artykul/3195515,postac-urszulanki-s-malgorzaty-krupeckiej> (dostęp: 10.10.2023).

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Archiwum Uniwersyteckie KUL (AKUL)

sygn. H 285889, Akta osobowe Małgorzata Barbara Krupecka.

<http://wirtualnepniewy.pl/wiadomoci/zyli-wsrod-nas-s-malgorzata-krupecka/> (dostęp: 10.10.2023).

<https://biuletyn-ak.pl/zmarla-s-malgorzata-krupecka-usjk/> (dostęp: 10.10.2023).

<https://polskieradio24.pl/130/8645/artykul/3195515,postac-urszulanki-s-malgorzaty-krupeckiej> (dostęp: 10.10.2023).

<https://zakony-zenskie.pl/odeszla-do-pana-s-malgorzata-krupecka-urszulanka-sjk/> (dostęp: 10.10.2023).

KS. ANDRZEJ KWAŚNIEWSKI* – LUBLIN

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ ARCHIWUM DIECEZJALNEGO IM. BŁ. WINCENTEGO KADŁUBKA W KIELCACH ZA ROK 2022

Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach zostało założone w dniu liturgicznego wspomnienia bł. Wincentego Kadłubka – 9 października 2012 roku. Począwszy od 2015 roku wydawane są coroczne sprawozdania z jego działalności w czasopiśmie ogólnopolskim „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” oraz w kieleckim czasopiśmie „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”. Poprzez regularne publikowanie sprawozdań systematycznie zbierano przy tej okazji literaturę na temat działalności stowarzyszenia¹. Aktualne sprawozdanie dotyczy roku 2022 i oparte jest na literaturze, źródłach kancelarii towarzystwa i informacjach dostępnych w internecie².

* Ks. Andrzej Kwaśniewski – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt, Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, Wydział Nauk Humanistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, prezes Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach

e-mail: andrzej.kwasniewski@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0001-7174-2122>

¹ Najnowsze opublikowane sprawozdania: A. Kwaśniewski, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2021*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 119 (2022) s. 583-588; L. Frączek, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2021*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, 11 (2022) s. 269-273.

² Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach (dalej: TPADWKK), Dokumentacja kancelaryjna; tamże, [Protokoły.] Wideokonferencje od numeru I do XIX odbyte w 2022 r., oprac. Marian Obara, ss. 379; <https://www.facebook.com/towarzystwoprzyjaciolarchiwumdiecezjalnego> (dostęp: 15.10.2023);

<https://www.facebook.com/groups/1655306088077804> (dostęp: 15.10.2023);

<https://www.facebook.com/oratoriumswietychdiecezjikielckiej> (dostęp: 15.10.2023);

<https://www.facebook.com/groups/194700014201450> (dostęp: 15.10.2023).

Od 2013 roku towarzystwo prowadzi program naukowy „Rola Kościoła jako wychowawcy i stróża kultury narodowej”. Przedmiotem tych badań są kościelne dobra kultury, a w praktyce – archiwalia i zbiory bibliotek kościelnych. Działania w ramach programu polegają na prezentowaniu przez pracowników naukowych własnych badań w formie referatów w Kurii Diecezjalnej w Kielcach przy ul. Jana Pawła II nr 3. Wystąpienia są zapowiadane poprzez ogłoszenie w postaci cyfrowego plakatu upowszechnianego na Facebooku. Wydrukowany plakat jest również kolportowany w 30 egzemplarzach na terenie miasta Kielce.

W dniu 10 maja 2022 roku o godz. 16.00 przedstawiony został referat dr. Piotra Kardysia pt. *Organizacja i działalność oficjaluatu okręgowego w Kurzelowie w okresie staropolskim*³. Spotkanie towarzystwa poprowadził dr Jan Główka. Partnerami merytorycznymi programu było Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Wyższe Seminarium Duchowne w Kielcach i Wydawnictwo Jedność. Patronat medialny należał do gazety „Niedziela Kielecka” i Tygodnik eM oraz do Radia eM Kielce. Akta Oficjaluatu Kurzelowskiego należą do najcenniejszych staropolskich zespołów w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach. Doktor P. Kardys zajmuje się tym zespołem od dłuższego czasu i jest pierwszym badaczem podejmującym pracę jego całościowego rozpoznania. Przebadane akta pozwoliły mu na ukazanie zawartości, określenie przedmiotu, którym zajmowali się poszczególni oficjale, a w rezultacie opracowanie zamierzonego tematu⁴.

W dniu 11 października 2022 roku o godz. 16.00 przedstawiony został referat prof. dr. hab. Adama Massalskiego (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Kielcach) pt. *Kościół i duchowieństwo jako przedmiot wystąpień na konferencjach sprawozdawczo-wyborczych KW PZPR Województwa Kieleckiego w latach 1949-1971*. Spotkanie towarzystwa poprowadziła dyrektor Archiwum Państwowego w Kielcach Wiesława Rutkowska. Autor na podstawie prowadzonych badań w dokumentacji partyjnej wyselekcjonował kwestie dotyczące Kościoła. Tematyka grupowała się wokół dwóch zagadnień – opóźnianie przez duchownych procesu zakładania spółdzielni produkcyjnych oraz zmniejszanie rangi obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego poprzez organizowanie obchodów Milenium. Rzadko w dyskusji partyjnej pojawiały się aktualne tematy związane z bp. Czesławem Kaczmarkiem oraz prymasem Stefanem Wyszyńskim. Przeprowadzona kwerenda ujawniła słabe wykształcenie osób kierowniczych partii oraz niski poziom dyskusji. Szczególnie rażący jest język używany przez debatujących i utrwalony przez protokolantów. Cenna tematyka prezentowana przez prof. dr. hab. A. Massalskiego wpisuje się w kategorię programu – dzieje diecezji kieleckiej. Współorganizatorem spotkania był Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Partnerami merytorycznymi programu było Archiwum Diecezjalne w Kielcach i Wyższe Seminarium Duchowne

³ <https://www.facebook.com/events/3257307311209750/?ref=newsfeed> (dostęp: 15.10.2023).

⁴ <https://www.facebook.com/events/s/organizacja-i-dzia%C5%82alnosc-ofic/3257307311209750> (dostęp: 15.10.2023); <https://www.facebook.com/groups/1219636988052478/permalink/5825878950761569> (dostęp: 15.10.2023).

w Kielcach. Patronat medialny należał do gazety „Niedziela Kielecka” i Tygodnik eM oraz do Radia eM Kiece⁵.

W ciągu 2022 roku odbyło się 19 wideokonferencji, w tym dwie połączone z wyjazdami. W dniach 14-16 stycznia 2022 roku członkowie towarzystwa przebywali w Ciekotach w Ośrodku Pracy Twórczej KREATE, gdzie odbyło się m.in. walne zgromadzenie oraz prezentacja osiągnięć doktoratu W. Rutkowskiej. W czasie tego wyjazdu odwiedzone zostały kościoły w Bodzentynie, Tarczku, Daleszycach i Cisowie. Ponadto odbyło się zwiedzanie ruin zamku biskupiego w Bodzentynie. W dniach 9-10 grudnia 2022 roku miał miejsce objazd naukowy po ziemi miechowskiej, w trakcie którego członkowie towarzystwa zwiedzili bazylikę Grobu Bożego w Miechowie, Muzeum Ziemi Miechowskiej, kościoły w Uniejowie, Żarnowcu (rodzinna parafia bł. Maksymiliana Binkiewicza), Łanach Wielkich (romański) oraz Rokitnie. Wieczorem dnia 9 grudnia, po kolacji w hotelu Planeta w Charsznicy, poszczególni uczestnicy czytali kazania prymasa kard. S. Wyszyńskiego wygłoszone w czasie koronacji obrazów maryjnych w diecezji kieleckiej – Piekoszów, Dąbrowa Górnicza, Wiślica i Smardzowice. Sebastian Filus omówił swoją pracę magisterską na temat dziejów miejscowości Zagorzyce k. Miechowa. Pobyty w kościołach były dobrą okazją do odmówienia litanii do bł. Wincentego Kadłubka w intencji obecnych oraz za zmarłych członków towarzystwa. Wyjazdy były ściśle związane z telekonferencjami, na których przygotowywano program od strony merytorycznej i organizacyjnej. Szczególny ich walor stanowi aspekt ćwiczeniowy. Osoby przygotowujące wybrane treści przedstawiają je zwykle na telekonferencjach. Część zagadnień podejmowanych na wyjazdach prezentowana była w oryginalnej scenerii i funkcji zwiedzania.

Obszerną tematykę 19 wideokonferencji da się stypologizować poprzez podział na grupy tematyczne. Najwyrazistszą była problematyka hagiograficzna, która dotyczyła świętych związanych z terenem diecezji kieleckiej – Sługa Boży Jan Cieplak, Sługa Boży Rafała z Proszowic, Sługa Boży Świętosław Milczący, bł. ks. Maksymiliana Binkiewicza, bł. bp Jerzy Matulewicz, św. Kinga, bł. Salomea, bł. Bronisława, św. Jacek. Wspomnienia o nich były przygotowywane na podstawie literatury przedmiotu. Szczególne miejsce poświęcono bł. Stefanowi Wyszyńskiemu oraz św. Janowi Pawłowi II. Z literatury oraz z dostępnych źródeł prasowych i internetowych starano się udokumentować miejsca i formy pobytu tych patronów na terenie diecezji kieleckiej. Grupa referatów dotyczyła biskupów krakowskich i kieleckich – bp Bodzanta, bp Andrzej Załuski i bp Szczepan Sobalkowski. Z tematyki maryjnej zrealizowano zagadnienia kultu cudownych obrazów w Daleszycach, Stradowie i Zielenicach. Odrębny charakter miał cykl omówień literatury na temat typu Hodegetrii krakowskiej oraz występowania w Polsce typu ikonograficznego

⁵ A. Dziarmaga, *Jak PZPR debatowała o lokalnym Kościele*, „Niedziela”, 64 (2022) nr 44, (wkładka kielecka), s. VII; też, *Kielce: prof. dr hab. Adam Massalski – o Kościele jako przedmiocie wystąpień na konferencjach PZPR w latach 1949-1971*, <https://www.ekai.pl/kielce-prof-dr-hab-adam-massalski-o-kosciele-jako-przedmiocie-wystapien-na-konferencjach-pzpr-w-latach-1949-1971-d624803/> (dostęp: 11.10.2022); <https://m.facebook.com/events/505447304330158> (dostęp: 15.10.2023); <https://facebook.com/events/s/koscio%C5%82-i-duchowienstwo-jako-p/505447304330158/> (dostęp: 15.10.2023).

Matki Bożej Śnieżnej (Sancta Maria Maior – Salus Populi Romani). Grupę referatów tworzyła tematyka związana ze znanymi postaciami historycznymi – bohater z czasów wojennych napoleońskich Kajetan Wojciechowski, rodzina Rostworowskich (w tym prof. Emanuel Rostworowski), prof. Władysław Konopczyński, ks. Walerian Meysztowicz (twórca czasopisma „Antemurale”), Tadeusz Czacki (założyciel Liceum Krzemienieckiego). Podobny charakter miał referat o przyjaźni Stefana Żeromskiego z ks. Franciszkiem Zientarą (budowniczy kościoła w Zawierciu). Omówienie postaci księcia Leszka Czarnego miało na celu wyłowienie szczególnie związków z terenami Kielecczyny oraz cennych ideowo aspektów kultu św. Stanisława.

Dopełnieniem były tematy o: jędrzejowskim obwodzie Armii Krajowej, dziejach parafii w Nowym Korczynie, bitwie miechowskiej (17 lutego 1863 roku), sakramentariach i relikwiarzach. Aktualne problemy związane z wojną na Ukrainie stały się przyczyną swobodnych wypowiedzi, które ułożyły się w cykl nazwany roboczo „podróże na Kresy”. Z problematyką wojny na Ukrainie wiązały się ćwiczenia polegające na omówieniu tekstu kazań Stanisława ze Skarbimierza na temat wojny sprawiedliwej. Na forum towarzystwa była omawiana ostatnia książka ks. prof. Daniela Olszewskiego – *Kultura i życie religijne społeczeństwa polskiego w XIX wieku*. Członkowie towarzystwa brali udział w kulcie religijnym w sanktuarium Matki Bożej Łaskawej w Szczaworyżu.

Z misją towarzystwa związane są najnowsze artykuły dotyczące kościelnych dóbr kultury oraz dziejów kościelnych odnoszących się do terenów obecnej diecezji kieleckiej. Doktor hab. Maria Dębowska (emerytowany pracownik Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych KUL oraz członek Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach) wydała kolejny tom kroniki norbertanek imbramowickich⁶. Doktor P. Kardyś opublikował artykuł na temat inkunabułów medycznych przechowywanych w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach⁷. Ponadto recenzję na temat *Antyfonarza kieleckiego*⁸. Ksiądz dr Andrzej Kwaśniewski wydał artykuł popularyzujący badania naukowe na temat Polaków pomagających Żydom w czasie II wojny światowej⁹. Opracowana została również publikacja ukazująca wartość dorobku naukowego ks. Józefa Zdanowskiego¹⁰. Profesor Waldemar Kowalski wydał tekst na temat war-

⁶ *Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1703-1741*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2022.

⁷ P. Kardyś, *Inkunabuły „medyczne” z Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach*, ABMK, 118 (2022) s. 141-170.

⁸ Tenże, [Recenzja]: *Antiphonarium Kielcense. Antyfonarz kolegiaty kieleckiej (ok. 1372 r.)*. Wydanie fototypiczne z komentarzem, red. Krzysztof Bracha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2020, ss. 744, ISBN 978-83-7133-780-2 UJK, 978-83-8144-387-6 Jedność, ABMK, 119 (2022) s. 541-548.

⁹ A. Kwaśniewski, *Ratowanie Żydów w czasie II wojny światowej, ankieta diecezji kieleckiej*, „Echo Dnia”, 24.02.2022, [dodatek:] „Nasza Historia. Świętokrzyskie”, s. 7. Por. tenże, *Polacy ratujący Żydów na terenie diecezji kieleckiej w latach 1939-1945. Nieznane przypadki heroizmu chrześcijańskiego*, w: *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939-1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016, s. 135-155.

¹⁰ Tenże, *Dorobek historiograficzny księdza Józefa Zdanowskiego*, w: *Patrimonium Ecclesiae Christi tradere. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Kopcowi z okazji 75-lecia*

tościowego źródła dotyczącego parafii Raclawice¹¹. Drugą pracę W. Kowalskiego stanowi cenne studium oparte o najstarszą księgę metrykanłą parafii kieleckiej¹². Profesor Małgorzata Karkocha opublikowała edycję źródłową zawierającą spis plebanów nawarzańskich¹³.

Słowa kluczowe: Archiwum Diecezjalne w Kielcach; kościelne dobra kultury; oficjalat kurzelowski; program naukowy „Rola Kościoła jako wychowawcy i stróża kultury narodowej”; Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych KUL

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach (TPADWKK)
Dokumentacja kancelaryjna.
[Protokoły.] Wideokonferencje od numeru I do XIX odbyte w 2022 r., oprac. M. Obara, ss. 379.

Źródła drukowane

Dziarmaga Agnieszka, *Jak PZPR debatowała o lokalnym Kościele*, „Niedziela”, 64 (2022) nr 44, (włładka kielecka), s. VII.
Kronika klasztoru norbertanek w Imbramowicach 1703-1741, oprac. M. Dębowska, Kraków 2022.

Opracowania

Frączek Lech, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2021*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, 11 (2022) s. 269-273.
Kardyś Piotr, [Recenzja:] *Antiphonarium Kielcense. Antyfonarz kolegiaty kieleckiej (ok. 1372 r.)*. Wydanie fototypiczne z komentarzem, red. Krzysztof Bracha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2020, ss. 744, ISBN 978-83-7133-780-2 UJK, 978-83-8144-387-6 Jedność, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 541-548.

urodzin, 50-lecia prezbiteratu, 30-lecia sakry biskupiej i 40-lecia pracy naukowej, t. 2, red. P. Górecki, J. Pyka, Opole 2022, s. 895-908.

¹¹ W. Kowalski, *Podkrakowska plebania schyłku XVII stulecia w świetle rozliczeń po śmierci jej gospodarza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 70 (2022) nr 4, s. 465-485.

¹² Tenże, *Trydenckie wyzwania a duszpasterstwo w kieleckiej parafii kolegiackiej drugiej połowy XVI wieku*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. P. Łozowski, R. Poniat, Białystok 2022, s. 616-626.

¹³ M. Karkocha, *Rządcy parafii Nawarzyce w XVI-XIX stuleciu*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 20 (2022) s. 281-315.

- Kardyś Piotr, *Inkunabuły „medyczne” z Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 118 (2022) s. 141-170.
- Karkocha Małgorzata, *Rządcy parafii Nawarzyce w XVI–XIX stuleciu*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 20 (2022) s. 281-315.
- Kowalski Waldemar, *Podkrakowska plebania schyłku XVII stulecia w świetle rozliczeń po śmierci jej gospodarza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 70 (2022) nr 4, s. 465-485.
- Kowalski Waldemar, *Trydenckie wyzwania a duszpasterstwo w kieleckiej parafii kolegiackiej drugiej połowy XVI wieku*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. P. Łozowski, R. Ponią, Białystok 2022, s. 616-626.
- Kwaśniewski Andrzej, *Dorobek historiograficzny księdza Józefa Zdanowskiego*, w: *Patrimonium Ecclesiae Christi tradere. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Kopcowi z okazji 75-lecia urodzin, 50-lecia prezbiteratu, 30-lecia sakry biskupiej i 40-lecia pracy naukowej*, t. 2, red. P. Górecki, J. Pyka, Opole 2022, s. 895-908.
- Kwaśniewski Andrzej, *Polacy ratujący Żydów na terenie diecezji kieleckiej w latach 1939-1945. Nieznane przypadki heroizmu chrześcijańskiego*, w: *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939-1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016, s. 135-155.
- Kwaśniewski Andrzej, *Ratowanie Żydów w czasie II wojny światowej, ankieta diecezji kieleckiej*, „Echo Dnia”, 24.02.2022, [dodatek:] „Nasza Historia. Świętokrzyskie”, s. 7.
- Kwaśniewski Andrzej, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2021*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 583-588.

Netografia

- Dziarmaga Agnieszka, *Kielce: prof. dr hab. Adam Massalski – o Kościele jako przedmiocie wystąpień na konferencjach PZPR w latach 1949-1971*, <https://www.ekai.pl/kielce-prof-dr-hab-adam-massalski-o-kosciele-jako-przedmiocie-wystapien-na-konferencjach-pzpr-w-latach-1949-1971-d624803/> (dostęp: 11.10.2022).
- <https://facebook.com/events/s/koscio%C5%82-i-duchowienstwo-jako-p/505447304330158/> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/events/306145083723848/> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/events/3257307311209750/?ref=newsfeed> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/events/s/organizacja-i-dzia%C5%82alnosc-ofic/3257307311209750> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/groups/1219636988052478/permalink/5825878950761569> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/groups/1655306088077804> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/groups/194700014201450> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/oratoriumswietychdiecezjikielckiej> (dostęp: 15.10.2023).
- <https://www.facebook.com/towarzystwoprzyjaciolarchiwumdiecezjalnego> (dostęp: 15.10.2023).

KS. MICHAŁ SOŁOMIENIUK* – GNIEZNO

SESJA NAUKOWA I WALNE ZGROMADZENIE STOWARZYSZENIA ARCHIWISTÓW KOŚCIELNYCH W GNIEŹNIE (19 CZERWCA 2023 ROKU)

W poniedziałek, 19 czerwca 2023 roku, w auli Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej odbyła się sesja naukowa i walne zgromadzenie Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych. Sesja nosiła tytuł *Archiwalia kościelne poza archiwami kościelnymi i archiwalia niekościelne w archiwach kościelnych*. Z archiwistami spotkał się bp Radosław Orchowicz, biskup pomocniczy archidiecezji gnieźnieńskiej, zaś w całodziennym zjeździe uczestniczył także bp Adrian Put, biskup pomocniczy diecezji zielonogórsko-gorzowskiej i delegat Episkopatu Polski ds. SAK. Przed sesją archiwisci pod przewodnictwem bp. Adriana Puta modlili się na Mszy św. w kaplicy Centrum Edukacyjno-Formacyjnego za dusze zmarłych niedawno członków stowarzyszenia (śp. o. prof. Rolanda Prejsa OFMCap i s. Małgorzaty Krupeckiej SJK). W zjeździe wzięło udział ponad dwadzieścia osób.

Wystąpienia naukowe zostały poprzedzone prezentacją mającego ukazać się niedługo *Katalogu dobrych praktyk dla archiwistów kościelnych*. To praktyczne opracowanie jest owocem kilkuletniej pracy grupy roboczej ds. archiwów kościelnych, działającej przy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Wydruk publikacji został sfinansowany przez jedną z ogólnopolskich firm, zajmujących się skanowaniem, która to zaprezentowała swoją ofertę zgromadzonym archiwistom.

Pierwsza część sesji naukowej poświęcona była archiwaliom kościelnym poza archiwami kościelnymi. Wystąpili w niej dr hab. Wojciech Kucharski i mgr Dariusz Misiejuk (Ośrodek Pamięć i Przyszłość we Wrocławiu) z prelekcją pt. *Archiwum historyczne Polskiego Papieskiego Instytutu Kościelnego w Rzymie – znaczenie dla badań nad historią Kościoła w Polsce*. Przedłożenie to wywołało żywą dyskusję na temat losów kościelnych archiwaliów polskich w Wiecznym Mieście. Kolejny prelegent, ks. dr hab. Sławomir Bylina (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana

* Ks. Michał Sołomieniuk – dr nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, dyplomowany paleograf i archiwista, dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie

e-mail: m.solomieniuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3702-8096>

Pawła II), podjął temat *Archiwalia o tematyce kościelnej w zasobach Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*. Zasoby tego archiwum zawierają zespoły dotyczące Duszpasterstwa Katolickiego w Wojsku Polskim w latach 1919-1983. Zdaniem ks. S. Byliny do najważniejszych dokumentów z okresu międzywojennego należy zaliczyć akta: Polowej Kurii Biskupiej z lat 1919-1932, dowództwa okręgów korpusów oraz Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych. Dla przykładu w korespondencji pomiędzy Ministerstwami a Kurią Biskupią znajdujemy liczne zarządzenia w sprawach religijnych, zestawienia, schematy organizacyjne, wykazy kapelanów, jak również sprawozdania z działalności kapelanów różnych wyznań. Niewiele jest natomiast dokumentów z lat 1943-1945. Kolejne akta datowane są na lata 1946-1960 oraz 1981-1983, czyli okres funkcjonowania Generalnego Dziekanatu Wojska Polskiego.

W drugiej części sesji pn. *Archiwalia niekościelne w archiwach kościelnych* uczestnicy wysłuchali trzech przedłożeń. Prezes Zarządu SAK, ks. dr hab. Robert Kufel (Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze), omówił *Archiwum Kresowe przy Archiwum Diecezjalnym w Zielonej Górze. Stan zasobu na rok 2023*. To jedyne w swoim rodzaju archiwum powstało dzięki darom rodzin kresowych, przesiedlonych po wojnie na teren dzisiejszej diecezji zielonogórsko-gorzowskiej. Na dary te składają się różnego rodzaju pamiątki (dokumenty i nie tylko), zabrane przez nich z ziemi, z której ich wygnano. Po pewnym czasie rozpoczęto również zbieranie do Archiwum Kresowego dokumentacji, pozostawionej w 1945 roku przez uciekających Niemców. Wśród ostatnio przekazanych eksponatów – pamiątek „z duszą” znajduje się odnaleziony 17 listopada 2021 roku w czasie porządkowania poddasza kościoła w Pyrzanach, namalowany ok. 1910 roku, obraz *Chusta św. Weroniki* Mariana Słoneckiego – późniejszego ucznia Jacka Malczewskiego i Stanisława Batowskiego, wykładowcy Akademii Sztuk Pięknych (ASP) w Wilnie, powstańca warszawskiego i profesora ASP w Krakowie. Obraz został przywieziony do Pyrzan przez przesiedleńców w 1945 roku z dawnej parafii Zazule-Kozaki koło Złoczowa. Na uwagę zasługuje też kolekcja szklanych negatywów przedstawiających mieszkańców przedmieść Złoczowa. Ponadto w zbiorze Archiwum Kresowego znajdują się szaty, księgi i naczynia liturgiczne oraz pamiątki rodzinne (fotografie, listy, dokumenty). Przy archiwum powstał księgozbiór, w którym gromadzi się publikacje o tematyce kresowej. Kolejnym prelegentem był ks. dr Jarosław Wąsowicz (Archiwum Salezjańskie Inspektorii Pilskiej), który omówił dokumentację NSZZ „Solidarność” regionu Województwo Pilskie w zbiorach Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej. Początek temu zbiorowi dały akta związkowe regionu pilskiego, uratowane przed Służbą Bezpieczeństwa na początku stanu wojennego w 1981 roku. Związkowcy zwozili je potajemnie do salezjanów, ponieważ ks. Stanisław Styryna SDB był niezawodnym doradcą „Solidarności” i odważnym patriotą. Ksiądz J. Wąsowicz rozważa oddanie tego zespołu odpowiednim związkowym służbom archiwalnym. Ostatnim prelegentem był ks. dr Michał Sołomieniuk (Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie), który mówił na temat zespołu Akta Miasta Gniezna w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. W zespole tym są archiwalia okupacyjnego magistratu niemieckiego, ale także pruska dokumentacja miejska z końca XVIII wieku czy też akta z okresu międzywojennego. *Ad vocem* wystąpił

na końcu dr Marek Szczepaniak, kierownik Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddział w Gnieźnie.

Po wspólnym obiedzie odbyło się walne zgromadzenie Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych pod przewodnictwem prezesa Zarządu, ks. Roberta Kufla. Wygłoszone wystąpienia zostaną opublikowane w roczniku naukowym tegoż stowarzyszenia pt. „Archiva Ecclesiastica”.

Słowa kluczowe: Stowarzyszenie Archiwistów Kościelnych; Gniezno; archiwum; archiwalia; sesja naukowa; „Archiva Ecclesiastica”

SPIS TREŚCI CONTENS

STUDIA I MATERIAŁY STUDIES AND MATERIALS

- Katarzyna Chudy-Laskowska, Beata Sadowska, Nina Stępnicka,
Grzegorz Zimon: Value Of Sacred Monuments in Social Sciences
and Art Sciences – Theory and Practice 7
Wycena wartości zabytków sakralnych w naukach społecznych
i naukach o sztuce – teoria i praktyka
<https://doi.org/10.31743/abmk.15530>
- Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Izabela Krasieńska, Piotr Sławiński:
Chrześcijańskie i starozakonne szpitale na łamach czasopisma
„Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej
Instytutów Dobroczynnych w Roku...” (1833-1869[1870]) 37
Christian and Old Jewish Hospitals in the Pages of the Journal
*Zdanie Sprawy z Czynności Rady Głównej Opiekuńczej
Instytutów Dobroczynnych w Roku...* (1833–1869[1870])
<https://doi.org/10.31743/abmk.12671>
- Anna Sylwia Czyż: Kontrakt z Henrykiem (Heinrichem) Küntzowem
z 1634 roku na ołtarz główny do katedry wileńskiej –
cenne źródło z rozproszonego archiwum katedralnego
do jej barokowego wystroju 57
Contract with Henryk (Heinrich) Küntzow of 1634 for
the Main Altar for Vilnius Cathedral – a Valuable Source from
the Scattered Cathedral Archives for its Baroque Ornamentation
<https://doi.org/10.31743/abmk.16228>
- Paulina Dąbrosz-Drewnowska, Ks. Kazimierz Piotrowski CSsR:
*Katalog Biblioteki Pobenońskiej jako źródło wiedzy o działalności
duszpasterskiej, oświatowo-wychowawczej i wydawniczej
zgromadzenia redemptorystów w Warszawie
w latach 1787-1808* 69
Catalogue of the Benonite Library as a Source of Knowledge
About the Pastoral, Educational and Publishing Activities of the
Redemptorist Congregation in Warsaw in the Years 1787–1808
<https://doi.org/10.31743/abmk.13882>

Ryszard Gryz: Więzienna korespondencja biskupa Czesława Kaczmarka do prymasa Stefana Wyszyńskiego (1951–1953). Analiza źródłoznawcza	95
Prison Correspondence of Bishop Czesław Kaczmarek to Primate Stefan Wyszyński (1951–1953). A Source Study Analysis https://doi.org/10.31743/abmk.14811	
Rev. Oleksandr Fedczuk: Transformation of Assessment of the Neo-Union Movement in Volhynia on Pages of the Lviv-Based Dilo Newspaper	121
Transformacja oceny ruchu neounijnego na Wołyniu na łamach lwowskiej gazety „Dilo” https://doi.org/10.31743/abmk.15969	
Anna Jabłońska: Zasoby Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie w pracy naukowej historyka okresu staropolskiego	135
Resources of the Archdiocesan Archive in Gniezno in the Scientific Work of Old Polish Period Historian https://doi.org/10.31743/abmk.12705	
Dariusz Jeziorny: Historia Odnowy w Duchu Świętym w Polsce w latach 1979–1988. Fakty i ich interpretacja na kanwie publikacji Małgorzaty i Marka Nowickich	155
History of the Renewal in the Holy Spirit in Poland in 1979–1988. Facts and Their Interpretation on the Basis of the Publication by Małgorzata and Marek Nowicki https://doi.org/10.31743/abmk.13570	
Krzysztof Kaczmarek: Okręg klasztoru Dominikanów w Świdnicy w XVI wieku.....	181
District of the Dominican Monastery in Świdnica in the 16th Century https://doi.org/10.31743/abmk.14543	
Ks. Robert R. Kufel: Stosunek lokalnych władz partyjnych do Kościoła gorzowskiego na przełomie lat 50. i 60. XX wieku w świetle korespondencji zgromadzonej w Archiwum Diecezjalnym w Zielonej Górze	209
The Attitude of Local Party Authorities to the Gorzów Church in the late 1950s and Early 1960s in the Light of Correspondence Collected in the Diocesan Archives in Zielona Góra https://doi.org/10.31743/abmk.12603	

- Krzysztof Kowalczyk: Starania o utworzenie i budowę Wyższego Seminarium Duchownego w Szczecinie w kontekście polityki władz PRL (1972-1989)
 Efforts to Establish and Build the Higher Theological Seminary in Szczecin in the Context of the Policies of the Communist Authorities (1972–1989) 223
<https://doi.org/10.31743/abmk.13725>
- Joanna Kumor-Mielnik: Problematyka budownictwa sakralnego diecezji lubelskiej w stenogramach z przemówień i kazań biskupa sufragana lubelskiego Zygmunta Kamińskiego z lat 1978-1980 zarejestrowanych przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa 241
 The Issues of Sacral Construction of the Lublin Diocese in Transcripts of Speeches and Sermons of Lublin Suffragan Bishop Zygmunt Kamiński from 1978–1980 Recorded by Officers of the Security Service
<https://doi.org/10.31743/abmk.13304>
- Emese Muntán: The Reception of the Decree *Tametsi* in Northern Ottoman Europe (1580s–1680s) 281
 Recepcja dekretu *Tametsi* w północnej Europie osmańskiej (1580-1680)
<https://doi.org/10.31743/abmk.16138>
- Katarzyna Ponińska: Święty Józef patronem dobrej śmierci w kulturze staropolskiej na przykładzie popularnej kompozycji Carlo Marattiego 303
 Saint Joseph as the Patron Saint of Good Death in Old Polish Culture on the Example of a Popular Composition by Carlo Maratti
<https://doi.org/10.31743/abmk.15001>
- Anna Protsyk, Jan Bulak: Archiwum parafii w Zielonkach. Dzieje i zasób 339
 Zielonki Parish Archives. History and Resources
<https://doi.org/10.31743/abmk.13711>
- Małgorzata Przeniosło, Marek Przeniosło: Akta personalne profesorów wydziałów teologicznych uniwersytetów II Rzeczypospolitej 413
 Personal Files of the Theological Faculty Professors of Universities of the Second Republic of Poland
<https://doi.org/10.31743/abmk.14950>

- Lucyna Sadzikowska: Seria wydawnicza Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku. Prolegomena 425
Źródła do Dziejów Kościoła Katolickiego na Śląsku
Publishing Series. Prolegomena
<https://doi.org/10.31743/abmk.11760>
- Ks. Jan Szczepaniak: Niekanoniczna diecezja pińska (1795-1798). Powstanie, terytorium i wewnętrzny podział administracyjny 447
Non-Canonical Diocese of Pinsk (1795–1798). Formation, Territory and Internal Administrative Division
<https://doi.org/10.31743/abmk.16644>
- Katarzyna Tałuć, Agnieszka Gołda: Zaangażowanie ks. prof. Wincentego Myszora w zagraniczne życie naukowe w świetle korespondencji zachowanej w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach 481
Rev. Prof. Wincenty Myszor's Involvement in Foreign Scientific Life in Light of Correspondence Preserved in the Archdiocesan Archives in Katowice
<https://doi.org/10.31743/abmk.13203>
- Aleksandra Wajnert: Próba atrybucji opraw z księgozbioru Benedykta Herbsta (zm. 1598) z zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie 505
Attempt to Attribute Bindings from the Book Collection of Benedykt Herbest (d. 1598) from the Collection of the Archdiocesan Archives in Gniezno
<https://doi.org/10.31743/abmk.13645>
- Agnieszka Wysocka: Szlachetna oprawa Biblioteki Bernardynów i Sali Królewskiej. Przebudowa i nowy wystrój części pomieszczeń Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy z lat 1934-1937 521
The Rich Ornamentation of the Bernardine Library and the Royal Hall. Reconstruction and New Decoration of Part of the Rooms of the Bydgoszcz City Library from 1934–1937
<https://doi.org/10.31743/abmk.13765>
- Eva Veselovská: Heilige Frauen in Der Mittelalterlichen Musikkultur aus den Quellen vom Gebiet der Slowakei 541
Saint Women in the Medieval Music culture from the Sources from the Area of Slovakia
Święte kobiety w średniowiecznej kulturze muzycznej w źródłach słowackich
<https://doi.org/10.31743/abmk.15507>

- Ewa M. Ziółek: Zapomniane źródła o zdobyciu Zamościa w 1809 roku (wspomnienia o. Hermana Łabowskiego, zamojskiego bazylianina i kazanie dziękczynne ks. Onufrego Skotnickiego, infulata zamojskiego)..... 573
 Forgotten Sources on the Capture of Zamość in 1809 (Memoirs of Fr Herman Łabowski, a Basilian Monk from Zamość, and a Thanks Giving Sermon by Rev. Onufry Skotnicki, the Prelate of Zamość)
<https://doi.org/10.31743/abmk.16137>
- Lubow Żwanko: Kościoły polskie na Ukrainie Lewobrzeżnej: od założenia do zagrożenia w okresie toczącej się wojny (XIX-XXI wiek)..... 599
 Polish Churches in Left-Bank Ukraine: From Foundation to Threat in the Period of the Ongoing War (19th–21st Century)
<https://doi.org/10.31743/abmk.16642>

RECENZJE I OMÓWIENIA REVIEWS AND DISCUSS

- Jerzy Flaga [Recenzja]: Stanisław Wilk SDB, *Nadzwyczajne uprawnienia Prymasa Polski Augusta kard. Hlonda w świetle dokumentów Stolicy Apostolskiej. Die Sondervollmachten des polnischen Primas August Hlond im Lichte der Dokumente des Heiligen Stuhls*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2020, ss. 289+5nlb, ISBN 978-83-7306-941-1 619
<https://doi.org/10.31743/abmk.16636>
- Łukasz Włodarski [Recenzja]: Sławomir Józwiak, Adam Szweda, *Dwór wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w Malborku. Siedziba i świeckie otoczenie średniowiecznego władcy zakonnego*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2022, ss. 375, ISBN 978-83-231-4630-8 625
<https://doi.org/10.31743/abmk.15138>
- Irena Wodzianowska [Recenzja]: Іван Альмес, *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.*, Львів: Український католицький університет, 2021, ss. 588 (Серія «Київське християнство», т. 26), ISBN: 978-617-7637-31-7 / Іван Al'mes, *Vid molitvi do osviti: Istorîâ čitannâ čenciv L'vivs'koï êparhii XVII–XVIII st.*, L'viv: Ukraïns'kij katolic'kij uniwersitet, 2021, ss. 588 (Seriâ «Kiïvs'ke hristiânstvo», t. 26), ISBN: 978-617-7637-31-7 631
<https://doi.org/10.31743/abmk.16737>

- Alina Zavadzka [Recenzja]: Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, *Kražių skerdynės. 1893 m. lapkričio 10 d.*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2022, ss. 768, ISBN 978-609-8314-23-6 637
<https://doi.org/10.31743/abmk.16722>
- Ks. Waldemar Witold Żurek SDB [Recenzja]: *Historia – Tożsamość – Kultura. 100-lecie salezjańskiej Parafii Świętego Józefa w Przemyślu*, red. Jerzy Gocko SDB, Marta Trojanowska, Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, ISBN 978-83-61451-29-7, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, ISBN 987-83-6684-35-5, Przemyśl 2023, ss. 278 643
<https://doi.org/10.31743/abmk.16875>

INFORMACJE I SPRAWOZDANIA

INFORMATION AND REPORTS

- Artur Hamryszczak: S. Maria Laurencja Jędrzejczak ZN (1933-2023) 649
<https://doi.org/10.31743/abmk.16732>
- Artur Hamryszczak: S. Małgorzata Krupecka USJK (1962-2023) 653
<https://doi.org/10.31743/abmk.16708>
- Ks. Andrzej Kwaśniewski: Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im. bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach za rok 2022 657
<https://doi.org/10.31743/abmk.16729>
- Ks. Michał Sołomieniuk: Sesja naukowa i walne zgromadzenie Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych w Gnieźnie (19 czerwca 2023 roku) 663
<https://doi.org/10.31743/abmk.16417>

ZASADY PRZYGOTOWYWANIA TEKSTÓW PRZEZNACZONYCH DO DRUKU W PÓŁROCZNIKU „ARCHIWA BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE”

Ogólne

1. Artykuł złożony do półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” nie może być wcześniej nigdzie opublikowany, ani być w tym samym czasie złożony w redakcjach innych czasopism. Nie powinien on również być opublikowany online w tym samym czy innym języku. Tylko jeden artykuł może zostać przyjęty do jednego numeru czasopisma.
2. Redakcja ABMK przyjmuje artykuły do druku w języku polskim i w językach kongresowych.
3. Cały proces składania artykułu do czasopisma, proces recenzji oraz redakcji odbywa się online poprzez konto autora założone na stronie czasopisma.
4. Autor, rejestrując się na stronie czasopisma, powinien podać możliwie wszystkie wymagane dane: imię i nazwisko, adres e-mail, afiliacja, adres instytucji, adres korespondencyjny, jeśli inny niż instytucji. Obowiązkowo należy podać swój indywidualny numer ORCID.
5. Autor tekstu zobowiązany jest do złożenia (w wersji elektronicznej /skan/) deklaracji: Zgłoszenie artykułu do redakcji półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” wraz z oświadczeniem dotyczącym wkładu poszczególnych autorów i źródeł finansowania badań. Formularz deklaracji umieszczony jest na stronie internetowej półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”.
6. Struktura artykułu powinna składać się z następujących elementów: a) tytuł w języku polskim i angielskim; b) streszczenie ze słowami kluczowymi w języku polskim i angielskim; c) przedstawienie problemu badawczego wraz z omówieniem dotychczasowego piśmiennictwa naukowego; d) propozycja rozwiązania problemu badawczego oraz stosowane metody badań; e) dyskusja uwzględniająca literaturę naukową; f) wnioski; g). bibliografia.
7. Tekst artykułu należy zapisać w formacie RTF (*.rtf) – Rich Text Format.
8. Wszystkie ilustracje, które mają być zamieszczone w tekście (grafiki, wykresy, mapy, fotografie itp.), należy dostarczyć w oddzielnych plikach graficznych w formacie TIFF (*.tiff) – Tagged Image File Format w rozdzielczości 300 dpi.
9. Odpowiedzialność wynikającą z praw wydawniczych i praw autorskich (cytowanie, przedruk ilustracji, tabel i wykresów z innych źródeł) ponosi autor.
10. Wydania krytyczne źródeł łacińskich lub staropolskich należy przygotować w oparciu o odpowiednie instrukcje wydawnicze.
11. W artykułach **należy stosować alfabet łaciński**, a w przypadku tekstów pochodzących z języków posługujących się innym alfabetem (np. cyrylicą) używać transliteracji.
12. W przypadku recenzji należy podać pełny opis bibliograficzny recenzowanej publikacji, zawierający także informację o wydawcy, liczbie stron liczbowanych i nieliczbowanych oraz liczbie ilustracji.
13. Nieodesłanie przez autora w terminie korekty autorskiej oznacza zgodę na publikację tekstu w dotychczasowej postaci.
14. Redakcja zastrzega sobie prawo do odmowy przyjęcia artykułu do publikacji bez podania przyczyny.
15. Redakcja nie zwraca autorom nadesłanych materiałów.

16. Kopię przekazanych materiałów należy przechowywać na nośniku elektronicznym do czasu ukazania się publikacji drukiem.
17. Prawa wydawnicze przechodzą na wydawcę.
18. Autorzy nie ponoszą żadnych opłat i kosztów publikacji na łamach półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”.

Tekst główny

1. Formatowanie należy ograniczyć do minimum – wystarczy wyróżnić tytuły, podtytuły oraz akapity.
2. Wszystkie cytaty należy pisać w cudzysłowie czcionką prostą – nie kursywą.
3. Cytaty wewnątrz cytatów zaznaczamy cudzysłowem podwójnym « ».
4. Wszystkie tytuły publikacji w tekście głównym – kursywą bez cudzysłówów.
5. Terminy definiowane lub omawiane w tekście – kursywą bez cudzysłówów.
6. Zwroty użyte w sensie przenośnym – czcionką prostą bez cudzysłówów.
7. Nie należy stosować spacji dla uzyskania efektu rozstrzelonego druku dla wyróżnień w tekście.
8. Określenia czasu piszemy bez skrótów. Stulecia podajemy cyfrą rzymską (XIX wiek). Nazwy miesięcy powinny znajdować się w pełnym brzmieniu (11 listopada 1918 r.).
9. W tekście używamy myślników (półpauzy) „—”. Dywizów (krótkich znaków) bez spacji: „-” używamy tylko między cyframi (liczbami) w oznaczeniu stron (s. 2-5) lub dat (2005-2010).

Przypisy

1. W przypisach należy stosować alfabet łaciński, a w przypadku tekstów pochodzących z języków posługujących się innym alfabetem (np. cyrylicą) używać transliteracji.
2. W tekstach należy stosować przypisy dolne, umieszczając odnośnik w tekście przed znakiem interpunkcyjnym.
3. Należy stosować skrócony zapis bibliograficzny, przy użyciu tzw. metody przecinkowej: nie podaje się nazwy wydawnictwa, nazwisk tłumaczy, ilości dotychczasowych wydań (z wyjątkiem przypadku, gdy w tym samym roku dzieło miało więcej niż jedno wydanie), a poszczególne elementy opisu bibliograficznego oddziela się przecinkiem:
 - a) **publikacje książkowe:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł książki [kursywą], miejsce i rok wydania, strony
np. A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średnio-wiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 145-176.
 - b) **artykuły w dziełach zbiorowych:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł artykułu [kursywą], w: tytuł dzieła zbiorowego [kursywą], inicjały imion i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony
np. A. Weiss, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry-Bernardowa*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 493-516.
 - c) **artykuły w czasopismach:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł artykułu [kursywą], „tytuł czasopisma” [w cudzysłowie czcionka prosta], rocznik lub tom (rok wydania) nr lub zeszyt, strony [przed tytułem czasopisma nie umieszcza się w:]

np. A. Weiss, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjale generalnego archidiaconatu warszawskiego z lat 1795-1797*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 92 (2009) s. 247-298.

- d) hasła z encyklopedii:** inicjały imion i nazwisko autora, tytuł hasła [kursywą], w: tytuł encyklopedii [kursywą], tom, inicjał imienia i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony
np. F. Lenort, *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 877.

- e) archiwalia:** nazwa archiwum, sygnatura, tytuł, strony lub karty [wszystko czcionka prosta]
np. AAL, sygn. Dz IV 22, Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego, k. 46.
Uwaga: przy pierwszym użyciu należy podać pełną nazwę archiwum, a po niej, w nawiasie okrągłym, skrót nazwy, np.: Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL). Podobnie w przypadku wszystkich skrótów odnoszących się do nazw instytucji i organizacji [także w tekście głównym].

- f) adresy stron internetowych:** na końcu, w nawiasie tylko data dostępu, bez odstępów po kropkach
np. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (dostęp: 15.04.2016)

- g) dokumenty elektroniczne:** tytuł hasła bądź artykułu, na końcu data dostępu bez odstępów po kropkach
np. *Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych*, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-kościelnych,123.html> (dostęp: 15.04.2016)

4. Przy kolejnym cytowaniu tej samej publikacji zawsze podajemy: nazwisko autora [z wyjątkiem przypadku, gdy występują różni autorzy o tym samym nazwisku – wtedy podaje się również inicjały imion], początek tytułu [kursywą, bez wielokropka], strony. Nie należy używać: dz. cyt., art. cyt. itp.
np. Weiss, *Rejestr ekspedycji*, s. 250-251.

Bibliografia załącznikowa

W bibliografii należy stosować alfabet łaciński, a w przypadku tekstów pochodzących z języków posługujących się innym alfabetem (np. cyrylicą) używać transliteracji/transkrypcji.

- a) publikacje książkowe:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł książki [kursywą], miejsce i rok wydania, strony
np. Weiss Anzelm, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.
- b) artykuły w dziełach zbiorowych:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł artykułu [kursywą], w: tytuł dzieła zbiorowego [kursywą], inicjały imion i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony

np. Weiss Anzelm, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry – Bernardowa*, w: *Historia świadectwem czasów*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 493-516.

- c) artykuły w czasopismach:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł artykułu [kursywa], „tytuł czasopisma” [w cudzysłowie czcionka prosta], rocznik lub tom (rok wydania) nr lub zeszyt, strony [przed tytułem czasopisma nie umieszcza się w:]
np. Weiss Anzelm, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjała generalnego archidiekanatu warszawskiego z lat 1795-1797*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 92 (2009) s. 247-298.
- d) hasła z encyklopedii:** nazwisko i imię autora [nie inicjał!], tytuł hasła [kursywa], w: tytuł encyklopedii [kursywa], tom, inicjał imienia i nazwiska redaktorów, miejsce i rok wydania, strony
np. Lenort Feliks, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 877.
- d) archiwalia:** nazwa archiwum, sygnatura, tytuł, strony lub karty [wszystko czcionka prosta]
np. AAL, sygn. Dz IV 22, Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego, k. 46.
Uwaga: należy podać pełną nazwę archiwum, a po niej, w nawiasie okrągłym, skrót nazwy, np.: Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL).
- e) adresy stron internetowych:** na końcu, w nawiasie tylko data dostępu, bez odstępów po kropkach
np. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (dostęp: 15.04.2016)
- f) dokumenty elektroniczne:** tytuł hasła bądź artykułu, na końcu data dostępu bez odstępów po kropkach
np. *Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych*, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-koscielnych,123.html> (dostęp: 15.04.2016)

Egzemplarz autorski

Autor, który chce otrzymać bezpłatnie egzemplarz ABMK, w którym znajduje się jego artykuł, musi wcześniej zadeklarować chęć otrzymania pisma lub swojego artykułu w postaci pliku PDF.

Ponieważ otrzymanie tomu autorskiego wiąże się z koniecznością opłaty podatku, Autor musi podać następujące dane niezbędne do deklaracji podatkowej:

1. Pesel lub NIP (tylko osoby prowadzące działalność gospodarczą).
2. Urząd Skarbowy, pod który podlega rozliczający się podatnik.
3. Adres stałego zameldowania oraz korespondencyjny, jeżeli jest różny od stałego zamieszkania.

PROCEDURA RECENZOWANIA ARTYKUŁÓW NAUKOWYCH W CZASOPISMIE „ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE”

1. Procedura recenzowania artykułów jest zgodna z zasadami recenzowania zawartymi w Komunikacie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 29 maja 2013 r.
2. Autorzy, przysyłając pracę do publikacji w czasopiśmie, wyrażają zgodę na proces recenzji.
3. Nadesłane publikacje są poddane ocenie w pierwszej kolejności przez Redakcję.
4. Następnie publikacje są recenzowane przez dwóch rzetelnych recenzentów, posiadających co najmniej stopień doktora.
5. Nadesłane prace nie będą wysyłane do recenzentów z tej samej placówki, z której pochodzą Autorzy oraz do osób mogących pozostawać z Autorem w konflikcie interesów.
6. Prace recenzowane są poufnie i anonimowo (*double blind review process*).
7. Pracy nadawany jest numer redakcyjny, identyfikujący ją na dalszych etapach procesu wydawniczego.
8. Recenzentom nie wolno wykorzystywać wiedzy na temat pracy przed jej publikacją.
9. Recenzent przekazuje sporządzoną recenzję w postaci elektronicznej na adres mailowy Redakcji podany na formularzu recenzji oraz w formie papierowej z odręcznym podpisem, która przechowywana jest w Redakcji przez okres 5 lat.
10. Pisemna recenzja zawiera jednoznaczny wniosek recenzenta dotyczący warunków dopuszczenia artykułu naukowego do publikacji lub jego odrzucenia.
11. Ostateczną kwalifikację do druku podejmuje Redaktor Naczelny na podstawie analizy uwag zawartych w recenzji i ostatecznej wersji artykułu dostarczonej przez Autora.
12. Raz w roku Redakcja zamieszcza na stronie internetowej uaktualnioną pełną listę Recenzentów, z którymi współpracuje.

GUIDELINES FOR PREPARING THE TEXTS FOR PUBLICATION IN THE SEMI-ANNUAL JOURNAL ‘ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE’

General

1. Articles submitted to the semi-annual journal ‘Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne’(ABMK) should not have been published before or cannot be submitted to the editors of any other journal at the same time. It should not have been published online in the same or another language either. Only one article can be accepted into one issue of the journal. **The author of this text is obliged to present (in an electronic/scanned/paper version) the declaration: Submitting an article to the editorial office of the semi-annual journal ‘Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne’ together with the statement regarding the contribution of the individual authors and the sources of research funding.** The form of the declaration is on the website of the semi-annual journal ‘Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne’: www.abmk.kul.pl
2. Articles intended for publication in the pages of the semi-annual journal ‘Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne’ can be sent by traditional mail on a CD or by email as an attachment.
3. Articles should be accompanied by a short abstract (min. 200- max. 250 words), keywords and a bibliography. Brief communications, reviews and reports should only be accompanied by a bibliography.

4. The text of the article should be written in RTF format (*.rtf) – Rich Text Format.
5. All kinds of illustrations intended for the text (graphics, charts, maps, photos, etc.) need to be provided in separate graphic files in TIFF format (*.tiff) – Tagged Image File Format in 300 dpi resolution.
6. The author bears the responsibility arising from publishing rights and copyrights (quotations, reprints of illustrations, tables and graphs from other sources).
7. Critical editions of the Latin sources and the ones from the Old Polish period need to be based on the appropriate publishing instructions.
8. **Articles should be written in the Latin alphabet** and the texts which are written in the languages using a different alphabet (e.g. Cyrillic) should be transcribed/transliterated.
9. Reviews should be accompanied by a full bibliographic description of the reviewed publication, including information about the publisher, the number of numbered and unnumbered pages, as well as the number of illustrations.
10. Information about the authors included in ABMK together with their articles should contain the following data: author's name, a degree and an academic title, affiliation (Institute, Department, etc.), an email address.
11. If the author fails to send his revision on time, it means that he agrees to have the text published in its current form.
12. The editors reserve the right to reject an article for publication without giving a reason.
13. The submitted materials are not returned to authors.
14. A copy of the materials intended for publication should be stored on an electronic medium until the paper appears in print.
15. Publishing rights are assigned to the publisher.
16. Authors do not pay any fees or bear any costs for publishing in the semi-annual journal 'Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne'.

The main text

1. Formatting should be kept to a minimum – it is enough to highlight titles, subtitles and opening lines of paragraphs.
2. Quotations that run on in the text should be enclosed in quotation marks; quotations that are broken off from the text (called displayed quotations) should be written without quotation marks.
3. Quotations within quotations should be placed within double quotation marks “”.
4. In the main text, the titles of a free-standing publication are set in italics while the titles of an item within a publication are set in regular type within single quotation marks.
5. Terms defined and discussed in the text – in italics without quotation marks.
6. Phrases used in a figurative sense – in regular type without quotation marks.
7. Do not use a space to achieve the effect of sparse print for highlights in the text.
8. Dates are written without abbreviations. Arabic numerals are used to write centuries (19th century). The names of the months should be in full wording (11 November 1918).
9. We use en dash ‘–’ in the text. Hyphens (short marks) without a space either side: ‘-’ are used only between the numbers when giving the pages (pp. 2-50) or dates (2005-2010).

Footnotes

1. Footnotes should be written in the Latin alphabet and the texts which are written in the languages using a different alphabet (e.g. Cyrillic) should be transcribed/transliterated.
2. Authors should use footnotes with the reference number in the text inserted before the punctuation (except in the case of abbreviations ending the sentence e.g. B.C. [Before Christ]).
3. Authors ought to use a shortened bibliographic description, in which the following details should not be included: the name of the publisher, the names of the translators, the number of the previous editions (except when the work had more than one editions in the same year). The elements of a bibliographic description are separated by commas
 - a) **books:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title (in italics), the place and year of publication, pages
Example: A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, pp. 145-176.
 - b) **articles in joint publications:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title (in italics), in: the title of a joint publication (in italics), the initials of the first and middle names of the editors, the place and year of publication, pages
Example: A. Weiss, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry – Bernardowa*, in: *Historia świadectwem czasów*, ed. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, pp. 493-516.
 - c) **journal articles:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title of the article (in italics), 'the title of the journal' (set in regular type within quotation marks), the year or the volume (the year of publication) an issue number, pages (in: is not inserted before the title of the journal)
Example: A. Weiss, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjała generalnego archidiaconatu warszawskiego z lat 1795-1797*, 'Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne', 92 (2009) pp. 247-298.
 - d) **encyclopedic entries:** the initials of the first and middle names of the author, author's surname, the title of the entry (in italics), in: the title of the encyclopedia (in italics), the volume, the initials of the first and middle names of the editors, editors' surnames, the place and year of publication, pages
Example: F. Lenort, *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*, in: *Encyklopedia katolicka*, vol. 1, ed. F. Gryglewicz, Lublin 1985, column 877.
 - e) **archival materials:** the name of the archive, the reference number, the title, pages or cards (everything in regular type)
Example: AAL, ref. Dz IV 22, Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego, card 46.
Note: it is necessary to give the full name of the archive the first time a source is cited. Then it should be followed by an abbreviated name in parentheses, e.g. Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL). Similarly for all abbreviations referring to the names of institutions and organizations (also in the main text).
 - f) **website addresses:** at the end – only the access date in brackets, without a space after dots
Example: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (space: 15.04.2016).
 - g) **electronic documents:** the title of the entry or the article, at the end – the access date, without a space after dots

Example: Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-koscielnych,123.html> (space: 15.04.2016).

4. If citing the same source again, use: author's surname (except when there are different authors with the same surname – then the initials of the first and middle names are also included), the beginning of the title (in italics, without ellipsis), pages. Do not use op.cit

Example: Weiss, *Rejestr ekspedycji*, pp. 250-251.

Bibliography

The bibliography should be written in the Latin alphabet and the texts which are written in the languages using a different alphabet (e.g. Cyrillic) should be transcribed/transliterated.

- a) **books:** author's name and surname (not initials!), the title of the book (in italics), the place and year of publication, pages

Example: Weiss Anzelm, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.

- b) **articles in joint publications:** author's name and surname (not initials!), the title of the article [in italics], in: the title of a joint publication (in italics), the initials of the first and middle names of the editors and their surnames, the place and year of publication, pages

Example: Weiss Anzelm, *Dokument lokacyjny króla Jana III Sobieskiego dla Obry - Bernardowa*, in: *Historia świadectwem czasów*, ed. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, pp. 493-516.

- c) **journal articles:** author's name and surname (not initials!), the title of the article (in italics), 'the title of the journal' [set in regular type within quotation marks], the year or the volume (the year of publication), an issue number, pages (in: is not inserted before the title of the journal)

Example: Weiss Anzelm, *Rejestr ekspedycji ks. biskupa Jana Albertrandiego wikariusza i oficjała generalnego archidiecezji warszawskiego z lat 1795-1797*, 'Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne', 92 (2009) pp. 247-298.

- d) **encyclopedia entries:** author's name and surname (not initials!), the title of the entry (in italics), in: the title of the encyclopedia (in italics), the volume, the initials of the first and middle names of the editors and their surnames, the place and year of publication, pages

Example: Lenort Feliks, *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*, in: *Encyklopedia katolicka*, vol. 1, ed. F. Gryglewicz, Lublin 1985, column 877.

- e) **archival materials:** the name of the archive, the reference number, the title, pages or cards (everything in regular type)

Example: AAL, ref. Dz IV 22, Życiorys ks. Stanisława Brajczewskiego, card 46.

Note: It is necessary to give the full name of the archive followed by an abbreviated name in parentheses, e.g. Archiwum Archidiecezji Lubelskiej (AAL).

- f) **website addresses:** at the end – only the access date in brackets, without space after dots
Example: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, <http://www.kul.pl/> (space: 15.04.2016)

- g) **electronic documents:** the title of the entry or the article, at the end – only the access date, without space after dots

Example: Ośrodek Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych, <http://www.kul.pl/osrodek-archiwow-bibliotek-i-muzeow-koscielnych,123.html> (space: 15.04.2016).

Author's copy

The author who would like to receive a free copy of ABMK in which his article is included must first declare that he wants to receive the issue of the journal or his article in the form of a PDF file.

Since the receiving of author's copy requires payment of a tax, the author has to provide the following data necessary for a tax return:

1. ID number or TIN (only people running a business).
2. Tax Office to which the taxpayer is responsible.
3. Address of permanent residence and for correspondence, if different from permanent residence.

THE PROCEDURE FOR REVIEWING SCHOLARLY ARTICLES IN THE JOURNAL

‘ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE’

1. The procedure for reviewing articles is consistent with the review principles included in the Announcement of the Minister of Science and Higher Education of 29 May 2013 and 2 June 2015 on the criteria and procedure for evaluation of scholarly journals.
2. Submitting a paper for publication in the journal, authors agree to the review process.
3. Submitted publications are evaluated first by the editors.
4. Then the publications are reviewed by two reliable reviewers with at least a doctoral degree.
5. The submitted papers will not be sent to the reviewers from the same institution the author comes and to those who may be in conflict of interest with the author.
6. The papers undergo a double-blind review process.
7. An editorial number is assigned to the paper so that the work can be identified at further stages of the publishing process.
8. The reviewers are not allowed to use any information about the paper before its publication.
9. The reviewer sends the review in an electronic form to the email address of the editorial office and in paper with a handwritten signature. The email address is provided in the review form. The review is stored in the editorial office for a period of five years.
10. The written review contains a clear conclusion of the reviewer explaining the reasons for the admission of a scholarly article for publication or its rejection.
11. The final decision on whether or not to accept the paper for publishing is made by the editor-in-chief on the basis of the analysis of the comments included in the review and the final version of the article provided by the author.
12. Once a year the editors publish online the updated list of the reviewers with whom they cooperate.

ISSN 0518-3766
e-ISSN 2545-3491